ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА
ім. О. О. ПОТЕБНІ

С. П. БЕВЗЕНКО,
А. П. ГРИЩЕНКО,
Т. Б. ЛУКІНОВА,
В. В. НІМЧУК,
В. М. РУСАНІВСЬКИЙ,
С. П. САМІЙЛЕНКО

«НАУКОВА ДУМКА»

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

МОРФОЛОГІЯ

КИЇВ 1978

У монографії висвітлюється становлення морфологічної системи української мови від найдавніших часів до наших днів. Узагальнено головні здобутки історичної україністики, славістики та індоєвропеїстики. Досліджено велику кількість писемних пам'яток; широко залучаються свідчення живих народних говорів.

Розрахована на філологів — дослідників, викладачів, аспірантів, учителів і студентів.

Редакційна колегія

В. В. НІМЧУК (відповідальний редактор),
А. П. ГРИЩЕНКО, М. А. ЖОВТОБРЮХ,
В. М. РУСАНІВСЬКИЙ, І. П. ЧЕПІГА

Рецензенти

В. В. ЛОБОДА, В. Ю. ФРАНЧУК

Редакція мовознавства

І $\frac{70103\text{-}569}{M221(04)\text{-}78}$ 116-78

© Видавництво «Наукова думка», 1978

ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ ІСТОРИЧНОЇ МОРФОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Історію української мови досліджує кілька мовознавчих наук: історична фонетика, історична граматика, історична акцентологія, історична лексикологія, історична діалектологія та історія української літературної мови. Кожна з цих наукових дисциплін — складових частин загальної науки про історію української мови — має свій предмет, свої завдання і методи досліджування.

Історична фонетика та історична граматика української мови вже цілком сформувалися як самостійні мовознавчі дисципліни. Чимало зроблено, особливо за останні десятиріччя, у дослідженні історії української мови та історичної діалектології. В галузі історичної акцентології та лексикології української мови успіхи менші. Протягом 60—70-х років формується вчення про історичний словотвір як розділ історичної граматики української мови.

Історична граматика української мови досліджує процеси становлення і розвитку граматичної будови української мови, встановлює види, шляхи, причини, закономірності збереження і змін граматичної будови української мови. Граматична будова мови складається з морфологічної і синтаксичної систем. У зв'язку з цим історична граматика української мови поділяється на історичну морфологію і історичний синтаксис української мови.

У морфології звичайно розрізняють дві її частини — словозміну (вчення про засоби, способи, закономірності формотворення) і словотвір (вчення про засоби, способи, закономірності словотворення). Засоби і способи творення форм і слів в українській мові у всьому найістотнішому збігаються, хоч основним засобом формотворення є флексії, а основним засобом словотворення — афікси.

В українській мові, як і в російській, білоруській та давньоруській мовах, усі слова поділяються на самостійні (повнозначні) і службові (неповнозначні). Майже всі повнозначні слова

(виняток становлять прислівники) — слова відмінювані; усі службові слова і вигуки — невідмінювані.

Система флексій імен і система флексій дієслів за своїм походженням, будовою і функціями не збігаються. Розрізняють тому систему іменного відмінювання (деклінація) і систему дієслівного відмінювання (кон'югація). Окреме місце в системі іменного відмінювання слов'янських мов займає система займенникового відмінювання.

Майже в усіх посібниках для вищої школи і в багатьох наукових розвідках з історичної морфології української мови саме історія іменного (і займенникового) та дієслівного відмінювання, тобто історія відмінкових та особових флексій, становила найголовніший об'єкт дослідження.

Безперечно, історія флексій відмінюваних слів має найістотніше значення для відтворення історії морфологічної будови флективних мов, до числа яких належить і мова українська. Проте не менш важливе значення для відтворення історії морфологічної будови флективної мови має й історія властивих їй граматичних категорій. Семантичне й граматичне оформлення слова невіддільні одне від одного. Історія форм не може ігнорувати того, що саме оформляється і як оформляється.

Аналізуючи історію граматичних форм, граматичних категорій та словозміни, історична морфологія української мови не може лишати поза увагою й історію основ, історію будови відмінюваних слів. Та й прислівники, службові слова і вигуки не можуть не бути об'єктом історичної морфології, так само як і інші лексико-граматичні розряди слів.

Граматична будова мови визначається наявністю властивих їй граматичних категорій. Зміни граматичної будови мови визначаються змінами у складі та функціях граматичних категорій. Тому дослідження історії граматичних категорій є основним завданням історичної морфології. Історія ж граматичних категорій не може бути відтворена без вивчення історії засобів і способів їх вираження (префіксів, коренів, суфіксів, інфіксів, флексій), без вивчення будови відмінюваних і невідмінюваних слів.

Предметом історичної морфології української мови, отже, є історія граматичних категорій, граматичних форм та історія будови відмінюваних і невідмінюваних слів української мови.

Історія будови відмінюваних і невідмінюваних слів української мови в багатьох своїх проблемах майже цілком збігається з проблемами історичного словотвору української мови.

Історичний словотвір української мови протягом досить тривалого часу лишався малоопрацьованим розділом мовознавства. Чи не вперше спробу історичного висвітлення словотвору української мови подано в підручнику з історичної граматики української мови колективу авторів [1], але вагомішими є грунтовна розвідка Л. Гу-

[1] Див.: *Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А. та ін.* Історична граматика української мови. К., 1957.

мецької про словотворчу систему української актової мови XIV—XV ст. [2] і розділи про словотвір імен та дієслів у монографії С. Бевзенка з історичної морфології української мови [3].

Граматична будова мови в її історичному розвитку — досить своєрідний об'єкт наукового вивчення. Відомо, що кожна мова перебуває в стані безперервних змін. Змінюються її функції, підсистеми, будова, норми. Немає у мові явищ, які не зазнавали б змін. Мова за своєю природою динамічна. Поліфункціональна за своїм призначенням, нерозривно пов'язана з усіма сферами діяльності людини, вона не може не змінюватися, не збагачуватися, не вдосконалюватися. Навіть у мертвій мові, скажімо, в старослов'янській, можна виявити певні риси, тенденції, закономірності її постійних змін у минулому. Що ж до живої мови, як українська, то в ній виразно окреслюються і зміни структурних елементів її будови далекого минулого, і тенденції майбутнього розвитку. Розвиток живої мови є формою її існування.

Кожна жива мова — це не тільки процес її постійних змін. Однією з найістотніших об'єктивних властивостей мови є її здатність не тільки весь час змінюватися, а й зберігатися, бути одночасно й стабільною. Більше того, мова не могла б виконувати своїх функцій, коли б вона тільки змінювалася, не зберігаючи стабільності. Основу, кістяк будови мови становлять саме ті її структурні елементи, ті мовні явища, які відзначаються тривалістю, виявляють опір повсякчасним змінам, обмежують, а то й унеможливлюють їх появу, міцно зцементовують воєдино всі конститутивні компоненти будови мови і забезпечують можливість їх функціонування.

Отже, жива мова завжди становить єдність рухливого і стійкого, мінливого й усталеного, динаміки і статики. Мовна мінливість і мовна стійкість — взаємопов'язані, співвідносні властивості мови, що є складною єдністю протилежностей, системою взаємного протиставлення одиниць різного походження, функціонального призначення і частоти вживання. Історія мови, зокрема і особливо історична граматика, не може не зважати на діалектичну природу мови, на об'єктивні своєрідності об'єкта свого дослідження. Це означає, що дослідник, висвітлюючи, наприклад, історію форм орудного відмінка однини іменників першої відміни типу *школою, надією, межею,* не може про них лише згадати як про надзвичайно давні, загальновживані, загальнонародні, літературні форми, а основну увагу зосереджувати на висвітленні тих «варіантів» *(школой, школов, школом, межой, межов, межом),* які виникали і зникали лише за наявності і на тлі загальнонародних форм.

Публікація пам'яток української мови, здійснена в 60—70-ті роки, дослідження сотень рукописних документів, що зберігаються в архівах УРСР і за її межами, монографічних досліджень, присвя-

[2] Див.: *Гумецька Л. Л.* Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст. К., 1958.

[3] Див.: *Бевзенко С. П.* Історична морфологія української мови, Нариси із словозміни та словотвору. Ужгород, 1960.

чених висвітленню історії окремих явищ структури української мови та інших слов'янських мов, дали змогу значно ширше, ніж це було раніше, подати в цій праці історію морфологічної структури української мови, формування її граматичних категорій, парадигм у тісному зв'язку з історією інших слов'янських мов, насамперед східнослов'янських — російської та білоруської.

Граматична будова мови змінюється надзвичайно повільно. Історія морфемної структури українського дієслова за сім століть засвідчує в українській літературній мові появу лише однієї позапарадигматичної дієслівної морфеми (морфеми **-о** в присудкових неозначено-особових формах типу *придбано, вбито)* і однієї парадигматичної дієслівної морфеми (перетворення особових форм допоміжного дієслова *хати* на афікси форм майбутнього часу з парадигмою **-му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -муть**) [4].

Фіксуючи насамперед те стійке, що зберігається в морфологічній будові протягом століть, історична морфологія української мови має виявляти процеси змін у морфологічній будові української мови, встановлювати хронологію і територіальні (діалектні) межі поширення цих змін. Є настійна потреба в уточненні територіальних меж поширення багатьох морфологічних явищ української мови, в уточненні абсолютної і співвідносної хронології багатьох морфологічних новотворів, у далеко ширшому, ніж досі, застосуванні методу внутрішньої реконструкції для найвірогіднішого, найточнішого відтворення історії морфологічної будови української мови.

Мова, служачи засобом спілкування людей, становить собою не конгломерат, не механічне поєднання різнорідних частин, явищ, а єдину цілісну складну систему, систему систем, одиниці якої так пов'язані і взаємообумовлені, що зміна в одній із них викликає зміну в іншій співсистемі і в усій системі в цілому. «Морфологія становить ніби центр цієї системи,— як зауважує П. Кузнецов,— оскільки все, що в морфології відбувається протягом історичного розвитку мови, зумовлюється змінами, які відбуваються в інших сторонах мови — в фонетиці і фонології, синтаксичній будові, в лексиці» [5].

Щоб переконатися в цьому, досить згадати кілька відомих прикладів. В українській мові чергування **о з і** в новозакритих складах *(робота — робітник, будова — будівник, родина — рідний)* є одним з найхарактерніших її фонетичних законів: відсутність зміни **о в і** у словах на зразок *бокс, ромб, азот* пояснюється порівняно недавнім іншомовним походженням цих слів. У словах *головка — голівка* відсутність чергування служить розрізнюванню їхніх значень. Утворення пар типу *од — від, однести — віднести* пояснюється стилістичними умовами вживання цих слів. У північноукраїнських говорах етимологічне **о** звучить як **і** або дифтонг тільки під наголосом *(кість, куис'т', міст, муист)*, а в позиції ненаголоше-

[4] Див.: *Русанівський В. М.* Структура українського дієслова. К., 1971, с. 301—302.

[5] *Кузнецов П. С.* Очерки по морфологии праславянского языка. М., 1961, с. 3.

ній зберігається давнє о *(кісткі, мосткі)*. У цих прикладах комплексно, одночасно представлені елементи фонематичної, словотворчої, лексичної, семантичної, стилістичної і ритмомелодійної основ в їх історії.

Часокількісні чергування голосних в історії всіх слов'янських мов перетворилися на один із засобів і словотворення і формотворення *(летіти — літати, помогти — помагати, сохнути — засихати)*. Внаслідок ствердіння кінцевих губних приголосних в українській мові деякі іменники жіночого роду перейшли в розряд іменників чоловічого роду, прибравши і відповідні відмінкові закінчення *(дріб, насип)*. Наявність того чи іншого суфікса вже визначає певне закінчення іменника *(хлопець, хлопчина, хлопцюга, хлопчище, хлопчисько)*.

Відповідно до давньоруських вказівних займенників *сь, тъ, онъ* українська мова має лише вказівні займенники *цей* ← *от* + + *сей (сьи)* і *той (тъи)*, а вказівний з походження займенник *він* ← *онъ* перетворився в ній на займенник предметно-особовий.

Іменники, прикметники і числівники становили собою колись єдину групу імен. Як окрема частина мови прикметник виникає на основі синтаксичної функції атрибута (означення), поступово виділяючись із загальної групи імен, уточнюючи разом з тим і значення іменника як частини мови. Структурному оформленню прикметника значною мірою сприяли суфікси і перетворені у флексії відмінкові форми анафоричного займенника *(добръ + и, добра + ꙗ, добро + є)*. І навпаки, субстантивація прикметників — один із способів творення іменників.

Форму знахідного відмінка однини, тотожну з формою родового відмінка однини *(брата, коня)*, почали приймати не всі іменники, а лексично обмежена група назв осіб, істот.

У фразі «Умре муж велій в власяниці» (Шевченко) і форма прикметника *велій*, і фонетичний склад слова *власяниця*, і своєрідність значень та емоційний тон окремих слів — *муж, велій, власяниця* — уже не становили собою живомовних елементів загальнонародної української мови першої половини XIX ст. Умови їх стилістичного вживання має визначати вже історія літературної української мови, одним із найважливіших завдань якої, за словами Б. Ларіна, є «розкриття зростання мовної майстерності письменників, збагачення їх експресивних засобів у зв'язку з еволюцією поетики; вивчення мінливого співвідношення змісту і форми, не менш характерного для кожної епохи, ніж співвідношення свіжих народних і книжно-традиційних елементів» [6].

Ці й подібні факти важливі не тільки для виявлення взаємозв'язку і взаємозалежності між окремими співсистемами мови в процесі її історичного формування і розвитку, не тільки для визначення характеру морфологічних змін та їх хронології. Звичайно,

---

[6] *Ларин Б. А.* О новых лингвистических исследованиях. — Вестн. Ленингр. ун-та, № 20. Секция истории языка и литературы, вып. 45, 1959, с. 139.

без виявлення процесів змін морфологічної будови мови і встановлення їх хронології ніяка історія морфологічної будови мови неможлива, але історична морфологія не може обмежуватися лише констатуванням морфологічних змін у їх хронологічній послідовності. Основним завданням історичної морфології української мови є виявлення причин і закономірностей збереження і змін у її морфологічній будові.

Питання про те, чому саме певні морфологічні (граматичні) явища зберігаються без істотних змін на протязі тривалого періоду, а інші протягом цього ж часу зазнають значних змін, а в окремих випадках з'являються і морфологічні (граматичні) новотвори,— одна з найскладніших, остаточно ще не розв'язаних наукових проблем.

Існують різні погляди на причини змін граматичної будови мови. Так, П. Кузнецов більш загальні причини розвитку морфологічної будови мови вбачає в узагальнюючому характері граматичної будови мови, у наростанні узагальнень (напр., в уніфікації типів відмінювання іменників) і в створенні диференційованих засобів для вираження відношень, які раніше передавалися недиференційовано (напр., в утворенні окремої форми додатка у назвах істот) [7].

На думку Т. Ломтєва, джерелом розвитку граматичної будови мови є подолання суперечності, яка виникає між наявними засобами даної мови і зростаючими потребами обміну думками в процесі спілкування між людьми [8].

За висновками В. Русанівського, «причини мовного розвитку випливають із суперечностей між лексичним, граматичним і фонематичним рівнями мови. Між лексикою і граматикою завжди існує антиномія: перша прагне до змін і розширення, друга — до збереження сталості, незмінності. Виявом цієї тенденції є, з одного боку, утворення нових лексичних одиниць за традиційно існуючими граматичними моделями і, з другого — виникнення нових граматичних елементів на базі лексики» [9].

Питання про причини змін морфологічних процесів можуть бути чітко визначені і систематично викладені лише в результаті успішної розробки основних проблем історичної морфології багатьох конкретних мов, порівняльно-історичної та описової морфології мов, удосконалення, урізноманітнення самих методів дослідження історії граматичної будови мови.

Конкретні причини морфологічних процесів періоду становлення граматичної будови, окремих етапів в історії індоєвропейських мов можуть і не збігатися. Навряд чи однаковими причинами в історії іменного відмінювання зумовлені поява і занепад гетероклітичного (різноосновного) відмінювання, поява і занепад системи відмінювання, що грунтувалася на детермінативах (основотворчих суфік-

[7] Див.: *Кузнецов П. С.* Очерки исторической морфологии русского языка, М., 1959, с. 4.

[8] Див.: *Ломтев Т. П.* О соответствии грамматических средств языка потребностям взаимопонимания. — Вопр. философии, 1953, № 5, с. 80.

[9] *Русанівський В. М.* Зазнач. праця, с. 305.

сах), розвиток типів відмінювання, провідним принципом виділення яких є граматична категорія роду, а то й занепад системи іменного відмінювання і розвиток аналітичної будови, як-от у болгарській та македонській мовах.

Із цього випливає, що процес становлення морфологічної будови української мови, її розгортання та удосконалення не може бути з належною повнотою, точністю і досконалістю відтворений без використання даних порівняльно-історичного вивчення слов'янських, а в багатьох випадках і неслов'янських індоєвропейських мов. Ф. Енгельс підкреслював, що «матерія і форма рідної мови стають зрозумілими тільки тоді, коли простежується її виникнення і поступовий розвиток, а це неможливо, коли лишати поза увагою, по-перше, її власні змертвілі форми і, по-друге, споріднені живі і мертві мови» [10]. В. І. Ленін учив, що при аналізі суспільних явищ треба «не забувати основного історичного зв'язку, дивитися на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитися, чим дана річ стала тепер» [11].

Морфологічні процеси, що відбуваються в сучасній українській мові, засвідчуються або зафіксовані в пам'ятках староукраїнської чи давньоруської мов, своїм корінням здебільшого сягають періоду існування ще антських (східнослов'янських) діалектів (VI—VIII ст. н. е.), періоду існування спільнослов'янської мови (до VI ст. нашої ери), частково навіть періоду існування мови праіндоєвропейської (до III—IV тисячоліття до н. е.). І тільки спираючись на результати, здобуті в науковому вивченні слов'янських мов з допомогою порівняльно-історичного методу, порівняльно-історична граматика слов'янських мов спроможна визначити генетичну тотожність граматичних явищ і самобутній характер граматичних новотворів окремих епох. Порівняльно-історична граматика незаперечно свідчить, що всі слов'янські народи є не просто пасивними носіями успадкованих ще з глибокої давнини фонетичної, акцентологічної, граматичної, словотворчої, лексичної і стилістичної систем, а й їх творцями.

Та поряд із позитивними якостями порівняльно-історичний метод має і серйозні недоліки [12]. Варто вказати тут на ті з них, які мають безпосереднє відношення до вивчення історичної морфології української мови.

Одним із найсерйозніших недоліків порівняльно-історичного вивчення слов'янських та інших індоєвропейських мов є обмеження аналізу мовних фактів явищами первісної спільності даної мовної групи, ігнорування дальшого процесу розвитку мов цієї групи

[10] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 20, с. 313—314.

[11] *Ленін В. І.* Повне зібр. творів. Пер. з 5-го рос. вид., т. 39, с. 63.

[12] Див.: *Абаев В. И., Горнунг В. В., Гухман М. М., Кузнецов П. С.* Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков. М., 1956; *Смирницкий А. И.* К вопросу о сравнительно-историческом методе в языкознании. — Вопр. языкознания, 1952, № 4, с. 3—19; *Горнунг В. В.* О границах применения сравнительно-исторического метода в языкознании, — Вопр. языкознания, 1952, № 4, с. 20—38.

(К. Бругман, Г. Гірт та ін.). А тим часом вивчення, наприклад, фактів, явищ, процесів формування і розвитку мов слов'янських народностей, а потім і національних слов'янських мов дозволяє не тільки повніше, глибше й точніше схарактеризувати спільнослов'янську мову, але й виявити внутрішні закономірності розвитку цих мов. Шлях до розкриття спільнослов'янської і праіндоєвропейської мов лежить через старанний аналіз будови сучасних слов'янських та інших індоєвропейських мов у їх повній і конкретній історії. Історія кожної слов'янської мови характеризується не тільки тими явищами, що є спільними для всіх слов'янських мов і виникли ще в спільнослов'янський період. Кожна слов'янська мова має чимало і свого, специфічного, своєрідного, що необов'язково зароджувалося в праслов'янську добу, а витворювалося на протязі вже задокументованої її історії.

Укр. *спека,* рос. *жара,* блр. *гарачына,* утворені з давньоруських коренів, відрізняються і за своїм кореневим складом, і за способом творення. Укр. *діяч, дорослий, хтось,* рос. *деятель, взрослый, кто-то,* блр. *дзеяч, дарослы, хтосьці* за наявності однакового вихідного матеріалу різняться словотворчими засобами і способами. У праслов'янській мові не було ні суфікса **-ощі** *(ласощі, пестощі),* ні суфікса **-енко** *(Бондаренко, Коваленко).* Перший з них засвідчується (тільки один раз) старослов'янськими пам'ятками, зрідка пам'ятками давньоруської мови, частіше пам'ятками українського письменства, а другий — тільки пам'ятками староукраїнського письменства (найстаріший з відомих прикладів — у грамоті 1480 року — знах. відм. одн. *Полозенка),* хоч обидва вони становлять собою типові для української національної мови словотворчі моделі.

Старослов'янська мова не фіксує вживання праслов'янського суфікса **-ьць** для утворення назв людей за місцем проживання, але в давньоруській мові в поодиноких випадках уже фіксується вживання суфікса **-ьць** з цим значенням, а в староукраїнській і особливо в сучасній українській мові суфікс **-ець** (← **-ьць**) у творенні назв людей за місцем проживання *(кавказець, полтавець)* належить до числа продуктивних.

У спільнослов'янській мові в формах називного відмінка множини іменників граматична категорія особи чоловічої статі ще не виражалася, а в мові польській, словацькій і верхньолужицькій давні флексії **-і** (основи на **-ŏ-**) та **-ове** (основи на **-ŭ-**) перетворюються на важливі засоби вираження протиставлення назв осіб чоловічої статі назвам осіб іншої статі, назвам істот, речей, явищ, абстрактних понять. У східнослов'янських мовах у формах типу укр. *друзі, панове,* рос. *черти, соседи, сыновья, кумовья,* блр. *черці, суседзі* фіксуються лише незначні залишки засобів для вираження цієї граматичної категорії. Таких своєрідностей, витворених пізніше у кожній із слов'янських мов, дуже багато.

Порівняльно-історична морфологія, аналізуючи в споріднених мовах тільки генетично спільне і не беручи до уваги відмінного, спеціально не досліджує пізніше витворених специфічних явищ,

процесів, хоч вони, безперечно, заслуговують не меншої уваги, ніж явища, процеси, які виникли ще в спільнослов'янський період. Прагнення ж молодограматиків, традиції яких ще й досі відчуваються в курсах історичної граматики, неодмінно зводити будь-яке явище тієї чи іншої сучасної мови до прамовного стану свідчить лише про нерозуміння ними системної природи мови, ігнорування процесів її внутрішнього удосконалення, розгортання, збагачення.

О. Потебня, який не пішов за переможним у 80-х роках XIX ст. молодограматичним рухом, майстерно поєднував історико-генетичний підхід до вивчення граматичних явищ з виявленням прогресивних тенденцій у розвитку граматичної будови слов'янських мов. Видатний лінгвіст вказував на системну співвідносність, на взаємозв'язок і взаємозалежність морфологічних і синтаксичних явищ, справедливо відзначаючи, що утворення і зміна граматичних форм, які складають формальний зміст речення, є другою назвою для зміни самого речення, тобто найближчого цілого, в якому відбувається життя цих форм. Із зміною граматичних категорій неминуче змінюється і те ціле, в якому вони виникають і змінюються, а саме — речення [13].

«Вивчення мови як структури (системи),— за словами В. Георгієва,— це основна проблема мовознавства. Порівняльно-історичний метод дає змогу встановити процеси змін в історії мови, він сприяє розкриттю закономірностей у розвитку мови, проте він не дає пояснення причин цих змін. Саме вивчення структури мови, тобто вивчення співвідношень окремих систем у цій «системі систем», якою є мова, дозволяє встановити причини змін у розвитку мови» [14].

Розкриваючи причини морфологічних змін в історії української мови, шляхи виявлення закономірностей розвитку морфологічної будови української мови, не можна не торкнутися і такого важливого питання, як проблема зв'язку історії мови з історією народу.

Давньоруська мова, формуючись на грунті мови спільнослов'янської, має чимало лише їй властивих фонетичних, граматичних і лексичних особливостей у порівнянні і з спільнослов'янською і з іншими слов'янськими мовами IX—XI ст. Кожна із сучасних східнослов'янських мов, виникнувши на грунті мови давньоруської, характеризується наявністю не тільки важливих спільних, але й істотних відмінних рис і в словниковому складі, і в словотворі, і в фонетичній та акцентологічній системах, і в граматичній будові та нормах стилістичних. Історія української, російської та білоруської мов не може не зважати на внутрішні закономірності, успадковані від спільнослов'янської та давньоруської мов, і на внутрішні закономірності, що виникли пізніше в кожній із східнослов'янських мов. Так, неозначені займенники у всіх сучасних східнослов'янських мовах розвивалися на давньоруській основі, але спільних для всіх

[13] Див.: *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике, т. 1—2. Харьков, 1888, с. 76—77.

[14] *Георгиев В.* Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. М., 1958, с. 25.

східнослов'янських мов способів утворення неозначених займенників нема: деякі з них характерні для російської і білоруської мов (рос. *некто*, блр. *нехта*), деякі — для української і білоруської мов (укр. *абихто, хтось*, блр. *абы-хто, хтось*), деякі ж є специфічними для кожної із східнослов'янських мов: рос. *кое-кто, кто-то, кто-нибудь*, укр. *дехто, будь-хто, хто-будь, казна-хто, хтозна-що*, блр. *хтосьці, хто колечы*.

Зберігання основи старовинних елементів, відмирання, а разом з тим використання елементів старої якості в нових для них функціях, нагромадження елементів нової якості, удосконалення, розгортання, збагачення — усі ці процеси в історії кожної із сучасних східнослов'янських мов є і спільними, і відмінними. Розвиваючись за своїми внутрішніми законами, кожна сучасна східнослов'янська мова органічно пов'язана з історією народу, який є її носієм і творцем.

Найвиразніше зв'язок історії мови з історією народного життя виявляється в історії літературної мови, лексики та фразеології, семасіології, частково в історії словотворчої та стилістичної систем.

Далеко складнішими є процеси фонетичних та граматичних змін у їх зв'язках з історичним минулим народу. Ф. Енгельс у листі до Й. Блоха ще в 1890 р. вказував на абсурдність пояснення фонетичних змін економічними факторами. Не мають прямого, безпосереднього зв'язку з історичним минулим народу і зміни морфологічних та синтаксичних явищ. І все ж фонетичні та граматичні зміни не ізольовані цілком від історії народу. Немає явищ в історії мови, які не були б зв'язані з історією народу, але в одних випадках цей зв'язок безпосередній, прямий і наочний, в інших — надзвичайно складний і опосереднений усією суспільною практикою народу в його історії [15].

Із сучасних східнослов'янських мов іменникову відміну давньоруської мови найбільшою мірою зберігає мова українська. Л. Булаховський схильний був пояснювати цей факт тим, що «сучасна нам українська іменникова відміна, сказати б, консервативніша за російську» [16]. Проте посилання на стійкість певних рис нічого не доводить, а змін в системі відмінювання іменників в українській мові не менше, ніж у російській або білоруській. Питання, як здається, зводиться до характеру, напряму тих змін, яких зазнала кожна із східнослов'янських мов, до своєрідностей тих діалектів, які з певних конкретно-історичних причин лягли в основу кожної із мов східнослов'янських народностей, а потім і національних східнослов'янських мов, до своєрідностей того синтезу найцінніших структурних елементів основних говорів і книжних надбань, який здійс-

[15] Див.: *Виноградов В. В.* Понятие внутренних законов развития языка в общей системе марксистского языкознания. — Вопр. языкознания, 1962, № 2; *Серебренников Б. А.* К проблеме связи явлений языка с историей общества. — Вопр. языкознания, 1953, № 1; *Орлова В. Г.* Изменения в характере развития русского языка в связи с историей народа. — Вопр. языкознания, 1953, № 1.

[16] *Булаховський Л. А.* Питання походження української мови. К., 1958, с. 67.

нила кожна із східнослов'янських мов у процесі свого формування та розвитку. Відповіді на такі і подібні питання можна знайти тільки в історії народу — творця і носія даної мови.

Отже, розширення проблематики досліджень, уточнення хронології багатьох морфологічних змін, їх діалектного (територіального) поширення, посилена увага до проблем взаємозв'язку і взаємозалежності структурних елементів мови, використання всіх можливих джерел і удосконалення та урізноманітнення методів наукового дослідження історії морфологічної будови української мови — все це має сприяти виявленню, встановленню конкретних причин і загальних закономірностей збереження і змін морфологічної будови української мови, а також опосереднених зв'язків історії граматичної будови української мови з багатовіковою суспільною практикою, з історією українського народу.

* * *

У колективній монографії «Історія української мови. Морфологія» розглядаються питання становлення форм категорій української мови від праслов'янського періоду до наших днів. У написанні книги взяли участь науковці: С. П. Самійленко («Предмет і завдання історичної морфології», «Іменник», «Займенник»), А. П. Грищенко («Прикметник»), Т. Б. Лукінова («Числівник»), В. М. Русанівський («Дієслово»), В. В. Німчук («Прислівник», «Прийменник», «Частка», «Вигук»), С. П. Бевзенко («Сполучник»).

ІМЕННИК

§ 1. Загальні зауваження. Відмінювані слова слов'янських мов поділяються на три основні групи: а) імена, б) займенники, в) дієслова.

Імена (поряд із дієсловами) — найбільший за кількістю, здавна сформований, часто вживаний, самостійний лексико-граматичний розряд відмінюваних слів. Іменники становлять собою найголовнішу частину колишньої групи імен. Вони виражають значення предметності у формах роду, числа та відмінка. Типовість граматичних категорій роду, числа та відмінка саме для іменників випливає з того, що форми роду, числа та відмінка прикметників, родових займенників, порядкових (зрідка й кількісних) числівників, дієприкметників є формами їх граматичного узгодження з означуваними ними іменниками.

Спільна основа сучасних східнослов'янських мов — мова давньоруська — мала успадковані від праслов'янської мови три роди (чоловічий, жіночий, середній), три числа (однина, множина, двоїна), сім відмінків (називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий і кличний).

СЛОВОТВІР І СЛОВОЗМІНА ІМЕННИКІВ

§ 2. Суфікси і флексії. Найголовнішим засобом словотворення є суфікси, найголовнішим засобом формотворення є флексії. М. Я. Калинович схильний був розглядати флексії як різновид суфіксів. Флексії, справді, мають низку рис, спільних із суфіксами, та разом з тим вони й відмінні від суфіксів [1].

Корінь, суфікс, флексія — явища співвідносні, співіснуючі, взаємообумовлені. І суфікс, і флексія — це постфікси, тобто морфе-

[1] Див.: *Калинович М. Я.* Вступ до мовознавства, вип. 1, К., 1948, с. 51—68, 96.

ми, що стоять після кореня, але суфікси беруть участь передусім у творенні основ слів, а флексії — в утворенні форм слів.

І суфікси, і флексії багатозначні і поліфункціональні, але поліфункціональність суфіксів зводиться до утворення різних основ слів; поліфункціональність флексії зводиться до синтетичного вираження різноманітних граматичних значень однотипних за будовою слів; саме тому суфікси більшою мірою пов'язані з лексичним складом мови, флексії — з її словозміною.

І суфікси, і флексії є результатом абстрагуючої роботи людського мислення. Словотворча система і система флексій витворювалися протягом століть, тисячоліть. І все ж суфікси менш абстрактні, ніж флексії, походження деяких суфіксів з належною точністю ще можна встановити; процес виникнення і розвитку флексій складніший, більш тривалий, історія походження флексій може бути відтворена лише гіпотетично у формі більш-менш вірогідних припущень, здогадів.

Словотворчі засоби (суфікси, префікси) можуть проникати з одних мов в інші; для системи ж флексій характерною є непроникність, індивідуальна своєрідність.

І все ж абсолютного розмежування між суфіксами та флексіями немає. В історії формування і розвитку окремих флексій зберігаються відбитки словотворчих функцій тих чи інших структурних елементів.

§ 3. Праслов'янські та давньоруські флексії, їх функції і фонетична будова. Серед лексико-граматичних розрядів слів спільнослов'янської мови, як і мови давньоруської та сучасних східнослов'янських мов, розрізнялися слова повнозначні і неповнозначні, серед повнозначних – слова відмінювані і невідмінювані. Відмінювані слова найвиразніше були представлені іменами і дієсловами. Імена змінювалися за відмінками, дієслова – за особами.

Відмінювання імен у спільнослов'янській мові зберігає майже всі категорії праіндоєвропейського відмінювання: три числа (однина, множина, двоїна), три роди (чоловічий, жіночий, середній), сім відмінків (називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий і кличний; втрачено лише аблативний відмінок).

Давньоруська мова – спільна основа сучасних східнослов'янських мов — успадковує від праслов'янської мови і граматичні іменні категорії, і граматичні іменні засоби. Граматичні засоби, за допомогою яких виражаються в іменах давньоруської мови граматичні категорії відмінка, числа та роду, не є специфічними тільки для кожної з цих категорій: флексія **-а** у словах типу *жена, роука, слава* одночасно вказує і на відмінок (наз.), і на число (одн.), і на рід (жін.).

Проте не кожен іменник давньоруської мови мав специфічні саме для даного числа і відмінка іменні закінчення. Іменники середн. роду, напр., для наз., знах., кл. відм. всіх чисел мали тільки по одному закінченню (одн. *сѣл-о,* мн. *сѣл-а,* дв. *сѣл-ѣ*). У двоїни розрізнялися тільки три закінчення: одне — для наз., знах., кл., друге —

для род., місц., третє — для дав., орудн. *(плод-а, плод-оу, плод-ома)*. Давньоруські форми типу *кости, поути* є одночасно формами род., дав. і місц. відм. однини. З другого боку, тотожні граматичні значення іменників могли виражатися різними відмінковими закінченнями. Іменники чоловічого роду в род. відм. одн. у давньоруській мові мали закінчення **-а** *(плод-а)*, **-у** *(сын-оу)*, **-и** *(поут-и)*, **-е** *(дьн-є)*. Ця строкатість закінчень в одному й тому ж відмінку не є випадковою: відмінкові закінчення іменників давньоруської мови, з яких безпосередньо витворилися відмінкові закінчення української мови, відмінні у різних типів відмінювання.

В українській мові існує чотири основних типи відмінювання іменників; поділ на відміни грунтується в ній на родовій ознаці, на характері відмінкових закінчень і лише частково — на наявності певних суфіксів при відмінюванні *(мати — матері, теля — телята, коліща — коліщати, плем'я — племені)*. У давньоруській мові відмін було більше, та й наявність тих чи інших типів відмінювання великою мірою пов'язувалася тут ще з особливостями давньої будови іменних основ. В українській мові іменники *плід, син, гість, день* об'єднуються за особливостями відмінкових закінчень в один тип відмінювання, а в давньоруській мові іменники *плодъ, сынъ, гость, дьнь* належали до чотирьох різних відмін, наявність яких пов'язана була не тільки з процесами формотворення, а й словотворення. Такий стан був і в мові праслов'янській.

Іменники другої відміни в місц. відмінку однини в українській мові мають закінчення **-ові** *(на братові)*, **-еві** *(на товаришеві)*, **-єві** *(на Андрієві)*, **-у** *(в гуртку)*, **-ю** *(в бою)*, **-і** *(на порозі)*, **-ї** *(на подвір'ї)*. Наявність такої різноманітності флексій у місц. відм. одн. іменників другої відміни **(-ові, -еві, -у, -і)** в українській, давньоруській і споріднених з ними слов'янських мовах безпосередньо пов'язана з історією типів відмінювання.

Відмінок — це форма імені, що самостійно або разом з відповідним прийменником виражає відношення даного слова до інших слів у складі словосполучення, речення. І в праслов'янській, і в давньоруській мовах функції іменних флексій зводяться до вираження синтаксичної ролі імені в реченні, до вираження граматичних категорій відмінка, числа, роду. В іменних флексіях, як і в детермінативах, основним засобом диференціації граматичних значень є голосні; сфера використання приголосних для вираження іменних граматичних категорій обмежена. В сучасній українській та інших слов'янських мовах приголосні не можуть бути матеріальною основою вираження граматичних значень в іменах. Розмежування функцій голосних і приголосних для вираження граматичних і лексичних значень виявляється досить яскраво і в аналізі фонетичної будови спільнослов'янських іменних флексій, який з методичних міркувань доцільно поєднати з аналізом шляхів витворення іменних відмінкових флексій.

§ 4. Шляхи утворення відмінкових флексій іменників. Складній проблемі походження слов'янського іменного відмінювання присвя-

чено величезну кількість наукових розвідок, проте й досі проблема ця остаточно ще не розв'язана [2]. Варто, однак, на окремих прикладах показати, як саме можна уявити (хоч би й гіпотетично) процес витворення відмінкових закінчень іменників у праслов'янській, давньоруській та українській мовах. Шляхи витворення відмінкових закінчень іменників у цих мовах досить різноманітні.

А. Відмінкове закінчення іменників української, давньоруської і праслов'янської мов може бути збереженням (з певними фонетичними змінами) відповідного закінчення слова мови праіндоєвропейської. Такими з походження є, наприклад, закінчення **-а** (**-ıа**) наз., знах., кл. відм. мн. іменників середн. р. типу укр. *сел-а, пол-я,* д.-р. *сєл-а, пол-ꙗ,* прасл. *sel-a (← *sel-ā), *pol-ja (← *pol-jā), що походять із праіндоєвропейського **-ā**; закінчення **-і** дав. відм. одн. іменників типу д.-р. *кам-єн-и,* прасл. **kam-en-i*, що походить із праіндоєвропейської флексії **-ei**, і под.

Б. У праіндоєвропейській мові іменники з основою на **-ā** в наз. відм. одн. не мали флексії, вираженої звуковими засобами (нульова флексія). Форму з нульовою флексією таких іменників успадковує мова спільнослов'янська. У спільнослов'янській мові відбувається викликаний різними причинами перерозподіл структурних елементів слова: праіндоєвропейський основотворчий суфікс **-ā** перетворюється на праслов'янське закінчення **-ā → -а**, що його й успадковує давньоруська мова в іменниках типу *вод-а, зємл-ꙗ,* укр. *вод-а, земл-я.*

В утвореннях типу прасл. *sēmę ← *sē-men, ст.-сл. сѣмѧ, д.-р. *сѣмꙗ*, укр. *сім'я* у функції закінчення в наз., знах., кл. відм. одн. виступає голосний, що утворився з кінцевих звуків -en- тематичного суфікса -men-.

В. У спільнослов'янській мові іменники середн. р. типу укр. *село, поле* в наз., знах., кл. відм. одн. мали успадковану з праіндоєвропейської мови флексію -n (← -m). За законом відкритого складу кінцевий -n (← -m) відпав, тематичний голосний **-ŏ-** мав би звузитися, зазнати посилення лабіалізації й перетворитися на **-ъ**, а потім і занепасти. Проте з різних причин (вплив форми вказівного займенника to ← *tod, потреба розмежування іменників чол. і середн. р. тощо) [3] іменники середн. р. затримали давнє тематичне **-ŏ-**, яке в давньоруській та українській мовах функціонує вже як флексія наз., знах., кл. відм. одн.

Г. У праслов'янській і давньоруській мовах після відпадіння праіндоєвропейської флексії -s в наз. відм. одн. іменників типу *сынъ, дворъ, гость* функції закінчень виконують тематичні голосні **-ъ** (із **-j-** або **-ŏ-**), **-ь** (з **-ĭ-**), а в українській мові внаслідок занепаду

[2] Див.: *Кузнецов П. С.* Развитие индоевропейского склонения в общеславянском языке. Советский Комитет славистов. — В кн.: Исследования по славянскому языкознанию. М., 1961, с. 114—164.

[3] Див.: *Якубинская-Лемберг Э. Я.* Проблема образования форм среднего рода в славянских языках. — Учен. зап. Ленингр. ун-та, Сер. филол. наук, вып. 44. Славянское языкознание, 1958, с. 3—13.

редукованих голосних витворюється нульове закінчення: прасл. *sū-nŭ-s → *syn-ъ → д.-р. *сын-ъ* → укр. *син;* прасл. *dvor-ŏ-s → *dvor-ъ- →д.-р. *двор-ъ* → укр. *двір*. Аналогічним способом витворюються закінчення і в знах. відм. одн. іменників, напр.: прасл. *sū-nŭ-n → *syn-ъ → д.-р. *сын-ъ* і *сын-а* → укр. лише *син-а;* прасл. *dvor-ŏ-n → *dvor-ъ → д.-р. *двор-ъ* → укр. *двір;* прасл. *gost-ĭ-n → *gost-ь → д.-р. *гост-ь* і *гости* → укр. лише *гостя;* прасл. *kost-ĭ-n→ → kost-ь → д.-р. *кость* → укр. *кість (кістку)*.

Д. В українській мові у формі дав. відм. одн. іменника *синові* виділяється етимологічний корінь **си-**, суфікс **-н-** і закінчення **-ові**. У давньоруській мові тут можна виділити частини *сы-н-ови*, що походить із прасл. форми *sy-n-ov-i (пор. ще ст.-сл. *сынови*, ч. synovi). Тут наявний давній корінь sū-, змертвілий нині словотворчий суфікс **-n-**, тематичний суфікс дифтонгічної будови -ov- і флексія дав. відм. **-i**. Праслов'янська форма *sy-n-ov-i витворилася з праіндоєвропейської форми *sū-n-eu̯-ei̯, де відмінковою флексією є лише **-ei̯**, чи як інші вважають, **-ai̯** (прасл. **-i**). Виходить, що українське закінчення **-ові** генетично є злиттям декількох звуків (**-ov-** ← **eu̯-**) тематичного суфікса з флексією **-i** (← **-ei̯**): *sū-n-eu̯- ei̯ → прасл. *sy-n-ov-i→ д.-р. *сын-ови* → укр. *син-ові* (пор. півд.-зах. укр. *син-ови*).

Поєднання звуків **ъ, ь** (фонетично видозмінених тематичних голосних **-ŭ-, -ĭ-**) з флексією **-ть** являють собою і українські закінчення орудн. відм. одн. **-ом, -ем** іменників типу укр. *син-ом* ← д.-р. *сын-ъ-мь* ← прасл. *sy-n-ъ-mь; укр. *гостем* ← д.-р. *гост-ь-мь* ← прасл. *gost-ь-mь.

Е. В українській і давньоруській мовах іменники жін. р. типу *рука, вода* у знах. відм. одн. мають флексію **-у** *(руку, воду)*. Пам'ятки старослов'янської мови засвідчують тут флексію **-ѫ** *(вод-ѫ*; пор. п. wod-ę). Праслов'янська флексія **-ǫ** (vod-ǫ) виникає за законом відкритого складу із сполучення тематичного голосного **-ā** з флексією знах. відм. одн. **-m**. У давньоруській мові носовий **ǫ** змінюється на **у**, у зв'язку з чим злиття тематичного **-ā** і флексії **-m** і в давньоруській, і в українській мовах зневиразнюється.

Аналогічні процеси засвідчуються і в злитті тематичного суфікса **-ā** з флексією **-i** у формі місц. відм. одн. іменників типу укр. *воді* ← д.-р. *водѣ* (пор. ст.-сл. *водѣ*, прасл. *vodě ← *vod-ā-i); укр. *нозі* ← д.-р. *нозѣ* (пор. ст.-сл. *нозѣ*, прасл. *nodzě ← nog-a-i); із сполучення тематичного голосного **-ā** і флексії **-i** виникав дифтонг **-ai̯**, що змінився далі в **-ě** (**-ѣ**), який в українській мові дав **-і**.

Злиття тематичного **-ŏ-** з флексією **-i** виявляється в формах наз. відм. мн. в іменниках чол. р. типу д.-р. *плод-и* (← прасл. *plod-oi̯ ← *plod-ŏ-i), *отроц-и* (← прасл. *otrok-oi̯ ← *otrok-ŏ-i), *друз-и* (← прасл. *drug-oi̯ ← *drug-ŏ-i); кінцевий голосний **-i** (флексія) після голосного **-ŏ-** (тематичний суфікс чи його кінцевий звук) ставав нескладотворчим, виникав дифтонг **-oi̯-**, що, перетворюючись у монофтонг, змінювався у слов'ян при спадній інтонації в **-і**. Саме такого походження закінчення **-і** виступає в укр. *друзі*.

Є. Окремі закінчення української, давньоруської і спільнослов'янської мов є результатом часокількісних і якісних змін тематичних голосних. Такими є з походження закінчення наз., знах., кл. відм. двоїни іменників давньоруської мови типу *двор-а* (← прасл. *dvor-a ← *dvor-ō; пор. *dvor-ŏ-s), що утворилися внаслідок подовження тематичної голосної ŏ, зміни її на слов'янському грунті в **-а**.

Ж. У праіндоєвропейській мові в місц. відм. мн. була флексія **-sŭ**. У слов'ян приголосний s після голосних **ĭ, ī, ŭ, ū, i̯, u̯**, приголосних **r, k** змінювався в **х** [4]; звідси відповідно до праіндоєвропейської флексії **-sŭ** у слов'ян виступає **-хъ**: д.-р. *сын-ъ-хъ* ← прасл. *sy-n-ъ-хъ ← праінд. *sū-n-ŭ-sŭ; д.-р. *гость-ь-хъ* ← прасл. *gost-ь-хъ ← праінд. *gost-ī̆-sŭ. Отже, відмінкове закінчення української, давньоруської і спільнослов'янської мов може становити собою з походження якісну зміну на слов'янському грунті праіндоєвропейської флексії.

З. В українській мові іменники типу *рука, плід, син, гість* у дав. відм. мн. мають закінчення **-ам** *(рукам, плодам, синам, гостям)*, у давньоруській мові **-амъ** *(рук-амъ)*, **-омъ** *(плодомъ)*, **-ъмъ** *(сын-ъмъ)*, **-ьмъ-** *(гост-ьмъ)*. У східнослов'янських пам'ятках закінчення **-амъ** замість давньоруських **-омъ, -ъмъ, -ьмъ** починає поширюватися лише з XIII ст. Успадковані від праслов'янської мови давньоруські закінчення **-амъ, -омъ, -ъмъ, -ьмъ** за своїм утворенням складаються з голосних **-а-, -о-, -ъ-, -ь-** тематичних суфіксів і флексії **-мъ**. Праслов'янською флексією дав. відм. мн. була, мабуть, флексія ***-mus** або ***-mos**. Початкове **-m-** в закінченні дав. відм. мн. засвідчують і балтійські та германські мови (пор. лит. rankoms, gastim; гот. sūnúm). В індоіранських, італійських, кельтських, а також у вірменській мовах початковим приголосним закінчення дав. відм. мн. є **-bh-** (пор. д.-інд. -bhyas, лат. -bos → -bus, давньогрецьке -φι (-phi ← -bhi), що входить до утворень прислівникового типу, а в мові хеттській формативa дав. відм. мн. з початковим **-bh-** чи **-m-** немає зовсім. Виходить, що в праіндоєвропейській мові єдиної флексії для дав. відм. мн. не було, що закінчення ці витворилися пізніше, мабуть, у процесі розвитку вже окремих індоєвропейських мов [5].

И. В українській мові іменники типу *камінь, корінь* у місц. відм. одн. мають закінчення **-і** *(на камені, у корені)*, у давньоруській мові — закінчення **-є** *(камене, коренє)*. Вважають, що давньоруське закінчення місц. відм. одн. **-е (-е)** становить собою з походження залишок частки або післяйменника **-en** з просторовим значенням, що додавався до основи іменника для уточнення значення місця і лише згодом почав сприйматися як закінчення. У спільнослов'янській

---

[4] Див.: *Бернштейн С. Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков. М., 1961, с. 160—161.

[5] Див.: *Фортунатов Ф. Ф.* Избранные труды, т. 2. М., 1957, с. 419—420; *Мейе А.* Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М.—Л., 1938, с. 307—309.

мові початкове **-е** колишньої частки, чи післяйменника, є вже справжнім закінченням [6].

І. В українській і давньоруській мовах іменники типу *вода* в орудн. відм. одн. мають закінчення **-ою** *(водою)*, у старослов'янській мові — закінчення **-ѡ** *(водѡ)*, зрідка **-ѫ** *(славѫ)*. Старослов'янське закінчення орудн. відм. одн. **-ѡ** — це праслов'янський новотвір, що виник не без впливу займенникової форми *tojǫ (ст.-сл. *тѡ*), частково спричинився до появи форм типу *kostьjǫ, *materьjǫ і безпосередньо до праіндоєвропейських флексій не зводиться.

Ї. В українській мові іменники жін. р. типу *воля, душа* в род. відм. одн. мають. закінчення **-і** *(волі, душі)*, у давньоруській мові — закінчення **-ѣ** *(волѣ, душѣ)*, але старослов'янські пам'ятки фіксують тут закінчення **-ѧ** *(волѧ, доушѧ)*. Рефлекси давнього **-ѣ** в закінченні род. відм. одн. є типовими для східнослов'янських і західнослов'янських мов, а рефлекси давнього **-ѧ** — для мов південнослов'янських. Закінчення род. відм. одн. **-ѣ** і **-ѧ** не зводяться безпосередньо не тільки до праіндоєвропейських, але навіть і до спільнослов'янських закінчень.

Отже, відмінкові закінчення української, давньоруської і праслов'янської мов можуть становити собою збережені без істотних змін праіндоєвропейські відмінкові флексії; частіше в функції закінчень використовуються голосні праіндоєвропейських тематичних суфіксів або їх кінцевих частин, поєднання елементів праіндоєвропейських тематичних суфіксів і флексій, частки чи післяйменники, що приєднувалися до основ іменників; могли також утворюватись поодинокі флективні неологізми, що виходять за межі успадкованих від праіндоєвропейської мови іменних суфіксів і флексій.

§ 5. Типи давніх іменних основ. Відмінкові флексії іменників у різних типів відмінювання неоднакові, а сама наявність цих типів пов'язана з особливостями будови іменних основ.

У праіндоєвропейській мові іменник за своєю будовою звичайно складався з трьох морфем: а) кореня — носія реального значення слова, б) основотворчого суфікса — показника приналежності слова до певного класу імен, в) флексії, що служила засобом вираження синтаксичних відношень у реченні. Корінь разом з основотворчим суфіксом становив собою основу слова і виражав його лексичне значення. Префікси у словотворі та словозміні первісно істотної ролі не відігравали.

Праслов'янська мова успадкувала від мови праіндоєвропейської основотворчі суфікси (детермінативи), що складалися з голосних **-ā-**, **-ŏ-**, **-ŭ-**, **-ĭ-**, **-ū-** або закінчувалися ними, а також основотворчі суфікси, що закінчувалися на приголосні -n- (-men-, -en-, -n-), -s- (-es-,-os-), -t- (-ent-), -r- (-ter-). Детермінативи — це кінцеві структурні форманти основи, тому для праслов'янської мови основи імен мають відповідні назви, а саме: основа (що закінчується) на **-ā-**, на **-ŏ-**, на **-ŭ-**, на **-ĭ-**, на **-ū-**, основа на приголосний.

[6] Див.: *Фортунатов Ф. Ф.* Зазнач. праця, с. 384—394; *Кузнецов П. С.* Историческая грамматика русского языка. Морфология. М., 1953, с. 60.

Більшість іменників жін. р., а також невелика група іменників чол. р., що означали назви осіб чоловічої статі, у спільнослов'янській мові мали основи, що закінчувалися на **-ā- (-jā-)**, напр.: *ovikā, *golvā, *kapjā, *starostā, *velьmožā, *junošā, *slugā. Деякі іменники жін. р. із складним суфіксом мали в наз. відм. одн. форми на -ynji: *bogynji, *kъnęgynji (пор. ст.-сл. *богыни*, д.-р. *кънагыни*).

Більшість іменників чол. і середн. р. у спільнослов'янській мові мала основи, що закінчувалися на **-ŏ-, -jŏ-**. У початковий період існування спільнослов'янської мови іменники з основою на **-ŏ-, -jŏ-** звучали, ймовірно, як *orb-ŏ-s, *dvor-ŏ-s, *kon-jŏ-s, *sel-ŏ-m, *pol-jŏ-m. У кінцевому закритому складі детермінатив **-ŏ-** перед фрикативним **s** змінився (не без впливу іменників з основою на **-ŭ-**) в **-ŭ-** (→ **-ъ-**), а флексія **-s** за законом відкритого складу відпала. Іменники середн. р. з різних причин зберегли давній суфіксальний голосний ŏ і втратили за законом відкритого складу кінцевий приголосний — флексію **-m**. Так витворюються іменники з новими закінченнями, що їх фіксує і давньоруська мова: *роб-ъ, двор-ъ, кон-ь, сѣл-о, пол-е*.

Невелика група іменників тільки чол. р. у спільнослов'янській мові мала основи, що закінчувалися на **-ŭ-**: *sū-n-ŭ-s, *dom-ŭ-s, *med-ŭ-s, *pol-ŭ-s «половина», «друга сторона берега». Флексія s за законом відкритого складу відпала, закінченням став детермінатив **-ŭ-** → **-ъ**. Давньоруські *сынъ, домъ, медъ, вьрхъ, полъ, волъ* мають уже основи на приголосний і закінчення **-ъ**.

Іменники жін. р. типу *dol-n-ĭ-s, *kost-ĭ-s, *nokt-ĭ-**s** (пор. хет. nekuz), а також деякі іменники чол. р., як-от: *gost-ĭ-s, *ogn-ĭ-s, *tĭt-t-ĭ-s, у спільнослов'янській мові мали основи, що закінчувалися на **-ĭ-**. У праслов'янській мові внаслідок відпаду колишньої флексії наз. відм. одн. **-s** і багатьох фонетичних та морфологічних змін іменники з основою на **-ĭ-** зазнають значних змін у своїй будові. Давньоруська мова фіксує іменники з колишньою основою на **-ĭ-** вже як іменники з основою на приголосний і з флексією **-ь**: *долонь, костьь, ночь, гостьь, огнь, тьстьь*.

Декілька іменників жін. р. у праслов'янській мові мали основи, що закінчувалися на **-ū**: *svekry (← *svekr-ū-s, пор. лат. socrūs), *mъrky (← mŭrk-ū-s), *l'ub-y (← lub-ū-s) та ін. Давньоруська мова зберігає праслов'янське чергування **y — ŭv- (→ -ы — -ъв-)** в позиції перед приголосним і голосним: *свекры — свекръве, любы — любъве* і под.

Кількісно обмежені іменники з основотворчим суфіксом, що закінчувався на -n- (-en-, -men-). Суфікс -en- засвідчують такі іменники давньоруської мови, як-от: *корень, ремень, стѣпень, гребень*. Суфікс -men- типовий для іменників середн. р.: д.-р. *беремя* (пор. укр. *оберемок*), ст.-сл. *брѣмя*, прасл. *ber-men; д.-р. *веремя*, ст.-сл. *врѣмя*, прасл. *vert-men. Суфікси -en- і -men- наявні в усіх відмінкових формах слова (пор., напр., род. одн. д.-р. *корене, плѣмене, сѣмене* і под.).

Обмежена кількісно і група іменників з основою на **-es-**: прасл. *nebo (род. *nebese), *slovo (род. *slovese), *tělo (род. *tělese), *oko (род. *očese) та ін.

Свої словотворчі властивості суфікс **-es-** зберігає досі в таких утвореннях, як-от: укр. *колесо, ровесник, словесний, чудесний.*

Тематичний суфікс -ter- у спільнослов'янській мові виразно виступає лише в словах *mati (род. одн. *matere), *dŭkti (род. одн. *dŭktere). Можливо, у спільнослов'янських іменниках *brat(r)ъ, *sestrā теж заховується стародавній суфікс -ter-.

Своєрідним є суфікс -ent- → -ęt-, що виступає у назвах молодих істот: укр. *теля* ← д.-р. *телꙗ* (пор. ст.-сл. *тѣлѧ*) ← прасл. *telę ← *tel-ent.

Отже, для спільнослов'янської мови можна виділити дві групи іменних основ: а) основи на голосний, б) основи на приголосний.

А. Імена з основами на голосний:

1) на **-ā-, -jā-**: *golvā, *kapjā;
2) на **-ŏ-, -jŏ**: *dvor-ŏ-s, *kon-jŏ-s;
3) на **-ŭ-**: *dom-ŭ-s, *med-ŭ-s;
4) на **-ĭ-**: *kost-ĭ-s, *gost-ĭ-s;
5) на **-ū-**: *svekr-ū-s, *mŭrk-ū-s.

Б. Імена з основами на приголосний:

6) на **-n-** (суфікси -men-, -en-, -n-): *stru-men-ь, *pled-men → *plemę, *kor-en-ь, *dь-n-ь;
7) на **-s-** (суфікси -es-, -os-): *nebo (← *nebos-), *neb-es-a, *slovo (← *slov-os-), slov-es-a;
8) на **-t-** (суфікс -ent-): *tel-ę← (tel-ent-), *tel-ęt-a ←*tel-ent-a;
9) на **-r-** (суфікс -ter-): *mati (пор. наз. мн. *materi), *dьk-ti (пор. наз. мн. *dьkteri), ст.-сл. *дъштєри* ← д.-р. *дъчери.*

§ 6. Історія детермінативів. Для характеристики процесу витворення типів відмінювання і системи відмінкових закінчень давньоруської і української мов важливим є не тільки визначення типів давніх іменних основ, а й історія детермінативів. Наявність тих чи інших детермінативів є джерелом витворення різних типів відмінювання іменників у всіх індоєвропейських мовах. Проте детермінативи не вічні. У процесі формування і розвитку індоєвропейських мов детермінативи мають свою досить тривалу історію; був час, коли їх не було; коли вони функціонували як продуктивні формативи; настав час, коли вони зникли.

Для праіндоєвропейської мови типовою є триморфемна будова іменника: корінь + детермінатив + флексія. У спільнослов'янській мові триморфемна будова імені великою мірою була вже зруйнована. О. Селіщев [7] подає приклади слів спільнослов'янської мови, які складалися з кореня і флексії (оč-і, uš-і) і з самого тільки кореня (*kгу); тільки коренева морфема була в першій частині складних слів типу *gu-mьn-o, *kol-o-kol-ъ, *por-por-ъ. І в праіндоєвропейській

[7] Див.: *Селищев А. М.* Старославянский язык, т. 1. М., 1951; т. 2, 1952, с. 53—54.

мові, на думку А. Мейє, є чимало основ, які складаються з одного кореня [8]. І хоч не всі мовознавці поділяють цю думку, поодинокі залишки таких «кореневих основ» [9] у давніх індоєвропейських мовах свідчать про можливість існування у праіндоєвропейській мові слів без детермінативів. Про це свідчать і залишки в індоєвропейських мовах так званого гетероклітичного відмінювання. І все ж саме детермінативи були тим кістяком, який зумовив витворення давніх типів іменних основ, зцементував воєдино словозмінні елементи мови і забезпечив можливості їх функціонування. Детермінативи дозволяють схарактеризувати типи давніх іменних основ, складний і тривалий процес витворення граматичних засобів відмінювання імен. Письмові пам'ятки індоєвропейських мов засвідчують детермінативи вже в період занепаду їх первісних значень і функцій.

Установлення первісних значень, первісних функцій детермінативів — одна з найскладніших і остаточно ще не розв'язаних у мовознавстві наукових проблем. Деякі дослідники (О. Єсперсен, В.Жирмунський, Л. Якубинський, П. Кузнецов) вважають, що за своїм походженням детермінативи — показники граматичних класів слів, подібних до тих, які спостерігаються в багатьох кавказьких, африканських і інших мовах.

З різних причин первісні значення і первісні функції детермінативів, особливо тих із них, що виражені були голосними, можуть бути відтворені лише гіпотетично. Детермінативи існували в індоєвропейських мовах уже за кілька тисячоліть до нашої ери. Склад основ, що визначалися тими чи іншими детермінативами, на протязі багатьох століть зазнав значних і різноманітних змін. У давньоіндійській мові основи на **-ŭ-** мали іменники і чол. р. (*sūnŭs «син»), і жін. р. (*dhenŭs «корова»), і середн. р. (madhu «мед»), а в спільнослов'янській мові основи на **-ŭ-** мали тільки іменники чол. р. (*synъ, *domъ, *volъ та ін.). Індоєвропейське слово *gu̯enā не було парадигматичним (пор. гр. γυνή, род. γυναικός; д-ірл. ben, род. mna; вірм. kin, род. knoj), а в праслов'янській мові слово *ženā має всі характеристичні ознаки давньої основи на **-ā**. Індоєвропейське слово *snusos «невістка» праслов'янська мова переводить із основи на **-ŭ-** в основу на **-ā** *(снъха)*.

Забуття первісних значень детермінативів спричинялося до багатьох структурних змін (змішування, взаємодії основ, перерозподіл афіксальних елементів у слові, перетворення деяких детермінативів на флексії тощо). У мовах слов'янських історія детермінативів (хоч і неодночасно всіх) завершується ще в період спільнослов'янського мовного життя.

---

[8] Див.: *Мейе А.* Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, с. 171.

[9] *Пизани В.* Этимология. М., 1956, с. 115; *Білецький А. О.* До питання порівняльно-історичної граматики індоєвропейських мов. — Мовознавство, 1952, № 10, с. 147—150.

ТИПИ ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ

§ 7. Основи на -ā-, -jā-. У давньоруській мові всі основи іменників — це вже основи на приголосний, а кінцеві голосні або сполучення із приголосними — закінчення. Однак система відмінкових закінчень, типи відмінювання іменників давньоруської мови ще великою мірою пов'язані з поділом іменників за тематичними суфіксами: відмінювані групи диференціюються не за характером приголосного нової основи, не за родовою ознакою іменників, а за їх колишніми основами.

В історії давньоруської мови найменших змін зазнали іменники з колишньою основою на **-ā-, -jā-**. Іменники з давньою основою на **-ā-, -jā-** виявилися в історії нових східнослов'янських мов (російської, української, білоруської) і найстійкішими, і найвпливовішими.

У давньоруському відмінюванні імен з колишніми основами на **-ā-, -jā-** досить чітко розрізняються відповідно дві групи: іменники з твердим приголосним основи (колишні основи на **-ā-**) і іменники з м'яким приголосним основи (колишні основи на **-jā-**).

Зразки відмінювання іменників -ā-основи

Однина

Н.	жена	роука	слоуга	староста
Р.	жены	роукы	слоугы	старосты
Д.	женѣ	роуцѣ	слоузѣ	старостѣ
Зн.	женоу	роукоу	слоугоу	старостоу
Ор.	женою	роукою	слоугою	старостою
М.	женѣ	роуцѣ	слоузѣ	старостѣ
Кл.	жено	роуко	слоуго	старосто

Множина

Н. — Кл.	жены	роукы	слоугы	старосты
Р.	женъ	роукъ	слоугъ	старостъ
Д.	женамъ	роукамъ	слоугамъ	старостамъ
Зн.	жены	роукы	слоугы	старосты
Ор.	женами	роуками	слоугами	старостами
М.	женахъ	роукахъ	слоугахъ	старостахъ

Двоїна

Н.—Зн.—Кл.	женѣ	роуцѣ	слоузѣ	старостѣ
Р.—М.	женоу	роукоу	слоугоу	старостоу
Д.—Ор.	женама	роукама	слоугама	старостама

Зразки відмінювання іменників -jā-основи

Однина

Н.	земл*ꙗ*	строу*ꙗ*	богыни	оуноша
Р.	землѣ	строуѣ	богынѣ	оуношѣ
Д.	земли	строуи	богыни	оуноши
Зн.	землю	строую	богыню	оуношю
Ор.	землею	строу*ѥ*ю	богынею	оуношею
М.	земли	строуи	богыни	оуноши
Кл.	земле	стру*ѥ*	богыне	оуноше

	Множина			
Н.—Кл.	землѣ	строуѣ	богынѣ	оуношѣ
Р.	земль	строуи	богынь	оуношь
Д.	землꙗмъ	строуꙗмъ	богынꙗмъ	оуношамъ
Зн.	землѣ	строуѣ	богынѣ	оуношѣ
Ор.	землꙗми	строуꙗми	богынꙗми	оуношами
М.	землꙗхъ	строуꙗхъ	богынꙗхъ	оуношахъ
	Двоїна			
Н.—Зн.—Кл.	земли	строуи	богыни	оуноши
Р.—М.	землю	строую	богыню	оуношю
Д.—Ор.	землꙗма	строуꙗма	богынꙗма	оуношама

Однина. У називному відмінку іменники твердої групи (колишніх основ на -ā-) мали закінчення -а, іменники м'якої групи – закінчення -а, -і (графічно -а, -ѧ, -ꙗ, -ꙗ ← -и, -і): *ана рѣина* (Хр., 1063, 16), *бъчела* (Ізб. 1073, післямова), *мѣра* (Ізб. 1073, 232), *вѣра* (Ізб. 1076, 486), *гора* (Усп. зб., XII—XIII, 95), *братиꙗ* (Ізб. 1076, 353), *вечерꙗ* (Усп. зб., XII—XIII, 373), *лъжꙗ* (362), *болꙗрыни* (Усп. зб., XII—XIII, 239).

Іменники колишніх основ на -ā- (-jā-) у давньоруській мові (як і в старослов'янській та праслов'янській мовах) — це майже виняткова іменники жіночого роду, значно рідше (і тільки на означення осіб чоловічої статі) — іменники чоловічого або спільного (чоловічо-жіночого) роду: *вельможа* (Усп. зб., XII—XIII, 441), *владыка* (Ізб. 1073, післямова), *воєвода* (Усп. зб., XII—XIII, 397), *оубоица* (47).

Праслов'янські форми на -і (*pustyni, *milostyni, *sǫdii) уже в найдавніших східнослов'янських пам'ятках замінюються формами на -ꙗ; пор.: *игоумении* (Усп. зб., XII—XIII, 233) — *игоумениꙗ* (23), *мълнии* (356) — *мълниꙗ* (140). Заміна ця, викликана невиразністю і нечисленністю іменників із закінченням -і за наявності давньоруських утворень типу *братиꙗ, змиꙗ* та іноземних запозичень типу *Мариꙗ, Софиꙗ,* є пізнішим морфологічним новотвором, характерним для давньоруської і давньосербської мов [10].

Звичайним закінченням родового відмінка для твердої групи є -ы, м'якої -ѣ: *лоукы* (ЄО, 1056—1057, післямова), въ *обиды* мѣсто (Ізб. 1073, 78), ѡт *роукы* (СП, XI—XII, 117); *боурѣ* (Усп. зб., XII—XIII, 472), *българинѣ* (43), *недѣлѣ* (90), *пригъръщѣ* (116), *вельможѣ* (Ізб. 1076, 692). Проте в пам'ятках церковної, а інколи й світської давньоруської літератури досить часто фіксуються ще закінчення книжного (старослов'янського) походження в іменників м'якої групи -а (графічно, -а, -ꙗ, -ѧ, -ꙗ): *вьдовицꙗ* (Ізб. 1076, 389); *гърдынꙗ* (375), *каплꙗ* (310).

В одній і тій же пам'ятці засвідчуються і давньоруські, і старослов'янські флексії родового відмінка: *бц̃ѣ* (Усп. зб., XII—XIII, 72) — *бц̃ꙗ* (64), *вонѣ* (62) — *вонꙗ* (185), *землѣ* (50) — *землꙗ* (426).

[10] Див.: *Ван-Вейк Н.* История старославянского языка. М., 1967, с. 255—256.

П. Фортунатов, О. Шахматов, Б. Ляпунов прагнули пояснити це явище рефлексацією носового **-ѣ**, але П. Кузнецов серйозно заперечував проти цього здогаду [11].

За свідченням давньоруських пам'яток, уже в XI ст. відбувався процес взаємодії твердої і м'якої груп іменників у межах відмінювання основ на **-ā- (-jā-)**. Закінчення іменників твердої групи **-ы** починає заступатися закінченням іменників м'якої групи **-ѣ**: *съ высотѣ* (Мін., 1096, 64).

Але й іменники м'якої групи видозмінювали свої форми відповідно до форм іменників твердої групи: закінчення іменників м'якої групи **-ѣ** починає заступатися закінченням **-и**: *из отроковичи* (Мін. 1095, 45), преподобныи *Еуфросиниі* (192). О. Соболевський вказує, що такі приклади трапляються у пам'ятках XI—XII ст., як новгородських, так і київських, але тут же зауважує, що пам'ятки XIII—XIV вв., особливо північноруські, мають форми на **-и** дуже часто» [12]. О. Соболевський, О. Шахматов, С. Обнорський, Ф. Філін цілком аргументовано вважають, що заступлення флексії **-ы** флексією **-ѣ**, як і заступлення флексії **-ѣ** флексією **-и**, це типові говіркові давньоруські морфологічні риси північно-східного походження [13].

У д а в а л ь н о м у відмінку нормою є закінчення **-ѣ** (тверда група) та **-і (-и)** (м'яка група): *быстринѣ* (Ізб. 1076, 32), *глоубинѣ* (420—421), *невѣрѣ* (609), *рѣцѣ* (182), *къ соусѣдѣ* (СП, XI—XII, 71), *воли* (Ізб. 1076, 250), *земли* (161), *лъжи* (211), *соудии* (307), *тьмьніци* (171).

З н а х і д н и й відмінок характеризується закінченням **-у** (для твердої групи), **-у (-ю)** (для м'якої групи): *красотоу* (Ізб. 1076, 259), *соухотсу* (228), *лъжю* (243), *милостыню* (187), *поустыню* (СП, XI—XII, 59), *корицю* (Усп. зб., XII—XIII, 384), *лодию* (51), *сорочицю* (79).

У давньоруських пам'ятках у функції знах. відм. зрідка фіксується при незалежному інфінітиві форма на **-а**: а за пороса *ногата* (ПР, 1282, 126).

Форми о р у д н о г о відмінка творяться за допомогою закінчень **-ою** (тверда група) і **-ею (-єю)** (м'яка група): *вьрстою* (Ізб. 1076, 240), *ласкою* (Усп. зб., XII—XIII, 77), *тоугою* (442), *волею* (535—536), *дшею* (179), *змиєю* (602), *ноужею* (Усп. зб., XII—XIII, 52), *овьцею* (391).

М і с ц е в и й відмінок характеризується закінченням **-ѣ** (для твердої групи) та **-и** (для м'якої групи): *въ глоубинѣ* (Ізб. 1073, післямова), *винѣ* (Ізб. 1076, 191), *братьи* (Ізб. 1076, 600), *поустыни* (478—479), *бани* (Усп. зб., XII—XIII, 402), *шии* (62).

Зрідка засвідчуються і форми без перехідного пом'якшення **к в ц**: на *дъскѣ* (Усп. зб., XII—XIII, 335), в тои *сорочкѣ* (ЛЛ, 26).

---

[11] Див.: *Кузнецов П. С.* Историческая грамматика русского языка, с. 42—44.

[12] *Соболевский А. И.* Лекции по истории русского языка. М., 1907, с. 181.

[13] Див.: *Филин Ф.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л., 1972, с. 360—386.

У к л и ч н о м у відмінку іменники твердої групи мали закінчення **-о**, м'якої групи **-е (-є)**: *глоубино* (Усп. зб., XII—XIII, 299), *хвало* (433), *владыко* (Ізб. 1076, 583—584); *Мариє* (СП, XI—XII, 135), *Исаиє* (Усп. зб., XII—XIII, 175), *оуноше* (229), *кнѧгине* (ЛЛ, 55).

Іменники на **-и** типу *кънѧгыни, соудии* зберігали деякий час старовинне закінчення **-и** або ж приймали нове для них закінчення. Поодинокими прикладами засвідчують давньоруські пам'ятки і заміну форми кличного відмінка на форму, що збігається із називним відмінком і виражає звертання інтонаційними особливостями мовлення: *Мар҃а, Мар҃а*, печеши сѧ (ЄО, 1056—1057, 217 зв.), переклюкала мѧ єси *Ольга* (ЛЛ, 61).

Множина. У н а з и в н о м у відмінку іменники твердої групи мали флексію **-ы**: *гривьны* (Ізб. 1076, 332), *свободы* (393), *татьбы* (439); іменники м'якої групи — флексію **-ѣ**: *вельможѣ* (Усп. зб., XII—XIII, 70,) *кръвопиицѣ* (51), *пиѧницѣ* (Ізб. 1076, 685). Замість флексії **-ѣ** зрідка виступає **-и**: *блоудьници* (Усп. зб., XII—XIII, 458), дрѣводѣли (374).

Книжного (старослов'янського) походження є виявлювана в давньоруських текстах флексія **-а** (графічно **-а, -ꙗ, -ѧ, -ѩ**): *недѣлꙗ* (Усп. зб., XII—XIII, 66), *овьцѧ* (194).

Форми р о д о в о г о відмінка мають закінчення **-ъ** (тверда група) і **-ь** (м'яка група): *кънигъ* (Ізб. 1073, післямова), *ранъ* (Ізб. 1076, 600), *сльзъ* (222), *вельможь* (396), *земль* (Усп. зб., XII—XIII, 59), *оубоицъ* (332).

Форми д а в а л ь н о г о відмінка утворювалися за допомогою закінчень **-амъ** (тверда група), **-ѩмъ (-амъ)** (м'яка група): *книгамъ* (Ізб. 1073, післямова), *силамъ* (Ізб. 1076, 670), *сиротамъ* (180), *старѣишинамъ* (664), *вельможамъ* (345), *соудиѧмъ* (200).

У з н а х і д н о м у відмінку іменники твердої групи мали закінчення **-ы**, м'якої групи **-ѣ**: *полаты* (Ізб. 1073, післямова), *ногы* (Ізб. 1076, 465), *роукы* (164), *книжькы* (701); *вѣдовицѣ* (478), *келиѣ* (Усп. зб., XII—XIII, 89), *чашѣ* (135), *лодьѣ* (ЛЛ, 143).

Пам'ятки давньоруської мови, як і у формах родового відмінка однини та називного відмінка множини, засвідчують тут ще старослов'янське закінчення **-а, -ꙗ, -ѧ, -ѩ** і закінчення **-и**, що виникало на місці давнього **-ѣ** або ж внаслідок впливу форм іменників твердої групи на форми іменників м'якої групи: *милостыня* (Ізб. 1076, 646), *одежа* (Усп. зб., XII—XIII, 126), *свинии* (210), *оубоицѧ* (332); *дши* (325).

О р у д н и й відмінок характеризується закінченнями **-ами** (для твердої групи) і **-ами (-ѩми)** (для м'якої групи): *лоуками* (Ізб. 1076, 467), *сльзами* (608), *змиѧми* (603), *каплѧми* (233), *предъзорѧми* (ЛЛ, 190).

Для м і с ц е в о г о відмінка нормою були закінчення **-ахъ** (тверда група) і **-ѩхъ (-ахъ)** (м'яка група): *горахъ* (Ізб. 1076, 195), *кънигахъ* (166), *печерахъ* (479), *свиньѩхъ* (594), *недѣлѧхъ* (СП, XI—XII, 284).

Двоїна. У називному, знахідному та кличному відмінках іменники твердої групи мали закінчення **-ѣ**, м'якої групи **-и**:

а) називний (кличний): *роуцѣ* твои сътвориста мѧ (Усп. зб., XII—XIII, 221), оутвьрдиста сѧ ѥмоу *нозѣ* (61), *слоузѣ* и проповѣдателѧ ꙗвиста сѧ (203), обѣ *Марии* (404), дъвѣ *отроковици* бѣста (231), и придоста двѣ *оуноши* красна (64);

б) знахідний: дъвѣ *женѣ* (СП, XI—XII, 74), пълъци на обѣ *сторонѣ* (Усп. зб., XII—XIII, 460), дамь... в҃. *гривьнѣ* (105), имаши и самъ *сестрѣ* (384), и поꙗ собѣ в҃ *сестреници* (ЛЛ, 93).

Форми родового та місцевого відмінків утворюються закінченнями **-у** (тверда група) і **-ю (-у)** (м'яка група):

а) родовий: не оумыѥши *ногоу* моѥѭ (Ізб. 1076, 539), весла ѡт *роукоу* спадоща (Усп. зб., XII—XIII, 51), повѣсити ѥдинаго оу *ногоу* ѥꙗ а дроугааго оу *мышьцю* ѥꙗ (183);

б) місцевий: ...аште бы гнои дрьжѧлъ въ *роукоу* своѥѭ (Ізб. 1076, 672), падъ на *ногоу* ц҃арю рече (Усп. зб., XII—XIII, 230), написахомъ на двою *харатью* (ЛЛ, 52).

У давальному і орудному відмінках іменники твердої групи мали закінчення **-ама**, м'якої **-ꙗма (-ама)**:

а) давальний: не сльзы ли въдовици по *ланитама* текоуть (Ізб. 1076, 389), повелѣ дъвѣма *слугама* (Усп. зб., XII—XIII, 149), горе нама *грѣшьницѧма* (181), рече *дрѣводѣлѧма* (148);

б) орудний: своима *ногама* пъхашети (Усп. зб., XII—XIII, 76), мѣстѣ, *ногама* босыма ста на пламени (ЛЛ, 196).

§ 8. Основи на -ŏ-, -jŏ-. Основи на **-ŏ-, -jŏ-** — це найбільший за кількістю слів клас іменників давньоруської мови, до якого належали майже всі іменники чоловічого та середнього роду. У відмінюванні іменників із давньою основою на **-ŏ-, -jŏ-**, як і у відмінюванні іменників із давньою основою на **-ā-, -jā-**, розрізнялися в давньоруській мові два різновиди: тверда група (з основою на твердий приголосний) і м'яка група (з основою на м'який приголосний).

Зразки відмінювання іменників -ŏ-основи

Однина

Н.	городъ	дроугъ	чєловѣкъ	сєло
Р.	города	дроуга	чєловѣка	сєла
Д.	городоу	дроугоу	чєловѣкоу	сєлоу
Зн.	городъ	дроугъ	чєловѣкъ	сєло
Ор.	городъмь (городомь)	дроугъмь (дроугомь)	чєловѣкъмь (чєловѣкомь)	сєлъмь (сєломь)
М.	городѣ	дроузѣ	чєловѣцѣ	сєлѣ
Кл.	городє	дроуже	чєловѣчє	сєло

Множина

Н.	городи	дроузи	чєловѣци	сєла
Р.	городъ	дроугъ	чєловѣкъ	сєлъ
Д.	городомъ	дроугомъ	чєловѣкомъ	сєломъ

Зн.	городы	дроугы	человѣкы	сєла
Ор.	городы	дроугы	человѣкы	сєлы
М.	городѣхъ	дроузѣхъ	человѣцѣхъ	селѣхъ
Кл.	городи	дроузи	человѣци	сєла

Двоїна

Н.—Зн.—Кл.	города	дроуга	человѣка	селѣ
Р.—М.	городоу	дроугоу	человѣкоу	сєлоу
Д.—Ор.	городома	дроугома	человѣкома	сєлома

Зразки відмінювання іменників -jŏ-основи

Однина

Н.	конь	ножь	поле	оуказаниѥ
Р.	коня	ножа	поля	оуказания
Д.	коню	ножоу	полю	оуказанию
Зн.	конь (коня)	ножь	поле	оуказаниѥ
Ор.	коньмь (конємь)	ножьмь (ножємь)	польмь (полємь)	оуказаниьмь (оуказаниѥмь)
М.	кони	ножи	поли	оуказании
Кл.	коню	ножоу	поле	оуказаниѥ

Множина

Н.	кони	ножи	поля	оуказания
Р.	конь	ножь	поль	оуказании
Д.	конємъ	ножємъ	полємъ	оуказаниѥмъ
Зн.	конѣ	ножѣ	поля	оуказания
Ор.	кони	ножи	поли	оуказании
М.	конихъ	ножихъ	полихъ	оуказаниихъ
Кл.	кони	ножи	поля	оуказания

Двоїна

Н.—Зн.—Кл.	коня	ножа	поли	оуказании
Р.—М.	коню	ножоу	полю	оуказанию
Д.—Ор.	конєма	ножєма	полєма	оуказаниѥма

Однина. У називному відмінку іменники твердої групи мають закінчення **-ъ, -о**, іменники м'якої групи — **-ь, є-**: *глѣбъ* (Хр., 1068, 16), *стославъ* (Ізб. 1073, післямова), *вечеръ* (Ізб. 1076, 266), *гнѣвь* (322), *дымъ* (Усп. зб., XII—XIII, 481), *Синко* (ЛЛ, 47); *богатьство* (Ізб. 1076, 185), *добро* (301), *коньць* (Ізб. 1073, післямова), *господарь* (СП, XI—XII, 146), *горе* (Ізб. 1076, 307), *слньце* (691), *море* (Усп. зб., XII—XIII, 227), *бытиѥ* (Ізб. 1076, 610).

Звичайним для родового відмінка є закінчення **-а** (тверда група), **-а (-ıа)** (м'яка група): *вереда* (Ізб. 1076, 275), *ворога* (627), *вѣка* (161), до *Днѣпра* (ЛЛ, 3); *ведра* (Ізб., 1076, 353), *жита* (417), *рала* (Усп. зб., XII—XIII, 330), *числа* (393); *коня* (512), *моужа* (388), *дѣтища* (Усп. зб., XII—XIII, 75); *безаконıа* (Ізб. 1076, 217), *огнища* (Усп. зб., XII—XIII, 184); *окъньця* (471).

У давальному відмінку іменники твердої групи звичайно мають закінчення **-у**, м'якої групи — закінчення **-у (-ю)**: *Стославоу* (Ізб. 1073, післямова), *оугоу* (Усп. зб., XII—XIII, 427), къ *Днѣпру* (ЛЛ, 25), *дѣлоу* (Ізб. 1076, 223), *князю* (Ізб. 1073, післямова), *гърньчарю* (Усп. зб., XII—XIII, 374), *дѣтищю* (63), *повелѣнию* (Ізб. 1076, 228), *лицю* (Усп. зб., XII—XIII, 189), *ложю* (295), *морю* (197).

Не поодинокими є й паралельні утворення типу *англоу — англови, богоу — богови, глѣбоу — глѣбови, грѣхоу — грѣхови, стрѣю — стрѣєви, иєрею — иерѣови* і под.

У знахідному відмінку іменники чоловічого роду з колишньою основою на **-ŏ-, -jŏ-** залежно від їх значення та умов синтаксичного вживання (назви неживих предметів, тварин, осіб) мають у давньоруських пам'ятках форму, тотожну з формою називного або родового відмінка. Іменники ж середнього роду завжди мають форму знахідного, тотожну з формою називного відмінка. Пор., наприклад:

а) іменники чол. роду — назви неживих предметів: *изборьникъ* сь (Ізб. 1073, післямова), въ тъ *часъ* (Ізб. 1076, 639), помни *соудъ* (238), обрѣтоховѣ *врьтьпъ* малъ (СП, XI—XII, 42), на *оугъ* (57) и боудеши бѣсомъ въ *посмѣхъ* (Усп. зб., XII—XIII, 236); зрідка фіксуються і форми, тотожні з формами родового відмінка: починить *моста* ветхаго (ПР, 1282, 132), ты єси єдинъ бъ оутвьрьжаѭи *грома* (Усп. зб., XII—XIII, 150), такого *свѣтильника* имать въ области своєи (122);

б) іменники чол. роду — назви тварин: и налезоша *быкъ* великъ и силенъ (ЛЛ, 123), и повелѣ купити собѣ *козелъ* и ѡдра мѣхомъ *козелъ* (194), и приноса.. *тельць* єдинъ (Усп. зб., XII—XIII, 160);

в) іменники чол. роду — назви осіб: не гли на *брата* неправь(ды) (Ізб. 1076, 338), покажю *кърмителя* своєго (447), имаши *мытаря* (552), родиста же блжнаго *дѣтища* сего (Усп. зб., XII—XIII, 73).

Та не поодинокими є у давньоруському письменстві і синтаксичні конструкції на зразок: да поиди за *князь* нашь за Малъ (ЛЛ, 56), чемоу єси слѣпилъ *брат* свои (263).

г) Іменники середнього роду: въ *лѣто* (Хр., 1068, 16), *поганьство* раздроушиша (Усп. зб., XII—XIII, 190), и принесе харътию и *чьрнило* (35), на *поле* (Усп. зб., XII—XIII, 50).

В орудному відмінку іменники основи на **-ŏ-, -jŏ-** мали в праслов'янській мові флексії **-оть- -еть-**. Такі ж закінчення зберігає і мова старослов'янська *(братомь, сѣломь, конѣмь, полѣмь)*. Але у пам'ятках давньоруського письменства закінчення **-омь, -емь** трапляються дуже рідко. Типовими, характерними формами орудного відмінка для давньоруської мови були форми з флексіями **-ъмь, -ьмь**. Пор., наприклад: *братъмь* (Ізб. 1076, 286), *бѣсъмь* (680), *гнѣвъмь* (468), *грѣшьникъмь* (324), але: *шютомь* (Ізб. 1076, 402), *навъходоносоромь* (Усп. зб., XII—XIII, 33), *самовольствъмь* (Ізб. 1076, 699), *зълъмь* (Усп. зб., XII—XIII, 156), *одѣялъмь* (282),

перъмь (321), *отьчьствъмь* (354), *врагъмь* (Ізб. 1076, 471), *купьцьмь* (405), *кънязьмь* (296), *моужьмь* (406), *ножьмь* (СП, XI—XII, 133), *коньцьмь* (Усп. зб., XII—XIII, 118), *мечьмь* (50), *лоѥмь* (158), *лицьмь* (Ізб. 1076, 172), *морьмь* (521), *окъньцьмь* (Усп.зб., XII—XIII, 139), але: *желаниѥмь* (Ізб. 1073, післямова), *житьѥмь* (Ізб. 1076, 278).

У місцевому відмінку виступали закінчення **-ѣ** (тверда група) та **-и** (м'яка група): *адѣ* (Ізб. 1076, 521), *гробѣ* (253), *ровѣ* (522), *храмѣ* (189), *о* томь же *патриарсѣ* (СП, XI—XII, 76), *въ страсѣ* (144), *на пѣсъцѣ* (278), *пьсѣ* (Усп. зб., XII—XIII, 483), *богатьствѣ* (Ізб. 1076, 225), *въ* томь *селѣ* (СП, XI—XII, 150), *въ юнотьствѣ* (177), *челѣ* (Усп. зб., XII—XIII, 268), *на сѣдалѣ* (ЛЛ, 192); *коньци* (Ізб. 1076, 382), *плачи* (409), *оучители* (551), *о корабли* (СП, XI—XII, 134), *безаконии* (Ізб. 1076, 367—368), *добрословьи* (161), *лици* (533), *повелѣнии* (272) — *повелѣньи* (215), *ложи* (Усп. зб., XII—XIII, 100), *поли* (105), *на вѣчи* томь (ЛЛ, 127). Привертає до себе увагу поширеність у давньоруській мові безприйменникових конструкцій з місцевим відмінком, особливо у вживанні географічних назв для позначення місця. Ось типовий приклад: посади ... стополъка въ кнѫжении пиньскѣ а Ꙗрослава *Новѣгородѣ* а глѣба *моуромѣ* (Усп. зб., XII—XIII, 43). Цей же приклад яскраво засвідчує і рідкісні для давньоруських пам'яток форми місцевого відмінка без перехідного пом'якшення **к в ц** *(пиньскѣ)*.

Кличний відмінок іменників чоловічого роду колишніх основ на -ŏ-, -jŏ- утворювався у давньоруській мові за допомогою закінчень **-є** (від іменників твердої групи і від іменників м'якої групи на **-ц** ← **-к**, **-дз** ← **-г**, **-ш** ← **-х**) та **-ю (-у)** (від решти іменників м'якої групи): *брате* (Ізб. 1076, 206), *патриаршѥ* (СП, XI—XII, 80), *Петре* (Усп. зб., XII—XIII, 314), *свѣте* (34), *бже* (34), *враже* (52), *дроуже* (279), *вълче* (214), *врачю* (Усп. зб., XII—XIII, 272), *оучителю* (184), *оче* (Ізб. 1076, 492), *василиѥ* (Усп. зб., XII—XIII, 52), *кънѧже* (49).

Іменники середнього роду флективних засобів для вираження звертання не мають, хоч як рідкісний випадок фіксується і флективна форма кличного відмінка. Пор., наприклад: ѡ гноусьноѥ питаниѥ оустроѥниѥ, ѡ стенаниѥ и желѫ завистию бывающимѫ. ѡ плачю и *биѥнию* не на добро бывающю (Усп. зб., XII—XIII, 317).

Зрідка у пам'ятках давньоруського письменства трапляються випадки, коли у функції звертання виступає називний відмінок іменника чоловічого роду (*Чадо* єѹаггелиѧ снъ въскрьсениѧ *наслѣдьникъ* боудоуштаѧ жизни — Ізб. 1076, 273) або, навпаки, у функції підмета вживається кличний відмінок (ѡхъ тот мѧ *враже* оулови — ЛЛ, 206).

Множина. У називному і кличному відмінках іменники чоловічого роду мають у давньоруській мові закінчення **-и**, іменники середнього роду — закінчення **а- (-ѧ)**: *пастоуси* (СП,

XI—XII, 59), *бѣси* (Ізб. 1076, 284), *ангели* (175), *норови* (164), *громи* (Усп. зб., XII—XIII, 149), *народи* (42), *орьли* (229), *доуси* (90), *орѣси* (427), *моужи* (Ізб. 1076, 373), *жьрьци* (Усп. зб., XII—XIII, 182), *кони* (45), *корабли* (280), *монастыри* (209), *обычаи* (38), *вѣтрила* (Ізб. 1076, 154), *дѣла* (487), *поута* (332), *весла* (Усп. зб., XII—XIII, 333), *крила* (223), *мяса* (210), *колѣна* (ЛЛ, 92), къде *плѧсанига* и *пѣнига* и *питига* (Усп. зб., XII—XIII, 442).

Іменники середнього роду зберігають закінчення **-а (-ꙗ)** досить стійко. Іменники ж чоловічого роду навіть на грунті давньоруському зазнають істотних змін. Так, іменники на **-тель, -арь, -анинъ** у називному множини мали за основами на приголосний флексію **-е:** *родителе* (Ізб. 1076, 507), *оучителе* (Усп. зб., XII—XIII, 192); *гражане* (150). Але вже в найдавніших пам'ятках фіксуються зрідка і утворення на **-и:** *хранители* (Усп. зб., XII—XIII, 39), *рыбари* (417), *словѣни* (192), *хрѣстиꙗни* (233).

В історії форм називного відмінка іменників чоловічого роду з основою на **-ŏ-** особливо вагоме структурне значення має заміна форм називного формами знахідного множини. Заміна ця інколи трапляється вже в пам'ятках XI—XII ст. і значно поширюється в джерелах XIII ст. Пор., наприклад: и тьмами *а̏гглы* окрьстъ прѣстола прѣстоꙗшта (Ізб. 1076, 439), *гражаны* (Усп. зб., XII—XIII, 385), *прозвутеры* (39), *пьсы* (338), *рабы* (239) *съсоуды* (321). Зрідка фіксується така заміна і в межах іменників м'якої групи: *сторожѣ* изъимани (ЛЛ, 238). Давньоруські форми на **-ѣ** могли заступатися старослов'янськими формами на **-а (-ꙗ)**: вьсѧ *змига* ... оумьроша (Усп. зб., XII—XIII, 148).

Р о д о в и й відмінок мав закінчення **-ъ** (тверда група) і **-ь** (м'яка група): *дроугъ* (Ізб. 1076, 243), *зоубъ* (Ізб. 1076, 360), *попъ* (654), *ратьникъ* (562), *печенѣгъ* (Усп. зб., XII—XIII, 54), *благъ* (Ізб. 1076, 231), *дѣлъ* (206), *зълъ* (206), *мѣстъ* (594), масъ (588), *ребръ* (Усп. зб., XII—XIII, 203); *родитель* (Ізб. 1076, 153), *чьрьноризьць* (479), *трию* ѡт *старьць* (СП, XI—XII, 118), *шьвьць* (Усп. зб., XII—XIII, 209), *рабичищь* (239), *ср̏дць* (Ізб. 1076, 544), *оучении* (427), *приношении* (642), *ложь* (Усп. зб., XII—XIII, 118).

У д а в а л ь н о м у відмінку вживалися закінчення **-омъ** (тверда група) і **-емъ** (м'яка група): *вѣкомъ* (Ізб. 1076, 273), *грѣхомъ* (184), *зоубомъ* (527), *повиньникомъ* (198), *человѣкомъ* (304), *печенѣгомъ* (Усп. зб., XII—XIII, 43), *троудомъ* (90); *дѣломъ* (Ізб. 1076, 157), *забороломъ* (Усп. зб., XII—XIII, 71), *колѣномъ* (90), *лѣтомъ* (43), *мясомъ* (210); *обличителемъ* (354), *стражемъ* (355), *самовидьцемъ* (431), *зелиемъ* (210), *капищемъ* (303), *ср̏дцемъ* (328).

Починаючи з XIII ст. засвідчуються поодинокі приклади вживання закінчення **-амъ (-ꙗмъ)**: ходити по *змиꙗмъ* и *скорпиꙗмъ* (Усп. зб., XII—XIII, 343), то платити всѣмъ *волочамъ* (СГ, 1297—1300, 27—28).

Звичайним закінченням з н а х і д н о г о відмінка іменників чоловічого роду з давньою основою на **-ŏ-** є в давньоруській мові

закінчення **-ы**, з основою на **-jŏ-** — закінчення **-ѣ**, а в іменниках середнього роду відповідно — закінчення **-а** та **-ꙗ**.

Щоб чіткіше згрупувати досліджувані явища, доцільно виділити у формах знахідного відмінка множини (як то було здійснено і у формах знахідного однини) чотири підгрупи іменників основ на **-ŏ-**, **-jŏ-**:

а) іменники чол. роду — назви неживих предметів: *завѣты* сътворивъ (Ізб. 1076, 584), *вѣкы* (158), *вѣтры* (385), *законы* (293), *возы* (Усп. зб., XII—XIII, 109), *ловы* (54), *съходы* (310), *шатьры* (46), принесоша ѥмоу *хлѣбьцѣ* (111), отъкрыите *ларѣ* (Ізб. 1076, 693), исѣкоша *мужѣ* (ЛЛ, 166); найпоширенішим для іменників м'якої групи є старослов'янське з походження закінчення **-а**, **-ѧ**: *монастыря* (Ізб. 1076, 177), *обычая* (595), *корабля* (Усп. зб., XII—XIII, 258), *ключа* (406); значно рідше зустрічається закінчення **-и**: *вѣньци* (Усп. зб., XII—XIII, 459), *цвѣтьци* (470);

б) іменники чол. роду — назви тварин: съноузьници сътворша. ·г· пълъкы и обидоша *вельблоуды* (Усп. зб., XII—XIII, 161), *вълъкы* въ овьца прѣтвориша (302);

в) іменники чол. роду — назви осіб: *дроугы* и *съвѣтьникы* имѣи (Ізб. 1076, 200), предавъ *воѣ* мъногы в роуцѣ ѥго (Усп. зб., XII—XIII, 43), блгословѧше *кнѧзѣ* (62);

г) іменники середнього роду: ꙗко же огнь обидеть *дерева* (Усп. зб., XII—XIII, 490), имоуще *имѣниа* многа и *села* (270), *поута* (Ізб. 1076, 331), *чѧда* (480).

Заслуговують на увагу способи розмежування підмета і прямого додатка за допомогою заміни старої форми знахідного відмінка формою родового відмінка. О. Соболевський найдавнішим прикладом такої заміни вважає фразу із грамоти Івана Калити: пожаловалъ есмь *соколниковъ* печерськихъ [14]. М. Дурново наводить іще приклад із Лаврентіївського літопису (сп. 1377 р.: созва *боляръ* и *кыанъ* (250) [15]. Та можна подати приклади з пам'яток XII—XIII і навіть XI століть: и вижъ ми въ мироу вино пиющиихъ стыихъ *моужъ* и бещиноу водоу пиющихъ *моужъ* нечистъ (Ізб. 1076, 624), не поимоу жены имоуща дѣтии ѡт иного *моужа* (СП, XI—XII, 135).

В о р у д н о м у відмінку виступало закінчення **-ы** (тверда група) та **-и** (м'яка група): съ *бѣсы* (Ізб. 1076, 575), и *грѣхы* осквьрнихомъ ·ѧ (545), *норовы* (215), *плоды* (688—689), *чехы* (Усп. зб., XII—XIII, 54), и *чѧды* своими (Ізб. 1076, 396—397), възболѣ деснымі *ребры* (Усп. зб., XII—XIII, 270), воини же *съ мечи* припадъше на народъ (245), *кнѧзи* (126), *кони* (143), ꙗко лица *лици* видаѥма (257), многыими *оуказании* (134).

Лише поодинокими прикладами з пам'яток XIII ст. засвідчуються форми з флексією **-ами (-ѧми)**: *лобъзанїами* (Усп. зб., XII—XIII, 332).

[14] *Соболевский А. И.* Лекции по истории русского языка, с. 200.

[15] *Дурново П.* Мысли и предположения о происхождении старославянского ·ыка и славянских алфавитов. I. Прага, 1929, с. 270.

Форми м і с ц е в о г о відмінка утворюються за допомогою закінчень **-ѣхъ** (тверда група) та **-ихъ** (м'яка група): *въ отъвѣтѣхъ* (Ізб. 1076, 272), *соусѣдѣхъ* (169), *чловѣцѣхъ* (297), *въ мьнисѣхъ* (СП, XI—XII, 108), *возѣхъ* (Усп. зб., XII—XIII, 79), *островѣхъ* (435), *въ малѣхъ лѣтѣхъ* (Ізб. 1076, 511), иныхъ *мѣстѣхъ* (367), на *ребрѣхъ* (СП, XI—XII, 61), о насъ *чядѣхъ* своихъ (154), *о мьрьтвьцихъ* (Ізб. 1076, 408), *манастырихъ* (Усп. зб., XII—XIII, 79), *конихъ* (95), *кладязихъ* (206), *оцихъ* (201), на вьсѣхъ *игрищихъ* (СП, XI—XII, 100), *помышлениихъ* (Усп. зб., XII—XIII, 449), *сьрдьцихъ* (332).

Форми з закінченнями **-ахъ (-ѭхъ)** засвідчуються тільки з XIII—XIV ст.: *на сборищахъ* (Єв. 1339, 64), *на распутьѭхъ* (Єв. 1354, 117).

Двоїна. Називний, знахідний і кличний відмінки іменників чоловічого роду колишніх основ на **-ŏ-, -jŏ-** мають закінчення **-а (-ѣа)**, іменників середнього роду основ на **-ŏ-, -jŏ-** — закінчення **-ѣ, -и.**

Н а з и в н и й відмінок: а) іменників чоловічого роду: ты и оба *дроуга* твою (Ізб. 1076, 502), придоста дъва *льва* (СП, XI—XII, 163), дъва *брата* (252), встаста два *волъхва* (ЛЛ, 175), дъва бѣста *моужа* чюдьна (СП, XI—XII, 270), дъва *оца* идоста (268—269), *кнѭзя* кънѭземъ (Усп. зб., XII—XIII, 56);

б) іменників середнього роду: миноуста дъвѣ *лѣтѣ* (СП, XI—XII, 293), сиѭета стаѭ ѭко *свѣтилѣ* (Усп. зб., XII—XIII, 207), и *лици* бѭста свѣтьлѣ (60), тѣлъмь бѭше красьнъ... *плечи* величѣ (58).

З н а х і д н и й відмінок: а) іменників чоловічого роду: посъла дъва *брата* (СП, XI—XII, 282), два *варѭга* (Усп. зб., XII—XIII, 50), выдаите *волхва* та сѣмо (ЛЛ, 175), и поставиша *стяга* два (232);

б) іменників середнього роду: въ двѣ *ѥстьствѣ* (Ізб. 1076, 208), и прѣклони *колѣнѣ* (СП, XI—XII, 187), огнь на обѣ *мѣстѣ* ... повелѣ наложити (Усп. зб., XII—XIII, 243).

Ці ж закінчення мають і форми кличного відмінка: Азъ *чядѣ* рекоу вама (Ізб. 1076, 475), поимѣта *чадѣ* дроуга своѥго и идѣта съ миръмь (Усп. зб., XII—XIII, 266), чьто сѧ соумьнита *чадьци* (277).

Форми родового та місцевого відмінків мають закінчення **-у (-ю)**.

Р о д о в и й відмінок: а) іменників чоловічого роду: до дъвою *часоу* (СП, XI—XII, 222), съказаниѥ и страсть и похвала стою *мчнкоу* бориса и глѣба (Усп. зб., XII—XIII, 42), послоушаи гласа *рабоу* твоѥю (34), бѣ бо ѡ двою ѡцю (ЛЛ, 67);

б) іменників середнього роду: и опѣшенъ отъ *кры(л)оу* акы птица (Ізб. 1076, 306—307), и скрьбѧхъ *чядоу* моѥю дѣла (СП, XI—XII, 222), дъвою *сѣтованию* сѣтоую и тоужю (Усп. зб., XII—XIII, 51).

М і с ц е в и й відмінок: а) іменників чоловічого роду: съказааще ѥмоу все о стою *мчкоу братоу* своѥю (Усп. зб., XII—XIII, 60);

б) іменників середнього роду: на *рамоу* своѥю въсприимъша (Усп. зб., XII—XIII, 203), видѧщи прахъ *на лицю* има (155).

Форми д а в а л ь н о г о та о р у д н о г о відмінків мають закінчення **-ома, -ема.**

Д а в а л ь н и й відмінок: а) іменників чоловічого роду: дъвѣма *человѣкома* соудимома (Усп. зб., XII—XIII, 281), хвалоу въздаша бви и стыима мчнкома (61), не въсхотѣ ити къ *(б)ратома* своим(а) (ЛЛ, 230), къ *строѥма* своима (201);

б) іменників середнього роду: дъвѣма же *молящема* (Усп. зб., XII—XIII, 256).

О р у д н и й відмінок: а) іменників чоловічого роду: приде подъдьрьжимъ дъвѣма *диѧкома* (Усп. зб., XII—XIII, 265), и ставшема ѡбѣма *полкома* противу собѣ (ЛЛ, 146), приде з двѣма *братома* (211);

б) іменників середнього роду: *крилома* своима (СП, XI—XII, 180), дховьныима *крилома* (Усп. зб., XII—XIII, 200), межи двѣма *ѡзерома* (ЛЛ, 142).

§ 9. Основы на -й-. У всіх слов'янських мовах, у тому числі і в старослов'янській, іменники з колишньою основою на **-й-** і іменники з колишньою основою на **-ŏ-** чітко не розмежовуються: надто рано, ще в період спільнослов'янського мовного життя, вони вже почали змішуватися, зливатися, особливо у формах наз. та знах. відм. одн., тому важко визначити з потрібною точністю, які саме давньоруські іменники мали давні основи на **-й-**.

Основи на **-й-** у давньоруській мові мали незаперечно іменники *сынъ, домъ, волъ, вьрхъ, полъ, медъ,* вірогідно — *ледъ, чинъ, санъ, садъ, рядъ, разъ, пиръ, солодъ* і, можливо, ще *миръ, станъ, низъ, долъ, олъ* та деякі інші [16]. Порівняно нечисленна і строката за своїм походженням група іменників з колишньою основою на **-й-** виключно чоловічого роду відіграла важливу роль в оформленні системи відмінкових флексій іменників у всіх слов'янських мовах, зокрема і в мові українській.

Зразок відмінювання іменників -й-основи

	Однина	Множина	Двоїна	
Н.	сынъ	сыновѥ	Н.— Зн.— Кл.	сыны
Р.	сыноу	сыновъ	Р.— М.	сыновоу
Д.	сынови	сынъмъ	Д.— Ор.	сынъма
Зн.	сынъ	сыны		
Ор.	сынъмь	сынъми		
М.	сыноу	сынъхъ		
Кл.	сыноу	сыновѥ		

Не всі форми цього типу відмінювання достатньою мірою засвідчені пам'ятками давньоруського письменства, і все ж найважливіші особливості системи відмінкових флексій іменників з давніми основами на **-й-** виступають і в давньоруській мові досить виразно.

Однина. Н а з и в н и й відмінок мав закінчення **-ъ**: *сынъ* ѥсмь (Ізб. 1076, 210—211), *домъ* (191), *волъ* (Усп. зб., XII—XIII, 157), *вьрхъ* (313).

[16] *Булаховський Л. А.* Розвідки в ділянці граматичної аналогії в слов'янських мовах.— Мовознавство, 1936, № 8, с. 50.

Р о д о в и й відмінок мав звичайно закінчення **-оу**: *отъ домоу* (Ізб. 1076, 365), *из домоу* своєго (СП, XI—XII, 115), *до полоу* (Усп. зб., XII—XIII, 226), не съхрани *чиноу* (СП, XI—XII, 239), взѧти 7 вѣдеръ *солодоу* (ПР, 1282, 123).

У д а в а л ь н о м у відмінку звичайним є закінчення **-ови**: братню *сынови* (ПР, 1282, 123), идѣмъ *домови* (Усп. зб., XII—XIII, 149), и радость *мирови* подахъ (405).

У з н а х і д н о м у відмінку закінчення **-ъ**: *волъ* (Усп. зб., XII—XIII, 157), *на вьрьхъ* (СП, XI—XII, 250), ѡс онъ *полъ* города (ЛЛ, 109). Від слова *сынъ* можлива і форма *сына:* молѧшесѧ за *сна* (ЛЛ, 64).

В о р у д н о м у відмінку закінчення **-ъмь (-омь)**: *сынъмь* єго (Усп. зб., XII—XIII, 40), съ вьсѣмь *домъмь* (246), *медъмь* (Ізб. 1076, 682), *санъмь* (Усп. зб., XII—XIII, 102), отъпусти ѭ съ *миръмь* (СП, XI—XII, 67).

Для м і с ц е в о г о відмінка типовим є закінчення **-оу**: *по лѣду* (Хр., 1068, 16), *въ домоу* своємь (Ізб. 1076, 178), *на вьрхоу* горы (СП, XI—XII, 156), *на търгоу* (ПР, 1282, 125).

К л и ч н и й відмінок мав закінчення **-оу**: *Сноу* мои и чадо (Ізб. 1076, 159).

Множина. Н а з и в н и й і к л и ч н и й відмінки мали закінчення **-ове**: бози єсте и *сынове* вышьнѧаго (Ізб. 1076, 599), *дарове* (362), *домове* (Усп. зб., XII—XIII, 45), *волове* (ЛЛ, 224).

Р о д о в и й відмінок мав закінчення **-овъ**: *сыновъ* (Усп. зб., XII—XIII, 296), соупроугъ *воловъ* (160), *вьрховъ* (61), *даровъ* (Ізб. 1076, 337).

У з н а х і д н о м у відмінку вживалося закінчення **-ы**: *на сны* (Ізб. 1076, 529), *домы* (177), поимаше своѣ *волы* (СП, XI—XII, 61), на *полы* (Ізб. 1076, 354), *чины* (Усп. зб., XII—XIII, 172), *сады* (136).

Форми д а в а л ь н о г о відмінка із закінченням **-ъмъ** не засвідчені (трохи сумнівною є форма *даръмь* в Ізб. 1076, 246); лише поодинокими прикладами фіксуються форми о р у д н о г о відмінка з закінченням **-ъми** і форми м і с ц е в о г о відмінка з закінченням **-ъхъ**: *съ сынъми* съвѣта не сътвористе (Усп. зб., XII—XIII, 331), и не весели сѧ *о снъхъ* ненаказаныихъ (Ізб. 1076, 357), проповѣдите *въ домъхъ* (Усп. зб., XII—XIII, 73).

Двоїна. Поодинокими прикладами засвідчуються у давньоруських пам'ятках і форми двоїни від іменників з колишніми основами на **-ĭ-**: дъва *сны* моѭ въ кесари оучаста сѧ (СП, XI—XII, 221), всади и в порубъ съ двѣма снома (ЛЛ, 167).

§ 10. Основи на -ĭ-. До основ на **-ĭ-** у давньоруській мові належали іменники жіночого роду типу *вѣсть, зависть, заповѣдь, корысть, мысль, ночь, память, рать, старость, сѣть* і нечисленна група іменників чоловічого роду *(гость, тысть, зять, звѣрь,*

медвѣдь, гоусь, голоубь, чьрвь, гъртань, локъть, ногъть, огнь, оугль, поуть).

За цими ж зразками відмінювалися у двоїні слова *око* і *оухо*, а в множині — *людиѥ*.

Зразки відмінювання іменників -ĭ-основи

	Однина		Множина	
Н.	ночь	гость	ночи	гостьє (гостиє)
Р.	ночи	гости	ночьи (ночии)	гостьи (гостии)
Д.	ночи	гости	ночьмъ	гостьмъ
Зн.	ночь	гость	ночи	гости
Ор.	ночью (ночию)	гостьмь	ночьми	гостьми
М.	ночи	гости	ночьхъ	гостьхъ
Кл.	ночи	гости	ночи	гостьє (гости)

Двоїна

Н.— Зн., Кл.	ночи	гости
Р.— М.	ночью (ночию)	гостью (гостию)
Д.— Ор.	ночьма	гостьма

Однина. Називний відмінок характеризується флексією **-ь**: *брань* (Ізб. 1076, 553), *гърдость* (252), *крѣпость* (225), *лютость* (557), *рѣчь* (Усп. зб., XII—XIII, 228), *гость* (Ізб. 1076, 218), *огнь* (308), *поуть* (304), *тать* (490).

Таке ж закінчення мають іменники з цією основою і в знахідному відмінку: *памѧть* (Ізб. 1073, післямова), *съвѣсть* (Ізб. 1076, 495), *ночь* (698), *печаль* (СП, XI—XII, 110), створити *цѣжь* (ЛЛ, 123), *поуть* (Ізб. 1076, 158), *оугль* (566), ловити *звѣрь* (ЛЛ, 15).

У родовому, давальному, місцевому і кличному відмінках іменники основ на **-ĭ-** мають у давньоруській мові закінчення **-и**:

а) родовий: *отъ ратьи* (Ізб. 1073, 76), *вѣсти* (Ізб. 1076, 225), *заповѣди* (387), *без лѣности* (СП, XI—XII, 341), да не вѣмь *пѫти* (256);

б) давальний: *гърдости* (Ізб. 1076, 66), *плъти* (280), *по поути* (196), *тати* пришьдъшю (Усп. зб., XII—XIII, 446);

в) місцевий: *о болѣзни* (Ізб. 1076, 255), въ *вьси* своѥи (СП, XI—XII, 61), *въ лѣности* живемъ (106—107), *о мысли* (64), обрѣлъ *на поути* (62), *на огни* съжьже (100);

г) кличний: ѡ великаѧ *милости* притранаѧ сило и *вѣди* (Усп. зб., XII—XIII, 458), ѡ *зависти* (319), радоуисѧ Мариѥ *голоуби* неприрочьныи (434).

Форми орудного відмінка від іменників жіночого роду утворюються за допомогою закінчення **-ью (-ию)**, чоловічого роду — **-ьмь** (зрідка **-емь**): *горестию* (Ізб. 1076, 218), *крѣпостью* (414) — *крѣпостию* (165), не ходи вьсѧцѣмь *поутьмь* (Ізб. 1076, 324), *звѣрьмь* изѣденъ (517), *огньмь* искоушено бываѥть злато (316), подъ *ногтемъ* (ЛЛ, 166).

Множина. У називному і кличному відмінках іменники жіночого роду приймають закінчення **-и**, чоловічого роду —

-ьє (-иє), рідше **-и**: *мысли* (Ізб. 1076, 284), *печѧли* (299), *повѣсти* (373), *поутьıє* (647) — *поутиıє* (554), *звѣриıє* (СП, XI—XII, 187), *татиıє* (Усп. зб., XII—XIII, 453).

Родовий відмінок має закінчення **-ьи (-ии)**: *мыслии* (Ізб. 1076, 245), *печалии* (467), *скърбии* (172), *заповѣдии* твоихъ (СП, XI—XII, 357), *звѣрии* дѣлѧ (156).

Для давального відмінка типовим є закінчення **-ьмъ**: *заповѣдьмъ* (Ізб. 1076, 161), *напастьмъ* (434), *волостьмъ* (Усп. зб., XII—XIII, 62); *звѣрьмъ* (214), *печатьмъ* (398), *татьмъ* (142).

Форми знахідного відмінка утворюються за допомогою закінчення **-и**: *болѣзни* (Ізб. 1076, 434), *заповѣді* (473), *кости* (471), *гости* (СП, XI—XII, 378), пустити *голуби* (ЛЛ, 59).

Ворудному відмінку у давньоруських пам'ятках виступає закінчення **-ьми**: *рѣчьми* (Ізб. 1076, 464), *скърбьми* (510), *страстьми* (637), *мысльми* (СП, XI—XII, 369), и *добродѣтельми* растıаше (382), *оугльми* (373), *чьрьвьми* (448), и *с гостьми* (ЛЛ, 48).

У місцевому відмінку вживалося закінчення **-ьхъ**: *заповѣдьхъ* (Ізб. 1076, 334), *пропастьхъ* (479), *напастьхъ* (327), *скърбьхъ* (290), и о плътьскыхъ *болѣзньхъ* (СП, XI—XII, 141); *поутьхъ* (Усп. зб., XII—XIII, 197), *оугльхъ* (461), *чьрьвьхъ* (162).

Двоїна. Форми двоїни фіксуються у давньоруських пам'ятках лише зрідка: дъвѣ *лѣторасли* свѣтозарьнѣ (Усп. зб., XII—XIII, 200), на ·в· *поути* (Ізб. 1076, 319), *гръстьма* обѣма (СП, XI—XII, 279).

Проте від слів *око* та *оухо* вживаються здебільшого форми двоїни: *очи* (Ізб. 1076, 154), *оуши* (166), *очıо* (417) — *очию* (154—155), *оушима* (156), въ *оуıи* (Усп. зб., XII—XIII, 36), прѣдъ *очима* (Ізб. 1076, 173), *оушюма* тѧжько слышати [а] *очима* видѣти (ЛЛ, 63), бѣльма начѧхъ имѣти *въ очию* (СП, XI—XII, 138).

§ 11. Основи на -ū-. Із давніх іменних основ на голосний найзначніших змін не тільки в давньоруській, але й у праслов'янській мові зазнали іменники з колишньою основою на **-ū-**. Давній детермінатив **-ū-** зберігається в давньоруській мові тільки в формі називного відмінка однини, у всіх інших відмінках виступає вже його закономірний різновид **-ъв-**. Основи на голосний **-ū-** перетворилися в основи на приголосний. В системі відмінкових закінчень іменники з основою на **-ū-** також зберігають небагато своєрідностей і зближуються то з основами на приголосний, то з основами на **-ĭ-**, то з основами на **-ā-**.

У давньоруській мові основу на **-ū-** або на **-ъв-** мали вже іменники виключно жіночого роду: *свєкры, ıатры, тыкы, мъркы, любы, цьркы, хороугы, боукы* і, можливо, *бръвь, кръвь, жьрнъвь*.

Форми іменників з давньою основою на **-ū-** або на **-ъв-** представлені в давньоруських пам'ятках порівняно небагатьма прикладами і не в усіх можливих випадках вживання.

У називному відмінку однини давньоруські пам'ятки засвідчують найстаровинніші форми на **-ы** і пізніші морфологічні новотво-

Зразок відмінювання іменників -ū- основи

	Однина	Множина		Двоїна
Н.	свєкры	свєкръви	Н. — Зн. — Кл.	свєкръви
Р.	свєкръве	свєкръвъ	Р. — М.	свєкръвоу
Д.	свєкръви	свєкръвамъ	Д. — Ор.	свєкръвама
Зн.	свєкръвь	свєкръви		
Ор.	свєкръвью (свєкръвию)	свєкръвами		
М.	свєкръве	свєкръвахъ		
Кл.	свєкры	свєкръви		

ри на **-ь**: *цьр͡кы* (Ізб. 1076, 172), *любы* (164), *кръвь* (237), *любъвь* (440).

Для родового відмінка однини звичайними є форми на **-є**, але трапляються, з часом поширюючись, і форми на **-и**: *ис цьркъве* (СП, XI—XII, 74), *кръве* (Ізб. 1076, 528) — *кръви* (400), *любъве ради* (СП, XI—XII, 277—278) — достоинъ *любъви* (340).

Давальний відмінок однини мав закінчення **-и**: *кръви* (Ізб. 1076, 237), *ц͡ркви* (257), *любъви* (Усп. зб., XII—XIII, 135).

Знахідний відмінок однини зберігає свої старовинні форми на **-ь**: *ц͡рквь* (Ізб. 1076, 172), *кръвь* (219), *любъвь* (274), изнесъ *тыкъвь* (СП, XI—XII, 57), *хороугъвь* (Усп. зб., XII—XIII, 426). Фіксуються в давньоруських пам'ятках і форми, однакові з наз. відм.: *прѣлюбы* сътворити (Панд. Ант. XI ст.).

В орудному відмінку однини виступає фонетично видозмінене праслов'янське закінчення **-ью (-ию)**: *ц͡рквью* (Ізб. 1076, 528), *кръвию* (257), *любъвью* (168) — *любъвию* (240).

У місцевому відмінку однини для давньоруських пам'яток типовими є не стародавні форми на **-є**, а форми на **-и**: *ц͡ркви* (Ізб. 1076, 192), *кръви* (Усп. зб., XII—XIII, 349), *любъви*, хоч трапляються й форми на **-є**: *въ ц͡ркве* (СП, XI—XII, 56).

Форма кличного відмінка однини тотожна з формою називного.

У називному, знахідному і кличному відмінках множини іменники з колишніми основами на **-ū-** мають закінчення **-и**: *ц͡ркви* (Ізб. 1076, 561), *кръви* (Усп. зб., XII—XIII, 55), *смокъви* (32), рубити *ц͡ркви* (ЛЛ, 118).

У родовому відмінку множини давньоруські пам'ятки засвідчують старовинні форми на **-ъ** і пізніше виниклі форми на **-ии**: *ц͡ркъвъ* (Ізб. 1076, 494), *боуковъ* (Усп. зб., XII—XIII, 192), *смъкъвъ* (32), *кръвии* (349).

Давальний, орудний і місцевий відмінки множини мають у давньоруській мові засвоєні з основ на **-ā-** закінчення **-амъ**, **-ами**, **-ахъ** і зрідка пізніші в цьому типі відмінювання закінчення, запозичені від основ на приголосний: *ц͡ркважъ* (Усп. зб.,

XII—XIII, 42), *боукъвами* (205), *въ ц̃рквахъ* (СП, XI—XII, 329), *кръвьми* (Усп. зб., XII—XIII, 190).

Поодинокими прикладами засвідчуються в давньоруській мові форми двоїни іменників з основами на **-ī-**: създанѣ быста *ц̃рквы* (Усп. зб., XII—XIII, 56), въ обою *ц̃рквию* (70), не дають... *бръвьма* (201).

§ 12. Основи на приголосний. Колишні основи на приголосний у давньоруській мові мали іменники чоловічого роду на **-н-** *(камен-, корѣн-, ремѧн-, стѣпѣн-, олѣн-, ꙗчьмѧн-, дьн-)*, а в формах множини і іменники з суфіксами **-анинъ, -тель, -арь,** іменники середнього роду на **-н-** *(имѧн-, плѣмѧн-, сѣмѧн-, вѣрѣмѧн-, бѣрѣмѧн-)*, **-с-** *(словѣс-, чюдѣс-, нѣбѣс-, тѣлѣс-, очѣс-, оушѣс-)*, **-т-** *(тѣлѧт-, осьлѧт-, жеребѧт-, робѧт-)* та іменники жіночого роду на **-р-** *(матѣр-, дъчер-)*.

Зразки відмінювання іменників з основами на приголосний у давньоруській мові

Однина

Н.	камы	имѧ	чоудо	телѧ	мати
Р.	камѧне (камени)	имѧне (имени)	чоудѣсе (чоудѣси)	телѧте (телѧти)	матере
Д.	камени	имени	чоудѣси	телѧти	матери
Зн.	камень	имѧ	чоудо	телѧ	матерь
Ор.	каменьмь	именьмь	чоудесьмь	телѧтьмь	матерью (материю)
М.	камѧне (камени)	имѧне (имени)	чоудѣсе (чоудѣси)	телѧте (телѧти)	матери (матере)
Кл.	камы	имѧ	чоудо	телѧ	мати

Множина

Н.	камѧне (камени)	имена	чоудеса	телѧта	матере (матери)
Р.	каменъ (камении)	именъ	чоудесъ	телѧтъ	матеръ (материи)
Д.	каменьмъ	именьмъ	чоудесьмъ	телѧтьмъ	матерьмъ
Зн.	камени	имена	чоудеса	телѧта	митере (матери)
Ор.	каменьми (камены)	имены	чоудесы	телѧты	матерьми
М.	каменьхъ	именьхъ	чоудесьхъ	телѧтьхъ	матерьхъ
Кл.	камене (камениѥ)	имена	чоудеса	телѧта	матере (матери)

Двоїна

Н. — Зн. — Кл.	камени	имени (именѣ)	чоудеси (чоудѣсѣ)	телѧти (телѧтѣ)	матери
Р.— М.	каменоу (камению)	именоу	чоудесоу	телѧтоу	матероу (материю)
Д.— Ор.	каменьма	именьма	чоудесьма	телѧтьма	матерьма

Однина. Називний відмінок іменників чоловічого роду з основою на приголосний має в давньоруських пам'ятках засвоєне із знахідного відмінка закінчення **-ь** (зрідка виступає тут і давніше

закінчення **-ы**), середнього роду — закінчення **-іа (-ѧ)**, **-о**, жіночого роду — **-и**: *корень* (Ізб. 1076, 440), *камы* (Усп. зб., XII—XIII, 356), *камень* (37), *беремя* (Ізб. 1076, 449), *веремя* (230), *имя* (326), *око* (497), *оухо* (497), *слово* (151), *нбо* (277), *жрѣбя* (Усп. зб., XII—XIII, 387), *мати* (Ізб. 1076, 251).

У родовому відмінку виступало закінчення **-є** і пізніше засвоєне з основ на **-ĭ-** закінчення **-и**: *дне* (Ізб. 1076, 253), *камене* (Усп. зб., XII—XIII, 203) — *камени* (398), *имене* (39) — *имени* (157), *племене* (Ізб. 1076, 604) — *ѡ(т) племени* (ЛЛ, 5), *тѣлесе* (Усп. зб., XII—XIII, 128), *отрочате* (153) — *отрочати* (154), *матере* (Ізб. 1076, 367), *матери* (Усп. зб., XII—XIII, 435).

Для давального відмінка типовим є закінчення **-и**: къ коньчьноумоу же *дни* (Ізб. 1076, 275), *полоудьни* (Усп. зб., XII—XIII, 418), къ єдиномоу *камени* (СП, XI—XII, 325), *имени* (Ізб. 1076, 331), *врѣмени* (Усп. зб., XII—XIII, 191), *темени* (62), *словеси* (Ізб. 1076, 179), одиномоу *овьчѧти* (СП, XI—XII, 193), *матери* (Ізб. 1076, 479), *тъчери* своєи (ЛЛ, 75).

У знахідному відмінку іменники на приголосний чоловічого і жіночого родів приймають закінчення **-ь**; іменники середнього роду мають закінчення, однакові із закінченнями називного відмінка: *дьнь* (Ізб. 1076, 156), *камень* (364), *корень* (621), *пьрстень* (Усп. зб., XII—XIII, 215), *беремя* (Ізб. 1076, 305), *въ веремя* (316), *нбо* (173); *матерь* (Усп. зб., XII—XIII, 304), *тъчерь* твою (ЛЛ, 75).

В орудному відмінку давньоруські пам'ятки засвідчують закінчення **-ьмь-** (чол. і середн. р.) і **-ью (-ию)** (жін. р.): *дньмь* (Ізб. 1076, 634), *подъ* єдинѣмь *каменьмь* (СП, XI—XII, 205); *именьмь* (Ізб. 1076, 365), *врѣменьмь* (240), *нбсьмь* (Усп. зб., XII—XIII, 342), *словесьмь* (268); *съ мтрьѭ* (СП, XI—XII, 98).

У місцевому відмінку або зберігається давнє закінчення **-є**, або ж виступає пізніше засвоєне від іменників з основою на **-ĭ-** закінчення **-и**: *дьне* (Ізб. 1076, 677), *камене* (Усп. зб., XII—XIII, 202), *врѣмене* (162) — *врѣмени* (238), *имени* (252), *чюдесе* (372) — *чюдеси* (66), *дъщери* (240).

Форма кличного відмінка звичайно збігається з формою називного.

Множина. У називному і кличному відмінках іменники чоловічого роду мають у давньоруській мові закінчення **-є**, середнього — **-а**, жіночого — **-є** або пізніше в цьому типі відмінювання — **-и**: *дньıє* (Ізб. 1076, 503); *писмена* (Усп. зб., XII—XIII, 336), *словеса* (Ізб. 1076, 152), *очеса* (Усп. зб., XII—XIII, 206), *ушеса* (206), *отрочата* (452); *матери* (Ізб. 1076, 302), *дъштери* (340), *мтре* же чадъ сихъ (ЛЛ, 119).

Для родового відмінка типовим є закінчення **-ъ**, хоч зрідка від іменників чоловічого та жіночого родів виступають і форми на **-ь** та **-ии**; *·з· днъ* (Усп. зб., XII—XIII, 139), *днии* (Ізб. 1076, 181);

врѣменъ (Усп. зб., XII—XIII, 413), *словесъ* (Ізб. 1076, 166), *матеръ* (Усп. зб., XII—XIII, 43) — *мтрь* (449).

Давальний відмінок характеризується закінченням **-ьмъ**: *степеньмъ* (Ізб. 1076, 190), *дьньмъ* (Усп. зб., XII—XIII, 274), *временьмъ* (38), *словесьмъ* (Ізб. 1076, 156); *мтрьмъ* (Усп. зб., XII—XIII, 331).

Узнахідному відмінку іменники чоловічого і жіночого родів мають закінчення **-и**, середнього роду — **-а**: вьсѧ *дьни* своѭ (Ізб. 1076, 16), *камени* (Усп. зб., XII—XIII, 330), *имена* (СП, XI—XII, 370), и ина *словеса* хулнаѭ глаху (ЛЛ, 233), *мтре* (Усп. зб., XII—XIII, 331), привожаху... *дъщери* (ЛЛ, 79).

Орудному відмінку іменники чоловічого та жіночого родів мають у давньоруській мові закінчення **-ьми**, середнього роду — **-ы**: *дньми* (Ізб. 1076, 167), и прозвашасѧ *имены* св(о)ими (ЛЛ, 6), *дъштерьми* (Ізб. 1076, 183).

Місцевий відмінок має закінчення **-ьхъ** чи пізніший його різновид **-ехъ**: и по трьхъ *дьньхъ* оумьре (СП, XI—XII, 47), *врѣменьхъ* (Усп. зб., XII—XIII, 250), *словесьхъ* (Ізб. 1076, 343), въ *мтрьхъ* (Усп. зб., XII—XIII, 331).

Двоїна. Зрідка фіксуються в давньоруських пам'ятках і форми двоїни іменників з основою на приголосний: бѣста же *дни* дъва ишьла (Усп. зб., XII—XIII, 487), иде же лежаста стою *телеси* (60), и по дъвоѣ *дьнию* (СП, XI—XII, 209), и не вѣдѭхоу мнози тоу лежащю стою страстотьрпьцю *телесоу* (Усп. зб., XII—XIII, 55), ѡ(*т*) *дочерю* Лютову (ЛЛ, 234), дъвѣ *словеси* (СП, XI—XII, 100), повѣда кнѧзю обѣ *чюдеси* (Усп. зб., XII—XIII, 61), и нага бѣаста *тѣлесьма* (300).

РУЙНУВАННЯ ДАВНІХ ІМЕННИХ ОСНОВ У ДАВНЬОРУСЬКІЙ МОВІ І ВИТВОРЕННЯ НОВИХ ТИПІВ ВІДМІН ІМЕННИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

§ 13. Взаємодія відмінювання іменників з основою на -ŏ- і з основою на -й-. Уже в період, не засвідчений слов'янськими пам'ятками, внаслідок забуття первісних значень і первісних функцій детермінативів, різних структурних, фонетичних та аналогійних явищ цілком збіглися в одній формі **називний і знахідний відмінки** однини з основою на **-ŏ-** *(дворъ)* і з основою на **-й-** *(сынъ)*: називний — прасл. *dvor-ŏ-s → *dvorъ → д.-р. *дворъ,* прасл. *sū-n-ŭ-s → *syn-ъ → д.-р. *сын-ъ*; знахідний — прасл. *dvor-ŏ-n → *dvor-ъ → д.-р. *двор-ъ,* прасл. *sun-ŭ-n → *syn-ъ → д.-р. *сын-ъ*.

Так само ще в незадокументований східнослов'янськими мовами період закінчення орудн. відм. одн. **-ъмь** іменників з основою на **-й-** *(сын-ъмь)* стає спільним і для іменників з колишньою основою на

-ŏ-: прасл. *sūn-ŭ-mi → *syn-ъ-mь→*syn-ъmь → д.-р. *сын-ъмь*. Старослов'янські пам'ятки звичайно ще зберігають флексію **-омь** іменників основ на **-ŏ-** і лише поодинокими прикладами засвідчують флексію **ъмь-, -ьмь**, але для давньоруської мови, як і для давніх західнослов'янських мов, флексія **-ъмь, -ьмь** *(братъмь, ребръмь, моужьмь, лицьмь)* є типовою, найпоширенішою флексією орудного відмінка однини іменників основ на **-ŏ-**.

В історії витворення спільної для основи на **-ŭ-** і для основи на **-ŏ-** флексії орудного відмінка однини, як і у витворенні спільної для основи на **-ŭ-** і для основи на **-ŏ-** флексії називного та знахідного відмінків однини, відбувається зміщення меж між морфемами в слові, скорочується основа слова, змінюється її характер, а нове закінчення, до складу якого увійшов і детермінатив, може приєднуватися до інших основ.

Але якщо повного злиття детермінативів та флексій основи на **-ŏ-** і основи на **-ŭ-** ще немає, то взаємодія між цими основами виявляється в тому, що закінчення основи на **-ŏ-** можуть заступати собою у фразі закінчення на **-ŭ-** і, навпаки, закінчення основи на **-ŭ-** можуть вживатися замість закінчень основи на **-ŏ-** без будь-якого смислового або стилістичного вмотивування.

Так, у родовому відмінку однини іменники давнього відмінювання з основою на **-ŭ-** (поряд із старовинними закінченнями) можуть мати і закінчення іменників основи на **-ŏ-**: *сна* (Ізб. 1076, 208), *пола* (232), *меда* (Ізб. 1076, 155), *чина* (Усп. зб., XII—XIII, 70), *сана* (Ізб. 1076, 201), *пира* (Усп. зб., XII—XIII, 160), *дара* (Ізб. 1076, 262), *мира* (Ізб. 1076, 185). З другого боку, іменники з давньою основою на **-ŏ-** можуть вживатися із закінченням іменників основи на **-ŭ-**: *отъ льноу* (Ізб. 1073, 218 зв.), *хлѣбоу* (СП, XI—XII, 7), *солоду, гороху* (ПР, 1282, 78).

Для давального відмінка однини давньоруські пам'ятки засвідчують від іменників з колишньою основою на **-ŭ-** закінчення іменників з основою на **-ŏ-**: *къ домоу* (Ізб. 1073, 78), *сноу* (Ізб. 1076, 158), *полоу* (Усп. зб., XII—XIII, 240), *чиноу* (Ізб. 1076, 191), *саноу* (Усп. зб., XII—XIII, 145). З другого боку, іменники з давньою основою на **-ŏ-** фіксуються і з флексією, що була властива первісно іменникам основи на **-ŭ-**: *адоу* (Усп. зб., XII—XIII, 366) — *адови* (262), *англоу* (Усп. зб., XII—XIII, 138) — *англови* (170), *бгоу* (Ізб. 1076, 195) — *бви* (607), *глѣбоу* (Усп. зб., XII—XIII, 50) — *глѣбови* (53). Виникає і м'який варіант цього закінчення: *змию* (Усп. зб., XII—XIII, 266) — *змиєви* (218), *иєрею* (39) — *иєрѣови* (155), *моужю* (Ізб. 1076, 321) — *моужеви* (340).

Пов'язуючись з оформленням категорії осіб, істот, флексія **-ови** часто виявляється у власних іменах давньоруських пам'яток, наприклад: *Симови* (ЛЛ, 1), *Дунаєви* (10), *Рюрикови* (22), *Дирови* (23), *Моисѣєви* (94) та ін.

Для місцевого відмінка однини фіксується закінчення **-ѣ** в іменниках із колишньою основою на **-ŭ-**, де мала б виступати флек-

сія **-у**: *снѣ* (Ізб. 1076, 466), *на врьсѣ* (СП, XI—XII, 96), *санѣ* (Усп. зб., XII—XIII, 406), *дарѣ* (270). І навпаки, поширеними є форми іменників колишньої основи на **-ŏ-** із закінченням **-у**, що властиве було іменникам давньої основи на **-ŭ-**: *въ родоу* (Ізб. 1073, 90 зв.), *о* жестосрьдуму *Фарассу* (ГБ, XI, 305), *на бороу* (Усп. зб., XII—XIII, 50), *на търгоу* (ПР, 1282, 81).

Можна вказати на приклади вживання форми к л и ч н о г о відмінка однини з флексією **-є** від іменників колишньої основи на **-ŭ-**, де мала б бути флексія **-у**: *Сне* (Ізб. 1076, 335), ты Вифлевоме. *доме* Ефрантовъ (ЛЛ, 100), *чине* бещиньнъ (Усп. зб., XII—XIII, 332).

У н а з и в н о м у відмінку множини іменники основи на **-ŏ-** мали флексію **-и** або **-є** *(народи, оучителє)*; флексію **-и** іменники колишньої основи на **-ŭ-** майже ніколи не приймають (хоч *сади* — Усп. зб., XII—XIII, 136), але флексія **-ове** іменників основи на **-ŭ-** досить часто фіксується в іменниках основи на **-ŏ-**: *бѣсове* (Ізб. 1073, 58), *видове* (60 зв.), *оудове* (17 зв.), *соудове* (Ізб. 1076, 519), *чарове* (575).

У р о д о в о м у відмінку множини іменники основи на **-ŭ-** ніколи не замінюють свого закінчення **-овъ** на морфологічно невиразне закінчення **-ъ** іменників основи на **-ŏ-**, але в іменниках чоловічого роду основи на **-ŏ-** закінчення **-ъ** вже досить часто заступається закінченням **-овъ**: *отъ чаровъ* (Ізб. 1073, 78 зв.), *врановъ* (Ізб. 1076, 199), *бѣсовъ* (Усп. зб., XII—XIII, 90), *пълковъ* (90), *скотовъ* (305), *троудовъ* (Ізб. 1076, 435) та ін. У м'якій групі іменників основи на **-ŏ-** виступає фонетичний варіант цієї флексії **-євъ**: *врачєвъ* (Ізб. 1073, 48 зв.), *ларевъ* (Ізб. 1076, 694), *дъждевъ* (ГБ, XI, 290 б), *отъ плачевъ* (248), *манастыревъ* (Усп. зб., XII—XIII, 81), *злодѣевъ* (ЛЛ, 133).

У д а в а л ь н о м у відмінку множини іменники основи на **-ŏ-** послідовно приймають закінчення **-омъ** *(братомъ, дроугомъ)*; майже завжди таке ж закінчення мають і іменники основи на **-ŭ-** із давнього **-ъмъ**: *сномъ* (Усп. зб., XII—XIII, 34), *воломъ* (450), *даромъ* (395).

В о р у д н о м у відмінку множини іменники колишньої основи на **-ŭ-** характеризуються звичайно закінченням **-ъми** *(сынъми)* і лише зрідка приймають флексію **-ы** іменників давньої основи на **-ŏ-**: послѣдьниими *сны* (Ізб. 1076, 183), *дары* (Усп. зб., XII—XIII, 197), зрідка іменники на **-ŏ-** виступають у давньоруських пам'ятках із флексією **-ъми** іменників основи на **-ŭ-**: *глъми* (Усп. зб., XII—XIII, 297), *гражданъми* (288).

У м і с ц е в о м у відмінку множини іменники колишньої основи на **-ŭ-** звичайно мають флексію **-ъхъ-** *(домъхъ)*, але зрідка й флексію **-ѣхъ**, що властива була іменникам основи на **-ŏ-**: *чинѣхъ* (Ізб. 1076, 267), ω дхвныхъ *снѣхъ* своихъ (ЛЛ, 212); як дуже рідкісне явище фіксується форма на **-охъ**, що відома і в пам'ятках старо-

слов'янської мови і виникла, як здається, внаслідок впливу форм іменників основи на **-ŏ-**: *на городищанохъ* (ЛН, XIII—XIV, 10).

Виходить, що різниця між двома колишніми типами відмінювання — відмінюванням іменників основи на **-ŏ-** і відмінюванням іменників основи на **-ĭ-** — зневиразнилася, зруйнувалася. Нечисленна група іменників основи на **-ĭ-**, здебільшого непохідних, позначилась у величезній кількості іменників основи на **-ŏ-** чоловічого та середнього родів, виявляючи виразну тенденцію поширювати окремі риси свого відмінювання в межах загальної групи імен чоловічого роду на твердий приголосний основи.

§ 14. Доля відміни іменників з основою на -ĭ-. У праіндоєвропейській мові до основи на **-ĭ-** належали іменники жіночого роду (д.-р. *ночь*, лит. *naktis*), чоловічого роду (д.-р. *огнь*, д.-інд. *agnĭḥ*) та середнього роду (д.-інд. *vāri* «вода»). У давньоруській мові до основи на **-ĭ-** належали переважно іменники жіночого роду, а також слова *очи, оуши* (у формах двоїни), *людиѥ* (у формах множини) і невелика група іменників чоловічого роду *(гость, поуть* та ін.).

Іменники чоловічого роду типу *гость, поуть* відрізнялися від іменників жіночого роду типу *ночь, вѣсть* за особливостями відмінювання, по-перше, у формах орудного відмінка однини: іменники чоловічого роду мали закінчення **-мь** *(гост-ь-мь, поут-ь-мь)*, іменники жіночого роду — закінчення **-ю** *(ноч-ь-ю,-вѣст-ь-ю)*; по-друге, у формах називного відмінка множини іменники чоловічого роду мали форму на **-є**, відмінну від форми знахідного відмінка (наз. *гостьѥ, поутьѥ*; знах. *гости, поути*), іменники жіночого роду — ту ж форму, що і в знахідному відмінку *(ночи, вѣсти)*. Обидві ці структурні риси сягають праслов'янської мови.

Та закінчення **-мь** орудн. відм. однини з попереднім **-ь-** властиве не тільки іменникам основи на **-ĭ-**: для давньоруської мови воно є типовим і для іменників основи на **-jŏ-** *(моужьмь, оконъцьмь)*. І в формах наз. та знах. відм. однини іменники основи на jŏ- і основи на **-ĭ-** вже віддавна мають тотожну форму, що закінчувалася на **-ь**.

Іменники основи на **-ĭ-**, зберігаючи давні форми відмінювання, могли мати закінчення й основи на **-jŏ-**. Так, у давньоруських пам'ятках фіксуються, наприклад, форми род. відм. однини *огня* (Ізб. 1076, 439), *оу тьстя* (ЛІ, 797); форми дав. відм. одн. *огню* (СП, XI—XII, 81) і навіть *огневи* (Усп. зб., XII—XIII, 251), *господеви* (ЛН, XIII—XIV, 124), *зятеви* (ЛІ, 482—483), форми знах. відм. однини *огня* (Прѣдъложилъ ти *огня* и водоу — Ізб. 1076, 376), *тьстя* (и взаша и Стополкъ акы *тьстя* своѥго и врага — ЛІ, 232).

Так само виявляються і закінчення іменників основи на **-ĭ-** у відмінкових формах іменників давньої основи на **-jŏ-** і навіть на **-ŏ-** формах наз. відм. множини: *стражиѥ* (Усп. зб., XII—XIII, 400), *стражѥ* (ЛН, XIII—XIV, 17), по полю *трупие* (84 зв.).

Іменники давньої основи на **-ĭ-** майже завжди послідовно зберігають властиву їм флексію **-ии** род. відм. множини *(гвоздии, татии, оуглии)*, і ця ж флексія фіксується часом і в іменниках основи на

-jŏ-: не послуша *кнѧзии* (ЛН, XIII—XIV, 121 зв.), *ѡ(т) мужии* (ЛЛ, 15).

Чимало зафіксовано випадків уживання флексії орудн. відм. множини **-ми** іменників основи на **-ĭ-** в іменниках основи на **-jŏ-**: *коньми* (Усп. зб., XII—XIII, 436), *стражьми* (353), *мечьми* (ЛЛ, 78). Зрідка фіксуються і форми місц. відм. множини **-ьхъ** основи на **-ĭ-** в межах іменників основи на **-jŏ-**: *манастырьхъ* (Ізб. 1076, 193), *кънѧзьхъ* (Усп. зб., XII—XIII, 120).

Отже, іменники чоловічого роду колишньої основи на **-ĭ-** вийшли із складу цієї основи і приєдналися до основи на **-jŏ-**, передавши їй і частину своїх закінчень. Колишню основу на **-ĭ-** починають репрезентувати лише іменники жіночого роду на приголосний.

§ 15. Руйнування відмін іменників з основою на приголосний та з основою на -й. До основи на приголосний у давньоруській мові належали іменники всіх трьох родів: чоловічого *(камы, дьнь)*, жіночого *(мати, дъчи)*, середнього *(слово, имѧ, осьлѧ)*. Іменники основи на приголосний — це іменники з основотворчими суфіксами -n-, -en-, -men-, -es-, -ent-, -er-. Тільки іменникам з основами на приголосний усіх родів у род. і місц. відм. однини і чол. і жін. родів наз. відм. множини властиве закінчення **-є**; більша частина закінчень основи на приголосний є спільною із закінченнями інших типів відмінювання, і зокрема із закінченнями основи на **-ĭ-**. Різноманітна, навіть строката за своїм складом, будовою, зв'язками з іншими типами відмінювання, основа на приголосний дуже рано почала розпадатися.

Іменники чоловічого роду ще в праслов'янський період втратили свої старовинні закінчення наз. відм. однини (пор. *камы, пламы*) і були витіснені формами знах. відм. однини *(камень, корень)*, що збігалися з формами наз.— знах. відм. однини іменників основи на **-ĭ-** та на **-jŏ-** *(огнь, пьнь)*. Такі збіги сталися і в орудн. відм. однини *(кореньмь, огньмь, пьньмь)*. Забуття первісних семантичних принципів оформлення давнього поділу імен за основотворчими суфіксами, детермінативами спричинилося до заступлення в певних відмінкових формах старовинних закінчень основи на приголосний закінченням основ на **-ĭ-**, **-ŏ-** (**-jŏ-**) і навіть основи на **-й-**. Пор род. відм. однини: свѣтла *дни* (ЛН, XIII—XIV, 160); дав. відм. однини: *дьневи* (ГБ, XI, 3); місц. відм. однини: *дьни* (Усп. зб., XII—XIII, 429), *на камени* (СП, XI—XII, 325); наз. відм. множини: *днии* (Усп. зб., XII—XIII, 43); род. відм. множини: пать *дьнии* (СП, XI—XII, 48); орудн. відм. множини: *дьньми* (Усп. зб., XII—XIII, 397). Внаслідок цих змін іменники чоловічого роду основ на приголосний втратили своєрідність свого старовинного відмінювання і почали відмінюватися згодом як іменники колишньої основи на **-jŏ-**.

Значних змін зазнали внаслідок взаємодії основ на **-ŏ-**, **-ĭ-** та на приголосний іменники середнього роду на **-es-**, які ще в праслов'янську добу мали однакові флексії у наз. та знах. відм. однини з іменниками середнього роду основи на **-ŏ-** *(слово, небо, чудо, село, мѣсто, стадо)*. Впливом форм іменників основи на **-ĭ-** пояснюється заступ-

лення старовинної флексії **-е** у род. та місц. відм. однини флексією **-и**; огнь ꙗви сѧ *съ небеси* (СП, XI—XII, 107), *словеси* (Усп. зб., XII—XIII, 281), *тѣлеси* (328), *о* семь *словеси* (СП, XI—XII, 179), *о* прѣславьнѣмь *чюдеси* (311), але вплив іменників основи на **-ŏ-** викликав усунення суфікса **-es-** і набування флексій іменників основи на **-ŏ-**. Пор. род. відм. однини: *слова* (Усп. зб., XII—XIII, 115), *тѣла* (Ізб. 1076, 228), *чюда* (Усп. зб., XII—XIII, 345), *оуха* (164), *грѣшися ѡка* (ЛЛ, 261); дав. відм. однини: *тѣлоу* (Ізб. 1076, 237), *древу* (ЛЛ, 113); орудн. відм. однини: *тѣлъмь* (Ізб. 1076, 179), *словъмь* (268), *окъмь* (567) — *окомь* (388); місц. відм. однини: *тѣлѣ* (Ізб. 1076, 565), *дрѣвѣ* (Усп. зб., XII—XIII, 173), *в тѣлѣ* (ЛЛ, 68).

У формах множини старовинні форми тримаються міцніше, але й тут зрідка трапляються вже нові форми; пор. дав. відм множини: *словомъ* (Ізб. 1076, 248); *тѣломъ* (Усп. зб., XII—XIII, 167), *чюдомъ* (166); знах. відм. множини: *слова* (Усп. зб., XII—XIII, 436), *чюда* (59).

Певних змін зазнають і іменники середнього роду основи на приголосний типу *веремя, осьля*, замінюючи у родовому і місцевому відмінках однини старовинну флексію **-е** на флексію **-и**, засвоєну з основ на **-ĭ-** Пор. род. відм. однини *имени* (Усп. зб., XII—XIII, 157), *до племени* (ЛЛ, 7); місц. відм. однини *въ* семь бо *времени* (СП, XI—XII, 124), але свої суфіксальні структурні елементи вони зберігають непорушно.

Іменники жіночого роду з основою на **-er-** — *мати* і *дъчи* — переходять у відмінювання з основою на **-ĭ-**. Пор. род. відм. однини *матери* (Усп. зб., XII—XIII, 435), *дъщери* (Ізб. 1076, 644); дав. відм. однини *матери* (Ізб 1076, 479); *дъчери* (ЛН, XIII—XIV, 114); знах відм. однини *на мтрь* (ЛЛ, 64), *тъчерь* твою (751); ор. відм. однини *тъщерью* (ЛЛ, 61) і т. д.

До основ на приголосний звичайно відносять і іменники жіночого роду з основою на **-ū-** або на **-ъv-**, як вони звучать у формі знах. відм. однини, що виступає здебільшого у функції й називного: идохъ *въ цьр'къвь* (СП, XI—XII, 46), изнесъ *тыкъвь* свою (57), сътвори *любъвь* брате (172). Давні форми наз. відм. однини на **-ы** *(цьркы, любы)* фіксуються рідко.

Отже, із складу давньої основи на приголосний випадають іменники чоловічого роду на **-n-**, **-en-**, **-men-**, іменники середнього роду на **-es-**, іменники жіночого роду на **-er-** і іменники жіночого роду на **-ъv-**, і лише іменники середнього роду на **-men-** та **-ent-** зберігають деякі риси стародавньої основи на приголосний.

§ 16. Стійкість основи на -ā- (-jā-) і її вплив на інші типи відмінювання іменників. Складовою частиною історії граматичної будови мови є не тільки численні й різноманітні зміни її будови, а й риси виключної стійкості, тривалості, стабільності. Особливо показовою з цього погляду є стійкість основи на **-ā- (-jā-)**.

Не треба думати, ніби іменники основ на **-ā- (-jā-)** зовсім не зазнавали змін. В історії давньоруської основи на **-ā- (-jā-)** праслов'янські форми на **-i** змінюються формами на **-ꙗ** (***orbyni** → *робыни* → *робыня*), у функції знах. відм. фіксується зрідка при незалежному

інфінітиві форма на **-а- (-ıа)** (взяти от дѣла *ногата*), у дав. і місц. відмінках однини трапляються поодинокі приклади форм без перехідного пом'якшення **к** в **ц** (*дъмъкѣ, на дъскѣ*), звертання в однині зрідка виражається формою наз. відмінка (*Мар҃а*), а в межах єдиного типу відмінювання виникає взаємодія між твердою і м'якою групами іменників основи на **-ā- (-jā-)** (*къ зарѣ*).

Деякі з цих явищ перебувають у зародковому стані (форми без перехідного пом'якшення **к** в **ц**, збіг форм називного і кличного відмінків, взаємодія між твердою і м'якою групами), деякі нараховують уже багато століть свого існування (форми знахідного на **-а** при інфінітиві), а деякі вже занепадають і зникають (форми на **-і**). Але всі ці зміни чітко окреслюються лише на тлі тривалого, стійкого у мові.

Більше того, стійкість відмінювання основ на **-ā- (-jā-)** є однією з найважливіших причин і її впливу на інші типи відмінювання імен.

Б. Унбегаун вважав, що об'єднання форм давального, орудного і місцевого відмінків множини зумовлюється впливом іменників чоловічого роду основи на **-ā-** (*староста, воєвода*), за зразком яких приймали флексії **-амъ (-ıамъ), -ами (-ıами), -ахъ (-ıахъ)** іменники чоловічого роду інших відмін, а також іменники середнього роду [17]. На думку В. Ягича, форми на **-амъ (-ıамъ), -ами (-ıами), -ахъ (-ıахъ)** поширювалися в першу чергу в середньому роді відмінювання на **-ŏ-** і потім уже охоплювали чоловічий рід; у середньому ж роді відіграло роль закінчення називного і знахідного відмінків множини **-а** (*села*), яке було використане як кінець основи для відповідних непрямих відмінків [18]. Припущення В. Ягича підтримує П. Кузнецов, посилаючися, зокрема, на те, що нові форми раніше і в більшому обсязі поширюються саме в середньому роді [19].

§ 17. Утворення нових типів відмін іменників української мови. Східнослов'янські пам'ятки XIV ст. виразно засвідчують наслідки процесу становлення сучасних східнослов'янських мов, відмінностей їх від мови давньоруської. Давньоруська мова як мова жива перестає існувати, на її основі починають формуватися нові східнослов'янські мови. На грунті системи іменникового відмінювання давньоруської мови поступово утворюються системи відмінювання іменників сучасних східнослов'янських мов.

В історії української мови чи не найраніше утворився тип відміни іменників жіночого роду (частково й іменників чоловічого та спільного роду), які закінчуються в називному відмінку однини на **-а (-я)** і в родовому відмінку однини на **-и, -і (-ї)**: *книжка, перемога, пісня, подія, Микола, непосида, соня.* Цей тип відміни іменників згідно з давньою мовознавчою традицією зветься першою відміною.

---

[17] Див.: *Unbegaun B.* La lanque russe au XVI-e siecle (1500—1550). Paris, 1935, p. 202.

[18] Див.: *Ягич И. В.* Критические заметки по истории русского языка. Спб., 1889, с. 116.

[19] Див.: *Кузнецов П. С.* Очерки исторической морфологии русского языка, с. 77.

Іменники першої відміни поділяються в українській мові, як і в мові давньоруській, на іменники твердої групи — з основою на твердий приголосний, крім шиплячих *(хмара, річка, машина, старости)*, та іменники м'якої групи — з основою на м'який приголосний *(буря, криця, мрія, суддя)*; своєрідність історії розвитку шиплячих приголосних зумовлює виділення в українській мові на відміну від мови давньоруської ще мішану групу — з основою на шиплячий *(межа, круча, миша, площа, листоноша)*.

Історично першу відміну утворюють майже виключно іменники з колишньою основою на **-ā-**, **-jā-**. Не тільки в історії давньоруської мови, а й в історії української мови імена з колишніми основами на **-ā-**, **-jā-** зазнали найменше істотних морфологічних змін. Склад і система відмінкових закінчень іменників праслов'янської і давньоруської мов з колишніми основами на **-ā-**, **-jā-** становлять склад і систему закінчень іменників першої відміни сучасної української мови. Закінчення, властиві іменникам з основами на **-ā-**, **-jā-**, поширилися й на ті іменники, які в праслов'янський період у називному відмінку однини мали флексію **-i** (*orbyni → *робыни* → *робыня*, *pustyni → *пустыни* → *пустыня*), і на ті, що ввійшли до складу першої відміни з колишніх основ на **-ū-** *(буква, бруква, кроква, морква, церква)*, на **-ĭ-** *(долоня, миша, пісня)* та на приголосний *(дочка)*.

За свідченням давньоруських пам'яток, найбільша кількість іменників чоловічого та середнього роду належала до основ на **-ŏ-**, **-jŏ-**. До них почали приєднуватися згодом, приймаючи ті чи інші відмінкові закінчення, іменники чоловічого роду основ на **-ŭ-** *(домъ, волъ)*, **-ĭ-** *(медвѣдь, огнь)* та на приголосний *(камень, корень)*, іменники середнього роду основ на приголосний *(слово, небо, чоудо)*. Але в давньоруській мові процес об'єднання іменників чоловічого і середнього роду в єдиний тип відмінювання остаточно не завершився.

В історії української мови із цих різноманітних п'яти груп іменників чоловічого і середнього роду почав витворюватися новий тип відмінювання, до якого в сучасній українській мові належать іменники чоловічого роду з нульовим закінченням (на приголосний основи), з закінченням **-о** (переважно назви осіб) та середнього роду з закінченням **-о**, **-е**, **-я** (крім іменників із суфіксом **-ат-**, **-ят-**, **-(м)ен-** при відмінюванні): *завод, товариш, велетень, край, батько, місто, сонце, море, вітрище, змагання, життя*. Цей тип відміни іменників традиційно зветься другою відміною.

У межах другої відміни іменників української мови, як і в межах основ на **-ŏ-**, **-jŏ-** мови давньоруської, виділяються тверда група — іменники чоловічого роду з твердим кінцевим приголосним основи (крім шиплячих) та іменники чоловічого і середнього роду з закінченням **-о** *(будинок, сніг, твір, тато, Петро; вікно, озеро, коло)* і м'яка група — іменники чоловічого роду з кінцевим м'яким приголосним, деякі іменники на **-р**, зокрема на **-ар**, **-ир** (з наголошеним закінченням у множині), та іменники середнього роду з закінченням **-е** (не після шиплячих) і **-я** (без суфіксів **-ат-**, **-ят-**, **-(м)ен-** при відмінюванні): *учитель, учень, комсомолець, урожай,*

буквар, кобзар, проводир; поле, місце; знаряддя, листя. Поділ на тверду й м'яку групи охоплює й ті іменники, які зайшли в другу відміну з колишніх інших основ *(верх, мед, сад; лось, вогонь, лікоть, олень, ремінь, ячмінь)*, але мішана група, до якої належать іменники чоловічого роду з кінцевим шиплячим приголосним основи, іменники на **-яр** (звичайно назви людей за їх професією, родом діяльності) та іменники середнього роду з закінченням на **-е** тільки при основі на шиплячий приголосний *(сторож, ткач, дощ, виграш, школяр; ложе, плече, явище)*, утворилася вже в історії української мови.

За утворенням, складом і системою відмінкових закінчень друга відміна іменників сучасної української мови досить строката. Вона охоплює іменники з колишніми основами на **-ŏ-**, **-jŏ-** *(стіл, село, кінь, поле)*, **-ŭ-** *(син, віл)*, **-ĭ-** *(гість, звір)* та з основою на приголосний *(день, камінь, слово)*. Провідну роль в оформленні системи відмінкових закінчень іменників другої відміни відіграла найбільша в кількісному відношенні група іменників з колишніми основами на **-ŏ-**, **-jŏ-** з властивими їй закінченнями, хоч надто впливовою в історії української словозміни виявилася і група іменників з колишньою основою на **-ŭ-**, а в деяких відмінкових формах досить поширеними є і флексії іменників з колишньою основою на **-ĭ-**. Перша відміна вийшла, сказати б, уже готовою із давньоруської мови. Друга відміна утворювалася на українському грунті.

Сучасну третю відміну, до якої належать іменники жіночого роду з нульовим закінченням *(ніч, річ, розкіш, подорож, тінь, сіль,* а також іменник *мати)*, складають іменники з колишніми основами на **-ĭ-**. Найзначніших змін система відмінкових закінчень третьої відміни зазнала лише на протязі останніх чотирьох століть. До третьої відміни приєднано і деякі іменники з колишньою основою на **-ū-** *(любов, кров)* та іменник *мати* із суфіксом -ter- з колишньою основою на приголосний. Третя відміна утворилася ще в давньоруській мові у той час, коли нечисленна група іменників чоловічого роду з колишньою основою на **-ĭ-** *(голубь, тьсть)* перейшла до складу другої відміни.

Сучасна четверта відміна — це, отже, уламок, залишок колишньої групи імен на приголосний.

Окрему групу в системі іменникової словозміни української мови становлять множинні іменники *(сани, заручини, радощі, Карпати)*, яким властиві закінчення однієї з названих відмін, але з жодною з них вони безпосередньо не пов'язуються.

З ІСТОРІЇ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ ІМЕННИКІВ

§ 18. З історії граматичної категорії роду. Однією з найістотніших ознак, якими відрізняються іменники від інших частин мови, є категорія роду. Будь-який іменник, крім іменників множинних, належить в українській мові до певного роду — чоловічого, жіночого або середнього.

У назвах речей, явищ, процесів, понять категорія роду є суто граматичною категорією, безпосередньо не пов'язаною з реальним значенням іменника. Спираючись на зміст слова, не можна пояснити, чому, наприклад, іменники *місяць, дуб, степ, завод, простір* чоловічого роду, *зоря, верба, полонина, фабрика, синь* — жіночого роду, а *сонце, дерево, море, виробництво, павутиння* — середнього.

Різні лексеми в найменуванні окремих тварин *(жеребець — кобила, баран — вівця, цап — коза, бичок — телиця, півень — курка)*, як і людей *(дід — баба, батько — мати, брат — сестра, учитель — вчителька, лікар — лікарка)*, пов'язані з розрізненням їх статі, а не граматичного роду, хоч для іменників чоловічого й жіночого роду, особливо назв людей, родо-статевий поділ збігається.

Назви істот, родо-статевий поділ яких зумовлюється семантично, становлять порівняно незначну частину величезної кількості іменників. Більшість іменників — це іменники на означення речей, явищ, процесів, понять. Родова класифікація таких іменників виникла давно, однак і в сучасних мовах вона не є тільки пережитковим явищем, невиразним відгомоном далекого минулого. Родова класифікація іменників безпосередньо пов'язана з типами відмінювання іменників, із творенням іменників за усталеними в мові зразками, з особливостями використання, уживання слів.

Є в українській мові, наприклад, іменник *ледар* (чол. р.) і іменник *ледащиця* (жін. р.), але є й іменник *ледащо* (середн. р.), який має виразне експресивно-емоційне забарвлення і залежно від ситуації мовлення може застосовуватися до осіб і чоловічої, і жіночої статі, причому саме форма середнього роду у застосуванні до осіб чоловічої та жіночої статі є найвиразнішою з погляду стилістичного.

Іменники *згар* (чол. р.) і *згар* (жін. р.), *ложе* (середн. р.) і *ложа* (жін. р.), *олія* (жін. р.) і *олій* (чол. р.), *копито* (середн. р.) і *копит* (чол. р.), *плесо* (середн. р.), *плеса* (жін. р.) і *плес* (чол. р.) фіксуються, як бачимо, у подвійних, а то й потрійних родових формах, хоч тільки перші з наведених прикладів вважаються нормативними.

Рід засвоюваних з іноземних мов слів підпорядковується закономірностям оформлення родових класів опредмечених назв української мови: франц. la banque (жін. р.) і укр. *банк* (чол. р.), грецьке organon (середн. р.) і укр. *орган* (чол. р.), грецьке schema (середн. р.) і укр. *схема* (жін. р.).

Родове оформлення іменників зрідка використовується для розрізнювання значень слів: *заслон* (чол. р.) і *заслона* (жін. р.), *хід* (чол. р.) і *хода* (жін. р.), *причеп* (чол. р.) і *причепа* (жін. р.), *базис* (чол. р.) і *база* (жін. р.), *кар'єр* (чол. р.) і *кар'єра* (жін. р.).

В іменниках категорія роду є категорією самостійною, синтаксично незалежною; у прикметниках, займенниках, числівниках, дієсловах — несамостійною, синтаксично залежною, формою їх граматичного узгоджування з означуваними іменниками: *Енергійний студент прийшов; Працьовита студентка прийшла; Пухнасте кацатко прийшло.*

Такі й подібні приклади свідчать, що сфера функціонування категорії роду надзвичайно широка, що категорія роду охоплює і іменники, і прикметники, і числівники, і займенники, і дієслова (дієприкметники), що з допомогою категорії роду досягається структурна єдність п'яти різноманітних за функціями, за будовою і вживанням лексико-граматичних розрядів слів.

Українська, російська, білоруська та інші слов'янські мови, староіндійська, старогрецька, латинська, готська мови розрізняють чоловічий, жіночий і середній рід. Литовська мова засвідчує тільки чоловічий і жіночий рід. У французькій мові виявляються також тільки чоловічий і жіночий рід. Стародавня хеттська мова засвідчує двородову систему. Відсутня в сучасній англійській мові категорія граматичного роду існувала в давньоанглійській мові, а вірменська, осетинська, бенгальська мови родових відмінностей не виражають.

Такі та подібні факти споріднених між собою мов ставлять перед мовознавством досить складні питання про сутність, характер, причини, час виникнення і історичні зміни родової класифікації імен в індоєвропейській прамові, у процесі дальшого розвитку індоєвропейських мов. Проблема формування й розвитку граматичної категорії роду в індоєвропейських мовах вимагає серйозного доопрацювання [20].

Г. Пауль вважав, наприклад, що підставою для виникнення граматичної категорії роду є біологічна стать людей і тварин [21]. Аргументовані заперечення проти такого погляду висловлювали А. Мейе [22], Ж. Вандріес [23], особливо І. Фодор [24], В. Іоффе [25], але й до сьогодні у мовознавчій науці немає грунтовно вмотивованої відповіді на питання про те, як же сталося в історії індоєвропейських мов, що з виникненням чоловічого й жіночого роду почала використовуватися родова класифікація імен і для вираження статевих відмінностей, хоч вона й виходить далеко за їх межі.

На думку К. Бругмана, розрізнення статі для мови буденного життя не є істотним, відчуття роду — статі в біологічному смислі — в розподілі імен за граматичними родами не існує, останні не викликають і уявлень про чоловічу або жіночу стать, а у зв'язку з цим існують і часті випадки хитань щодо граматичного роду [26].

За висновками О. Потебні, смислове значення категорії роду, яка у витлумаченні К. Бругмана виступає лише змертвілою оболонкою,

---

[20] Див.: *Есперсен О.* Философия грамматики. М., 1958, с. 263—264.

[21] Див.: *Пауль Г.* Принципы истории языка. М., 1960, с. 315.

[22] Див.: *Мейе А.* Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, с. 206.

[23] Див.: *Вандриес Ж.* Язык. М., 1937, с. 95.

[24] Див.: *Fodor I.* The Origine of the grammatical Gender.— Lingua. VIII, 1959, p. 3—29.

[25] Див.: *Иоффе В. В.* Происхождение и развитие категории рода в праиндоевропейском языке. — Науч. докл. высшей школы. Филол. науки, 1973, № 2. с. 53.

[26] *Brugmann K.* Das Nominalgeschlecht in der Indogermanischen Sprachen.— Internationale Zeitschrift für vergl. Sprachwissenschaft. IV, H. 1, S. 100—108.

позбавленою внутрішнього змісту, може і має бути виявлене, але не в мові повсякденного життя, що через швидкий рух думки взагалі не дає можливості зупинитися на значенні граматичних форм, а в мові поетичній, де «мислі надана можливість на ньому зосередитись». О. Потебня показує, як у словах, нейтральних щодо роду, поетична творчість виробляє потрібні розрізнення статі [27].

Виникнення граматичного роду О. Потебня відносив до первісних стадій творення мови. Г. Скельд у рецензії на «Давньоіндійську граматику» Я. Ваккернагеля висловлює здогад про відсутність категорії роду на початкових етапах формування індоєвропейських мов [28]. О. Єсперсен, навпаки, припускав, що індоєвропейські мови вже в найдавніший період свого існування розрізняли три роди: чоловічий, жіночий і середній, хоч останній можна розглядати і як різновид чоловічого роду [29].

На думку А. Мейє, граматичний рід для індоєвропейських мов є категорією новою. Індоєвропейські терміни споріднення на -r (пор. лат. pater «батько» і frāter «брат», mater «мати» і soror «сестра») нічого не мають ні в основі, ні у відмінюванні, що характеризувало б їх як імена чоловічого або жіночого роду. Не виражені родові відмінності і в основах на -*e/o- та -*ā-. Тричленній родовій класифікації імен (чоловічий, жіночий, середній) передувала двородова класифікація — імена середнього роду, що мали спільну форму називного, знахідного і кличного відмінків, і імена несереднього роду, що становили собою кістяк майбутнього чоловічого і жіночого роду [30].

Це був значний крок у реконструкції походження індоєвропейської родової системи, однак досі дослідники прагнуть встановити, як виникло протиставлення імен середнього і несереднього роду, як виформувалося протиставлення чоловічого і жіночого роду тощо.

Л. Якубинський, аналізуючи проблему виникнення категорії роду в слов'янських мовах, прийшов до висновку, що саме із розрізнювання первісних двох родів — особового, соціально активного, і речового, соціально пасивного, через стадію анімістичного світосприймання, шляхом поступового розвитку в межах особових назв чоловічого та жіночого роду витворюється система трьох родових класів, що визначають і формують основні типи відмінювання іменників [31].

Історія індоєвропейського роду — за влучним висловом І. Фодора — «це історія узгодження» [32]. Узгодження ж передбачає наявність означальних і означуваних слів. У праіндоєвропейській мові

---

[27] *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике, т. 3. Харьков, 1889, с. 607—617.

[28] *Skõld H.* Рецензія на давньоіндійську граматику Я. Ваккернагеля. — Indogermanische Forschungen, 1929, т. 47, с. 364.

[29] *Есперсен О.* Зазнач. праця, с. 265.

[30] Див.: *Мейе А.* Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, с. 205—207.

[31] Див.: *Якубинский Л. П.* История древнерусского языка. М., 1953, с. 167—169.

[32] *Fodor I.* Зазнач. праця, с. 1.

означальні слова уже були — це займенники. Специфічні і обмежені за значенням та функціями, займенники не могли давати якісної характеристики іменам. Прикметників же як окремої частини мови спочатку в індоєвропейській прамові не було. Прикметники входили в загальну групу імен. Імена, вживані у функції означення, у праіндоєвропейській мові відрізнялися від імен, які були назвами предметів, тільки тим, що узгоджувалися граматично з іменами — назвами предметів.

Форми прикметників були пов'язані майже виключно з основами на **-ŏ-**, **-jŏ-** та на **-ā-**, **-jā-** *(добръ, отьнь; добро, отьнѣ; добра, отьня)*. І саме тому в системі іменних відмінкових форм прикметників ми вже не знаходимо тієї різноманітності закінчень за основами, за типами відмінювання, яка становила одну з найхарактерніших рис відмінювання іменників праслов'янської і навіть давньоруської мов.

Відмінювання прикметників, як і займенників, порядкових числівників та дієприкметників, владно закріплювало тричленну класифікацію імен, усуваючи типи відмінювання імен за давніми тематичними суфіксами-детермінативами, що давно вже втратили свій первісний зміст і свої первісні структурні функції. Витворення й функціонування займенникового відмінювання шляхом поєднання іменних форм прикметників з відповідними формами анафоричного займенника *и, ѥ, ꙗ (добръ + и, добро + ѥ, добра + ꙗ, добра + ѥго, доброу + ѥмоу* і т. д.) діяло також у напрямі наявної у мові тенденції, як і форми минулого (перфекта, плюсквамперфекта), майбутнього (складного другого) часу та умовного способу з тричленними родовими формами дієприкметника на **-л-**.

У праслов'янській мові вже досить міцно встановлюється в такий спосіб розрізнення трьох граматичних родів — чоловічого, жіночого і середнього, що їх досі зберігають усі слов'янські мови.

Вважають, що категорія роду у слов'янських мовах у порівнянні з праслов'янською зазнала лише окремих незначних змін: відбувся певний процес перегрупування іменників за родами, здебільшого під впливом фонетичних ознак закінчення іменників. Це не зовсім так. Варто з цього погляду стисло схарактеризувати основні зміни в системі родових класів української мови, по-перше, у назвах людей (осіб), по-друге, у назвах тварин (істот) і, по-третє, у назвах предметів, явищ, процесів, понять.

До складу іменників — назв людей (осіб) в сучасній українській мові належать іменники і чоловічого, і жіночого, і середнього роду. Іменників чоловічого роду серед назв людей найбільше, трохи менше іменників жіночого роду і зовсім незначна кількість іменників середнього роду. До іменників середнього роду в назвах людей належить, власне, невелика група відіменних утворень із суфіксами **-ат-(-ят-)** або **-ен- (-ят-)**, що надають їм значення недорослості *(близня, внуча, немовля, пастушеня, бісеня)*, та похідні від них утворення із суфіксами **-к-о, -оч-к-о**, що надають їм значення інтимної пестливості, ніжності *(немовлятко — немовляточко)*. Невеличка за лексичним складом, група ця часом поповнюється поодинокими но-

вотворами *(жовтеня, дошкільня)*. У давньоруській мові такі утворення трапляються рідко, у мові староукраїнській вони вже звичайні: *княжа* (П., 1389, 38), *дитя* (Зиз. Лекс., 1596, 43), *отроча* (Бер. Лекс., 1627, 64), *хлопя* (АПГУ, XVII, I, 127), *хлопятко* (Грам. 1643, 18), *немовля(т)ко* (Син., XVII, 206).

У назвах людей (осіб) заслуговують на увагу деякі факти, риси співвідносності лексичної категорії статі і граматичної категорії роду. Іменники типу *син, брат, тесть, гість, Гнат, Семен,* що позначають назви осіб чоловічої статі, мають у наз. відм. однини нульову флексію, а в род. відм. однини флексію **-а (-я),** належать тільки до іменників чоловічого роду. Іменники типу *дочка, сестра, теща, гостя, Ганна, Наталя,* що позначають осіб жіночої статі, мають у наз. відм. однини флексію **-а (-я),** а в род. відм. однини флексію **-и (-і),** є тільки іменниками жіночого роду. Нові імена чоловіків і жінок будуються за усталеними в мові зразками із збереженням ознак родо-статевої класифікації: *Кім, Комунар, Вілена, Леніна.*

Принципи ці здійснюються чітко, послідовно; якихось відхилень у вживанні родових форм у назвах людей немає.

Тільки в межах іменників — назв осіб відомі іменники так званого спільного роду *(плакса, зайда, недотепа, нероба, нікчема).* Зрідка вони фіксуються у давньоруських пам'ятках — *лада, леженька, невѣжа, сирота, ядьца;* ширше репрезентують їх пам'ятки староукраїнського письменства — *волоцюга* (Зиз. Лекс., 1596, 54), *староста* (24), *пьяница* (Бер. Лекс., 1627, 57), *калєка* (Грам. 1643, 51), *сирота* (Сл. Лекс., 1642, 126).

Іменники спільного роду, як правило, належать до розмовно-побутового мовлення, відбиваючи у якісній характеристиці осіб певні етичні й естетичні уподобання мовців. І зовсім невипадково, що в «Енеїді» І. Котляревського є такі іменники спільного роду, як *ледащо, мандрьоха, недоріка, неотеса, сердега, сіромаха* та ін.

В іменниках — назвах тварин, як і в назвах людей, дуже мало іменників середнього роду. Сюди належать назви молодих, недорослих істот, найменування із суфіксами **-ат- (-ят-), -ен (-ят-), -к-о, -оч-к-о:** *голуб'я, лоша, орля, вовченя, гайворонятко, ластовенятко.* Звичайними є такі утворення і в староукраїнських пам'ятках: *куря* (Син., XVII, 124), *теля* (Бер. Лекс., 1627, 167), *осля* (Сл. Лекс., 1642, 93), *жеребя* (182), *щеня* (366), *овчатко* (Бер. Лекс., 1627, I), *телятко* (Грам. 1643, 18).

Своєрідною є співвідносність лексичної категорії статі і граматичної категорії роду в назвах тварин. Всі іменники — назви тварин, істот можна поділити з цього погляду на чотири групи.

До першої групи належать такі нечисленні співвідносні парні утворення, в яких категорія статі виражена суплетивами, а граматична категорія роду нульовою флексією (чол. р.) і флексією **-а (-я).** Суплетиви в найменуваннях самців, самок та малят тварин виникають внаслідок утрати слов'янами переважної більшості назв тварин праіндоєвропейської мови, творення нових назв тварин з вико-

ристанням або праіндоєвропейського мовного матеріалу, або специфічно слов'янського, або ж запозичень з інших, у тому числі й неіндоєвропейських, мов.

До другої групи належать такі співвідносні парні утворення, категорія статі у яких виражається використанням суфіксів. Граматична категорія роду й тут виражається граматичними формами іменників з нульовою флексією (чол. р.) і флексією **-а (-я)**.

До третьої групи належать іменники чоловічого роду (з нульовою флексією в наз. відм. однини і флексією **-а, -я** в род. відм. однини) з непохідними і похідними основами, але вже без позначення статі тварини, істоти.

До четвертої групи належать іменники жіночого роду (з флексією **-а ,-я** у наз. відм. однини і флексією **-и, -і** в род. відм. однини) з непохідними і похідними основами, але також без позначення статі тварини, істоти.

Подібні чотири групи назв тварин, істот засвідчують староукраїнські пам'ятки: *быкъ* (Син., XVII, 101) — *корова* (122), *индыкъ* (Сл. Лекс., 1642, 266) — *индичка* (266), *воронъ* (Бер. Лекс., 1627, 17) — *ворона* (Сл. Лекс., 1642, 144), *буйволъ* (Бер. Лекс., 1627, 12), *верблюдъ* (14), *журавель* (16), *ракъ* (Зиз. Лекс., 1596, 52), *зубръ* (Сл. Лекс., 1642, 103), *карпъ* (113), *сомъ* (372), *блоха* (338), *выдра* (259), *муха* (93), *пава* (266), *сова* (105).

Система родових класів у назвах речей, явищ, процесів, понять усталилася в слов'янських мовах уже давно.

Кореневі слов'янські іменники свої родові форми зберігають стійко; похідні ж утворення, зокрема віддієслівні, а також пізніші запозичення з інших мов виявляють часом різноманітного характеру хитання. Основною сферою і основним джерелом таких хитань є живе мовлення, живі говірки, своєрідності родових форм іменників яких можуть відбиватися і в пам'ятках письменства, в літературній мові. Так, у давньоруській мові іменник *сѣчь* чоловічого роду (Ср., III, 905), а в українській мові, як і в російській,— жіночого роду. У давньоруській мові іменник *пара* (водяні випари) жіночого роду (Ср., II, 879), як і в літературній українській мові, але в діалектах української мови відоме це слово і в формі чоловічого роду *пар* (пор. і рос. *пар*). У давньоруській мові і в сучасній російській мові іменник *боль* жіночого роду (Ср., I, 146), а в сучасній українській літературній мові слово *біль* чоловічого роду. У давньоруській мові іменник *поуть* уживався в формі і чоловічого і жіночого роду (Ср., II, 1735—1738); українська літературна мова зберігає форму жіночого роду, російська літературна мова — форму чоловічого роду.

У пам'ятках українського письменства XVI—XVII ст. деякі іменники виступають у формі то чоловічого, то жіночого роду: *овоч і овощь, шкут і шкута, плат і плата, фальш і фальша, пятокъ і пятница, продаж і продажа, кит і кита, островъ і острова, Іордан і Іордана* [33].

[33] Див.: *Керницький І. М.* Система словозміни в українській мові на матеріалах пам'яток XVI ст. К., 1967, с. 10—11.

У давньоруській мові іменники мали граматичну категорію роду в однині, двоїні і множині. Пор., наприклад: а) форми однини: зълаꙗ *ненависть* братьнѧ (Ізб. 1076, 525), *питиѥ* мѣрьноѥ сыть напълнѧѥть и веселить, бѣзмѣрьноѥ же *бѣшеньство* ѥсть (623); б) форми двоїни: тъ имѧше дъвѣ *женѣ* (СП, XI—XII, 74), обрѣтохъ дъвѣ *словеси* (100); в) форми множини: аѳнасиеви *ѡтвѣти* (Ізб. 1076, 486), и *полаты* зѣло славьны и красьны (691), ангельска *воиньства* (661—662).

У множині, на відміну від однини, процес уніфікації стародавніх типів відмінювання здійснювався де в чому своєрідно. У давальному, орудному і місцевому відмінках множини майже єдиними закінченнями стають згодом утворення з колишнім тематичним суфіксом основи на **-ā-**, **-jā-** і відповідних флексій: **-ам** (← **-а-мъ**), **-ям** (← **-я-мъ**), **-ами** (← **-а-ми**), **-ями** (← **-я-ми**), **-ах** (← **-а-хъ**), **-ях** (← **-я-хъ**): *рукам* (← *рук-а-мъ*), *столам* (зам. *стол-о-мъ*), *синам* (зам. *сын-ъ-мъ*), *гостям* (зам. *гост-ь-мъ*), *руками* (*роук-а-ми*), *столами* (зам. *столы*), *синами* (зам. *син-ъ-ми*), *гостями* (зам. *гост-ь-ми*); *руках* (←*роук-а-хъ*), *столах* (зам. *стол-ѣ-хъ*), *синахъ* (зам. *сын-ъ-хъ*), *гостях* (зам. *гост-ь-хъ*).

Родові відмінності у цих відмінкових формах знівелювалися, утворилися єдині флексії для всіх груп іменників.

§ 19. З історії граматичної категорії відмінка. Відмінок — одна з найтиповіших, найхарактерніших іменних граматичних категорій, до того ж категорій найстаровинніших.

Функціонують відмінкові форми в межах трьох чисел (однини, множини і двоїни), хоч у множині і особливо у двоїні число диференціюючих відмінкових форм менше, ніж в однині.

Факти, які засвідчені давніми індоіранськими мовами, давали підставу встановлювати для індоєвропейської прамови ті вісім відмінків, які засвідчені давніми індоіранськими мовами. І не так давно вважали, що у процесі історичного розвитку окремих груп індоєвропейських мов первісна багатовідмінкова система форм зазнавала численних редукцій. Редукції зумовлювали відмінковий синкретизм, поєднання у значенні одного відмінка двох, а то й трьох значень раніше самостійних відмінків, внаслідок чого загальне число відмінків скорочувалось і процес розвитку відмінкової системи різних індоєвропейських мов зводився до процесу поступової втрати тих чи інших відмінків, до своєрідностей прояву відмінкового синкретизму.

Та за останні десятиліття були висловлені й інші думки. Інтенсивна розробка принципів і методики ареальної лінгвістики, впровадження в порівняльно-історичну граматику прийомів лінгвістичної географії, використання нових фактів із нововідкритих індоєвропейських мов, особливо анатолійської (хетто-лувійської) групи, нові надбання в галузі фонології і морфонології дозволили в межах індоєвропейської мовної спільності виділити два великі ареали — центральний з його інноваціями і периферичний з його законсервованими архаїзмами. Цей поділ на центральний і периферичний ареали

певною мірою перекривається поділом на західний та східний ареали. За особливостями іменної парадигматики західний ареал індоєвропейських мов (грецька, італійські, кельтські, германські) характеризується наявністю граматичних відмінків (називний, родовий, давальний, знахідний), східний же ареал (індоіранські, вірменська, балтійські, слов'янські) — парадигматизацією локальних відмінків (місцевий, аблативний, орудний); мови східного ареалу зберігають найдавнішу індоєвропейську відмінкову систему з вісьми відмінків, мови західного ареалу поступово звужують відмінкову систему до чотирьох відмінків. Створення багатовідмінкової системи витлумачується як явище, властиве лише певним мовним ареалам, або як результат незалежного конвергентного розвитку.

Праслов'янська мова у відмінюванні іменників зберегла основні риси індоєвропейського іменного відмінювання. Та разом з тим система індоєвропейського відмінювання зазнала у праслов'янській мові й деяких істотних змін. Іще більше змін зазнала спільна основа сучасних східнослов'янських мов — мова давньоруська, що успадкувала від праслов'янської мови три роди, три числа і сім відмінків (називний, кличний, родовий, давальний, знахідний, орудний і місцевий). Неабияких змін у системі відмінків зазнала і кожна із сучасних східнослов'янських мов — українська, російська та білоруська.

Уже в пізній період існування праслов'янської мови внаслідок діяння закону відкритого складу всі дифтонгічні звукосполучення монофтонгізувалися, кінцеві приголосні втратилися, словотворчі і формотворчі елементи слів, поєднуючися між собою, зумовлюють найістотніші зміни в будові слів. Пам'ятки давньоруської мови, незаперечно засвідчуючи наявність у відмінкових флексіях залишків старовинного поділу слів за детермінативами, фіксують одночасно витворення й нових типів відмінювання іменників. Засоби вираження відмінкових значень, відмінкових функцій поволі звільняються від вираження старовинних детермінативних значень, функцій і починають виражати нові значення різнорідними старовинними засобами (пор., наприклад, форми місц. відм. однини на **-ѣ**, **-у**, **-ові**). У словозміні одні відмінки за чітко визначених умов замінюються іншими відмінками (старовинний знахідний може замінюватися родовим, старовинний називний замінюється знахідним; старовинний родовий множини на **-ъ** замінюється родовим на **-овъ**). У межах того самого типу відмінювання флексії однієї групи іменників можуть замінюватися флексіями іншої групи чи інших груп іменників, наприклад, у заміні форм на **-ыни** формами на **-ıа**. У словозміні іменників нових типів відмін можуть уніфікуватися флексії певних відмінків різних відмін, наприклад, у флексіях **-ам**, **-ами**, **-ах**, що стали спільними в давальному, орудному та місцевому відмінках іменників усіх типів відмінювання. Нові типи відмін відкривали можливості звільнятися від старовинних «змертвілих» форм і прокладати шляхи до використання флективних форм за новими принципами (пор. у П. Беринди «по-слов'янськи»: Поглумлюсѧ въ

заповѣдєхъ твоихъ въ чудєсѣхъ; по-українськи: Буду ся цвичити в твоихъ приказаниѧхъ и чудахъ).

Нові типи відмін відкривали широкі можливості для заміни у всіх потрібних випадках синтетичних форм аналітичними, для розгортання прийменникових конструкцій.

§ 20. З історії граматичної категорії числа. Праіндоєвропейська мова в іменах, займенниках і дієсловах мала три числа: однину, множину і двоїну. Форми однини, множини і двоїни від праіндоєвропейської мови успадковує мова праслов'янська, а від праслов'янської — і давньоруська мова.

У давньоруській мові форми двоїни, вживані на позначення парності двох осіб або предметів, були формами живої мови тогочасних східних слов'ян. Двоїна характеризувалася особливими відмінковими формами, що різнилися від відмінкових форм однини і множини. Проте не всі відмінки іменників мали у двоїні свої особливі флексії: постійно мали тотожні флексії а) називний, знахідний і кличний відмінки; б) родовий і місцевий відмінки; в) давальний і орудний відмінки. Будь-який іменник у двоїні міг мати, отже, лише три різні форми. Для родового і місцевого відмінків двоїни характерна флексія **-у (-ю)**, для давального і орудного відмінків — **-ма**; у називному, знахідному та кличному відмінках двоїни флексії різноманітніші: **-ѣ, -и, -а, -ꙗ, -ы.**

Категорія двоїни почала руйнуватися ще до появи перших пам'яток слов'янського письменства. Найраніше почала виходити з ужитку і заступатися формами множини форма наз. відм. двоїни займенника 1-ої особи vě (*вѣ*) «ми двоє». На відміну від імен, що мали три форми двоїни, займенник 1-ої особи двоїни мав таких форм чотири: наз. vě (*вѣ*), род.-місц. naju *(наю)*, дав.-орудн. nama *(нама)*, знах. na *(на)*. Форма наз. відм. займенника 2-ої особи двоїни va *(ва)* «ви двоє», що трапляється у найдавніших слов'янських пам'ятках як рідкісний випадок, послідовно заступається у давньоруських пам'ятках формою наз. відм. множини *вы*.

В іменниках утрата двоїни і заміна її множиною фіксується в пам'ятках починаючи з XIII ст. Так, у приписці до Житія Нифонта 1219 р. знаходимо: *помози рабомъ своимъ* (замість *работа своима*) Ивану и Олексию написавшема книги сиѭ, хоч у самому тексті пам'ятки, як і в дієприкметнику *написавшема*, двоїна вживається послідовно правильно. В українських грамотах XIV—XV ст. форми двоїни вживаються не в усіх відмінкових формах, звичайно лише в поєднанні з числівниками *два — двѣ, оба — обѣ, три, чотири* та в іменниках із значенням парності.

Форми двоїни від іменників першої відміни: за *·в̃· не(д)ли* (Р., 1352, 6), за *двѣ гривнѣ* (Р., 1366, 12), *·в̃· лисици* (Р., 1378, 26), на *ѡбѣ сторонѣ* (П., 1399, 140), и дати в *руцѣ* (П., 1400, 147), *двѣ полѧнѣ* (Р., 1424, 99), съ *ѡбою сторону* (1352, 6), съ *убою стороноу* (1377, 24), *бєзо дву копу* (1400, 61), зо *обоу сторону* (1412, 81).

Форми двоїни від іменників другої відміни: *два братѣньця* (П., 1301, 12), по *два гроша* широкаѧ (Р., 1377, 24), *сѣньковича два* (1378, 26), *за оба — два разы* (П., 1388, 87), со *двѣма сыма* (Р., 1378, 26), *·в· ма стрѣлцѣма* (1445, 148), *двѣ селѣ* (П., 1378, 61), *двѣ селѣ* (Рус., 1422, 76).

Форми двоїни від іменників третьої відміни: *сѣножати двѣ* (П., XIV ст., 149), *двѣ чєлѣди* цыганскыи (Рус., 1434, 90), *двѣ волѡсти* (Р., 1459, 174).

В українських пам'ятках XVI—XVII, навіть XVIII ст. форми двоїни трапляються нечасто, уживаються не зовсім послідовно і не в усіх відмінках.

Форми двоїни від іменників першої відміни: ку о(д)даню *двѣ су(к)нѣ* справи(ти) (АО, 1579, 62), на *обѣ сторонѣ* (Зиз. Лекс., 1596, 63), долгоє полє на *двє милє* (Грам. 1643, 51), отдаляючи тые *обѣ нивѣ* (АПГУ, XVII, II, 38), до згоди *обѣ сторонѣ* хотяче привести (17), дявола под *нозѣ* подопъставши (215), о(т) главы *до ногу* (К. З., к. XVII, 32).

Форми двоїни від іменників другої відміни: и(ж) є(м) взѧ(л)... *волы два* (АО, 1576, 55), *двою брату* дѣти (Сл. Лекс., 1642, 302), оумощнилиса єму *пле(с)нѣ* (КА, 1560, 13), *до ушию* пана (173), *з очю* зогна(л) (АЖ, 1583, 53), *до ӱшу* пріймаю (Бер. Лекс., 1627, 21), запалєніє *ѡчю* (Сл. Лекс., 1642, 178), бѣлмо *на очию* (91), *очима* обращаємома видѣти (В., к. XVI, 213), будете... *крилма обома* вечне володѣти (АПГУ, XVII, III, 104), раны под *очима* (I, 172), подперши *плечима* дверъ (78).

Форми двоїни від іменників третьої відміни: *двѣ чя(с)ти* взѧла (АО, 1579, 62).

Як свідчать наведені приклади, форми двоїни виступають здебільшого у називному — знахідному відмінках, рідше — в родовому та орудному і зовсім рідко в давальному та місцевому. Не однаковим є діапазон уживання форм двоїни і в межах окремих відмін (пор. поодинокі форми двоїни від іменників третьої відміни, що засвідчуються майже виключно в називному та знахідному відмінках і через збіг із формами називного та знахідного відмінків множини є невиразними; поодинокі лише форми називного — знахідного на **-ы** від іменників чоловічого роду колишньої основи на **-й-**). Звертає на себе увагу і той факт, що форми двоїни іменників найчастіше виступають не самостійно, а в синтаксичному поєднанні з числівниками *два — двѣ, оба — обѣ, три, четыре* і найповніше представлені від таких іменників із значенням парності, як-от: *очі, уші, плечі, руки, ноги*. Усе це незаперечні свідчення занепаду категорії двоїни в історії української мови.

Замість синтаксичних конструкцій з використанням форм двоїни в українській мові XVI—XVII ст. звичайними є вже конструкції з іменниковими формами множини; *з ѡбохъ сторонъ* (Бер. Лекс., 1627, 148), *по ѡбохъ сторона(х)* (148), *на ѡбохъ мѣсцахъ* (Син., XVII, 130).

Усе це свідчить про те, що вже до XVI ст. процес занепаду двоїни як окремої граматичної категорії завершився.

Уже в староукраїнських пам'ятках форми род. і місц. відм. двоїни трапляються дуже рідко. Майже відсутні залишки форм род. і місц. відм. двоїни і в сучасній українській мові. Як справедливо зауважив Л. Булаховський, залишки ці зовсім незначні, та й ті або відмирають, або заховуються лише в прислівникових утвореннях: *в ушу* — «*у вухах*», *ввічу* — «перед очима» [34].

Далеко більше зберігає українська мова залишків від колишніх форм у вигляді флексії орудн. відм. мн. **-има** від деяких назв парних предметів: *очима, плечима, ушима* (звичайніше *вухами*), *дверима*, а також *грошима* (звичайно *грішми*).

В окремих північних і південно-західних говорах трапляються форми орудн. відм. мн. на **-има, -ома, -ема, -ма** і від інших іменників: *курима, костима, мишима, зубома, баранома, пальцома, товаришома, мухома, бурьома, диньома, хащома, ягнятома, тілома, ярома, польома, перстеньцема, крилцєма, молодицєма, граблєма, ніхтєма, ключєма, грушма* [35].

Та найвиразніші залишки двоїни зберігаються в українських говорах, частково і в літературній мові від форм наз. і знах. відм. двоїни іменників жін., середн., а також чол. роду.

Найпоширенішими є в українських говорах форми наз. і знах. відм. двоїни іменників жіночого роду з флексією **-і (←-ѣ)**. Такі форми звичайно в поєднанні з числівниками, остання складова частина яких є *2, 3, 4*, фіксуються в говорах східнополіських *(дві верстi — верстiє, три підводи, чотири душі, дві хаті, три корові)* [36], середньополіських *(дві вербі, дві руки* і *руці, дві жінці)* [37], західнополіських *(дві колійці, три дорозі, штири халупі)* [38], наддністрянських *(дві баби, дві нуз'і, три стодолі, двайцять три години)* [39], надсянських *(дві стіні, дві вербі)* [40] та ін.

Таку ж історію мають форми наз.-знах. двоїни іменників середнього роду. Вони мають флексію **-і (←-ѣ)**, що підпорядкувала собі, як

[34] *Булаховський Л. А.* З історичних коментаріїв до української літературної мови. Морфологічні залишки двоїни. — Мовознавство, 1952, т. 10, с. 95.

[35] Див.: *Гладкий П.* Говірка села Блиставиці Гостомельського району на Київщині. — Укр. діалектол. збірник, 1, 1928, с. 126—127; *Шимановский В.* Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси. Варшава, 1897, с. 86—87; *Кобилянський Б. В.* Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття. — Укр. діалектол. збірник, I, 1928, с. 52; *Мельничук О. С.* Південноподільська говірка села Писарівки Кодимського району Одеської області. — Діалектол. бюл., 1951, вип. 3, с. 65; *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків. Львів, 1902, с. 119, 122, 127—129; *Панькевич І.* Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, ч. 1. Прага, 1938, с. 194, 207, 208, 220, 226, 242—244, 248.

[36] Див.: *Виноградський Ю. С.* До діалектології Задесення. Говірка м. Сосниці та деякі відомості про говірки сусідніх районів. — Укр. діалектол. збірник, I, 1928, с. 162.

[37] Див.: *Гладкий П.* Говірка села Блиставиці..., с. 127.

[38] Див.: *Шимановский В.* Звуковые и формальные особенности..., с. 86.

[39] Див.: *Верхратський І.* Говір батюків. Львів, 1912, с. 48; *Приступа П. І.* Говірки Брюховицького району Львівської області. К., 1957, с. 44.

[40] Див.: *Верхратський І.* Про говір долівський. Львів, 1900, с. 70.

і в іменниках жіночого роду, флексію **-и** (← **-и**): *дві вікні, дві селі, дві полі, дві слові, три відрі, чотири літі*. Поширені подібні форми в тих же українських говорах, що зберігають наз.-знах. двоїни з флексією **-і** (← **-ѣ**) від іменників жіночого роду.

І в літературній українській мові, і в українських говорах залишки форм наз.-знах. двоїни від іменників з колишніми основами на **-ŏ-**, **-jŏ-** трапляються рідко: *рукава, вуса, повода* (поряд із рідшими *рукави, суси, поводи*), діалектно *два цапа, три года, чотири чоловіка*. Такі форми зрідка фіксуються в південно-східних та північних говорах і значно рідше в південно-західних. Загальною закономірністю є витіснення форм двоїни формами множини при числівниках *два, три, чотири*. Проте ці форми множини, як зауважував іще Л. Булаховський, сходять не на колишні форми множини, а на форми двоїни колишніх основ на **-ŭ-** з флексією **-ы** (→ **-и**). Імовірність такого припущення підтверджується тим, що в конструкціях із відповідними числівниками наголос в іменниках у ряді випадків припадає саме на корінь (основу), як у двоїні, а не на флексію, як у множині: *два ду́би* (мн. *дуби́*), *два бра́ти* (мн. *брати́*), *оби́два си́ни* (мн. *сини*), *три во́зи* (мн. *вози́*), *чоти́ри па́рубки* (мн. *парубки́*). Останній приклад засвідчує цю закономірність і для іменників з наголошеним префіксом. Якщо ж відповідний іменник належить взагалі до типу іменників з кінцевим наголосом, останній і в конструкціях із числівниками *два, три, чотири* не відтягується на корінь: *два столи́* (род. одн. *стола́*, наз. мн. *столи́*), *два воли́* (род. одн. *вола́*, наз. мн. *воли́*) та ін. [41]

Занепад категорії двоїни — один із найістотніших процесів розвитку категорії числа в історії української мови, процесів, що зумовили зникнення однієї з числових парадигм іменників, спричинилися до формування чіткішого протиставлення форм однини і множини, створювали нові передумови для семантико-граматичного розмежування і розвитку однинних, множинних та збірних іменників. Адже двоїна — конкретизоване вираження категорії парності, що є, власне, різновидом категорії збірності.

§ 21. З історії вираження збірності й одиничності. Як і категорія двоїни, категорія збірності в іменниках була властива, мабуть, уже мові праіндоєвропейській. Про це свідчать, зокрема, виявлені Й. Шмідтом синтаксичні й морфологічні особливості форм множини іменників середнього роду індоєвропейських мов [42].

У давньогрецькій мові підмет, виражений іменниками чоловічого й жіночого роду множини, має при собі й дієслівний присудок у формі множини, але при підметі у формі множини іменників середнього роду дієслівний присудок ставиться в однині.

Можливість уживання форми дієслова-присудка в однині при множинній формі іменників середнього роду пояснюється, імовір-

[41] Див.: *Булаховський Л. А.* З історичних коментаріїв до української літературної мови. Морфологічні залишки двоїни, с. 95.

[42] Див.: *Schmidt J.* Die Pluralbildungen der indogermanischen Neutra. Weimer, 1889.

но, тим, що форма множини імен середнього роду означала не роздільну множинність, а збірність. Й. М. Тронський вважає, що взагалі розмежуванню однини й множини передувала збірність [43], хоч успадкована з праіндоєвропейської мови категорія збірності розвивалася, вірогідно, пізніше від категорії множинності.

На думку Й. Шмідта, форми називного — знахідного відмінків множини від імен середнього роду (типу слов'янських sela, а потім і slovesa, imena, teletа) — словоформи із значенням збірності, пристосовані (часом із зміною місця наголосу) до функції множини. Кінцевий елемент найуживанішої форми називного — знахідного множини на -ā — це, власне, не флексія, а суфікс збірних іменників жіночого роду на -ā (типу слов'янських *братиꙗ*, *господа*) [44].

Давньоруські (як і старослов'янські) пам'ятки засвідчують уже цілу низку збірних слів, які вказують, за визначенням О. О. Потебні, на «суцільну множинність, сприйняту як одиниця або множинність» [45]: *Русь* (договір з греками 945 р. у складі Лаврентіївського літопису 1377 р.), *земля* (Ср., I, 972), *полонъ* (II, 1136), *челядь* (III, 1497), *брат(ь)я* (ПР, 1282 р., 129), *господа* (Ср., I, 562), *зятиꙗ*, *шюриꙗ* [46]; етноніми: *корела, литва, латина* та ін. [47], *деревиѥ* (Ср., I, 653), *камениѥ* (I, 1181), *кустовиѥ* (I, 1381), *лоубиѥ* (II, 48) та ін.

Збірні іменники давньоруської мови чітко поділяються на дві групи: назви людей і назви неістот. Іменники середнього роду — назви неістот мають при собі дієслово-присудок у формі однини: и *вѣтвіѥ прѣклонило ся бѣ* до земла (Ізб. 1076, 689). Іменники ж — назви людей мають при собі дієслово-присудок звичайно у формі множини: аще *придуть Русь* бес купли (ЛЛ, 48), и да не *имѣють* власти *Русь* зимовати въ вустьи Днѣпра (51). Звичайно у множині ставиться присудок і в реченні із звертанням, вираженим збірним іменником: и де же криво *братиѥ* исправивъше *чьтѣте* (Ізб. 1076, 701). Проте означення при збірних словах майже виключно вживається в однині: нынѣ *зовомая Русь* (ЛЛ, 76). Пояснюється це, очевидно, тим, що займенники, прикметники і дієприкметники, що виступають у реченні означеннями, за своєю граматичною формою стоять ближче до збірних іменників із формою однини, ніж дієслова [48].

Давньоруська мова мала дві форми називного відмінка однини іменника *камы, камень*, що мав свою парадигму в однині й множині, яка не збігалася з парадигмою відмінювання іменника *камениѥ* (пор. род. *камене, камени* і *камениꙗ*, дав. *камени* і *камении* і т. д.).

---

[43] *Тронский И. М.* Общеиндоевропейское языковое состояние. Л., 1967, с. 66—67.

[44] Див. *Schmidt J.* Зазнач. праця, с. 1; *Brugmann K.* Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprache. Strassburg, 1904, S. 335; *Ильинский Г.* Праславянская грамматика. Нежин, 1916, с. 382.

[45] *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике, т. 3, с. 28.

[46] *Борковский В. И.* Синтаксис древнерусских грамот. Львов, 1949, с. 29.

[47] *Борковский В. И., Кузнецов П. С.* Историческая грамматика русского языка. М., 1963, с. 324.

[48] Див.: *Стеценко А. Н.* Исторический синтаксис русского языка. М., 1972, с. 47.

Проте такі форми не були цілком відокремлені одна від одної, могли часом уживатися одна замість одної, заступатися одна одною. Тим-то й здогад В. М. Маркова про можливість творення форм множини і у збірних іменників, про те, що форми типу *каменьꙗ, коренья, колья, листья* є закономірними формами називного відмінка множини відповідних збірних іменників *(камениѥ, кореniѥ, колыѥ, листьѥ)*, видається з цього погляду серйозно вмотивованим [49].

Історично мінлива, неоднорідна за складом категорія збірних слів значно поповнювалася внаслідок використання словотворчих засобів, спільних, як правило, з формантами для творення абстрактних назв. Словотворчий інвентар, словотворчі ресурси і словотворчі способи збірних іменників давньоруської і сучасних східнослов'янських мов, природно, не у всьому збігаються.

Так, найпродуктивніший в сучасній українській мові суфікс **-ств-о (← -ьств-о)** чи його різновиди **(-цтв-о, -зтв-о)** для творення збірних назв осіб [50] уживався в праслов'янській мові для творення іменників абстрактного значення [51], але давньоруські пам'ятки засвідчують уживання суфікса **-ств-о** для творення вже власне збірних назв осіб: и вьсе *болꙗрьство* и вьсе *старѣишиньство* (Усп. зб., XII—XIII, 70). У староукраїнських пам'ятках, починаючи з XIV ст., збірні іменники з суфіксом **-ств-о (цтв-о, -зтв-о)** набувають значного поширення: вшего *поспольства...* со всимъ поспольство(м) (Р., 1388, 39), *потомству* (1459, 171), до *товариства* (КА, 1560, 160), *панство* (Зиз. Лекс., 1596, 41), *птаство* (Бер. Лекс., 1627, 103).

Продуктивними в сучасній українській мові є також іменникові утворення з колишнім суфіксом **-ьє → -ja:** по *дубьє* (Р., 1349, 3), *с каменьє(м)* (1429, 114), з бортны(м) *деревьє(м)* (1433, 127), *пѣрьє* (Син., XVII, 151), *смѣтьє — смѣтя* (Бер. Лекс., 1627, 138), пор. у сучасній українській мові: *волосся, збіжжя, каміння, клоччя, колодда, нив'я, пір'я* і под.

Трохи пізніше формуються продуктивні типи збірних іменників з суфіксом **-н-я (← -ьн-я)**: *атаманья, атамания* (Т., 40).

Давня українська мова поодинокими прикладами фіксує також малопродуктивні відіменникові утворення з суфіксами **-изн-а** *(даровизна* — АПГУ, XVII, III, 138), **-н-ик** *(дубникъ* — Р., 1424, 100).

Переважна більшість сучасних словотворчих засобів і способів творення збірних іменників української мови успадкована з мови давньоруської, а в ній з мови праслов'янської, хоч є деякі суфікси збірності, властиві тільки східнослов'янським мовам (пор., напр., укр. *гарбузиння,* рос. *молодежь,* блр. *ядловец).* Не всі збірні іменники давньоруської мови зберігає сучасна українська мова. Вийшло з ужитку слово *языкъ* в значенні «народ», майже не вживається і слово *чадь,* слово *господа* втратило своє збірне значення, а етноніми

[49] Див.: *Марков В. М.* Историческая грамматика русского языка. Именное склонение. М., 1974, с. 69—80.

[50] Див.: *Петровська О. П.* Словотворча структура суфіксальних збірних іменників сучасної української мови. — Мовознавство, 1972, № 5, с. 75—79.

[51] Див.: *Мейе А.* Общеславянский язык. М., 1951, с. 285.

типу *корела, литва, латина* замінені множинними іменниками. Тільки в поодиноких випадках і майже виключно в говорах зберігаються старовинні засоби узгоджування присудків у множині з підметами, вираженими збірними іменниками: *Зійшлися* вся ближня *рідня* (Кв.-Основ'яненко). Та за наявними у мові зразками виникають нові збірні слова. Поширюється продуктивність, діапазон використання спільнослов'янських суфіксів -stvo, -ьje (-ije), -in-a. Хоч і в незначній кількості форм, зберігаються непродуктивні спільнослов'янські форманти (-ot-a, -v-a, -adь та ін.). Засвоюються навіть з інших мов деякі суфікси *(професс-ур-а, секретарі-ат)* для творення слів із збірним значенням.

У назвах осіб слов'янські мови здавна використовували суфікс -in-ъ, нерідко ускладнений ще суфіксальним елементом **-ан-** (**-ан-ин, -ян-ин**, ст.-сл. **-ѣн-ин-ъ**); первинною функцією цього суфікса була функція одиничності, яка зберігається й досі у слов'янських назвах осіб за територіальною чи національною ознакою. На основі суфікса -in- розвинувся суфікс -in-a для творення назв предметів одиничних, найбільш властивий з усіх слов'янських мов східнослов'янським, зокрема українській. Пор.: д-р. *людъ — людиє — людьство — людинъ* (Ср., II, 91—95) — суч. *людина; д.-р. дѣтя — дѣти, дѣть— дѣтина* (Ср., I, 798—799) — суч. *дитина.*

Давньоруські пам'ятки засвідчують іще множинні іменники (pluralia tantum): *оузы* (Ізб. 1076, 331), *пьрьси* (607), *двьри* (259), *двьрьцами* (СП, XI—XII, 176), *мощи* (51), *мощѣ* (ЛЛ, 158), *людиє — люди* (Усп. зб., XII—XIII, 33, 196), *дрѣва* (158), *сани* (ЛЛ, 130).

Ширше, різноманітніше вживаються плюративи у староукраїнських пам'ятках: и *дѣтємъ* ихъ (П., до 1301, 12), въ *люди* (1399, 139), на си(и) *святъки* (Рус., 1487, 43), чєрє(з) трои *двєри* (АЖ, 1583, 50), *грошѣ* (Зиз. Лекс., 1596, 47), *шахматы* (Бер. Лекс., 1627, 158), *клѣщики* (159), *родины* (Грам. 1645, 39), *уста* (39), *клѣщчи* (Сл. Лекс., 1642, 200), *ножици* (201), *грабє(л)ки* (345) та ін.

Множинні іменники широко вживаються і в сучасній українській мові. Проте вони вже не мають властивої їм у минулому продуктивності. Плюративи-новотвори найчастіше походять від прикметників, мають прикметникову форму і термінологічний характер: *зернові, ярові, хребетні, цитрусові, добові* і под.

§ 22. З історії граматичної категорії істот — неістот. З усіх індоєвропейських мов категорія істот і неістот відома лише в мовах слов'янських, але навіть і в межах мов східнослов'янських паралельні форми знах. відм. множини в назвах тварин (пасу *овець* — пасу *вівці*) характерні тільки для української і білоруської літературних мов, а паралельні форми знах. відм. однини в назвах предметів (узяв *олівець* — узяв *олівця*) — тільки для мови української.

Категорія істот і категорія предметів історично виникають на грунті більш давньої категорії, категорії персональності — імперсональності, суть якої зводиться до розрізнювання, а то й протиставлення назв осіб чоловічої статі усім іншим назвам осіб, істот, речей, явищ, процесів, понять. Подібне розрізнювання, а то й про-

тиставлення імен персональних іменам імперсональним властиве багатьом слов'янським мовам, але в одних (польській, словацькій, верхньолужицькій, болгарській) воно виступає виразно і послідовно, в інших (чеській, кашубській, сербохорватській, російській, українській, білоруській) виявляється нечіткість у граматичних способах та формальних засобах його вираження.

Проблемами походження, часу, причин появи, послідовності витворення та шляхів розвитку категорій осіб і неосіб, істот і неістот у слов'янських мовах цікавилися А. Мейє, В. Вондрак, Е. Бернекер, О. Томсон, О. Шахматов, В. Виноградов, Ю. Карський та інші вчені [52]. Їх висновки зводяться до того, що вже в ранній період праслов'янської мови називний і знахідний відмінки однини іменників із детермінативами на -ŏ-, -jŏ, -ŭ-, -ĭ- розрізнювалися за допомогою спеціальних флексій: -s- для наз. відм. (*plod-ŏ-s, *kon-jŏ s, *sūn-ŭ-s, *gost-ĭ-s) і -n (←-m) для знах. (*plod-ŏ-n, -*kon-jŏ-n, *sūn-ŭ-n, *gost-ĭ-n). Трохи пізніше внаслідок діяння закону відкритого складу форми наз. і знах. відмінків однини іменників із детермінативами на -ŏ-, -jŏ-, -ŭ-, -ĭ- у праслов'янській мові збіглися *plod-ъ, *kon-ь, *syn-ъ, *gost-ь. За наявності вільного порядку слів, властивого праслов'янській мові, розмежування після перехідних дієслів форм підмета і прямого додатка утруднювалося, бо ж у реченнях типу uzьrě otьcь synъ не зовсім ясно було, хто ж кого побачив, батько сина чи син батька. Виникла настійна потреба в розрізнюванні форм наз. (підмет) і знах. (додаток) відмінків, принаймні в назвах осіб, де особливо важливо було відмежувати діючу особу від об'єкта дії.

Розмежування між формами відмінків об'єкта і суб'єкта дії в назвах осіб здійснюється в формі родового-знахідного. Форма род. відм. в імен віддавна вживалася у слов'ян і для позначення прямого об'єкта, тимчасово або частково охопленого дією, і для позначення об'єкта при запереченні та в конструкціях із супіном. Уже праслов'янська мова використовувала різні займенникові форми для розрізнювання назв осіб (*kъto) і речей (*čьto), причому форма знах. відм. *kogo займенника *kъto збіглася саме з формою род. відм., а форма *čьto була спільною і для називного та знахідного відмінків. Форми род. відм. однини особових та зворотного займенників *mene, *tebe, *sebe теж починають заступати первинні форми *mę, *tę, *sę. Тому граматичним способом вираження об'єкта — особи стала саме форма род. відм., використана в функції знах. спочатку в однині, а пізніше — і в множині. Через це при аналізі ка-

---

[52] Див.: *Meillet A.* Recherches sur l'emploi du genitif-accusatif en vieux slave. Paris, 1897; *Vondrák V.* Altkirchenslavische Grammatik. Berlin, 1900, S. 282 і далі; *Berneker E.* Der Genetiv-Akkusativ bei belebten Wessen in slavischen. — Z. vergl. Sprach., 1904, № 37; *Томсон А. И.* Родительно-винительный падеж при названиях живых существ в славянских языках. — Изв. Отд. русск. яз. и словесности, 1908, т. 13, кн. 2; *Шахматов А. А.* Из трудов по современному русскому языку. М., 1952, с. 54; *Виноградов В. В.* Русский язык. Грамматическое учение о слове. М.—Л., 1947, с. 88—89; *Карский Е. Ф.* Белорусы. Язык белорусского народа, вып. 1. М., 1955.

тегорій істот і предметів і розглядають у слов'янських мовах насамперед вживання форм родового — знахідного [53].

Деякі мовознавці вважають, що давній знах. відм. однини поступається род. відм. однини, вжитому в функції знах., спочатку в назвах суспільно-повноправних осіб, а потім уже і в назвах суспільно-неповноправних осіб [54]. Іншим мовознавцям таке пояснення послідовності у формуванні цієї категорії видається непереконливим [55]. Проти такого пояснення послідовності утворення категорії особи заперечують, зокрема, факти збереження в болгарській та македонській мовах флективної форми знах. відм. однини на **-а** *(брата, чича, война, сина);* флексію **-а** мають назви осіб чоловічої статі, незалежно від їх можновладства, від правового становища. Для періоду виникнення форм родового-знахідного відмінка у слов'ян поняття соціально активного і соціально пасивного не збігалося з поняттям соціально повноправного і соціально неповноправного.

У давньоруських перекладних і оригінальних пам'ятках усі чоловічі власні імена вживаються тільки у формі род.-знах. однини *(Петра, Глѣба, Игоря, Володимера),* не засвідчуючи жодного випадку збереження старої форми знах. відм. однини, і все ж здогад про появу род.— знах. однини вперше в межах іменників — назв власних осіб [56] — є недостатньо аргументованим, бо ж і самі ці назви виникають пізніше на грунті назв загальних.

Згодом починає формуватися у слов'ян категорія істот і неістот, розвиток якої, за словами О. Шахматова, «йшов від назв осіб до назв тварин» [57]. Варто назвати ті чинники, які або сприяли поширенню форм род.— знах. однини в давньоруській мові, або ж принаймні сприяли збереженню старовинних форм знах. однини в давньоруських пам'ятках.

Основна причина виникнення форм род.— знах. однини — настійна потреба розмежовувати у граматичних формах підмет (суб'єкт дії) і додаток (об'єкт дії), зокрема і особливо в іменниках — назвах осіб, бо саме особи часто виступають у ролі не тільки об'єкта, а й суб'єкта дії.

Форму род.— знах. разом з іменниками приймали і узгоджувані з ними слова: не надъ простыми або чл҃кы поставилъ ѥсть *овьчааго пастоуха* (Чуд. псалт. XI, 176). Та означення могли сприяти й збереженню старовинних форм знах. відм. однини: *свои челѧдинъ поѭти* (ПР, 1282, 125), а нынѣ пусти *бра(т) мои* (ЛЛ, 267), чему ѥси

[53] Див.: *Вайан А.* Руководство по старославянскому языку. М., 1952, с. 205—206.

[54] Див.: *Meillet A.* Recherches ..., p. 31—32; *Никифоров С. Д.* Старославянский язык. М., 1952, с. 56. *Кузнецов П. С.* Историческая грамматика русского языка, с. 118.

[55] *Кедайтене Е. И.* Из наблюдений над категорией лица в памятниках русского языка старшей поры. — Вопр. языкознания, 1955, № 1, с. 124—128.

[56] Див.: *Некрасов Н.* О заменительных падежах родительном и винительном в современном русском языке. — Изв. ОРЯС, 1903, т. 10, кн. 2, с. 268; *Безпалько О. П.* Нариси з історичного синтаксису української мови. К., 1960, с. 81.

[57] *Шахматов А. А.* Очерк современного русского литературного языка. М.—Л., 1930, с. 93.

слѣпилъ *бра(т) свои* (263), аже кто переиметь *чюжь холопъ*... (ПР, 1282, 133).

Сприяє збереженню старовинної форми знах. відм. однини і наявність при іменникові прийменника, вживання якого вже свідчило про синтаксичну функцію іменника, про те, що даний іменник є не підметом, а додатком. Давньоруські пам'ятки фіксують чимало випадків уживання форми род.— знах. однини від іменників — назв осіб у конструкціях із прийменниками: сложити *на* боюрьскаго *тиоуна* (ПР, 1282, 127). Проте чи не більше у давньоруських пам'ятках випадків уживання у конструкціях із прийменниками старовинних форм знах. відм. однини: а *за тиоунь ѣи* гр̃внъ (124), *за холопъ* оурокъ заплатити (128), да поиди *за кнѧзь* нашь за Малъ (ЛЛ, 56), кнѧгини наш(а) хоче *за* вашь *кнѧзь* (56).

Нові форми род.— знах. однини від іменників — назв осіб не у всіх давніх основах поширювалися одночасно. Такі нові форми були характерні передусім для іменників основи на **-ŏ-**, **-jŏ-**, що охоплювала переважно іменники чол. роду. Іменники ж основи на **-ĭ-** *(сынъ)* та основи на **-ī-** *(тать, зѧть, гость)* трохи пізніше починають приймати нову флексію, і до того ж не свою флексію род. відм. однини *(сыноу, тати, зѧти, гости)*, а флексію **-а (-я)** *(сына, татя, зѧтя, гостя)*, що належала давнім основам на **-ŏ-**, **-jŏ-** і поширювалася серед усіх іменників чол. роду вже після розпаду давнього поділу імен за детермінативами. Пор., наприклад: ѥгда чистаго *зѧти* възлюбиша... (Усп. зб., XII—XIII, 321), але: і *на зять* свои (ЛН, XIII—XIV, 83 зв.).

У пам'ятках староукраїнського письменства форма род.— знах. однини від іменників — назв. осіб є нормою: просити му *ба̃ за короля* (Р., 1349, 4), великого кнѧза ѡлькѣрта, и *за корьѧта* и *за патрикиѧ* и за ихъ сыны. мы ислюбуємъ (1352, 5), стати ми *за* своєго *брата* (П., 1387, 75), *за пана Дробыша* засто(у)пати (Рус., 1458, 40), боронити *брата* своє(г) *фѣдора* (АО, 1572, 48), *на зѣмѣнина* (АЖ, 1582, 38), и *пастыря* себѣ такого своеволника имеют (В., к. XVI, 164), товаришъ за *товариша* (Бер. Лекс., 1627, 33), *гостѧ частую* (136), *словѧнина* (Грам. 1643, 3), *студента* (3), *на Остапа* (АПГУ, XVII, I, 57).

У сучасній українській мові іменники — назви осіб у знах. відм. одн. мають тільки форму, тотожну з формою род. відм. однини.

Пізніше, ніж у назвах осіб, засвідчують новішу форму знах. відм. одн. іменники — назви тварин і птахів. У давньоруських пам'ятках прямий об'єкт (додаток), що означає назви тварин, птахів чоловічої статі, виражається в однині, звичайно, не родовим, а давнім знахідним відмінком: въсѣдъ *на коню* поѣха (Усп. зб., XII—XIII, 50), А оже кто въсѧдѣть *на* чюж(ь) *конь* (ПР, 1282, 125), а *за волъ* гривноу... а *за баранъ* ногата, а *за жеребець* ѡже не въсѣдано на нь то гр̃вна коунъ (126), и налѣзоша *быкъ* великъ и силенъ (ЛЛ, 123). Форма род.— знах. однини від іменників — назв тварин, птахів також трапляється, але рідко: и ꙗко же оувѣдѣвъ и съвративъ *коня* приѣха (Усп. зб., XII—XIII, 125), въмѣниша мѧ

ѧко *овьна* на сънѣдь (49), и повелѣ раздраждити *быка*... и *быка* пустиша... (ЛЛ, 123).

В українських грамотах XIV—XV ст., зібраних В. Розовим, від іменників — назв тварин двічі зафіксовано давню форму знах. відм. одн.: дали ємy село... а *жеребець* (Р., 1393, 52), тъ єсть продалъ за·л.копъ рускыхъ безо дву копу и *за кунь* (1400, 61); зрідка фіксуються такі форми і в українських говорах: *витягаю короп, продав той кабан* [58]. Проте вже в XIV—XV ст. занотовуються й нові форми род.— знах. однини, а в українських пам'ятках XVI—XVII ст., як і в сучасній українській мові, род.— знах. однини від назв. тварин, птахів стає вже нормою: *за вепрѧ* (Рус., 1499, 63), дала мнѣ за ню жона ва(с)кова *жере(б)цѧ* (АО, 1578, 59), взя(л) *коня* з возо(м) (АЖ, 1582, 38), заклинаю *оужа* (Зиз. Лекс., 1596, 63), *на вола* кладуть (Син., XVII, 306), *птака* (Грам. 1643, 54), *сокола* (50), *кабана*... затрималъ (АПГУ, XVII, I, 13), забил по)свинка (35), всадивши *пса, пѣвня, ужа* (190), зарѣзали четвертого *козлика* (АС, 1693, 38), Ли(н) вылинає(т) а *карасѧ* очешутъ (К. З., к. XVII, 232), при(т)кнувъ як *ужа* вилами (241).

Так категорія осіб перетворилася на категорію істот, якій у граматичній системі української мови протиставляється категорія неістот. Іменники — назви речей, явищ, процесів, понять зберігають успадковану з давньоруської мови форму знахідного відмінка однини, тотожну з формою називного відмінка однини: по *потокъ* (П., 1301, 9), на *стогъ* (П., 1347, 26), по *бродъ* (Р., 1366, 14), на *домъ* (Р., 1386, 35), черезъ *рокъ* (П., 1388, 88), в *понедѣлок* (П., 1396, 128), на *мостъ* (Рус., 1489, 47), на *корє(н)* нищилъ (АЖ, 1584, 109), на *порохъ* (Зиз. Лекс., 1596, 52), *огонь* розкладаю (Син., XVII, 136), маю *пожитокъ* (Бер. Лекс., 1627, 90), продала-м той *будинокъ* (АПГУ, XVII, III, 45).

Щодо род.— знах. однини від назв неістот, тобто речей, явищ, процесів, понять *(ухопив стільця, зрубали дуба, переписав віршика, придбав годинника)*, широко вживаного в літературній українській мові і ще ширше в українських говорах [59], то ця конструкція розвинулася, вірогідно, не тільки внаслідок природного впливу категорії істот на категорію предметів, а є й продовженням в українській мові давньоруського род.— знах. об'єкта, тимчасово чи частково охопленого дією: *оуслыши гласа* моєго (Усп. зб., XII—XIII, 52), аже *починить моста* вєтхаго (ПР, 1282, 132). Пор. у староукраїнській мові: а *города луцьска блюсти* ми (Р., 1386, 30), *оглядали гроба* (ПЄ, 1556—1561, 76), полкъ *ходилъ доставати Кодака* (ЛСам., XVII, 16).

Своєрідно відбувався процес граматичного оформлення категорій осіб, істот і предметів у множині. Розпочинався він, як і в од-

[58] Див.: *Дзендзелівський Й. О.* Спостереження над синтаксисом українських говірок нижнього Подністров'я. — Діалектол. бюл., 1955, вип. 10, с. 69.

[59] *Брахнов В. М.* Придієслівне безприйменникове вживання відмінкових форм у говірках Переяслав-Хмельницького району на Київщині. — Діалектол. бюл., 1956, вип. 6, с. 50.

нині, з категорії осіб. Але протягом багатьох попередніх століть, ще до появи перших слов'янських пам'яток, процес формування категорії осіб виражався лише у формах знахідного відмінка множини особових займенників, у заміні давніх форм знахідного відмінка множини особових займенників *ny, *vy формами родового — знахідного множини *nasъ, *vasъ.

В іменниках такої потреби в заміні давнього знахідного відмінка множини формами родового відмінка множини спочатку не було, бо навіть у давньоруській мові, як і в інших давніх слов'янських, іменники з детермінативами на **-ŏ-**, **-jŏ-**; **-ŭ-**, **-ĭ-** у називному і знахідному відмінках множини мали відмінні флексії **-и** *(варязи, коупьци)*, **-ове** *(лѧхове)*, **-ьє** *(гостьє)* у називному і **-ы** *(варягы)*, **-ѣ** *(кънѧзѣ)*, **-ы** *(сыны)*, **-и** *(гости)* — у знахідному множини. Тому після перехідних дієслів прямий додаток від іменників чол. роду — назв осіб виражався в давньоруських пам'ятках формами знах. відмінка: ꙗко *бѣсы* прогнъна (Усп. зб., XII—XIII, 301), а от рогнѣды. д. *сны* имѣꙗше (43).

Такі форми фіксуються і в староукраїнських пам'ятках: *архимандрыты* благословити, *игумены* наставляты, *попы* и *дьяконы* совершати (П., 1322, 22), и за ихъ *сыны* мы ислюбуємъ (Р., 1352, 5), на моѣ *неприꙗтелѣ* (1366, 14), на его оусѣ *неприятелѣ* помагати (П., 1393, 120), А хто-бы ся важилъ жону и *потомки* мои турбовати (АПГУ, XVII, III, 65). Году (и) *сынки,* ґоту(и) сунки (К. З., к. XVII, 220).

У літературній українській мові, за винятком конструкцій типу «От цим і виходьте в знання, в *мільйонери* і в *герої!*» (Стельмах), давній знах. множини від іменників чол. роду — назв осіб трапляється рідко і сприймається нині як архаїзм: А наймичка До царівни б рада слать *старости* (Шевченко), Збирає *парубки* й *дівчата* (Васильченко). У говірках такий знахідний зустрічається частіше: *загнали послы* до князя, *зазвав сваты* [60], свої *діди* ми *не забули* [61], *обійшов родичі* [62].

Для літературної мови нормою в цих випадках є род.— знах. відм. множини. Процес заміни форми давнього знах. відмінка іменників чол. роду — назв осіб засвідчується лише з XI—XIII ст., тобто з того часу, коли форми знах. та наз. відм. іменників чол. роду з колишніми основами на **-ŏ-**, **-jŏ-**, **-ŭ-**, **-ĭ-** починають втрачати свої флективні відмінності, фонетично збігатися у своїх формах. Виникає потреба структурного розмежування підмета (наз. відм.) і прямого додатка (знах. відм.). Саме цим, мабуть, зумовлено використання і в межах множини іменників чол. роду, що є назвами осіб, тих же способів і засобів, які вже використовувалися для вираження кате-

[60] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 193.

[61] Див.: *Дзендзелівський Й. О.* Зазнач. праця, с. 69.

[62] Див.: *Бова (Ковальчук) Л.* Говірки південної Житомирщини і їх відношення до полтавсько-київського діалекту. — В кн.: Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови. К., 1954, с. 111.

горії особи і в займеннику *къто (кого)*, і в особових займенниках *(мене, тебе, себе)*, і в іменниках у формах однини, і в особових займенниках у формах множини *(насъ, васъ)*.

Іменники жін. роду віддавна мали тотожні форми в наз. і знах. відм. множини, але в знах. відм. однини спеціальних засобів для вираження категорії осіб не мали, і, вірогідно, саме цим і пояснюється досить пізнє поширення род. — знах. множини в межах особових назв жінок [63].

Для сучасної української літературної мови род.— знах. множини від іменників жін. роду — назв осіб є нормою.

Давній знах. множини зрідка трапляється як архаїзм (діалектизм) у літературній мові і далеко частіше в живих говірках: Іван *обіймав молодиці* (Коцюбинський).

Заміна форм знах. відм. множини формами род. відм. множини в іменниках — назвах осіб спричинилася до аналогічної заміни і в іменниках — назвах тварин, птахів.

У пам'ятках давньоруської і української мов аж до XVII ст. включно іменники — назви тварин, птахів мають давню форму знах. відм. множини: ималъ ѥсмъ своима рукама тѣ же *кони дикиѣ* (ЛЛ, 251), Аже крадеть *скотъ* на поли или *овци* или *козы* или *свинѣ* (у варіантах — *свиньи, свиньѣ*). ·з·коунъ (ПР, 1282, 126), поити до браилово по *рыбы* (Рус., 1408, 72), а кто имє(т) повести *кони* или *кобылы* (71), а возьмши *волы* (Р., 1458, 169), затаив *вувцы* (АПГУ, XVII, I, 25), впавши на *конѣ*, прибѣгли до намету (ЛСам., XVII, 76), *Волы* тому пасти, не *мє(д)вєдѣ* водити (К. З., к. XVII, 218).

У давньоруській і в староукраїнській мовах форми род.-знах. відм. іменників — назв тварин рідкісні.

У живих говірках української мови вживаються паралельні форми — знах. мн. і род. — знах. мн. за перевагою або конструкцій типу *пасу коні, корови, свині,* або *пасу коней, корів, свиней*. Такі хитання властиві й літературній мові.

Іменники — назви речей, явищ, процесів, понять у знах. відм. множини характеризуються формою давнього знах., що збігається з формою сучасного наз. відм. множини: повелѣ рубити *цркви* (ЛЛ, 118), а *домы* наши розграбили (ЛН, XIII—XIV, 149), *на потрєбы* (Р., 1386, 35), *на листы* (П., 1388, 87), позычилъ *пѣнязи* (П., 1388, 87), w tyi folwarki (Рус., 1495, 53), выдаю *грóшѣ* (Зиз. Лекс., 1596, 51), *скаргы* прикладаючи (АПГУ, XVII, I, 139), поднял *чоботы* (76).

Інколи, як і в однині, деякі іменники — назви речей, явищ, процесів, понять, що виступають у функції прямого додатка, можуть мати форму род. відм. замість давнього знах. множини: Мы теж, *выслухавши скаргъ* (АПГУ, XVII, I, 189). Пор. в «Енеїді» І. Котляревського: Весільних *пісеньок співали, Співали* тут і *колядок... Загадували загадок.*

[63] *Кузнецов П. С.* Очерки исторической морфологии русского языка, с. 104—105.

ІСТОРІЯ ТИПІВ ВІДМІН ТА ВІДМІНКОВИХ ФОРМ ІМЕННИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Іменники першої відміни

§ 23. Форми однини. У наз. відм. іменники першої відміни мають едине, успадковане без істотних змін із давньоруської мови закінчення **-а** (**-ѧ**, **-ꙗ**): *грамота* (П., 1301, 19), *клѧтва* (1301, 14), *влдка* (1302, 19), *речъка* (1322, 21), *землѧ* (Р., 1349, 3), *судьѧ* (1349, 4), *торгувлѧ* (1378, 25), *пригода* (1399, 59), *вѣра* (1412, 81), *староста* (Рус., 1468, 30), *тю(т)ка* (АО, 1550, 43), *шабля* (АЖ, 1582,44), *мова* (Зиз. Лекс., 1596, 28), *клунѧ* (46), *громада* (Син., XVII, 108), *скриня* (156), *робота* (Бер. Лекс., 1627, 34), *безоднѧ* (6), *бурлака* (АПГУ, XVII, I, 134), *гребля* (III, 11), *вътѣха* (К. З., к. XVII, 39) та ін.

Уже в давньоруській мові іменники із закінченням **-і** (із праслов'янського **-і*) через невиразність оформлення і нечисленність заступаються формами іменників на **-я** (**-ѧ**, **-ꙗ**): *милостыни* ← *милостынѧ*, *самарѧныни* ← *самарѧнынꙗ*. У староукраїнських пам'ятках форми із закінченням **-і** трапляються дуже рідко: *судии* (Р., 1350, 8), *кнгины* (1459, 174), *пани* (1378, 25), *пани* Волкова (П., XIV, 149). Для староукраїнських пам'яток звичайними є вже форми на **-я**: *судиѧ* (Р., 1409, 74), *кнгинѧ* (П., 1377, 55), *пустынѧ* (Р., 1377, 24), *милостынѧ* (Бер. Лекс., 1627, 63), *господинѧ* (Грам. 1643 р., 20), *богыня* (Сл. Лекс., 1642, 152). Виняток становить лише іменник *пані*, з походження, ймовірно, полонізм, уживаний в літературній українській мові у невідмінюваній формі. Проте в літературній мові і в говорах відома й відмінювана форма *паня* (зрідка *панія*), утворена відповідно до загальної закономірності зміни іменників з флексією **-і** на іменники з флексією **-я**.

Форми наз. відм. однини на **-і**, **-е**, що фіксуються в наддністрянських, гуцульських і деяких карпатських говорах, не становлять собою залишків старих форм на **-і**: закінчення **-і**, **-е** є тут фонетично зміненим **-а** після м'яких приголосних, у тому числі й після шиплячих: *пустúне (-і)*, *газдúнє (-і)* [64], *вóл'е* [65], *молодúце*, *чеплі* [66] і под.

Закінчення **-а** (**-я**) прийняли й деякі іменники, що зайшли в першу відміну з колишніх основ на **-ĭ-**: *долонь* (Бер. Лекс., 1627, 88) — *долоня* (Котляревський), *пѣснь* (Грам. 1643, 20) — *пісня* (Б.-Н., 282), *кость* (Ср., I, 1297) — *ко(ст)ка* (Сл. Лекс., 1642, 151).

Іменники з давньою основою на **-ū-** звичайно зберігають приголосний основи **в** (деякі з них потрапили в першу відміну через знахідний відмінок із суфіксом основи *-ъv-*), а то й набувають суфіксів **-к-** та **-ух-**: д.-р. *цьркы* (Ср., III, 1444—1445) — *церковь* (П., 1301, 14; Зиз. Лекс., 1596, 87; Бер. Лекс., 1627, 52; Грам. 1643, 201) -

[64] *Кобилянський Б. В.* Гуцульський говір ..., с. 49—50.
[65] *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 79.
[66] *Верхратський І.* Говір батюків, с. 44.

суч. *церква;* д.-р. *смокы* (Ср., III, 445) — *смоква* (Сл. Лекс., 1642, 113, 196); д.-р. *свекры* (Ср., III, 269) — *свекруха* (Син., XVII, 155); д.-р. *хоругы* (Ср., III, 1388) — *хоруговъ* (Бер. Лекс., 1627, 44) — суч. *корогва,* рідко *хоругва;* д.-р. *ятры* (Ср., III, 1673) — *ятровка* (Син., XVII, 172).

У родовому відмінку всі іменники першої відміни, незалежно від колишньої приналежності до певних основ, мають в українській літературній мові успадковані з давньоруської мови, але істотно фонетично змінені закінчення **-и** ← **-ы** (у твердій групі), **-і (-ї)** ← **-и** або **-ѣ** (у м'якій та мішаній групах). Наявність цих основних для загальнонародної української мови та її говорів закінчень досить виразно засвідчують усі стародавні українські пам'ятки: до *виръховины* (П., 1302, 19), до высокои *горы* (1302, 19), *грамоты* (Р., 1349, 4), *вины* (1368, 16), *шкоды* нѣ было (Рус., 1489, 46), ѡ(т) *головы* (Зиз. Лекс., 1596, 64), *у Вакулы* (АПГУ, XVII, III, 58), *сироты* твоєго (II, 97); с литовьскоѣ *землѣ* (П., до 1301, 12), тое *купли* (1347, 26), *земли* (Р., 1359, 10), *пустынѣ* (1377, 24), отъ *судьѣ* (1386, 34), от одное *земли* до другое *земли* (П., 1388, 87), из доброи *волѣ* (1393, 120), *неделѣ, надѣи* не маючїи (Син., XVII, 130), ѡ(т) *землѣ* (Бер. Лекс., 1627, 16), *вечери* (Грам. 1643, 771), *пшеницѣ* (АПГУ, XVII, II, 9).

У староукраїнських пам'ятках зрідка засвідчуються книжні вже для давньоруської мови, старослов'янські з походження форми із закінченням родового відмінка **-я** (← **-ꙗ**): ѡ(т) *вл(д)чцѧ* (Р., 1440, 154), *нѣмкѝнѧ* (Грам. 1643, 40).

Досліджуючи мову українських грамот XIV—XV ст., В. Курашкевич встановив, що форми родового відмінка однини іменників м'якої та мішаної груп на **-и** типові для пам'яток Волині, Київщини та Чернігівщини, галицькі ж пам'ятки знають в основному форми род. відм. однини на **-ѣ** [67]. Таке саме територіальне поширення форм род. відм. однини на **-и** та **-ѣ** відмічає І. Керницький і для українських пам'яток XVI ст., причому майже виключно форми на **-и** засвідчують і молдавські грамоти.

За спостереженнями І. Керницького, іменники, основа яких закінчується приголосним **ц,** у пам'ятках XVI ст. з Волині, Київщини та Чернігівщини приймають у родовому відмінку однини закінчення **-ы,** у пам'ятках галицьких — закінчення **-ѣ.** Появу закінчення **-ы** дослідник пояснює впливом білоруської мови, в якій **ц** тверде, та північних діалектів української мови і так підсумовує результати своїх спостережень: «Оскільки закінчення **-ы** в іменниках з основою на **ц** зустрічається головним чином у документах державної канцелярії, написання **-ы** можна вважати правописною звичкою, яка не завжди відбивала тодішню українську вимову. Тим більше, що в деяких випадках зустрічаються форми на **-и.** У галицьких пам'ятках вплив цей позначився в меншій мірі, і тому тут запанували форми на **-ѣ**» [68].

[67] Див.: *Kuraszkiewicz W.* Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku. Studium językowe. Kraków, 1934, s. 70.

[68] *Керницький І. М.* Система словозміни ..., с. 85.

Іменники з колишньою основою на **-ū-** уже в давньоруських пам'ятках поряд із закінченням **-е** приймали і засвоєне з основ на **-ĭ-** закінчення **-и**. Закінчення **-и**, що збіглося із закінченням род. відм. однини іменників твердої групи першої відміни, ці іменники мають і в сучасній українській мові та її говорах: *букви, брови, свекрухи, з церкви*. У бойківських та закарпатських говорах зберігаються досі форми з архаїчним закінченням **-е**: *церкве, кирве*.

У давальному відмінку в українській літературній мові всі групи іменників мають закінчення **-і** (графічно також **-ї**): *голові, книжці, свекрусі, робітниці, надії, сім'ї, площі*. Закінчення **-і** є закономірною для української мови фонетичною зміною давнього закінчення **-ѣ**, що первісно властиве було лише іменникам з основою на **-ā**: *жонѣ* (П., 1347, 26), по *кривдѣ* (Р., 1352, 6), *старостѣ* нашому (П., 1388, 87), ку моеи *отнинѣ* (1400, 148), *воєводѣ* (Р., 1411, 77).

Майже послідовно у староукраїнських пам'ятках зберігаються наслідки другої перехідної палаталізації задньоязикових: *слузѣ* нашому (П., 1361, 36), имѧ *книзѣ* (Бер. Лекс., 1627, 126), *черзи* (Грам. 1643, 221), Ювзѣ (АПГУ, XVII, I, 163); по *рѣцѣ* (Р., 1377, 24), *владыцѣ* (П., 1399, 139), дарує(т) *дѣвцѣ* своєи насти (АО, 1635, 186), *Любцѣ* (АПГУ, XVII, II, 97), к *Решетиловъци* (I, 10); *Антонисѣ* (67), *Богданисѣ* (I, 45), жадной *свасцѣ* по ковбасцѣ (К. З., к. XVII, 225).

Уже в давньоруських пам'ятках виявляється вплив іменників твердої групи на іменники м'якої групи в межах основ на **-ā, -jā**, а у зв'язку з цим і заміна закінчення м'якої групи **-и** закінченням твердої групи **-ѣ**. В історії української мови цей процес стає щодалі інтенсивнішим, ширшим, охоплюючи собою і ті іменники з давніми основами на приголосний та на **-ū**, що увійшли до складу першої відміни. Пор., наприклад: *братьи* (Р., 1366, 14), *пани* (1378, 26), *каролици* (П., 1393, 120), *братїи* (1393, 121), *кнѧгини* (Р., 1446, 154), к toy zemli (Рус., 1490, 48), *дяди* своєму (1478, 68), къ *пустынѣ* (Р., 1377, 24), каждому *теслѣ* (1386, 35), *панѣ* (1414, 85), *панѣ* Насти (АПГУ, XVII, II, 27), *куманѣ* (I, 163), *попадѣ* (II, 97), *д̃шѣ* то(и) (К. З., к. XVII, 37).

Неоднаковими у староукраїнських пам'ятках є форми дав. відм. однини з флексією **-е**, що вживалася за давньою правописною традицією або ж як графічне відбиття північноукраїнської вимови давнього **ѣ** у ненаголошеній позиції: *Ганне* (АПГУ, XVII, I, 190), к *долыне* (214), *Оришце* (167).

Часом в одній і тій же пам'ятці форми дав. відм. фіксуються із закінченням **-ѣ, -е, -и**. Так, за спостереженнями І. Керницького, у Крехівському апостолі 1560 р. зустрічаються форми дав. відм. на **-и** поряд із частішими формами на **-ѣ** та **-е**: ку *хвалѣ* (193), ку *хвале* (281), *хвали* (245); к *науце* (289), *науци* (508). А тому що в цій пам'ятці **ѣ** передається через **е** або **и** також у корені слова *(вѣрною, верни, вирное)*, можна припустити, що **ѣ, е, и** вимовлялися однаково, як сучасне /і/ [69]. Таку флексію прийняли й іменники колишньої основи

[69] Див.: *Керницький І. М.* Система словозміни ..., с. 87.

на **-ї-**, на приголосний та на **-ū-**: к *церкви* (П., 1301, 9), а третю часть дано *матери* (АО, 1579, 62).

У говорах української мови закінчення дав. відм. більш строкаті, ніж у мові літературній. Для південно-східних говорів майже безвинятковим є закінчення **-і**; у слобожанських та степових говорах, у говірках, перехідних між середньонаддніпрянськими і східнополіськими, подекуди фіксуються пізніше виниклі (не без впливу російської мови) закінчення без перехідного пом'якшення задньоязичних, що існують як непоширені варіанти до форм з перехідним пом'якшенням задньоязичних: *ноз'і — ног'і, руц'і — рук'і, мус'і — мух'і* [70]; пізніше виникли (не без впливу східнословацьких говорів) форми без перехідного пом'якшення задньоязичних і в закарпатських та лемківських говорах на території Чехословаччини — *ід рікі, ногі, мухі* [71]. Для багатьох південно-західних говорів характерною є форма дав. відм. однини іменників з м'якою основою (у тому числі на **ж, ч, ш**) із збереженням давнього, лише фонетично зміненого закінчення **-и**: *зи*^{е}*мли, ми*^{е}*жи, церкви, хижи, царици, свини, цибули, гуспудини, р'іли, пшеници* [72], а для східнополіських говорів північного наріччя — форма дав. відм. однини із закінченням **-ѣ͡е** або **-е** (←**-ѣ**), що заступило тут давніше закінчення **-и** *(земли → землѣ → землѣ͡е → земл'е́; лі͡есавице)*.

Знахідний відмінок майже без змін зберігає давньоруське закінчення **-у(-ю)** з колишніх основ на ***-ā-, -jā-***: *по ниву* (Р., 1349, 3), *по дорогу* (1366, 14), *незгоду* (П., 1388, 86), *корчьму* (Рус., 1408, 72), *леваду* (АПГУ, XVII, II, 91), *Полтаву* (III, 4), *землю* (Р., 1349, 3), на *недѣлю* (1386, 35), *панюю* (1418, 89), *надѣю* (Син., XVII, 130), *зброю* (Бер. Лекс., 1627, 23), въ *шію* (80), на *вечерю* (Сл. Лекс., 1642, 402), *турбацию* (АПГУ, XVII, I, 1).

Внаслідок ствердіння приголосних **ж, ч, ш** іменники з основою на, шиплячий перейшли з м'якої групи в мішану: хотечи *душу* спасти (П., 1322, 21), на *сторожу* (Рус., 1408, 70), *межю* (АС, 1693, 27) і *межу* (12).

Іменники з колишньою основою на **-ū-**, злившись з іменниками **-а-**основ, прийняли і їх закінчення в знах. відм. однини *(букву, моркву, свекруху)*, хоч деякі південно-західні говори зберігають досі як паралельні, а то й переважаючі, архаїчні закінчення знах. відм. одн. основ **-ū-**: *церков, кроков, курагов, морков* [73]. Пор.: далъ

[70] Див.: *Шарпило Б. А.* Спроба порівняльно-історичної характеристики східнослобожанських (старобільських) говірок. — Діалектол. бюл., 1960, вип. 7, с. 12; *Нагін Я. Д.* Відмінювання іменників у степових херсонських говорах. — Наук. зап. Херсон. пед. ін-ту, 1956, № 6, с. 170; *Мукан А. М.* Українські наддунайські говірки. — Діалектол. бюл., 1960, вип. 6, с. 57.

[71] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 236; *Латта В. П.* Словацько-українська мовна межа. — Діалектол. бюл., 1962, вип. 9, с. 22.

[72] Див.: *Dejna K.* Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny, Wrocław, 1957, s. 83—85; *Приступа П. І.* Зазнач. праця, с. 41; *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 221—224; *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 5; *Шило Г. Ф.* Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. Львів, 1957, с. 95.

[73] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 122—123; *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 232—233; *Шимановский В.* Звуковые и формальные особенности ..., с. 84.

на *церковъ* (АПГУ, 2-а пол. XVII, II, 119), давши на *церковъ* (3).

У функції знах. відм. однини при незалежному інфінітиві зрідка фіксується в ранніх пам'ятках української мови діалектного походження форма на **-а**: И всякому ми дѣлу *справа* ему чинити и его людемъ (Гр., 1387 р.); Ижъ волно имъ *рыба* ловить (АЗР, 1347, I, 2).

В о р у д н о м у відмінку однини іменники першої відміни в літературній мові мають незалежно від місця наголосу в слові закінчення **-ою** для твердої групи і **-ею** (графічно після голосного або апострофа **-єю**) для м'якої та мішаної груп: *стіною, фабрикою, статтею, надією, межею, їжею*. Закінчення **-ою, -ею** успадковані українською мовою з мови давньоруської, в якій вони становили приналежність основ на **-ā-, -jā-**, і засвідчуються пам'ятками української мови протягом всього періоду її формування та розвитку: тою *дорогою* (П., 1322, 21), подъ *державою* (Р., 1370, 18), и со всякою *пошлиною* (П., 1387, 75), *лихотою* или *свадою* (Рус., 1423, 79), *з онукою* (АЖ, 1583, 70), *травою* (Бер. Лекс., 60), *мотикою* копаю (Сл. Лекс., 1642, 302), Роздайбѣдою (АПГУ, XVII, I, 92), *згодою* (195), *люл(ъ)кою* (К. З., к. XVII, 48); *исъ землею* (П., до 1301, 12), *гординею* (1322, 22), *съ братиєю* (Р., 1350, 8), *съ братьєю* (1350, 8), *волею* (1377, 24), *княгинею* (1429, 113), *с тополею* (Рус., 1446, 99—100), *Кудрею* (АПГУ, XVII, I, 108), *греблею* (III, 78), *межею* (80).

Закінчення **-ою, -ею** засвідчують всі без винятку говори української мови, але говіркові особливості форм орудн. відм. однини іменників першої відміни в порівнянні з літературними більш строкаті, а де в чому й більш одноманітні.

Серед українських говорів найрельєфніше, найпослідовніше незалежно від наголосу розрізняють закінчення з твердою і м'якою основами та основами на **ж, ч, ш** говори північні *(водо́йу, земле́йу, ка́шейу)*, а також південноволинські говори *(ха́тойу, гу́лицею, меже́йу)*; для багатьох південно-східних говорів, особливо середньонаддніпрянських, характерним є чітке розрізнювання наголошених відмінкових закінчень твердої, м'якої і мішаної груп *(боронóйу, р'ілл'éйу, межéйу)*.

Майже у всіх інших говорах української мови більшою чи меншою мірою виявляється вплив закінчень твердих основ іменників на закінчення іменників з основами на м'які та шиплячі приголосні. Це виявляється в заміні закінчень іменників м'якої групи та іменників з основами на **ж, ч, ш** закінченнями іменників з твердою основою.

Лише поодинокими прикладами засвідчується така заміна в північночернігівських говірках, перехідних до полтавських, у деяких середньонаддніпрянських говірках *(струйóйу, кринúц'ойу, сáжойу, гýшчою, онýчою, грýшою)* [74]. Далеко ширше вживається закінчення **-ою** замість **-ею** в полтавських говорах *(надíйойу, кáшойу)* [75], у го-

[74] Див.: *Брахнов В. М.* Деякі морфологічні особливості говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині, с. 62—63.

[75] Див.: *Ващенко В. С.* Полтавські говори, Х., 1957, с. 282.

ворах середньої Черкащини *(зор'о́йу, ми́шойу)* [76], південно-західної Київщини *(зм'ійо́йу, в'іӣц'о́йу, душо́йу)* [77], у слобожанських та степових говорах *(зе[и]мл'о́йу, ро́жойу)* [78], деяких східнополіських *(криии́ц'ойу, душо́йу)* [79], у частині волинських *(йа́'блун'ойу, гри́шойу, бу́р'ойу)*. У середньополіських говорах що далі на схід, то все більше втрачається розрізнювання відмінкових закінчень твердої і м'якої груп, причому переважають закінчення твердої основи.

Отже, майже в усіх говорах української мови (пор. і в «Кобзарі» Т. Шевченка: *діжою, душою, зорьою)* досить виразно виступає тенденція до уніфікації закінчень орудн. відм. однини твердої, м'якої і мішаної груп іменників першої відміни.

Іще К. Михальчук занотував у Мглинському повіті на Чернігівщині паралельні форми *водою* і *водой, хатою* і *хатой* [80]. Справді, в деяких північних діалектах, зокрема в північній і східній частині східнополіських говорів, в орудн. відм. однини поряд із закінченням **-ою, -ею** вживається паралельно (а місцями й переважно) закінчення **-ой (-ай)**: *барадой, рукой, земл'ой, криницай;* фіксується закінчення **-ой, -ей** і в говірках Холмщини. Такі паралельні форми спостерігаються в степових говорах і як рідкісні — в говорах полтавських *(хатой, ж'інкой, душой — душей, дорогой, головой)* [81].

Витворилися вони внаслідок фонетичної втрати кінцевого ненаголошеного **-у** і перетворення **j** в нескладове **i̯ (-ойу → -ой → -ої)**. У східнослов'янських пам'ятках форми з закінченням **-ой, -ей** фіксуються з XIV ст. і стають особливо характерними для російської та білоруської мов.

О. Потебня розглядав форми орудн. відм. однини на **-ой, -ей** у мові творів І. Котляревського як поетичну вільність, заперечуючи наявність їх у буденній мові. В. Ващенко, зважаючи на виключну обмеженість вживання в полтавських говорах форм типу *дорогой, головой, рукой, рибой,* схильний розглядати їх як форми, що відбивають вплив російської мови [82]. Наявність форм на **-ой** у північній частині східнополіських говірок, зрідка також у середньополіських пояснюється, на думку І. Матвіяса, впливом білоруської мови [83]. Проте можна форми орудн. відм. на **-ой (-ей)** розглядати і як форми, спільні для російської, білоруської і української мов, але з обмеже-

[76] Див.: *Могила А. П.* Словозміна в говірках Середньої Черкащини. —В кн.: Середньонаддніпрянські говори. К., 1960 , с. 44—45.

[77] Див.: *Лисенко П. С.* Важливі особливості морфологічної системи говірок Ставищенського району на Київщині. — Діалектол. бюл., 1956, вип. 6, с. 38.

[78] Див.: *Нагін Я. Д.* Зазнач. праця, с. 171.

[79] Див.: *Лисенко П. С.* Деякі особливості говірок Олишівського району Чернігівської області. — Діалектол. бюл., 1954, вип. 4, с. 33.

[80] Див.: *Михальчук К.* Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины. — Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край, т. 7, 1874, с. 531, 538; *Шимановский В.* Звуковые и формальные особенности ..., с. 84.

[81] Див.: *Нагін Я. Д.* Зазнач. праця, с. 171.

[82] Див.: *Ващенко В. С.* Зазнач. праця, с. 123.

[83] Див.: *Матвіяс І. Г.* Орудний відмінок однини іменників І відміни в українській мові. — В кн.: Територіальні діалекти та власні назви. К., 1965, с. 21.

нішим діапазоном і деякими специфічними відтінками їх уживання в українській мові.

У багатьох південно-західних говорах замість закінчень **-ою, -ею,** а то й одночасно з ними вживаються форми орудн. відм. одн. з закінченням **-оў, -еў**: *хатов, кобилов* [84], *китиц'оў, ме^{и}жоў* [85], *коц'убоў, стешкоў* [86], *свитов, свинев* [87], *дорогов, дынев — дыньов* [88], *руков, душев —душов* [89]; у говірках Івано-Франківщини, Тернопільщини і Львівщини зафіксовані контаміновані форми на **-ойов, -ейов** і навіть на **-овйов**: *водойоў, зи^{е}млейоў* [90], а в говірках Тернопільщини трапляються форми і на **-о/'о**: *м'ітло, хато, горойо, зо смитанойо* [91].

Важливо підкреслити, що в південно-західних говорах, особливо в буковинсько-покутських, частково в гуцульських майже послідовно, як і в говорах середньонаддністрянських, зберігається розрізнення у формах орудн. відм. одн. твердих і м'яких основ іменників: *хатоў, пшеницеў, межеў.*

Закінчення **-оў, -еў** утворилися внаслідок випадіння інтервокального **j** і пов'язаної з цим зміни кінцевого голосного **у** в нескладотворчий звук **ў**: **-ойу** (рукойу) → **-оу** *(рукоу)* → **-оў** *(рукоў)*; **-ейу** *(свинейу)* → **-еу** *(свинеу)* → **-еў** *(свинеў)*.

Пам'ятки української мови засвідчують закінчення **-ов, -ев** з XVI ст.: из *женовь* своев *Маровь* (АО, 89); характеризуючи мову Нягівських повчань, Ласло Деже в парадигму відмінювання іменників уводить для орудн. відм. однини форми *рыбовъ, душевъ* [92]. Контаміновані форми на **-ойов, -ейов, -овйов, -ойо,** як і скорочені форми на **-о,** недавнього походження.

Наявність закінчення **-оў** в орудн. відм. одн. в словацькій та чеській мовах не може служити доказом іншомовного походження таких форм в українських південно-західних говорах. Говори, що межують із словацькою мовою, звичайно мають форми не на **-ов,** а на **-ом**; форми орудн. відм. однини на **-ев** засвідчуються в російських пам'ятках із Двінської землі XV—XVI ст. і в сучасних російських говірках — нащадках давнього двінського говору [93]. Це дає підставу твердити, що південно-західні говіркові форми з закінченням **-оў (-еў)** витворилися на українському грунті, як і російські говіркові форми на **-ев** — на грунті російському.

[84] Див.: *Верхратський І.* Говір батюків, с. 45.

[85] Див.: *Бандрівський Д. Г.* Деякі морфологічні особливості говірок Турківського району Львівської області. — В кн.: Дослідження і матеріали з української мови, т. 2, К., 1960, с. 4.

[86] Див.: *Dejna K.* Зазнач. праця, с. 94—95.

[87] Див.: *Верхратський І.* Про говір долівський, с. 66.

[88] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 222—223.

[89] Див.: *Кобилянський Б. В.* Гуцульський говір ..., с. 40.

[90] Див.: *Шило Г. Ф.* Зазнач. праця, с. 100.

[91] Див.: *Dejna K.* Зазнач. праця, с. 93.

[92] Див.: *Дэже Ласло.* Очерки по истории закарпатских говоров. Будапешт, 1967, с. 134.

[93] Див.: *Соболевский А. И.* Лекции по истории русского языка, с. 123; *Обнорский С. П.* Именное склонение в современном русском языке, вып. 1. Л., 1927, с. 288—289.

У говорах галицьких, закарпатських, лемківських, деяких наддністрянських та надсянських, у говірках Тернопільщини існують ще форми орудн. відм. з закінченням **-ом**: *гором, пшеницьом* [94], *с коровом, за земльом* [95], *над водом, дорогом* [96], *халупом* [97]. Форми на **-ом, -ем** утворилися, мабуть, внаслідок засвоєння іменниками першої відміни закінчень іменників колишньої основи на **-ŏ-, -jŏ-**.

Вважати закінчення **-ом (-ем)** морфологічним запозиченням з польської мови серйозних підстав нема, хоч говіркові особливості української мови могли підтримуватися системою польської чи словацької словозміни.

Історія відмінкових форм місцевого відмінка має чимало спільних рис з історією дав. відм. однини іменників цієї ж відміни.

В українській літературній мові іменники твердої, м'якої і мішаної груп мають у місц. відм. закінчення **-і** (графічно після голосних та апострофа — **-ї**): *на машині, у п'ятирічці, у надії, на межі.*

Закінчення **-і**, що походить від давньоруського закінчення **-ѣ**, властивого первісно іменникам з основами на **-а-**, в історії української словозміни заступило собою закінчення місц. відм. однини **-и** іменників з основами на **-jā-** і закінчення місц. відм. однини **-и** або **-е** іменників з основами на **-ŭ-**. Те, що в давньоруських пам'ятках виявляється лише в поодиноких прикладах, в українській словозміні стає закономірністю. Пам'ятки української мови досить виразно засвідчують поширення закінчення **-і (← -ѣ)** у всіх групах іменників першої відміни (звичайно з графічними варіантами **-ѣ, -и**): *на долинѣ* (Р., 1349, 3), *грамотѣ* (1352, 7), *при воєводѣ* (1370, 18), *по колодѣ* (1386, 35), *на рици* (1407, 72; пор. і *на рѣцѣ* — 1424, 99), *на* сей *сторонѣ* (Рус., 1499, 30), *в мовѣ* (Зиз. Лекс., 1596, 28), *на травѣ* (Бер. Лекс., 1627, 43), *на Украинѣ* (ЛСам., XVII, 36), *о згодѣ* (56), *в коморѣ* (АПГУ, XVII, III, 163), *о годинѣ* (К. З., к. XVII, 39), *в Литвѣ* (48); *оу... земли* (1352, 6), *на воли* (Р., 1386, 35), *оу торговли* (П., 1399, 140), *о* той *землѣ* (Рус., 1499, 31), *на кошули* (АЖ, 1583, 60), *на шии* (Син., XVII, 168), *в шлиѣ* (Сл. Лекс., 1642, 215), *на вечери* (Грам. 1643, 60), *о* своюи *души* (П., 1322, 21), *оу вѣжи* (Р., 1434, 130), *в пущи* (АЖ, 1582, 45).

Флексію **-и** засвідчують і іменники колишньої основи на **-ū-**: *пры церкви* (П., 1322, 21), *в цркви* (Син., XVII, 148) і под.

Закінчення **-і** є типовим для говорів полтавських, київських, слобожанських, степових, південнополіських *(осиці, нозі, груші, на оборі, в одежі)*, причому в київських, слобожанських, степових, закарпатських, лемківських говорах зрідка помічається відсутність перехідного пом'якшення **г, к, х** в **з, ц, с**: *у дорог'і, на бабк'і, на мух'і, у Америк'і, (на) ног'і* [98].

---

[94] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 7, 121.

[95] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 217, 223.

[96] Див.: *Верхратський І.* Говір батюків, с. 45.

[97] Див.: *Верхратський І.* Про говір долівський, с. 66.

[98] Див.: *Ващенко В. С.* Зазнач. праця, с. 285; *Брахнов В. М.* Деякі морфологічні особливості говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині, с. 62—63;

Північні говори на місці закінчення **-ѣ** в іменниках м'якої групи звичайно мають відповідно до властивих їм фонетичних особливостей у наголошеній позиції **-ѣ́** *(на земл'ѣ́)*, а в ненаголошеній — **-е** (на ву́лице) [99]. У деяких південно-західних говірках у фонетично зміненому вигляді зберігається і давнє закінчення **-и** колишньої основи на **-jā-** і давнє закінчення **-и** або **-е** колишньої основи на **-ī-**: *по земли, у торговици* [100], *на вулици, при нид'іли* [101], *на дини, на шийи — шийі, на ме"жи — ме"жі, на паші — паши, в циркве* [102], *в церкви* [103].

У кличному відмінку іменники першої відміни в літературній українській мові мають успадковані з давньоруської мови закінчення **-о** для твердої групи *(сестро, Михайлівно, Миколо)* та **-е** (графічно і **-є**) для м'якої та мішаної груп *(Катре, Надіє, земле, душе)*. В історії вже української словозміни поширилось вживання закінчень **-о, -е** на ті іменники, що зайшли до складу першої відміни пізніше *(пісне)*. На українському ж грунті в пестливих іменниках м'якої групи з'являється закінчення **-ю** *(Галю, доню)*, засвоєне з кличного відмінка іменників другої відміни. Можливість використання закінчень **-у/-ю** кличн. відм. іменників другої відміни для творення кличн. відм. іменників першої відміни пояснюється близькістю суфіксів першої і другої відмін та тенденцією пестливих імен займати окреме місце в системі мови [104].

Характер переважної більшості староукраїнських пам'яток зумовлює дуже обмежене вживання категорії звертання, а в зв'язку з цим і форми кличн. відм. трапляються у них рідко. Проте можна твердити, що кличний відмінок властивий українській мові протягом всього періоду її формування і розвитку. Напр.: *Госпоже,* пани Несвецкая (Арх. ЮЗР, 1563, 8/III, 52); *о земле, о, образе* (В., к. XVI, 47), *о человѣче* (48), Гей, *Рицю,* встань, та Динису! (Інт., 1619, 46), *братонку* (47), Ей, *сину,* мой (к. XVII — п. XVIII, 50), *Сину* мой, *Гавърилку* (51) і т. д.

Багатовікова традиція вживання кличного відмінка в українському письменстві мала і має своїми джерелами живі українські говори. В українських говорах у функції звертання зрідка може виступати називний відмінок і, навпаки, хоч значно рідше, кличний може виконувати функції називного відмінка [105].

Шарпило Б. А. Українські говірки Луганщини в їх відношенні до діалектної системи південно-східного наріччя української мови. Луганськ, 1959, с. 12; *Нагін Я. Ю.* Зазнач. праця, с. 172—173; *Перетятько М. Л.* Морфологічні риси говірок Дубенського району Ровенської області. — Діалектол. бюл., 1960, вип. 7, с. 77.

[99] Див.: *Перетятько М. Л.* Зазнач. праця, с. 77.

[100] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 323, 324, 327.

[101] Див.: *Дейна К.* Зазнач. праця, с. 84—85.

[102] *Бандрівський Д. Г.* Деякі морфологічні особливості ..., с. 5.

[103] Див.: *Верхратський І.* Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів, II. Говори з наголосом недвижимим. — ЗНТШ у Львові, 1902, т. 45, кн. 1, с. 78—79.

[104] Див.: *Булаховський Л. А.* З історичних коментаріїв до української літературної мови. Клична форма (вокатив). — Мовознавство, 1952, т. 10, с. 94.

[105] Див.: *Потебня А. А.* Образцы северных малорусских говоров. Воронеж, 1871, с. 16; *Тимченко Є.* Вокатив і інструменталь в українській мові.—Зб. ІФВ УАН, 1926, с. 13—16; *Тимченко Є.* Номінатив і датив в українській мові. К., 1925, с. 30.

§ 24. **Форми множини.** У н а з и в н о м у відмінку множини іменники першої відміни на твердий приголосний у літературній мові мають закінчення **-и** *(берези, долини, дороги)*, іменники з м'яким і стверділим шиплячими приголосними основи — закінчення **-і** *(зорі, робітниці, сім'ї, мрії, межі)*.

Закінчення **-и** становить собою успадковане з давньоруської мови, але фонетично змінене закінчення **-ы**, що виступало в іменниках з колишньою основою на **-ā-** *(жены)*; закінчення **-і** успадковане з давньоруської мови, але фонетично змінене закінчення **-ѣ**, що виступало в іменниках із колишньою основою на **-jā-** *(землѣ)*.

Єдині для загальнонародної української мови та її говорів закінчення наз. відм. множини **-и**, **-і** виразно засвідчуються староукраїнськими пам'ятками: *справы* (П., 1389, 102), *слуги* (Р., 1393, 48), *воєводы* (П., 1395, 126), *дубровы* (Р., 1413, 83), *жонъки* (Рус., 1480—1482, 42), *халупки* (Син., XVII, 163), *хатки* (166), *нырки* (Бер. Лекс., 1627, 12), *стєжки* (37), *особы* (АПГУ, XVII, I, 188); *судіи* (П., 1393, 122), *судьѣ* (Р., 1411, 79), *границѣ* (Р., 1433, 125), *комєдіи* (Бер. Лекс., 1627, 44), *вувцѣ* (АПГУ, XVII, I, 89), *свинѣ* (127).

У карпатських говірках, де й досі зберігається розрізнення голосних [и] та [ы], в наз. відм. множини зберігається давнє закінчення **-ы**: *жоны, рыбы, коровы, рукы, душы, хыжы* [106], в останніх двох прикладах **-ы** також після стверділих приголосних **ш, ж**. Іменники з основою на задньоязичний приголосний у західнополіських та наддністрянських говорах мають закінчення **-і** або **-е**: *рук'і, шкарпетк'і, ног'і* [107], *дочк'е, жіночк'е* [108]. Іменники з основою на шиплячий приголосний набули в окремих говірках закінчення **-и**: *тешчи, каши* [109], *межи* [110]. У карпатських і гуцульських говорах у певних групах іменників відомі ще закінчення **-ове** та **-е**: *газдове* і *газде* [111].

Загальній закономірності підпорядковані були й іменники, що ввійшли до складу першої відміни з інших основ: *пісні, долоні*.

У р о д о в о м у відмінку іменники першої відміни в українській літературній мові найчастіше мають нульове закінчення *(доріг, шкіл, земель, робітниць, бур, меж)* і лише поодинокі іменники приймають закінчення **-ів** *(суддів, старостів* і з іншим значенням *старост, баб* і *бабів, губ* і *губів, легень* і *легенів, верств* і *верстов)* та **-ей** *(сімей, статей, бадей, мишей, свиней)*.

Форми род. відм. множини з нульовим закінченням (чистою основою) утворились безпосередньо із давньоруських форм род. відм. множини внаслідок відпаду кінцевих редукованих голосних

[106] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 218, 224.

[107] Див.: *Барановська Л. І.* Деякі особливості говірки містечка Луків Луківського району Волинської області. — Збірник студентських наукових праць, т. 1. Істор.-філол. та педагог. науки. К., 1955, с. 65.

[108] Див.: *Шимановский В.* Звуковые и формальные особенности ..., с. 84—85.

[109] Див.: *Брахнов В. М.* Деякі морфологічні особливості говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині, с. 63.

[110] Див.: *Бова (Ковальчук) Л.* Зазнач. праця, с. 108.

[111] Див.: *Кобилянський Б. В.* Гуцульський говір ..., с. 50.

-ъ та **-ь**. Такі форми є найпоширенішими, найуживанішими у пам'ятках староукраїнського письменства: на шесть *бочокъ* (П., 1342, 25), *гривенъ* (Р., 1359, 10), *копъ* (1370, 18), *слугъ* (1386, 35), *колодъ* (35), шисть *кобылъ* (1393, 52), ѡ(т) *бчо(л)* (Рус., 1458, 109), *пушекъ* (1480—1484, 42), *сти(р)тъ* (1488, 44), *ко(р)чомъ* (1489, 45), *попру(г)* (АЖ, 1582, 44), *подушокъ* (1584, 75), *по(д)ковъ* (76), *ложокъ* (79), жили коло *ко(с)токъ* (Сл. Лекс., 1642, 199), *перешкодъ* (АПГУ, XVII, II, 36), *скаргъ* (I, 9); *земль* (П., 1356, 33), *тесль* (1386, 35), ѡ(т) десѧть *овець*, ѡ(т) сто *бѣлиць*, ѡ(т) сто *лисиць* (Рус., 1408, 70); *клѧчъ* (1480—1484, 42).

Значно рідше фіксуються форми на **-ов** (→ **-ів**) та **-ей** ← (**-ий**): *старостъ — старостовъ* (Грам. 1643, 17), *планє(т)* (58) — *планєтовъ* (77_1); ѡ(т) десѧть *свинїи* (Рус., 1408, 70), пѧтеро *свинїй* (АО, 1576, 55), *свиней* (АПГУ, XVII, I, 122), *судей* (2), *яблоней* (54).

І для літературної української мови, і для українських говорів основними формами род. відм. множини іменників першої відміни є форми з чистою основою (нульовим закінченням). Форми з закінченням **-ів** (← **-овъ**), засвоєним із давніх основ на **-й-**, і форми з закінченням **-ей**, засвоєним із давніх основ на **-ї-**, для літературної української мови є поодинокими.

У східнополіських говорах майже виключно виступають форми з нульовою флексією *(хат, баб, сестер, стрі͡ех, ко͡уп)*; закінчення **-іў** (або його фонетичні варіанти) трапляються тут лише в поодиноких населених пунктах [112]. У більшості південносхідних говорів досить чітко виступає загальна тенденція до збереження форм на чисту основу, але форми на **-ів** фіксуються вже як паралельні в полтавських *(хат'ів, баб'ів)* [113], черкаських *(ст'ін'іў, груш'іў)* [114], степових *(жінк'іў , хат'іў, бабіў)* говорах. Найчастіше форма на **-ів** ужи͡вається в південно-західних говорах, за винятком, можливо, подільських, де **-ів** приймають лише поодинокі іменники *(голувіў, курувіў, губ'іў)* [115]. Так, у говорах наддністрянських і південноволинських форми на **-ів** є основними *(коз'іў, школ'іў, гор'іў, сестр'іў)* [116]; фіксуються форми на **-ів** також у говорах гуцульських *(душів)* [117], закарпатських *(жабів, дынів, душів)* [118]. Закінчення **-ів** приймають і іменники з колишньою основою на **-ꙋ-** *(церквів, коругвів)*.

Отже, форми на **-ів** — спільна риса для південно-західних і південно-східних говорів на відміну від говорів північних, хоч південно-західні говори й використовують ці форми ширше.

---

[112] Див.: *Лисенко П. С.* Деякі особливості говірок Олишівського району Чернігівської області, с. 33.

[113] Див.: *Ващенко В. С.* Зазнач. праця, с. 146—149, 329—330.

[114] Див.: *Могила А. П.* Зазнач. праця, с. 45.

[115] Див.: *Мельничук О. С.* Південноподільська говірка села Писарівки Кодимського району Одеської області, с. 64.

[116] Див.: *Шило Г. Ф.* Зазнач. праця, с. 120; *Перетятько М. Л.* Зазнач, праця, с. 224.

[117] Див.: *Кобилянський Б. В.* Гуцульський говір ..., с. 50.

[118] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 218—219, 224.

Незавершеність процесу усталення іменникових форм жін. роду з закінченням **-ів** засвідчується наявністю в деяких українських говірках форм род. відм. множини на **-ей (-ий)** типу *хатей, бабєй, машиней* [119], *козей, осей* [120], *совей, норей, вороней* [121], *жабий, косий* [122], *церквий* [123]. Поширення закінчення **-ей (-ий)** в іменниках жін. роду першої відміни зумовлюється, вірогідно, подібністю будови основ деяких іменників з колишньою основою на **-jā-** у формі род. відм. множини (д.-р. *свиний*), переходом окремих іменників в першу відміну із збереженням закінчень колишньої основи на **-ĭ-** *(мишей)*, своєрідністю кінцевого наголосу в род. відм. множини за наявності подовженого приголосного в основі *(стаття — статей, баддя — бадей)* [124]. Цим пояснюється і той факт, що форми на **-ей (-ий)** раніше від форм на **-ів** фіксуються у староукраїнських пам'ятках; закінчення **-ей** властиве в першу чергу пам'яткам Наддніпрянщини, Чернігівщини та Волині, закінчення **-ий** — типове для пам'яток галицьких, а, скажімо, у Крехівському апостолі 1560 р. вживаються подвійні форми — *тисѧчий* і *тисѧчей* [125], подвійні форми занотовано і в Нягівських повчаннях: *тисячій* і *тисячей* [126].

Давальний відмінок множини має закінчення **-ам** (для твердої і мішаної груп), **-ям** (для м'якої групи): *машинам, межам, бурям, мріям, сім'ям*. Закінчення ці успадковані з давньоруської мови з деякими фонетичними змінами (відпадіння кінцевого *-ъ*, стверднення певних груп приголосних). Загальнопоширеними є закінчення **-ам (-ям)** і в староукраїнських пам'ятках: *по дорогамъ* (Р., 1366, 14), воєводамъ (Р., 1433, 123), *по горам(ъ)* (Бер. Лекс., 1627, 55), *вербамъ* (АПГУ, XVII, III, 156), *овцам* (І, 162), *головам* (АС, 1693, 133); *по* всѣмъ *землямъ* (П., до 1301, 9), а судити *судьямъ* (П., 1393, 122), панѧ(м) (Р., 1404, 70), *душамъ* (Грам. 1643, 11). Закінчення **-ам** засвідчують і ті іменники, що зайшли в першу відміну з інших відмін: дасть *церквам* (П., бл. 1386, 64), *церквамъ* (АС, 1693, 57). У пам'ятках зрідка трапляються форми на **-омъ** та **-емъ**, утворені за аналогією до іменників чол. роду колишньої основи на **-ŏ-, -jŏ-**: *дядемъ* моимъ (П., 1393, 121).

Із діалектних форм варто назвати лише південно-західні форми типу *коругвіям, кріквіям* [127], *земл'ім, зазулім* [128], *бур'ом, земл'ом, дин'ом* [129].

---

[119] Див.: *Бова (Ковальчук) Л.* Зазнач. праця, с. 109.

[120] Див.: *Брахнов В. М.* Деякі морфологічні особливості говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині, с. 62.

[121] Див.: *Перетятько М. Л.* Зазнач. праця, с. 77.

[122] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 218, 219, 224.

[123] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 122—123.

[124] Див.: *Булаховський Л. А.* З історичних коментаріїв до української мови. Родовий відмінок множини. — Наук. зап. Київськ. ун-ту, 1946, т. 5, вип. 1, с. 87.

[125] Див.: *Керницький І. М.* Система словозміни ..., с. 95.

[126] Див.: *Дэже Ласло.* Зазнач. праця, с. 134.

[127] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 122—123.

[128] Див.: *Бандрієвський Д. Г.* Говори Підбузького району Львівської обл., К., 1960, с. 58; *Пура Я. О.* Говірки західної Дрогобиччини, ч. 1. Львів, 1958, с. 55.

[129] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 224.

У з н а х і д н о м у відмінку іменники мають у літературній мові форму, однакову з формою наз. відм. множини (в іменниках — назвах речей, явищ, процесів, понять і в деяких іменниках — назвах істот), або тотожну з формою род. відм. множини у назвах осіб та істот: *бачу фабрики, вулиці, площі; гнати вівці і овець; пасти корови і корів; бачу молодиць, листонош.* Іменники — назви речей, явищ, процесів, понять віддавна і донині зберігають свої закінчення, тотожні з закінченнями наз. відм. множини: есмо дали... *грамоты* (П., 1301, 13), *дубровы* (Р., 1368, 15), за єго вѣрныи *послоуги* (П., 1383, 62), *на... потребы* (Р., 1386, 35), *по ... лозы* (1440, 142), *струны* натягають (Бер. Лекс., 1627, 162); вызнаваючи *границѣ* (П., 1301, 13), *землѣ* (Р., 1352, 6), побралъ у всѣх насъ *шаблѣ* (АПГУ, XVII, II, 66).

Іменники — назви осіб та істот жін. роду почали приймати закінчення, тотожні з закінченнями род. відм. множини, дуже пізно; неусталеність у вживанні цих закінчень виявляється навіть у пам'ятках XVII ст. (пор. *свиней* ей побыли і *свинѣ* побили — АПГУ, XVII, I, 60), у живих говірках української мови.

Для о р у д н о г о відмінка множини основними є закінчення **-ами** (тверда та мішана групи), **-ями** (м'яка група): *водами, площами, вулицями, сім'ями;* лише поодинокі іменники (поряд із закінченнями **-ами, -ями**) мають закінчення **-ми**: *сльозами* (і *слізьми*), *свинями* (і *свиньми*). Закінчення **-ами, -ями** успадковані з давньоруських основ на **-ā-, -jā-;** закінчення **-ми (← -ьми)** — з давньоруських основ на **-ī-.** Іменники з колишніми основами на **-ū-** закінчення **-ами** набули ще в праслов'янській мові. Староукраїнські пам'ятки послідовно фіксують форми орудн. відм. множини з закінченням **-ами (-ями):** *з роботами* (П., до 1301, 9), и *со* всѣми *пошлинами* (П., після 1356, 33), и *съ пчолами* (П., 1361, 36), *z zatokami* (Рус., 1495, 53), *фарбами* (Бер. Лекс., 1627, 20), *жилами* і *а(р)тириями* (Сл. Лекс., 1642, 147), *з силами* (Л Сам., XVII, 81), *ватагами* (АПГУ, XVII, I, 73); *ис криницѧми* (П., до 1301, 12), *зъ пусчами* (П., 1322, 21), *съ* землами (Р., 1352, 5), *ис* своими *торговлѧми* (Рус., 1408, 70), *з ручницами* (АЖ, 1584, 78), *вувцями* (АПГУ, XVII, I, 73), *кузнями* (АС, 1693, 80), *зъ дшами* (К. З., к. XVII, 36).

Зрідка іменники першої відміни приймають закінчення орудн. відм. множини давніх основ на **-ŏ-, -jŏ-**, ще рідше — основ на **-ĭ-**: і *справы* всѣми (П., до 1301, 9), *съ чащи* (Р., 1424, 100), *с ѡвцы* постави (К. З., к. XVII, 35); *съ слугми* (П., 1395, 126). Такі форми занотував І. Верхратський у лемківських говорах, наприклад: *дрібныма сыроты* [130]. У наддністрянських, надсянських та бойківських говорах іменники з м'якими основами мають форми орудн. відм. мн. на **-ма** (закінчення двоїни): *піс'німа, мишіма, ме"жима* [131]. В окремих говірках форми на **-ми** в порівнянні з літературними нормами вживаються ширше: *бабми, мишми, віўц'ми, гуспудин'мі, дулон'мі* [132].

[130] *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 121.
[131] *Бандрівський Д. Г.* Деякі морфологічні особливості ..., с. 6—7.
[132] *Шило Г. Ф.* Зазнач. праця, с. 130, 131.

У м і с ц е в о м у відмінку виступають закінчення **-ах (-ях)**: *на фабриках, на площах, у статтях, у сім'ях.* З певними фонетичними змінами закінчення ці, успадковані з давньоруських форм місц. відм. множини колишніх основ на **-ā- (-ахъ)** та **-jā (-яхъ)**, є нормою для староукраїнських пам'яток, а також для всіх сучасних говорів української мови. Пор., наприклад: *въ рѣкахъ* (П., до 1301, 9), *в пригодахъ* (Р., 1399, 59), *по ѡбохъ сторонахъ* (1459, 171), *по дорогахъ* (АЖ, 1583, 54), *в бѣсѣдахъ* (Бер. Лекс., 1627, 102), *о кривдахъ* (Л Сам., XVII, 5), *о персонахъ* (АПГУ, XVII, III, 71); *по улицахъ* (П., 1389, 102), *во... границахъ* (Р., 1433, 124), *о вувцях* (АПГУ, XVIII, I, 89), *по турбаціяхъ* (II, 109), *в межах* (АС, 1693, 1).

Зрідка фіксуються форми місц. відм. множини на **-охь**, засвоєні із форм місц. відм. множини основи на **-ŭ-**: *о тых шкодох* (АПГУ, XVII, I, 102). Такі форми зрідка зустрічаються в наддністрянських, закарпатських, бойківських говорах: *на дин'ох, на межох, на ношох, в скрин'ох* [133].

Спеціальних закінчень для вираження у множині звертання іменники першої відміни не мають.

Іменники другої відміни

§ 25. Форми однини. До другої відміни іменників сучасної української мови належать іменники чоловічого роду на чисту основу *(плуг, кінь, твір)*, на **-о** *(тато, Юрко)*, дуже рідко на **-е** *(вітрище)* та іменники середнього роду з флексіями **-о** *(село, озеро)*, **-е** *(поле, сонце)* і **-я** *(знання, обличчя)*. З історичного погляду II відміна об'єднує іменники чоловічого роду з колишніми основами на **-ŏ-** *(судъ* — Р., 1352, 6; *братъ* — 1366, 12), на **-jŏ-** *(кнѧзь* — П., до 1301, 12; царь — Р., 1352, 6), на **-ĭ** *(гость* — Р., 1359, 10; *зѧть* — Р., 1385, 28; *путь* — П., 1393, 122), на **-ŭ-** (сынъ — Р., 1421, 93) і на приголосний *(днь* — Р., 1366, 14).

У н а з и в н о м у відмінку іменників чоловічого роду виступає переважно нульова флексія (чиста основа), що виникла внаслідок занепаду кінцевих голосних **-ъ** та **-ь**. Вужчу за обсягом групу становлять собою іменники чоловічого роду з закінченням **-о**: *дѧдко* (Рус., 1458, 40), *тато* (Зиз. Лекс., 1596, 23).

Іменники середнього роду успадкували давньоруські закінчення **-о, -е (-є)**: *дѣло* (Р., 1388, 39), *лѣто* (1407, 72), *село* (1424, 99); *поле* (1377, 24), *обличьѥ* (1393, 52), *дворище* (1411, 79).

Іменники середнього роду типу *життя, зілля, знання, листя* у наз. та знах. відмінках фіксуються в українських пам'ятках у двох формах: давнішній на **-є (-ьє, -иє)** і новішій на **-я.**

Форми на **-іе** в українських пам'ятках, як і в пам'ятках давньоруських, є книжними формами. Типовими є ці форми насампе-

---

[133] Див.: *Бандрівський Д. Г.* Деякі морфологічні особливості ..., с. 7; *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 220, 226, 233.

ред для книжних, «високих» стилів староукраїнського письменства.

У багатьох українських говорах, зокрема майже в усіх північних і в частині південно-західних, в наз. і знах. відмінках однини іменників середнього роду другої відміни відповідно до давньоруського **-ьје** фіксується флексія **-е**. Так, флексія **-е** засвідчується в говірках східнополіських *(подв'ірйе, п'ірйе, весіл'л'е, гол'ле, насіс'нн'е, жит'т'е, лист'е, камін'н'е)* [134], середньополіських *(жит'те, сміет'е, клоче, гороховин'е)* [135], західнополіських *(лахміт'е, з'іл'е, вулос'е, кулос'е, пит'е)* [136]; флексія **-а (-я)** трапляється в північних говорах лише в окремих населених пунктах переважно внаслідок впливу літературної мови.

Флексія **-е**, але, ймовірно, не з давнього **-е**, а як результат фонетичної зміни звука **а** з попереднім м'яким приголосним в **е**, а потім в **і**, засвідчується і в говорах наддністрянських *(в'ісіл'а, взут'е — взут'а пов'ітрйе, клоч'е)* [137], гуцульських *(вісілє, клочє, житє, знанє)* [138], покутських *(пір'є, подвір'є, щістє, листє)* [139], частково волинських *(жит'т'е, зіл'л'е)* [140].

Новіша з походження флексія **-а (-я)** виступає в середньонаддніпрянських, слобожанських, степових, карпатських (бойківських, лемківських, закарпатських), подільських, частково наддністрянських та волинських говорах. Властива флексія **-я** і літературній мові.

Форми на **-я** трапляються вже в давньоруських пам'ятках [141]. У XVI ст. форми на **-я** зустрічаються частіше, але засвідчуються вони спочатку лише в пам'ятках середньої Наддніпрянщини, Прикарпаття та Львівщини. Пам'ятки Волині, північної Київщини та Чернігівщини знають у XVI ст. тільки форми на **-е (-ье)** та дуже рідко на **-ие**.

Питання про спосіб виникнення флексії **-я** відповідно до давньої флексії **-ьје (← -ĭје)** остаточно не розв'язане. А. Кримський вважав що флексія **-а** виникла фонетично внаслідок зміни **е** на **а** в позиції після сполучення редукованого з **j** [142], Г. Ільїнський вбачав тут ре-

---

[134] Див.: *Брахнов В. М.* Характерні риси говірок трьох населених пунктів на Бориспільщині Київської області. — Діалектол. бюл., 1951, вип. 3, с. 29; *Лисенко П. С.* Деякі особливості говірок Олишівського району Чернігівської області, с. 28—29.

[135] Див.: *Гладкий П.* Говірка села Блиставиці Гостомельського району на Київщині, с. 127; *Лисенко П. С.* Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району на Київщині. — В кн.: Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови. К., 1954, с. 87.

[136] Див.: *Барановська Л. І.* Зазнач. праця, с. 62.; *Шимановский В.* Звуковые и формальные особенности ..., с. 65.

[137] *Бандрісський Д. Г.* Деякі морфологічні особливості ..., с. 4.

[138] *Кобилянський Б. В.* Гуцульський говір ..., с. 52.

[139] *Кобилянський Б. В.* Діалект і літературна мова. К., 1960, с. 54, 56.

[140] *Бова (Ковальчук) Л.* Зазнач. праця, с. 109; *Перетятько М. Л.* Зазнач. праця, с. 78.

[141] Див.: *Бевзенко С. П.* Історична морфологія української мови, с. 67.

[142] Див.: *Крымский А.* Украинская грамматика, т. 1. М., 1907, с. 338.

зультат синтаксичного процесу — заміну форм називного — знахідного формою родового [143].

У родовому відмінку в літературній мові вживаються флексії **-а (-я)** та **-у (-ю)**. Іменники середнього роду мають тільки флексію **-а (-я)**: *міста, прізвища, знаряддя;* іменники чоловічого роду — флексії **-а (-я)** та **-у (-ю)**: *робітника, тесляра, тварина, промовця, снігу, піску, водню.*

Флексія **-а (-я)** іменників середнього роду — це успадкована з давньоруської мови флексія імен із колишніми основами на **-ŏ-, -jŏ-;** ця флексія наявна у всіх староукраїнських пам'ятках, у всіх говорах української мови: недалеко *села* (П., 1322, 21), оув *озера* (Р., 1400, 62), ѡ(т) *сукна* (Рус., 1408, 70), *пшона* (АЖ, 1582, 39), *жита* (1583, 58), вєдро *масла* (65), щирого *золота* (Бер. Лекс., 1627, 43), з *дерева* (13), *борошна* (АПГУ, XVII, III, 13); отъ *дубьѧ* (Р., 1349, 3), половина *поля* (П., 1382, 61), до *морѧ* (1392, 109), до *оустьѧ* (Р., 1404, 68), ис того *дворища* (Рус., 1422, 66), до *вєзє(н)я* (АЖ, 1582, 43), для *моло(т)я* (1583, 54), иншого *поколѣнѧ* (Бер. Лекс., 1627, 49), не з *гуляня* (АПГУ, XVII, I, 74), о(т) того *зѣл(ъ)ѧ* (К. З., к. XVII, 48).

Флексію **-а** прийняли й ті іменники середнього роду з колишньою основою на **-es-**, що ввійшли до складу іменників другої відміни: ни одного *слова* (П., 1395, 126), з *неба* (Зиз. Лекс., 1596, 75), до *нб̃а* (К. З., к. XVII, 31), хоч зрідка трапляються в давніх українських пам'ятках як пережитки й архаїчні форми: не нашли *тѣлєсє* га *іс̃а* (ПЄ, 1556—1561, 76), с(ъ) *нб̃сє* (К. З., к. XVII, 34). З новою для цього типу слів флексією **-а** зберігає основотворчий суфікс **-ес-** іменник *колесо — колеса.*

Із двох флексій **-а (-я)** та **-у (-ю),** властивих у род. відм. однини іменникам другої відміни, перша становить успадковану з давньоруської мови флексію род. відм. однини іменників з колишніми основами на **-ŏ-, -jŏ-**, друга — успадковану з давньоруської мови флексію род. відм. однини іменників з колишніми основами на **-ŭ-.** Переважна частина іменників чол. роду мала основи на **-ŏ-, -jŏ-;** група іменників, що мала основи на **-ŭ-,** кількісно обмежена. У давньоруських пам'ятках форми род. відм. однини з флексією **-у** від іменників з основами на **-ŏ-, -jŏ-** вживаються досить рідко. На думку С. Обнорського, вони виступають з більшою чи меншою виразністю тільки з XIII ст.[144] За спостереженнями С. Слонського, у старопольських пам'ятках XIV ст. форми род. відм. однини на **-u** фіксуються лише від іменників з основою на **-ŭ-** (domu, miodu, czynu, stanu, wierchu, wołu) [145].

Українська мова зберігає форми род. відм. однини на **а-** від переважної більшості іменників чол. роду. Та протягом усього періоду

[143] Див.: *Ільїнський Г.* Як виникли українські форми називного однини середнього роду типу *зілля.* — Збірник комісії для дослідження історії української мови, т. 1, К., 1931, с. 61—76.

[144] *Обнорский С. П.* Именное склонение в современном русском языке, с. 99.

[145] *Słoński St.* Historia języka polskiego w zarysie. Lwów — Warszawa, 1934, s. 46.

розвитку української мови форми на **-у** в міру наближення до нашого часу набирають у ній все більшого поширення. В українських грамотах XIV—XV ст. В. Курашкевич знаходить форми род. відм. однини на **-у** лише від 23-х іменників [146]. І. Керницький, обстеживши значну групу українських пам'яток XVI ст., виявив у них 229 іменників, що постійно творять форми род. відм. на **-у**, і 52 іменники, що приймають у род. відм. однини то флексію **-у**, то **-а** (навіть в одній і тій же пам'ятці) [147]. У сучасній мові таких іменників, що виступають паралельно в цій формі то з флексією **-а**, то з флексією **-у**, існує понад 200.

За особливостями оформлення род. відм. однини іменники чол. роду поділяються на дві групи: іменники — назви живих істот і іменники — назви предметів, явищ, процесів, понять.

Іменники — назви живих істот, крім збірних типу *люду, народу, звѣру,* в староукраїнських пам'ятках послідовно фіксуються з флексією **-а (-я)**: снъ *короля* Данила (П., до 1301, 9), *пана* (Р., 1359, 10), *попа* (1415, 87), *чоловѣка* (1435, 134), до *боярына* (АЖ, 1583, 57), *словѧнина* (Грам. 1643, 42), *Яворенка* (АПГУ, XVII, I, 29), *бика* (II, 119), *лошака* (I, 212), *кнѧзѧ* (Р., 1341, 2), *господаря* (П., 1393, 120), *мужа* (Р., 1415, 87), *вязенѧ* (АПГУ, XVII, I, 3), *пѣвня* (190).

Флексію **-а (-я)** прийняли й ті іменники — назви живих істот, що ввійшли до складу другої відміни із основ на **-й-, -ї-**: *сна* (Р., 1366, 12), *гостѧ* (1366, 14), *кметѧ* (1377, 24), *вола* (АПГУ, XVII, I, 187), до *ногтя* (Сл. Лекс., 1642, 71). Прийняли флексію **-а (-я)** й іменники чол. роду на **-о**, що майже виключно всі означають назви людей.

В іменниках — назвах предметів, явищ, процесів, понять у пам'ятках української мови виявляються, хоч і не послідовно витримані, дві загальні тенденції.

Іменники, що означають точно окреслені предмети, явища, поняття, приймають здебільшого флексію **-а (-я)**: до Перунова *Дуба* (П., 1302, 19), ѡпосле Петрова *днѧ* (1396, 68), ѡ*(т) бука,* отъ *дуба* (Р., 1404, 68), ѡ(т) *воза* (Рус., 1407, 35), до *Илвова* (1408, 70), того *манастырꙗ* (1497, 60), з *овъторка* на сѣрѣду (АЖ, 1583, 68), стрѣлене з *лука* (Бер. Лекс., 1627, 15), до *лѣхтарѧ* (112), *Харкова* (АПГУ, XVII, I, 74), *тижня* (152), с *понеделка* (72).

Іменники, що означають збірність, речовини, масу, матеріал, назви явищ, процесів, абстрактні поняття та ін., тобто предмети, форму яких не можна точно окреслити або тривалість яких не можна облічити в часі, здебільшого мають у староукраїнських пам'ятках флексію **-у (-ю)**: з *роду* моего (П., 1347, 25), *ладану* (Р., 1350, 8), *миру* (1352, 6), *меду* (1366, 12), *закону* (1375, 20), *пѣрцу* (П., 1388, 87), *часу* (1388, 86), пушечъного *пороху* (Рус., 1480—1484, 42), wedro medu (1490, 48), *торгу* (1493, 50) длѧ *сорому* (ПЄ, 1556—1561, 49),

[146] *Kuraszkiewicz W.* Зазнач. праця, с. 107.

[147] *Керницький І. М.* Відміна іменників чол. р. в українських пам'ятках XVI в., с. 47—48.

гороху (АЖ, 1582, 39), *попєлу* (39), ѡ(т) *до(ж)чу* (43), *солоду*... было мѣро(к) три (1584, 123), без *гомону* (Зиз. Лекс., 1596, 29), ѡ(т) *гною* (Бер. Лекс., 1627, 56), ѡ(т) *дожджу* (159), до *саду* (АПГУ, XVII, I, 96), *товару* (26), *учинку* (39), зо *страху* (178), *шляху* (117).

Частина іменників чол. роду засвідчується в староукраїнських пам'ятках як з флексією **-а (-я)**, так і з флексією **-у (-ю)**: до *става* (Р., 1366, 14) — *ставу* (1451, 159), из *вѣка* (1366, 14) — из *вѣку* (1399, 59), *листа* (1388, 43) — *листу* (1404, 68), подлугъ *ѡбычая* (1388, 43) — злого *обычаю* (Зиз. Лекс., 1596, 49), з *дома* (Р., 1433, 122) — около *дому* (1386—1418, 35), з *рыма* (КА, 1560, 97) — до *рыму* (153), до *двора* (АЖ, 1584, 77) — до *двору* (1583, 48), *декрета* (АПГУ, XVII, I, 2) — *декрету* (40).

Загальне розмежування конкретного, одиничного і збірного, чітко окресленого і абстрактного, нечітко окресленого, наявність у староукраїнських пам'ятках флексій **-а (-я)** та **-у (-ю)** в певних семантичних групах іменників чол. роду, незалежно від їх приналежності в минулому до певних колишніх основ, наявність паралельних флексій від одного й того ж лексичного розряду іменників, часом від одного й того ж іменника — все це не тільки засвідчувало руйнування старої і одночасне створення нової системи відмінювання, а й зумовлювало деякі своєрідності словотворення (пор., напр., *верху*, але *вершка*, *саду*, але *садка*, *лісу*, але *ліска*), відкривало можливості використання різних з походження флексій для вираження відтінків значень слів, а то й диференціації їх значень (пор., напр., *стола* і *столу*, *вітра* і *вітру*, *бока* і *боку*, *листа* і *листу*, *каменя* і *каменю*, *трупа* і *трупу*, *гада* і *гаду*, *мороза* і *морозу* і под.). І. Керницький на матеріалі українських пам'яток XVI ст. виділяє три групи іменників, форма род. відм. однини яких на **-у (-ю)** пов'язана з особливостями їх семантики (назви дій та їх результатів, назви стану, властивостей) та словотворення: а) утворення з префіксами **ви-** ← **вы-** (*виступу*, *виходу*), **до-** (*доводу*), **за-** (*запису*), **з-** (*зросту*), **на-** (*напою*), **об-** (*обводу*), **о-** (*опису*), **от-** (*отпору*), **пере-** (*пересуду*), **по-** (*поклону*), **при-** (*приступу*), **роз-** (*роздѣлу*), **рос-** (*роспису*), **с-** (*сходу*), **у-** (*улову*); б) префіксальні або безпрефіксні утворення з суфіксом **-окъ**: *выступку*, *датку*, *добытку*, *задатку*, *обовязку*, *пожитку*, *ратунку*, *розсудку*, *оужитку*; в) безпрефіксні утворення: *бѣгу*, *бою*, *вару*, *диву*, *коштy*, *крику*, *свару*, *трепету*, *чину*, *шуму* [148].

У назвах предметів, явищ, процесів, понять при загальній тенденції до збереження основних семантичних груп іменників із властивими їм флексіями **-а (-я)** та **-у (-ю)** в говорах виявляється далеко більше вагань у вживанні флексій **-а (-я)**, **-у (-ю)**, ніж у мові літературній (*Києва* і зрідка *Києву*, *комбайна* і *комбайну*, *року* і *рока*, *метра* і *метру*, *любистка* і *любистку* і под.).

Заслуговують на увагу і деякі говіркові особливості. Так, за спостереженнями В. Ващенка, у східнополіських говорах більш

---

[148] Див.: *Керницький І. М.* Система словозміни ..., с. 40—41.

поширеними є форми на **-а (-я)**, у полтавських — форми на **-у (-ю)** [149]. Бойківські і суміжні підкарпатські та наддністрянські говірки в іменниках чол. роду з давньою основою на **-п-** зберігають архаїчну флексію **-е**: *дне, камене, пне, ремене, тижне, гребене* [150].

Релікти флексій давніх основ на приголосний та на **-ї-** зрідка фіксуються і в староукраїнських пам'ятках: до *дне* (Р., 1352, 6), До Дмитриева *дни* (П., 1371, 47), отъ *дни* (Р., 1411, 77), *корєнє* нє маютъ (ПЄ, 1556—1561, 41).

На спеціальну увагу заслуговує питання про причини поширення форм на **-у (-ю)**, яких у давньоруській мові було небагато. На думку О. Шахматова, флексія **-у** переносилася в ті основи на **-ŏ-**, які не позначали індивідуальних предметів і означали: 1) назви речовин і збірність, 2) назви просторовості, місцевості, 3) назви абстрактних понять [151]. С. Обнорський вважав, що індукція колишніх основ на **-й-** у род. відм. однини, як і в місц., здійснювалася за певних акцентуаційних умов. Іменники з рухомим наголосом, які означають назви неживих предметів, у род. відм. приймають флексію **-у** [152]. Проте історія форм род. відм. однини іменників чол. роду в усіх слов'янських мовах думки про вирішальну роль акцентуаційного чинника індукції род. відм. на **-у** не підтверджує [153]. На думку Л. Булаховського, вирішальну роль відіграли семантичні фактори. Закінчення **-у** в род. відм. однини основ на **-ŏ-** перейшло від основ на **-й-** під впливом іменників з матеріальним значенням *медъ, солодъ*, які позначали речовини, що мали неабияку вагу в стародавній Русі. Внаслідок впливу іменників *медъ* і *солодъ* почали набувати закінчення **-у** й інші іменники на означення речовини, маси, матеріалу, такі, як *хмель, воскъ*. За спільністю вживання тільки в однині закінчення **-у** набували також власні географічні назви (крім назв міст із прикметниковими формами на **-ів, -ин**) [154].

Форми д а в а л ь н о г о відмінка однини в літературній мові мають закінчення **-ові, -еві** (у м'якій групі графічно і **-єві**), **-у** (у м'якій групі графічно і **-ю**).

Флексії **-ові, -еві (-єві)** — найуживаніші флексії в іменниках чол. роду, особливо в назвах осіб: *Петрові, піонерові, плугові, велетневі, слухачеві, носієві, краєві*. Паралельно з формою на **-ові-, -еві (-єві)** іменники чол. роду можуть мати і рідше вживану форму на **-у (-ю)**: *трактористові — трактористу, секретареві — секретарю, дубові — дубу, огневі — огню*. Найтиповішою флексія **-у (-ю)** є для іменників середнього роду: *місту, середовищу, сонцю, обличчю*. Деякі іменники середн. роду переважно твердої групи з суфіксом

[149] Див.: *Ващенко В. С.* Зазнач. праця, с. 365.

[150] Див.: *Бандрівський Д. Г.* Деякі морфологічні особливості ..., с. 3.

[151] Див.: *Шахматов А. А.* Историческая морфология русского языка. М., 1957, с. 241.

[152] Див.: *Обнорский С. П.* Именное склонение в современном русском языке, с. 16.

[153] Див.: *Unbegaun B.* Зазнач. праця, с. 100.

[154] Див.: *Булаховський Л. А.* Розвідки в ділянці граматичної аналогії в слов'янських мовах, с. 50—70.

-к-, які означають назви осіб і тварин (малят), поряд із звичайною формою дав. відм. на **-у** мають паралельну форму з флексією **-ові**: *дитятку — дитяткові, немовлятку — немовляткові, лошатку — лошаткові*. Зрідка (переважно в фольклорі) форму дав. відм. однини на **-ові (-еві)** утворюють і інші іменники: *лихові, серцеві*.

Флексія **-у (-ю)** — це успадкована з давньоруської мови флексія дав. відм. однини іменників з колишніми основами на **-ŏ-, -jŏ-**; флексія **-ові (-еві)** — фонетично змінена давньоруська флексія дав. відм. однини іменників з колишньою основою на **-ŭ-**, хоч уже в давньоруських пам'ятках кожна з цих флексій могла вживатися і в основах на **-ŏ-, -jŏ-**, і в основах на **-ŭ-**.

Староукраїнські пам'ятки засвідчують вживання в дав. відм. однини іменників чол. роду флексій **-у (-ю), -ови (-еви)** та її різновиду **-овѣ (-евѣ)** і зрідка **-і (← -ѣ)**.

Найпоширенішою флексією дав. відм. однини в староукраїнських пам'ятках є флексія **-у (-ю)**: *єпископу ефимію* (П., до 1301, 9), *пану Григорію Тунькелю* (1347, 25), *рабу, сыну* (Р., 1350, 8), *князю* (1352, 6), *пану* (1370, 18), къ *млину* (1375, 20), *Роману* (1388, 37), *господину* моему *дѣду* великому *князю Витовту* (П., 1393, 121), к *двороу* (Р., 1445, 148), къ *берегу* (1445, 150), *воиту* (Рус., 1493, 50), нашому *бортнику* (1499, 31), *сину* своєму *пану Ма(т)фею* (АЖ, 1584, 123), *Назару* (АПГУ, XVII, I, 62).

Менш поширеними в староукраїнських пам'ятках є флексії **-ови (-еви), -овѣ (-евѣ)**: *Иванови* (Р., 1349, 4), *Ходорови* (1378, 26), *протодьяконови* (1378, 26), єсмо повернули *Свидригайлови* (П., 1382, 61), *Василеви* Карачовскому (1383, 62), *кгвалтови* (1388, 87), *ивашкови* (Рус., 1421, 64), *кондратови* (1422, 66), слоузѣ нашемоу *холмѣкови* (1452, 38), *дъворниковы* (АЖ, 1583, 67), *А(р)тюхови* (1584, 77), *Лукашови* (АПГУ, XVII, I, 155), *дѣдовы* (162), *шевцевы* (150); *васковѣ* (Р., 1401, 65), *Melentyiowi* (Рус., 1490, 48), *Михайловѣ* (АПГУ, XVII, III, 24).

Флексія **-овѣ (→ -ові), -евѣ (→ -еві)** є вже типовою для пам'яток XVII ст., особливо з середньої Наддніпрянщини. Відсутність у пирятинських книгах форм на **-овы (-евы)** при очевидній перевазі флексій **-ови (-еви)**, що вживаються паралельно з флексіями **-овѣ (-евѣ)**, і при численних випадках передавання звука **і** буквою **ѣ** красномовно свідчать і про поширеність у цих пам'ятках (пирятинських, полтавських, миргородських, лохвицьких) форм на **-ові (-еві)**.

Чимало є іменників чол. роду, засвідчуваних у староукраїнських пам'ятках як із флексією **-у (-ю)**, так і з флексією **-ови (-еви), -овѣ (-евѣ)**: тому *листу* (Рус. 1348, № 1) — тому *листови* (П., 1378, 61), *королю* (Р., 1386, 30) — *королеви* (1352, 6), къ *мунастыреви* (1378, 26) — къ *монастырю* (1459, 174), *господареви* (1386, 30) — *господарю* (1411, 76), нашему *королю Володиславу* (П., 1393, 118) — *Владиславови* (1393, 120), *розыздови* (Р., 1404, 68) — къ *розыздy* (1404, 68), *Дмитру* (АПГУ, XVII, I, 61) — *Дмитрови* (140), *товаришу* (I, 127) — *товаришови* (II, 60), *брату* (II, 1) — *братови* (III, 76).

Флексію **-у (-ю)** або **-ови (-еви)** приймають і ті іменники чоловічого роду, що ввійшли до складу другої відміни з інших основ: *зятєви* (Р., 1378, 26), *огнєви* (ПЄ, 1556—1561, 33), роскажу *камєнєви* (32), правдивому *путю* (7), *гостєви* (Бер. Лекс., 1627, 122), *мє(д)вєдови* (Сл. Лекс., 1642, 90).

Іменники середнього роду в староукраїнських пам'ятках послідовно мають тільки флексію **-у (-ю)**: *дворищю* (Р., 1349, 3), къ *селу* (Р., 1378, 26), къ третему *вызванью* (П., 1388, 87), тому *поганству* (Рус., 1456, 106), к *полю*, к тому *селищу* (1465, 29), *розказаню* (АПГУ, XVII, I, 105), *потомству* (III, 70). Флексія **-у** характеризує й іменники середнього роду колишніх основ на **-s-**: к *тѣлу* (Бер. Лекс., 1627, 111).

Аналізуючи українські грамоти XIV—XV ст., В. Курашкевич зауважує, що в іменниках чоловічого роду у грамотах із північних територій фіксується лише флексія **-у (-ю)**, а в галицьких грамотах поряд із флексією **-у (-ю)** виступає і флексія **-ови (-еви)** [155]. У молдавських грамотах XIV—XV ст. В. Ярошенко відзначає форми дав. відм. однини з флексіями **-у (-ю)**, **-ови (-еви)**, рідше **-овы (-евы)** і декілька форм із флексією **-овѣ (-евѣ)** [156]. І. Керницький констатує, що в пам'ятках XVI ст. Волині та Київщини панівною флексією дав. відм. однини є **-у (-ю)**; флексія **-ови (-еви)** у пам'ятках Київщини трапляється рідко і тільки у назвах осіб (пану *томкови хомичови* возному генераловы). У галицьких та молдавських пам'ятках виступають однаковою мірою дві форми дав. відм. однини — як із флексією **-у (-ю)**, так і з флексією **-ови (-еви)**, причому остання флексія охоплює не тільки назви осіб, а й назви предметів *(пожиткови, порядкови, мунастиреви)*.

Сучасний діалектний поділ теж великою мірою відбиває той стан, який засвідчують пам'ятки. Так, у східнополіських і середньополіських говорах майже безвинятково виступає флексія **-у (-ю)**: *брату, дубу, мору, пол'у* [157]. У західнополіських говорах поширена вже флексія **-ови (-еви)**: *братови — братуви, бат'кови — бат'куви, коневи, товарищеви (-уви), хлопц'ови (-уви)*.

Флексія **-ови (-еви)** поширена майже у всіх південно-західних говорах. Так, фіксується вона в говорах наддністрянських *(віknови, мелникови, крайеви, сонциви)* [158], надсянських *(кон'ови — коневи, гостинцеви, шеўцеви,* але й *вітцу, селу, серц'у)* [159], гуцульських *(братови, кон'ови — коневи, літови, полеви)* [160], буковинсько-

[155] Див.: *Kuraszkiewicz W.* Зазнач. праця, с. 109.

[156] Див.: *Ярошенко В.* Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV вв. — Збірник комісій для дослідження історії української мови, т. 1. К., 1931, с. 292.

[157] Див.: *Виноградський Ю. С.* Зазнач. праця, с. 125, 162; *Брахнов В. М.* Характерні риси говірок трьох населених пунктів на Бориспільщині Київської області, с. 30—31.

[158] Див.: *Janów J.* Gwara małoruska Moszkowec i Siwki Naddniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych. Lwów, 1926, s. 62; *Приступа П. І.* Зазнач. праця, с. 41—42.

[159] Див.: *Верхратський І.* Про говір долівський, с. 64—67.

[160] Див.: *Кобилянський Б. В.* Гуцульський говір ..., с. 47.

покутських *(кон'ови — коневи, ткачови — ткачеви, тил'еткови)* [161], у деяких подільських та волинських *(вуйкови, татови, косарови, хлопц'ови, йагн'аткови)* [162], бойківських *(кон'ови — коневи, господарови — господареви,* але й *чоловіку, віц'ц'у, хлопц'у)* [163] та ін.

Для південно-східних говорів найхарактернішою є флексія **-ові (-еві),** флексія **-у (-ю)** вживається рідше. Так, у полтавських говорах основними формами дав. відм. однини є *батькові, братові, коневі, товаришеві,* іноді й *кон'ові, товаришові (-еві),* але з ними співіснують, територіально не розмежовуючись і семантично не розрізняючись, і форми *брату, батьку, кон'у, товаришу* [164]. У полтавських говорах основними є і форми *дубов'і, л'ісов'і, гайев'і* (іноді *гайові,* дуже рідко *дубови, лісови, гайови),* з якими співіснують, територіально не виділяючись, і форми *дубу, л'ісу, гайу,* хоч і значно активніші, ніж у попередній групі іменників — назв людей та істот [165].

Загальною тенденцією для степових говорів є поширення відмінкових флексій іменників з твердою основою на іменники з м'якою основою та з основою на шиплячий: *ковал'ов'і, кон'ов'і, гост'ов'і.*

Типові для південно-західних говорів форми на **-ови (-еви)** витворилися фонетично із давньоруських форм **-ови (-еви)** внаслідок зміни **-и (-і)** в **-и** (передньо-середнє). Типові для південно-східних говорів і літературної мови форми дав. відм. одн. на **-ові (-еві)** виникли, вірогідно, з **-овѣ (-евѣ).** Форми на **-ові (-еві)** А. Кримський виводив безпосередньо з давньоруських форм на **-овѣ (-евѣ)** [166]. Появу **ѣ** на місці **и** О. Соболевський пояснював аналогією до таких форм, як *землѣ* (род. одн. імен з основою на **-jā-**), *женѣ* (дав. відм. одн. імен з основою на **-ā**), *конѣ* (знах. відм. мн. імен з основою на **-jŏ-**) [167], Є. Будде — аналогією до місц. відм. одн. імен з основою на **-ŏ-** *(столѣ)* [168]. Певне значення для цієї заміни мали, мабуть, і такі особливості південно-східних говорів, як тенденція до збереження, навіть збільшення групи м'яких приголосних і відсутність таких різких відмінностей між **и** та **і,** які властиві південно-західним говорам [169].

У знахідному відмінку однини іменники мають форму, однакову з формою називного або родового відмінка. Форму, однакову з формою називного відмінка, мають всі іменники середнього

---

[161] *Dejna Z.* Зазнач. праця, с. 90.

[162] *Дердюк А. Р.* Деякі особливості говірки села Заміхів Новоушицького району Хмельницької області.— Збірник студентських наукових праць, т. 1. Істор.-філол. та педагог. науки, вып. 1, К., 1955, с. 79—80; *Яцимирский Б. М.* Описание говора г. Старой Ушицы Подольской губернии. — Сб. ОРЯС, 1916, т. 14, № 3, с. 13.

[163] *Бандрівський Д. Г.* Деякі морфологічні особливості ..., с. 4.

[164] *Ващенко В. С.* Зазнач. праця, с. 112—117.

[165] Там же.

[166] Див.: *Крымский А.* Зазнач. праця, с. 101—102.

[167] Див.: *Соболевский А. И.* Очерки из истории русского языка. К., 1884, с. 88.

[168] Див.: *Будде Е. Т.* Лекции по истории русского языка. Казань, 1907, с. 231.

[169] Див.: *Dejna K.* Зазнач. праця, с. 91.

роду, а також іменники чоловічого роду, що є назвами предметів, явищ, процесів, понять *(село, місце, стіл, сон, ячмінь, сніп);* іменники ж чоловічого роду, що є назвами істот, а також персоніфікованих явищ, мають у знах. відм. однини форму, тотожну з формою род. відм. однини *(будівника, доповідача, хлопця, коня, Мороза).* Наявність двояких форм в іменників чоловічого роду пов'язана з формуванням в історії української мови категорії істот і неістот.

В о р у д н о м у відмінку однини виступають флексії **-ом, -єм (-єм), -ям.** Флексію **-ом** мають іменники чол. і середн. роду твердої групи *(ударником, містом),* **-ем** (після голосного та апострофа графічно і **-єм**) — іменники чол. і середн. роду мішаної і м'якої груп *(товаришем, плечем, секретарем, місцем, урожаєм, солов'єм);* флексію **-ям** мають тільки іменники середн. роду, що кінчаються на **-я**: *життям, зіллям, щастям, луб'ям.*

За особливостями творення форм орудного відмінка однини у староукраїнських пам'ятках можна виділити три групи іменників:

а) іменники чол. і середн. роду на твердий приголосний основи з успадкованою з давньоруської мови, фонетично зміненою флексією **-ом (← -ъмь)**: *борошном* (АПГУ, XVII, III, 12), нашимъ *листомъ* (П., 1342, 24), *обьѣздомъ* (Р., 1349, 4), и съ *лѣсомъ* (П., 1361, 36), *аксамитомъ* (Рус., 1488, 44), тымъ *способомъ* (1498, 61), передъ *вечоромъ* (АЖ, 1583, 68), з *розумомъ* (Бер. Лекс., 1627, 9), *небожчиком* (АПГУ, XVII, I, 65), *тином* (46), *урядомъ* (24), *ухомъ* (АЖ, 1584, 118), подъ *нбомъ* (Сл. Лекс., 1642, 382);

б) іменники чол. і середн. роду на м'який приголосний основи з успадкованою з давньоруської мови, фонетично зміненою флексією **-ем (← -ьмь)**: з *гаємъ* (П., 1342, 25), межи *кнѧземь,* межи *королемь,* съ *колодѧземь* (Р., 1366, 14), съ *зѧтемь* (1378, 26), з *камєнє(м)* (АЖ, 1581, 122), *Василем* (АПГУ, XVII, I, 10); *повелѣньємъ* (Р., 1388, 8), с *полем* (П., 1378, 61), *зби(т)ємъ* и *гранє(н)ємъ* (АЖ, 1584, 102), *промєнє(м)* (К. З., к. XVII, 33);

в) іменники чол. і середн. роду на шиплячі приголосні, **ц** та **р**, що мають форми орудн. відм. однини то на **-ем**, то на **-ом**: поехати *гостинцом* ... въ лево *гостинцемъ* (П., 1322, 21), *сычемь* (Р., 1378, 26), *господаремъ* (П., 1393, 120), съ *манастыремъ* (1394, 54), съ *канцлѣремъ* (Р., 1458, 169), за *сє(с)тренъцемъ* (АЖ, 1583, 54), и(з) *жеребъцє(м)* (57), *воєводичо(м)* (1584, 89), *Дорошем* (АПГУ, XVII, I, 61) і *Дорошомъ* (58); *товаришем* (78) і *товаришомъ* (3), *купцем* (21) і *купъцом* (III, 13); зъ тымъ *селищомъ* (П., 1347, 26), *дворищемъ* (Р., 1411, 79), *лищем* (АПГУ, XVII, I, 38).

Починаючи з XVI ст. фіксуються вже і форми орудн. відм. однини іменників середн. роду типу *зілля* з флексією **-ямь**: под *замышленямь* (ПЄ, 1556—1561, 18), *пѣрямъ* ѡбросльій (Бер. Лекс., 1627, 81), *приложеням* (АПГУ, XVII, I, 39), под *сумленям* (40), *стараням* (64).

Майже для всіх говорів української мови характерною є тенденція до поширення флексій іменників твердої групи в іменниках м'якої та мішаної груп. У поодиноких випадках тенденція ця вияв-

ляється в західній частині східнополіських говорів *(гайом, серц'ом)*, виразно — в середньополіських *(гайом, кон'ом, кушчом, сердом)* і вже переважає в говорах західнополіських [170].

Заміна флексії **-ем** флексією **-ом** особливо типова для південно-західних говорів, зокрема подільських *(кон'ом, ножом, косаром, сонц'ом)* [171], волинських *(ковал'ом, пал'цом, сторожом)* [172], бойківських *(крайом, Васил'ом, косар'ом, ножом, нас'ін'ом)* [173] та ін.

Перевага відмінкових флексій іменників з твердою основою в орудн. відм. однини над м'якою основою і основами на **ж, ч, ш** виразно виявляється в степових говорах *(ковальом, пал'ц'ом, ножом, пол'ом)* [174], менш виразно в говорах слобожанських *(кон'ом — конем, гайом — гайем)* [175] і лише в поодиноких випадках у говорах середньонаддніпрянських *(гайем — гайом, дошчем — дошчом, бондаром, з'ат'ом, коржом)* [176].

Для більшості південно-східних говорів, особливо середньонаддніпрянських, як і для літературної мови, характерним є розрізнення в орудн. відм. однини іменників другої відміни флексій (передусім наголошених) твердої і м'якої основ та основ на **ж, ч, ш:** *в'ікном, вогнем, кл'учем*. Ця риса помітна вже в описах Черкаського та Канівського замків (XVI ст.), але виразніше виявляється в пам'ятках середньої Наддніпрянщини XVII ст.: *братом* (АПГУ, XVII, II, 1), *млином* (АП, XVII, 87), *огнем* (АПГУ, XVII, II, 1), *хлопцем* (I, 62), *конем* (АП, XVII, 56), *лицем* (АПГУ, XVII, II, 105). Досить послідовне розрізнення твердого і м'якого варіантів типове також для багатьох східнополіських, надсянських, надпрутських, гуцульських, частково волинських говорів [177].

У місцевому відмінку однини в літературній мові виступають флексії **-ові (-еві, -єві,), -у (-ю), -і (-ї).**

Деякі іменники можуть мати паралельні флексії: *на козакові — на козаку,* зрідка *на козаці; на вчителеві — на вчителю,* зрідка *на вчителі; на товаришеві — на товаришу,* зрідка *на товаришці.*

Флексії місц. відм. однини **-і (-ї), -у (-ю), -ові (-еві, -єві)** — різної давності і різного походження. Флексія **-і (-ї)** становить собою з походження фонетично змінену давньоруську флексію місц. відм.

---

[170] Див.: *Барановська Л. І.* Зазнач. праця, с. 64.

[171] Див.: *Мельничук О. С.* Зазнач. праця, с. 64; *Дердюк А. Р.* Зазнач. праця, с. 90.

[172] Див.: *Бова (Ковальчук) Л.* Зазнач. праця, с. 108; *Перетятько М. Л.* Зазнач. праця, с. 78.

[173] Див.: *Бандрівський Д. Г.* Деякі морфологічні особливості ..., с. 4.

[174] Див.: *Нагін Я. Д.* Зазнач. праця, с. 177; *Чабаненко В. А.* Особливості відмінювання у степових говорах долини р. Кінської. — В кн.: Українська лінгвістична географія. К., 1966, с. 98.

[175] Див.: *Шарпило Б. А.* Спроба порівняльно-історичної характеристики східнослобожанських (старобільських) говірок, с. 12.

[176] Див.: *Брахнов В. М.* Деякі морфологічні особливості говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині, с. 63.

[177] Див.: *Їжакевич Г. П.* Про особливості говірок Броварського району Київської області. — Діалектол. бюл., 1950, вип. 2. с. 41; *Бова (Ковальчук) Л.* Зазнач. праця, с. 108—109.

однини **-ѣ**, що була властива первісно іменникам з основами на **-ŏ-** *(на полѣ, въ лѣсѣ, на мѣстѣ)*. Іменники з основами на **-jŏ-** у місц. відм. одн. мали первісно флексію **-и** *(на кони, при отьци, на поли, в сьрдьци)*, що за свідченням давньоруського письменства лише з XII—XIII ст. почала витискуватися флексією **-ѣ** *(при анатолиѣ, в морѣ)*. Флексія **-у (-ю)** становить собою успадковану з давньоруської мови флексію місц. відм. однини іменників з основами на **-ŭ-** *(на вьрху)*. Флексія **-ові (-еві, -єві)** — це змінена в своїй кінцевій частині давньоруська флексія дав. відм. однини іменників з основами на **-й-** *(сынови)*, що прийняла на себе згодом і функції місц. відм. однини [178].

Іменники з новою основою на твердий приголосний в місц. відм. однини в староукраїнських пам'ятках приймають флексію **-ѣ → і** (з графічними, іноді і з говірковими варіантами **-и, -е**).

а) Іменники чол. роду: *въ Львовѣ* (П., до 1301, 10), *по животѣ* (Р., 1350, 8), *на судѣ, оу холмѣ* (1352, 6), *по вовсѣ* (Р., 1386, 35), *в киевѣ* (Рус., 1497, 59), *у чєрєсѣ* (АЖ, 1583, 59), *на возѣ* (Зиз. Лекс., 1596, 27), *в полонѣ* (70), *въ розумѣ* (Бер. Лекс., 1627, 63).

Звичайними є чергування **г, к, х** перед **-ѣ** із **з, ц, с**: ни на коем(ъ), *трѣзѣ* (П., бл. 1390, 106), *на роцѣ* (Р., 1404, 70), *в острозѣ* (Рус. 1458, 10), ѡ *ковчєзѣ* (Бер. Лекс., 1627, 31), *в Коломацѣ* (АПГУ, XVII, III, 152), *на ночлѣзѣ* (I, 64);

б) іменники середн. роду: ни *о* которомь же *дѣлѣ* (П., після 1356, 33), *по рожествѣ* (Р., 1370, 18), *въ мѣстѣ* (1375, 20), *въ правѣ* (1386, 35), *въ княжествѣ* (П., 1388, 86), *въ лѣтѣ* (Р., 1393, 52), *оу* ту (м) *сєли* (Рус., 1458, 109), *в винѣ* зварена (Зиз. Лекс., 1596, 45), *в маслѣ* (Бер. Лекс., 1627, 62).

Флексію **-ѣ (→ -і)** приймали й іменники з колишньою основою на **-es-**, хоч подекуди виступали й старовинні флексії місц. відм. однини цих іменників: *въ* то(м) же *словѣ* (Зиз. Лекс., 1596, 85), *на* старомъ *тѣлѣ, въ тѣлѣ* (Бер. Лекс., 1627, 17, 48), але й *въ тєлєси* (44), *въ словєси* гни (116).

Іменники чол. та середн. роду засвідчують у староукраїнських пам'ятках і форми місц. відм. однини з флексією **-у (-ю)**:

а) іменники чол. роду: *въ дому* (Р., 1359, 10), *въ ставу* (1366, 12), *при пану* (1370, 18), *на лану* (1386, 35), *на* семь *листу* (П., 1388, 81), а *у* которомъ *торгу* (Рус., 1408, 71), *у стожъку* (1450—1484, 42), *у Житомиру* (АЖ, 1583, 58), *на* само(м) *поча(т)ку* (Зиз. Лекс., 1596, 51), *в достатку* (Бер. Лекс., 1627, 8), *въ утыску* (81), *въ порядку* (142), *о тютюну* (АПГУ, XVII, I, 114), *на дядку* (III, 60), *в лугу* (III, 102); *при* томъ, де(и), *бою* (АЖ, 1584, 86).

Флексію **-у (-ю)** приймали іменники з колишньою основою на **-ĭ-**: *на* само(м) *локтю* (АЖ, 1584, 118), *при* то(м) *зятю* (151);

---

[178] Про умови, фактори вживання флексій **-і (-ї), -у (-ю), -ові (-еві, -єві)** в сучасній українській літературній мові див.: *Тимошенко П. Д.* Флексії місцевого відмінка однини іменників другої відміни. — Укр. мова і літ. в школі, 1975, № 3; *Сологуб Н. М.* Варіантні флексії місцевого відмінка однини іменників II відміни.— В кн.: Морфологічна будова сучасної української мови. К., 1975, с. 83—95.

б) іменники середн. роду: *о забитю, въ пытанью* (П., 1388, 85), *въ держанию, на здоровию, на имѣнию* (Р., 1434, 130), *на* томъ *полю* (АЖ, 1583, 64), *на дворищу* (АПГУ, XVII, III, 128), *у войску* (I, 13).

Іменники з новою основою на м'який приголосний в місц. відм. однини в староукраїнських пам'ятках характеризуються флексією **-и**, що витіснялася з часом флексією **ѣ- (→ -і)**: *при кнѧзи* (П., 1341, 23), *в покои* (Р., 1370, 18), *при ѡтци* (П., 1396, 128), *оу* нашемъ *монастыри* (бл. 1399, 139) — *у* Печерскомъ *монастырѣ* (1398, 135), *на г(с)дари* (Р., 1466, 148), *при ко(н)ци* (Зиз. Лекс., 1596, 25), *в кораблі* (27), пор. *в кораблѣ* плаваю (Сл. Лекс., 1642, 278).

Такий же процес відбувався і в межах іменників, що зайшли в другу відміну з колишніх основ на **-ї-** та на приголосний: *по дни* (Р., 1415, 87), пор. *в днѣ* (АПГУ, XVII, I, 45), *во ѡгни* (К. З., к. XVII, 42), пор. *о огнѣ* (33).

Незавершеність процесу витворення системи флексій місц. відм. однини іменників другої відміни спричинялася до функціонування кількох паралельних флексій: *на лѣстѣ* (Р., 1401, 65) — *на листу* (1421, 92), *при атаманѣ* (АПГУ, XVII, I, 192) — *при атамани* (II, 62) — *при атаману* (I, 96), *в дни* (I, 39) — *в днѣ* (I, 45) — *в дню* (I, 60); *на* то(м) *правѣ* (Рус., 1460, 111) — *в* то(м) *праву* (АЖ, 1584, 99).

З XIV—XVI ст. поодинокими прикладами, а з XVII ст. вже часто засвідчуються в староукраїнських пам'ятках ще й флексії **-ови (-ові), -еви (-еві)**: *при архимандритовѣ* Ѳодосіеве (П., 1398, 134), *при* пану *Федоровѣ Шепелевѣ* (АПГУ, XVII, I, 80).

У східнополіських і середньополіських говорах форми місц. відм. однини з флексіями **-ови (-еви), -ові (-еві)** майже не відомі; для північного наріччя типовою є флексія **-у** *(на льоду, на дубу, на кон'у)*, а також флексія **-і (-ѣ)**, яка згідно з фонетичною системою частини північних говорів у наголошеній позиції може звучати і як **-іе̂** *(на століе̂, на коніе̂)*, а в ненаголошеній — як **-е**: *на хлопце* [179]. Тому флексія **-е** в місц. відм. однини, що трапляється в багатьох пам'ятках Волині, північної Київщини, Чернігівщини і частково середнього Подніпров'я, може пояснюватися не тільки українсько-білоруськими традиціями книжної мови XIV—XVI ст., а й впливом на книжну мову фонетичної системи північноукраїнських говорів.

Для південно-західних, певною мірою західнополіських і південно-східних говорів типовими є флексії **-у (-ю), -ови (-еви), -ові (-еві), -і (-и)**, але тут фіксуються своєрідні риси у вживанні цих флексій. Так, у всіх говірках української мови, як і в давньоруських пам'ятках, характерною є тенденція до вживання флексії **-у** після задньоязичних приголосних **г, к, х** *(на снігу, на току, на верху)*, хоч форми з перехідним пом'якшенням задньоязичних і ненаголошеною флексією **-і** *(у лузі, в байраці, у русі)* теж непоодинокі і досить стійкі. Вживання флексії **-у** в стародавніх українських пам'ятках незаперечно свідчить не тільки про вагомість іменників

---

[179] Див.: *Лисенко П. С.* Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району на Київщині, с. 95.

давньої основи на **-й-** в поширенні флексії **-у**, а й системи наголошування та словотворення (пор. форми від іменників із суфіксом **-ок**).

У північній частині середньонаддніпрянських говорів вживається звичайно флексія **-у** *(на бат'ку, на кон'у)*, а в південнополіських говорах цілком запанували флексії **-і** та **-ові (-уві)**: *на дубі, у пол'і, на Питрові, на хлопчикуві* [180]. Для багатьох південно-західних говорів характерними є форми місц. відм. однини типу *у вогню, на тім каменю, на тім тижню, на весіллю, в клочю* [181].

Для багатьох південно-західних говорів типовою є форма місц. відм. однини на **-ови (-еви)**, що виходить далеко за межі іменників — назв істот, поширюючись і на іменники середн. роду *(на мел'никуви, на морьови, на сінови* [182], а в південно-східних говорах вживається відповідно флексія **-ові (-єві)** переважно в іменниках — назвах людей і в імєнниках середн. роду — назвах істот *(на синові, на ковал'ові, на сторожеві — на сторожові, на лошаткові)*.

І в південно-західних, і в південно-східних говорах іменники твердої групи в місц. відм. однини на місці давнього **-ѣ** мають **-і** *(в сад'і, у л'іс'і, на в'ікн'і)*; флексію **-і (-ї)** мають південно-східні говори в м'якій та мішаній групах *(на велетні, в краї, на плечі)*, але в переважній частині південно-західних говорів, частково і в говірках західнополіських, колишня флексія місц. відм. однини **-і** іменників з основою на **-jŏ-** фонетично перетворилася в **-и:** *в липни, у вересни, на кони, у м'іс'аци, на мори, при вогнишчи;* пор. *на вогни, на дни, на камени* [183].

У к л и ч н о м у відмінку іменники чол. роду мають у літературній мові флексії **-у (-ю), -е.** Флексію **-у** приймають іменники твердої групи з суфіксами **-ик, -ік, -ок, -к(о),** мішаної групи з основою на шиплячий: *ударнику, механіку, синку, батьку, соловейку, товаришу, слухачу;* також деякі несуфіксальні іменники м'якої групи: *вчителю, Івасю, краю, місяцю.* Всі інші іменники чол. роду мають флексію **-е:** *брате, друже, козаче, хлопче.* Іменники середн. роду у кличному відмінку мають форму, однакову з називним.

Такими ж флексіями характеризуються звертання і в старо-українських пам'ятках: *смерде* (П., після 1389, 103), *панє* (Бер. Лекс., 1627, 27), На, *Іване* (АПГУ, XVII, I, 114), *королю* (Р., 1386, 34), *го(с)подару* (ПЄ, 1556—1561, 16), *дурню* (Бер. Лекс., 1627, 65), *сину* (АПГУ, XVII, I, 202), *сынъку* (147).

Кінцеві задньоязичні приголосні **г, к, х** перед **-е** закономірно чергуються з **ч, ж, ш.**

---

[180] *Мельничук О. С.* Зазнач. праця, с. 64.

[181] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 177; *Тимченко Є.* Льокатив речівниковий в українській мові. К., 1925, с. 14; *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 245—246; *Кобилянський Б. В.* Гуцульський говір ..., с. 52.

[182] Див.: *Приступа П. І.* Зазнач. праця, с. 118; *Бандрівський Д. Г.* Деякі морфологічні особливості ..., с. 5; *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 118.

[183] *Приступа П. І.* Зазнач. праця, с. 42; *Dejna K.* Зазнач. праця, с. 87; *Верхратський І.* Про говір долівський, с. 64—66; *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 117.

Українська мова майже без змін успадкувала систему флексій кличних відмінків мови давньоруської. Зрідка в староукраїнських пам'ятках фіксуються випадки вживання форми називного відмінка в функції звертання (Будь ты, *небожъ,* при тум, а я вже побѣгу — АПГУ, XVII, I, 78) і випадки вживання кличних форм у функції підмета (Над Бугом-рікою, там стояв *Іване Богуне* Калиницький, *обивателю* Комлицький — Дума «Іван Богун»).

Не тільки в говірках, але і в літературній мові поширилися форми кличного відмінка з закінченням **-у (-ю)** в іменниках твердої групи *(батьку, братику),* в іменниках м'якої групи із суфіксом **-ець** *(митцю, комсомольцю),* втратили своє старе і набули нового закінчення в кличному відмінку іменники з колишньою основою на **-ĭ-** *(гостю, голубе).*

§ 26. Форми множини. У називному відмінку множини в українській літературній мові вживаються флексії **-и** для твердої групи іменників чол. роду, **-і** (графічно і **-ї**) для м'якої та мішаної груп іменників чол. роду і для деяких іменників середн. роду, **-а** (графічно і **-я**) для іменників середн. роду всіх груп і деяких іменників чол. роду: *робітники, селяни, ковалі, пролетарі, краї, товариші, очі, міста, явища, моря, поля, вуса* (і *вуси).*

У староукраїнських пам'ятках наз. відм. мн. іменників чол. роду характеризується такими флексіями: 1) **-и (-і)** (з давніх основ на **-ŏ-**); 2) **-ове** або її м'який варіант **-еве** (з основ на **-й-**); 3) **-е** або **-и** (з основ на **-ĭ-** та на приголосний); 4) **-ы** або **-и** (із знах. відм. мн. основ на **-ŏ-** та на **-ŭ-**; 5) **-и** або **-ѣ** (із знах. відм. мн. основ на **-jŏ-**).

Можна припускати, що в українських пам'ятках справді відбивається давня флексія **-і** в таких прикладах, як-от: *послуси* (Р., 1359, 10), *бортници, дьяци, свидци* (1370, 18), *оунуци* (Рус., 1458, 109), *гвалтовници* (Бер. Лекс., 1627, 78), *турци* (111).

Три характерні риси властиві вживанню цієї флексії у староукраїнських пам'ятках: а) флексія **-и (-і)** найчастіше фіксується в найдавніших українських пам'ятках; б) флексія **-и (-і)** для XVI ст. властива головним чином пам'яткам Галичини; у пам'ятках Волині і Подніпров'я флексія **-и (-і)** вже не фіксується: *стрѣлники, винники, лучники* (АЮЗР, 1518, I, 57); в) в українських пам'ятках XVI і особливо XVII ст. вживання флексії **-і (-и)** звужується. В літературній українській мові флексію **-і** зберігає лише іменник *друзі.*

Флексія **-ове (-еве)** типова переважно для давніх пам'яток Галичини: *попове, поповичове* (П., 1301, 14), *послове* (1371, 47), *панове* (1393, 120), *щадкове* (1397, 131), *сынове* (Рус., 1423, 79), три *бро(д)ве* (1456, 105), наши пріятєлєве (1460, 100), *грєкове* (1462, 116), *вѣтровє* (ПЄ, 1556—1561, 15), *голодовє* и *моровє* (70), *дновє* (26), *потомкове* (АО, 1606, 110), *катовє* (Бер. Лекс., 1627, 80). Але, наприклад, у Бориспільських актах флексія **-ове** трапляється тільки двічі *(панове* — 1615 р., *потомъкове* — 1637 р.), в Полтавських актових книгах XVII ст. лише в слові *панове* і переважно у кличному відмінку.

У сучасній літературній українській мові лише слово *панове* зберігає кличний відмінок на **-ове,** і то тільки в дипломатичному стилі мови, та ще зрідка *братове, синове.*

Флексія **-е** найчастіше фіксується в іменниках із суфіксом **-ин** (в однині), що мали давню основу на **-ŏ-,** але у множині втрачали суфікс **-ин** і відмінювалися як імена з основами на приголосний: *люде* (П., 1301, 14), *землѧне* (Р., 1359, 10), *сусѣде* (1370, 18), *львовчѧнє* (Рус., 1408, 72), *мѣщанє* (1493, 50), *дворяне* (АПГУ, XVII, III, 53), *поганє* (Син., XVII, 142). В сучасній українській літературній мові флексія **-е** не вживається.

Уже в пам'ятках давньоруської мови з XI—XII ст. фіксуються випадки вживання форми знах. відм. мн. іменників з основою на **-ŏ-,** а з XII—XIII ст.— з основою на **-jŏ-** у функції називного множини. Явище це, зумовлене різними факторами [184], спричинилося до появи в українській мові нових флексій наз. відм. множини — **-и (← -ы)** та **-і (← -ѣ).**

Панівними флексіями наз. відм. множини у староукраїнських пам'ятках усіх територій є флексії **-и, -ы:** *выходы* и *борты, ігумены, діаконы* (П., 1301, 14), *намѣстъкы* (Р., 1394, 54), *свѣтки* (Рус., 1407, 35), *Г. паробъки, волы* три (1480—1484, 42), *мытники* наши (1487, 43), *заголо(в)ки* (АО, 1576, 55), *ланцухи* (Зиз. Лекс., 1596, 66), *коники* (69), *ремесники* (АПГУ, XVII, III, 82), *будинки* (75).

Іменники з м'якою основою приймають флексію **-ѣ (→ -і),** перенесену із знах. відм. множини основ на **-jŏ-:** *му(д)рцѣ* (Зиз. Лекс., 1596, 33), *мулярѣ* (63), *владарѣ* (Бер. Лекс., 1627, 27).

Зрідка в староукраїнських пам'ятках фіксуються форми наз. відм. множини на **-а (-я):** *гвоздя* (ЄУС XVI ст.) [185], *грунта* (АПГУ, XVII, II, 122), *города* (30). Утворені внаслідок впливу іменників середн. роду та форм двоїни, такі форми набирають відтінку збірності, як і сучасні *вівса, хліба.*

Давньоруські флексії **-а (-я)** зберігають в українській мові форми наз. та знах. відм. множини іменників середн. роду з колишніми основами на **-ŏ-, -jŏ-, -es-:** на то тыи *села* (П., 1301, 13), купилъ... *поля* (П., 1342, 24), придалъ єсмь єму *озера* (Р., 1349, 3), вывозити *сукна* (Рус., 1408, 70), *бєдра* (Бер. Лекс., 1627, 6), *колеса* (АПГУ, XVII, III, 75). Єдиним винятком із загального правила є іменники середн. роду *око, плече, ухо,* що вже в давньоруській мові перейшли до основ на **-ŏ-, -jŏ-** і, прийнявши тут нову форму двоїни, зберігають її в функції множини *(очі, плечі, уші,* хоч від останнього іменника відома й форма *вуха).*

Форми наз. відм. множини іменників чол. роду на **-и (← -ы), -і (← -ѣ)** та іменників середн. роду на **-а (← -а), -я (← -ja)** властиві всім говорам української мови. Проте лемківські і деякі закарпатські говори досі зберігають форми наз. відм. множини з давньою флексією **-і** (із закономірною фонетичною зміною її в **-и,** але із збе-

---

[184] Див.: *Марков В. М.* Зазнач. праця, с. 65—69.
[185] Див.: *Керницький І. М.* Система словозміни..., с. 56.

реженням перехідного пом'якшення **г → з, к → ц, х → с**): *вовци, вояци, парібци, дуси, пастуси* [186].

Для багатьох говорів південно-західного наріччя, особливо для лемківських, характерними є форми на **-ове** (переважно в іменниках, що означають назви людей): *сватове, братове, синове, мужове, родове, старостове, сусідове, панове, товаришове, пташкове, вірлове, плугове* [187]. У поліських і південно-східних говорах ці форми трапляються дуже рідко. Проте і в південно-західних говорах вживання форм на **-ове** явно йде на спад [188].

У північних та південно-західних говорах іменники на означення збірності із суфіксом **-ан (-ян)** мають у наз. відм. множини флексію **-е**: *громад'ане, мещчане, цигане, заробітчане, сел'ане* [189]; таку ж флексію мають часом і деякі інші групи іменників: *л'уде, сусіде, чколяре* [190]. Для північних говорів типовою є наявність кількох пізніших різновидів форм наз. відм. множини іменників із суфіксом **-ан (-ян)**: *циган'і, сел'ані, цигані, сел'ані; циган'а, і* навіть *циган'н'а — циган'н'е* [191].

Новою для іменників із суфіксом **-ан (-ян)** є флексія **-и** *(цигани, сел'ани)*, що виявляється в середньонаддніпрянських, слобожанських, степових, буковинсько-покутських, багатьох північних і подільських говорах (часом як паралельна до **-е**) і тільки за останні десятиліття перетворилася в норму для літературної мови.

Рисою, типовою для північних, меншою мірою — для південно-східних і найменшою мірою — для південно-західних говорів, є вживання у наз. відм. множини флексії **-а (-я)**: *грунти — грунта, поводи — повода, голоси — голоса, вечори — вечора, труди — труда, вуси — вуса, рукави — рукава* [192].

У р о д о в о м у відмінку множини іменники другої відміни в літературній мові мають флексії **-ів** *(робітників, учителів, настроїв, морів, полів, рідше — піль)*, **-ей** *(гостей, коней, плечей* і *пліч, ушей* і *вух)* або чисту основу *(селян, сіл, слів, місць, бажань)*.

Для іменників чол. роду основною є флексія **-ів**, для іменників середн. роду — нульова флексія. Нульова флексія виникла внаслі-

[186] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 118; *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 189—190.

[187] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 189, 203; *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 7; *Верхратський І.* Говір батюків, с. 45—46.

[188] Див.: *Бандрівський Д. Г.* Деякі морфологічні особливості ..., с. 5; *Кобилянський Б. В.* Діалект і літературна мова, с. 181—182.

[189] Див.: *Брахнов В. М.* Характерні риси говірок трьох населених пунктів на Бориспільщині Київської області, с. 31; *Лисенко П. С.* Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району на Київщині, с. 95.

[190] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 190, 203; *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 178.

[191] Див.: *Матвіяс І. Г.* Поширення деяких морфологічних явищ у середньонаддніпрянських говорах, — У кн.: Середньонаддніпрянські говори. К., 1960, с. 156—158.

[192] Див.: *Лисенко П. С.* Деякі особливості говірок Олишівського району Чернігівської області, с. 32; *Лисенко П. С.* Важливіші особливості морфологічної системи говірок Ставищенського району на Київщині, с. 37; *Могила А. П.* Зазнач. праця, с. 50.

док відпаду кінцевих редукованих **-ъ** та **-ь** у формі род. відм. множини іменників з колишніми основами на **-ŏ-** *(столъ, селъ)*, **-jŏ-** *(конь, поль)*. Флексії род. відм. множини **-ъ** та **-ь** в іменниках чол. роду уже в давньоруській мові не мали потрібних для флективної мови розрізнювальних якостей (пор. форми *столъ, конь*, однакові для род. відм. мн., наз. та знах. одн.), тому уже в давньоруській мові почали замінюватися флексіями род. відм. множини імен з основами на **-ĭ-** *(сыновъ)* та на **-ī-** *(гостьи)*. Давні флексії род. відм. множини основ на **-ŏ-** стійко зберігали і зберігають форми іменників типу *селян, громадян*. Ці форми фіксуються і в староукраїнських пам'ятках: ѡ(т) *бояръ*, ѡпроч *мирянъ* (П., 1301, 14), *земл҃анъ* (Р., 1388, 39), противъ *татаръ* (П., 1395, 126), ѡ (*т*) *мѣщанъ* (АЖ, 1583, 48), *селянъ* (АПГУ, XVII, III, 122).

В іменниках середн. род. занепад флексій **-ъ, -ь** не міг викликати потреби в заміні їх флексіями іменників інших основ, бо форми род. відм. множини *(селъ, поль)* і наз., знах. однини *(село, поле)* чітко диференціювалися; до того ж, серед іменників з основами на **-ĭ-** та на **-ī-** не було зовсім іменників середн. роду, а іменники з основою на **-es-** *(словесъ, чудесъ)* у род. відм. множини мали також флексію **-ъ**. Тому майже безвинятково староукраїнські пам'ятки засвідчують форми типу *отъ оурочищъ* (П., 1302, 19), *лѣтъ* (Р., 1375, 20), *отъ мѣстъ* (1388, 41), пять *вєдєръ* меду (Рус., 1499, 31), *мясъ, пшо(н)* (АЖ, 1582, 43), але: много *чудо (в)* (КА, 1560, 11), *свердловъ* (АЖ, 1582, 43).

Поширення флексій род. відм. множини **-ів** та **-ей (-ий)** на іменники середн. роду — надбання останніх століть, викликане впливом іменників чол. роду, об'єднаних з іменниками середн. роду в один тип відмінювання. Пор. говіркові *озерів, письмів* [193], *йаблук'іў, серц'іў, крил'іў* [194].

Флексії **-овъ (→ -ув → -ів), -евъ (→ -юв → -ів)** є найпоширенішими в іменників чол. роду: *с перевозов* (П., 1301, 14), *до* Бѣлыхъ *берговъ* (1302, 19), не давши *свѣтковъ* (1388, 86), *до домовъ* (1389, 102), противъ *турковъ* (1395, 126), *предковъ* (Рус., 1411, 74), колико *возовъ* (1429, 82), *млиновъ* (1430, 86), ѡ(*т*) наши(х) *мытнико(в)* (1456, 104), *с* трє(х) *годовъ* (1487, 44), *ла(ш)то(в)* (АЖ, 1582, 39), *жупанов* (1583, 75), *братувъ* (АПГУ, XVII, I, 89), *потомкувъ* (III, 98); десе(т) *рублевъ* (1347, 26), *орлювъ* (Бер. Лекс., 1627, 125); *отъ мѣстичовъ* (Р., 1368, 16), *грошювъ* (1378, 26), *стрѣлцевъ* (1399, 59), иныхъ *господаревъ* (П., 1400, 148), ѡ*(д) до(ж)чо(в)* (АЖ, 1582, 40), а наимоуетъ *стороживъ* (Арх. ЮЗР, 1552, VII/I, 81).

Отже, є підстави твердити, що вже в XV—XVI ст. флексія **-овъ** (у твердій групі іменників) та її різновид **-евъ** (у м'якій групі іменників), **-овъ** або **-євъ** (в іменниках на шиплячий приголосний, а також на **-ц** та **-р**) цілком витіснили старовинні флексії основ на **-ŏ-, -jŏ-**.

---

[193] Див.: *Верхратський І.* Говір батюків, с. 43—44.
[194] Див.: *Перетятько М. Л.* Зазнач. праця, с. 78.

Рідше фіксуються в староукраїнських пам'ятках флексії **-ий, -ей:** *кнѧзии* (Р., 1352, 6), *приѧтелии* (П., 1387, 75), *кониі* (Р., 1398, 56), *родителєи* наши(х) (Рус., 1429, 85), *пєрстєнє(и)* золоты(х) (АЖ, 1584, 79), долгота *днiй* (Бер. Лекс., 1627, 31), царъ *звѣрєй* (57), *жителей* (АПГУ, XVII, I, 73). У пам'ятках XVI ст. Волині і Наддніпрянщини виступає флексія **-ей,** у галицьких же пам'ятках переважає флексія **-ий** [195].

Нульова флексія, флексії **-овъ (-евъ)** та **-ий (-ей)** виступають у староукраїнських пам'ятках часом як флексії паралельні: *грошии* (Р., 1359, 10) — *грошювъ* (1378, 26) — *грошей* (1434, 78), *рублиї* (1388, 37) — *рублевъ* (1411, 76), *ѡ(т)цъ* (Рус., 1429, 86) — ѡ(т)цев(ъ) (Бер. Лекс., 1627, 80), *непрiятелии* (Р., 1433, 62) — *непрiѧтюлъ* (1434, 130), ѡ(т) нѣмєцкы(х) *возъ* (Рус., 1408, 72) — *возовъ* (1429, 82), *господаревъ* (Р., 1400, 62) — *у господареи* (1446, 128).

У прикарпатських пам'ятках XVI—XVIII ст. зрідка фіксуються ще говіркові форми на **-ехъ, -охъ:** *цре(х), непрiятеле(х),* в бойківських пам'ятках і форми на **-ѣхъ** (противко .д. *столпѣ(х)* [196].

Форми на **-ех, -ох** наявні й тепер переважно у лемківських говорах української мови [197].

У живих говорах (п'ять *год, раз*), як і в літературній мові *(чобіт, татар),* іменники чол. роду лише в поодиноких випадках мають у род. відм. множини нульову флексію. Найчастіше в живих говорах, як і в літературній мові, вживається в род. відм. множини флексія, засвоєна від імен з колишньою основою на **-й-,** рідше — з основою на **-ї-.**

У середньонаддніпрянських, а також сусідніх північних, слобожанських, степових і подільських говорах майже послідовно вживаються форми род. відм. множини з флексією **-ів** *(голубів, ведмедів, вогнів,* але *гостей, коней)* при варіантних **-ей (-ий)** *(коней, кон'ей коний, кон'ій, кон'іў)* [198]. Для багатьох південно-західних говорів типовим є ширше вживання форм род. відм. множини з флексією **-ий** (при варіантних **-ій, -ей**), зокрема в іменниках із суфіксом **-ець** *(гостий, путій, коний, тижний, хлопций)* [199].

У давальному відмінку множини в літературній українській мові виступає флексія **-ам (-ям):** *робітникам, містам, товаришам, прізвищам, шахтарям, ковалям, місцям, питанням.*

У давньоруській мові іменники чол. і середн. роду мали в дав. відм. множини флексії **-амъ** (основи на **-ā-**), **-ѧмъ** (основи на **-jā-**), **-омъ** (основи на **-ŏ-**), **-емъ** (основи на **-jŏ-**), **-ъмь** (основи на **-й-**), **-ьмъ**

---

[195] Див.: *Керницький І. М.* Відміна іменників чол. р. в українських пам'ятках XVI ст., с. 60.

[196] Див.: *Керницький І. М.* Зазнач. праця, с. 58, 61.

[197] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 7.

[198] Див.: *Матвіяс І. Г.* Зазнач. праця, с. 159—160; *Ващенко В. С.* Зазнач. праця, с. 189—192.

[199] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 204, 228; *Верхратський І.* Говір батюків, с. 139—142; *Голоскевич Г. П.* Описание говора Бодачевки (Колодиевки) Ушицкого уезда Подольской губернии. — ИОРЯС, 1910, 14, № 4, с. 122.

(основи на **-ĭ-** та приголосний); початкові структурні елементи цих флексій становили собою кінцеві звуки детермінативів. Внаслідок руйнування колишнього поділу іменників за тематичними суфіксами і об'єднання майже всіх іменників чол. і середн. роду в один тип відмінювання, кістяком якого стали іменники з колишніми основами на **-ŏ-**, **-jŏ-**, іменники з колишніми основами на **-ŭ-** прийняли в дав. відм. множини флексію **-омъ**, а іменники з колишніми основами на **-ĭ-** та з основами на приголосний — флексію **-емъ**. Утворенню уніфікованих флексій **-омъ**, **-емъ** сприяли і фонетичні зміни **-ъмъ** в **-омъ** і **-ьмъ** в **-емъ**. Завершується цей процес лише в нових східнослов'янських мовах — українській, російській, білоруській, як і процес витіснення флексій **-ом**, **-ем** флексіями **-ам**, **-ям**, що розпочинається також у надрах давньоруської мови.

Для українських пам'яток XIV—XVII ст. панівними флексіями дав. відм. множини в іменниках з колишніми основами на **-ŏ-**, **-jŏ-**, **-ŭ-**, **-ĭ-** та на приголосний є **-ом** (тверда група) і **-ем** (м'яка група): *попомъ...* и всѣмъ *Архїеп(с)помъ* (П., 1301, 13), *по* всемъ *городомъ* и *погостомъ...* и своимъ *тывуномъ* приказуемъ (1322, 22), *вѣкомъ* (Р., 1359, 10), *послухомъ* (1368, 16), *къ тѣмъ... цыганомъ* (1434, 90), *barysznikom* (1490, 48), *бурмистро(м)* и радца(м) (1493, 50), *будніко(м)* (АЖ, 1582, 39), *къ мѣстичемъ* (Р., 1341, 2), *кнѧземъ* (1352, 7), *гостемъ* (1366, 14), своимъ *пріятелемъ* (П., 1388, 86), *гусє(м)* дво(м) (АЖ, 1583, 52), *каменемъ* (Грам. 1645, 19).

Інколи фіксуються у староукраїнських пам'ятках і флексії **-умъ** (← **-омъ**), **-юмъ** (**-емъ**), які засвідчують процес зміни голосних **о** та **е** в **і** у новозакритих складах: *оунукумъ* (Р., 1359, 10), *намѣсткумъ* (1433, 121), *городумъ* (125), *глинарюмъ* (1386, 35), *пріятелю(м)* (1434, 130), *купцюмъ* (АПГУ, XVII, I, 73).

Флексії **-ом** (**-ум**), **-ем** (**-юм**) властиві в дав. відм. множини і іменникам середн. роду: и *по* боярскимъ *селомъ* (П., 1301, 13—14), *противу дѣломъ* (Р., 1350, 9), *къ дворищюмъ* (1390, 176).

За свідченням давньоруських пам'яток, приблизно з XIII ст. флексії **-омъ**, **-емъ** починають витіснятися флексіями **-амъ**, **-ямъ**, хоч поодинокі приклади вживання флексій **-амъ**, **-ямъ** у дав. відм. множини замість флексій **-омъ**, **-емъ** трапляються і в XII ст. (господи помози... *люагощонамъ* — напис на хресті XII ст.) [200] і навіть в XI ст. (всиявъшааго тѣмь *жителямъ* — Путятина мінея XI ст., 76 зв.) [201].

Появу флексії **-ам** (також **-ами**, **-ах**) О. Соболевський відносить до XIII ст. і пояснює її впливом іменників жіночого роду з колишньою основою на **-ā-** (**-jā-**) [202]. На думку О. Шахматова, витіснення старого закінчення новим почалося з давального відмінка в словах середнього роду, які вже мали флексію **-а** (**-я**) у формах називного

[200] Див.: *Мясоедов В.* «Иерусалимский крест» в ризнице собора в Гильдесгейме. — Зап. отд. русск. и слав. археологии Русск. археол. об-ва, 1918, вып. 12, № 2, с. 7—22.

[201] Див.: *Марков В. М.* Зазнач. праця, с. 100.

[202] Див.: *Соболевский А. И.* Лекции по истории русского языка, с. 117.

та знахідного відмінків множини [203]. Однак сам О. Шахматов пізніше змінює свою думку і розв'язує цю проблему по-новому. Першим відмінком, який замінив старе закінчення новим, був не давальний, а орудний відмінок. Викликана така заміна була тим, що в цей період форма орудного відмінка множини іменників з основою на **-ŏ-** *(столы, дворы)* збігалася з формами знахідного та називного відмінків множини *(столы, дворы)*. Для подолання омонімічності й витворюється флексія **-ами,** що підтримувалася флексією **-ми** орудного відмінка множини іменників чоловічого роду **-ĭ-** та **-ъv-**основ, а також прикметниковими та займенниковими флексіями. Нова флексія переходить потім і в середній рід, а за аналогією до орудного відмінка множини і в давальний **(-ам)** та місцевий **(-ах)** відмінки множини [204].

В українській мові, як і в російській та білоруській, процес витіснення флексій **-ом, -ем** флексіями **-ам, -ям** завершується лише в першій чверті XVIII ст. Принаймні до кінця XVIII ст. випадки вживання флексій **-ам, -ям** у давніх українських пам'ятках нечисленні: *тулинамъ, къ закопамъ* (Р., бл. 1458, 167), *городамъ* [205], вольно... *боярамъ* и *мещанамъ* зверь бити (Арх. ЮЗР, 1552, VII/I, 86), *розбуйникамъ* (АПГУ, XVII, I, 62), *жаданенькам, чернцамъ* (II, 64), *грунътам* (II, 78), *унукам* (III, 80), *мельникам* (III, 88).

Флексія дав. відм. множини **-ам (-ям)** є нормою в сучасній українській мові та її діалектах. Варто відзначити, однак, що деякі говори досі зберігають старі форми дав. відм. множини на **-ом (-ум, -ім), -ем (-юм, -ім).** Такі форми засвідчуються в говорах східнополіських *(конем, хлопцем, д'адком, пастухом)* [206], західнополіських *(двором, гус'ом, кон'ом, кон'ум, конім)* [207], наддністрянських *(кон'ом, кон'ем, кон'ім, гос'ц'ом)* [208], надсянських *(конім, быкім, синім, волім)* [209], гуцульських та буковинсько-покутських *(злодієм — злодійім, приятелем — приятелім)* [210], подільських *(чобот'ом, кон'ом, плечом),* бойківських *(кон'ом — конім, з'ат'ом — з'ат'ім, гос'ц'ом — гос'ц'ім, ножом, бичом)* [211], закарпатських *(панум, братим, птахім, волум, волим, волім, гусьом)* [212].

У знахідному відмінку множини іменники чол. і середн. роду звичайно мають в літературній мові або форму, однакову з формою наз. відм. множини (в іменників, що означають назви пред-

[203] Див.: *Шахматов А. А.* Исследование о языке новгородских грамот XIII—XIV вв. — В кн.: Исследования по русскому языку, т. 1. Спб., 1885—1886, с. 196—197.

[204] Див.: *Шахматов А. А.* Историческая морфология русского языка, с. 277.

[205] Див.: *Ярошенко В.* Зазнач. праця, с. 294.

[206] Див.: *Лисенко П. С.* Деякі особливості говірок Олишівського району Чернігівської області, с. 32.

[207] Див.: *Барановська Л. І.* Зазнач. праця, с. 65; *Шимановский В.* Звуковые и формальные особенности ..., с. 81.

[208] Див.: *Верхратський І.* Говір батюків, с. 49.

[209] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 119, 121.

[210] Див.: *Кобилянський Б. В.* Діалект і літературна мова, с. 182.

[211] *Бандрівський Д. Г.* Деякі морфологічні особливості ..., с. 6.

[212] *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 191—192, 205—206, 228—229.

метів і в деяких іменників — назв істот), або форму, тотожну з формою род. відм. (у назвах істот): *бачу трактори, олівці, вантажі, міста, поля; запрягти коней* (і *коні*), *бачу робітників, учителів.*

У староукраїнських пам'ятках всі іменники середн. роду як з основами на **-ŏ-, -jŏ-**, так і з основами на приголосний, характеризуються в знах. відм. множини давніми флексіями **-а, -я:** *ловища* (Р., 1349, 3), *въ села* (П., 1399, 139), *уживанѧ* (Р., 1459, 172), *права* (Рус., 1493, 50), на три *лѣта* (АЖ, 1584, 121), *оуха* (Зиз. Лекс., 1596, 45), *крила* (Бер. Лекс., 1627, 22), *слова* (АПГУ, XVII, I, 40).

Іменники чол. роду, що означають назви предметів, мають у староукраїнських пам'ятках або давню флексію **-ы → -и** (знах. відм. множини колишніх основ на **-ŏ-** та **-ŭ-**), або давню флексію **-ѣ → -і** (знах. відм. множини колишніх основ на **-jŏ-**), або ж давню флексію **-и → -и** (знах. відм. множини колишніх основ на **-ĭ-** та на приголосний), якщо іменники з цими основами не прийняли флексій імен з основами на **-ŏ-, -jŏ-**.

В о р у д н о м у відмінку множини в літературній мові уживаються флексії **-ами (-ями), -ми, -има.** Типовою для української мови є флексія **-ами (-ями):** *робітниками, товаришами, містами, явищами, шахтарями, знаряддями.* Флексію **-ми** (паралельно з формами на **-ами, -ями**) мають лише деякі іменники чол. і середн. роду: *кіньми, гістьми, чобітьми, коліньми, крильми.* Іменники *очі, плечі, уші* в орудн. відм. множини паралельно з флексією **-ами** мають як залишки двоїни флексію **-има:** *очима, плечима, ушима.*

У давньоруській мові іменники чол. і середн. роду мали в орудн. відм. множини флексію **-ами** (**-ā-**основи), **-ьми** (**-jā-**основи), **-ы** (**-ŏ-**основи), **-и** (**-jŏ-**основи), **-ъми** (**-ŭ-**основи), **-ьми** (**-ĭ-**основи та основи на приголосний). Іменники з основами на **-ŏ-, -jŏ-**, що стали кістяком нової відміни, особливо у зв'язку із заміною давньої флексії **-и** флексією знах. відм. множини **-ы,** не могли зберігати давню флексію орудн. відм. множини **-ы** через її флективну невиразність, омонімічність. Іменники з колишніми основами на **-ŏ-, -jŏ-** починають приймати флексії іменників з основами на **-ŭ-, -ĭ-**, а потім і на **-а-, -ja-**. О. Шахматов своїми двома гіпотезами дуже влучно відзначив і формотворчу роль називного, знахідного та кличного відмінків множини іменників середн. роду, і флективну невизначеність, омонімічність флексії **-ы** орудного відмінка множини як одну з найголовніших потреб флективного розмежування орудного, називного, знахідного та кличного відмінків іменників чол. роду з давньою основою на **-ŏ-, -jŏ-**. Саме цим пояснюється й те, що процес витіснення флексій **-ы, -и** в орудн. відм. множини флексіями **-ами (-ями), -ъми, -ьми** відбувався інтенсивніше, ніж процес заміни флексій **-омъ, -емъ** у дав. відм. множини флексією **-амъ (-ямъ),** і в історії української мови в основному завершився вже в першій половині XVII ст.

У староукраїнських пам'ятках орудний відмінок множини іменників другої відміни характеризується трьома флексіями: а) давньою флексією **-ы** (після задньоязикових нерідко **-и**) — для твердих основ та **-и (-ѣ)** — для м'яких основ: с нашими *бояры,* со всѣми *оужитки,*

и *съ приходы...* и *потокы* и съ всеми *пожитки* (П., до 1301, 9), со оусѣми *поборы* (1301, 13), *з(ъ)* обмѣма *берегы* (1302, 19), и бобровыми *гоны* (1322, 21), *съ присѣлки* (1361, 21), *с луги* (Р., 1418, 89), со всѣми *доходы* и *приходы* (Рус., 1468, 30), *з* ынъшими *суседы* (АЖ, 1583, 54), и *с гаи* (Р., 1418, 89), *ис мѣстичи* (1366, 12), *стрѣлци* (1377, 24), *съ кнѧзи* (1434, 128), *зъ лесы* и *болоты* (П., 1322, 21), и *съ озеры* (1336, 33), коровъ *с теляты* пѧ (т) (АЖ, 1584, 76), *словы* похвалю (Бер. Лекс., 1627, 136), молодшый *лѣты* (Син., XVII, 128), *съ дворищи* (Р., 1359, 10), *съ поли* (1445, 148); б) давньою флексією **-(ъ)ми** — для твердих основ та **-(ь)ми** — для м'яких основ: *з млынми* (П., до 1301, 9), *зъ* нашими *сынми* (1347, 26), *со* всѣ *городми* (Р., 1393, 51), *съ ставми* (1407, 72), *съ* въсѣми старыми *хотарми* (Рус., 1443, 98), *съ гаими* (Р., 1378, 26), *съ кнѣзьми* (1446, 152), *с* тыми *го(ст)ми* (АЖ, 1583, 59), *ки(и)ми* збили (1584, 86), *обивателми* (АПГУ, XVII, I, 62), дамъ *с(ъ)полми* (П., 1302, 19); в) новою флексією **-ами** — для твердих основ та **-ями** — для м'яких основ: *со* всякими *пожитками... ловами...свесченъниками* (П., 1322, 21), и *з лугами* (1383, 62), *закопами* (Р., 1458, 167), *съ мѣ(ш)ками* (АЖ, 1582, 40), *з шнурами* (44), *ослами* (Зиз. Лекс., 1596, 46), *соборами* (54), *рогами* (Сл. Лекс., 1642, 91), *зубами* (273), *колами* (403), *овчарами* (АПГУ, XVII, I, 89), *будинками* (III, 45), *зъ гаями* (П., 1322, 21), *со* всѣми нашими *братьями* (1395, 127), *з ножами* (АЖ, 1582, 40), *з улями* (1584, 76), межи *мѣчами* (Бер. Лекс., 1627, 62), *мешканцами* (АПГУ, XVII, I, 33), *киями* (66), *шевцями* (93), *с полѧми* (П., 1383, 62), *съ городищами* (Р., 1459, 171), *з колѣсами* (АЖ, 1584, 121), *телѧтками* (Грам. 1645, 17).

Для встановлення хронологічних меж поширення флексії **-ами (-ями)** важливо підкреслити, що в таких пам'ятках, як, наприклад, Полтавські актові книги другої половини XVII ст. і Бориспільські акти XVII ст., провідною є саме флексія **-ами (-ями)**; вживання флексії **-ми** обмежене *(конми — кунми, жителми, гришми, кийми, людми)*, а флексії **-ы, -и** фіксуються лише в поодиноких іменниках *(часы, бурмистры, мещани, словы)* [213].

Флексія **-ами (-ями)** засвідчується в усіх говірках української мови і є основною в орудн. відм. множини іменників другої відміни.

У бойківських, лемківських, закарпатських, гуцульських говорах, а також у говірках двох населених пунктів Житомирщини засвідчені залишки архаїчної вже нині флексії орудн. відм. множини **-ы (-и, -і)**: сивен'кими *воли*, тима *часы*, перед *в'ікни*, гор'і *сели*, перед *жниви* [214], перед *образы, з дяблы*, медже *бойкы*, давными *часы, плуги, виноградъ* [215], *из бараны, из паны, из дубы, з волы* [216], *з чагары, з дуби, з кручі* [217].

[213] Див.: *Жовтобрюх М. А.* З морфології «Актів Бориспільського міського уряду XVII ст.».— Наук. зап. Черкас. пед. ін-ту, 1960, т. 15. Сер. філол. наук, вип. 5, с. 123—124.

[214] Див.: *Бандрівський Д. Г.* Деякі морфологічні особливості ..., с. 6.

[215] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 119.

[216] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 194, 208.

[217] Див.: *Матвіяс І. Г.* Поширення деяких морфологічних явищ у середньонаддніпрянських говорах, с. 160.

У карпатських (бойківських, лемківських, закарпатських) говорах ширше, ніж в інших говорах української мови, вживається флексія **-ми** (← **-ъми, -ьми**): *син'ми, брат'ми* [218], *сынми, вівми (вілми), палцмі, з братми, путми* [219], *з вільми (вулми, вилми), сынми* [220]. У переважній більшості говорів нормою є тут форми на **-ами (-ями)** типу *синами, волами, батьками, кущами, ковалями,* але *кіньми, гістьми, людьми* при можливих і паралельних *конями, гостями, людями* [221].

Для карпатських, надсянських, наддністрянських і буковинсько-покутських говорів характерними є форми орудн. відм. множини з давньою флексією орудн. відм. двоїни **-ма (-ома, -ема, -има, -іма)**: *зубома, лісома, товаришома, ножома* [222], *дн'ома, пал'ц'ома, йейц'има, приятел'іма* [223]. В інших говорах флексія **-ма** трапляється здебільшого в іменниках *очима, плечима, грошима.*

М і с ц е в и й відмінок множини в українській літературній мові характеризується флексією **-ах (-ях)**: *на робітниках, на колінах, у календарях, на конях, в обличчях.*

У давньоруській мові іменники чол. і середн. роду мали в місц. відм. множини флексії **-ахъ** (**-ā-**основа), **-ѣахъ** (**-jā-**основа), **-ѣхъ** (**-ŏ-**основа), **-ихъ** (**-jŏ-**основа), **-ъхъ** (**-ŭ-**основа), **-ьхъ** (**-ĭ-**основа та основа на приголосний).

У староукраїнських пам'ятках у формах місц. відм. множини виявляється кілька флексій: а) флексія **-ѣхъ,** властива в минулому іменникам з основами на **-ŏ-**: *в лѣсѣхъ* (П., до 1301, 9), *на роцѣхъ* (Р., 1404, 70), *оу... листѣхъ* (1433, 124), *на городѣхъ* (1435, 133), *ѡ трєхъ отроцѣхъ* (Бер. Лекс., 1627, 69), *на волосѣхъ* (АПГУ, XVII, I, 90), *въ правѣхъ* (Р., 1386, 35), *по мѣстѣхъ* и *по селѣхъ* (ПЄ, 1556—1561, 56); б) флексія **-ихъ,** що була властива в минулому іменникам з основами на **-jŏ-** або виникла внаслідок зміни флексії **-ѣхъ** на **-ихъ**: *оу бышковичихъ* (Р., 1391, 45), *оу погоничи(х)* (1422, 98), *въ гаданїихъ* (Бер. Лекс., 1627, 25); в) флексія **-охъ,** що являє собою фонетичну видозміну флексії **-ъхъ** із давньої основи на **-ŭ-**: *на землѧнохъ, на ланохъ* (Р., 1386, 34—35), *оу торгохъ* (Рус., 1408, 70), *на листохъ* (Р., 1411 79), *на млино(х)* (Рус., 1454, 103), *у фолва(р)кохъ* (АЖ, 1584, 101), *при могоричникох* (АПГУ, XVII, II, 4), *при городищо(х)* (Р., 1459, 171), *на чадо(х)* (Рус., 1488, 129), *по мѣстохъ* (ПЄ, 1556—1561, 41); г) флексія **-ехъ** (← **-ьхъ** або замість **-ихъ** чи **-ъхъ**): *оу* тои дѣдининѣ *тристѧньць(х)* (Р., 1409, 74), *на хватовцехъ* (1424, 102), ни *оу* которы(х) *днє(х)* (Рус., 1474, 123), *во* вси(х) *пунктєхъ* и *артикулє(х)* (АЖ, 1584, 144), *в грунътех* (АПГУ, XVII, III, 98), *на* всѣхъ *мѣстєхъ* (П., 1400, 147), *в гумнє(х)* (АЖ, 1584, 101), *на* малыхъ

---

[218] Див.: *Бандрівський Д. Г.* Деякі морфологічні особливості ..., с. 6—7.
[219] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 119—121.
[220] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 193—194.
[221] Див.: *Ващенко В. С.* Зазнач. праця, с. 143—146, 330, 396, 397, 409, 415.
[222] Див.: *Верхратський І.* Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів, с. 63—65; *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 194.
[223] Див.: *Бандрівський Д. Г.* Деякі морфологічні особливості ..., с. 7.

мѣстцехъ (Бер. Лекс., 1627, 69); д) новіша флексія **-ахъ (-ѣхъ)**, що витворилася на основі флексії назв., знах., кличн. відм. множини **-а (-я)** іменників середн. роду (**-а** + **хъ, -ѣа** + **хъ**) і збіглася структурно з флексією **-а-хъ, -ѣа-хъ** іменників чол. роду основ на **-а (-ѣа)** типу *слоуга* (П., 1301, 13), *городахъ* (1322, 21), *в домахъ, на пляцахъ* тыхъ, *в привилияхъ* (1389, 102), оу добрыхъ оучинкахь (Бер. Лекс., 1627, 98), *в меча(х)* (62), *днѧхъ* (Грам. 1643, 56), *в будинъкахъ* (АПГУ, XVII, II, 92), *в логовищахъ* (П., до 1301, 9), *въ селахъ* (1322, 21), *въ* нашихъ *перемиріяхъ* (1393, 122).

Флексії **-хъ (-ихъ), -охъ, -ехъ, -ахъ (-ѣхъ)** вживалися в староукраїнських пам'ятках часом як флексії паралельні: *по мѣстѣхъ* (ПЄ, 1556—1561, 56) — *по местохъ* (41), *городахъ* (П., 1322, 21) — *на городѣхъ* (Р., 1435, 132), въ листѣхъ (1433, 125) — *на листохъ* (1411, 79).

Наявність паралельних флексій не завжди зумовлювалася говірковими особливостями писарів. За спостереженнями І. Керницького, в пам'ятках Волині і Наддніпрянщини вживається, наприклад, флексія **-ехъ**, а не **-ѣхъ**; флексія **-охъ** (← **-ъхъ**) у XIV—XV ст. фіксується лише в грамотах галицького походження [224]. У грамотах XIV—XV ст. флексія **-ахъ (-ѣхъ)** трапляється лише в поодиноких іменниках, а в другій половині XVII ст. вона стала вже панівною. Тому наявність паралельних флексій від одних і тих же іменників в одній і тій же пам'ятці або навіть у тому самому реченні є незаперечним свідченням загальної тенденції, початок якої сягає ще давньоруської доби, до витіснення флексій **-хъ -ихъ, -охъ, -ехъ** флексією **-ахъ (-яхъ)**, тенденції до уніфікації флексій в місц., орудн. та дав. відм. множини.

Українським говорам, крім загальнопоширеної флексії **-ах (-ях)**, відомі ще й флексії **-ох, -ех, -іх.**

Флексія **-ох** засвідчується в говорах західнополіських, лемківських, закарпатських, бойківських, середньонаддністрянських, надсянських, південнополіських, у говорах Вінниччини та південно-західної Чернігівщини: *на возох, на волох, на сынох, на вовкох, чоловікох, на хлопц'ох, по лісох, в чоботьох, на людьох* [225].

У наддністрянських, гуцульських та буковинсько-покутських говорах флексія місц. відм. множини **-ех** в позиції після м'якого приголосного *(на пн'ех, на хлопц'е^{и}х, на кон'ех, на пол'ех, у йасл'е^{и}х)* є, ймовірно, наслідком говіркових фонетичних змін, але в іменниках типу *госте^{и}х, н'іхте^{и}х, груде^{и}х, л'уде^{и}х* флексія **-ех** є прямим продовженням фонетичного розвитку давньоруської флексії **-ьхъ** так само, як флексія **-ох** є продовженням фонетичного розвитку давньоруської флексії **-ъхъ.**

---

[224] Див.: *Керницький І. М.* Відміна іменників чол. р. в українських пам'ятках XVI ст., с. 63.

[225] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 119; *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 196, 208—210, 242—243; *Бандрівський Д. Г.* Деякі морфологічні особливості ..., с. 7; *Мельничук О. С.* Зазнач. праця, с. 65.

Гіпотетично відтворюваний шлях виникнення говіркової флексії місц. відм. множини **-іх** складніший. У наддністрянських, гуцульських та буковинсько-покутських говорах флексія **-іх** могла виникати внаслідок властивої цим говорам фонетичної зміни голосного **а** в позиції після м'яких приголосних в **е**, а потім (рідше) і в **і** *(у вогниищч'іх, на кон'іх, на хлопц'іх)*. Середньонаддніпрянські і слобожанські *гостіх, нігтіх, грудіх, коніх, плечіх* засвідчують зміну флексії **-ьхъ** в **-ех (← -іх)**, яка поширилася за межі колишньої групи іменників з основами на **-ĭ-**.

Іменники третьої відміни

§ 27. Форми однини. До третьої відміни у сучасній українській мові належать іменники жіночого роду майже виключно на приголосний основи: *ніч, тінь, мідь, сіль, осінь, щирість, подорож.* З походження це здебільшого іменники жін. роду колишньої основи на **-ĭ-**. У староукраїнській мові в н а з и в н о м у відмінку вони мають, як і в сучасній українській мові, нульову флексію (чисту основу), що виникла внаслідок занепаду кінцевого голосного **-ь**, хоч знак **ь** для позначення м'яких приголосних зберігається досі: *сѣножать* (Р., 1349, 3), *печать* (Р., 1366, 12), *казнь* (1386, 30, 34), *помочь* (1393, 49), *пищаль* (Рус., 1480—1484, 42), *бридкость* (Зиз. Лекс., 1596, 89), *кадь* (Син., XVII, 121), *ласкавость* (124), *вєсєлость* (Бер. Лекс., 1627, 165), *клѣть* (52), *частость* (Сл. Лекс., 1642, 158), *скатерт* (АПГУ, XVII, I, 131). Єдиним винятком є іменник *мати*.

Іменники *кров, любов* (а в говірках і *церков, коругов, морков, кроков* та деякі інші) становлять собою з походження форми знах. відм. однини давньої основи на **-ŭ-**; пор. староукраїнські: *це(р)ковъ* (П., 1301, 13), *хоругов*ъ (Син., XVII, 167), *свекровъ* (Бер. Лекс., 1627, 111), *бровъ, кровъ* (Грам. 1643, 18). Таку ж форму, вживану в функції наз. відм. однини, являє собою і застаріле говіркове слово *матір* (пор.: прчстаѧ его *мтрь* — П., 1377, 55).

У р о д о в о м у відмінку в сучасній літературній мові виступає флексія **-і**: *сталі, тіні, вісті, подорожі, любові, матері*. Флексія **-і** є порівняно новою флексією. Староукраїнські пам'ятки послідовно засвідчують у род. відм. однини флексію **-и** (зрідка графічно **-ы**): *без печали* (Р., 1341, 2), *сѣножати* (1349, 3), *волости* (1349, 3), *безо* всѧкоѣ *хитрости* (1352, 5), *справєдливости* (АЖ, 1583, 53), до *молодости* (Бер. Лекс., 1627, 159), жадное *користы* (АПГУ, XVII, I, 20), *з ненависти* (II, 69), *осени* (I, 162).

Флексія **-і (← -ѣ)**, що виникла внаслідок впливу іменників з основою на **-jā-** [226], фіксується лише поодинокими прикладами в окремих пам'ятках з XV—XVI ст. і частіше — з другої половини XVII ст.: *до крывѣ* (АЖ, 1583, 69), *печатѣ* (АС, 1693, 58).

Від іменників колишніх основ на **-ŭ-** та від іменника з давньою

[226] Див.: *Тимченко Е.* Функции генетива в южнорусской языковой области. Варшава, 1913, с. 38.

основою на **-er-** *(мати)* засвідчені старовинні форми на **-е** (зрідка) та новіші на **-и** (частіше): по ѡбѣехъ сторона(х) *цѣ(р)кви* (АЖ, 1584, 117), теченію *кровѣ* (ПЄ, 1556—1561, 43), отъ посполитоѣ *крови* (П., 1388, 88), Пречистыя Єго *матере* (П., 1398, 134), *бг̃оматрѣ* (Рус., 1422, 66).

У сучасних північноукраїнських говорах уживаються як паралельні або переважаючі в окремих говірках, а то і в окремих населених пунктах, то флексія **-и**, то флексія **-і**: *ночи, в'істи, т'іни, соли, л'убови,* але й *ночі, в'істі, т'і'ні, л'убов'і* [227].

Для більшості південно-західних говорів типовою є флексія **-и**: *ночи, в'істи, т'іни, соли, розкоши, л'убови, матери.*

Особливо строкатим є вживання флексій **-і** та **-и** в південно-східних говорах. Єдність у вживанні цих флексій відсутня навіть у середньонаддніпрянських говорах. За свідченням В. Ващенка, в полтавських говорах основними є форми типу *сол'і, л'убов'і, в'іст'і, ночі, т'ін'і,* але поряд з ними існують і варіанти *соли, л'убови, ночи, ті'ни;* на його думку, в південнокиївських говорах частіше виступає флексія **-и** *(ночи, соли)* відповідно до полтавської **-і** *(ночі, солі)* [228].

З інших діалектних особливостей, властивих тільки колишнім іменникам з основами на **-ī̆-** та на приголосний, слід вказати ще на збереження архаїчної флексії **-е** в род. відм. однини від деяких іменників у закарпатських, лемківських та східнополіських говорах (с тої *кырве, любове, матере*) [229].

У давальному відмінку в літературній мові так само виступає флексія **-і**: *міді, тіні, солі, сучасності, любові, матері.*

Історія відмінкових форм давального відмінка однини іменників третьої відміни багато в чому подібна до історії відмінкових форм родового відмінка. Флексія дав. відм. однини іменників третьої відміни **-і (← -ѣ)** є порівняно новою флексією. Староукраїнські пам'ятки засвідчують тут також фонетично змінену флексію **-и**: тоѣ *рѣчи* (Р., 1409, 74), Ку... *памѧти* (1422, 97), *к мысли* (Бер. Лекс., 1627, 66), *ку отповѣди* (АПГУ, XVII, I, 13), *матери* (58), *ку Сѣчи* (ЛВел., 1720, I, 90).

Проте історія відмінкових флексій дав. відм. однини має в порівнянні з історією відмінкових флексій род. відм. однини й деякі істотні відмінності.

Уже в давньоруських пам'ятках у цих формах позначається вплив іменників твердої групи на іменники м'якої групи в межах імен з основами на **-ā-, -jā-**, а у зв'язку з цим і заміна флексії м'якої групи **-і** флексією твердої групи **-ѣ**. В історії української мови цей процес з часом стає інтенсивнішим, охоплюючи й іменники з давніми основами на приголосний та на **-ī̆-**, що ввійшли до складу першої

[227] Див.: *Брахнов В. М.* Характерні риси говірок трьох населених пунктів на Бориспільщині Київської області, с. 30; *Лисенко П. С.* Деякі особливості говірок Олишівського району Чернігівської області, с. 38.

[228] *Ващенко В. С.* Зазнач. праця, с. 105—110, 382.

[229] *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 230; *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 123.

відміни. Внаслідок тенденції до уніфікації в дав. відм. однини сучасної української мови флексії **-і** в іменниках жін. роду форми дав. відм. однини іменників третьої відміни зазнають впливу відповідних форм іменників твердої і м'якої груп іменників І відміни з флексією **-і (← -ѣ)**. У староукраїнських пам'ятках вплив цей відбивається лише з XVII ст. (*отповѣдѣ* — АС, 1693, 6, *матерѣ* — АПГУ, XVII, I, 145), але в живій мові він відбувався, звичайно, набагато раніше і передував процесові заміни флексії **-и** флексією **-і (← -ѣ)** в формах род. відм. однини.

Говори української мови, особливо південно-західні, засвідчують наявність фонетично зміненої давньої флексії дав. відм. однини **-и**: *кости, области, тіни, маси, ночи, річи, крови, матери* [230]. У середньонаддніпрянських, слобожанських, степових, східноподільських говорах флексія дав. відм. однини **-і** вживається далеко ширше і послідовніше, ніж флексія **-і** в формах род. відм. однини [231]; частіше фіксується флексія **-і** в формах дав. відм. однини і в говорах південно-західних, навіть в іменниках з колишніми основами на **-ū-** (не тільки *крови*, але й *кровi, кирві*) [232].

З н а х і д н и й відмінок іменників з колишніми основами на **-ї-, -ū-** такий самий, як називний однини: и *печѧть* свою привѣсили (П., 1302, 19), *на твердость* (1342, 25), имуть давати *дань* (Р., 1375, 20), про далекость (П., 1393, 12), *в шɛ(р)сть* (АЖ, 1583, 46), *чуйность* маю (Зиз. Лекс., 1596, 27), даю *вѣдомость* (Бер. Лекс., 1627, 18), *в нуч* (АПГУ, XVII, I, 62), мою *старост* (III, 138), *в осен* (АС, 1693, 37), *пɛча(л)* и *ско(р)бъ* (К. З., к. XVII, 39). Іменник *мати* зберігає в знах. відм. однини свою первісну форму основ на приголосний: *матеръ* (Грам. 1643, 62).

В о р у д н о м у відмінку в літературній мові уживається флексія **-у** (графічно **-ю**): *тінню, міддю, галуззю, суттю, верф'ю*.

Староукраїнські пам'ятки засвідчують в орудн. відм. звичайно флексію **-ью** і значно рідше **-ию**: подъ *областию* нашою (П., 1322, 21), ловити *сѣтью* (Р., 1366, 12), и *с данью* (П., 1387, 75), *съ волостию* (Р., 1388, 37), не изрушеною *вѣрностью* (1388, 41), *помочью* (1445, 133), *съ пилностю* (Бер. Лекс., 1627, 98), *речью* (11), *з рѣчю* (К. З., к. XVII, 36), *смɛ(р)тю* (38).

Подовження (графічно подвоєння) приголосних внаслідок їх асиміляції засвідчується в пам'ятках, починаючи лише з XVII ст.: *рѣччу* (АПГУ, XVII, III, 98), рушилъ зъ *челяддю* (ЛВел. 1720, I, 82б), и *челяддю* своєю (90), под *Хотѣнню* (83), и за *Сѣччу* стоявшіе (97б); форма з переходом кореневого **о** в **і**, яке стояло перед подовженим кінцевим приголосним, вперше засвідчена в Кальвінському катехізисі 1562 р., надрукованому в Несвіжу: *с пильністю* (с. 142) [233].

---

[230] Див.: *Приступа П. І.* Зазнач. праця, с. 42.

[231] Див.: *Брахнов В. М.* Деякі морфологічні особливості говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині, с. 67.

[232] Див.: *Бандрівський Д. Г.* Деякі морфологічні особливості..., с. 4; *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 67—68; *Панькевич І.* Зазнач. праця, с, 232—233.

[233] Див.: *Керницький І. М.* Система словозміни..., с. 91.

Флексія орудн. відм. однини **-у (← -ью)** виявляється в усіх говорах української мови, а форми на **-ію (-ию)** зберігаються подекуди в південно-західних говорах *(костію, осінію, солию)*. Пор.: *з матѣрѣю* своєю (АО, 1624, 163).

Спільною говірковою рисою, що охопила значну територію південно-східних, південно-західних і частково північних діалектів, є поширення в орудн. відм. однини іменників III відміни флексій **-ою, -ею** іменників першої відміни. Такі форми заноТовуються в староукраїнських пам'ятках. Зокрема, І. Ужевич уводить їх у парадигму відмінювання — *пѣснею* (1643, 20), *сталею* (1645, 28). Такого типу форми виявляються в говорах середньонаддніпрянських *(мазейу, путейу, солейу, костейу)* [234], степових *(т'ін'н'ойу, ночойу)* [235], подільських *(мишуйу, м'ід'уйу)* [236], волинських *(печийу — печойу, маз'ойу — мазейу, матеᵘройу)* [237], середньонаддністрянських *(костею, тінею)* [238], бойківських *(ночеᵘйу)* [239], холмських *(жовчую — жовчею)* [240], середньополіських *(солейу, ос'ойу, кровйейу)* [241].

У говорах надсянських, гуцульських, буковинсько-покутських та карпатських поширеною флексією орудн. відм. однини є **-оў, -еў** *(чвертев, твар'ов, матер'еᵘв, сітев, р'ічоў — річеў, част'ов — частев, смерт'ов)* [242], в деяких південно-західних (переважно лемківських) та дуже рідко в степових говірках фіксується ще флексія **-ом** *(мишом, ночом, костьом, сол'ом)* [243]. Говіркові флексії орудн. відм. однини **-оў (← -ойу) -еў, (← -ейу)** у межах третьої відміни починають поширюватися, мабуть, із XVII ст., а флексія **-ом** — ще пізніше.

У м і с ц е в о м у відмінку в літературній мові виступає флексія **-і**: *у подорожі, у галузі, в тіні, при вісті*. У староукраїнських пам'ятках засвідчуються тут флексії **-и** (або **-ы**) та **-ѣ**: в нашой *области* (П., 1322, 22), *в* иншой *речи* (1388, 86), *въ волости* (Р., 1393, 52), *на по(с)тѣли* (АЖ, 1583, 51), *на твари* (60), *в тѣни* (Бер. Лекс., 1627, 131), *о важности* (АПГУ, XVII, I, 73), *в злости* (3), *в печи* (77), *начасти* (43), *в любви* (П., 1377, 47), *в церкви* (1399, 139), *при матери* (АПГУ, XVII, I, 3).

---

[234] Див.: *Брахнов В. М.* Деякі морфологічні особливості говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині, с. 67; *Могила А. П.* Зазнач. праця, с. 52.

[235] Див.: *Нагін Я. Д.* Зазнач. праця, с. 199.

[236] Див.: *Мельничук О. С.* Зазнач. праця, с. 64; *Очеретный А. Д.* Говоры Уманского района Черкасской области. Канд. дис. К., 1958, с. 12.

[237] Див.: *Бова (Ковальчук) Л.* Зазнач. праця, с. 109; *Перетятько М. Л.* Зазнач. праця, с. 79.

[238] Див.: *Верхратський І.* Говір батюків, с. 46.

[239] Див.: *Бандрівський Д. П.* Деякі морфологічні особливості..., с. 4.

[240] Див.: *Шимановский В.* Звуковые и формальные особенности..., с. 85.

[241] Див.: *Гладкий П.* Говірка села Блиставиці Гостомельського району на Київщині, с. 126; *Лисенко П. С.* Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району на Київщині, с. 95.

[242] Див.: *Верхратський І.* Про говір долівський, с. 68; *Кобилянський Б. В.* Гуцульський говір..., с. 48—49.

[243] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 121—122; *Нагін Я. Д.* Зазнач. праця, с. 189.

Для південно-східних і північних говорів характерною є флексія **-і**, для південно-західних **-и**, хоч є численні відхилення від цього загального правила.

Форми к л и ч н о г о відмінка вживаються дуже рідко і майже винятково в поезії. В українських пам'ятках навіть XVI—XVII ст. ще зберігається стара клична форма на **-и**, наприклад, ваша *милости* (АЮЗР, 1558, I, 141), *смерти* (К. Транквіліон, Перло многоцѣнное, 1646). Залишки таких форм зрідка виявляються в південно-західних говорах: *Молодости* моя, ти ми марно гинеш! *Веселости* моя де ж ти ся поділа [244]. І. Ужевич рекомендував у функції звертання вживати форми називного відмінка: *пѣснь* (1645, 20).

Внаслідок впливу іменників з основами на **-jā-** в усіх говорах, як і в літературній мові, поширилася нова для іменників третьої відміни клична форма з флексією **-е**: *юностє, ноче, радостє: о смє(р)тє, смє(р)тє* (К. З., к. XVII, 36). Форма кличн. відм. *мати* характерна для фольклору і книжних контекстів (На милосердіє твоє, Все упованіє моє На тебе, *мати*, возлагаю — Т. Шевченко).

§ 28. **Форми множини.** У називному, знахідному і кличному відмінках в літературній мові вживається флексія **-і**: *тіні, відповіді, подорожі, ночі, вісті.*

Для староукраїнських пам'яток типовою в цих відмінкових формах була флексія **-и**:

а) називний (і кличний): *сѣножати* (Р., 1386, 31), *волости* (1393, 49), *печати* (1411, 80), *рѣчи* (1424, 99), *масти* (Зиз. Лекс., 1596, 24), жартовнии *рѣчи* (Син., XVII, 113);

б) знахідний: купилъ... *сѣножати* (П., 1342, 24), а на то єсмы дали свое *печати* (Р., 1352, 7), дали права и *вольности* (П., 1388, 86), раздѣлаєть *почєсти* (Бер. Лекс., 1627, 18), *пакости* дѣючи (АПГУ, XVII, I, 68); від іменника *церковь* зафіксовано три форми: na cerkwi rozdati (Рус., 1450, 27), *на цркы* (Бер. Лекс., 1627, 119), *на церкве* божіе отдати (АБ, 1664).

Флексію **-и** деякі південно-західні говори зберігають досі *(кости, ночи — ночы, розкоши)* [245], хоч у переважній більшості говорів, особливо південно-східних, як і в літературній мові, у наз., знах. та кличн. відм. множини виступає флексія **-і (← -ѣ)**, засвоєна з форм наз., знах. відм. множини іменників з колишніми основами на **-jā-** *(землѣ)*.

Від іменника *мати* у знах. відм. множини звичайними у говірках є флексії **-ей (-ий)** або **-іў**: *матерей — материй — матеріў*.

У р о д о в о м у відмінку в літературній мові виступає флексія **-ей**: *тіней, галузей, ночей, областей,* але *матерів.*

Для староукраїнських пам'яток типовими є флексії **-ей** та **-ий**: *маєтностей* (П., 1322, 20), *изъ... волостий* (Р., 1386—1418, 35),

---

[244] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 122.

[245] Див.: *Верхратський І.* Говір батюків, с. 46; *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 228.

рєчє(и) (АЖ, 1582, 38), *скатє(р)тє(и)* (1583, 46), *похотєй* (Зиз. Лекс., 1596, 29), *пѣснєй* спѣванье (Син., XVII, 277), *страстей* (Бер. Лекс., 1627, 27), *зєбранію речій* (67), *пѣснєй* (Грам. 1643, 20).

Наявність паралельних флексій **-ей, -ий** у староукраїнських пам'ятках зумовлюється особливостями зміни редукованого **ь** в позиції перед **j (-ьи ← -ьjь)** в окремих групах говорів української мови [246]. Флексія **-ий** зберігається досі в багатьох південно-західних говорах і особливо характерна для карпатських говорів: *костий, вістий* і навіть *кости, вісти* [247], флексія ж **-ей** виступає в південно-східних та північних говорах *(костей, вістей)*. Тому в пам'ятках південно-західного походження переважаючими, а то й єдиними є форми на **-ий,** а в пам'ятках південно-східного і північного походження — форми на **-ей.** За спостереженнями І. Керницького, пам'ятки XVI ст. Волині, Київщини та Чернігівщини знають тільки форми на **-ей** *(кадей, волостей, трудностей),* у Крехівському апостолі 1560 р. вживаються подвійні форми на **-ей** та **-ий** *(злостей — злости(и)),* у галицьких пам'ятках XVI ст. переважають форми на **-ий** *(злостїй, радостїй, рѣчий)* [248].

Флексія **-іў,** пізніша з походження, засвоєна з другої відміни (пор. в учительному євангелії XVI ст. *роскошивъ*), є досить поширеною в говорах у межах третьої відміни *(т'ін'іў, печіў, сол'іў).* Форму на **-іў** в переважній більшості говорів має іменник *мати (матерів),* хоч подекуди відома форма на **-ей** *(матерей)* [249] і зрідка фіксується давня форма (з відпалим кінцевим **-ь**) *матер* [250].

У давальному відмінку множини іменники III відміни в літературній українській мові, як і в переважній більшості говорів, виступають із флексією **-ам (-ям):** *відповідям, вістям, ночам, подорожам, матерям.*

Флексія **-ам (-ям)** у межах іменників з колишньою основою на **-ї-** поодинокими прикладами засвідчується у східнослов'янських пам'ятках уже з XII ст. Для українських пам'яток XVI—XVII ст. вона є вже нормою. Пам'ятки XV (зрідка і XVII ст.) засвідчують і давнішу флексію **-емъ (< -ьмъ):** *к...волосте(м)* (Р., 1459, 174), *пѣснємъ* (Грам. 1643, 20), *сталємъ* (Грам. 1645, 28).

Наддністрянські, лемківські, бойківські, закарпатські говори зрідка досі зберігають цю флексію: *костем, костюм, р'ічом,*

---

[246] Див.: *Пшеничнова Н. Н.* К истории редуцированных **ы, и** в восточнославянских языках.— Науч. докл. высшей школы. Филол. науки, 1960, № 1, с. 45—54.

[247] Див.: *Бандрівський Д. Г.* Деякі морфологічні особливості..., с. 5—6; *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 121—122.

[248] *Керницький І. М.* Система словозміни..., с. 96.

[249] Див.: *Приступа П. І.* Зазнач. праця, с. 42; *Мельничук О. С.* Зазнач. праця, с. 64; *Бова (Ковальчук Л.).* Зазнач. праця, с. 109; *Перетятько М. Л.* Зазнач. праця, с. 79; *Ващенко В. С.* Зазнач. праця, с. 284; *Могила А. П.* Зазнач. праця, с. 152; *Верхратський І.* Говір батюків, с. 48.

[250] *Верхратський І.* Про говір долівський, с. 70; *Верхратський І,* Про говір галицьких лемків, с. 124.

матерем [251], у гуцульських говорах флексія **-ем** виникала і внаслідок фонетичної зміни **а в е** після м'яких приголосних: *матер'ем*.

В о р у д н о м у відмінку в українській літературній мові виступає флексія **-ами (-ями)** і значно рідше **-ми**: *відповідями, вістями, подорожами, ночами, матерями, костями* (і *кістьми*).

Давнішою в цьому типі відмінювання є флексія **-ми (< -ьми)**: *з даньми* (П., до 1301, 9), *исъ сѣножѧтми* (12) и *обителми* (1322, 22), и *съ бортми* (1361, 36), *волостми* (1387, 77), *съ* оусими *чєлѣ(д)ми* (Рус., 1458, 109), *рѣчми* непотрєбными (АЖ, 1584, 95), *сѣножатми* (АПГУ, XVII, III, 7).

Паралельно з флексією **-ми** в староукраїнських пам'ятках виступає і флексія **-ами (-ями)**, перетворюючись уже в пам'ятках XVI—XVII ст. на провідну флексію: *подъ* нашими *печатами* (Рус., 1404, 134), ихъ *приле(г)лостѧми* (Р., 1459, 171), мєжи инъшими *рѣчами* (АЖ, 1583, 66), *повин(н)остѧми* (1584, 134), межи *костѧми* (Бер. Лекс., 1627, 157), *пѣснѧми* (Грам. 1643, 20), властями (АПГУ, XVII, III, 81).

У живих говірках трохи ширше, ніж в літературній мові, вживаються форми на **-ми**: *мишми, вістьми, матірми*.

У м і с ц е в о м у відмінку множини вживається флексія **-ах (-ях)**: *у подорожах, по ногах, у вістях, у відповідях, по матерях*.

Для староукраїнських пам'яток типовою є флексія **-ехъ (← -ьхъ)**: w tych senożatech (Рус., 1495, 53), *в костєхъ* (Бер. Лекс., 1627, 9), *в слостєхъ* (151), *в обителє(хъ)* (162), *о сѣножатехъ* (АПГУ, XVII, II, 48), *о болѣзнє(х)* (К. З., к. XVII, 31). Новіша у цьому типі відмінювання іменників флексія **-ах (-ях)** відома з XIV ст., але поширилася тільки з XVI ст.: *о* тых-то *рѣчахъ* (П., 1388, 86) и *(в)* и(н)шихъ многихъ *рѣчахъ* (АЖ, 1584, 88), *в роскошахъ* (Бер. Лекс., 1627, 116), *о близостях* (АПГУ, XVII, I, 96).

Форми на **-ехъ** зберігаються досі тільки в карпатських говорах: *на костех* [252]. Пам'яткам Прикарпаття відомі були ще форми на **-ох** від іменників жіночого роду на шиплячий *(въ* вшитки(х) *рѣчо(х))* [253], залишки таких форм фіксуються і в живих закарпатських говорах [254].

Іменники четвертої відміни

§ 29. Форми однини. З історичного погляду IV відміна об'єднує іменники середнього роду з колишніми основами на -ent- → -ęt- (пор. ст.-сл. *тєлѧт-, осьлѧт-*; д.-р. *тєлят-, осьлят-*) та на -men- → → -mę- (пор. ст.-сл. *врѣмѧ, сѣмѧ*; д.-р. *вєремя, сѣмя*), що разом з іменниками середнього роду колишніх основ на **-s-** *(слово, небо)*,

---

[251] *Верхратський І.* Говір батюків, с. 18, 46; *Верхратський І.* Про говір долівський, с. 70; *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 228—229; *Бандрівський Д. Г.* Деякі морфологічні особливості..., с. 6.

[252] Див.: *Бандрівський Д. Г.* Деякі морфологічні особливості,..., с, 7.

[253] Див.: *Керницький І. М.* Система словозміни..., с, 100.

[254] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 229.

іменниками чоловічого роду колишніх основ на -n-, -men- *(дьнь, камы)* і жіночого роду колишніх основ на -r- *(мати, дъчи)* утворювали основи на приголосний. Отже, сучасна IV відміна — це частина, уламок, залишок колишньої групи імен на приголосний.

За своєю будовою, складом іменники IV відміни поділяються на дві підгрупи: іменники з суфіксом **-ен-** та іменники з суфіксом **-ат- (-ят-)**. В історії української мови перша підгрупа — іменники з спадною продуктивністю, друга — іменники з висхідною, зростаючою продуктивністю.

І живі говори, і літературна українська мова зберігають як в однині, так і в множині стародавній тип іменників з основою на -ęt-: наз. одн. *теля* — род. одн. *телята* — наз. мн. *телята, гуся* — *гусяти* — *гусята, осля* — *осляти* — *ослята, щеня* — *щеняти* — *щенята, ягня* — *ягняти* — *ягнята, горня* — *горняти* — *горнята*. Основною структурною особливістю такого типу утворень є те, що в них фонетично змінений суфікс -ęt- → **-'ат-** зберігається в усіх формах множини *(телята — телят — телятам — телятами — телятах)* і в деяких формах однини (род. *теляти*, дав. *телятi*, місц. *(на) теляті)*, а у формах називного, знахідного, кличного відмінків однини кінцевий елемент давнього суфікса -ęt- ← -ent- відпав, і функції суфікса та флексії одночасно виконує кінцева морфема **-а (-'а, -ja)** ← -ę ← en: tel-en(t) → telę → tel'-a → *теля;* kozьl-en(t)-kozьl-ę → kozьl -'a → *козьля;* loš-en(t) → lošę → loš-a → *лоша;* žerb-en(t) → žerb-ę → žereb'a → *жереб'а (-жеребйа)*. В орудному відмінку однини давня флексія -mь (→ **-мь** → **-м**) приєдналася безпосередньо до початкової частини суфікса -ęt- (→ **-ат-, -ят-**), що підтримана була формою орудного відмінка однини іменників типу *знання*: tel-ęt-ь-mь → tel'a-mь → *телям*.

Отже, у називному, знахідному та кличному відмінках іменники IV відміни в українській літературній мові мають закінчення **-я (-а)**: *гуся, галченя, голуб'я, ім'я, плем'я, курча.*

Флексія ця, успадкована з певними фонетичними змінами з мови давньоруської, засвідчується і в староукраїнських пам'ятках, і в усіх говорах української мови: *дѣтя* (П., 1388, 33), *княжа* Литовское (1389, 102), *дитѧ* (Зиз. Лекс., 1596, 43), *теля* (Бер. Лекс., 1627, 167), *гусѧ* (Грам. 1645, 19), *хлопя* (АПГУ, XVII, I, 127), *порося* (III, 117), *ѡсля* (Сл. Лекс., 1642, 66), *ягня* (97), *пся — песя* (115), *лоша* (К. З., к. XVII, 231). За спостереженнями І. Керницького, у пам'ятках XVI ст. іменники з суфіксом **-ят-** часто замінюються пестливими іменниками з суфіксом **-к-о** *(ѡтрочатко, дитѧтко)*, досить часто вживаються чоловічі особові назви типу *ва(с)ко бенча, феду(р) тимча* [255].

Новіші утворення з суфіксом **-ен-я** (часом у складі антропонімів) засвідчуються з XV ст.: Юркови *козенѧти* (Р., 1424, 102).

Меншою кількістю прикладів засвідчуються в староукраїнських пам'ятках іменники з основою на **-ен-**: *на имя* (П., 1342, 25), *во имѧ*

[255] Див.: *Керницький І. М.* Система словозміни..., с. 70.

(Р., 1366, 12), *в... верема* (1388, 41), *знамя* (АЖ, 1584, 146), *берема* (Зиз. Лекс., 1596, 27), *племя* (Бер. Лекс., 1627, 37), *рамя* (67), *сѣмя* (Сл. Лекс., 1642, 273).

Закінчення називного, знахідного та кличного відмінків однини іменників IV відміни історично утворилися за законом відкритого складу або із кінцевого звукосполучення en суфікса -men (sē-men → → sěmę → *сѣмя*), або ж із початкового звукосполучення en суфікса -en-t (telent → telę → *теля*). Голосний **ę** в історії давньоруської мови зазнав деназалізації і перетворився на якісно новий голосний **а'- (-ıа)**.

У частині говорів давньоруської мови з **ę** розвинувся голосний переднього ряду **е**, у ненаголошеній позиції — **і**. Деякі північні та південно-західні говори (буковинські, покутські, гуцульські, наддністрянські, надсянські, волинські) заховують в іменниках із колишнім суфіксальним -men- закінчення **-е** з попереднім **й** або **н'** *(с'імйе, вимйе, т'імйе* або *с'імн'е, вимн'е, т'імн'е, імн'е)*, в іменниках із колишнім суфіксальним -ęt- закінчення **-е** з пом'якшеним попереднім приголосним *(тел'е, дит'е, горн'е, лош'е, медведен'е)*; у ненаголошеній позиції в надсянських, західноволинських говорах фіксується закінчення **-і** *(с'імн'і, в'імн'і, гус'і, пул'і)* [256]. З інших говіркових форм варто відзначити середньонаддніпрянські *імйа, імн'а* [257], гуцульські *мн'а, мн'е* [258], волинські *імено (мено)* [259].

У родовому відмінку іменники з суфіксом **-ят- (-ат-)** мають у літературній мові флексію **-и** *(гусяти, курчати)*, іменники з суфіксом **-ен-** — флексію **-і** *(імені, племені)* або форму, однакову з формою називного відмінка *(ім'я, плем'я)*.

Для староукраїнських пам'яток в родовому відмінку характерними є три флексії: а) давня флексія основ на приголосний: *козлѧте* (ПЄ, 1556—1561, 59), *племене* (Рус., 1411, 74), вє(р)хъ *рамєнє* (Сл. Лекс., 1642, 67), до *врємєнє* (70);

б) новіша для іменників IV відміни флексія **-и**, засвоєна від імен з колишніми основами на **-ĭ-**: великого *княжати* (П., 1389, 102), *знамени* церковного (Рус., 1499, 31), *сѣмени* своєго (ПЄ, 1556—1561, 41), ввє(р)хъ *тимєни* (АЖ, 1584, 118);

в) флексія **-я**, засвоєна від імен з колишньою основою на **-jŏ-**: *для имєня* его (КА, 1500, 81), *с племєня* левъева (21), на лєво(и) сторонє *рамєня* рана (АЖ, 1584, 119), *стрымєня, брємєня* (Грам. 1645, 27), *поросѧтя, телѧтя* (Грам. 1645, 15).

Паралельні флексії **-и** (частіше) та **-е** (рідше) вживаються в південно-західних пам'ятках; у пам'ятках XVI ст. Волині, Київщини

---

[256] Див.: *Кобилянський Б. В.* Гуцульський говір..., с. 48—49.

[257] Див.: *Матвіяс І. Г.* Форми іменників IV відміни в українській мові.— Мовознавство, 1961, т. 16, с. 39.

[258] Див.: *Кобилянський Б. В.* Гуцульський говір ..., с. 48.

[259] Див.: *Гладкий П.* Говірка села Нехворощі Андрушівського району Бердичівської округи.— Укр. діалектол. збірник, кн. 2. К., 1929, с. 141.

і Чернігівщини форми на **-е** відсутні [260]. Форми на **-я** фіксуються з XVI ст. і майже виключно від іменників з основою на -men-.

У говорах української мови форми родового відмінка однини значною мірою збігаються з тими, що фіксують давні українські пам'ятки.

Від іменників із суфіксом **-ат- (-ят-)** для всіх говорів української мови типовими є форми з флексією **-и** *(теляти, лошати)*. Майже виключно в бойківських, лемківських та закарпатських говорах виступають тут паралельні форми на **-и** та **-е**: *тел'ати (-е) — д'іт'ати(-е)* [261]. Зрідка в підкарпатських та наддністрянських говірках наявні форми род. відм. однини з флексією **-а**: *тил'ита, пац'ита, гус'ита* [262]. Суфікс **-ат- (-ят-)** може зазнавати певних фонетичних змін *(тил'ети, луш'ети, гус'іти, кур'іти)* [263], поширюватися і на іменник з суфіксом **-ен-** *(тімяте (-и), вимяте (-и), т'імн'ети)* [264], а то й зникати при відмінюванні *(тел'а, курча)* [265].

Безсуфіксні форми род. відм. однини типові для іменників з колишньою основою на -men-, що, втрачаючи свій суфікс, приймають у говірках флексію **-а**: *вимйа (вимн'а), с'імйа (сімн'а), т'імйа (т'імн'а), імйа (імн'а)* [266]; цілком фонетично флексія **-а** може змінюватися в деяких північних та південно-західних говірках в **-е**: *без вимйе, с'імн'е*. Від іменників *ім'я, плем'я* частіше, від інших іменників з колишньою основою на -men- значно рідше засвідчуються в говірках форми род. відм. однини із суфіксом **-мен-** і флексіями **-и, -і, -е**: *імени, вимени; імен'ї, вимен'і; імене, вимене* [267].

У давальному відмінку виступає в літературній мові флексія **-і**: *гусяті, курчаті, імені, племені*.

Староукраїнські пам'ятки засвідчують властиву й давньоруським пам'яткам, але фонетично змінену флексію **-и** *(кнажати* — Р., 1435, 132; *зверати* — КА, 1560, 636; *племени* — П., 1393, 121), а також нову для цієї групи іменників флексію **-'у**, засвоєну від імен з колишньою основою на **-jŏ-** *(племеню* — Р., 1359, 10; *къ кнажатю* — 1434, 130; *сѣмєню* — ПЄ, 1556—1561, 27), дуже рідко (засвоєну з колишньої основи на **-й-**) флексію **-еви** *(именеви* его — КА, 1560, 558).

У говорах української мови іменники четвертої відміни виступають із флексіями **-и, -у (-ю), -і, -е, -ові (-ови), -еві (-еви).**

---

[260] Див.: *Керницький І. М.* Відміна іменників середнього роду в мові українських пам'яток XVI ст.— В кн.: Дослідження і матеріали з української мови, т. 3. К., 1960, с. 79.

[261] Див.: *Бандрівський Д. Г.* Деякі морфологічні особливості..., с. 4.

[262] Там же.

[263] Див.: *Приступа П. І.* Зазнач. праця, с. 43.

[264] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 123—124.

[265] Див.: *Чередниченко І. Г.* Деякі особливості говірок Ужгородської округи Закарпатської області.— Діалектол. бюл., 1950, вип. 2, с. 55.

[266] Див.: *Їжакевич Г. П.* Зазнач. праця, с. 42; *Ващенко В. С.* Зазнач, праця, с. 110—111, 325—326.

[267] Див.: *Приступа П. І.* Зазнач. праця, с. 43; *Верхратський І.* Про говір долівський, с. 69; *Кобилянський Б. В.* Гуцульський говір..., с. 91; *Бандрівський Д. Г.* Деякі морфологічні особливості ..., с. 4; *Панькевич І.* Зазнач, праця, с. 245.

Форми на **-и** фіксуються у східнополіських, наддністрянських, надсянських, гуцульських, бойківських і закарпатських говорах: *тел'ати, гусен'ати, йеґн'ати, імини, тімени — тімнети, пац'ати, гус'ати.* Форми ці є безпосередніми відповідниками давньоруських і праслов'янських форм на **-і** (telętі, sēmenі).

Форми на **-у** виявляються в говорах східнополіських *(т'імн'у, вимн'у, тел'ату)* [268], наддніпрянських і степових *(вимйу — вимн'у, т'імйу — т'імн'у)* [269], подільських і наддністрянських *(імйу — імн'у, тел'ету — тел'ату, луш'ету — лушату, курату, горн'ету)* [270], надсянських *(тел'ету, кач'ету)* [271] та ін.

Форми на **-і** поширені в говорах східнополіських *(племен'і, т'імен'і, вимн'і, тел'ат'і)* [272], середньонаддніпрянських, степових, подільських *(племен'і — племйі, вимен'і — вимн'і,* порос'ат'і) [273].

Флексія **-е** фіксується лише в говорах східнополіських: *тел'ат'е, гус'ат'е* [274].

Флексії **-ові (-ови), -еві (-еви)** засвідчуються в говорах східної західнополіських *(тил'еви, тил'етуви, лушеви — лушетуви)*, середньонаддніпрянських, степових, слобожанських *(племнев'і — племн'ові, вимнев'і — вимн'ові, тел'ові — тел'атові, порос'ові)* [275], подільських *(порос'ов'і, курчов'і)* [276], наддністрянських *(кур'ітови — курйатови)* [277], гуцульських *(пацєтева)* [278] та закарпатських *(гусятьови, тімньови)* [279].

В о р у д н о м у відмінку однини в українській літературній мові іменники середнього роду втрачають суфікс **-ат- (-ят-)**, приймаючи флексію **-ам(-ям):** в іменниках із суфіксом **-мен-** утворюються паралельні форми на **-ен-ем** і **-ям:** *курчам, коліщам, гусям, телям, іменем — ім'ям, племенем — плем'ям.*

У староукраїнських пам'ятках засвідчуються фонетично змінена давньоруська флексія основ на приголосний **-ем (← -ьмь)** і новіша

---

[268] Див.: *Брахнов В. М.* Характерні риси говірок трьох населених пунктів на Бориспільщині Київської області, с. 31.

[269] Див.: *Ващенко В. С.* Зазнач. праця, с. 119—120; *Брахнов В. М.* Деякі морфологічні особливості говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині, с. 67; *Нагін Я. Д.* Зазнач. праця, с. 192—193.

[270] Див.: *Верхратський І.* Говір батюків, с. 47; *Приступа П. І.* Зазнач. праця, с. 43.

[271] Див.: *Верхратський І.* Про говір долівський, с. 70.

[272] Див. *Їжакевич Г. П.* Зазнач. праця, с. 41; *Брахнов В. М.* Характерні риси говірок трьох населених пунктів на Бориспільщині Київської області, с. 31; *Лисенко П. С.* Деякі особливості говірок Олишівського району Чернігівської області, с. 34.

[273] Див.: *Ващенко В. С.* Зазнач. праця. с. 119—120.

[274] Див.: *Лисенко П. С.* Деякі особливості говірок Олишівського району Чернігівської області, с. 34; *Ващенко В. С.* Зазнач. праця, с. 365—366.

[275] Див.: *Ващенко В. С.* Зазнач. праця, с. 110—120, 284, 325—327; *Нагін Я. Д.* Зазнач. праця, с. 193; *Шарпило Б. А.* Спроба порівняльно-історичної характеристики східнослобожанських (старобільських) говірок, с. 13.

[276] Див.: *Мельничук О. С.* Зазнач. праця, с. 64.

[277] Див.: *Приступа П. І.* Зазнач. праця, с. 43.

[278] Див.: *Кобилянський Б. В.* Гуцульський говір..., с. 48.

[279] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 243, 245.

з походження, спільна для іменників із колишніми основами на **-ęt-** і на **-jŏ-** флексія **-ам (-ям)**:

а) *...именемь* (Р., 1359, 10), *съ племенемь* (1370, 18), *веременемь* (П., 1387, 75), *плємєнє(м)* (Рус., 1458, 109), межи *кнжатемь* (Р., 1443, 123), пере(д) *зверате(м)* (КА, 1560, 633), и(з) *жєрє(б)ємь* (АЖ, 1583, 57), ис тєлє(м) (1584, 108);

б) з *жеребѧ(м)* (АЖ, 1584, 103).

В одній із пам'яток XIV ст. І. Керницький знайшов і форму на **-ом** *(межи мушато(м)* [280], що виникла внаслідок впливу іменників з основою на **-ŏ-**.

Форми на **-ям** у пам'ятках XVII ст. зустрічаються вже часто. В. Шимановський відзначає їх у творах І. Галятовського (*дитям, звѣрямъ)* та І. Гізеля *(сѣмям)* [281]. Шлях до вживання і поширення форм орудн. відм. на **-ям (-ам)** відкривали не тільки форми орудн. відм. іменників типу *знання,* а й форми наз.— знах.— кл. відм. однини іменників на **-а (-я)**, флексія яких поєднує в собі функції суфікса і флексії.

Для переважної більшості південно-східних і південно-західних говорів типовою є форма орудн. відм. однини з флексією **-ом**: *тел'ом, порос'ом, лошом* [282] або *тел'атом — тел'ат'ом, імн'ом, с'імн'ом, тімйатом, вимйатом* [283]. Для південно-східних говорів властиве, хоч і не скрізь, збереження звукового складу флексії **-ям** *(тел'ам, лошам, имн'ям, порос'ам, гус'ам)* [284] при наявності фонетичної зміни **а** в **е** у багатьох південно-західних та північних говорах *(ягнєм, телєм, пацєм, вимйем)* [285].

У місцевому відмінку однини іменники четвертої відміни в літературній мові, зберігаючи суфікси **-ат- (-ят-), -ен-**, мають флексію **-і**: *на гус-ят-і, в і-мен-і.* Історія форм місц. відм. однини іменників середнього роду з суфіксами **-ат- (-ят-), -ен-** багато в чому збігається з історією форм дав. відм. однини цих же іменників.

Староукраїнські пам'ятки засвідчують фонетично змінену, нову вже й для давньоруської мови (давнішими були форми на **-е**) флек-

---

[280] Див.: *Керницький І. М.* Відміна іменників середнього роду в мові українських пам'яток XVI ст., с. 81.

[281] Див.: *Шимановский В.* Очерки по истории русских наречий. Черты южнорусского наречия в XVI—XVII вв. Варшава, 1893, с. 62.

[282] Див.: *Ващенко В. С.* Зазнач. праця, с. 121, 284, 409; *Нагін Я. Д.* Зазнач. праця, с. 194; *Шарпило Б. А.* Спроба порівняльно-історичної характеристики східнослобожанських (старобільських) говірок, с. 13; *Мельничук О. С.* Зазнач. праця, с. 64; *Очеретний А. Д.* Зазнач. праця, с. 121.

[283] Див.: *Верхратський І.* Говір батюків, с. 47; *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 123—124; *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 245—246.

[284] Див.: *Ващенко В. С.* Зазнач. праця, с. 121—123; *Брахнов В. М.* Деякі морфологічні особливості говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині, с. 67; *Лисенко П. С.* Деякі особливості говірок Олишівського району Чернігівської області, с. 34.

[285] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 245—246; *Кобилянський Б. В.* Гуцульський говір ..., с. 49; *Лисенко П. С.* Деякі особливості говірок Олишівського району Чернігівської області, с. 34; *Ващенко В. С.* Зазнач. праця, с. 121.

сію **-и** (ѡ томь *дитѧти* — ПЄ, 1556—1561, 28; ѡ *имени* — КА, 1560, 16; *в племени* — Бер. Лекс., 1627, 170) і флексію **-ю**, що пізніше виникла за аналогією до іменників типу *зілля, життя* (ѡ ты(м) *именю* — КА, 1560, 16; *на ослятю* [286]).

Говори української мови не тільки відбивають форми місц. відм. однини на **-и** *(на тел'ати, на йаг'яти, на т'імйати, на пац'етэ)* [287] та **-у** *(на тил'ат'у, на горн'ету, вимн'у)* [288], а й зрідка зберігають сліди найдавніших форм на **-е** *(тел'ат'е, гус'ат'е, йаг'ате)* [289] і морфологічні новотвори на **-ові, -ови** *(на йаг'атові, тил'етови, гус'атови)*[290] та на **-і** *(у т'імйі — т'імн'і, с'імн'і, імйі, на гус'аті, йаг'аті)* [291].

§ 30. Форми множини. У називному та кличному відмінках множини іменники четвертої відміни в українській літературній мові, староукраїнських пам'ятках та живих українських говорах майже повністю зберігають давні форми на **-а:** *внучата* (П., 1347, 25), *княжата* (Р., 1435, 133), *львенята* (Зиз. Лекс., 1596, 78), *звѣрята* (Бер. Лекс., 1627, 41), *ѡслята* (Сл. Лекс., 1642, 218), *голубята* (317), *ягнята* (385), *знамєна* (АЖ, 1584, 146), *имєна* (К. З., к. XVII, 34).

Частина іменників з колишніми основами на -men- втратила множину *(сім'я)*, частина прийняла форми іменників другої відміни *(вим'я)*, а частина (говірково) прийняла у множині суфікс **-ят-** *(вимйата)*.

У родовому відмінку іменники середнього роду з суфіксами **-ат- (-ят-), -мен-** в українській літературній мові, староукраїнських пам'ятках та сучасних українських говорах зберігають чисту основу, що утворилася внаслідок занепаду ще в давньоруській мові кінцевого **-ъ:** *голубѧтъ* (ПЄ, 1550—1561, 29), *тєля(т)* (АЖ, 1584, 101), *порося(т)* (106), *именъ* (АПГУ, XVII, I, 167).

Звичайною є чиста основа і у всіх говорах української мови, але зрідка трапляються також форми *йагнатӯй, йаг'ат'ох, т'імн'ӯй, тімн'ох* [292], *порос'атій, телет'ій*.

У давальному відмінку іменники четвертої відміни в літературній мові, як і в більшості говорів, мають форми на **-ат-ам (-ят-ам), -ен-ам:** *курчатам, іменам*.

Давньоруська флексія **-ьмъ** згодом поступилася місцем перед флексіями **-омъ** та **-ємъ**, засвоєними від імен з колишніми основами на **-ŏ-, -jŏ-**. Проте й ці флексії внаслідок загальної тенденції до заміни

---

[286] Див.: *Керницький І. М.* Система словозміни ..., с. 75.

[287] Див.: *Бандрівський Д. Г.* Деякі морфологічні особливості ..., с. 5; *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 123—124; *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 245—246; *Кобилянський Б. В.* Гуцульський говір ..., с. 49.

[288] Див.: *Бандрівський Д. Г.* Деякі морфологічні особливості ..., с. 5; *Верхратський І.* Про говір долівський, с. 68; *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 243, 245.

[289] Див.: *Матвіяс І. Г.* Форми іменників IV відміни в українській мові, с. 45.

[290] Див.: *Dejna K.* Зазнач. праця, с. 91; *Шило Г. Ф.* Зазнач. праця, с. 113.

[291] Див.: *Брахнов В. М.* Деякі морфологічні особливості говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині, с. 67; *Нагін Я. Д.* Зазнач. праця, с. 195.

[292] *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 244.

давніх флексій дав. відм. множини в іменниках з основами на **-ŏ-**, **-jŏ-**, **-ŭ-**, **-ĭ-** та на приголосний флексіями **-амъ (-ѭмъ)**, що виступали в іменах з колишніми основами на **-ā-**, **-jā-**, з часом вийшли з ужитку. Староукраїнські пам'ятки засвідчують частіше вживану флексію **-ом** (и *оучатом* [!] его и *праоунучатомъ* его и *пращурѧтомъ* его — П., 1392) і процес витіснення її флексією **-ам**.

У знахідному відмінку іменники четвертої відміни в літературній мові мають форму, однакову з називним (для назв людей: *хлоп'ят, дівчат)* або однакову з називним і родовим (для назв тварин: *гусят* і *гусята, курчат* і *курчата)*.

Іменники, що не означають назв істот, віддавна й дотепер зберігають свої форми, тотожні з формами наз. відм. множини *(по... знамена* — Р., 1401, 66; *имєна* ихь *вѣдаєть* — АЖ, 1583, 67; *имена* покъладаєм для лѣпшеи вѣры — АПГУ, XVII, II, 3); іменники — назви осіб та істот почали приймати форму, тотожну з формою род. відм. множини, досить пізно *(за... кнѧжѧтъ* — Р., 1415, 87; тых *пчолят* всѣх взялем — АПГУ, XVII, III, 111). Неусталеність у вживанні цих форм виявляється і в староукраїнських пам'ятках, і в живих говорах української мови.

В орудному відмінку множини в літературній українській мові вживаються форми на **-ат-ами (-ят-ами)**, **-мен-ами**: *курчатами, іменами.*

У староукраїнських пам'ятках орудн. відм. множини твориться за допомогою давньої флексії **-ы** (и си *внучаты* своєми — Р., 1378, 26; по(д) его *внучаты* — 1437, 136; *звераты* земскими — КА, 1560, 34; коровъ с *теляты* пѧ(т) — АЖ, 1584, 76; твердѣишимь листомь и *знамены* — Р., 1401, 65; зъ старыми *знамены* — Рус., 1498, 61) і значно рідше — флексії **-ми (← -ьми)**, засвоєної з основ на **-ĭ-** *(бременми* тѧжкими) [293].

Карпатські говори до нашого часу зберігають досить виразні залишки таких форм: *с теляти, з йаґн'ати, бычати, телятми, лошатми* [294]. Форми на **-ми** вживаються і в інших говорах, зокрема в середньонаддніпрянських *(тил'ат'ми, д'івчатми)* [295].

Нові форми з флексією **-ами (-ями)**, що поширені в усіх говорах української мови, фіксуються в її пам'ятках лише з XVII—XVIII ст:. пять козъ *с козенятами* (АПГУ, XVII, III, 27), *над* тими *пчолятами* (111), *именами* вишменованими (II, 67).

Місцевий відмінок множини іменників четвертої відміни характеризується формами на **-ат-ах (-ят-ах)**, **-ен-ах**: *на курчатах, на гусятах, в іменах, у племенах.*

Флексія **-ах (-ях)**, що заступила собою давню флексію місц. відм. множини основ на приголосний **-ьхъ** і є майже єдиною для всіх

---

[293] Див.: *Керницький І. М.* Система словозміни ..., с. 79.

[294] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 123—124; *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 248; *Бандрівський Д. Г.* Деякі морфологічні особливості ..., с. 6.

[295] *Брахнов В. А.* Деякі морфологічні особливості говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині, с. 67.

говорів, засвідчується з XVI ст.: пишу *по именахъ* [296]. Пор.: і *въ* власних *именєхь* (Бер. Лекс., 1627, 57) — *о именахь* (К. З., к. XVII, 34). У наддністрянських та надсянських говорах іменники типу *ім'я* в непрямих відмінках втрачають суфікс **-ен**: *при імн'ех — імйех — імн'ах — імйах* [297]; карпатським говорам відомі форми на **-ох, -іх** *(т'імн'ох, гус'ятох, пац'ет'ох)* [298] — видозмінені залишки флексій колишніх основ на **-й-** та **-ŏ-**.

§ 31. Історія відмінкових закінчень множинних іменників. Іменникам, що мають форми тільки множини, властиві ті ж самі флексії, що й іменникам першої — четвертої відмін, але множинні іменники не пов'язуються безпосередньо з жодною із чотирьох відмін. Ця їх структурна особливість і є підставою для того, щоб розглядати їх як окрему групу в системі іменникової словозміни.

До складу цієї групи входять різні і за походженням, і за віком та способом утворення іменники. Іменники *ворота* і *дрова* — праслов'янські утворення; іменники *радощі, жалощі* — утворення, відомі в давньоруській і типові для української мови, а іменники *витребеньки* і *манівці* — тільки для української. Іменники *люди, діти, кури, гуси,* не збігаючися з основами форм однини *(людина, дитина, дитя; курка, курча, півень; гусак, гуска, гуся),* набувають у множині часто і відтінку збірності. Тому множинні іменники, строкаті за складом, характеризуються навіть і в системі своїх відмінкових флексій деякою строкатістю.

У називному відмінку множинні іменники мають флексії, властиві всім типам і групам відмін звичайних іменників. Так, у наз. відм. вживаються флексії **-и** *(діти, найми, сани, окуляри, обійми, канікули, Афіни, Черкаси, Карпати),* **-і** *(двері, гуслі дріжджі, кучері, пахощі, Жигулі, Чернівці),* **-ї** *(помиї, Гімалаї, Турбаї),* **-а** *(вила, ясла, жорна),* **-я** *(вінця).* У переважній більшості випадків такі форми фіксуються вже в староукраїнських пам'ятках, інколи за наявності паралельних флексій: *дѣти* (Р., 1388, 37; 1445, 150), *люди* (Р., 1375, 20), *людє* (Бер. Лекс., 1627, 22), *люде* (АПГУ, XVII, I, 49) — *люди* (64); *гусли* (Зиз. Лекс., 1596, 40), *боти* (Син., XVII, 100), *гоны* (108), *кайданы* (121), *цимбали* (168), *шахи* (170), *вєрíгы* (Бер. Лекс., 1627, 15), *сѣны* (56, 92), *чáри* (20), *заручины* (149), *васи(л)ки по*(л)нїи (Сл. Лекс., 1642, 65), са(р)дели рыбы (78), *грошѣ* (Зиз. Лекс., 1596, 47), *дрожджѣ* (Син., XVII, 112), *пантофлѣ* (140), *выступцѣ* (Бер. Лекс., 1627, 23), *двєрѣ* (29), *гачѣ* (154), *перла* (Зиз. Лекс., 1596, 28), *пута* (28), *ворота* (Син., XVII, 103), *оудила* (Бер. Лекс., 1627, 138).

У родовому відмінку множинні іменники мають флексії **-ей** *(людей, курей, гусей, сіней, саней, дверей),* **-ів** або **-їв** *(окулярів, сходів, дріжджів, хитрощів, помиїв, Гімалаїв),* нульову флексію

---

[296] Див.: *Керницький І. М.* Відміна іменників середнього роду в мові українських пам'яток XVI ст., с. 89.

[297] Див.: *Верхратський І.* Говір батюків, с. 57; *Приступа П. І.* Зазнач. праця, с. 44.

[298] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 248.

(дров, вил, ясел, воріт, конопель, Афін, Карпат). Усі ці форми широко представлені вже в староукраїнських пам'ятках: *дѣтей* (П., 1342, 24), *грошей* (1347, 25), *мощии* (Р., 1350, 8), *у... дѣтии*(1366, 12), *людии* (1378, 25), *людей* (П., 1387, 75), *у людїй* (Бер. Лекс., 1627, 8), *грошій* (П., 1398, 134), *грошей* (АПГУ, XVII, I, 4) — *гроший* (196), *до купалъ* (Р., 1352, 6), *до свѧтокъ* (Рус., 1487, 43), пара *шатъ* (Зиз. Лекс., 1596, 51), *дровъ* (Бер. Лекс., 1627, 79), *з Мачохъ* (АПГУ, XVII, I, 8), из(ъ) *устъ* (К. З., к. XVII, 48).

Звертає на себе увагу поширеність у староукраїнських пам'ятках форм на **-ий (-ей)**, форм на нульову флексію і обмеженість форм на **-ів (← -овъ)**: *з Рибцов* (АПГУ, XVII, II, 57), *з Яресков* (I, 151). Утворення на **-ощі** в сучасній мові мають форми виключно на **-ів** *(радощів, любощів, пестощів)*, проте ще в «Енеїді» І. Котляревського трапляються форми з нульовою флексією: «Богиня з *радіщ* танцювала».

Відсутні форми на **-овъ** і в давньоруській мові, звичайними є тут форми на **-ии** або на нульову флексію: *людии* (Ізб. 1076, 419), *двьрии* (334), *дѣтии* (505) і под.

У давальному відмінку множинні іменники в літературній українській мові характеризуються флексією **-ам (-ям)**: *сходам, вилам, ночвам, радощам, яслам, Афінам, людям, курям, гусям, дверям, граблям, Чернівцям*. Давньоруські пам'ятки зберігають ще виразні риси приналежності множинних іменників до колишніх типів відмін за детермінативами: *оустомъ* (Ізб. 1076, 155), *вратомъ* (166), *дѣтьмъ* (688). У староукраїнських пам'ятках переважає флексія **-ем (-ьм)**: *дѣтемъ* мои(м) (П., до 1301, 14), его *дѣтємъ* (1393, 120), *дѣтьмъ* (Р., 1400, 61), *людемъ* (1391, 45), оусимъ *людє(м)* (Рус., 1468, 30), *людємъ* (Син., XVII, 153), *людемъ* (АПГУ, XVII, I, 33); рідко вживаною є ще флексія **-ам (-ям)**: *Рибцамъ* (АПГУ, XVII, III, 42) — *к Рибцюмъ* (III, 9), *детям* (АС, 1693, 6), *людє(м)* (К. З., к. XVII, 32) — *людя(м)* (45).

У знахідному відмінку у множинних іменниках вживається форма, однакова з називним відмінком *(сани, окуляри, коноплі, граблі, ясла, вінця* — назви предметів), або однакова з родовим відмінком *(людей, дітей* — назви людей), або обидві форми *(гусей* і *гуси, курей* і *кури* — назви деяких свійських тварин).

Староукраїнські пам'ятки засвідчують форми знахідного відмінка, тотожні з називним відмінком (для назв предметів): имають *дрыва* роубаті (Р., 1424, 104), на си(и) *свѧтъки* (Рус., 1487, 43), *рукавици...* ѡ(т)ня(л)и (АЖ, 1582, 40), *боты, полубо(т)ки* (44), выдаю *грошѣ* (Зиз. Лекс., 1596, 51), *оуста* затыкаю (Бер. Лекс., 1627, 42), он *сани* взял (АПГУ, XVII, I, 74), *в уста* (134). Для назв істот також уживаються форми, тотожні з називним і значно рідше з родовим відмінками: нє заимати... ни єго *людии* (Р., 1352, 5—6), *люди* своѣ послати (1366, 14), а ему своѣ *люди* судити (Рус., 1445, 37), *людє* повѣзати (АЖ, 1583, 62), *людє(и)* потопляетъ (К. З., к. XVII, 32), *жону* и *дѣти* забравши (АПГУ, XVII, I, 5).

В орудному відмінку виступають флексії **-ами (-ями)**: *вилами, ночвами, сходами, веселощами, граблями, вінцями,* а також

-ми: *сіньми, курми, гусьми, дітьми, людьми, ворітьми* і *воротами, дверми* і *дверима, грішми* і *грошима, штаньми* і *штанами, штанями.*

У староукраїнських пам'ятках засвідчуються флексії **-ы (-и):** *съ тѣми гроши* (Рус., 1408, 70), и *съ ловы* звѣриными (Р., 1424, 100), *съ ставы,* и *съ млины,* и с ты(х) млиновъ *вымолоткы* (1445, 148), несмра(д)ными *усты* (К. З., к. XVII, 48); **-ми:** села з(ъ) *людми* (П., до 1301, 13), своими *людми* (Рус., 1445, 37), *з лю(д)ми* (Зиз. Лекс., 1596, 75), *на(д) людми* (Бер. Лекс., 1627, 70), *людми* (АПГУ, XVII, I, 34), *с... дѣтми* (Р., 1388, 41), широкими *грошъми* (Рус., 1487, 43), *за дверми* (АПГУ, XVII, I, 62); **-ами, -ями:** *съ дѣтками* (Р., 1412, 44), *съ... дитками* (1454, 163), *дѣтъками* (АПГУ, XVII, I, 96), *з путами* (136), *подъ Будищами* (64), *Рибцями* (II, 53).

У м і с ц е в о м у відмінку вживається флексія **-ах (-ях):** *у ночвах, на вилах, на воротах* (і *на воротях), у хитрощах, на дверях, у граблях.* Для староукраїнських пам'яток характерними є флексії **-ехъ, -ѣхъ,** які згодом витіснилися флексіями **-ах (-ях):** *в сѣняхъ* (АЖ, 1584, 85), *в сѣнехъ* (АПГУ, XVII, I, 120), *в грошєхъ* (Бер. Лекс., 1627, 120), *на грошахъ* (АПГУ, XVII, I, 12), *въ оустѣхъ* (Бер. Лекс., 1627, 161), *при людях* (АПГУ, XVII, II, 67), *о людє(х)* (К. З., к. XVII, 70, 71), *на саняхъ* (АПГУ, XVII, II, 104), *в Яресках* (I, 182).

Початкова форма цих флексій виразніше фіксується у пам'ятках давньоруських: *въ... людьхъ* (Ізб. 1076, 421) — *въ людьхъ* (Усп. зб., XI—XII, 69), *въ санѣхъ* (СП, XI—XII, 314) — *на саньхъ* (Усп. зб., XII—XIII, 44).

Отже, історія відмінкових форм множинних іменників в усьому найістотнішому збігається з історією відмінкових форм множини іменників інших відмін.

ЗАЙМЕННИК

§ 32. Загальні зауваження. За граматичними особливостями займенники поділяються на дві основні групи: займенники особові (особові й зворотний) і займенники неособові (неродові й родові). У складі неособових займенників виділяються такі семантичні підгрупи: присвійні, вказівні, означальні, питальні, відносні, заперечні, неозначені.

Займенники звичайно розглядають як обмежений, замкнений розряд слів. Проте цю замкненість не слід вважати абсолютною. Займенники відіграли значну роль у формуванні граматичної будови всіх слов'янських і неслов'янських індоєвропейських мов, в історичному процесі розвитку словозміни імен та дієслів.

З історичного погляду всі займенники органічно взаємопов'язані між собою не тільки специфічністю своїх функцій у системі співвідносних лексико-граматичних розрядів слів, а й спільністю походження від так званих займенникових коренів, наявністю у системі їх словозміни тільки їм властивих флексій, способів словотворення і формотворення. За влучним висловом В. В. Виноградова, займенники — це «давній граматичний клас», який «пережив глибокі зміни своєї будови» [1].

§ 33. Особові і зворотний займенники. У давньоруській мові були такі особові займенники: *азъ, я* (1-ша особа однини), *ты* (2-га особа однини), *мы* (1-ша особа множини), *вы* (2-га особа множини), *вѣ* (1-ша особа двоїни), *ва* (2-га особа двоїни). Зворотний займенник — *себе*.

Ці особові займенники давньоруської мови, як і сучасних східнослов'янських та інших слов'янських мов,— слова з коренями, спільними для багатьох індоєвропейських мов, хоч і значно видозміненими.

---

[1] *Виноградов В. В.* Русский язык. Грамматическое учение о слове, с. 317.

У праслов'янській мові були відомі всі три варіанти наз. відм. займенника 1-ї особи однини: давніші *jazъ, *азъ і новіший *ja, який майже у всіх слов'янських літературних мовах (крім болгарської і македонської) замінив форму *jazъ і виник, імовірно, внаслідок відпадання кінцевого -zъ.

Пам'ятки давньоруської мови XI—XIII ст. засвідчують вживання старослов'янської форми *азъ* і давньоруських форм *азъ* і *а*. Форма *азъ* поширена у всіх жанрах церковної і світської давньоруської літератури, форми ж *азъ* і особливо *а* типові для пам'яток світської давньоруської літератури.

Майже повна відсутність випадків уживання форми *а*, обмежене вживання *азъ* і майже цілковита перевага форми *азъ* у пам'ятках давньоруської конфесіональної літератури, як і в текстах релігійного змісту давньоруської світської літератури, свідчить про те, що форма *азъ*, не вживана і в діалектах сучасних східнослов'янських мов, була книжною формою давньоруської мови, а форма *а* (меншою мірою *азъ*) уже в XI—XII ст. була визначальною для живої мови східних слов'ян.

У пам'ятках староукраїнської мови звичайною є форма займенника 1-ї особи *а*: А се *а* король·казимиръ (Р., 1349, 3). Поряд з цією формою зрідка вживаються і форми *азъ* та *азъ*: А се *азъ* вл[а]д[ы]ка Иванъ из Луцка (Р., 1398, 56), *Азъ* кнѧзь кѣстути (1341, 2).

Українській літературній мові, а також говорам української мови властива лише форма *я*.

Займенник 2-ї особи однини *ти* за походженням також дуже давній. Сучасному українському *ти* відповідають рос. і блр. *ты*, д.-р. *ты*, ст.-сл. *ты*, блг. і мак. *ти*, словен. ti, срб. *ти̑*, п. і кшб. ty, ч. і слвц. ty, в.-луж. і н.-луж. ty. Закономірними відповідниками до слов'янських форм займенника 2-ї особи одн. є лит. tú, лат. tū, вірм. dū та ін.

Займенник *ви* (д.-р. і ст.-сл. *вы*, рос. і блр. *вы*) виник із праслов'янського *vy. Відповідно до праслов'янського займенника *vy інші індоєвропейські мови мають або кореневе v- (пор. лат. vōs, авест. vō), або ж кореневе j- (пор. лит. jūs, гот. jūs). На думку А. Мейе, початкове кореневе v- у праслов'янському *vy засвоєно із непрямих відмінків. Воно замінило собою початкове j- праіндоєвропейської форми *jūs[2].

Складнішим є питання про утворення праслов'янського займенника 1-ї особи множини *my (д.-р. і ст.-сл. *мы*, укр. *ми*, рос. і блр. *мы*). Праслов'янське *my не утворилося безпосередньо із праіндоєвропейської форми, тому що неслов'янські індоєвропейські мови мають у цьому займеннику або кореневий m- (пор. лит. mes), або кореневий -w- (пор. гот. wies), або кореневий n- (пор. лат. nos), а кінцеве -y в *my зовсім не має відповідників в інших індоєвропейських мовах. А. Мейе, В. Вондрак та інші дослідники вважають, що кінцевий -y в праслов'янському *my утворився не фонетично,

[2] Див.: *Мейе А.* Общеславянский язык, с. 365.

а, вірогідно, внаслідок впливу форми наз. відм. займенника 2-ї особи *vy, знах. відм. *ny, *vy, а також наз. і знах. відм. множини іменників **а**-основ (ženā — ženy)[3].

Існує також думка, що займенник *my був самостійною формою наз. відм. множини займенника 1-ї особи у праслов'янській мові.

Займенник *ми* може позначати авторське *ми*, а займенник *ви* може вживатися також при офіційному, ввічливому звертанні до однієї особи. Авторське *ми* фіксується вже в давньоруських пам'ятках: Но *мы* на преднѧю взврати[м]сѧ (ЛЛ, 236).

В українських пам'ятках з кінця XIV ст. засвідчується так звана звеличальна форма множини займенника: *Мы* кнѧ(з) литовьский... чинимъ (Р., 1375, 20).

Лише зрідка в пам'ятках української мови фіксується множина ввічливості при звертанні до 2-ї особи, пор., напр.: єсмь послалъ былъ *квамъ* Асана и Котлубугу (Р., 1393, 48).

Займенник 1-ї особи двоїни *вѣ* є типовим для давньоруської церковної літератури: *вѣ* вѣвѣ (ЄО, 1056—1057, 39 зв.), хоч зрідка фіксується і в пам'ятках світського давньоруського письменства: *вѣ* послевѣ (ЛЛ, 173), *вѣ* не приходовѣ (258).

Категорія двоїни почала виходити з граматичної системи ще до появи перших пам'яток слов'янського письменства. На відміну від імен, що мали три форми двоїни, займенник 1-ї особи двоїни мав таких форм чотири: наз. *вѣ*, род.— місц. *наю,* дав.— орудн. *нама,* знах. *на.* Саме в цьому вбачають причину того, що у всіх слов'янських мовах найраніше почала виходити з ужитку форма наз. відм. vě[4]. Так, у староукраїнських пам'ятках форма *вѣ* замінюється формою наз. відм. множини *ми: мы* два... цѣлуєва кр͠стъ (Р., 1386, 30).

Форма наз. відм. займенника 2-ї особи двоїни *ва,* що трапляється як рідкісний випадок у найдавніших слов'янських пам'ятках, у давньоруських і староукраїнських пам'ятках послідовно замінюється формою наз. відм. множини *вы.* З усіх слов'янських мов лише кашубська зберігає виразні залишки форми наз. відм. двоїни va.

Зворотний займенник *сєбє* (*sebe*), що не має форми називного відмінка і не змінюється за числами, виступає у давньоруській мові з кількома основами: род. відм. *сєб-є* (← *seb-e ← *seve, лит. save, д.-інд. sáva), знах. відм. *сѧ* (← *se ← *sen ←*sem), дав. відм. *си* (← *sei), дав. — місц. відм. *сєб-ѣ* (← *seb-ě) — *соб-ѣ*, орудн. відм. *соб-ою* (← *sob-ojǫ). Форма род. відм. з основою *себ-* (seb-) є типовою для всіх слов'янських мов; говіркові російські новотвори *собе* — *собя* засвідчуються лише з XIV—XV ст.

§ 34. Неособові займенники. У складі неособових займенників давньоруської мови виділяється кілька семантичних груп.

Давньоруська мова мала такі присвійні займенники: *мои, моѥ, моꙗ; твои, твоѥ, твоꙗ; свои, своѥ, своꙗ; нашь, нашє, наша; вашь,*

[3] Див.: *Ильинский Т. А.* Праславянская грамматика. Нежин, 1916, с. 403, 404; *Мейе А.* Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, с. 341.

[4] Див.: *Белич А. И.* К двойственному числу в старославянском языке. — ИОРЯС АН, 1899, т. 4, кн. 4, с. 189.

вашє, ваша. Усі вони мають корені, спільні для слов'янських і неслов'янських індоєвропейських мов. Займеннику *mojos — mojь (ст.-сл. і д.-р. *мои,* укр. *мій,* рос. і блр. *мой,* блг. *мой,* с.-х. *мо̑j,* ч. můj, п. mój) відповідають прус. mais, лат. meus.

Праслов'янським присвійним займенникам *tu̯oi̯os → tvojь, su̯oi̯os → svojь (ст.-сл. і д.-р. *твои, свои,* укр. *твій, свій,* рос. і блр. *твои, свои,* блг. і мак. *твои, свои,* с.-х. *тво̑j, сво̑j,* слов. tvoj, svoj, ч. tvůj, svůj, слвц. tvoj, svoj, п. tvój, swój) відповідають прус. twais, swais.

Отже, давньоруські присвійні займенники утворилися від основ *мо-, тво-, сво-* за допомогою основотворчих суфіксів -jŏ- (чол. і середн. р.) або -jā (жін. р.). На місці етимологічного **о** у новозакритих складах після занепаду кінцевих редукованих в українській мові закономірно виступає **і**: *мojь → мій, твojь → твій, свojь → свій.*

В українській актовій мові XIV—XV ст. вживання зворотного присвійного займенника переважає над вживанням присвійного займенника 1-ї особи однини, тобто частішими є конструкції типу свѣдчю то *своимъ* листомъ (Р., 1398, 57) порівняно з конструкціями листом *моимъ* надаю (Р., 1459, 171).

Є серйозні підстави вважати, що присвійні займенники 1-ї і 2-ї осіб множини *(нашь, нашє, наша; вашь, вашє, ваша)* утворилися ще в праслов'янську добу від родового відмінка множини особових займенників за допомогою детермінативів -jŏ- (чол. і середн. р.). і -jā (жін. р.) із закономірною зміною s + j на š: nōs-jŏ → naš- jь → našь; nōs-jŏ → nas-je → naše; nōs-jā → nas-jā → naša; vōs-jŏ → vas-jь → vašь; vōs-jŏ → vas-je → vaše; vōs-jā → vas-ja → vaša.

Крім власне присвійних займенників, у присвійній функції можуть виступати і форми родового відмінка предметно-особового (з походження анафоричного) займенника *и, ѥ, ꙗ,* і форми давального відмінка особових, зворотного та предметно-особового займенників: даи *ємоу* гь̃ бъ̃ блн̃иє... и подроужию *єго.* Ѳеофанѣ и чѧдомъ *єю* и подроужиємъ чѧдъ *єю* (ЄО, 1056—1057, післямова), дали·вı̃·лисици пани хоньци и *єѣ* зѧтєви (Р., 1378, 26). Пор. і такі пізніші утворення, як укр. *їхній,* блр. *іхні,* рос. просторічне *ихний,* основа яких ускладнена прикметниковим суфіксом **-н-**.

До вказівних займенників у давньоруській мові належали: *сь, сє, си; тъ, то, та; онъ, оно, она; и(жє), ѥ(жє), ꙗ(жє); овъ, ово, ова; такъ, тако, така; сикъ, сико, сика.* Усі ці займенники — слова індоєвропейського походження, успадковані давньоруською мовою від мови праслов'янської.

Давньоруський займенник *сь* (← *sь ← *sis), *сє* (← *se ← *sjo), *си* (← *si ← *sī) складається із кореня **с-** і основотворчих суфіксів. І старослов'янські, і давньоруські пам'ятки частіше фіксують займенник *сь* у членній формі, утвореній (іноді від іншої основи) за допомогою анафоричного займенника *и* (-jь), *ѥ* (-je), *ꙗ* (-ja): *сєи, сии* ← (*sьjь ← *sijŏs), *сєѥ, сиѥ* (← *sьje ← *sije), *сиꙗ* (←*si-ja ← *sī-jā). У формі жін. р. *сꙗ* давне утворення *sī-jā заступається пізнішим утворенням s-jā без фонетичної видозміни кореня.

Деякі давньоруські пам'ятки, а також пам'ятки української мови зрідка фіксують ще й *сесь, сесе, сеся,* утворені редуплікацією займенникових форм *(сь + сь, се + се, се + ся): сесь листь* (Р., 1434, 129). Такі редуплікані займенникові форми відомі досі в південно-західних говорах.

Використання займенників *сей, се (сеѥ), ся (сяя),* як і паралельних *отсей (← от + сей), отсе (← от + се), отся (← от + ся)* поступово звужувалося. Із *отсей, отсе, отся* внаслідок злиття **т і с в ц** виникають *оцей, оце, оця,* а після відпадіння початкового **о** за аналогією до *сей — цей, це, ця.* У південно-західних говорах сформувалися займенники *цесь* або *цес* із *отъ + сьсь.* Перший компонент цих похідних *(от)* генетично зв'язаний із займенником *той, те, та.*

Пізніші праслов'янські форми *tъ, *ta, *to витворилися на базі раніших форм займенників tos (корінь t-, детермінатив -ŏ-, флексія -s), ta (корінь t-, детермінатив -ā, без флексії), tod (корінь t-, детермінатив -ŏ-, флексія -d).

Ускладнення форми *тъ* приєднанням до неї займенника *и (-jь)* фіксується вже в найдавніших східнослов'янських пам'ятках (Снъ сы въ лонѣ отьчи. *тъи* исповѣда — ЄО, 1056—1057, 3 зв.), а з XII—XIII ст. засвідчуються і членні форми *тоѥ, таѩ* та складення *тътъ (тот), тото, тота.*

У південно-західних говорах фіксуються форми *тот, тото, тота,* утворені повторенням основи займенника. У поліських говорах засвідчені й такі різновиди цього займенника: *атот ← от + тот, гетот ← ге + тот, йетот ← йе + тот*[5].

Частина південно-західних говорів знає ще складні форми займенників *той, те, та,* поєднані з обставинним прислівником *там (таттой, таттоѥ, таттая).*

Займенники *онъ, оно, она* (пор. лит. *anas, ana*), *оныи, оноѥ, онаѩ* (членна форма) уже в давньоруській мові вживаються з деяким обмеженням у вказівній функції.

В українській книжній мові членна форма займенників *оний — оной, оноѥ — онеѥ, оная* у функції вказівного займенника трапляється аж до XVIII ст. включно. П. Беринда подає в перекладній частині відповідники *оный, ононъ* (Бер. Лекс., 1627, 79). З останньою формою споріднені і українські говіркові похідні *он + той* або *той + он* і редуплікані форми *нон, нона, ноно*[6].

Майже в усіх слов'янських мовах ще до появи найдавніших їх пам'яток вказівний займенник опъ *(онъ)*, ono *(оно)*, ona *(она)* набув функції предметно-особового займенника, замінивши у називному відмінку однини, множини і двоїни займенник jь *(и)*, je *(ѥ)*, ja *(ѩ)*, форми непрямих відмінків якого (jego, jemu і т. д.) у видозмі-

[5] Див.: *Онишкевич М. М.* Форми вказівного займенника *цей, ця, це і той, та, те* в західних говорах (семантична диференціація). — В кн.: Дослідження і матеріали з української мови, т. 5. К., 1962, с. 131.

[6] Див.: *Пура Я. О.* Говори західної Дрогобиччини, ч. 1, с. 60; *Онишкевич М. М.* Зазнач. праця, с. 131.

неному вигляді зберігаються й досі. Так виникли ще в праслов'янській мові в системі займенників нові суплетивні утворення: називний відмінок утворюється від основи *оn-, непрямі відмінки — від основи *jе- з її ускладненнями.

Займенники *и, ѥ, ꙗ* і *онъ, оно, она* були надзвичайно близькі за значенням і функціями. У більш узагальненій двочленній системі вказівних займенників *(сь, тъ)*, що заступила тричленну систему *(сь, тъ, онъ)*, займенник *онъ (оно, она)* виявився зайвим, і це створювало можливість для використання його в новій функції. Форми *и, ѥ, ꙗ* почали перетворюватися на складову частину членних займенників *(тъи, тоѥ, таꙗ)*, прикметників *(новъи, новоѥ, новаꙗ)*, дієприкметників *(нѣсѣный, нѣсѣноѥ, нѣсѣнаꙗ)* та порядкових числівників *(пѧтый, пѧтоѥ, пѧтаꙗ)*. Це так само не могло не сприяти заміні форм *и, ѥ, ꙗ* формами *онъ, оно, она*, які до того ж могли займати різну позицію в реченні, а для називного і непрямих відмінків займенника *и, ѥ, ꙗ* типовою була постпозитивна позиція у фразі[7].

Давньоруський займенник *овъ, ово, ова* вживався зрідка у випадках протиставлення одного об'єкта іншому: *ѡвѣмъ* исписанъ законъ есть. другимь же обычаи (ЛЛ, 14). Специфічний відтінок зіставлення або протиставлення міг виражатися за допомогою й інших займенників *(онъ, тъ, инъ)*. У сучасних східнослов'янських мовах виявляються лише деякі залишки цього займенника в похідних утвореннях (укр. діал. *аво, гев)*. Із сучасних слов'янських мов тільки сербохорватська та польська з видозміненим значенням зберігають *ov у самостійному вжитку (пор. с.-х. *ȍvāj, ȍvō, ȍvā* «цей, це, ця», п. ów, owo, owa «той, те, та»).

Вийшли з ужитку в східнослов'янських мовах давньоруські вказівні займенники *сикъ, сико, сика; сиць, сицѥ, сица,* а якісно-вказівний займенник *такъ, тако, така* у членній формі без істотних змін зберігається у всіх нових східнослов'янських мовах (пор. укр. *такий, такеє, таке, такая, така)*.

Праслов'янські форми означального займенника *vьsь (←*vьхъ), *vьse (← *vьхо), *vьsa (← *vьха) складаються з кореня vьs- (пор. лит. vis-as), детермінатива -ŏ- (чол. і середн. р.)| або -ā (жін. р.). Давньоруські форми *вьсь, вьсѥ, вьсꙗ* (молишA и *вьсь* народъ — ЄО, 1056—1057, 99 зв.; *всѥ* погыбаѥть — Ізб. 1073, 59 г.) в українській та інших східнослов'янських мовах зазнають головним чином фонетичних змін.

Без істотних морфологічних змін зберігаються в українській мові і похідні утворення від цього займенника — *вьсꙗкъ, вьсꙗко, вьсꙗка* (укр. *всякий — усякий, всяке — усяке, всяка — усяка)*. Польський вплив відбивае засвідчувана в староукраїнських пам'ятках форма *вшитокъ* (Р., 1381—1418, 34), відома й донині в лемківських та закарпатських говірках, а також форма типу *вшелякого* (Р., 1438, 141), з якої засвоєно суфікс **-л-** у формі *вшілякий.*

[7] Див.: *Шахматов А. А.* Историческая морфология русского языка, с. 161, 162; *Булаховський Л. А.* Особовий займенник третьої особи. — Мовознавство, 1952, т. 10, с. 89.

Давньоруський займенник *кѫжьдо* (← *kъžьdo) — *кожьдо* складається із займенникової основи **къ- (ко-)** і частки *-жьдо*, що надавала займенниковій основі узагальненого характеру і утворилася, вірогідно, від дієслівного кореня **жьд-** *(жьдати)*. У давньоруській мові частка *-жьдо* приєднується до відмінкових форм першої частини складення (оть *когожьдо* — Усп. зб., XII—XIII, 349, *комоужьдо* — 127; о єдиномь *комьжьдо* — 279). У староукраїнській мові процес злиття компонентів завершується, остаточно витворюється нова займенникова основа, до якої вже приєднуються відмінкові і родові флексії: *кождому* (Р., 1438, 140), *кождое* (1459, 171). Сучасні українські *кожен, кожне, кожна* утворюються від основи *кожд-*, поширеної прикметниковим суфіксом **-н- (← -ьн-)**, з наступним спрощенням групи приголосних **ждн** (← *-жьд-ьн-*) в **жн**.

Давньоруський займенник *инъ* ← *inъ ← *ино* ← *ino ← *ина* ← *ina ← або *инъи* ← *инъ* + *и*, *иноѥ* ← *ино* + *ѥ*, *инаꙗ* ← *ина* + *ꙗ* (ли кнѧзь ли *инъ* кто — ЛЛ, 53; и се *ино* чюдо — Усп. зб., XII—XIII ст., 118; на *неи* и *ина* свита — 98) засвідчується староукраїнськими пам'ятками найчастіше в членній формі трьох варіантів: а) *иноѥ* (Рус., 1408, 72); б) у формі, поширеній прикметниковим суфіксом: *инныѥ* (Р., 1454, 162); в) у формі, поширеній прикметниковим суфіксом вищого ступеня **-ш- (← -ьш-)**: *иншьи* (Р., 1438, 140), *иншое* убозство (АБ, 1617, 13). Саме останній варіант, який засвідчується в староукраїнських пам'ятках XIV—XV ст. поодинокими прикладами, з часом усе більше поширюється у вживанні, перетворюючись на єдину форму літературної української мови.

Своєрідне утворення в українській мові становить займенник *жодний, жодне, жодна (жоден, жодне, жодна), жадний, жадне, жадна (жаден, жадне, жадна)*, що фіксується в українських пам'ятках з XIV ст.: *жадного* пересуда (П., 1388, 86). Займенник цей відомий і у білоруській мові *(жаден, жадзен)*, а також в західнослов'янських (п. żaden — żadny, ч. і слвц. žadný, діал. žaden, в.-луж. žadyn, н.-луж. žeden) і в литовській мовах (žednas). Припускається, що займенник *жаден* (з кореневим **а**) утворився із зрощення ніже jeden внаслідок стягнення і можливого впливу займенника każdy[8]. Можна припустити, що займенник *жоден* (з кореневим **о**) утворився таким же шляхом, але з наступним впливом займенника *кожний, кождий*.

Окрему групу серед займенників давньоруської мови становлять питально-відносні займенники: *кѣто* (*kъ + to): *кѣто сь* ѥсть (ЄО, 1056—1057, 38 зв.), *чьто* (← *сь + to): *чьто* глѣте (Ізб. 1073, 32), *чьи* (← *сь + jь) — *чии: чии* се градокъ (ЛЛ, 20), *къи* (← *kъ + + jь) — *кыи: каꙗ* бо ѥ вамъ рече благодать (Ізб. 1073, 93), *которъ — котѣръ* (← *kъ + toro-/-tero): *которыи* отъ ваю ѥсть Александръ (ПОл, 37), *какъ — какыи: кака* заповѣдь ваша (ЛЛ, 85), *каковъ: какова* (ЛІ, 57).

---

[8] *Brükner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1957, s. 660; *Трубачев О. Н.* Лингвистическая география и этимологические исследования. — Вопр. языкознания, 1959, № 1, с. 28—31.

Складення *къто* первісно мало, мабуть, значення «хто то?» або «хто це?» Внаслідок дисиміляції, викликаної занепадом редукованого **ъ**, виник звуковий варіант *хто*.

У живих говорах української мови панівною є форма *хто*, але подекуди збереглися і залишки більш давнього *кто*, а також виникли пізніші *тко, ко, хко*. Говіркові українські форми *тко* і *ко* пояснюються як запозичення з сербохорватської мови.

Витворення української літературної форми *що (-шчо)*, як і говіркових *шчо, што, шо, чо*, по-різному пояснюється в науковій мовознавчій літературі.

Імовірно, що внаслідок дисиміляції, викликаної занепадом редукованого **ь** і наступним збігом африкати **ч** і проривного **т**, із давньоруського *чьто* виникає форма *што*, засвідчувана і давньоруськими пам'ятками XII—XIII ст., і українськими пам'ятками XIV—XVII ст. Але в той час, коли кореневе **ч** у формі наз.— знах. відм. зазнавало певних фонетичних змін, у непрямих відмінках перед голосними *(чєго, чєму, чимь, чємь)* кореневе **ч** зберігається досить стійко, і, вірогідно, під впливом саме непрямих відмінків цього займенника виникає форма *що (шчо)*. Форму цю засвідчують пам'ятки XIV ст. (П., 1390, 106), виступає вона і в окремих пам'ятках XV ст., але виразніше — в українських пам'ятках, починаючи з другої половини XVI ст. Уже в пам'ятках XIV—XV ст. інколи виступає і сучасний діалектний варіант *шо* < *шшо* < *шчо*.

Давньоруський займенник *чьи* виступає в українській мові із закономірною зміною напруженого редукованого **ь** в **и** *(чий)*: аже побѣгнеть русинъ а любо руска во львовъ или холопъ *чии* или роба выдати єго (Р., 1352, 6).

Займенник *къи (кыи), коѥ, кѧ* у всіх східнослов'янських мовах вийшов з ужитку; найвиразніші залишки його зберігає російська мова: *некий, кое-кто, кое-где, в кои годы* і под.; пор. і діалектні українські: *кой, кой-хто*.

Займенник *который* служив спочатку засобом вираження протиставлення між двома особами чи предметами («*котрий* із двох?»). Розподільно-числовий характер протиставлення лише двох понять з часом втрачався, і слово *которий (котрий)* набуло більш загального значення. Пам'ятки староукраїнської мови фіксують майже виключно форми *которыш* (Арх. ЮЗР, I/VI, 1322, 2), *которая* (там же), *которое* (I/VI, 1441, 8), але зрідка й *котрая* (Р., 1413, 83).

Давньоруський питальний займенник *какъ (к-ак-ъ*, пор. лит. kóks), *каковъ* у функції і питального, і відносного займенника із східнослов'янських мов зберігає лише російська.

Давньоруський відносний займенник *јакыи* (← *j* + *ак* + **ъ** + *и*, пор. лит. jòks) українська мова засвоїла у членній формі *(який, яке, яка)* у функції не тільки відносного, а й питального (пор. блр. *які*, п. jaki, ч. jaký, слвц. *aký — jaký*).

Давньоруський питально-відносний займенник *коль — коли — колѣ — кольма*, утворений від основи *ко-*, виступає в сучасних схід-

нослов'янських мовах в утвореннях *колькі* (блр.), *сколько* (рос.), *скільки* (укр.)[9].

ВІДМІНЮВАННЯ ОСОБОВИХ ТА ЗВОРОТНОГО ЗАЙМЕННИКІВ

§ 35. Відмінювання особових та зворотного займенників у давньоруській мові. У давньоруській мові досить чітко розмежовувалося відмінювання особових та зворотного займенників і займенників неособових. Особові та зворотний займенники мали в давньоруській мові такі відмінкові форми:

Однина

Н.	*азъ, я*	ты	
Р.	мєнє	тєбє	сєбє
Д.	мънѣ, мьнѣ, ми	тобѣ, тєбѣ, ти	собѣ, сєбѣ, си
Зн.	мя, мєнє	тя, тєбє	ся, сєбе
Ор.	мъною	тобою	собою
М.	мънѣ, мьнѣ	тобѣ, тєбѣ	собѣ, сєбѣ

Множина			Двоїна		
Н.	мы	вы	Н.	вѣ	ва
Р.	насъ	васъ	Зн.	на, наю	ва, ваю
Д.	намъ, ны	вамъ, вы	Р. М.	наю	ваю
Зн.	ны, насъ	вы, васъ	Д. Ор.	нама, на	вама, ва
Ор.	нами	вами			
М.	насъ	васъ			

Однина. У називному відмінку давньоруські пам'ятки засвідчують усі три варіанти займенника 1-ї особи *азъ, я, азъ:* и *азъ* покаж *ся* (Ізб. 1073, 103 г.), ты *ми єси* братъ, а *я* тобѣ (ЛЛ, 203), вѣдаєши ли, кто єсмь *азъ* оче? (ХА, XIII—XIV, 400).

Родовому відмінку властивими були тільки форми з флексією **-е** *(мєнє, тєбе, сєбе):* ѡ (т) *мене* (ЛЛ, 67), отъ *себе* (Усп. зб., XII—XIII, 64).

У давальному відмінку вживалися паралельні форми: а) короткі (або первинні) *ми, ти, си:* велѣно *ми* (ЛЛ, 375), повѣдано *ти* є (Ізб. 1073, 40 г), голову *си* разби(х) (ЛЛ, 251); б) повні (або вторинні) *мьнѣ — мънѣ — мнѣ, тобѣ — тєбѣ, собѣ — сєбѣ:* нє прикасаи сѧ *мънѣ* (Ізб. 1073, 217 а), рекоста *мнѣ* (ХА, XIII—XIV, 440), сє *тобѣ* (Ізб. 1073, 209 а).

Знахідний відмінок характеризувався також паралельними формами: а) первинними *мя, тя, ся:* накажеть *мѧ* (Ізб. 1073, 45 в), погъна бо *тѧ* (63 г), сами *сѧ* погоубиша (78 а); б) вторинними *мєнє, тєбє, сєбє: мєнє* обиди (Ізб. 1073, 189 б), почто губите *себе* (ЛЛ, 128).

---

[9] Про виникнення й історію заперечних та неозначених займенників див. розділ «Частка».

Орудний відмінок характеризувався флексією **-ою:** съ *тобоѭ* (Ізб. 1076, 187), подъ *собою* (Ізб. 1076, 199).

Місцевому і давальному відмінках вживалися форми *мьнѣ — мънѣ — мнѣ, тобѣ — тебѣ — себѣ:* клевечють о *мънѣ* (Усп. зб., XII—XIII, 41), помоли сѧ о *мнѣ* (52), ѥсть въ *тебѣ* (Ізб. 1076, 295), на *собѣ* (Усп. зб., XII—XIII, 78).

Множина. Називному відмінку звичайними були форми *мы, вы* і лише як рідкісний випадок фіксується форма займенника 1-ї особи *ны:* то *мы* братиѭ поразоумѣимъ (Ізб. 1076, 156), *вы* же рьцѣте (ЛЛ, 56).

Родовий відмінок мав форми *насъ, васъ:* отъ *насъ* (Ізб. 1076, 175), не вѣдѣ *вас* (Усп. зб., XII—XIII, 324).

Давальному відмінку вживалися паралельні форми: а) первинні *ны, вы:* и повѣжьте *ны* (ЛЛ, 70); б) вторинні *намъ, вамъ:* бесѣдоваще къ *намъ* (Ізб. 1073, 6 зв.), горе *вамъ* (44).

Знахідному відмінку також виступали паралельні форми: а) первинні *ны, вы:* приимы *ны,* помилоуі *ны* (Ізб. 1073, I а), зъвахъ *вы* (99 зв.); б) вторинні: *насъ, васъ: насъ* же възвеⷣе (Ізб. 1073, 167), и поженеть *васъ* (102 б).

Для орудного відмінка єдиними були форми *нами, вами:* силы нбсьныѭ съ *нами* (Ізб. 1076, 662), быти и жити съ *вами* (Усп. зб., XII—XIII, 83).

Місцевому відмінку, як і в родовому, були форми *насъ, васъ:* кръвь ѥго на *насъ* и на чѧдѣхъ нашихъ (Ізб. 1073, 195 зв.), живеть въ *васъ* (Ізб. 1076, 488—489).

Двоїна. Називному відмінку форма займенника 1-ї особи фіксується у давньоруських пам'ятках лише зрідка: *вѣ* отъходивѣ (Усп. зб., XII—XIII, 67), *вѣ* послевѣ (ЛЛ, 173), а форма займенника 2-ї особи і зовсім не засвідчується.

Лише поодинокими прикладами засвідчуються форми знахідного відмінка *на, ва:* аще *на* пустиши (ЛЛ, 149), зоветь *ва* цсрь (Усп. зб., XII—XIII, 181).

Частіше зустрічаються в давньоруських пам'ятках форми родового — місцевого відмінків *наю, ваю:* не видима быста отъ *наю* (Усп. зб., XII—XIII, 67), любы бжиѭ прѣбываѥть въ *ваю* (Усп. зб., XII—XIII, 290).

Звичайними для давньоруських пам'яток є і форми давального — орудного відмінків *нама, вама* або ненаголошені *на, ва:* что въпиѥши къ *нама* (Усп. зб., XII—XIII, 61), Азъ чѧдѣ рекоу *вама* (Ізб. 1076, 475), помози *на* (ЛІ, 421), паде страхъ великъ на вьсѣхъ соущихъ *нама* (Усп. зб., XII—XIII, 256), къде ѥсть искомыи *вама* (400).

Замість форм знахідного відмінка двоїни у давньоруських пам'ятках часто фіксуються форми родового відмінка двоїни: аще ли *наю* погубиши (ЛЛ, 17), възвысила бо єсть *ваю* (ЛЛ, 223) або форми знахідного відмінка множини: спси сѧ самъ и *ны* (ЄО, 1056—1057, 199 зв.).

§ 36. **Розвиток граматичних форм особових та зворотного займенників у давньоруській мові.** Пам'ятки давньоруської мови засвідчують вживання паралельних відмінкових форм особових та зворотного займенників. У парадигматичній системі поєднувались успадковані від праслов'янської мови форми, а також пізніші східнослов'янські новотвори.

Із трьох форм займенника 1-ї особи наз. відм. однини у всіх східнослов'янських мовах витворилася єдина форма *ꙗ (-ja)*. Із двох форм займенника 1-ї особи наз. відм. множини східнослов'янські мови майже виключно зберігають форму *мы*. Категорія двоїни у всіх східнослов'янських мовах занепала.

Паралельні форми давального відмінка однини. Вживані у давньоруській мові форми дав. відм. однини *ми, ти, си* (< *mi, *ti, *si) сучасним східнослов'янським літературним мовам майже невідомі. Втрата цих односкладових форм — одна з характерних особливостей сучасних літературних східнослов'янських мов.

Форми *ми, ти* зустрічаються в усіх основних жанрах давньоруського письменства, але форма *си* порівняно з формами *ми, ти* фіксується пам'ятками рідше, причому не в усіх жанрах і не так різноманітно. Істотних відмінностей у вживанні форм *ми, ти, си* у пам'ятках світської і церковної літератури нема. Форми дав. відм. *ми, ти, си* не вживаються з прийменниками, при зіставленні і протиставленні, на початку фрази, не мають свого наголосу, найчастіше вживаються після дієслова: помози *ми* (ЛЛ, 147). Їх вживання не залежить від інверсії: заповѣдахъ *ти* (Ізб. 1073, 74) — *ти* заповѣдахъ (74 а).

Форми дав. відм. *мь(ъ)нѣ, тобѣ (тєбѣ), собѣ (сєбѣ)* наявні також у всіх основних жанрах давньоруського письменства: къ *мънѣ* (Ізб. 1076, 617), противу *собѣ* (ЛЛ, 142), *мънѣ* заутра а *тобѣ* днесь (Ізб. 1073, 154).

Істотною структурною зміною в системі відмінювання особових та зворотного займенників давньоруської мови є поступове звуження сфери вживання односкладових форм дав. відм. *ми, ти, си*. Процес звуження вжитку, а то й зникнення їх у східнослов'янських мовах розпочинається й найрельєфніше виявляється в історії зворотного займенника *си*. Уже в давньоруських пам'ятках, особливо у світських, панівною була форма *собѣ — сєбѣ*. У багатьох випадках форма *си* має значення не зворотного, а присвійного займенника (*ни* обличи мене ꙗростью *си* — ЛЛ, 256), або ж у поєднанні з повними дієсловами, подібно до форми знах. відм. *ся*, використовується для вираження стану (начѧтъ жѧлити *си* вельми зѣло — Ізб. 1076, 517).

Отже, можна твердити, що форма дав. відм. *си* почала виходити з ужитку задовго до появи давньоруських пам'яток. У деяких давньоруських говорах ця форма була відома, мабуть, і в розмовній мові. Слід відзначити, що для південно-західних говорів української мови форма *си* є живою і в наші дні.

Паралельні форми давального — місцевого відмінків однини. У давньоруських пам'ятках уживанішою була форма давального — місцевого відмінків однини *мнѣ*, що закономірно виникла із давніших форм *мьнѣ — мънѣ*. Із двох праслов'янських форм *tebě/*tobě і *sebě/*sobě типовими для давньоруської мови є форми *тобѣ, собѣ*, причому в пам'ятках світської літератури панівними є форми з кореневим **о**, а в пам'ятках церковної літератури — форми з кореневим **е**[10].

Отже, є підстави вважати, що діалектні для праслов'янської мови форми давального — місцевого відмінків займенника 2-ї особи і зворотного займенника з кореневим **о** були найдавнішими східнослов'янськими формами.

Паралельні форми знахідного відмінка однини. У сучасних слов'янських мовах у знахідному відмінку однини особових та зворотного займенників уживаються форми, тотожні з формами родового відмінка (укр. *мене, тебе, себе,* блр. *мяне, цябе, сябе,* рос. *меня, тебя, себя,* блг. і мак. *мене, тебе, себе).* Сучасні південнослов'янські і західнослов'янські мови у трохи зміненому вигляді і в особливих ритмо-мелодійних та стилістичних умовах зберігають у літературному вжитку й давні форми знах. відм. одн.: блг. і мак. *ме, те, се,* словен. me, te, se, п. mię, cię, się, ч. mě, tě, sě тощо.

Форми знах. відм. *мѧ, тѧ, сѧ* не збережені в сучасних східнослов'янських мовах, давньоруська мова успадкувала їх з праслов'янської. Зафіксовані у старослов'янських пам'ятках форми *мѧ, тѧ, сѧ*, з генетичного погляду безпосередньо пов'язані з праслов'янськими формами *mę, *tę,* sę, у будові яких можна виділити корені *me-, *te-, *se- і елемент -n (пор. прус. mien, tien, sien), ототожнюваний з вказівним займенником, часткою або ж коренем множини і двоїни особових займенників ne, no.

У пам'ятках старослов'янського і давньоруського письменства форми *мѧ, тѧ, сѧ (мѧ, тѧ, сѧ)* виступають як основні. Вони виявляються у всіх жанрах давньоруської літератури, вільно вживаються з прийменниками *на, за, въ, по, подъ, прє(ѣ)дъ — пєрєдъ, про, надъ, мимо, подлѣ,* не характеризуються позиційною закріпленістю щодо дієслова у реченні. Форми знах. відм. одн. *мѧ, тѧ, сѧ* були ознакою не тільки книжної, а й живої мови східних слов'ян XI—XII ст. Вважати їх енклітиками, напівенклітиками чи проклітиками або ж ставити вживання їх у залежність від певних стилістичних умов підстав нема. Випадки вживання форм род. відм. *мєнє, тєбє, сєбє* у функції знахідного у старослов'янських і давньоруських пам'ятках свідчать про порівняно давні хронологічні межі процесу заміни первинних форм вторинними.

Основних причин звуження сфери вжитку і навіть зникнення первинних форм *мѧ, тѧ, сѧ* і заміни їх функціонально вторинними

[10] Див.: *Шахматов А. А.* Историческая морфология русского языка, с. 152; *Дурново Н. Н.* Очерк истории русского языка, с. 217; *Булаховський Л. А.* Питання походження української мови, с. 68.

формами *мене, тебе, себе* (або їх варіантами) в історії східнослов'янських мов чотири: а) перетворення форми знах. відм. зворотного займенника *ся* в афікс для вираження категорії стану дієслова; безпосередньо з цим процесом в історії східнослов'янських мов пов'язане і більш ранне зникнення форми знах. відм. *ся* порівняно з формами *мѧ, тѧ,* і частіше вживання в давньоруських пам'ятках форми *себе* порівняно з формами *мене, тебе;* б) перетворення односкладових форм *мѧ, тѧ, ся* у форми атонічні, оскільки саме двоскладові форми род. відм. у функції знахідного почали вживатися під логічним наголосом, у випадках зіставлення чи протиставлення, на початку фрази тощо; в) оформлення нової для слов'янських мов іменної граматичної категорії персональності — імперсональності, а потім і категорії істот — неістот, одним з основних способів вираження якої була також форма родового відмінка у функції знахідного; г) зникнення первинних форм знах. відм. мн. *ны, вы* і заміна їх формами род. відм. *насъ, васъ* у функції знахідного.

Паралельні форми давального відмінка множини. Давньоруські форми дав. відм. мн. *намъ, вамъ* виникли з праслов'янських новотворів **nаmъ, *vаmъ* від основ na- (← nō-), va- (← vō) і флексії -mъ, що виступала в цьому відмінку і в іменах.

Первинні форми дав. відм. *ны, вы* у давньоруській мові, за визначенням П. Лавровського, «дуже рідкісний і глибокий архаїзм»[11]. Він вважав, що у функції давального відмінка тут виступають форми знахідного *ны, вы*. На думку Л. Булаховського, давньоруській мові були властиві форми дав. відм. *ны, вы*[12]. С. Обнорський вважав, що в давньоруській літературній мові переважають ще первинні утворення *(ны, вы),* а вживання вторинних *(намъ, вамъ)* залежить від певних стилістичних умов[13].

На спеціальну увагу заслуговує і той факт, що форми дав. відм. мн. *ны, вы* зовсім не виявляються ні в Остромировому, ні в Архангельському, ні в інших євангеліях XI—XII ст., але в поодиноких випадках фіксуються у Путенському, Луцькому євангеліях, у Чудовському новому завіті, тобто у пам'ятках XIII—XIV ст., і дуже поширені майже виключно в інфінітивних конструкціях у грамотах північно-східної частини Русі[14].

Форми дав. відм. мн. *ны, вы* вживаються в пам'ятках південної, південно-західної і північної та північно-східної Русі. Є, отже, всі підстави вважати їх спільносхіднослов'янськими.

Форми дав. відм. мн. *ны, вы* звичайно вживаються після дієслів у конструкціях типу достоѭть *ны* (Ізб. 1073, 193 а), прѣдахъ *вы* (211 а).

[11] *Лавровский П. О.* О языке северных русских летописей. Спб., 1852, с. 77.

[12] Див.: *Булаховский Л. А.* Исторический комментарий к русскому литературному языку. К., 1960, с. 174.

[13] Див.: *Обнорский С. П.* Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. М.—Л., 1946, с. 46, 55, 78, 99, 100, 112.

[14] Див.: *Самойленко С. Ф.* Об одной морфологической особенности в языке памятников XIV—XV вв. северо-восточной Руси. — В кн.: Вопросы теории и истории языка. Л., 1963, с. 279—284.

Саме такого типу синтаксичні конструкції дали підставу для тверджень про енклітичність відповідних форм. Як і інші енклітики, форми *ны, вы* не вживаються з прийменниками і не можуть стояти на початку фрази. Але нерідко форми ці вживаються перед дієсловами (а кто *ны* поможеть — ЛЛ, 72). Вживання форм дав. відм. *ны, вы* не залежить від зміни порядку слів у фразі, від інверсії: въдаи *ны* (ЛЛ, 69) — *ны* вдаи (ЛЛ, 187).

У східнослов'янських мовах жива історія цих форм цілком завершується в період існування мови давньоруської.

Паралельні форми знахідного відмінка множини. У давньоруських пам'ятках фіксуються паралельні форми знах. відм. мн. — первинні *ны, вы* і вторинні *насъ, васъ*.

У найдавніших пам'ятках східних слов'ян форми знах. відм. *насъ, васъ* трапляються рідко. Вживання їх у текстах регулювалося певними синтаксичними чинниками. Так, при запереченні нормою для давньоруської мови є форми род., а не знах. відм.: не вѣдѣ *васъ* (Ізб. 1073, 32 а). Після супіна звичайними є форми род. відм. *насъ, васъ:* приходиша ѡ (т) Рима пооучитъ *васъ* (ЛЛ, 86).

Форми знах. відм. мн. *ны, вы* були основними для давньоруської мови. Вони вільно вживаються з прийменниками *на, за, въ, по, подъ, прѣдъ:* рать дрьжить на *ны* (Ізб. 1073, 145 б), послю по *вы* (ЛЛ, 56); можуть виступати не тільки після дієслова, а й перед ним (*ны* наоучить — Ізб. 1073, 12 в), иже *вы* любѧть — 93 в). Вживання форм знах. відм. мн. *ны, вы* не залежить від зміни порядку слів у реченні.

Отже, немає підстав вважати форми знах. відм. *ны, вы* енклітиками, напівенклітиками чи проклітиками або ж ставити вживання їх у залежність від певних стилістичних умов.

Жива історія їх завершується, очевидно, ще в період існування мови давньоруської. Найдавніші східнослов'янські грамоти засвідчують первинні форми знах. відм. *ны, вы* як рідкісні винятки; в них звичайно вживаються вже вторинні форми *насъ, васъ*.

§ 37. Історія форм особових та зворотного займенників української мови. У називному відмінку однини форма **я** досить часто засвідчується вже староукраїнськими пам'ятками (а се *Ѧ* панъ бенко — Р., 1398, 57), хоч у них фіксуються і форми *ꙗзъ* і *азъ*.

Форма *ꙗзъ* у староукраїнських пам'ятках трапляється дуже рідко, здебільшого у традиційних виразах, у зачинах дарчих грамот: *Ѧзъ* кнѧзь кестути (Р., 1341, 2). У тих говорах, на грунті яких сформувалася сучасна українська мова, форма *ꙗзъ* вийшла з ужитку, мабуть, ще в XII—XIII ст.[15]

Форма *азъ* як книжна в українських пам'ятках фіксується досить часто. У грамотах XIV—XV ст. вона виявляється у текстах із значною кількістю старослов'янізмів[16], у традиційних виразах, у документах, пов'язаних з діяльністю духовних осіб.

[15] Див.: *Гадолина М. А.* История форм личных и возвратного местоимений в славянских языках. М., 1963, с. 26.

[16] *Дем'янчук В.* Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV ст. — Зап. істор.-філол. від. Укр. АН, 1928, т. 16, с. 16.

Форму називного відмінка однини займенника 2-ї особи *ти* (графічно *ты*) послідовно фіксують усі староукраїнські пам'ятки. Звичайно ця форма з певними видозмінами залежно від реалізації [и] є і в живих українських говорах.

У родовому відмінку однини особових та зворотного займенників українська мова з відповідними фонетичними змінами (ствердіння приголосних перед **е**) послідовно зберігає форми з флексією **-е**: *мене, тебе, себе.*

Цю форму послідовно засвідчують усі пам'ятки: взѧлъ оу *мєнє* (Р., 1386—1418, 35), до *себе* (ЛСам., 75).

Основними є форми род. відм. особових та зворотного займенників з флексією **-е** у всіх говорах української мови. Своєрідну особливість, передусім карпатських говорів, становлять форми *мйа, мн'а, мн'і, н'а, т'а, те, с'а, се*[17], що являють собою з походження форми знах. відм., використані у функції род. відм.: гойкать до *мя*, до мн'і, ни было *н'а* дома, была-м у *тя*, мече спід *ся*, до *се.*

Відповідно до давньоруських форм *мьнѣ — мѣнѣ — мнѣ* в українській мові у дав. відм. однини мало б бути *мні* (пор. рос. і блр. *мне*). Таку форму засвідчують українські пам'ятки XIV—XVII ст.: помагати *мнѣ* (Р., 1366, 14), ku mni (Рус., 1450, 27), посла сего ко *мнѣ* (В., 131).

Фонетично змінена давня форма *мні* фіксується зрідка в наддністрянських, гуцульських, подільських, бойківських, закарпатських, а також західнополіських, середньополіських та степових говорах.

Уже в написі XII ст. зафіксована двоскладова форма *мєнѣ:* ~ги помози рабоу своємоу Ивану имѧмъ равѧтѣ и вьсѣмъ хрьстьѧнам и *менѣ* грѣшнику. (ДНСК, 87). З XV ст. фіксується український новотвір — двоскладова форма *мені* (з наближенням ненаголошеного **е** до **и** — *мині* та внаслідок уподібнення **и** до наголошеного **і** дальшого складу — *міні*), що відбиває вплив основи *мен-* род. відм. одн. Форма *менѣ* фіксується в грамоті 1467 р. (Корω(л) его мл(с)ть пожалова(л) *менѣ* бгомо(л)ца), *минѣ* — у бойківському учительному євангелії XVI ст., *мѣнѣ* — у юридичному документі XVI ст.[18] З кінця XVI — початку XVII ст. такі форми стають уже звичайними.

Українські форми дав. відм. *тобі, собі* є формами, успадкованими з давньоруської мови з відповідними фонетичними змінами. Тому цілком закономірними є форми *тобѣ → тобі, собѣ → собі* і в староукраїнських пам'ятках: *тобѣ* на помочь (Р., 1399, 49), *тобѣ* мовлю (В., 32), грошики *собѣ* зберу (15), Хмелницкого *собѣ* за старшого приняли (ЛСам., 7).

У пам'ятках староукраїнського письменства і окремих говірках української мови зустрічаються форми дав. відм. займенника 2-ї

---

[17] Див.: *Верхратський І.* Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів, ч. 1—2, с. 73; *Верхратський І.* Про говір долівський, с. 71; *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 262; *Бандрівський Д. Г.* Деякі морфологічні особливості ..., с. 67.

[18] Див.: *Керницький І. М.* Система словозміни ..., с. 124.

особи та зворотного займенника з кореневим **е** — *тебѣ* → *тебі*, *себѣ* → *себі*. Форми *тебі, себі* трапляються лише в окремих наддністрянських і карпатських говорах. Окремі дослідники схильні розглядати такі форми як старослов'янські з походження.

Справді, частина випадків вживання форм *тебѣ, себѣ* у давньоруській мові пояснюється впливом старослов'янської мови. До XV ст. навіть у пам'ятках церковної літератури форми *тебѣ, себѣ* замінюються формами *тобѣ, собѣ*, але починаючи з другої половини XIV, а особливо в XVI ст., форми *тобѣ, собѣ* замінюються формами *тебѣ, себѣ* в пам'ятках і світської, і церковної літератури: оувы *тобѣ* (ЛЛ, 40) — увы *тебѣ* (ЛІ, 24), творѧть мовенье *собѣ* (ЛЛ, 9), мытву *себѣ* (ЛІ, 5).

Ці факти дозволяють твердити, що процес заміни форм дав. відм. займенника 2-ї особи і зворотного займенника з кореневим **о** формами з кореневим **е** безпосередньо зв'язаний з другим південнослов'янським впливом.

І все ж пояснювати появу й поширення форм дав. відм. *тебѣ, себѣ* в староукраїнській писемній мові аж до XVIII ст. включно південнослов'янським впливом і роллю церковнослов'янської мови, як і появу форм дав. відм. *тебе, себе* в літературній російській мові, тим більше у переважній більшості російських говорів, тільки другим південнослов'янським впливом навряд чи можна. Вірогідніше припустити, що основні для праслов'янської мови форми дав. відм. *tebě (→ *тебѣ*), *sebě (→ *себѣ*), які були властиві як діалектні окремим говіркам давньоруської мови, збереглися як звичайні форми у певних говорах російської мови, а також як поодинокі архаїчні залишки в окремих говірках української мови (не без впливу, можливо, й словацької мови) і, підтримані другим південнослов'янським впливом, стали досить поширеними в певних жанрах українських, російських та білоруських пам'яток, а з часом основними у системі форм особових займенників російської літературної мови.

Важливою структурною зміною в історії форм дав. відм. одн. особових та зворотного займенників є звуження, поступове зникнення односкладових форм *ми, ти, си*. Пам'ятки української мови аж до XVIII ст. засвідчують найчастіше форму *ми:* дал *ми* (Р., 1386, 30), ажъ он сказал *ми* (АПГУ, I, 1665, 71), здає́т *ми* ся (ЛВел., 1720, 88).

Форми дав. відм. *ми, ти, си* не засвоєні українською літературною мовою.

Первинні форми *ми, ти, си* і пізніші контаміновані форми *мі, ті, сі* фіксуються нині як елементи архаїчної займенникової парадигми у говорах наддністрянських, надсянських, гуцульських, бойківських, лемківських, закарпатських, значно рідше в буковинських і тільки спорадично у волинських, подільських та холмських.

У знах. відм. однини пам'ятки української мови з різних територій України засвідчують форми *мя, тя, ся:* жаловали *мѧ* (Р., 1393, 51), пытаю *тя* (В., 11), пришолъ за *сѧ* (Р., 1433, 121), пред *ся* (В.,

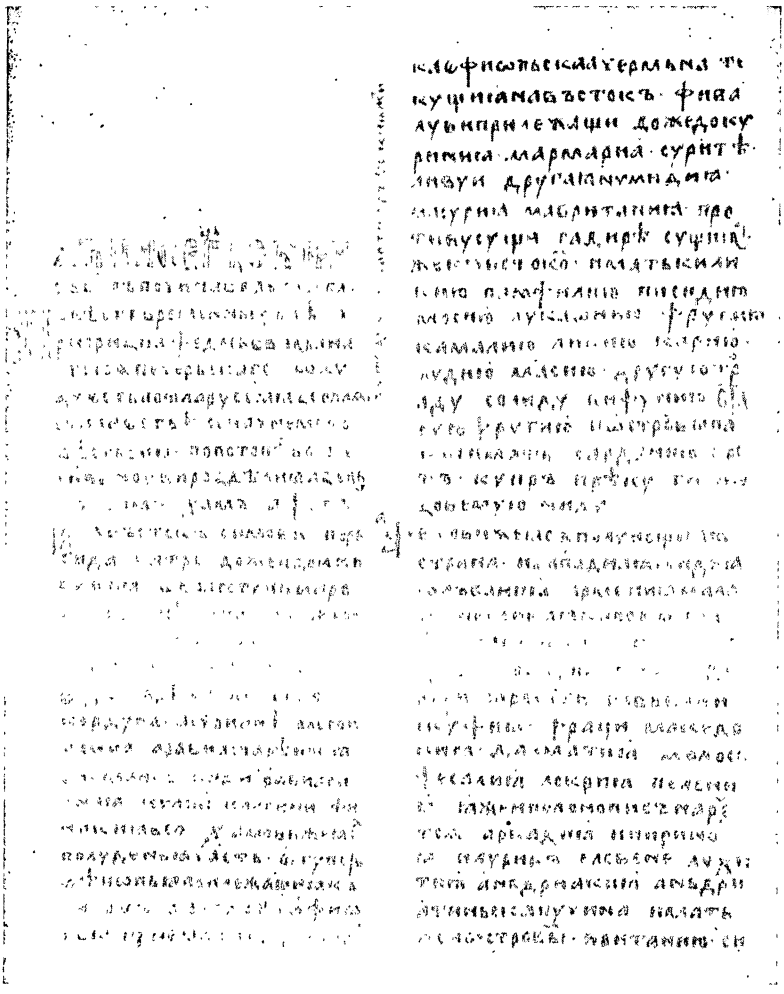

Перша сторінка Іпатіївського літопису. Список поч XV ст.

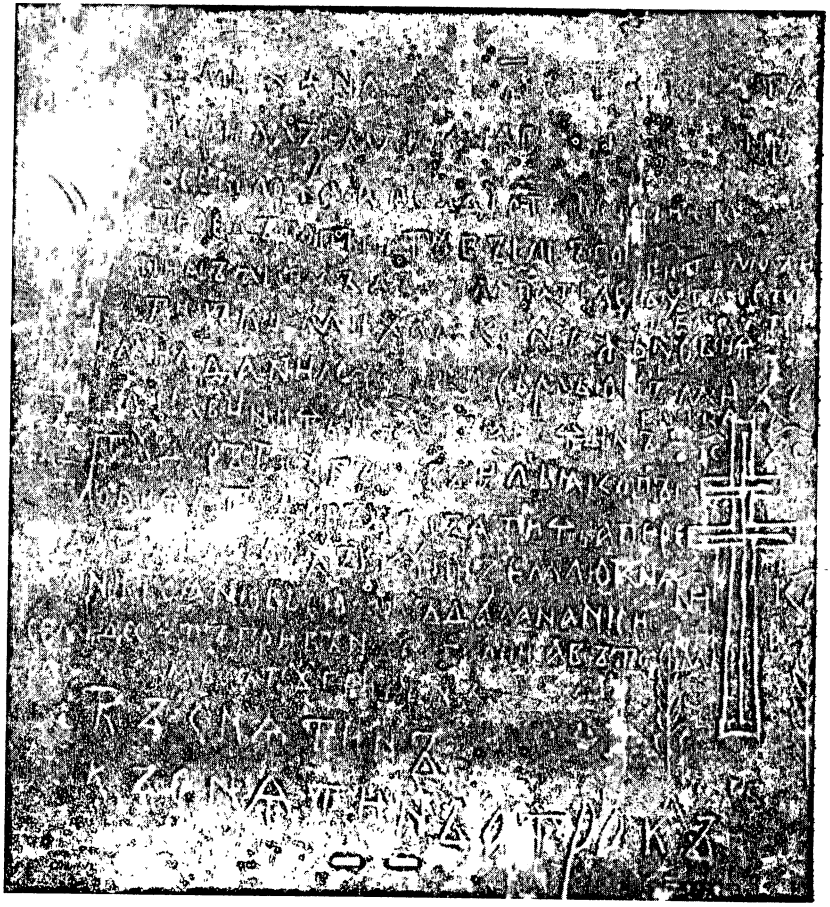

Запис про Боянову землю.
Графіті XII ст. на стіні Софійського собору в Києві.

42, 73). До XVI—XVII ст. форми *мя, тя, ся* були властиві не тільки книжній українській мові, а й усім її говорам.

Форми *мя, тя, ся* досі зазнають істотних фонетичних змін: *м'а → ме → ми → мі; м'а → мйа → мн'а → н'а → н'е → н'і; т'а → ти → ті (ке, ки); с'а (с''а) → с'е (с''е) → с'и (с''и) → с'і (с''і)* [19].

У діалектному мовленні форми знах. відм. *мя, тя, ся* вживаються, як правило, у ненаголошеній позиції, приєднуючись до попереднього ненаголошеного слова, хоч беззастережно вважати ці форми енклітичними серйозних підстав нема. Вони вільно вживаються з прийменниками (о *мя*, на *ня*, на *тя*, за *ся*).

Форми *мене, тебе, себе* є визначальними як для говорів української мови, так і для літературної мови (з пересуненням наголосу на основу після прийменників): *менé* — на *мéне, тебé* — на *тéбе, себé* — на *сéбе*.

В орудному відмінку однини староукраїнські пам'ятки без будь-яких структурних змін зберігають успадковані з давньоруської мови форми *мною* (← *мъною* ← **mъnojǫ*), *тобою* (← *тобою* ← **tobojǫ*), *собою* (← *собою* ← **sobojǫ*), со *мною* (Р., 1350, 8), сина своего Тимоша зъ *собою* узявши (ЛВел., 1720, 29).

Форми *мною, тобою, собою* є нормою і для літературної української мови.

У частині південно-західних говорів поширені (подекуди як основні) форми на **-оў** *(мноў, тобоў, собоў)*. Виникли вони внаслідок випадіння інтервокального **j** між голосними і пов'язаної з цим зміни кінцевого **у** в нескладотворчий звук **ў**: **ойу → оу → оў**.

Уже в давньоруській мові у функції знах. відм. особових та зворотного займенників могли виступати форми родового відмінка. В пам'ятках української мови форми род. відм. *мене, тебе, себе* у функції знахідного є вже основними: и почали коромолити на *мєнє*, на *мєнє* ли(хо)го мыслячє, вышолъ на *мєнє* (Р., 1393, 48).

На крайньому заході закарпатських і лемківських говорів, частково в наддністрянських і подільських говорах виступають форми орудн. відм. на **-ом** *(мном, тобом, собом)*, утворені внаслідок впливу орудн. відм. іменників II відміни [20].

За спостереженнями дослідників форми *мною, тобою, собою, мноў, тобоў, собоў, мном, тобом, собом* не співіснують в одній говірці. Вони узгоджуються своїми закінченнями, як і прикметники та порядкові числівники, з відповідними закінченнями іменників [21], хоч правильним є таке твердження здебільшого для форм *мноў — мном, тобоў — тобом* і *собоў — собом*.

У місц. відм. однини, як і в дав., займенник 1-ї особи мав спочатку форму *мнѣ* (← *мънѣ*) → *мні:* да мниши и о *мнѣ* (В., 163). Тільки

[19] *Самійленко С. П.* Нариси з історичної морфології української мови, ч. 2, с. 97.

[20] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 264, 266, 277; *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 126—127.

[21] Див.: *Шило Г. Ф.* Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра, с. 137.

з XVI—XVII ст. починає поширюватися у пам'ятках української мови новотвір *мені*. Така форма є звичайною для всіх говорів української мови і нормою для літературної української мови.

Основними формами місц. відм. однини займенника 2-ї особи та зворотного займенника є для староукраїнських пам'яток форми з кореневим голосним *о:* въ *собѣ* (Р., 1434, 128), а на *тобѣ* еще почивает (В., 37).

У говорах української мови майже єдиними є форми місц. відм. *мені, тобі, собі,* властиві й літературній українській мові.

До рідкісних у найдавніших українських пам'ятках і частіше вживаних у пізніших належать форми місц. відм. з кореневим **е**: при дознаню на власном *себѣ;* при *себѣ* (ЛВел., 1720, 28, 109). Вони пояснюються так само, як і форми дав. відм. з кореневим **е** — *тебѣ, себѣ*. У говорах української мови форми місц. відм. з кореневим **е** трапляються дуже рідко.

Українська мова без істотних структурних змін і лише з деякими фонетичними змінами (занепад **ъ**, злиття давніх **і** та **ы**) успадковує з давньоруської мови ті форми особових займенників у множині, які витворилися в ній на час її розпаду і утворення нових східнослов'янських літературних мов.

Категорія двоїни в особових займенниках почала руйнуватися ще в мові праслов'янській. Історія форм двоїни особових займенників завершується в мові давньоруській. Принаймні в українських грамотах XIV—XV ст. форми двоїни особових займенників уже послідовно замінюються відповідними формами множини. Поодинокі приклади вживання форм дав. відм. двоїни в окремих староукраїнських грамотах є своєрідною даниною книжній традиції, а не відбиттям живого мовлення.

Говорам української мови форми двоїни особових займенників майже не властиві. Лише в окремих закарпатських говірках трапляються форми орудн. відм. двоїни *нама, вама* як паралельні до частіше вживаних форм множини *нами, вами* [22].

ВІДМІНЮВАННЯ НЕОСОБОВИХ ЗАЙМЕННИКІВ

§ 38. **Праслов'янські відмінкові форми.** У праслов'янських відмінкових формах займенників, як і у відповідних формах інших індоєвропейських мов, виділялися три складові частини: а) корінь; б) детермінатив; в) закінчення. Виходячи з цього, структуру відмінкових форм праслов'янських займенників можна інтерпретувати так.

I. Однина:

1) наз. відм. чол. р.— корінь, детермінатив **-ŏ-, -jŏ-** і флексія **-s**, середн. р.— корінь, детермінатив **-ŏ-, -jŏ-** і флексія **-d**; жін. р.— корінь, детермінатив **-ā, -jā**, без флексії; отже, відповідно: *t-ŏ-s → tъ → д-р. тъ; *t-ŏ-d → to, д-р. **to;* *t-ā → ta → д.-р. **ta;* *mo-jo-s →

[22] *Чучка П. П.* Украинские говоры окрестностей Ужгорода. Автореф. канд. дис. К., 1958, с. 16.

mo-je-s → moję → д.-р. мои; *mo-jŏ-d → mo-je-d → д.-р. *моѥ*; *mo-jā → moja → д.-р. *моа*.

2) род. відм. чол. і середн. р.— корінь, детермінатив **-ŏ-**, **-jŏ-** і флексія **-go**, яка за походженням була часткою аблатива: *t-ŏ-go → togo → д.-р. *того;* *mo-jŏ-go → mojogo → mojego → д.-р. *моѥго;*

3) род. відм. жін. р. звичайно розглядається як слов'янський новотвір, що виник внаслідок приєднання до розширеної основи займенника іменної флексії -ās (*toj-ās → *tojās → *tojăs → *tojons → *tojens → *tojen → *toje, діалектно tojě (→ д.-р. *тоѣ*);

4) дав. відм. чол. і середн. р.— корінь, детермінатив **-ŏ-**, **-jŏ-** і флексія -mu: *t-ŏ-mu → *tomu* → д.-р. *тому;* mo-jŏ-mu → mojomu → mojemu → д.-р. *моѥму;*

5) знах. відм. чол. р.— корінь, детермінатив **-ŏ-**, **-jŏ-** і флексія **-n** ← **m**; середн. р.— корінь, детермінатив **-ŏ-**, **-jŏ-** і флексія -d; жін. р.— корінь, детермінатив **-ā-**, **-jā-** і флексія -n ← -m: *t-ŏ-m → *t-ŏ-n → *t-u-n → tъ → д.-р. тъ; *t-ā-m → *t-a-n → *tǫ → ст.-сл. *тѫ*, д.-р. *ту*;

6) орудн. відм. чол. і середн. р.: корінь, спільний детермінатив **-ŏ-**, **-jo-**, суфікс **-i-**, спільна флексія -mi: **t-ŏ-i-mi* → **t-oi-mь* → *tĕmь → д.-р. *тѣмь*; **mo-jŏ-i-mi* → *mojoimь → *mojeimь → *mojimь → д.-р. *моимь;*

7) орудн. відм. жін. р. (існували, мабуть, дві форми): а) корінь, детермінатив **-ā-**, **-jā** і флексія -m: **t-ā-m* → **tǫ*; б) основа toi- і флексія -am: *toi-am → *toiam → *tojǫ → ст.-сл. *тоѭ*, д.-р. *тою;*

8) місц. відм. чол. і середн. р.— корінь, детермінатив **-ŏ-**, **-jŏ-** і флексія -mi: *t-ŏ-mi → *tomь → д.-р. *томь;* *mo-jŏ-mi → mojomь → mojemь → д.-р. *моѥмь.*

II. Множина:

1) наз. відм. чол. р.— корінь, детермінатив **-ŏ-**, **-jŏ-** і флексія **-i**: *t-ŏ-i → toi → ti → д.-р. *ти;* наз.— знах. відм. середн. р.— корінь, суфікс збірності **-ā** (*t-ā → ta → д.-р. *та);* у функції наз. відм. жін. р. виступає знах. відм.;

2) род. відм. чол. і середн. р.— корінь, детермінатив **-ŏ-**, **-jŏ-**, суфікс множини **-i-** і флексія -sōn ← -sōm: *t-ŏ-i-sōm → *to-i-son → *toison → *toisunъ → *tĕxъ → д.-р. *тѣхъ*, відмінністю форми жін. р. був детермінатив **-ā-** (**-jā**): *t-ā-i-sōm → *t-a-i-son → *taison → *toisunъ → tĕxъ → д.-р. *тѣхъ*;

3) дав. відм. чол. і середн. р.— корінь, детермінатив **-ŏ-**, **-jŏ-**, суфікс множини **-i-** та флексія -mъ ← mos: *t-ŏ-i-mos → *toimъ → → *tĕmъ → д.-р. *тѣмъ;* жін. р.— детермінатив **-ā-**, **-jā-**: *t-ā-i-mos → taimъ → *taimъ → *tĕmъ → д.-р. *тѣмъ*;

4) знах. відм. чол. р.— корінь, детермінатив **-ŏ-**, **-jŏ-** і флексія **-ns**:: *t-ŏ-ns → tons → tuns → tūs → ty → д.-р. *ты;* жін. р.— детермінатив **-ā-** (**-jā-**): *t-ā-ns → *tons → *tuns → *tūs → ty → д.-р. *ты;*

5) орудн. відм.— корінь, детермінатив **-ŏ-** або **-jŏ-** (чол. і середн. р.), **-ā-** або **-jā-** (жін. р.), суфікс множини **-i-** та флексія -m ← mīs: *t-ŏ-i-mīs → *toimi → *tĕmi → д.-р. *тѣми;* *t-ā-i-mīs → *taimi → *toimi → tĕmi → д.-р. *тѣми;*

6) місц. відм.— корінь, детермінатив **-ŏ-** або **-jŏ-** (чол. і середн. р.) **-ā-** або **-jā-** (жін. р.), суфікс множини **-i-** та флексія **-su**: *t-ŏ-i-su → *toi̯su → *toi̯xъ → těxъ → д.-р. *tѣxъ; *t-ā-i-su → *tai̯su → *toi̯su → *toi̯xъ → *těxъ → д.-р. *tѣxъ*.

III. Двоїна:

1) наз., знах. відм. чол. р.— корінь, подовжений детермінатив **-ŏ-** або **-jŏ-**, без флексії (*tō → *ta → д.-р. *ta*), жін. і середн. р.— корінь, детермінатив **-ŏ-** або **-jŏ-** (середн. р.), **-ā-** або **-jā-** (жін. р.), суфікс множини **-i-**, без флексії: *t-o-i → *toi̯ → *tě → д.-р. *tѣ*;

2) род.— місц. відм. чол., середн. і жін. р.— корінь, детермінатив **-ŏ-**, **-jŏ-**, суфікс множини **-i-** та флексія **-u**: *t-ŏ-i-u → *toi̯u → *toju → д.-р. *tою*; *mo-jŏ-i-u → **mojŏ i̯u* → **moje i̯u* → *mojeju → д.-р. *моєю;*

3) дав.— орудн. відм.— корінь, детермінатив **-ŏ-** або **-jŏ-** (чол. і середн. р.), **-ā-** або **-jā-** (жін. р.), суфікс множини **-i-** та флексія **-ma**: *t-ŏ-i-ma → toi̯ma → těma → д.-р. *tѣma*; *t-ā-i-ma → tai̯ma → toima → těma → д.-р. *tѣma.*

§ 39. Відмінювання неособових займенників у давньоруській мові. За особливостями складу граматичних форм всі неособові займенники давньоруської мови можна поділити на три підгрупи: а) предметно-особовий займенник; б) неособові неродові займенники; в) неособові родові займенники. За особливостями ж характеру основи всі неособові займенники давньоруської мови можна поділити на групи — тверду і м'яку. Деякі своєрідності у відмінюванні мають займенники *сь, сѣ, си; вьсь, вьсѣ, вься* і питально-відносні займенники *кътo, чътo* (також похідні від них заперечні та неозначені), що не мали роду та числа.

До твердої групи належали займенники, які в наз. відм. однини закінчувалися в чол. році на **-ъ**, в середн. — на **-о**, в жін.— на **-а**: *тъ, то, та; онъ, оно, она; овъ, ово, ова; самъ, само, сама; инъ, ино, ина; такъ, тако, така; какъ, како, кака; вьсякъ, вьсяко, вьсяка; сикъ, сико, сика.*

Відмінювалися займенники твердої групи за таким зразком:

	Однина			Множина		
	чол. р.	середн. р.	жін. р.	чол. р.	середн. р.	жін. р.
Н.	тъ	то	та	ти	та	ты
Р.	того	того	тоѣ	тѣхъ	тѣхъ	тѣхъ
Д.	томоу	томоу	тои	тѣмъ	тѣмъ	тѣмъ
Зн.	тъ, того	то	тоу	ты	та	ты
Ор.	тѣмь	тѣмь	тою	тѣми	тѣми	тѣми
М.	томь	томь	тои	тѣхъ	тѣхъ	тѣхъ

Двоїна

	чол. р.	середн. р.	жін. р.
Н. — Зн.	та	тѣ	тѣ
Р. — М.	тою	тою	тою
Ор. — Д.	тѣма	тѣма	тѣма

До м'якої групи належали займенники, які в наз. відм. однини в чол. роді закінчувалися на **-и(-ь)**, в середн.— на **-є (-е)**, в жін.— на **-ꙗ (-а)**: *мои, моє, моꙗ; твои, твоє, твоꙗ; свои, своє, своꙗ; чьи (чии), чьє (чиє), чьꙗ (чиꙗ); нашь, наше, наша; вашь, ваше, ваша.*

	Однина			Множина		
	чол. р.	середн. р.	жін. р.	чол. р.	середн. р.	жін. р.
Н.	онъ (и-же)	оно (є-же)	она (*ꙗ*-же)	они (и-же)	она (и-же)	оны (ѣ-же)
Р.	*ѥ*го	*ѥ*го	єѣ	ихъ	ихъ	ихъ
Д.	*ѥ*моу	*ѥ*моу	*ѥ*и	имъ	имъ	имъ
Зн.	и (ь), *ѥ*го	є	ю	ѣ	*ꙗ*	ѣ
Ор.	имь	имь	*ѥ*ю	ими	ими	ими
М.	*ѥ*мь	*ѥ*мь	*ѥ*и	ихъ	ихъ	ихъ

Двоїна

	чол. р	середн. р.	жін. р.
Н. — Зн.	она (*ꙗ*-же)	онѣ (и-же)	онѣ (и-же)
Р. — М.	*ѥ*ю	*ѥ*ю	*ѥ*ю
Ор. — Д.	има	има	има

Відмінювання займенників *сь, сє, си и вьсь, вьсє, вьсꙗ*

	Однина			Множина		
	чол. р.	середн. р.	жін. р.	чол. р.	середн. р.	жін. р.
Н.	сь	сє	си	си	си*ꙗ*	сиѣ
Р.	сєго	сєго	сєѣ	сихъ	сихъ	сихъ
Д.	сємоу	сємоу	сєи	симъ	симъ	симъ
Зн.	сє, сєго	сє	сю	сиѣ	си*ꙗ*	сиѣ
Ор.	симь	симь	сєю	сими	сими	сими
М.	сємь	сємь	сєи	сихъ	сихъ	сихъ

Двоїна

	чол. р.	середн. р.	жін. р.
Н. — Зн.	си	сии	сии
Р. — М.	сєю	сєю	сєю
Ор. — Д.	сима	сима	сима

	Однина			Множина		
	чол. р.	середн. р.	жін. р.	чол. р.	середн. р.	жін. р.
Н.	вьсь	вьсє	вьс*ꙗ*	вьси	вьс*ꙗ*	вьсѣ
Р.	вьсєго	вьсєго	вьсєѣ	вьсѣхъ	вьсѣхъ	вьсѣхъ
Д.	вьсємоу	вьсємоу	вьсєи	вьсѣмъ	вьсѣмъ	вьсѣмъ
Зн.	вьсь, вьсєго	вьсє	вьсю	вьсѣ	вьс*ꙗ*	вьсѣ
Ор.	вьсѣмь	вьсѣмь	вьсєю	вьсѣми	вьсѣми	вьсѣми
М.	вьсємь	вьсємь	вьсєи	вьсѣхъ	вьсѣхъ	вьсѣхъ

Примітка: Форм двоїни від цього займенника не засвідчено.

Займенники *кътo, чьто:*

Н.	кътo	чьто
Р.	кого	чєго (чьсо, чєсо, чєсого, чьсого)
Д.	комоу	чємоу (чьсому, чєсому)
Зн.	кого	чьто
Ор.	цѣмь	чимь
М.	комь	чємь (чєсомь)

Однина. У називному відмінку давньоруські пам'ятки засвідчують усі основні структурні типи неособових займенників. Займенник *чьто* мав також варіантну флексію **-со**: и *ничєсо* же не оуспѣѧть (Ізб. 1073, 70 г).

Родовий відмінок чол. і середн. роду мав флексію **-го**, жіночого роду — флексію **-ѣ** (частіше старослов'янську з походження **-ꙗ** ← **ѧ**: оу *того* отрока (Усп. зб., XII—XIII, 60), да ищють *єго* (ЛЛ, 51), ѡ (т) кнѧза *вашего* (ЛЛ, 48).

Давальному відмінку неособові займенники чол. і середн. роду мали флексію **-му**, жін. роду **-и**: къ *томоу* (Ізб. 1073, 140), к *нему* (ЛЛ, 82), ко цртву *нашему* (ЛЛ, 48), нѣ по *чєсомоу* (Ізб. 1073, 239), к *тои* дани (ЛЛ, 45), и рѣх *еи* (Д. З., 27).

Знахідному відмінку неособові займенники чол. роду мали форму, тотожну з наз. або род. відм.; середн. роду — форму, тотожну з наз.; жіночого роду — флексію **-у (-ю)**: въ *тъ* самъ часъ (Ізб. 1076, 574), а *самого* князя отпустишя (ЛН, I, 2), сквозь всѧко страшно мѣсто (ЛЛ, 35).

Орудному відмінку неособові займенники чол. і середн. роду закінчувалися на **-мь**, жін. роду — на **-у (-ю)**: и *тѣмь* дьржимъ сѧ (Ізб. 1073, 31 зв.), съмири сѧ съ *нимь* (Ізб. 1076, 533), бо тѧ *тою* акы жєлѣзъмь рѣжєть (Ізб. 1073, 69 зв.).

Місцевому відмінку неособові займенники чол. і середн. роду мали флексію **-мь**, жін. р.— **-и**: *томь* же лѣтѣ (ЛН, III, 2), въ *иномь* кроузѣ (Ізб. 1073, 251), въ житии *семь* (Ізб. 1076, 475).

Множина. У називному відмінку множини займенники давньоруської мови характеризувалися флексією **-и**, зрідка **-ѣ** (чол. р.), **-а** (середн. р.), **-ы** (жін. р.): *ти* бо бѣдѧть о дшахъ вашихъ (Ізб. 1076, 664), *они* же сами княземъ славу рокотаху (СПІ, 34), кто ѡдолѣєть *мы* ли *онѣ* ли (ЛЛ, 46), сѣдѧхоу же пътицѣ на дрѣвѣхъ тѣхъ... *ины* же дивьнъмь гласмь (Усп. зб., XII—XIII, 468), имена *наша* написана (ЛЛ, 52).

Родовому відмінку неособові займенники мали флексію **-хъ**: *тѣхъ* паволокъ (ЛЛ, 49), отъ словесъ *своихъ* (Ізб. 1073, 31г).

Давальний відмінок характеризувався флексією **-мъ**: и дати же *тѣмъ* ѣсти и пити (Усп. зб., XII—XIII, 110), словесьмъ *твоимъ* (Ізб. 1076, 156).

Знахідному відмінку неособові займенники чол. і жін. роду мали в давньоруській мові флексії **-ы**, **-ѣ** (досить поширеною була і старослов'янська з походження флексія **-ꙗ** ← **ѧ**), середн. роду — **-а(-ꙗ)**: въ *ины* бѣды (Ізб. 1073, 108), посла Игорь мужѣ *своꙗ* (ЛЛ, 46), да испишеть имѧна *ваша* (ЛЛ, 48).

Окремо слід вказати на випадки вживання форм род. відм. у функції знах.: *ѡвѣхъ*, посекахѫ, дроугиа же мучахоу (ЛЛ, 30).

Орудний відмінок характеризується флексією **-ми**: *тѣми всѣми* ѡбладаше Рюрикъ (ЛЛ, 20).

Спільною для всіх родів є й форма місц. відм. з флексією **-хъ**:

при тѣхъ же црьхъ (ЛЛ, 32), о словесьхъ *твоихъ* (Ізб. 1076, 156), на чѧдѣхъ *нашихъ* (Ізб. 1073, 195).

Двоїна. У називному та знахідному відмінках двоїни неособові займенники закінчувалися на **-а** (чол. р.), **-ѣ, -и** (жін. і середн. р.): иди къ стыма мчнкома бориса и глѣба и *та* ти имата дати видѣниѥ (Усп. зб., XII—XIII, 226), ѡна же ре(ч) (ЛЛ, 61), въ роуцѣ *твои* (Усп. зб., XII—XIII, 198).

У родовому і місцевому відмінках двоїни неособові займенники характеризувалися флексією **-у (-ю)**: не оумыѥши ногоу *моєѭ* (Ізб. 1076, 539), приближьшоу же сѧ къ цсрема. въстаста абиѥ отъ столоу *своєю* (Усп. зб., XII—XIII, 276).

Давальний і орудний відмінки характеризуються флексією **-ма**: ѭко же достоѭше *тацѣма* моужема бесѣды глти (Усп. зб., XII—XIII, 197), и ре(ч) *има* (ЛЛ, 176), ѡтиде съ *инѣма* дъвѣма чьрьноризьцема (Усп. зб., XII—XIII, 124).

§ 40. Історія форм предметно-особового займенника української мови. Від давньоруської мови українська мова успадкувала суплетивні форми предметно-особового займенника, які виникли внаслідок взаємодії основ *on- і *je-.

У староукраїнських пам'ятках предметно-особовий займенник найчастіше зберігає первинну форму: и маѣть *онъ* намъ вѣрнымъ быти (Р., 1438, 140), ѡна продала (1418, 89).

З XV ст. засвідчується і видозмінений займенник з приставним **в**: *вонъ* (Р., 1434, 129), *вона* (1404, 68). До цього ж періоду належать перші випадки зміни в новозакритому складі етимологічного **о**: *унъ* (Р., 1459, 172).

Форми з приставним **в-** і зміною **о** в **і** у новозакритому складі є типовими для середньонаддніпрянських, слобожанських, степових, а також для багатьох північних та південно-західних говорів.

З фонетичних різновидів предметно-особового займенника для говорів характерні: а) у чол. роді — *в͡уо͡н, в͡уи͡н, в͡уі͡н, вун, вин, вын, ун, йон, овін, овун, овин, оун, увін, ув'ін;* б) у середн. роді — *вано, вѡно, уно, вно, йано, йено, оно;* в) у жін. роді — *ӱона, уна, вна, вн'а, ана, ѡна, йона, йана, йена, она.*

Діалектні фонетичні різновиди, що виразніше, ніж письмові пам'ятки, окреслюють процес утворення предметно-особового займенника в літературній українській мові, є характерними й з інших поглядів. Форми чол. роду з дифтонгами **у͡о, у͡н, у͡і** типові для східнополіських і меншою мірою для середньополіських говорів; форми з різними монофтонгами на місці етимологічного **о** типові не тільки для північних, а й для наддністрянських, волинських, бойківських та закарпатських говорів; форми з приставним **j**, засвоєним із непрямих відмінків,— для східнополіських і західнополіських говорів; форми із зміною в середн. та жін. роді ненаголошеного **о в а** — для східнополіських говорів; форми з початковим **о** *(овін)* або **у** *(увін)* — для закарпатських і бойківських говорів. Тільки північні

та деякі південно-західні говори у формах середн. і жін. роду зберігають первинні форми предметно-особового займенника без приставних приголосних.

У р о д о в о м у відмінку однини літературна українська мова має для чол. і середн. роду форму *йогó* (з прийменниками — *ньóго*), для жін. роду — *її* (з прийменниками — *нéї*).

Флексія **-го** чол. і середн. роду *(йо-го, ньо-го)* успадкована з давньоруської мови. Звичайною є ця флексія і в давніх пам'ятках української мови: и братъ *ѥго* Костько (Р., 1366, 12), а я *ѥго* не бывъ (АПГУ, І, 1665, 49).

З форми *ѥго* внаслідок закономірної зміни голосного **є** в **о** після **j** перед твердим приголосним витворилася сучасна форма *його* (напротивъ *його* вийшолъ — ЛСам., 55), за зразком якої усталилася в літературній мові і форма *нього*.

У формі *ньóго* початкове **н-**, що виникло внаслідок перерозкладу прийменникових конструкцій з **vъn, *kъn, *sъn*, в актовій мові XIV—XV ст. послідовно виступає тільки після односкладових (первинних) прийменників: взѧти в *нѥго* то сѣлище (Р., 1427, 108). У сучасній українській мові форми з **н-** виступають після всіх простих і вторинних прийменників.

У живих говорах форми чол. і середн. роду більш різноманітні, ніж у літературній мові. Так, у наддністрянських, надсянських, гуцульських, буковинсько-покутських, подільських і карпатських говорах трапляються форми з основою **йо** *(його)*, але типовою для них є давня основа **йе-** чи її фонетичні різновиди *(йего, йиго, йіго)*.

Майже послідовно у східнополіських, менш послідовно у середньополіських, західнополіських, середньонаддніпрянських, слобожанських, степових і волинських говорах предметно-особовий займенник у род. відм. виступає без приставного **н-** *(до його, у його, з його)*. Для інших говорів наявність приставного **н-** у род. відм. після прийменників є майже неодмінною *(без него, від него, до него)*.

Із двох форм род. відм. жін. р. *(її* і *нéї)* перша вживається в безприйменникових конструкціях на означення додатка (нема *її* дома), на означення приналежності (зошити *її*) і має наголос на флексії; друга — у сполученні з прийменником. Обидві ці форми походять від давньоруської форми *єѣ* і з певними фонетичними змінами фіксуються в староукраїнських пам'ятках: ѿца *єѣ*, ни оуноукумъ *єѣ*, ни племеню *єѣ* (Р., 1359, 10), *єѣ* воли (В., 164), на *єѣ* ґрунтѣ (АПГУ І, 1067, 94), молотили з молотъники в *неѣ* (АБ, 1697, 106).

У формі *єѣ* після зміни **ѣ** на **і** ненаголошений **е**, наближаючись до **и**, у позиції між двома **j** *(jeji)* уподібнився дальшому **і** *(йейѣ → йейі → йийі → йійі*, правописне *її*).

Найуживанішими формами род. відм. одн. предметно-особового займенника жін. р. є в говорах форми *йійі — нéйі*.

Зрідка говори засвідчують ще й такі форми, як-от: *йейі, йайіе, йейе, йайі, йійе, йойі, нийі, йей, йій, йі*.

У дав. відм. одн. літературна українська мова для чол. і середн. роду має форму *йому* (дуже рідко з прийменниками — *ньому)*, для жін. роду — *їй* (дуже рідко з прийменниками — *ній)*.

Флексія **-му** *(йо-му, ньо-му)* форми чол. і середн. роду предметно-особового займенника української мови — пряме продовження функціонування відповідної флексії давньоруської мови. Флексію **-му** мають і всі староукраїнські пам'ятки: далъ єсмь *ѥму* (Р., 1349, 3), позичала *ему* гроший (АПГУ, I, 1667, 95).

Після односкладових прийменників у староукраїнських пам'ятках вживаються форми з приставним **н-**: к *нѥму* прислушаєть (Р., 1388, 37), але: противъ *єму* (Р., 1458, 169).

Майже цілковите обмеження у вживанні прийменника *къ* в літературній українській мові і в більшості українських говорів зумовило й звуження використання форм дав. відм. з приставним **н-**. Не набувають приставного **н-** форми дав. відм. предметно-особового займенника і після вторинних прийменників типу *назустріч, наперекір, навперейми* (йому).

Форма дав. відм. літературної мови *йому* відбиває закономірну зміну **є** в **о** в основі займенника (в позиції перед твердим приголосним).

Форма *йому* є основною і в живих говорах української мови, до її фонетичних варіантів належать *йѡму, йуму, йему, йѣму, йиму, йіму, му.*

Літературна форма дав. відм. жін. р. *їй (йій)* виникає в українській мові з давньоруської форми *ѥи* внаслідок часткової редукції кінцевого **и** та зміни в новозакритому складі **е** в **і**.

Форма *їй* найширше і найпослідовніше вживається у слобожанських та степових говорах. Для середньонаддніпрянських, подільських, східнополіських, західнополіських та наддністрянських говорів типовою є форма дав. відм. *йійі;* у буковинсько-покутських, наддністрянських, меншою мірою у волинських, середньонаддніпрянських та західнополіських говорах поширена форма *йі;* у наддністрянських, гуцульських та закарпатських — форма *йейі,* а в гуцульських та закарпатських — *йуй.*

Українська літературна мова в знах. відм. одн. має форми, тотожні з формами род. відм.— *його (нього), її (неї).*

У давньоруській мові предметно-особовий займенник у чол. р. мав форму *и* (після прийменників — *(н)ь),* у середн. р.— *ѥ (нѥ)* і тільки поодинокими прикладами засвідчується новіша форма знах. відм. *ѥго.* Старовинні форми знах. відм. зрідка трапляються і в українських пам'ятках XIV—XV ст.: заплатити за *нь* (Р., 1352, 6), кто коли на *нь* возрит (Р., 1393, 27), поволили быхо(м) *в* [село] выкупити (Р., 1424,102).

Починаючи з XIV ст. досить часто в українських пам'ятках виступає зрідка вживана і в давньоруській мові новіша форма знах. відм. *его (нѥго):* ни *его* людии што *его* слухають (Р., 1352, 6), хотяче *его* забити (АЖ, 1583, 52), ты бы на *него* милейко поглядовал (В., 29), за *нѥго* и за *ѥго* дѣти (Р., 1388, 39).

Заміна стародавніх форм *и (ь)* спільною формою *єго (нєго)* пояснюється впливом аналогічної заміни в особових займенниках, в систему яких увійшов вказівний з походження займенник *и(ь)*, *нє*, щодалі ширшим використанням форми родового — знахідного для позначення осіб, істот, паралелізмом форм чол. і середн. роду неособових займенників [23].

Живі говори української мови стародавніх форм знах. відм. чол. і середн. роду майже зовсім не засвідчують (пор. лише рідкісні говіркові *зан', нан')*. Залишки такої форми зафіксовано у лемківських говорах: виляв тоту воду на *ни (-на и- → на ни),* виляв тоту воду на *него;* за *ни* не піду (за *нього* не піду) [24].

У наддністрянських, буковинсько-покутських, гуцульських, карпатських, західнополіських та холмських говорах фіксуються ще скорочені (стягнені) форми від *його: його → го.*

Займенник жін. роду мав у знах. відм. давньоруської мови форму *ю* або після прийменника *ню.* Форма ця засвідчується (здебільшого в прийменникових конструкціях) і староукраїнськими пам'ятками: кде оупадоуєть в *ню* (Р., 1413, 83), да *ю* поймает (В., 31).

Поширеною є ця форма у південно-західних говорах, а також зрідка трапляється у південно-східних говорах.

У староукраїнських пам'ятках і в живих говорах української мови поширюється з часом форма род. відм. *єѣ* (→ *її*) у функції знах. відм. і в жін. роді.

Виникають у говорах і деякі фонетичні різновиди цієї форми: наддністрянські, гуцульські, буковинсько-покутські, бойківські і закарпатські говори — *йі;* гуцульські і лемківські *йей.*

Із давньоруської форми орудн. відм. чол. і середн. роду *имь* закономірно утворилася в українській мові рідковживана форма *їм* (із збереженням давнього **і** після j), із форми *нимь → ним* (із занепадом редукованого **ь,** ствердінням кінцевого **м** і приставного **н** перед **и**).

Форма орудн. відм. звичайно вживається у прийменникових конструкціях. Уже і в староукраїнських пам'ятках вона виступає майже виключно з приставним **н-**: оучинити исправу ж *нимь* (Р., 1352, 6), за *ним* утюкъ (АПГУ, I, 1665, 72). Форма з приставним **н-** є звичайною і в безприйменникових конструкціях: ...як и того згода, *ним* клѣченая, розвалитися поневоли мусѣла (В., 58).

Основними є форми орудн. відм. чол. і середн. роду предметно-особового займенника з приставним **н-** і в українських говорах. У волинських говорах зафіксовано ще цікавий фонетичний різновид *нем, з нем, за нем* (пор. також: мєчъ пана ро(т)мистровъ, который за *нємъ* неслъ — АЖ, 1584, 119).

У говорах форма орудн. відм. жін. роду без приставного **н-** *(йейу)* зустрічається частіше, ніж форма без **н-** чол. і середн. роду.

---

[23] Див.: *Булаховський Л. А.* Особовий займенник третьої особи. — Мовознавство, 1952, т. 10, с. 89.

[24] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 127.

В окремих південно-західних говорах побутують ще форми, утворені під впливом іменного відмінювання: *неў — н'оў, нем — н'ом.*

Для літературної української мови нормою місц. відм. однини предметно-особового займенника є форми *(на) нім, (на) ньому* (чол. і середн. роду), *(на) ній* (жін. роду).

З паралельних форм чол. і середн. роду *(нім, ньому)* перша є більш давньою. Виникла вона фонетично з давньоруської форми *нѣмь.*

Форма *(на) ньому,* що вживається в літературній мові значно частіше, ніж форма *(на) нім,* з походження є пізнішою і являє собою форму дав. відм., вжиту у функції місц. відм.

З певними фонетичними змінами із давньоруської форми *(на) неи* виникає й форма місц. відм. жін. роду *(на) ній;* пор. староукраїнські: на *нюй* серце зганял (АПГУ, I, 1665, 66), говіркові: *(на) ней, (на) нюй, (на) ний, у ній, на ні.*

Форми множини предметно-особового займенника характеризувалися в давньоруській мові двома істотними рисами: називний відмінок утворювався в ній від основи давнього вказівного займенника 3-го ступеня *оп-, а всі непрямі відмінки — від основи анафоричновказівного займенника *је-; у називному і знахідному відмінках предметно-особовий займенник мав окремі форми для кожного роду: наз. відм. *они* (чол. р.), *оны* (жін. р.), *она* (середн. р.), знах. відм. ѣ (чол. р.), ѣ (жін. р.), *ѫ* (середн. р.).

Українська мова успадковує від давньоруської суплетивні утворення називного і непрямих відмінків і усуває розрізнення родових форм у називному та знахідному відмінках. Сучасна форма наз. множини *вони* витворилася з давньої форми чол. роду внаслідок відповідних фонетичних змін; форми жін. роду *оны* і середн. роду *она* українська мова втратила.

Староукраїнські пам'ятки засвідчують уже єдину для всіх родів форму наз. відм. множини з різними фонетичними (орфографічними) варіантами: *они* (Р., 1370, 18), *воны* били намъ чоломъ (Рус., 1498, 61), будутъ *воны* тое сєло... дєржати (там же).

Форма *вони* є основною для всіх українських говорів; серед варіантних говіркових форм слід назвати форми без приставного **в-** *(они),* із приставним **й** *(йани),* скорочені форми типу *вни — вні.*

У знах. відм. староукраїнські пам'ятки лише поодинокими прикладами засвідчують стародавню форму ѣ (→ *і*): а и *ѥ* ще далъ єсмъ нѣзы на днѣстрѣ... а ту не надобѣ ни одному чанковьцю собѣ ѣ зачнити (Р., 1349, 3), се нынѣ жив есм и сих убити начинаю и погублю *и·* (В., 127).

Загальний процес заміни форм знахідного формами родового відмінка, що найраніше виникає і найінтенсивніше поширюється саме в особових займенниках, спричинився до того, що і давні форми знахідного відмінка предметно-особового займенника заміняються формами родового відмінка у функції знахідного: нє вєлю *ихъ* заимати (Р., 1341, 2), мѣлъ на *ных*... жаловатися (Пер., XVII, 41). Процес заміни стародавніх форм знахідного відмінка формами родового

відмінка у функції знахідного супроводжувався усуненням родових відмінностей у формах нового знахідного відмінка.

Лише лемківські та закарпатські говори в поодиноких випадках засвідчують форму знахідного відмінка *і* ← ѣ.

У род., дав., орудн. і місц. відм. множини сучасна українська мова з незначними фонетичними змінами зберігає майже цілком відповідні форми давньоруської мови: *їх* ← *ихъ*, *їм* ← *имъ* (із занепадом редукованого **ъ** і збереженням давнього **і** після **й**); *від,до, з... них* ← *отъ, до съ... нихъ; з, перед, між... ними* ← *съ, передъ, межи... ними* (із ствердінням приставного **н-** перед українським голосним **и**); *на, у... них* ← *на, в... нихъ*.

Форми двоїни предметно-особового займенника староукраїнськими пам'ятками фіксуються дуже рідко: а *вона* два миха(л)а пнъ птръ оузѧли собѣ (Р., 1404, 68), Стецко лоєвичѣ ис ходькомь братомъ своємь и печать *ією* (1366, 12).

В сучасній українській мові старі форми двоїни предметно-особового займенника не збереглися. Зрідка у південно-західних говорах трапляється форма орудн. відм. двоїни *нима* у функції орудн. множини: отец привітался з *німа* [25], медже *нима* [26].

§ 41. Історія форм неособових неродових займенників української мови. На відміну від предметно-особових ця група займенників не має граматичних категорій роду і числа.

До неособових неродових займенників належить досить обмежена група слів: питально-відносні займенники *хто, що* та похідні від них займенники заперечні *(ніхто, ніщо)* і неозначені *(хтось, дехто, абихто, щось, дещо, абищо)*. Всі ці структурно різноманітні похідні сформувалися в різні періоди історії української мови.

Для род. відм. характерною є флексія **-го**, спільна для всіх неособових займенників, успадкована українською мовою з мови давньоруської: ω(т) *кого* (Р., 1386, 30), *никого* не выимуючи (1433, 123), *ничєго* (1341, 2), *ничого* (1421, 92), нѣ от *кого* сего не слышал (В., 20), не мѣлъ нѣ од *кого* наступованя (ЛСам., 46).

Наведені факти, підтверджуючи поширеність флексії род. відм. **-го**, дозволяють констатувати і закономірну для української мови зміну **е** в **о** у формах *чого, нѣчого, чогось;* втрату частки *-то* у формі род. відм. і збереження часток нового походження *(будь-, -сь)*, відокремлення часток *ни-* і *нѣ-* прийменником у род. відм.

Паралельна до форми *чого (ничого)* стародавня форма *чесо (ничесо)* трапляється в староукраїнських пам'ятках виключно як рідкісний виняток: но не успѣ *ничесоже* (В., 79), з *ничесого* (105).

У дав. відм. староукраїнська мова успадковує з мови давньоруської форми з флексією **-му**: кто *кому* криво оучинить (Р., 1352, 6). Відзначені для форм род. відм. зміни в неособових неродових займенниках є типовими і для форм дав. відм.

З н а х і д н и й відмінок від займенника *хто* та похідних збі-

[25] *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 276.

[26] *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 127.

гається з родовим, а від займенника *що* та похідних — з називним: помочь на *кого* (Р., 1393, 49), нѣ за *що* (В., 18), и там *штось* забрано (Пер., XVII ст., 31).

О р у д н и й відмінок від займенника *къто* у пам'ятках давньоруської мови засвідчений у формі *цѣмь*, яка внаслідок закономірних змін утворилася із праслов'янської форми *kоіть. Орудн. відм. від займенника *чьто* виступає у давньоруських пам'ятках у формі *чимь*, яка закономірно утворилася із праслов'янської форми *k͡eіть внаслідок зміни дифтонга **еі** в **і** і пов'язаної з цим зміни задньоязичного **к** перед голосним переднього ряду в **ч**.

У парадигмі займенника *къто* форма орудн. відм. *цѣмь* відрізнялася від усіх інших, оскільки всі відмінки, крім орудного, мали форми з початковим **к**. Це й спричинилося до того, що у формі орудн. відм. знову відтворився етимологічний приголосний **к**, а в самій основі голосний **ѣ** замінено голосним **ы** за зразком *чимъ* і формами орудн. відм. однини прикметників чол. і середн. роду *(добрымь, синимь)*. Так ще в давньоруській мові виникає форма *кымь*.

Із давньоруських форм *кымь, чимь* з певними фонетичними змінами утворилися староукраїнські *ким, чим:* передъ *кымъ* (Р., 1398, 57), *нѣким* (В., 60), *чим* ты лѣпший от хлопа (69), з *чимъ* посланъ (Пер., XVII, 30).

Із паралельних форм місц. відм. *(на) кім — (на) кому, (на) чім — (на) чому* перші є давнішими. Виникли вони фонетично з давньоруських форм *(на) комь, (на) чемь*. Пор. староукраїнські: по *чє(м)* фрязьскоє сєребро (Р., 1411, 77), при *чомъ* (1459, 172).

Форми *(на) кому, (на) чому,* що вживаються в літературній українській мові і в живих говорах навіть частіше, ніж форми *(на) кім, (на) чім,* є з походження пізнішими і становлять форми давального відмінка, вживані у функції місцевого відмінка.

§ 42. Історія форм неособових родових займенників української мови. Неособові родові займенники, маючи граматичні категорії роду та числа, відмінюються, як і прикметники, за родами та числами. Майже цілковита тотожність найзагальніших синтаксичних функцій неособових родових займенників і прикметників, порядкових числівників та відмінюваних дієприкметників спричинилася і до тіснішої взаємодії в утворенні їх граматичних форм.

До неособових родових займенників належать в українській мові присвійні, вказівні, означальні і ті питально-відносні, заперечні та неозначені займенники, які відмінюються за родами й числами. Переважну більшість цих займенників українська мова з певними змінами успадкувала від мови давньоруської.

Майже без змін зберігає українська мова склад і форми називного відмінка однини присвійних займенників. Пор., проте, пізнішого походження розмовно-літературний займенник *їхній (їхнє, їхня),* говіркові стягнені форми *м'і, тв'і, св'і, ма,* членні форми *наший, нашее, нашая, ваший, вашее, вашая* та деякі інші.

Значних змін зазнали вказівні займенники. З відомих у давньоруській мові вказівних займенників одні зовсім вийшли з ужитку,

інші звузили сферу свого вживання або набули нових функцій, а деякі настільки змінили свою будову, що їх можна вважати українськими новотворами. Істотні зміни сталися і у складі та формах означальних, питально-відносних, заперечних та неозначених займенників.

Староукраїнські пам'ятки засвідчують такі форми род. відм. одн. неособових родових займенників чол. і середн. роду: а) присвійних: до *моєго* живота (Р., 1434, 130), кнѧзъства *нашєго* (1377, 24), православія *моего* (Пер., XVII, 34), *вашого* жития (В., 76), у господара *моего* (АПГУ, І, 1666, 74); б) вказівних: *сєго* нашєго листу (Р., 1404, 68), *т҃ого* дворища (1399,4); в) означальних: *всєго* посполства (Р., 1433, 123), без *всякого* встиду (Пер., XVII, 44); г) питально-відносних, заперечних і неозначених: до *к(о)торого* сєла (Р., 1435, 134), у *нѣкоторого* кардинала (Пер., XVII, 33), от протосингела *якогось* (42), *коегождо* (В., 115).

Можна констатувати, що єдиною флексією род. відм. одн. є флексія **-го**. Давню флексію **-го** зберігають і всі українські говори. Подільські, волинські і бойківські говори іноді втрачають у цій позиції фрикативний **h**: в *моо́* брата, *твóо* сина, до брата-до *свóо, тóо, тамтóо.*

Як і староукраїнські пам'ятки, майже всі говори засвідчують закономірну для української мови зміну суфіксального **е в о** після шиплячого приголосного перед складом із голосним заднього ряду *(нашого, вашого, іншого).*

У деяких говорах зберігається суфіксальне -je- *(моєго, твоєго, своєго),* хоч частіше фіксується зміна -je- в -jo- *(мойого, твойого, свойого).*

У староукраїнських пам'ятках тільки поодинокими прикладами з XVI—XVII ст. засвідчуються форми *мого, твого, свого,* але саме такі стягнені форми є основними для всіх українських говорів, як і для літературної української мови.

Пам'ятки засвідчують такі форми род. відм. одн. неособових родових займенників жіночого роду: а) присвійних: жены *моюѣ* (Р., 1385, 28), и жоны *моѣ* (1435, 132), опроче *своюѣ* братьѣ (1366, 14); б) вказівних: *тоѣ* дубровы (Р., 1375, 20), до *таковоѣ* погибели (Пер., XVII, 26), до *тои* унѣи (41); в) означальних, питально-відносних, заперечних та неозначених: *всѣѣ* силы (Р., 1393, 49), *всеи* волости (1404, 70), бєзо *всѧкоѣ* хитрости (1352, 5), з *нѣкой* темници (В., 28).

У більшості говорів поширені форми *моєї, твоєї, своєї, тієї (моєѣ, твоєѣ, своєѣ, тоєѣ),* які стали нормативними в українській літературній мові. Форми род. відм. *мої, твої, тої, сеї (моѣ, твоѣ, тоѣ, сеѣ)* властиві окремим говорам, відбивають більш ранній етап у становленні цієї групи займенників.

Форми род. відм. на зразок *своєє, твоєє, моєє, тоє, которое, всякое, иное,* можливо, відбивають фонетичні риси північноукраїнських, волинських, гуцульських та лемківських говорів.

Форми род. відм. типу *моєй, своєй, той, тоєй, усей* витворилися внаслідок відпадання кінцевого **і**, а своєрідні говіркові *мейі, твейі, свейі, тейі, всейі* становлять результат стягнення і регресивної асиміляції *(мейі ← моейі ← мойейі)*.

Староукраїнські пам'ятки засвідчують такі форми дав. відм. однини неособових родових займенників чол. і середн. роду: ѡсподарєви *моєму* (Р., 1386, 30), господарєви *нашєму* (там же), яко старшому *своєму* (АБ, 1685, 96), як двом борцем боручимся: то *тому*, то *сему* навръх выскочити (В., 40), *овому* тыць, и *сему* тыць (77).

Староукраїнська мова зберігає, отже, успадковані від давньоруської мови форми дав. відм. одн. неособових займенників. Форми дав. відм. з флексією **-му** мають і всі українські говори. Деякі зміни сталися лише в складі основ (говіркова зміна суфіксального **-je-** в **-jo-**, зміна **е** в **о**). Здебільшого в південно-західних, зрідка у західнополіських, середньонаддніпрянських та степових говорах виявляються стягнені форми *мому, твому, свому*.

У формі дав. відм. одн. жін. р. староукраїнська мова втрачає кінцеве **-и**, внаслідок чого утворюються закриті склади, **е** та **о** змінюються в **і**: *моєй* женѣ (Р., 1435, 132), *своюи* женѣ (1398, 57), к *нашєй* потрѣбѣ (1399, 59), к *тои* дѣдининѣ (1418, 49). У говорах цей процес пішов іще далі: занепав і кінцевий **й**, внаслідок чого витворилися форми на зразок *мої, ті, ці, наші*.

У знах. відм. однини неособових родових займенників можна виділити чотири типи форм: а) форми знах. відм. чол. роду тотожні з наз. відм. (для назв неістот); вони зазнали в історії української мови лише певних фонетичних змін: предъ врядъ *наш* (АБ, 1697, 107), то на *той*, то на *сей* бок (В., 26), на *ввесь* свѣтъ (Пер., XVII, 29); б) форми знах. відм. чол. роду, тотожні з формами род. відм., вживані у функції знах. у зв'язку з оформленням граматичних категорій істот: *того* вола вбили (АПГУ, II, 1671, 102), послалъ *нѣкоторого* Волошина, и *нѣякого* Лятоса (Пер., XVII, 45); в) форми знах. відм. середн. роду, що здавна збігалися із формами наз. відм.: на *моє* слово (Р., 1385, 28), через *усе* лѣто (ЛСам., 148); г) форми знах. відм. жін. роду з флексіями **-у (-ю)** або **-ую** — членні нестягнені чи стягнені, що є безпосереднім продовженням функціонування давньоруських з походження форм: и мою жену (Р., поч. XV ст., 76), на *твою* пыху (В., 25), в *сію* землю (Пер., XVII, 10). У членних нестягнених формах типу *тую*, а також у формах *мою, твою, свою* в закінчення перетворилася давня форма знах. відм. *ю* від анафоричного займенника жін. р. *ꙗ*.

У давньоруській мові орудн. відм. однини чол. і середн. роду мав форми з флексією **-мь**. З певними фонетичними змінами українська мова зберігає цю флексію. Значніші зміни сталися в давніх суфіксальних елементах орудн. відм. неособових родових займенників.

У формах орудн. відм. присвійних займенників *моїм, твоїм, своїм* українська мова, вірогідно, зберігає після ј давнє **і**; із староукраїнських *вьсѣмь, тѣмь, чимь* закономірно витворилися *всім, чим* і діалектне *тім*. Та вже з XIII ст. дедалі ширше починають вжи-

ватися форми орудн. відм. із суфіксальним **-і-** (→ **-и-**) замість суфікса **-ѣ-**. Саме в такий спосіб виникають засвідчувані староукраїнськими пам'ятками форми *тѣмь → тымь → тим, онѣмь, онымь, тацѣмь → такымь → таким.*

Найпоширеніші у пам'ятках форми орудн. відм. жін. роду типу *моюєю, твоюєю, нашою, вашою, іншою* є нормою і для сучасної української мови. У XV—XVI ст. деякі займенникові основи поширюються, з них розвиваються сучасні літературні *тією, сією, цією, всією,* а в говорах і стягнені форми *(мейу, тейу),* і форми з флексіями **-оў** *(-еў, -єў)* та **-ом** *(тоў, сеў, мойоў — мойеў, том, мойом).*

Староукраїнські пам'ятки засвідчують такі форми місц. відм. одн. неособових родових займенників чол. і середн. роду: а) п р и с в і й н и х: на *своєм* возѣ (Пер., XVII, 30), у селѣ *твоюм* (XVI—XVII ст.) [27]; б) в к а з і в н и х: на *семь* боку Днѣпра (ЛСам, 96), в *сюм* же року (АПГУ, I, 1665, 46); о *тум* не знал (АПГУ, I,1666, 69), в *то(му)* же року (Луцькі книги XVI ст.); в) о з н а ч а л ь н и х, п и т а л ь н о - в і д н о с н и х, з а п е р е ч н и х, н е о з н а ч е н и х: у *самом* Краковѣ (Пер., XVII, 26), во *иншом* мѣстѣ (44), при *которомъ* намѣтѣ (ЛСам., 74), во *всюмъ* господарствѣ (АБ, 1661, 62).

Українські форми місц. відм. одн. неособових займенників чол. і середн. роду витворилися фонетично внаслідок зміни у новозакритих складах етимологічних **о** та **е** в **і** та ствердіння кінцевого **-мь** після занепаду редукованого **ь**. Саме про такий шлях виникнення форм місц. відм. неособових родових займенників чол. і середн. роду свідчать не тільки традиційні написання цих форм із збереженням етимологічних **о** та **е** *(моємь, нашемь, семь, томь, всемь)* і написання типу *моюмъ, нашюмъ, сѣмь, тум — тѣм, всѣмъ, всюмъ,* а й живі говори української мови. Та живі говори й усна народна творчість характеризуються частішим вживанням форми дав. відм. у функції місц. (такі форми фіксуються починаючи з кінця XVI — початку XVII ст.); поширенням так званих стягнених форм місц. відм., майже не засвідчуваних у пам'ятках: *на мому, на твому, на свому.*

Форми місц. відм. одн. жін. роду утворилися в українській мові цілком фонетично внаслідок зміни у новозакритих складах етимологічних **о** та **е** в **і**: в *тий* ямци (АБ, 1697, 107). У говорах досить поширеними є й форми без кінцевого **-й**: у *наші* хаті, на *ті* дорозі.

У давньоруській мові неособові родові займенники мали у наз. відм. мн. флексію **-и**, зрідка **-ѣ** (чол. р.), **-а**, графічно **і**, **-ıа** (середн. р.), **-ы** або **-и** (жін. р.). Староукраїнські пам'ятки засвідчують такі форми наз. відм. мн. родових неособових займенників: а) чоловічого роду: *ани* ближнии мои (П., 1347, 25), предкове *нашѣ* (Пер., XVII, 39), *тыє* отступници (35), *оныє* отступници (35), а нынѣ межи ляхи кня-

[27] *Керницький І. М.* Морфологічні особливості мови «Війтівських книг» XVI—XVII ст. с. Одрехови, колишнього Сяноцького повіту на Лемківщині. — В зб.: Дослідження і матеріали з української мови, т. 5. К., 1962, с. 104.

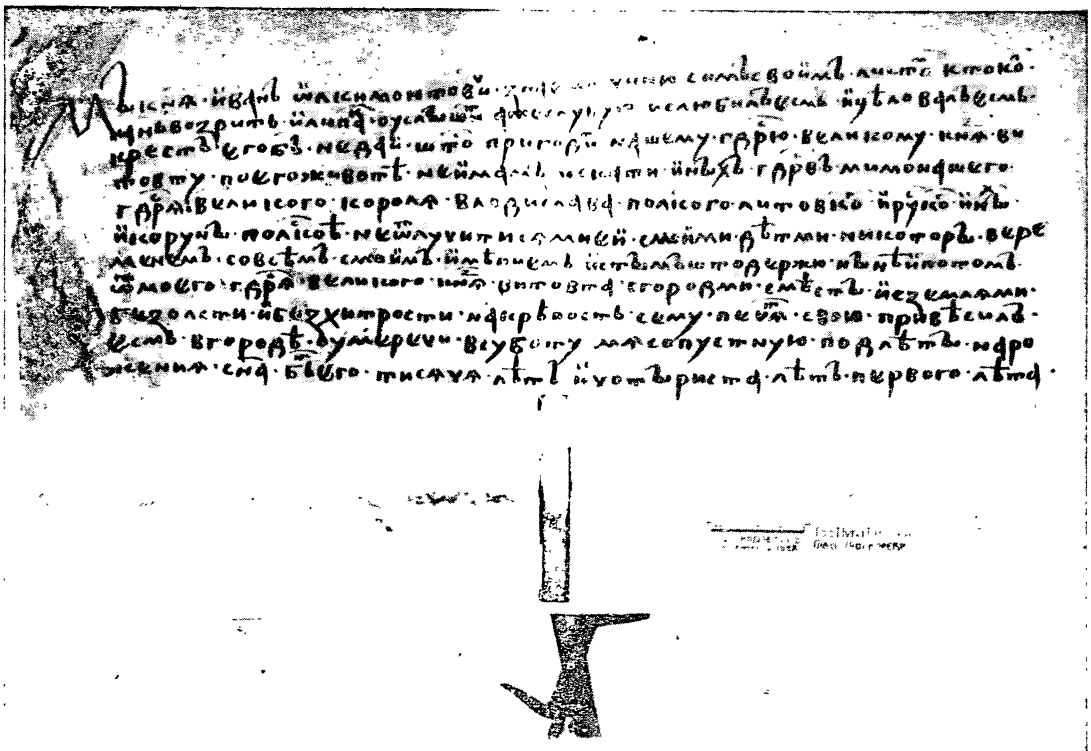

Грамота кн. Івана Ольгимонтовича. 1401 р.

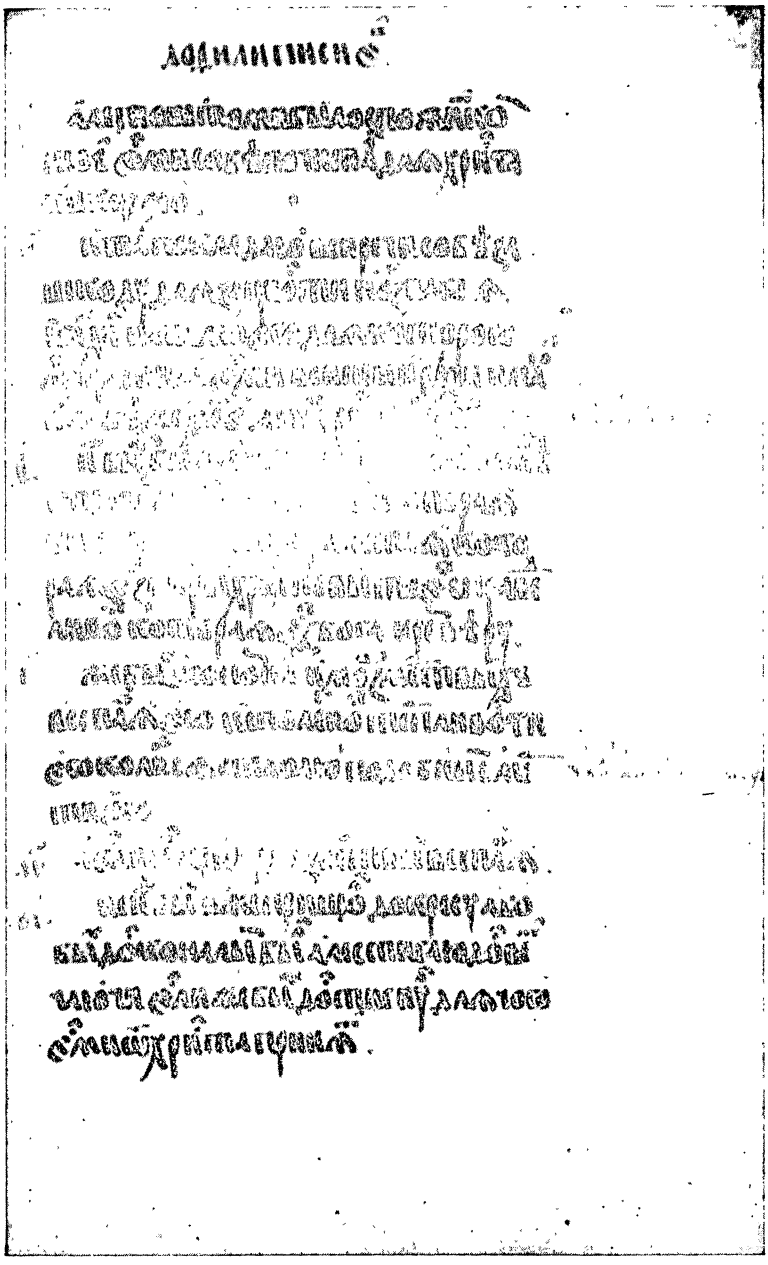

Сторінка з Крехівського апостола. 1560 р.

зеве руские *всѣ* поеретичѣли (В., 33), *нѣкоторыѣ* геретици (Пер., XVII, 43); б) середнього роду: тая села (П., 1378, 61), *усѣ* войска (ЛСам., 62); в) жіночого роду: *тыи* пани Адвига и єи дѣвка алжбѣта (Р., 1404, 70), Книги *тыѥ*, що єще позостало, порохом припали (Пер., XVII, 39), *тѣ* же книжки до того часу оскудели (В., 131).

Можна констатувати, отже, що властиве давньоруським пам'яткам розрізнювання у наз. відм. мн. форм всіх трьох родів у пам'ятках українських майже цілком зникає. Лише в поодиноких випадках пам'ятки XIV—XV ст. засвідчують специфічні займенникові форми середн. роду *(таѧ, всѧ)*. Звичайно ж займенникові форми у наз. відм. мн. є спільними для всіх трьох родів. Але за своєю будовою та вживанням форми ці були дуже різноманітні. Тут і стародавні форми наз. відм. неособових родових займенників чол. роду *(мои, свои, наши, вси, тоти, сами)*, і форми наз.—знах. відм. неособових родових займенників жін. і чол. родів *(моѣ, своѣ, нашѣ, всѣ, ты)*, і членні (прикметникові) форми наз. і знах. відм. неособових родових займенників чол. і жін. родів *(сии, онии, тыи, никоторыи, тыѥ, иныѥ, которые, нѣкоторыѣ)*, і нові форми наз. і знах. відм. мн. займенників чол. роду, що пізніше збігалися із стягненими формами наз.— знах. відм.

Українські пам'ятки засвідчують такі форми знах. відм. множини неособових родових займенників: а) ч о л о в і ч о г о р о д у: на *мои* напрителѣ (Р., 1366, 14), послалъ єсмь къ вамъ слуги *наши* (1393, 49), на *свои* конѣ (ЛСам., 9), в *тыѥ* часы (Пер., XVII, 31), *всѣхъ* умерлихъ... викопивно (ЛСам., 115); б) с е р е д н ь о г о р о д у: на *тыи* двѣ селищи (Р., 1429, 112), дали єсьмо и записали... *таѧ* села (1433, 126), наступаєш на права *нашѣ* (Пер., XVII, 36); в) ж і н о ч о г о р о д у: а на то єсмы дали *своѣ* печати (Р., 1352, 7), ламаєшь вольности *нашѣ* (Пер., 1605, 39), утаивши *всѣ* причины *вашѣ* (43), папалила *тѣ* книжки (В., 131).

У знах. відм. множини, як і в наз., лише в поодиноких випадках староукраїнські пам'ятки засвідчують специфічні займенникові форми середнього роду *(наша, твоѧ, таѧ, тота)*. Звичайно ж у знах. відм. вже в староукраїнській мові утворюються форми, спільні для всіх трьох родів. За своєю будовою і походженням ці спільні форми досить строкаті (пор. *моѣ* і *мои, нашѣ* і *наши, ти, тѣ, тыи, тыѥ, всѣ* і *вси* тощо), але основними, провідними є давні форми, спільні для жіночого і чоловічого родів. Загальний процес зміни у множині форм наз. відм. формами знах. в іменниках чол. роду спричинився і до заміни у множині форми наз. відм. неособових займенників формами знах. відм. *(моѣ, нашѣ, всѣ)* тощо. Саме із цих форм утворилися і нормативні для літературної української мови форми з флексією -і *(мої ← моѣ, твої ← твоѣ, свої ← своѣ, наші ← нашѣ, ваші ← вашѣ, всі ← всѣ* та ін.). З другого боку, загальний процес заміни форм знах. відм. формами род. в особових, предметно-особовому займенниках та в іменниках (спочатку в назвах людей, а потім і істот взагалі) спричинився до того, що і давні форми знах. відм. мн. неособових займенників, якщо вони граматично пов'язувалися

у реченні з назвами істот, заступалися формами род. відм. у функції знах. *(своихъ, сихъ, іншихъ, всѣхъ, тихъ)*.

Форми род., дав., орудн. й місц. відм. мн. неособових родових займенників в сучасній літературній українській мові з певними фонетичними змінами зберігають відповідні закінчення давньоруської мови *(тѣхъ, сихъ, вьсѣхъ; тѣмъ, симъ, вьсѣмъ; тѣми, сими, вьсѣми)*; форма *всіма* виникла, мабуть, внаслідок впливу форми орудного двоїни інших неособових займенників *(има, тѣма, сима)*.

Займенники м'якої групи після **j** зберігають давне **і** *(моїх, твоїх, своїх, твоїм, своїм; твоїми, своїми)*, а після інших приголосних змінюють давне **і** на передньо-середнє **и**: *нашихъ, вашихъ, сихъ; нашимъ, вашимъ, симъ; нашими, вашими, сими.*

У займенників твердої групи внаслідок зміни суфіксальних **і** та **ы** в **и**, підтриманої впливом членної (прикметникової) відміни, давній суфіксальний **ѣ** змінюється також на **-ы- (-и-)**, наприклад: добра рада *наши(х)* боѧръ и *всѣхъ* землѧнъ (Р., 1388, 40), от *тѣх* знаков (В., 143), с *тых* причин (180), не рушило нич *оных* (Пер., 1605, 30).

Пор. для дав. відм. множини староукраїнські: далъ имъ *всѣмъ* (Р., 1370, 18), прошу и ногам ся *вашим* кланяю (В., 57), *овым* — великих бѣлых таляров, *овым* — зас полталярков, *овым* — ортов и четвертаков (77), *оным* помогли (Пер., 1605, 33), А потрава *онимъ* всякій звѣрь (ЛСам., 88).

Пор. для орудн. відм. множини староукраїнські: ѡ вси(м) *своими* землѧми (Р., 1388, 39).

Пор. для місц. відм. множини староукраїнські: не на *тѣх* знаках (В., 143), по *всѣхъ* городахъ (ЛСам., 12), в дѣях *нѣких* (В.,19).

Форми двоїни присвійних, вказівних, означальних, питально-відносних, заперечних і неозначених займенників здавна почали витіснятися відповідними формами множини. У староукраїнських пам'ятках форми двоїни зрідка ще трапляються: очима *своима* (Пер., 1605, 47). Замість форм двоїни у староукраїнських пам'ятках звичайно виступають форми множини.

Форми двоїни неособових родових займенників українська літературна мова зовсім втратила. Лише означальний займенник *весь, все, вся* в орудному відмінку множини зберігає давню флексію двоїни: *всіма* ← *въсѣма*. Флексія **-ма** в орудному відмінку множини фіксується (поряд із флексією орудн. відм. мн. **-ми**) у багатьох південно-західних говорах.

ПРИКМЕТНИК

§ 43. Походження категорії прикметника. Згідно з результатами досліджень, виконаних на матеріалі давніх і сучасних індоєвропейських мов, в індоєвропейському мовознавстві висувається обгрунтована думка про те, що формально-граматичні відмінності між іменником і прикметником не споконвічні. Прикметник виділився з загального класу імен і протягом тривалого періоду становлення набув тих семантичних і морфолого-синтаксичних ознак, що дають підстави вважати його окремою частиною мови [1]. Зупиняючись спеціально на питанні про походження прикметника, О. О. Потебня підкреслював, що відмінність між іменником і прикметником, ступінь розрізнення, диференціації цих частин мови зменшується в напрямі до минулого. У тому ж напрямі зростає атрибутивність іменника [2]. На думку вченого, «в історії мов, що розрізняють назву речі й ознаки (а не всі це роблять), прикметник, як виділений із зв'язку ознак, як більш абстрактний, ніж іменник, пізніший від іменника і утворився з нього» [3].

К. Бругман також підтримував ідею первісної нерозчленованості іменника й прикметника в індоєвропейській прамові. Він зазначав, що ад'єктивація іменників відбувалася вже з індоєвропейського періоду. Поштовхом до процесу ад'єктивації був той факт, що один іменник, поєднуючись з іншим у ролі атрибута або предиката, виражав тільки якісне поняття, яке містилося в ньому.

З погляду морфемної структури ті імена, що вживалися в атрибутивній функції, не відрізнялися від власне іменників, хоч, як зазначає Г. Гірт, при детальнішому аналізі індоєвропейських імен

---

[1] Див.: *Brugmann K.* Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, S. 339; *Hirt H.* Indogermanische Grammatik, Teil 3. Heidelberg, 1927, S. 270; *Жирмунский В. М.* Происхождение категории прилагательных в индоевропейских языках в сравнительно-грамматическом освещении. — Изв. АН СССР (ОЛЯ), 1946, т. 5, вып. 3, М., с. 183—187.

[2] Див.: *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике, т. 3. М., 1968, с. 37.

[3] Там же, с. 60.

стає очевидним, що прикметники за приналежністю до відповідного морфологічного різновиду розподілялися в основному тільки між основами на **-ŏ-**, **-ā-**, **-ī-**, **-ŭ-**, **-n-**, **-nt-**, в той час як власне іменникам був властивий розподіл між більшою кількістю основ [4]. Пор., наприклад, 1) прикметники ŏ-основ: д.-інд. náva-ḥ, navā, náva-m, гр. νέο-ς, νέα, νέο-ν; лат. novo-s, nova, novo-m, ст.-сл. новъ, нова, ново; 2) прикметники ī-основ: д.-інд. чол. р. śúci-ḥ, середн. р. śúci 'чистий'; лат. чол. р. brevi-s, середн. р. breve (e < *i) 'короткий', гот. чол. р. hrain-s, середн. р. hrain 'чистий' (окрема форма жіночого роду від прикметників **-ī-**основ не утворювалась); 3) прикметники ŭ-основ: д.-інд. svādú-ḥ, svādv-ī́, svādú, лит. saldùs, жін. р. sald-ì 'солодкий', гр. βαρύ-ς, гот. kauru-s, д.-інд. gurú-s 'важкий' (у старослов'янській мові прикметники ŭ-основ поширювалися формантом **-k-**, наприклад: *кратъкъ, льгъкъ, сладъкъ, тьнъкъ* тощо); 4) прикметники з основами на приголосний: а) активні дієприкметники теперішнього часу, утворювані за допомогою суфікса -nt-: д.-інд. bhárant-, гр. φέροντ, лат. ferent-, гот. bairand, ст.-сл. *беръ* — жін. р. *беръшти*; б) утворення з індоєвропейським суфіксом *-ǫent, що надавав значення «наповнений чим-небудь»: гр. ὀπόεντ 'соковитий', д.-інд. ápavant 'водянистий'; в) прикметники s-основ (як живий тип були властиві тільки давньоіндійській і грецькій мовам): д.-інд. чол. і жін. р. dur-manās 'незадоволений', середн. р. dur-manás, гр. чол. і жін. р. δυσ-μενής 'ворожий', середн. р. δυσ-μενές; г) мало поширені прикметники n-основ: д.-гр. μέλας (род. відм. μέλαν-ος 'чорний') [5].

Родова диференціація прикметників має інший характер, ніж граматичний рід у системі іменника. Прикметникові родові форми належать до синтаксичної сфери мови, тобто визначаються тим іменником, означенням або предикатом, при якому функціонує прикметник. Залежна граматична категорія роду прикметника розвинулася пізніше порівняно з первинним осмисленням ознаки як абстракції і вживанням відповідних імен для її конкретного вираження. Свідченням цього виступають, зокрема, так звані недиференційовані прикметники (тобто прикметники без спеціального позначення родових форм) у латинській мові, а саме: fēlix 'щасливий', pauper 'бідний', vetus 'старий', rapāx 'хижий', audāx 'сміливий'. У багатьох мовах засвідчені прикметники, що мали спільну форму чоловічого — жіночого і окремо форму середнього роду, тобто розрізняли тільки два різновиди родових закінчень [6].

---

[4] Див.: *Hirt H.* Зазнач. праця, с. 270—271; Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов, с. 174—175.

[5] Див.: *Hirt H.* Зазнач. праця, с. 270—280; *Krahe H.* Indogermanische Sprachwissenschaft, 2 (Formenlehre). Berlin, 1959, S. 33—35; Сравнительная грамматика германских языков, с. 20, 24—25.

[6] Формальне розмежування нерозчленованих форм чоловічого—жіночого роду, з одного боку, і окремих форм середнього роду — з другого, служить доказом того, що виникнення граматичної категорії роду пов'язане з більш раннім протиставленням імен на позначення живого (чоловічий — жіночий рід) і неживого (серед-

Чітке формальне розмежування трьох родів — чоловічого, жіночого й середнього — було властиве тільки індоєвропейським прикметникам -ŏ- та -ā-основ. Тематичний голосний -ŏ- виступав морфологічним показником прикметникових форм чоловічого й середнього роду, за голосним ā закріпилася функція вираження прикметникової форми жіночого роду. Поряд з ним суфіксові чоловічого — середнього роду -ŏ- протиставлялися індоєвропейські суфікси -i̯ ā- та -ī-. За спостереженням Г. Гірта, кількість загальноіндоєвропейських простих основ прикметників з чистими суфіксами -ŏ- та -ā- дуже невелика. Прикметникові форми з розширеними суфіксами -jŏ-/-jā-, -vŏ-/-va-, -rŏ-/-rā-, -lŏ-/-lā, -tŏ-/-tā-, -nŏ-/-nā- були звичайним явищем в загальноіндоєвропейській мові [7]. Прикметники з ускладненими суфіксами -ŏ/ā- можуть бути наслідком пізнішого оформлення іменної категорії, що виникла спочатку як іменник з відповідним іменним формантом [8].

Складнішими були процеси родової диференціації у системі прикметників -ŭ- та -ī-основ, що розрізняли спочатку тільки форми чоловічого — жіночого і середнього роду, як, наприклад, д.-інд. чол.-жін. р. śúci-ḫ 'чистий' — середн. śúci. На пізніших стадіях розвитку розмежування чоловічого, жіночого й середнього роду форми жіночого роду прикметників -ŭ- та -ī-основ почали творитися за допомогою індоєвропейських суфіксів -ī- та -jā-.

В інших ад'єктивних утвореннях пізніше також розвинулися самостійні форми жіночого роду, формальними показниками яких стали суфікси -ī- та -jā-.

Підсумовуючи відомості про родову диференціацію прикметників, слід підкреслити, що вирішальним чинником у цьому процесі було протиставлення -ŏ- та -ā-основ. Тенденція до формального узгодження прикметника з іменником викликала значне зростання продуктивності прикметників -ŏ- і -ā-основ [9].

§ 44. Іменні прикметникові форми в праслов'янській мові. У праслов'янській мові відбулися значні зміни в системі іменних форм. Одним з важливих наслідків процесу морфологічної уніфікації слід вважати насамперед закріплення закінчень називного відмінка за граматичним родом і втрату розрізнювальної сили колишнього звукового виду основи. Іменам були властиві такі показники родової приналежності у називному відмінку: -ъ- — іменники чоловічого роду, -о- — іменники середнього роду (зрідка цією флексією оформлялися також окремі іменники чоловічого роду), -а- — іменники жіночого роду (також невелика кількість іменників чоло-

ній рід). Отже, виникнення диференційованих форм чоловічого й жіночого роду, на відміну від загальної категорії живого, належить з погляду відносної хронології до пізнішого періоду становлення граматичної системи індоєвропейських мов. Пор. щодо цього *Hirt H.* Зазнач. праця, с. 330—331; *Kurytowicz J.* The Inflectional Categories of Indo-European. Heidelberg, 1964, p. 206 і далі.

[7] Див.: *Hirt H.* Зазнач. праця, с. 279—287.

[8] *Жирмунский В. М.* Зазнач. праця, с. 195.

[9] Див.: *Specht F.* Der Ursprung der Indogermanischen Deklination. Göttingen, 1947, S. 107.

вічого роду) [10]. Що ж до прикметників з властивим їм залежним характером родових форм, то в праслов'янській мові відбувся повний перерозподіл їх між колишніми -ŏ-основами (чоловічий і середній рід) та -ā-основами (жіночий рід) [11]. Визначальними словозмінними категоріями в системі прикметника стали, таким чином, родові форми, конкретне вираження яких залежало від числа (однина, множина і двоїна) і відмінка іменника.

У праслов'янській мові існувала група невідмінюваних прикметників, серед яких виділялися, зокрема, svobodь, sugubь, oblišь, ispl'ьnь та ін. [12]. Прикметники цього формального різновиду, що, очевидно, грунтується на колишніх -ĭ-основах [13], вживалися виключно в предикативній функції. Вони поступово перестали функціонувати як окремий морфологічний різновид або ж адвербіалізувалися в застиглій формі.

Іменній словозміні прикметників, які з структурного погляду в цьому відношенні не відрізнялися від власне іменників, у праслов'янській мові були властиві такі форми:

Однина

Н.	nov-ъ		nov-o	nov-a
Р.		nov-a		nov-y
Д.		nov-u		nov-ě
Зн.	nov-ъ		nov-o	nov-ǫ
Ор.		nov-ъmь (-omь)		nov-ojǫ
М.		nov-ě		nov-ě

Множина

Н.	nov-i		nov-a	nov-y
Р.		nov-ъ		nov-ъ
Д.		nov-omъ		nov-amъ
Зн.	nov-y		nov-a	nov-y
Ор.		nov-y		nov-ami
М.		nov-ěxъ		nov-axъ

Двоїна

Н. — Зн.	nov-a		nov-ě	nov-ě
Р. — М.		nov-u		nov-u
Д. — Ор.		nov-oma		nov-ama

Прикметники з м'яким кінцевим приголосним основи мали відповідно такі відмінкові форми:

Однина

Н.	sĺn-ь		sin'-e	sin'-a
Р.		sin'-a		sin-ę (ě)
Д.		sĺn'-u		sin-i
Зн.	sin-ь		sin'e	sin'-ǫ
Ор.		sin'-emь (-ьmь)		sin'-ějǫ
М.		sin'-i		sin-i

[10] Див.: *Мейе А.* Общеславянский язык, с. 304.

[11] Див.: *Мейе А.* Общеславянский язык, с. 306; Вступ до порівняльного вивчення слов'янських мов, с. 289.

[12] Див.: *Miklosich F.* Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, Dritter Band. Wien, 1876, с. 37—38; *Ильинский Г. А.* Праславянская грамматика, с. 347.

[13] Див.: *Шахматов А. А.* Историческая морфология русского языка, с. 119.

Множина

Н.	sin-i		sin′-a	sin-ę (-ě)
Р.		sin-ъ		sin-ъ
Д.		sin′-emъ		sin′-amъ
Зн.	sin-ę (-ě)		sin′ a	sin-ę (-ě)
Ор.		sin-i		sin′-ami
М.		sin-ixъ		sin′-axъ

Двоїна

Н. — Зн.	sin′-a		sin-i	sin-i
Р. — М.		sin′-u		sin′-u
Д. — Ор.		sin′-ema		sin′-ama

§ 45. **Походження повних прикметникових форм.** Іменні прикметники з відповідними модифікаціями, що виявилися у виразній функціональній спеціалізації, різною мірою зберігаються і в сучасних слов'янських мовах. Процес функціонального звуження іменних прикметників, на зміну яким прийшли так звані членні (або займенникові) форми, розпочався, очевидно, ще в праслов'янській мові.

У загальній проблемі походження повних прикметникових форм найбільшої уваги заслуговують такі її вужчі аспекти, як первинне значення новосформованого морфологічного різновиду прикметників, шляхи стабілізації відмінкових флексій.

В основі повних прикметників праслов'янської мови лежить поєднання родової форми іменного прикметника (novъ, nova, novo) з відповідною родовою формою вказівного займенника jь, ja, je, що походить з індоєвропейського займенникового елемента *-jŏ. Наслідком такого поєднання були праслов'янські займенникові прикметники novъ-jь, nova-ja, novo-je, які на початковому етапі свого функціонування являли собою синтаксичне поєднання двох слів з властивими їм відмінковими і числовими формами. Семантично-функціональна нівеляція займенникового елемента в специфічному словосполученні «іменний прикметник + вказівний займенник» і фонетично-морфологічні зміни, внаслідок яких колишній займенник став частиною флексії повних прикметників, були основними етапами формування нового типу прикметників у праслов'янській мові.

У спеціальній науковій літературі існує кілька поглядів на походження повних прикметникових форм і ті ознаки, за якими вони функціонально відрізнялися від генетично первинних іменних прикметників. Найпоширеніший з цих поглядів зводиться до того, що повні прикметникові форми виражали ознаку вже відомого, раніше названого предмета, тобто вказували на його означеність. Найповніше тезу про вираження відношення означеності повними прикметниками вперше висловив Ф. Міклошич [14].

О. Лескін, беручи до уваги також поняття означеності — неозначеності, наголошував, що прикметник, який є атрибутом відповід-

[14] Див.: *Miklosich F.* Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, Bd. 4, Syntax. 1883, S. 132—134.

ного іменника, виступає в членній формі тоді, коли атрибут відноситься до певного, відомого взагалі або з контексту, предмета [15]. До такої характеристики повних прикметникових форм з точки зору їх функціонального навантаження в основному приєднався А. Мейє. Вказуючи на відсутність означеного і неозначеного артиклів в праслов'янській мові, він вважає особливу прикметникову форму, що виступає означенням при відомому іменнику, своєрідним анафоричним показником означеності. А. Мейє підкреслює, що прикметник-присудок або прикметник-означення до іменника неозначеного ніколи не мав членної форми в праслов'янській мові [16]. На думку більшості дослідників, що приєдналися до ідей Ф. Міклошича про значення означеності — неозначеності в повних і іменних прикметникових формах, вживання повного прикметника надає означеності іменникові, з яким прикметник перебуває в атрибутивному зв'язку, а не самому прикметникові — ознаці предмета (означеність ознаки) [17].

У новіших працях помітний відхід від традиційного ототожнення займенників jь, ja, je з означеним артиклем. Так, Й. Курц, аналізуючи природу займенників, внаслідок поєднання яких з іменними формами виник новий прикметниковий тип, робить висновок, що ці займенники мали вказівне (дейктичне) значення.

На його думку, займенником увиразнювались особливі індивідуальні властивості предметів завдяки підкресленню, виділенню прикметника. Якщо ж прикметник виступав самостійно, без іменника, то вказівний займенник надавав йому субстантивного значення. Отже, первинна функція повних прикметників полягала в сильному наголошенні, диференціації ознак [18]. Й. Курц припускає, що субстантивне значення було первинним у повних прикметниках навіть у тих випадках, коли вони поєднувалися як атрибути з іменниками, перебуваючи щодо них в апозитивному відношенні. Наприклад, первинний зв'язок між компонентами словосполучення starуjь mǫžь мав точну аналогію в словосполученнях типу člověkъ grěšьnikъ, vragъ člověkъ, plěnьnikъ Grьkъ тощо [19]. Проте первинне апозитивне значення повних прикметників, про яке говорить Й. Курц, поступово нівелювалося. У словосполученнях staryjь mǫžь і člověkъ grěšьnikъ основне значення поступово перейшло на головний компонент словосполучення, тобто іменник, індивідуальна ознака якого спочатку спеціально підкреслювалася повною прикметниковою формою. У зв'язку з цим послаблювалось значення сильної детерміна-

[15] Див.: *Leskien A.* Grammatik der altbulgarischen Sprache. Heidelberg, 1909, S. 142.

[16] Див.: *Мейе А.* Общеславянский язык, с. 357—358.

[17] Див.: *Толстой Н. И.* Значение кратких и полных форм прилагательных в старославянском языке (на материале евангельских текстов). — Вопр. славян. языкознания, вып. 2, 1957, с. 45.

[18] Див.: *Kurz J.* Kotázce doby vzniku slovanských adjektiv slozených a jejich púvodního významu. — Studie ze slovanské jazykovědy. Sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávnička. Praha, 1958, s. 213.

[19] Див.: *Kurz J.* Зазнач. праця, с. 214.

ції у відповідній прикметниковій формі. Наступним етапом розвитку слов'янських повних прикметників було їх функціональне зближення з іменними прикметниками, з одного боку, і виразне формальне розмежування — з другого. Потреба чіткого розмежування флексій прикметників і іменників, тобто власне морфологічний чинник, стала провідною тенденцією поступового поширення повних прикметникових форм, видільна сила яких при цьому ставала обернено пропорціональною до частоти вживання [20].

Думка Й. Курца про те, що праслов'янській мові, а також мові старослов'янській, яка дає в розпорядження дослідників найдавніший з хронологічного погляду писемний матеріал, не була властива категорія неозначеності — означеності у традиційному розумінні її основного сенсу, досить переконлива.

Новий різновид прикметників, який в кінцевому результаті виступає як виразне морфологічне (словозмінне) явище, в основному випливає з внутрішніх процесів становлення граматичної системи праслов'янської мови. Інші ж чинники, зокрема спеціальний підсилювально-видільний характер ознаки в іменнику, з яким синтаксично поєднувався повний прикметник, були, очевидно, важливими супровідними, але не визначальними в історії розвитку прикметникових форм.

§ 46. Система форм повних прикметників у праслов'янській мові. Для відмінювання повних прикметників праслов'янської мови припускають такі відмінкові форми:

		Однина		
Н.	novъ-jь		novo-je	nova-ja
Р.		nova-jego		novy-ję (-jě)
Д.		novu-jemu		nově-ji
Зн.	novъ-jь		novo-je	novǫ-jǫ
Ор.		nov(ъ/y)-jimь		novǫ-jǫ
М.		nově-jemь		nově-ji
		Множина		
Н.	novi-ji		nova-ja	novy-ję (-jě)
Р.		nov(ъ/y)-jixъ		nov(ъ/y)-jixъ
Д.		nov(ъ/y)-jimъ		nov(ъ/y)-jimъ
Зн.	novy-ję (-jě)		nova-ja	nov(ъ/y)-ję (-jě)
Ор.		novy-jimi		nov(ъ/y)-jimi
М.		nov(ъ/y)-jixъ		nov(ъ/y)-jixъ
		Двоїна		
Н. — Зн.	nova-ja		nově-ji	nově-ji
Р. — М.		novu-ju		novu-ju
Д. — Ор.		nov(ъ/y)-jima		nov(ъ/y)-jima

Прикметники з м'яким різновидом основи мали відповідно такі відмінкові форми:

		Однина		
Н.	sinь-jь		sin'e-je	sin'a-ja
Р.		sin'a-jego		sinę-ję(-ějě)
Д.		sin'u-jemu		sin'i-ji

[20] Див.: *Kurz J.* Зазнач. праця с. 217—218.

Зн.	sĭn(ь)-jь		sĭn'e-je	sĭn'ǫ̆-jǫ̆
Ор.		sĭn(ь/i)-jimь		sĭn'ǫ̆-jǫ̆
М.		sĭn(ь/i)-jemь		sĭn i-ji

Множина

Н.	sĭn'i-ji		sĭn'a-ja	sinę-ję (sinĕ-jĕ)
Р.		sĭn(ь/i)-jixъ		sĭn(ь/i)-jixъ
Д.		sĭn(ь/i)-jimъ		sĭn(ь/i)-jimъ
Зн.	sinę-ję (-ějě)		sĭn'a-ja	sinę-ję (-ějě)
Ор.		sini-jimi		sĭn(ь/i)-jimi
М.		sĭn(ь/i)-jixъ		sĭn(ь/i)-jixъ

Двоїна

Н. —З.	sĭn'a-ja		sini-ji	sini-ji
Р. —М.		sĭn'u-ju		sĭn'u-ju
Д. — Ор.		sĭn(ь/i)-jima		sĭn(ь/i)-jima

На підставі наведених відмінкових форм повних прикметників можна визначити основні принципи їх утворення. У частині форм повних прикметників без будь-яких змін зберігається вихідний принцип поєднання відмінкової форми іменного прикметника з відповідною повною відмінковою формою займенника. Цей принцип лежить в основі, зокрема, таких форм, як наз. і знах. відм. одн. чол.— середн. роду novъ -jь, novo-je, наз. відм. одн. жін. роду nova-ja; знах. відм. одн. жін. роду novǫ-jǫ; род. відм. одн. чол.— середн. роду nova-jego; дав. відм. одн. чол.— середн. роду novu-jemu; місц. відм. одн. чол. — середн. роду nově-jemь; наз. відм. мн. всіх родів novi-ji, nova-ja, novy-(ję/jě); знах. відм. мн. всіх родів — чол. novy-(ję/jě), середн. nova-ja, жін. novy (ję/jě); наз. відм. двоїни усіх родів: чол. nova-ja, жін. і середн. nově-ji.

Окрему групу утворюють ті відмінкові форми, в яких засвідчена тільки друга частина відповідного займенника, а саме: род. відм. одн. жін. роду novy-ję (← *novy-jejǫ), novy-jě (← *novy-jejě), дав. відм. одн. жін. роду nově-ji (← *nově-jeji); місц. відм. одн. жін. р. nově-ji (← *nově-jeji); род.— місц. відм. двоїни всіх родів novu-ju (← *novu-jeju).

У частині відмінкових форм сформувалась незмінна основа на -у, до якої приєднується відповідна повна відмінкова форма займенника. До цих форм належать, зокрема, орудн. відм. одн. чол.— середн. роду novy-jimь (← *novomь-jimь); дав. відм. мн. всіх родів novy-jimъ (← чол.— середн. р. *novomъ-jimъ, жін. роду *novamъ-jimъ); орудн. відм. мн. жін. роду novy-jimi (← *novami-jimi); місц. відм. мн. всіх родів novy-jixъ (← чол. — середн. р. *nověxъ-jixъ, жін. р. novaxъ-jixъ); дав.— орудн. відм. двоїни всіх родів novy-jima; род. відм. мн. всіх родів novy-jixъ (← *novъ-jixъ).

Форма орудн. відм. одн. жін. р. novojǫ (або novǫjǫ) повністю збігалася з відповідною формою іменного прикметника [21].

[21] Див.: *Толкачев А. И.* К вопросу о древнейших (дописьменной поры) изменениях в системе склонения сложных прилагательных в славянских языках. — Докл. и сообщения Ин-та языкознания АН СССР, 1959, № 12, с. 88.

В утворенні флексій повних прикметників род., дав. і місц. відм. одн. жін. роду форморозрізнювального значення набули на завершальній стадії усталення відмінкових форм кінцеві склади займенникових елементів.

У єдності форми і значення проходить також процес вирівнювання відмінкових закінчень у множині. Насамперед слід зауважити, що родовому відмінкові множини не було властиве розрізнення родових форм морфологічними засобами як у прикметниковій, так і в займенниковій частинах. Згідно з загальною тенденцією до нівеляції автономного значення прикметникового і займенникового компонента морфологічним показником родового відмінка множини стало кінцеве звукосполучення -ујіхъ. В орудному відмінку множини чол.— середн. роду відбувалося закономірне зрощення прикметникової форми на -у з займенниковою формою -jimi, внаслідок чого форморозрізнювального значення в орудному відмінку множини набуло звукосполучення -ујimi. Складнішим був процес формування давального і місцевого відмінків чоловічого — середнього і жіночого роду, а також орудного відмінка прикметників жіночого роду. В історично засвідчених формах цих відмінків немає слідів первинних іменних прикметників, що дало підставу вважати властиві їм прикметникові компоненти застиглими основами або ж поширювати на них надзвичайно сильний аналогійний вплив займенникової основи *kъ-. Проте саме ці форми можуть служити основою для припущення про першорядне значення форморозрізнювальних чинників у стабілізації парадигми повних прикметників. Усім зазначеним відмінковим формам було властиве дублювання кінцевих звукових комплексів, що виконували форморозрізнювальну функцію, а саме: орудн. відм. мн. жін. роду *novami-jimi; дав. відм. мн. чол.— середн. роду *novomъ-jimъ; місц. відм. мн. чол.— середн. роду *nověхъ-jіхъ, місц. відм. мн. жін. роду *novахъ-jіхъ. Пор. також дав.— орудн. відм. двоїни. чол.— середн. род. *novoma-jima, жін. р. *novama-jima.

Очевидно, як і в інших відмінкових формах, матеріальною основою для закріплення цих відмінків у прикметниковій парадигмі були кінцеві звукові комплекси займенникових компонентів, які нічим не відрізнялися від звукових комплексів, вживаних у відповідних відмінкових формах прикметникових компонентів. У загальному процесі формального відмежування прикметника у системі іменних частин мови, а також у зв'язку з поступовою втратою родових відмінностей у множині, яка вплинула, зокрема, на аналогійне вирівнювання прикметникового компонента у вигляді novy-, звукові комплекси-флексії -ami, -otъ, -ěхъ, -ахъ, -oma виявилися надлишковими. Форморозрізнювальної функції набули відповідні звукові комплекси займенникового походження. На зміну старій системі відмінкових форм, у якій чітко розрізнялися іменний прикметник і виділювально-вказівний займенник, прийшла уніфікована прикметникова парадигма, яка зазнала нових змін протягом наступних етапів розвитку окремих слов'янських мов.

§ 47. Іменні (короткі) прикметники у давньоруській мові. У давньоруській мові зберігалися обидві прикметникові парадигми — іменна і займенникова. Активному вживанню іменних прикметникових форм сприяв синтаксичний чинник, оскільки вони були обов'язковими у функції іменної частини складеного присудка. В атрибутивній же функції виступали прикметники обох морфологічних різновидів. З парадигматичного погляду виділялися присвійні прикметники, яким не були властиві повні форми [22].

Іменні прикметники давньоруської мови змінювалися за родами й числами. Відмінковій системі іменних прикметників були властиві такі ж закінчення, як і іменникам **-ŏ/-jŏ-** (чоловічий — середній рід) та **-ā/-jā-** (жіночий рід) основ.

І. Однина: а) форми чоловічого — середнього роду: 1) називний — знахідний відмінок: и стоуденьць *глѧбокъ* єсть (ЄО, 1056—1057, 30), не всѣмъ мѣсто *въходьно* бѧше (Ізб. 1073, 49 зв.), члвкъ *разоумивъ* вѣроу иметь законоу (Ізб. 1076, 146), бѣ *теплъ* на вѣроу (Усп. зб., XII—XIII, 114), видѧ мѣсто *скьрбьно* соуще и тѣсно и єще же и *скоудно* при всѣмь (88), аче будеть *кнѧжь* моужь (ПР, 1282, 123), аже придеть *кръвавъ* моуж(ь) (124), монисто *золото* (ЛІ, 927); 2) родовий — знахідний відмінок: *мѫжьска* полоу (ЄО, 1056—1057, 264), отъ *нєразоумьна* плача (Ізб. 1073, 48), отъ вьсѧкого дѣла *слоужьбьна* (43 зв.), и зѣло ми мьрзить животь ихъ; *оубога хоупава,* и *богата лъжива* (Ізб. 1076, 426), *сладъка* брашьна (Усп. зб., XII—XIII, 106), оубииства *братня* (40), близъ *царева* двора (Д. З., 20. XXVI), выведеть *свободьна* моужа (ПР, 1282, 125), града *володимирѧ* (Усп. зб., XII—XIII, 95); 3) давальний відмінок: *сором̀ѧживоу* быти (Ізб. 1076 461), желѣзоу же *оузъкоу* соущю (Усп. зб., XII—XIII, 78); 4) орудний відмінок: *чистомь* лицемь (Ізб. 1073, 46), не съвѣштиваи съ *страшивъмь* о обрани (Ізб. 1076, 405); 5) місцевий відмінок: въ тѣлеси *блоудолѧбьнѣ* (Ізб. 1076, 456), на *высоцѣ* холмѣ (ЖС, XIII, 65), въ *Костѧнтини* градѣ (Усп. зб., XII—XIII, 95);

б) форми жіночого роду: 1) називний відмінок: боура *вѣтрьна* (ЄО, 1056—1057, 244 зв.), жена *пьѧничива* (Ізб. 1076, 686), ненависть *братьня* (525); 2) родовий відмінок: рѣкы... воды *живы* (ЄО, 1056—1057, 54 зв.), отъ *оуны* вьрсты (Усп. зб., XII—XIII, 83); 3) знахідний відмінок: *благоу* дш҃ѫ (Ізб. 1076, 292), въ ѡдежю *свѣтьлоу* (Усп. зб., XII—XIII, 78), *теплу* воду (Д. З., 15. XX); 4) давальний — місцевий відмінок: црквѣ *древѧнѣ* соущи и *малѣ* (Усп. зб., XII—XIII, 125), *злѣ* женѣ таины повѣдати (Д. З., 31. XLII); 5) орудний відмінок: *мѣдѧною* змиєю (Ізб. 1076, 602), приѧзнив҃ѫ *лїцемѣрьною* (Ізб. 1076, 205), съ *лѣпотьною* чьстию (Усп. зб., XII—XIII, 103), *александрьскою* лестью (ХА, 323).

ІІ. Множина: а) форми чоловічого — середнього роду: 1) на-

[22] Див.: *Шахматов А. А.* Историческая морфология русского языка, с. 296—300; *Соколова М. А.* К истории русского языка в XI веке. — Известия по русскому языку и словесности, т. 3, кн. 1, Л., 1930, с. 125; *Кузнецов П. С.* Очерки исторической морфологии русского языка, с. 147—148.

зивний відмінок: *живи бѫдете* (ЄО, 1056—1057, 166 зв.), ти [брашьна] не соуть така *сладъка* (Усп. зб., XII—XIII, 106); 2) родовий відмінок: пать хлѣбъ *ячьмєньнъ* (ЄО, 1056—1057, 34 зв.), бѣше же тоу водоносъ *камѧнъ* шесть лежѧщь (12); 3) давальний відмінок: птищемъ *врановомъ* (ЖС, XIII, 67), тако же не подобаєть намъ *нагомъ* проити ѡт свѣта сего (Усп. зб., XII—XIII, 120); 4) знахідний відмінок: привезоша т̃ возы *пълъны* соуще кърчагь съ винъмь (Усп. зб., XII—XIII, 111), сътворивъ *мѣдяны* скоропіи (ХА, XIII, 305), въ мѣста *безводьна* (ЖС, XIII, 51); 5) орудний відмінок: послѣдьствоуѭть, ꙗзыкы възглѭть *новы* (ЄО, 1056—1057, 205 зв.); 6) місцевий відмінок: не по *мънозѣхъ* дьньхъ (ЄО, 1056—1057, 117 зв.), въ прѣдѣлѣхъ *завоуменихъ* (262);

б) форми жіночого роду: 1) назив ний — знахідний відмінок: да проскоуры *чисты* (Усп. зб., XII—XIII, 77), *сладкы* быша тыкъви (ЖС, XIII, 255); 2) родовий відмінок: пать жє бѣ отъ нихъ *боуи*, и пать *мѫдръ* (ЄО, 1056—1057, 86 зв.), животинъ *четвероногъ* (ХА, XIII, 305); 3) давальний відмінок: *мъногамъ* дшамъ (ЄО, 1056—1057, 294 зв.), старѣишинамъ *галилєискамъ* (287 зв.); 4) орудний відмінок: ризами *хоудами* (Усп. зб., XII—XIII, 78), книгами *сладъками* же и *строинами* (ЖС, XIII, 303), печальми *житѣисками* (Є Пут., 121); 5) місцевий відмінок: на горахъ *аерьмоуньскахъ* (Ізб. 1076, 423).

III. Двоїна: 1) назив ний — знахідний: и *печална* быста ѡ семь велми Мьстиславъ и Юрьи за свое безоумье (ЛІ, 877), тако и вы живѣта чадѣ мои, да и ваѫ̃ бъ оублажить и *длъголѣтна* ꙗвить и сътворить (Ізб. 1076, 478); 2) родовий — місцевий: не мини очью *просьливоу* (Ізб. 1076, 417); 3) давальний — орудний: о преданьи града изиидоста *слезнама* очима и ѡслабленомь лицемь (ЛІ, 777).

Мовний матеріал пам'яток давньоруської мови не дає підстав для твердження, що тільки в іменних формах виступали, крім присвійних, ще які-небудь семантичні або морфологічні групи прикметників. Звуженню сфери вживання іменних прикметникових форм сприяли морфологічні і синтаксичні фактори. Дія морфологічних факторів виявилася в тому, що ще в давньоруській мові помітною стала тенденція до звуження функціонування іменних прикметників. На думку О. О. Шахматова, відсутність синтаксичного протиставлення коротких і повних прикметників призвела до повного змішування їх у випадках звукового зближення відповідних форм. До таких форм належать, зокрема, орудн. відм. одн. чол.— середн. роду *молодъмь — молодымь*, дав.— орудн. дв. *молодома, молодама — молодыми*, дав. мн. *молодомъ, молодамъ — молодымъ*, місц. мн. *молодѣхъ, молодахъ — молодыхъ*, орудн. мн. жін. роду *молодами — молодыми*. В інших випадках, як зазначає О. О. Шахматов, різниця між двома типами прикметникової словозміни полягала в тому, що займенниковим формам були властиві двоскладові закінчення, а іменним — односкладові. Внаслідок дії звукових процесів, пов'язаних з занепадом зредукованих, двоскладові закінчення повністю

зникли в системі відмінкових форм іменних прикметників, що призвело спочатку до змішування двох парадигм (пор., наприклад: *дхованымь* смысломь и *простомь* умомь своє очищаѭ слово — ЖС, XIII, 165), а потім і до повного витіснення іменної словозміни у множині. Більшу стійкість виявляли називний відмінок усіх чисел, а також непрямі відмінки однини, зокрема, в системі присвійних прикметників [23], наприклад: *Ѳѳанасиеви* ѡтвѣти (Ізб. 1076, 486), слоуги же *Шварновы* идоша с ними (ЛІ, 864), ѡже избитѣ боѭрѣ вси *Мьстиславлѣ* и *Лвовѣ* слоугы вси избиты (877), и види стагъ *Василковъ* (768), ѭзъ не помѧноухъ свады *Романовы* (719), тысѧцкомоу *Даниловоу* (786), при животѣ *Троиденевѣ* (869), по *Миндовговѣ* же оубитьи (860).

У множині присвійні прикметники підлягали загальному процесові поширення повних форм. Наприклад: до становъ *королевыхъ* (ЛІ, 749), *Даниловыхъ* мало боѧръ (769), *Василковымъ* (841).

§ 48. Уживання повних прикметників у давньоруській мові. Уніфікація прикметникових форм у зв'язку з поступовим занепадом відмінювання іменних прикметників і синтаксичною спеціалізацією їх вживання у предикативній функції супроводжувалася в давньоруській мові важливими морфологічними змінами в системі відмінкових закінчень повних прикметників. Відмінкові закінчення повних прикметників зазнали в період відокремленого розвитку східнослов'янської мовної спільності впливу відмінювання неособових займенників, що було свідченням тенденції до зближення форм споріднених за основною синтаксичною функцією лексико-морфологічних класів слів.

У зв'язку з впливом неособових займенників на окремі відмінкові форми повних прикметників треба розрізняти, таким чином, два етапи у формуванні прикметникової парадигми давньоруської мови. Перший етап завершився витворенням складених з морфологічного погляду прикметникових форм, окремим з яких були властиві досить прозорі сліди поєднання іменних і займенникових закінчень. Складені прикметникові форми, що були нормативними у старослов'янських писемних пам'ятках, виявлялися також і в перекладних та частині оригінальних давньоруських текстів. Другий етап в історії розвитку повних прикметників характеризує власне давньоруську мову з відповідною трансформацією в російській, українській та білоруській мовах. Характерну ознаку другого етапу становить поява простих відмінкових закінчень у прикметниковій парадигмі, витворенням яких завершився процес морфологічного оформлення відповідного класу слів.

Ф. П. Філін зазначає, що нові форми протягом певного часу повинні були функціонувати паралельно зі старими, причому такий стан по-різному виявлявся в окремих діалектах. «До часу появи давньоруської писемності старі форми були, мабуть, уже витіснені.

[23] Див.: *Шахматов А. А.* Историческая морфология русского языка, с. 296—300.

Уніфікація відмінкових закінчень (у множині), стягнення, коливання у формах роду й числа, в розподілі прикметників за твердими і м'якими основами викликали багато нових діалектних ізоглос, пов'язаних як з цілими розрядами явищ, так і з окремими словами» [24].

§ 49. Відмінкові форми повних прикметників у давньоруській мові. І. Однина. а) форми чоловічого — середнього роду: 1) називний — знахідний відмінок. Пояснення давньоруських форм називного — знахідного відмінка однини чоловічого роду повних прикметників викликає певні труднощі у зв'язку з наявністю в пам'ятках різноманітних орфографічних варіантів, а саме: **-ыи, -ъии, -ы, -ъї, -ои, -ои, -ии, -и, -ьи** [25].

Різні варіанти закінчення прикметників чоловічого роду відбивали особливості старослов'янської орфографії, традиції якої протягом тривалого часу зберігалися в копіях старослов'янських пам'яток, а також в оригінальних творах давньоруських авторів. В Остромировому євангелії переважають форми з закінченням **-ыи** (*вѣрьныи* рабъ и *мѫдрыи* — 147—147 зв., животъ *вѣчьныи* — 77) та **-ъи** (обрѣтъ єдинъ *многоцѣньнъи* бисьрь — 227, *дьржавьнъи* ѳеофилє — 277 зв.). Закінчення **-ы** представлене в таких випадках: *вѣрьны* (111), *вѣчьны* (5), *добры* (147, 174), *єдиночѧды* (219), *нєбєсьны* (285), *нєправьдьны* (111, двічі) [26]. Різні орфографічні типи закінчення називного — знахідного відмінка при перевазі **-ыи** властиві таким пам'яткам, як Архангельське євангеліє 1092 р., Мінеї 1095—1097 рр., Пандекти Антіоха, Слова Григорія Богослова [27]. Особливо показовими щодо характеру закінчень повних прикметників і дієприкметників у називному — знахідному відмінку однини є запис на Мстиславовому євангелії до 1117 р. (*съподобивыи* мѧ написати сиѥ єуангелиѥ — Хр., 32), грамота Мстислава до 1130 р. (*стыи* Гєоргии — 33), напис на хресті Євфросинії Полоцької 1161 р. (Покладаеть ѡфросиньѧ *чьстьныи* крстъ въ манастыри своємъ — 35). У цих невеликих за розміром оригінальних давньоруських пам'ятках виступають тільки прикметникові форми з закінченням **-ыи**. Важливі свідчення того, що закінчення називного — знахідного відмінка однини **-ыи** (тверді основи) та **-ии** (м'які основи) були відбиттям живомовних давньоруських явищ, дає також Успенський збірник XII—XIII ст. Як оригінальним, так і скопійованим частинам цієї пам'ятки, за дуже незначними винятками, властиві прикметникові форми називного — знахідного відмінка однини з закінченнями **-ыи** та **-ии**.

---

[24] *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков, с. 411.

[25] Див.: *Толкачев А. И.* К истории именительного падежа единственного числа мужского рода членных прилагательных русского языка. — В кн.: Исследования по лексикологии и грамматике русского языка. М., 1961, с. 172.

[26] Див.: *Козловский М. М.* Исследование о языке Остромирова евангелия. — В кн.: Исследования по русскому языку, т. 1. Спб, 1885—1896, с. 56—57.

[27] Див.: *Толкачев А. И.* К истории именительного падежа единственного числа мужского рода членных прилагательных русского языка, с. 172—173.

Фактичний матеріал пам'яток, особливо оригінальних, дає підстави для висновку, що, незважаючи на досить різноманітні орфографічні варіанти, типовим для давньоруської мови у формах називного — знахідного відмінка однини чоловічого роду було закінчення **-ыи/-ии**. З фонетичного погляду ці закінчення, очевидно, являли собою звукосполучення ы̆і̯ь (йі̯ь), що по-різному відбилися в російській, українській та білоруській мовах [28].

У називному — знахідному відмінку однини прикметників середнього роду послідовно вживаються закінчення **-оѥ, -єѥ** відповідно після твердих і м'яких основ, наприклад: оухо *дєсноѥ* (ЄО, 1056—1057, 177 зв.), оуловлѥниѥ звѣрь... *стадьноѥ* (Ізб. 1073, 50 зв.), *дъждевьноѥ* множъство (42), дѣло *законьноѥ* мьни чьтениѥ *книжьноѥ* (Ізб. 1076, 285), въ *нынѣшьнеѥ* времѧ (СП, XI—XII, 191), *доволноѥ* ископаниѥ (ЖС, XIII, 81), *роучьноѥ* своѥ дѣло (Усп. зб., XII—XIII, 87).

2) В історії родового відмінка привертає увагу насамперед пізніший порівняно з іншими формами, зокрема з давальним відмінком однини чоловічого — середнього роду на **-омоу/-ѥмоу**, вияв тенденції до спорадичного, а потім і послідовного вживання простого закінчення, сформованого під впливом відповідної форми неособових займенників. Праслов'янська форма родового відмінка повного прикметника чоловічого — середнього роду *nova-jego практично відбивалася у старослов'янських варіантах *новаѥго* → *новааго* → *новаго*. Конкретний характер двох останніх варіантів найчастіше пояснюється фонетичною втратою інтервокального [j], асимілятивною зміною [е] у зв'язку з попереднім [а] і нарешті наступним стягненням (контракцією) двох однакових суміжних голосних. М. Трубецькой припускав, що старослов'янські закінчення **-ajego, -aago** виступали лише як факультативні варіанти основного закінчення **-ago** [29]. Спираючись на прості займенникові закінчення у системі прикметникових парадигм в інших мовах, зокрема сербській, словенській і верхньолужицькій, М. Дурново дотримувався ще більш радикального погляду, згідно з яким зазначені форми виникли ще в говірках праслов'янської мови [30]. У світлі такого припущення цілком виправданою може бути одинична форма *живого* у Савиній книзі (и въ разбоіникы въпадє. иже съвлькъше 1. и ѭзвы възложъше оставльше 1 єлѣ *живого* сѫща отіде.— Лук., X. 56) [31], яку, очевидно, не можна вважати помилкою переписувача [32].

Давньоруським пам'яткам до XIII ст. включно були властиві форми родового — знахідного відмінка однини прикметників чоло-

---

[28] Див.: *Толкачев А. И.* К истории именительного падежа единственного числа мужского рода членных прилагательных русского языка, с. 183—184.

[29] Див.: *Trubetzkoy N. S.* Altkirchenslavische Grammatik. Wien, 1954, S. 131.

[30] Див.: *Дурново Н.* Очерк истории русского языка, с. 262.

[31] Див.: *Щепкин В.* Саввина книга. Спб., 1903, с. 39.

[32] Див.: *Diels P.* Altkirchenslavische Grammatik. Heidelberg, 1932, S. 194.

вічого — середнього роду з закінченням **-ааго (-ѹаго), -аго (-ѹго),** кількісне співвідношення між якими поступово змінювалося на користь останнього.

Для позитивної відповіді на питання про те, чи були форми на **-аго** властиві живому мовленню представників окремих говірок періоду давньоруської мовної спільності, немає достатніх підстав. Порівнюючи сформовані під впливом неособових займенників закінчення родового й давального відмінків однини щодо відносної хронології активного вживання в пам'ятках, П. С. Кузнецов зараховував форми на **-аго** до активних мовних явищ, хоч при цьому визнавав, що брак живомовних писемних джерел і обмежена кількість випадків уживання саме родового відмінка перешкоджають аргументованому розв'язанню проблеми [33].

Перші випадки спорадичного вживання форми родового відмінка однини на **-ого** окремі дослідники [34] пов'язували з Ізборником Святослава 1073 р., в якому нібито двічі вжито форму *златоустого* (123, 124 зв.). Фотолітографічне видання пам'ятки не підтверджує цієї форми [35], не коментує її і О. О. Шахматов в критичному аналізі пам'ятки [36]. З фіксацій XII ст. заслуговує на увагу форма *великого* (хвала бога [и] своего ѡсподара *великого* кнѧ) у написі на чарі Володимира Давидовича до 1151 р.

У науковій літературі неодноразово наголошувалося, що форми родового — знахідного на **-ого** вперше послідовно виступають у Смоленській грамоті 1229 р., наприклад: *ѡдиного* немчича, а дроугого роусина (Хр., 22), *латинескаго* чл҃вка (22), просити *дѣтскаго* оу тиоуна (22), изъ *гочкаго* бѣрѣга (23), до *гочкаго* берега (24), оу вълъсти кнѧза *смольнескаго,* и оу *полотьскаго* кнѧза вълъсти, и оу *витьбескаго* кнѧза вълъсти (24). Саме грамоти початку XIII ст. і пізніших періодів представляють той жанр східнослов'янського письменства, в якому риси живого мовлення відображаються вже досить послідовно. Прикметникові форми родового — знахідного відмінка однини на **-аго (-ааго)** виступають тут уже тільки спорадично. В окремих жанрах письменства, зокрема в літописах, орфографічна традиція передачі форм родового — знахідного відмінка однини виявлялася з більшою силою.

3) Старослов'янські пам'ятки засвідчують три стадії розвитку флексії прикметників чоловічого — середнього роду в давальному відмінку однини: *новоуѥмоу* → *новоуоумоу* → *новоумоу*. Як і у випадку з родовим відмінком однини, еволюція форми пояснюється втратою інтервокального /j/, асимілятивними змінами у звучанні

---

[33] Див.: *Кузнецов П. С.* Очерки исторической морфологии русского языка, с. 151.

[34] Див.: *Розенфельд А.* Язык Святославова Изборника 1073 г. — Русск. филол. вестник, 1899, т. 41, № 1-2, с. 188.

[35] Див.: *Борковский В. И., Кузнецов П. С.* Историческая грамматика русского языка, с. 244.

[36] Див.: *Shachmatov Al.* Zur Textkritik des Codex Swiatoslai vom J. 1073. Nach photolitographischen Ausgabe. — Arch. slav. Philol., 1882, № 6.

голосних на межі колишніх іменної і займенникової форм і, нарешті, стягненням двох звуків [у].

Давньоруське займенникове закінчення **-омоу (-емоу),** що виникло під впливом форм неособових займенників, фіксується у значно більшій кількості прикметників порівняно з закінченням родового — знахідного відмінка **-ого**, починаючи з найдавніших пам'яток, зокрема з Ізборників Святослава 1073 і 1076 рр., наприклад: добро створи *блговѣрьномоу* (Ізб. 1073, 30 зв.), къ *ближьнѣмоу* (92 зв.), *неправьдовавъшемоу* (112), *богатомоу* (112), *врачьбномоу* (140 зв.), *земльномоу* (Ізб. 1076, 675).

Цікаві з історичного погляду варіанти закінчення давального відмінка однини на зразок: *вѧщьшєо́моу* (Ізб. 1073, 13 зв.), *прѣчистꙋомоу* ѻбразоу (22 зв.), *правьдьнооумоу* (Усп. зб., XII—XIII, 35), *оубогоомоу* (325). Цілком можливо, що незвичність наведених форм в одних випадках пояснюється намаганням переписувачів підкреслити живомовні форми подвоєнням [о] відповідно до подвоєного [у] в традиційній орфографії, в інших же виступають своєрідні контаміновані старослов'янсько-давньоруські форми.

4) Стягнені закінчення орудного відмінка однини прикметників чоловічого — середнього роду **-ымь (-имь)** спорадично виступали уже в старослов'янських пам'ятках [37]. У давньоруській мові, починаючи з найдавніших писемних фіксацій, вживалися два орфографічні варіанти цієї форми: з традиційним нестягненим закінченням **-ыимь/-иимь** та зі стягненим закінченням **-ымь/-имь**. Пор.: *добрыимь* житиємь (Ізб. 1073, 47 зв.), не *дьрзостьныимь* ороужъємь (Ізб. 1076, 659), але: *свѧтымь* (ЄО, 1056—1057, 280), рокомъ *жизньнымъ* (Ізб. 1076, 500), съ *крѣплѣшнимъ* себе и съ *богатѣишимь* не приобьштаи сѧ (400—401), *дрѣвѧнымь*... маслъмь (Усп. зб., XII—XIII, 241), *срѣдьнимь* поутємь (ЖС, XIII, 281), ѡбычаемь *Роускимь* (ЛІ, 814).

5) О. О. Шахматов припускав, що стягнене закінчення **-ѣмь** прикметникових форм чоловічого — середнього роду міцно трималося в місцевому відмінку однини [38]. Давньоруські пам'ятки до першої половини XIII ст. включно справді з великою послідовністю відбивають цей варіант місцевого відмінка однини, наприклад: въ цр҃ствии *нєбєсьнѣмь* (ЄО, 1056—1057, 64 зв.), въ мъножъствѣ *хлѣбьнѣмь* и въ обилии *виньнѣмь* (Ізб. 1076, 621), ѡ *неправьдьнѣмь* прогънании (Усп. зб., XII—XIII, 121), о *мѣсѧцьнѣмь* рѣзѣ (ПР, 1282, 127), на камені *самфирнѣмь* (ХА, XIII, 98), въ *нѣнѣшнѣмь* гладѣ (ЖС, XIII, 371). Традиційність форми місцевого відмінка з закінченням **-ѣмь** підтримувалась обов'язковою передачею чергування [к]//[ст/ц]: о *манастырьстѣмь* зьданьї (ЖС, XIII, 129), въ *никопольстѣмь* манастыри (175), въ потоцѣ нѣкоємь *поустыньсцѣмь* (91). В оригінальній частині Успенського збірника XII—XIII ст.

---

[37] *Trubetskoy N.* Зазнач. праця, с. 133.

[38] Див.: *Шахматов А. А.* Историческая морфология русского языка, с. 320.

виступає форма місцевого відмінка без зазначеного традиційного чергування: въ *чьрньчьскѣмь* житии (95).

У прикметниках з м'якими основами в місцевому відмінку однини виступало закінчення **-имь** (нестягнений варіант **-иимь**): о *ближьнимь* (Ізб. 1076, 450), въ *послѣдьнимь* вѣцѣ (Усп. зб., XII—XIII, 135), по *вечерьниимь*... пѣнии (90).

Нові форми місцевого відмінка однини прикметників чоловічого — середнього роду з закінченням **-омь/-ємь** вперше послідовно виступають у Смоленській грамоті 1229 р., наприклад: на *готскомь* берьзѣ (Хр., 21), на *гочкомь* березѣ (21);

б) форми жіночого роду: 1) називний відмінок. Прикметникам жіночого роду в називному відмінку однини було властиве закінчення **-аѧ/-ꙗѧ**: въдовица си *оубогаѧ* (ЄО, 1056—1057, 116), соль *земьнаѧ* (Ізб. 1073, 45), боура *вѣтрьнаѧ* (Ізб. 1076, 216), *соупостатьнаѧ* рать (Усп. зб., XII—XIII, 133).

2) Прикметникові форми родового відмінка однини жіночого роду виступають у давньоруських пам'ятках у кількох орфографічних варіантах, що засвідчують еволюцію первинних закінчень на шляху до поступового витіснення їх новими займенниковими. Старослов'янським закінченням родового відмінка прикметників жіночого роду **-ыѧ (-іѧ), -ыѣ (-іѣ)** у давньоруській мові відповідали закінчення **-ыѧ (-иѧ), -ыѣ (-ые), -иѣ, -ыи:** отъ похоти *плътьскыѧ* (ЄО, 1057—1057), *хытрыѧ* врачьбы (Ізб. 1073, 49), *дневьныѧ* потрѣбы (Ізб. 1076, 459), *сквьрьныѧ* сеѧ и *тьлѣньныѣ* плъти (Усп. зб., XII—XIII, 451), ѡтъ соуботы *цвѣтныѧ* (Є Пут., 134), *телесноѥ* и *коньскыѧ* хытрости (ХА, XIII, 266), *Романовыи* кнаги(н)и (ЛІ, 720), ѡ(т) конца ѡстроты *мечевыи* (769).

Перші фіксації північнослов'янської форми родового відмінка однини прикметників жіночого роду на **-оѣ (-оѥ)**, рефлекси якої потім поширилися як нормативні явища у східнослов'янських мовах, дослідники знаходять у пам'ятках XI ст., зокрема в Архангельському євангелії 1092 р., де аналізоване явище виступає двічі [39]. Пор. також такі приклади нової форми родового відмінка однини прикметників жіночого роду: хотѧше же црквь начати зьдати на мѣстѣ *ветъхоѣ деревѧноѣ* (Усп. зб., XII—XIII, 68), съмрьти тоѣ *пагубноѣ* (45), до рѣкы *Деревное* (ЛІ, 76), борзости ради *коньское* (734).

3) Давальний — місцевий відмінок. У давньоруських пам'ятках, що з великою послідовністю відбивали традиційну старослов'янську орфографію, в давальному — місцевому відмінку прикметників жіночого роду зберігалося закінчення **-ѣи/-ии:** къ *недомыслимѣи* силѣ творьчи (Ізб. 1073, 19 зв.), о притъчи *смокъвьнѣи* (Ізб. 1073, 42), противоу з(ълобѣ) *(ж)еньскѣи* (Ізб. 1076, 382). Традиційне закінчення давального — місцевого відмінка зберігалося в окремих випадках у пам'ятках, що значною мірою були позначені особли-

[39] Див.: *Соболевский А. И.* Лекции по истории русского языка, с. 155.

востями живого мовлення, наприклад, в землѣ *Роусцѣи* (ЛІ, 821), на *правовѣрнѣи* ѡсновѣ (922).

Найбільш ранній приклад, який засвідчує вплив неособових займенників на закінчення прикметників жіночого роду в давальному — місцевому відмінку, дослідники слідом за О. І. Соболевським вбачають у формі къ *живои* із XIII слів Григорія Богослова XI ст.

Нове просте займенникове закінчення **-ои** послідовно виступає в Смоленській грамоті 1229 р. (оу *роускои* земли — Хр., 22, по ногатѣ *смольнескои* — 24), переважає воно в Галицько-Волинському літописі (к *лютои* рѣцѣ — ЛІ, 725, братьи моеи *меншеи* — 921, в земли *ратнои* — 874 тощо).

4) У знахідному відмінку однини прикметники жіночого роду послідовно, як дозволяють про це говорити писемні пам'ятки давньоруської мови, виступають із закінченнями **-ую (-юю)**: въ ѭзвѫ *гвоздиинѫѭ* (ЄО, 1056—1057, 11), *вечерьнюѭ* и *заоутрьнѫю* хвалоу (Ізб. 1076, 482), въ *володимирьскоую* оболость (Усп. зб., XII—XIII, 96). О. О. Шахматов звертав увагу на ранні приклади знахідного відмінка прикметників жіночого роду з закінченням **-ою** в ненаголошеній позиції [40]. Наприклад: въ моукоу ведеть въ *негонезьною* (Ізб. 1073, 44 зв.), *дроугоѭ* десѧтиноу (Ізб. 1073, 88 зв.). На думку дослідника, форми знахідного відмінка з **-ою** пояснюються вторинним аналогійним впливом неособових займенників, які спричинилися до появи [о] в прикметникових флексіях родового (**-оѣ** замість **-ыѣ**) і давального — місцевого (**-ои** замість **-ѣи**) відмінків однини.

5) Орудний відмінок. Питання про форму орудного відмінка однини повних прикметників жіночого роду було дискусійним з погляду старослов'янської мови, у пам'ятках якої виступали закінчення **-оѭ(оjѫ)** і **-ѣѭ(ѧjѫ)**. Н. Ван-Вейк вважав закінчення **-ѫѭ** рідковживаним [41]. Щодо насиченості тексту формами орудного відмінка з закінченням **-ѫѭ** (23 випадки) виділяється Супральський рукопис [42].

Беручи до уваги свідчення Київських глаголицьких листків, М. С. Трубецькой вважав за можливе констатувати, що проста займенникова форма орудного відмінка однини прикметників жіночого роду була властива праслов'янській мові [43]. Появу простої займенникової форми з закінченням **-оѭ** пояснюють, з одного боку, впливом співзвучної з нею іменної форми орудного відмінка, з другого — відштовхуванням від форми знахідного відмінка, звуковий збіг з якою був, звичайно, небажаним [44]. П. Дільс нормативними для старослов'янської мови вважав форми орудного відмінка однини при-

[40] Див.: *Шахматов А. А.* Исследование о языке Новгородских грамот XIII и XIV века, с. 205—206; *Шахматов А. А.* Историческая морфология русского языка, с. 323, 324.

[41] Див.: *van Wijk N.* Geschichte der altkirchenslavischen Sprache (Laut-und Formenlehre), I. Band. Berlin — Leipzig, 1931, S. 208.

[42] Див.: *Trubetzkoy N. S.* Зазнач. праця, с. 134—135.

[43] Див.: Там же, с. 135.

[44] Див.: *van Wijk N.* Зазнач. праця, с. 208.

кметників жіночого роду з закінченням -ѫѭ [45], проте, як зазначає М. С. Трубецькой, аргументи цього дослідника не можна визнати переконливими, оскільки вони грунтуються на одиничному прикладі съ Мариѥѭ *обрѫченѫѭ* ѥмоу женоѭ *непраздьнѫѭ*, що виступає послідовно у трьох найдавніших пам'ятках (Зографському, Маріїнському та Ассеманієвому євангеліях) [46]. Розмежування іменних і простих займенникових форм орудного відмінка однини прикметників жіночого роду в давньоруських пам'ятках викликає певні труднощі. Омонімічні за своєю природою, ці форми фактично нейтралізуються в орудному відмінку, але свідчення найдавніших пам'яток східнослов'янського письменства дають можливість зробити висновок, що давньоруській мові форма орудного відмінка на -ѫѭ не була властива. З цього погляду заслуговує на увагу, зокрема, форма *непраздьноѫ* (съ Мариѥѭ обрѫченоѭ ѥмоу женоѭ сѫщеѭ *непраздьноѭ* — ЄО, 1056—1057, 249 зв.), якій, як уже зазначалося, у трьох найдавніших рукописах відповідає повна прикметникова форма з закінченням -ѫѭ.

II. Множина. Специфіка спільнослов'янських, а пізніше історично засвідчених старослов'янських прикметникових форм множини полягала в тому, що в називному і знахідному відмінках розрізнялися закінчення залежно від родової приналежності прикметника. Слід підкреслити, що при повній уніфікації закінчень непрямих відмінків множини, крім знахідного, тільки прикметникам чоловічого роду було властиве формальне розмежування називного і знахідного відмінків. Прикметникам же середнього і жіночого роду була властива внутрішньородова омонімія цих відмінкових форм. Важлива парадигматична особливість повних прикметників полягала також і в тому, що форми знахідного відмінка прикметників чоловічого роду і форми називного — знахідного відмінків прикметників жіночого роду були позначені міжродовою омонімією.

Пам'ятки давньоруської мови засвідчують усі особливості родового розмежування повних прикметників у називному — знахідному відмінку множини, але разом з тим вони підтверджують ранню тенденцію до повної уніфікації системи множинних відмінкових форм, до усунення залишків формального розмежування відповідних словоформ за їх родовою приналежністю.

1) Називний — знахідний відмінок усіх родів. Ознакою називного відмінка повних прикметників чоловічого роду було закінчення **-ии**: блажени *чистии* сьрдьцьмь (ЄО, 1056—1057, 212), *слѣпии* прозираѭть, *хромии* ходѧть (266 зв.), облаци *дъждевьнии* (Ізб. 1076, 353), къто соуть *истиньнии* покланѧ теле (90), *проныривии* бѣси (Усп. зб., XII—XIII, 105), а се оурочи *судебнии* (ПР, 1282, 129), конѣ с ними *поводьнии* (ЛІ, 853).

Давньоруські форми знахідного відмінка прикметників чоловічого роду мали закінчення **-ыѣ (-ыє)**: призъва... *вышегородьскыѣ*

---

[45] Див.: *Diels P.* Altkirchenslavische Grammatik, S. 195—196 (§ 86, прим. 10).
[46] Див.: *Trubetzkoy N. S.* Зазнач. праця, с, 135 (виноска 1).

моужѣ (Усп. зб., XII—XIII, 46), на *поганыѣ* Половцѣ (ЛІ, 773), Ростиславъ собра кнѧзѣ *Болоховьскые* (791), все розда и блюда великаа сребрѧнаа и коубькы *золотые* и *серебрѧные* (914).

Омонімічні форми називного — знахідного відмінка множини прикметників середнього роду закінчувалися на **-аꙗ (-ꙗꙗ)**: вьсѧ колѣна *зємьскаꙗ* (ЄО, 1056—1057, 146), *дѣлєса молитвнаꙗ* (Ізб. 1073, 47 зв.), мониста *великаꙗ золотаꙗ* (ЛІ, 914).

Паралельно з закінченням називного — знахідного відмінка прикметників жіночого роду **-ыꙗ** *(строиныꙗ* одежда дароуѥть — Ізб. 1073, 264; въ *рѣчьныꙗ* строукѧ вьврѣщи — Усп. зб., XII—XIII, 112) у давньоруських пам'ятках, особливо пізніх, активно вживалося північнослов'янське закінчення **-ыѣ (-ыѥ)**: сапогы и кожѣ *щитныѥ* ѭдахоу (ХА, XIII, 266), во горы *Оугорьскыѣ* (ЛІ, 760), тоулы ихъ *бобровье* раздра (794).

Розмежування називного — знахідного відмінка множини прикметників за родовою приналежністю відповідних форм поступово, як свідчать пам'ятки, почало порушуватись, тому що воно не мало достатньої і послідовної підтримки в діалектному мовленні.

Тенденція до уніфікації називного — знахідного відмінка множини прикметників чоловічого роду була позначена взаємовпливами і взаємодією різних форм. З цього погляду заслуговують на увагу випадки вживання форми називного відмінка у значенні знахідного: вьси *правовѣрьнии* славимъ (Усп. зб., XII—XIII, 188), и *старии скитьскии* оци оуставиша (ЖС, XIII, 133), и взѧ на сѧ *чернѣчьскии* порты (ЛІ, 867). У називному — знахідному відмінку прикметників чоловічого роду з'являється закінчення **-ыи**, наприклад: *Заднѣпрескыи* кнѧзи всѣ да емоу в помочь (ЛІ, 872), срѣтоша и боѧре *Галичкыи* (707), пришли бо бѧхоу посли *нѣмецкыи* к немоу (814), дары емоу дасть *великыи* (735). Щодо походження флексії **-ыи**, яка поширилася потім на прикметникові форми середнього і жіночого роду, висувалися різні припущення. На думку О. О. Шахматова, це закінчення могло сформуватися як фонетичним шляхом з **-ыѣ**, так і під впливом наз. відм. мн. на зразок *ради, виновати,* а особливо займенників *ти, они, мои, вси* тощо [47]. Найбільш імовірним є погляд на аналізовану форму як на своєрідну контамінацію флексій називного множини **-ии** і знахідного множини **-ыѣ** [48]. Взаємодію форм називного — знахідного відмінка множини не можна розглядати без зв'язку з цими ж формами жіночого роду, які, як уже зазначалося, були омонімічними із знахідним відмінком множини прикметників чоловічого роду.

2) Інші відмінкові форми множини. Відмінкові форми родового — знахідного — місцевого, а також давального й орудного множини, згідно із свідченнями писемних пам'яток, мали відповідно закінчення **-ыихъ (-иихъ), -ыхъ (-ихъ); -ыимъ**

---

[47] Див.: *Шахматов А. А.* Историческая морфология русского языка, с. 323.

[48] Див.: *Бевзенко С. П.* Історична морфологія української мови, с. 202; *Kiparsky V.* Russische historische Grammatik, B. 2. Heidelberg, 1967, S. 168.

(-иимъ), -ымъ (-имъ); -ыими (-иими), -ыми (-ими). На думку більшості дослідників, у цих закінченнях відбито дві важливі стадії розвитку системи відмінювання повних прикметників. Характерною ознакою першої стадії були звукосполучення [ыјиі], [иjи] у формах множини залежно від типу прикметникової основи. Наприклад: а) родовий — знахідний — місцевий відмінки: сѫпрѫгъ *воловьныихъ* (ЄО, 1056—1057, 107), *вєликыихъ* рыбъ (210), въ *заоутрьниихъ* євангелиихъ (44), *чїстыихъ* жєлаѫ даровъ (Ізб. 1073, 47), *тѣлєсьныихъ* врѣдовъ (46), в *Роускыихъ* кнѧзехъ (ЛІ, 726); б) давальний відмінок: въиноу *книжьныимъ* словесьмъ (Ізб. 1076, 158), людьмъ *непокоривыимъ* (Усп. зб., XII—XIII, 109); в) орудний відмінок: *чоудєсьныими* дѣйствы (Ізб. 1073, 14), *тъштиими* словєсы (Ізб. 1073, 32 зв.), *печальныими* сими напастьми (Усп. зб., XII—XIII, 108).

Ознакою другої стадії є поява якісно нових прикметникових форм множини, виникнення яких прийнято пов'язувати з втратою [j] в інтервокальній позиції і наступним стягненням (контракцією) голосних: а) родовий — знахідний — місцевий відмінки: лѫбъвь *ближьнихъ* (Ізб. 1076, 425), въ слѣдъ *страньныхъ* (Усп. зб., XII—XIII, 76), въ *окрьстьнихъ* градѣхъ (80); б) давальний відмінок: правило прикладьноѥ *ѥдинородьнымъ* (Ізб. 1073, 10 зв.), строуѩмъ *рѣчнымъ* (ХА, 305), кончавшємъ жє сѧ *алчєбьнымъ* днємъ (ЖС, 125); в) орудний відмінок: *дъждевьными* каплѧми (Ізб. 1076, 233), *долгыми* сопелми (ХА, 263), предъ *бочными* двѣрми (ЛІ, 845), конми *красными* (908).

Наведені різновиди флексій прикметникових форм множини — традиційний старослов'янський і власне східнослов'янський — виступали в різних співвідношеннях у давньоруських пам'ятках. Так звані нестягнені закінчення значно переважали з кількісного погляду як у перекладних, так і в тих оригінальних пам'ятках, що були позначені виразним прагненням авторів і переписувачів до збереження традиційної орфографії.

Співвідношення аналізованих прикметникових форм докорінно міняється в оригінальних давньоруських пам'ятках пізніших періодів, зокрема в грамотах і літописах, де традиційні форми були вже незначними винятками [49]. Таку зміну не можна, звичайно, пояснити раптовим поширенням якісно нових прикметникових форм за рахунок витіснення традиційних. Є всі підстави вважати, що традиційні форми не були ознакою давньоруських говірок.

III. Двоїна. Формам двоїни повних прикметників давньоруської мови було властиве розрізнення закінчень чоловічого роду (**-аꙗ/-ꙗꙗ**) і середнього — жіночого роду (**-ѣи/-ии**) у називному — знахідному відмінку, наприклад: а) наз.-знах. чол. роду: наслажениѥ приимъша нѣпрестаньно *прпдбнаꙗ* и *истиньнаꙗ* пастырѧ (Усп. зб., XII—XIII, 208), окова *чюдодѣинаꙗ* и *достохвальнаꙗ*... гроба (68), рада бывъша

[49] Див.: *Шахматов А. А.* Исследования о языке Новгородских грамот XIII и XIV века, с. 205—206.

чьстьнаꙗ родителѧ (249), два кнѧза *Половѣцкаꙗ* Соутоевича Котань и Самогоуръ поткоста на пѣшьцѣ и оубьена быста конѧ под ними (ЛІ, 717); б) наз.— знах. середн.— жін. роду: нозѣ тихо стоупаюшти а *оумьнѣи* (Ізб. 1076, 166), приимъши телеси ваю *чьстьнѣи* (Усп. зб., XII—XIII, 57), волочахоу *чьстьнѣи* рацѣ (70), оба *чистѣи* нозѣ (327), очи *ꙗснѣи* (447).

У родовому — місцевому відмінку двоїни прикметникові форми мали закінчення **-ую/-ою** (пор., напр., ѡ (т) *чюжюю* роуку — ЛІ, 198), спільні для всіх родів. Давньоруські джерела не дають достатніх підстав для твердження про те, що форми двоїни з зазначеним варіантом закінчення були ознакою живого мовлення [50]. Типовим для них було закінчення **-ою/-ею**, напр.: ѡ (т) *безаконьною* ѥго роукоу (Усп. зб., XII—XIII, 177), да ѡкоуѥть сребрѣмь и золотѣмь стѣи рацѣ *чьстьною* и *стою* хвоу мчикоу (68).

Формальною ознакою давального відмінка двоїни всіх родів було закінчення **-ыма/-има**: Слово похвально... *прѣславныма* оучителема (Усп. зб., XII—XIII, 199), иди къ женама сима *дьрзыма* же и *вѣрныима* (398), *разоумьныма* оушима (Ізб. 1076, 156).

§ 50. Еволюція прикметникових форм у староукраїнській мові. Короткі прикметникові форми. Вживання у писемних пам'ятках коротких прикметникових форм, успадкованих українською мовою від попередніх періодів спільносхіднослов'янської мовної єдності, пояснюється різними причинами. В одних випадках — це стосується, зокрема, ранніх етапів розвитку української мови — більшменш активне їх функціонування могло підтримуватися діалектним мовленням, яке й досі більшою мірою, ніж літературна мова, зберігає аналізовані форми якісних прикметників, в інших — воно випливало із збереження писемної традиції або свідомої стилізації у відповідних текстах. Так, крім присвійних, які виступали в ролі означення, типовими для українських грамот XIV—XV ст. були іменні прикметники в усталених присудкових конструкціях з інфінітивом, а також у складі іменного присудка: и *воленъ* онъ тыи земли... *отдати, изпродати* и *замѣнити* (П., 1342, 25), сѥ ли будѥть нѥ *доспѣшєнъ* кнѧзю Дмитрию люди своѣ послати (Р., 1366, 14), тоѥ *радъ* чиню (1386, 30), ѧзъ самъ єсмь *готовъ* за того тобѣ на помочь (1398, 49), тоть хотарь щобы и (м) былъ *непорушє(н)* на вѣкы (Рус., 1423, 79). Вживання іменних прикметників у предикативній функції як у поєднанні з інфінітивом, так і в складі іменного присудка було властиве також і пізнішим пам'яткам мови, наприклад, колодезь... *накрытъ* и *замчистъ* (Арх. ЮЗР, 7/І, 1552, 107), *мал(ь)* быль тѣломь (ПЄ, 1556—1561, 303 зв.), *винєнъ* быхъ былъ до книгъ зємски(х)... сознати (АЖ, 1584, 140). Важливим джерелом для оцінки продуктивності іменних прикметникових форм порівняно з повними є лексикографічні пам'ятки, зокрема «Лексикон словенороський» Памва Беринди. У цій пам'ятці засвідчено понад 130 іменних прикметни-

---

[50] *Соболевский А. И.* Лекции по истории русского языка, с. 157—158.

...ів [51] у називному відмінку однини чоловічого роду при абсолютній перевазі повних прикметникових форм, наприклад: *трудоват[ъ], ...трупливъ, свербистъ, парховатъ* (101), *гордостєнъ, яростєнъ, напраснивъ* (111), *рябъ* (104), *нєзгодливъ* (123). Тенденція до переважного вживання повних прикметників чітко виступає також у «Лексиконі латинському» Є. Славинецького, але пасивні дієприкметники минулого часу оформлені в ньому переважно за іменним типом у називному відмінку однини чоловічого роду: *о(т)вєдєнъ* (62), *о(т)чюждє(н)* (77), *принєсє(н)* (77), *установлєнъ* (153), *умалєнъ, направлєнъ* (177), *ω(т)пущєнъ, ωслаблє(н)* (350) тощо.

Слід зазначити, що наведений морфологічний різновид дієприкметників минулого часу, виступаючи переважно у предикативній функції, виявляв, очевидно, стійкість і залишався у межах іменної парадигми. Це підтверджують насамперед окремі закарпатські говірки, яким властиві короткі форми дієприкметників чоловічого і середнього роду, наприклад: *помолóч'ен, запúсан, скóшен;* у нас ужé *помолóч'ен* хліб; ходит ми *зарéван* д'ітвак [52]; двýр *замет'ýн,* кóшик *заплет'ýн, закл'áт* бы *прóкл'ат* бы бов [53], плáт'а дýже *ýсмугано* тай *подéрто;* такóйе у нúйї вôлôс'а *позакрýчовано,* ги мôтускы; а помежи тоты пýтикы ўс'о *посыпано* рін'ôў ус'ійанôў [54]. У цих же говірках засвідчені тільки повні форми дієприкметників, вживаних у ролі означення *(зрýбанойе* дéрево най ýсхне рас) [55], що підтверджує первинне розмежування двох прикметникових парадигм відповідно до синтаксичної функції прикметникової словоформи. З погляду вживання іменних прикметників на особливу увагу заслуговують записи зразків народної творчості, яким властиве збереження архаїчних морфологічних і синтаксичних ознак. Важливим джерелом щодо цього виступають, зокрема, приповісті і прислів'я посполиті у записах К. Зіновієва: кождому хлѣбъ нє *горєкъ* (К. З., к. XVII, 222), мужы(к) хыгє(р) якъ ворона (233), мала ворона да ротъ *вєли(к)* (257), *малъ* золотникъ да *важокъ* (237), утѣкъ *нє славє(н)* да *пожитєченъ* (250).

Прикметникові форми середнього роду зберігали в називному — знахідному відмінку однини традиційне закінчення **-о**: про *Любартово* ѥтъство (Р., 1352, 6), признане *Улянино Тымошышино* (АБ, 1637, 21), *Налуйченково* сало (1696, 103), оу мѣсто *покойно* (Ч. 1489, 96), *носо* [вино] (ПЄ, 1556—1561, 186).

Складнішим є питання про кваліфікацію називного відмінка однини жіночого роду, тому що цій формі властивий омонімічний збіг

[51] Див.: *Didiakin-Leeming M.* Fleksja ukraińska w Leksykonie Pamby Beryndy. Wrozław—Warszawa—Kraków, 1969, s. 67.

[52] *Орос В. І.* Із спостережень над говірками Хустського району Закарпатської області. — Наук. зап. Ужгор. ун-ту, 1957, т. 26. Діалектол. збірник, вип. 2, с. 148.

[53] Див.: *Лавер В. И.* Система глагола в говорах Закарпатской области УССР. Автореф. канд. дис. Одесса, 1969, с. 14.

[54] Див.: *Німчук В. В.* Суфіксальне творення дієслів, дієприкметників і дієприслівників у верхньонадборжавських говірках. — В кн.: Дослідження з мовознавства. К., 1962, с. 137.

[55] Там же.

двох відмінних з погляду відносної хронології морфологічних явищ — традиційних іменних і вторинних з історичного погляду форм жіночого роду на **-а//-я**. Підтвердженням того, що прикметники жіночого роду на **-а//-я** виступали в загальній системі іменної словозміни, можна вважати випадки вживання згаданих прикметникових форм, функціонально і позиційно співвідносних з відповідними іменними формами чоловічого роду, як, наприклад: *ѡсподарєва* казнь и гроза (Р., 1386, 30), пана *Ходкова Чємєрєва* печать (1411, 80), таѭ замлѭ да(в)но лежить *пуста* (Рус., 1497, 59), гора... отъ Днепра *высока* и *прыкра* досыть (Арх. ЮЗР, 7/I, 1552, 78).

Форми непрямих відмінків іменних прикметників, з якими пов'язана насамперед їх атрибутивна функція, трапляються в пам'ятках української мови спорадично, що пояснюється тенденцією до функціональної спеціалізації двох різновидів прикметникової парадигми.

Окремі форми непрямих відмінків іменних прикметників ілюструють, зокрема, такі приклади: 1) род. одн. чол.— середн. р.: ѡтъ *Перѹнова* дѹба (П., 1302, 5), ѡ(т) *пѣсчана* броду (Р., 1366, 14), поблизу фолварка *Микитина* (АПГУ, I, 1664, 10); 2) род. одн. жін. р.: до *Юлѣтыховы* Росохы (П., 1302, 19), ѡ(т) *камѣны* горы (Р., 1458, 167), ли(ч)бы *по(л)скы* (АО, 1579, 49), *братанны* жоны своее (Арх. ЮЗР, 8/III, 1584, 91); 3) дав. одн. чол.— середн. р.: по долѣшьнии коньць *дерѣчину* гаику (Р., після 1349, 3), *Григорєву* (1386, 31), к(ъ) двору нашому *турєиску* (Рус., 1499, 63), зятю *Пустогвареву* (АПГУ, I, 1664, 6); 4) дав.— місц. одн. жін. р.: на *Моисѣиєвѣ* долинѣ (Р., після 1349, 3); 5) місц. одн. чол.— середн. р.: оу ставу *радивоѹнъковѣ* (Р., 1366, 12). Форми орудного відмінка однини іменних прикметників чоловічого — середнього роду у пам'ятках XIV—XV ст. не засвідчені. На матеріалі пам'яток української мови фіксується один випадок вживання цієї форми: оучинитсѧ ѡзеро(м) *огнено(м)* [56].

З форм множини слід насамперед відзначити називний відмінок, ознакою якого була традиційна флексія чоловічого роду **-и**, а також вживана в цьому ж значенні колишня флексія знахідного відмінка іменних прикметників чоловічого роду **-ы**, що поширилася внаслідок втрати формального протиставлення двох зазначених відмінків, наприклад: мы хочемъ *ради* то учинити (Р., після 1341, 2), *шлѧхѣтни* пановє (1414, 85), па(н) *Ивашковы* листи *оуморєни* на вѣки (1413, 83), мы будемо *смирни* (1438, 140), буду(т) ли *живы* (АЖ, 1584, 100), были *милосердни, милостивы, нищелюбны, страннолюбны,* не *зазрословы,* не *гнѣвливы* (ЄУС, 1616, 45 зв.).

У непрямих відмінках множини іменні прикметники ще більшою мірою були витіснені формами повних прикметників, ніж в однині, що дозволяє говорити про реліктовий характер, наприклад, такої словоформи, як съ *ротымпановы* сыны (Рус., 1423, 79). Отже, процес руйнування парадигми іменних прикметників у множині від-

[56] Див.: *Керницький І. М.* Система словозміни ..., с. 106.

бувався швидше. Результатом активної дії цього процесу була майже повна втрата окремих морфологічних одиниць, які раніше утворювали цілісну систему. Називний відмінок множини перетворювався на застиглу, обмежену специфічними умовами предикативного вживання прикметникову форму.

Обмежене функціонування неповної парадигми іменних прикметників властиве окремим говіркам сучасної української мови. Неповнота парадигми виявляється насамперед у тому, що іменні прикметники зберігаються як живі морфологічні явища тільки в називному відмінку однини чоловічого роду. Форма середнього роду з флексією **-о** засвідчується в окремих говірках південно-західного діалектного ареалу української мови: bohato selo [57], *червено* ябўочко [58].

Такі ж форми (*мало* йаґн'а) зафіксовані в одній з лівобережнополіських говірок на півночі Чернігівщини [59].

На окрему увагу заслуговують досить поширені випадки вживання іменних прикметників у фольклорних текстах, які в багатьох випадках виступають як важливе джерело для відтворення повністю втрачених або ж архаїчних навіть для діалектного мовлення особливостей граматичної системи. Наприклад: *Оріхово* сіделечко і кінь вороненький (Д.-Х., 648). В чистім полі *біл* камінь лежить (448). Окремі форми непрямих відмінків іменних прикметників зрідка виступають у фольклорно-діалектних текстах, а також відтворюються в писемному й усному літературному мовленні в складі фразеологізмів, наприклад: ідеме глядати *новітны* родины; глядай *млады* пестункы [60]; Ой йіхали, йіхали козаченки з войни, Питали ся кватйри *спокойни* [61].

У сучасній українській літературній мові короткі прикметники, насамперед вживані в атрибутивній функції, а то й субстантивовані, сприймаються як морфологічний прийом художнього увиразнення, свідомої стилізації, наприклад: *Ясен, красен* час, любе свято в нас — Перемоги день (М. Рильський), *Смутен* сон наснився Святославу, затьмарив чоло його ясне (Н. Забіла).

§ 51. Повні прикметникові форми. У системі повних прикметникових форм української мови, які стали визначальними в розвитку її морфологічної будови, з одного боку, певною мірою зберігаються спільносхіднослов'янські особливості словозміни, з другого — в процесі історичного розвитку усталилися специфічні, тільки їй властиві засоби формального вираження відмінкових форм.

§ 52. Однина. Чоловічий — середній рід. Називний — знахідний відмінок. Закінчення **-ыи** називного — знахідного відмінка однини, відповідником якого в сучасній українській

---

[57] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 25.

[58] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 125.

[59] Див.: *Матвіяс І. Г.* Поширення деяких морфологічних явищ у середньонаддніпрянських говорах, с. 163.

[60] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 125.

[61] Див.: *Верхратський І.* Говір батюків, с. 48.

літературній мові є **-ий**, як відомо, виступало в прикметниках з основами на твердий приголосний: по потокъ *чирвоныи* (П., 1301, 9); *добрыи* члвкъ (Р., 1352, 6), на *бѣлыи* городъ (Рус., 1408, 70), камєн(ь) *млын(ь)ныи* (ПЄ, 1561, 163 зв.), Парнасъ *скалистый* (Тіт., 1632, 302), лихтар *спѣжовый стѣновый* (АБ, 1663, 66), *особны(и) полѣты(ч)ны(и)* звыча(и) (К. З., к. XVII ст., 90).

Паралельно з наведеним традиційним закінченням **-ый** у відповідних пам'ятках широко представлені у згаданій позиції, зокрема після /г/, /к/, /х/, його варіанти **-ии (-іи)**, що стали можливими для староукраїнської мови у зв'язку з новими умовами сполучуваності зазначених приголосних з голосними: на гостинецъ *Луцк-ий — полеск-ий* (П., 1322, 21), ходько *быбѣльск-ии* (Р., 1359, 10), по *трибѣсо(в)скии* курганъ (Р., 1458, 167), па(н) исаиа *нємєцк-їи* (Рус., 1462, 115).

Для пам'яток української мови XVI—XVIII ст. визначальним було прикметникове закінчення **-ий (-ій)** після /г/, /к/, /х/, якими закінчувалися як прості, так і ускладнені суфіксами основи, наприклад: листъ *господарьск-ій* (Арх. ЮЗР, 1/VI, 1507, 9), млы(н) *ри(м)ск-ій* (См. К., 1587, 6 зв.), *коро(т)к-їй* в(ъ)словах, але *до(л)г-їй* в(ъ) моцы (ЄУС, 1616, 16 зв.), ωрѣхъ *волоск-їй велик-їй* (Кн., 1788, 39).

Якісні зміни в системі голосних української мови позначилися також на орфографічному сформленні тих прикметників, у яких традиційне закінчення **-ый** зумовлювалося не чітко визначеними умовами сполучуваності кінцевих приголосних основи, як у випадку з /г/, /к/, /х/, а їх твердістю саме в цій позиції. Спорадичне вживання орфографічних варіантів **-ий (-ій)** на місці традиційного закінчення **-ый** припадає на XV ст.: *исти(н)н-їи* слуга (Рус., 1432, 88), *стар-їи* хотаръ (1463, 118), *добр-и(и)* ставъ (1480—1484, 42), на *росохат-їи* ду(б) (1488, 125).

Вживання цих варіантів закінчення у прикметниках з основами на твердий приголосний активізується у XVII ст., наприклад: *облудній* посτупокъ (Пал., 1621, 741), *гнѣдий* (АБ, 1660, 59), *власний* тын (АПГУ, І, 1665, 39), шталт *табыновий* (32), казан *горелчаний* (АБ, 1669, 78), *камєни(с)ти(й)* (Сл. Лекс., 1642, 313), *ро(с)ли(й)* (211), *потни(й)* (386), *худи(й)* (411), *пєлєси(й)* (209), *сѣри(й)* (209), *поростови(й)* (315) тощо.

Нова традиція в орфографічній передачі вихідної прикметникової форми, зокрема вживання варіантного закінчення **-ій** після основ на твердий приголосний, посилюється, як свідчать писемні джерела, у XVIII ст. У цьому переконують, зокрема, приклади такого типу: *шаленій* (ЛВел., 1720, 22), *листовній* штурмъ (35), аркушъ *рукописній* (484), *марсовій* танецъ (428), на попасъ *полудневій* (376), клѧви(ш) *алтовїй високїй* (Дил., 1723, V), ко(н)це(р)тъ а(л)бо *трєтіоголоснїй*, албо *чєтвєроголо(с)нїй* (XVI), ѧко *дура(л)нїй* з бємолѧ(р)нимъ биваєтъ *мѣшанїй* (VI), *вербовїй* корень (Кн., 1788, 35), секретъ *досвѣдчанїй* (62). Пам'ятки української мови, яким властиві наведені тут випадки варіантної передачі прикметникових закінчень у формі називного — знахідного відмінка однини чолові-

чого роду, неоднорідні з територіального погляду і, отже, можливого відображення в них специфічних особливостей діалектної морфології. У зв'язку з цим малоймовірним може бути припущення про те, що варіантні закінчення, зокрема орфографічний різновид **-їй**, можна кваліфікувати як відображення аналогійного впливу прикметників з м'якими основами на відповідні прикметникові основи з кінцевими твердими приголосними.

Визначальним для морфологічної системи сучасної української літературної мови є закінчення **-ий (←-ый)** у прикметниках з основами на твердий приголосний. Діалектній же морфології української мови властива досить значна кількість варіантних закінчень.

За даними лінгвогеографічного обстеження, закінчення **-ий** властиве більшості говорів української мови. Найпослідовніше воно виступає, зокрема, в середньонаддніпрянських, подільських, волинсько-поліських, буковинських і частині закарпатських говорів [62]. У межах поширення основного вияву закінчення прикметників чоловічого роду трапляються окремі його модифікації, які зумовлюються характером кінцевого приголосного основи або ж позицією закінчення залежно від наголосу. Так, в окремих говорах ненаголошеному закінченню **-ий** відповідають його позиційні варіанти **-ій/-їй:** *чóрнîй, сúвîй, пéршій.* Особливо чітко ця особливість виявляється після /к/ у складі суфіксів **-к-, -ськ-, -еньк-:** *корóткій, білéн'кій, молдовáн'с'кій* тощо [63].

Виразна тенденція до реалізації варіантного закінчення **-ій** в ненаголошеній позиції після основ на /г/, /к/, /х/ виступає в наддністрянських (*шерóк'ій, велúк'ій, тих'ій,* але *дорогúй)* і покутських (*солóтк'ій, тúх'ій*) говірках.

До архаїчних рис української діалектної морфології належить форма називного відмінка однини прикметників чоловічого роду з закінченням **-ый.** Це закінчення поширене на території південно-західного діалектного ареалу української мови, зокрема в тих говірках (середньозакарпатських, надсянських, бойківських та ін.), яким властиве збереження давнього /ы/, наприклад: dóbrɨi̯, dóu̯hɨi̯, p'ítɨi̯, *го(у)вурлúвый, трôйнúстый, темнястый, дытиньскый, сьнігóвый* [64].

На території південно-західних говорів української мови широко представлені морфонологічні варіантні закінчення **-и^{е}й, -е^{и}й, -ей,** зумовлені характером реалізації фонеми /и/: *норовéстəj, запорóск'əj, дрібóн'к'əj; кривúᵉї, пр'амúᵉї, живéᵘї, дорогéї, злеї* [65].

---

[62] Див.. *Прилипко Н. П.* Прикметники в говорах української мови. Канд. дис. Машинопис К., 1968, с. 38.

[63] Див.. *Мельничук О. С.* Зазнач. праця, с. 51.

[64] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 250; *Добош В. И.* Южнокарпатские украинские говоры долины речки Турьи. Автореф. канд. дис. К., 1955, с. 9; *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 107—108.

[65] Див.: *Кобилянський Б. В.* Гуцульський говір ..., с. 53; *Шило Г. Ф.* Зазнач. праця, с. 48.

У пам'ятках української мови, зокрема грамотах XIV—XV ст., досить часто трапляються прикметники чоловічого роду у називному відмінку однини, ознакою якого є закінчення **-ы (-и)**: оу днь *пѧдєсѧтъны* (Р., після 1349, 4), па(н) ѡлъдрихъ *мєдускы* (1401, 66), на *дубови* пень (Рус., 1427, 74), *грєцкы* кфа(с) (1460, 111). З пізніших пам'яток з цього погляду характерні акти громадської канцелярії с. Одрехова на Лемківщині: запи(с) *вѣ(ч)ны* (АО, 1577, 57), судя *правны* (1636, 189), а також інтермедії XVII—XVIII ст., в яких аналізований різновид прикметникового закінчення виступає особливо виразно: та ся верни, як *хороши* (37), чоловік *зрадліви* (42), *мили* брате (39), *веселны* акт (86), *добры* напиток (89).

Специфічні особливості діалектної морфології прикметників української мови дають підстави для висновку про те, що зафіксовані у пам'ятках XIV—XV ст., а також в пізніших джерелах форми називного відмінка однини прикметників чоловічого роду на **-ы-/-и** були зумовлені насамперед особливостями окремих говірок давньої української мови, хоч не виключається також і дія такого додаткового чинника, як контакти суміжних українських і білоруських говірок [66].

Окремі дослідники припускають, що втрата кінцевого /й/ прикметникового закінчення **(-ый/ -ий→ -ы/-и)** у говорах східнослов'янських мов, зокрема білоруської, могла проходити паралельно з відповідними явищами в історії польської, чеської мов, в яких вони були вже загальною нормою в період середньовіччя [67]. Хронологічні межі формування зазначеного явища, що стало нормативним для чеської, польської, білоруської мов і лише частково виявляється в українському діалектному мовленні, справді могли збігатися, але при цьому слід наголосити, що в основі перетворення закінчення **-ый/-ий → -ы/-и** у західнослов'янських і східнослов'янських мовах лежать, очевидно, різні причини. Якщо в чеській і польській мовах це явище виникло в результаті випадіння артикуляційно послабленого інтервокального /j/ і наступного стягнення (контракції) суміжних голосних, то найбільш імовірною причиною появи білоруських і діалектних українських форм є тільки повна редукція /j/ внаслідок послабленого звучання в кінцевій позиції. Первинною базою для появи модифікованих форм називного відмінка повних прикметників чоловічого роду могли бути словоформи з ненаголошеним закінченням.

В українській, як і в інших слов'янських мовах, виділяється гру-

[66] Згідно з сучасними лінгвогеографічними даними західна межа поширення прикметникових форм чоловічого роду на **-и/-і** проходить по лінії Рудня—Берестя—Велика Ведмежка—Великий Мидськ на Ровенщині, південна — по лінії Користь—Яковичі—Майдан—Стовпи на Ровенщині, Білокоровичі—Малин на Житомирщині, Ніжиловичі — Сухолуччя — Тарасовичі — Пухівка на Київщині, Савин — Мрин на Чернігівщині, Алтинівка на Сумщині. Див.: *Прилипко Н. П.* Називний відмінок однини прикметників чоловічого роду в говорах української мови. — Праці XII Респ. діалектол. наради. К., 1971, с. 225.

[67] Див.: *Булахаў М. Г.* Прыметнік у беларускай мове. Мінск, 1964, с. 47.

на прикметників з основами на м'які приголосні, причому повної відповідності між літературною мовою, з одного боку, і окремими діалектними ареалами — з другого, у поділі прикметникових основ відповідно до твердості або м'якості їх кінцевих приголосних немає.

У пам'ятках української мови від найдавнішого періоду фіксуються прикметникові похідні з м'якими основами, утворені за допомогою суфіксів -jь, -ijь ← *-i̯o, *-ii̯o: по *мисѣй* бродъ (П., 1301, 9), *княжии* писарь (Р., 1377, 24), *дыяволии* слоуга (Ч. 1489, 97), кожух *соболий* (Арх. ЮЗР, 8/III, 1567, 150), кожух *бараний* (1568, 164), *кузѣй, баранѣй, коровѣй, єлєнѣй* (Лекс. Бер., 1627, 109), шлык *соболѣй* (АПГУ, I, 1664, 7), камє(н) *орли(й)* (Сл. Лекс., 1642, 74), *сє(л)бюжи(й)* (110), *пєси(й)* (110), *кози(й)* (111), *лви(й)* (252).

Друга підгрупа прикметників з кінцевими м'якими приголосними генетично пов'язана з творенням похідних за допомогою суфікса -ьn̑ь- ← *-in̯io.

Ця підгрупа сформувалася на виразній семантичній основі, визначальні принципи якої в основному зберігаються і в сучасних мовах.

Згідно з висловленим припущенням генетично прикметники типу bratrьn̑ь, materьn̑ь вказували на місце розташування, локалізацію відповідного об'єкта, а власне присвійне значення мали прикметники з суфіксами -ovъ, -iпъ. Якщо прийняти такий погляд, то друга підгрупа прикметників з м'якими основами об'єднувала тільки похідні з загальним часовим і просторовим значенням [68].

Закономірним відображенням спільнослов'янського закінчення -ijь у староукраїнській, як і в давньоруській мові, були форми називного відмінка однини на **-ии (-їй)** з пом'якшуваним суфіксальним **-н- (-шн-)**, наприклад: подъ *задний* островъ нашъ Росохи (П., 1322, 21), на западъ *летний* (Арх. ЮЗР, 1/VI, 1322, 2), *вєрьхнии* конєць (Р., після 1349, 4), по *нижнии* конєць дубины (1424, 99), *тепєрѣшній* запи(с) (АО, 1573, 49), тотъ *нинѣшнїй* легкїй фрасоунокъ (Лік., 1607, 59), *давній* новій календаръ (Пал., 1621, 713), *надворнїй* (Бер. Лекс., 1627, 16), *завтрѣшнїй* [днь] (142).

Пам'ятки української мови відбивають також і тенденцію до уніфікації прикметникової парадигми за твердим типом відмінювання, як, наприклад: пушкаръ *тамошный давный* (Арх. ЮЗР, 7/I, 1552, 80), *послѣдный* судъ (Пал., 1621, 461), *стародавный* (Бер. Лекс., 1627, 33), *окромѣшный* (112), бисє(р) *сиы(й)* (Сл. Лекс., 1642, 144), в *лѣтны(и)* часъ (К. З., к. XVII, 50), *да(в)ны(и)* довгъ (250), вра(г) *дома(ш)ны(и)* (309).

Зазначена особливість знаходить підтвердження і в сучасній діалектній морфології у різних виявах взаємодії твердих і м'яких основ в окремих говірках української мови. Так, щодо уніфікації прикметникової словозміни за твердим типом відмінювання характерний південно-західний діалектний ареал. Тверді прикметникові

[68] Див.: *Kucała M.* Znaczenie i zasięg przymiotników na -ni (przedn, letni).— Język polski, 35, N 1, s. 12—13.

основи властиві наддністрянським, бойківським, частині подільських, буковинських, покутських, карпатських, гуцульських, подільських говірок.

У закарпатських говірках спостерігаються три типи співвідношення прикметникових основ за твердістю — м'якістю: а) послідовне розрізнення твердих і м'яких основ; б) часткове витіснення м'яких основ у називному відмінку однини всіх трьох родів або ж тільки у формах чоловічого роду при збереженні розрізнення в решті відмінкових форм; в) повне витіснення м'яких основ [69].

У формуванні однотипності прикметникової словозміни, представленої у випадках зникнення м'яких основ в усіх відмінкових формах, тобто в парадигмі як цілісній системі, визначальна роль належить аналогійному впливові твердих основ у поєднанні з окремими явищами, характерними для формування фонологічної системи української мови.

В окремих говорах української мови спостерігається діаметрально протилежне явище в системі прикметникової словозміни — вирівнювання за м'яким типом відмінювання у тих випадках, коли закінчення у формі називного відмінка однини чоловічого роду в ненаголошеній позиції, наприклад: *го́стрій, зиле́ній, чи́стій, весе́лій* тощо [70]. Ареал згаданого явища охоплює частину південно-східної Полтавщини, продовжується на території слобожанських говірок (південні райони Сумщини і Харківщина) і завершується в районі м. Старобільська.

Аналізоване діалектне явище в системі прикметникової парадигми характеризують насамперед такі особливості: а) уподібнення до типу м'якої відміни виступає тільки в прикметниках з ненаголошеним закінченням (пор. щодо цього розрізнення варіантів у зв'язку з наголосом: *товсти́й — то́встій, грубы́й — гру́бій*); б) на інші родові й відмінкові форми однини і множини прикметників з твердими основами зазначене явище не поширюється; в) уподібнення не має обмежень щодо фонетичних особливостей кінцевих приголосних основи.

Вирівнювання прикметникової парадигми за м'якою відміною у зазначеному ареалі на території південно-східних говорів української мови кваліфікується у науковій літературі як морфологічна інновація. Підставою саме для такої кваліфікації є насамперед той факт, що більшості лівобережних говірок властиве послідовне розрізнення твердих і м'яких прикметникових основ, визначальні принципи якого знайшли нормативне відображення також у відповідній ділянці морфологічної системи української літературної мови.

У науковій літературі відомі дві спроби пояснити поширення закінчення **-ій** у називному — знахідному відмінку однини прикмет-

[69] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 251—252.

[70] *Ткаченко Б.* Деякі морфологічні інновації в лівобережних південних говорах. — Наук. зап. Харків. науково-дослідної кафедри мовознавства, 1927, 1, с. 123—129; *Бузук П.* Діалектологічний нарис Полтавщини, с. 175—177.

ників чоловічого роду. Підкреслюючи досить пізній з хронологічного погляду розвиток цього явища, Б. Ткаченко пояснював форму *чóрнъій — чóрна — чóрне* (з ненаголошеним закінченням) як наслідок аналогійного впливу за відношенням *сúнього*: *сúньій — чóрного* : *чорнъій*. Практичному втіленню відношення в діалектному мовленні, на думку дослідника, значною мірою сприяла така фонетична особливість відповідних південно-східних говірок, як специфічна передньо-висока реалізація ненаголошеного [и] в позиції перед кінцевим [ї], зокрема, в прикметниках з основами на [г], [к], [х], [ш], [ж], [ч], [шч] [71]. Слід звернути особливу увагу на думку про те, що фонетичні чинники, які виступають вторинними в загальному процесі аналогійної субституції закінчення прикметників з твердими основами (**-ий → -ій**), в окремих випадках можуть бути самодостатніми для виникнення й закріплення відповідних змін [72]. З цього погляду цікава насамперед позиційна поява прикметникового закінчення **-ій** *(корóткій, дóвгій, безвýхій)* у зв'язку з характерною реалізацією ненаголошеного [и] після [г], [к], [х]. Таке власне позиційне чергування різних реалізацій /и/ призводить до появи закінчення **-ій** в наддністрянських *(шерóк'ій, велúк'ій, глубóк'ій,* але *дорогúй),* покутських *(гл'ібóк'ій, тúх'ій, солóтк'ій)* говірках [73].

У новіших працях, присвячених аналізові полтавсько-слобожанських говірок, висуваються інші аргументи для пояснення специфічних форм називного — знахідного відмінка однини прикметників чоловічого роду. Головна причина поширення закінчення **-ій** після основ на тверді приголосні згідно з цими аргументами полягає в гіперкорекції, зумовленій прагненням позбутися в усному мовленні південно-західної діалектної особливості — уніфікації прикметникової парадигми за твердим типом відмінювання, тобто насамперед морфологічно-фонетичних варіантів типу *домашний, синий* тощо [74].

Можливість впливу взаємодії різнодіалектних морфологічних особливостей на формування нового явища в системі прикметникової парадигми можна, звичайно, припускати, але у випадку абсолютизації гіперкоректного поширення закінчення **-ій** після твердих основ залишається нез'ясованим питання про причини дуже обмеженого охоплення прикметникової парадигми м'яким типом відмінювання, особливо якщо взяти до уваги ті південно-західні говірки, яким властива протилежна щодо свого характеру повна уніфікація за твердим типом словозміни [75], а також пояснювану особливостями вокалізму спорадичну появу закінчення **-ій** після основ на тверді приголосні у говірках української мови, типологічно відмінних від полтавсько-слобожанських. Усе це дає підстави для висновку, що

---

[71] Див.: *Ткаченко Б.* Зазнач. праця, с. 127—129.
[72] Там же, с. 128.
[73] Див.: *Залеський А. М.* Зазнач. праця, с. 36—37.
[74] Див.: *Шарпило Б. А.* Зазнач. праця, с. 19—21.
[75] Див.: *Мельничук О. С.* Зазнач. праця, с. 65.

полтавсько-слобожанська інновація має не гіперкоректне, а позиційно-фонетичне походження.

Називний — знахідний відмінок однини прикметників середнього роду. Староукраїнська мова успадкувала від періоду спільносхіднослов'янської спільності повні прикметникові форми середнього роду з позиційним розмежуванням закінчень **-оє** і **-ее** залежно від твердості або м'якості кінцевих приголосних основ: в стависче *бобровое* (П., 1322, 21), на бгомолє *вѣчистоіє* (Р., 1376, 22), мыто *помє(р)ноє пашє(н)ноє* (Рус., 1401—1411, 26), держанне *вѣчноє* (Р., 1404, 70), на *кра(и)нєє* мыто (Рус., 1408, 72), про *лѣпшєє* свѣдовъство и твердость (1458, 38), пороженїе *ящоричєє* (ПЄ, 1556—1561, 100), плєчє правоє *синєє* (АЖ, 1583, 69), *струсєє* пєро (Сл. Лекс., 1642, 337). В окремих випадках пам'ятки відбивають поширення закінчення **-оє** у позиції після кінцевих шиплячих приголосних основ, внаслідок ствердіння яких став можливим аналогійний вплив прикметників твердої групи, наприклад: про *лєпшоє* свєдомъє (Рус., 1478, 68), куля з яйцо *утячое* (Арх. ЮЗР, 7/I, 1552, 93), куля съ *курачое* яйцо (79), *хорошоє* има (К. З., к. XVII, 68) тощо.

У зв'язку з розвитком нових прикметникових форм середнього роду на **-е** слід особливо наголосити на тому, що на відміну від називного відмінка однини прикметників жіночого роду, яким протягом певного періоду історії української мови був властивий омонімічний збіг первинних форм на **-а/-я** і вторинних, так званих стягнених, відповідні форми середнього роду чітко розрізнялися за якістю закінчень **-о** (короткі форми) і **-е** (новосформовані на грунті української мови форми).

Перші фіксації новосформованих прикметників середнього роду на **-е**, що виступають паралельно з відповідними короткими і повними формами, засвідчуються в українських грамотах XIV—XV ст., а саме: своє сєло *Чєрєпынє* (Р., 1386, 31), хмѣль *крщєнє* има прибєкъ (1412, 81), про лѣпшєє свєдоцьство и твердость *памятнє* (1451, 157), пор. також: *болше* потверженїе, *викупленнє* сєло, *оусєсєрдечнє* поклонание [76]. Активізація нових прикметникових форм називного — знахідного відмінка однини стає помітною, за свідченнями пам'яток, починаючи з XVI ст., хоч з кількісного погляду і в цей період історії української мови переважали повні прикметники середнього роду на **-оє/-ее**, а в предикативній функції досить часто вживалися і короткі прикметники середнього роду, наприклад: дело спижаноежъ вдолжъ пяти пядей, *старе,* запущено... безъ колъ и ложе *лихо* (Арх. ЮЗР, 7/I, 1552, 79), oblankowanie welme stare у орало (1552, 153), odno dowszeysze ośm piadey (1552, 155), пре(д) право *одрє(х)вскє* (АО, 1580, 65), за *зрадецъкє* замородованъе небожчика (Арх. ЮЗР, 8/III, 1604, 506), вшистько *оуцътивє* право *одрєховскє* (АО, 1634, 183), манѣсто *коралове* (АБ, 1663, 66).

[76] Див.: *Ярошенко В.* Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV ст., с. 297.

Найбільшою мірою нові прикметникові форми середнього роду представлені в пізніших пам'ятках, максимально наближених в усіх своїх мовних характеристиках до живого мовлення: варити въ водѣ сѣмя *конопляне* (Кн., 1788, 28), *кураче* зѣлля (13), на *бѣлмо свѣже* и *давне,* чи *старе* (34), полотно бѣлити, аби *бѣле* було якъ снѣгъ и *мѣцне* (82), древо *орѣхове* (93), радно на локтевъ пять *широке* и на четири локтѣ *довге* (96).

У розвитку цієї морфологічної інновації вирішальна роль належить такому вихідному моментові, як вирівнювання повних закінчень називного — знахідного відмінка однини прикметників середнього роду з погляду їх звукового складу. Уніфікації підлягало закінчення **-оє** [oje] під впливом його позиційного відповідника **-єе** [eje] у прикметниках з основами на м'які приголосні. Приклади поширення закінчення **-еje** на прикметники твердої групи виступають у пам'ятках української мови XVI ст., наприклад: piatuiu horodniu na Rowneie, budowanie dobreie (Арх. ЮЗР, 7/I, 1552, 174).

Завершальним етапом у розвитку уніфікованого закінчення називного — знахідного відмінка однини прикметників середнього роду, на думку більшості дослідників, був фонетичний за своєю суттю процес стягнення [eje] → [e], хоч не виключена також можливість появи закінчення **-е** внаслідок поступового відпадіння складу **-je**. У зникненні цього складу, особливо в тих випадках, коли у відповідній прикметниковій формі закінчення перебувало в ненаголошеній позиції, вихідним моментом могла бути редукція кінцевого [e] з наступною втратою [j].

Закінчення **-е** у називному — знахідному відмінку однини прикметників середнього роду закріпилося в сучасній українській літературній мові. Виступає воно також як одна з характерних морфологічних рис південно-східних і частини південно-західних говорів української мови [77]. Беручи до уваги факти інших діалектних ареалів української мови, можна констатувати, що вони зберігають важливі для історичної морфології свідчення розвитку аналізованих форм називного — знахідного відмінка однини прикметників середнього роду. З цього погляду слід відзначити насамперед, що уніфіковане закінчення **-еje**, вживане незалежно від типу прикметникової основи, переважає на території поширення північноукраїнських говорів, як лівобережних, так і правобережних, хоч на цій же території виступає і архаїчніше з хронологічного погляду закінчення **-оje** [78]. Досить компактним ареалом це морфологічне явище виділяється на території перехідних до південно-західних та

---

[77] Див.: *Прилипко Н. П.* Форми називного відмінка однини прикметників середнього й жіночого роду в говорах української мови.— В кн.: Українська лінгвістична географія. К., 1966, с. 104; *Самійленко С. П.* Співвідношення повних і стягнених прикметникових форм в українських говорах.— В кн.: Середньонаддніпрянські говори. К., 1960, с. 147.

[78] Див.: АУМ, т. 2, карта № 217; АУМ, т. 1, карта № 360; *Прилипко Н. П.* Зазнач. праця, с. 108—109.

волинських говірок [79], фіксується воно також у частині надсянських, наддністрянських та лемківських говірок [80]. Ареал поширення архаїчного закінчення **-oje** в карпатських говірках досить точно визначив І. Панькевич [81].

У функціонуванні діалектних прикметникових форм середнього роду важливе значення мають випадки тісного взаємозв'язку між позицією наголосу у відповідних словоформах і типом закінчення. Так, в окремих волинсько-поліських говірках у наголошеній позиції виступає архаїчне закінчення середнього роду **-oje** *(рабóje, тупóje, кривóje)*, в той час як у ненаголошеній позиції поширилося новосформоване закінчення **-e**: *бєззýбе, крикли́ве, гóрде* [82].

У зв'язку з цим цілком слушною здається думка про те, що збереженню повних прикметникових закінчень в окремих говірках української мови, зокрема у формах середнього роду на **-oje, -eje**, сприяє наголошення першого складу двоскладового закінчення [83]. Що ж до стягнення повних двоскладових закінчень, то в окремих говірках на території південно-західного діалектного ареалу спостерігається редукція [e] у другому складі закінчення **-oje** без наступної втрати [j], внаслідок чого сформувався своєрідний проміжний тип прикметників середнього роду на **-oi̯**: dóbroi̯ pole, dóu̯hoi̯ selo [84], *богáтой* село, мáлой йаґн'а, *червóной* тел'é, *солóдкой* молоко, *небéской* небо [85], *белáвой, восóкой* [86]. Цей проміжний тип також промовляє на користь думки про можливість становлення морфологічної інновації — прикметникових форм середнього роду на **-e-** внаслідок відпадіння другої частини двоскладового закінчення.

Родовий відмінок. Родовий відмінок однини прикметників чоловічого — середнього роду, а також омонімічний з ним знахідний відмінок однини прикметників чоловічого роду, що виступають означеннями при іменниках — назвах істот, не характеризуються в історії української мови варіантністю закінчень. Найдавніші пам'ятки послідовно, за незначними на загальному фоні винятками, фіксують словоформи з закінченням **-ого/-его** відповідно до твердих і м'яких основ: до *Любецкого* мосту (П., 1322, 21), на нашего *вѣрного* слугу (Р., 1377, 24), ѡ (т) *бортного* доубьѧ (1413, 83), *мостово(г)*[о] *городє(н)ско(г)*[о] также *почопного* и *помє(р)ного мєрєцкого* (Рус., 1489, 47), пороху *делного* або *пушечъного* (Арх. ЮЗР, 7/I, 1552, 109), напою *сопойного* (ПЄ, 1556—1561, 205 зв.), суноду

---

[79] Згідно з даними 2-го тому АУМ (карта № 217) закінчення **-oje** тут поширене в межах такого ареалу: північно-східна межа — витока р. Турії, південно-західна межа — Західний Буг на північ від Сокаля.

[80] Див.: *Прилипко Н. П.* Зазнач. праця, с. 107—108.

[81] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, карта № 4.

[82] *Прилипко Н. П.* Зазнач. праця с. 104.

[83] *Łesiów M.* Wpływ akcentu na kontrakcje koncówek przymiotnikowych w ukraińskich gwarach Podlasia. — Slavia orientalis, r. 8 N 2—3, s. 126.

[84] *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 250.

[85] Див.: *Прилипко Н. П.* Зазнач. праця, с. 109.

[86] Див.: *Добош В. И.* Южнокарпатские украинские говоры долины речки Турьи, с. 9.

провинціалного (Пал., 1621, 580), менялем коня *вороного* на три ноги *белокопытного* (АБ, 1661, 163), зрозумѣешь музику чи *вєсєлого* тону чи *сму(т)ного* (Дил., 1723, IV), суду *нинешнего* (Арх. ЮЗР, 1/VI, 1444, 7), до *днєш(ь)нєго* днє (ПЄ, 1556—1561, 117), до *Вечернего* Окіана (Пал., 1621, 325), *прадѣднего* грѣха (Тіт., 1623, 79), *сынєго* по(р)ту (К. З., к. XVII, 222).

Замість первинного закінчення **-его** після основ на шиплячі у більшості говорів української мови закономірно поширилось у родовому відмінку однини прикметників чоловічого — середнього роду закінчення **-ого.** Цей процес досить виразно відображають писемні джерела: *тощого* гнѣзда (Чет. 1489, 8), поболшъ яйца *куречого* (Арх. ЮЗР, 7/I, 1552, 79), голосоу *чоужого* (ПЄ, 1556—1561, 389 зв.), коня... *рыжо(г)* [о] (АЖ, 1582, 43), платя *жоночого* (АПГУ, I, 1666, 73), *гарячого* часу (К. З., к. XVII, 227), з(ъ) *гусячого* с крила (Кн., 1788, 12).

До характерних ознак прикметникової парадигми української мови належить вирівнювання закінчень непрямих відмінків під впливом прикметників твердої групи. У зв'язку з цим у позиції після кінцевих м'яких приголосних основ на місці первинного закінчення родового відмінка однини **-его** у більшості говорів і в українській літературній мові виступає закінчення **-ого**. Орфографічно це явище фіксується в пам'ятках порівняно пізно: пива *лѣтнїого* (Кн., 1788, 86).

Закінчення **-его** прикметників м'якої групи зберігається без відповідних звукових змін, викликаних дією процесу вирівнювання в системі прикметникової парадигми, в окремих північноукраїнських говірках *(с'ін'его, л'е'тошн'его, вес'ен'н"его)* [87].

Давальний відмінок. Староукраїнська мова засвоїла сформоване ще в давньоруський період закінчення **-ому/-ему** відповідно до типу прикметникової основи: к тому жь дворнищю к *перемышльскому* (Р., 1349, 3), *вѣрному* братаю (Рус., 1408, 72), старостѣ *Браславскому, Звиногородскому* и *Вѣницкому* (Арх. ЮЗР, 7/I, 1523, 65), оужищоу *дєбєломоу* (ПЄ, 1556—1561, 301 зв.), не то(л)ко *словному* але и *листовному* обецанью (ХФ, 1598, 4), проти(в) *похо(т)ному* роспаленью (Лік., 1607, 33), *доброму* втѣкачевѣ (К. З., к. XVII, 174), *гарбяному* штурму (ЛВел., 1720, 432), родоу *найгоршємоу* (ПЄ, 1556—1561, 59 зв.), судови *тутошнєму* (АЖ, 1584, 92), *вышнєму* судіи (К. З., к. XVII, 65).

Після основ на шиплячі у пам'ятках простежується закономірна тенденція до вживання закінчення **-ому**: господину нашому *старшому* (Арх.ЮЗР, 7/I, 1523, 65), *чловєчому* роду (К. З., к. XVII, 33), *годнѣйшому* старшого уступати мѣсця (Пол. св., 1790, 293).

Окремі сучасні північно-українські говірки зберігають закінчення **-ему** після м'яких приголосних.

---

[87] Див.: *Прилипко Н. П.* До характеристики діалектних прикметникових флексій (родовий відмінок однини).— В кн.: Українська діалектна морфологія. К., 1969, с. 152.

Орудний відмінок. Орудний відмінок однини прикметників чоловічого — середнього роду оформляється в староукраїнській мові за допомогою успадкованих від періоду спільносхіднослов'янської мовної єдності закінчень **-ым(ъ)/-им(ъ)** відповідно до твердих і м'яких кінцевих приголосних основ: *целымъ* розумѣмъ (П., 1322, 21), *добрымъ* оумышлѣнъѣмь (Р., 1378, 26), *унивє(р)салны(м)* писмо(м) (Рус., 1401—1411, 26), *тверезымъ* оумомъ (Ч., 1489, 29), плотомъ *хворостинымъ* (Арх. ЮЗР, 7/I, 1552, 77), ѡдѣюніємь *полотєньнымь* (ПЄ, 1556—1561, 434 зв.), *злотисты(м)* покрово(м) (КО, 1599, 223—224), з Андреемъ, *Войтеховымъ* братомъ (АБ, 1614, 8), способомъ *історійнымъ* (Пал., 1621, 572), за *Антоновым* домом (АПГУ, I, 1665, 30), *многовє(р)тимы(мъ)* пляса(н)ємъ (К. З., к. XVII, 103), съ *сокольи(м)* гнѣздо(м) (Рус., 1499, 63), щастямъ *тогосвѣтнимъ* (Тіт., 1622, 43), и(з) жєрє(б)ємъ *лѣтъни(м)* (АЖ, 1583, 57), *сынѣмъ* каменемъ (Кн., 1788, 14).

Як свідчать джерела, закінчення **-ым(ъ)**, позиційно закріплене за основами на тверді приголосні, поступово витіснялося вторинним морфонологічним варіантом **-им(ъ)/-ім(ъ)**, зумовленим відомими змінами в системі голосних української мови, наприклад: *чъстимъ* промысло(м) (Рус., 1458, 108), *простимъ* путемъ (Арх. ЮЗР, 7/I, 14, 1501—1516), способом *злим* (АПГУ, I, 1665, 40), з(ъ) возомъ *ѡгнистїмъ* (Гал. Б., 1686, 31), *густим* инеем (Я. М., 1735, 9), *смалнимъ* и *сѣрчистымь* димомъ (ЛВел., 1720, 432), з масломъ *маїовимъ* (Кн., 1788, 42).

У сучасних говірках з уніфікованою прикметниковою парадигмою за твердим типом відмінювання виступає тільки закінчення -им. Ця морфонологічна особливість відображена також і в пам'ятках української мови: *давнымъ* записом (АЗР, I, 1347, сп. XV ст., 10), передъ судомъ *нинешнымъ* (Арх. ЮЗР, I/VI, 1444, 7), *сегосвѣтнымъ* товарышствомъ (ЄУС, 1616, 3), со студомъ *послѣднымъ* (Бгл., 1790, 47).

Місцевий відмінок. Порівняно з іншими формами однини прикметників чоловічого — середнього роду становлення місцевого відмінка характеризується в історії української мови складнішою взаємодією різних тенденцій.

У пам'ятках староукраїнської мови починаючи з найдавнішого періоду вживається місцевий відмінок однини прикметників чоловічого — середнього роду з закінченнями **-ом(ъ)/-ем(ъ)** ← **-омь/-емь**: при пану *блотишєвьскомъ* воєводѣ *илвовьскомъ* (Р., 1370, 18), на *головномъ* мытѣ (Рус., 1408, 72), оу *чєрно(м)* лѣсѣ (Р., 1413, 83), оу *великомь* градѣ (Час., 1491, 296), о кокуолю *пол(ь)но(м)* (ПЄ, 1556—1561, 63 зв.), в(ъ) спѣва(н)ю *инструментално(м)* (Тіт., 1632, 303), о *весняномъ* ярмарку (АПГУ, I, 1664, 13), в *диезисово(м)* клюавишу (Дил., 1723, V), въ винѣ *французскомъ* (Кн., 1788, 11), на *краинє(м)* мыты (Рус , 1460, 113), в замку *вышнемъ* (Арх. ЮЗР, 8/III, 1572, 266), на палци *сєрєднє(м)* (АЖ, 1584, 129), в *домашнє(м)* мѣстѣ (К. З., к. XVII, 43).

Сила традиції у збереженні успадкованого від давньоруської мови закінчення місцевого відмінка однини прикметників чолові-

чого — середнього роду в писемних джерелах поступово збільшувалась на пізніших етапах становлення української літературної мови при одночасній фіксації нових морфонологічних варіантів закінчення, безпосередньо пов'язаних з закономірними змінами /о/, /е/ в закритих складах, наприклад: по *бжьюмъ* нарожѣнъѣ (Р., 1377, 24), вь *крас(ь)ноумь* ѡдѣанїи (ПЄ, 1556—1561, 312 зв.), в *ко (п)ну(м)* записѣ (АО, 1578, 60), на *свижумъ* учинку (Арх. ЮЗР, 8/III, 1583, 406), при правѣ *о(д)рехо(в)скоу(м)* (АО, 1603, 97), у его дому *власнум* (АПГУ, I, 1665, 56), при... Ивану *Сягайловум* (1665, 57), в *скору(м)* часѣ (К. З., к. XVII, 112), на *лѣчену(м)* конѣ (236), при... Миску *Ходорковским* (АБ, 1665, 51), на небѣ *высокимъ* (Гал. Б., 1686, 11), на *великимъ* образѣ (ЛВел., 1720, 487), въ *рѣдкимъ* ѣдлѣ (Кн., 1788, 71).

Місцевий відмінок однини прикметників чоловічого — середнього роду на **-ім** ввійшов до прикметникової парадигми української літературної мови як окрема, але не основна форма, тому що сильнішою була тенденція до своєрідного функціонального перерозподілу в системі відмінків. Цей перерозподіл визначився у вживанні давального відмінка однини прикметників чоловічого — середнього роду в значенні місцевого: оу кролевъствѣ *Полскому* (П., 1395, 127), в то(м) праву *посполитому* (АЖ, 1584, 99), при роженью *чоловѣчомоу* (Лік., 1607, вступ), на вряде *мѣскому* (АБ, 1661, 61), при пану сотнику *Дудеръковскому* (1662, 64), в сему *злому* своему учинку (1696, 104), при... Грицку атаману *курѣнному* (1697, 105).

§ 53. Прикметникові форми жіночого роду. Називний відмінок. Формальним показником цієї відмінкової форми прикметників жіночого роду було закінчення **-ая/-яя**, успадковане з давньоруської мови відповідно до розрізнення твердих і м'яких основ: земла *ролнаѧ* (Р., після 1349, 2), *лю(т)скаѧ* помѡ(т) (Рус., 1401—1411, 26), да(н) *мѣдоваѧ* (1478, 68), булава *медяная великая* (Арх. ЮЗР, 7/I, 1552, 94), *метафоричная* мова (Пал., 1621, 378), *выставнаѧ* мова, *выводнаѧ* мова (Бер. Лекс., 1627, 116), музика... *дуралнаѧ, бѣмолѧрнаѧ, диѣ'зїсовая, мѣшанаѧ* (Дил., 1723, IV), *тамошняѧ* моука (Чет. 1489, 98), шубка опрятная брушковая *лисяя* (Арх. ЮЗР, 8/III, 1570), шубка *куняя* (1573, 245), губа *сподняя* (АЖ, 1584, 129), ненави(ст) *бра(т)нѧѧ* (Ст. З., 1596, 113), дощка *верхняя* (Пал., 1621, 470), *ра(н)няѧ* птуш(ка), (К. З., к. XVII, 244).

Меншою мірою пам'ятки української мови засвідчують зародження й поступову активізацію нової якісної зміни, що виявилась на грунті української мови в оформленні називного відмінка однини за допомогою закінчення **-а/-я**. Вторинне щодо **-ая/-яя** новітнє закінчення традиційно пояснюється дією морфонологічного процесу [аjа] → [аа] → [а].

Ідентифікацію відповідних прикметникових форм у пам'ятках ускладнює той факт, що вони тотожні з генетично первинними короткими прикметниками жіночого роду на **-а/-я**. Функціонування останніх (з цього погляду показовими є прикметники чоловічого й

середнього роду з їх однозначними формальними показниками) у переважній більшості випадків обмежувалось вживанням в іменному складеному присудку при цілком можливій появі у цій же позиції і повних форм, як, наприклад: z druhoie storon(y) od południa hora malaia у pochodysta (Арх. ЮЗР, 7/I, 1552, 164).

Виходячи з такого нерозрізнення коротких і новітніх прикметникових форм жіночого роду на **-а/-я** в зазначених умовах, доцільно звернути увагу на атрибутивну функцію, що характеризувалася мінімальним вживанням коротких прикметникових форм усіх родів. Крім того, саме щодо цієї функції можна говорити про абсолютну перевагу повних прикметників у непрямих відмінках, починаючи з найдавніших пам'яток української мови. Беручи до уваги атрибутивну функцію відповідного прикметника жіночого роду і зважаючи на взаємообумовленість окремих відмінкових форм — членів прикметникової парадигми, можна припускати, що морфологічно непротиставлювана форма на **-а** виступає уже як новітня, коли вона співвідноситься з повними формами у непрямих відмінках, наприклад: наз. відм. одн. *висока* пасика (Рус., 1443, 98) — род. відм. одн. ѡ(т) пасыки [!] ѡт *високои* (1448, 101); наз. відм. одн. Гнєвошъ Стрыжєвски(и) *вла(ст)на* рука (АЖ, 1584, 155) — род. відм. одн. с по(д)писо(м) *вла(ст)ноє* руки (1584, 133).

Поодинокі фіксації відповідних форм в українській мові датуються XIV—XV ст., але найвиразніші приклади вживання їх засвідчуються пам'ятками починаючи з середини XVI ст.: сторожа *острогова* (Арх. ЮЗР, 7/I, 1552, 81), шуба лисья *зайвыскова* (82), изба *чорна* изъ сеньми (78), шуба *сибиръкова* безъ колънера (96), вши(т)ка громада *о(д)рєхо(в)ска* (АО, 1572, 48), лоханя *мосендзова* великая (АБ, 1663, 66), окказіа *добра* (К. З., к. XVII, 91), *сва(р)лива* жєна (105), *козацка* оздоба (163), *слушна* рѣчъ (ЛВел., 1720, 247), *вихровата* голово (345), *гусяча* вика (Кн., 1788, 48).

До своєрідних явищ діалектної морфології прикметника української мови належить розрізнення закінчень **-ая/-яя** і **-а/-я** залежно від позиції наголосу у відповідній словоформі. Так, для частини північноукраїнських говірок прикметникові закінчення **-а/-я** можливі тільки в ненаголошеній позиції [88]. Така залежність дає вагомі підстави для припущення, що саме ненаголошена позиція закінчення була вихідним моментом для наступних змін у закінченні називного відмінка однини прикметників жіночого роду.

Родовий відмінок. У пам'ятках української мови закінчення родового відмінка однини прикметників жіночого роду виступає в таких основних орфографічних варіантах відповідно до розрізнення твердої і м'якої відміни:

а) **-оѣ/-еѣ (-оє/-еє)**: *слитовскоѣ* землѣ (П., до 1301, 12), *пєрємыскоѣ* волости (Р., 1349, 3), *ли(ч)бы по(л)скоѣ* (Рус., 1422, 66), з *ни(ж)нєѣ* строны (АО, 1594, 75), до *Белое* горы (П., 1322, 21), зѣмли *роускоє*

[88] Див.: *Самійленко С. П.* Зазнач. праця, с. 149—150; *Прилипко Н. П.* Форми називного відмінка однини прикметників середнього й жіночого роду в говорах української мови, с. 104—107.

Р., 1394, 54), *вѣрнoє* службы (Рус., 1407, 34), каразеи *бѣлoє* (АЖ, 1584, 106), до *со(л)нечнoе* ясности альбо *мѣсячнoе* (Лік., 1607, 88), з *околичнoе* резиденциѣ (АПГУ, I, 1665, 65);

б) **-ои (-ой)/-еи (-ей)**: границы *рушовскои* (П., 1302, 19), *краковскои* землѣ, *рускои* землѣ, *судомирскои* землѣ (1361, 36), изъ оусеи *рускои* земли и исъ *подо(л)скои* (Рус., 1408, 72), часть милѣ *полскои* (Бер. Лекс., 1627, 88), комору, лежачую подле *Сапоновои* (АБ, 1637, 27), обывателки *Полтавскои* (АПГУ, I, 1665, 47), фамиліи *славѣтнои* (К. З., к. XVII, 37).

Наведені закінчення відповідали давньоруським **-ыѣ/-ѣѣ**, поступово витісненими афіксами **-оѣ/-еѣ**. До цього спричинився аналогійний вплив закінчень вказівних займенників у відповідних відмінкових формах (напр., *тоѣ, сеѣ*).

Зазначені варіанти закінчення родового відмінка однини прикметників жіночого роду, як правило, функціонують паралельно у межах навіть тієї самої пам'ятки, що підтверджують, зокрема, і найдавніші джерела — грамоти XIV—XV ст.

В українській мові внаслідок закономірної для більшості говорів рефлексації /ѣ/ → /і/ сформувалося двоскладове закінчення **-ої** ([oji] ← **-оѣ** [ojě]).

Діалектна морфологія української мови характеризується значною варіативністю закінчення родового відмінка однини прикметників жіночого роду.

У зв'язку з особливостями рефлексації /ѣ/ в ненаголошеній позиції (/ѣ/ → /е/) східнослов'янське закінчення **-оѣ/-єѣ** виступає в північноукраїнських говірках в архаїчному звуковому вираженні **-ойе/-ейе** ← **-оѣ/-еѣ**: нема *до́бройе, га́рнойе, молодо́йе* д'е^{i}ўк'і [89].

У північноукраїнських правобережнополіських говірках (район нижньої Прип'яті на Київщині) відзначено специфічні стягнені закінчення родового відмінка однини прикметників жіночого роду, що виявляються незалежно від позиції наголосу у словоформі і характеру кінцевого приголосного основи: до *молоде́* д'і̂еўк'і, до *старе́* л'уд'іни^{i}, до *но́ве* ха́ти^{i}, до *до́бре* л'уд'іни^{i}, нема *чо́рне* спадн'іци, *с'ін'е* ху́стк'і тощо. Пор. також цікавий у зв'язку з цим приклад, засвідчений у пам'ятці XVI ст.: нє подлє зви(р)хности *врядовнє* (АЖ, 1584, 99). Виникнення цих форм, властивих також окремим говіркам білоруської мови в ненаголошеній позиції, традиційно пояснювалося дією фонетичного процесу **-ойе** → **-ее** → **-е**, спричиненого випадінням інтерєокального [j]. Не позбавлене серйозних підстав також припущення, що внаслідок інтенсивних контактів між говірками з повними і стягненими закінченнями прикметників жіночого роду у називному та знахідному відмінках *(молода́йа (но́вайа), молодо́йі (но́войі), молоду́йу (но́вуйу) — молода́ (но́ва), молодо́йе (но́войе), молоду́ (но́ву)* у смузі найактивнішої взаємодії

[89] Див.: *Прилипко Н. П.* До характеристики діалектних прикметникових флексій (родовий відмінок однини), с. 156.

відбулося вирівнювання словозміни прикметників жіночого роду в однині за принципом односкладовості закінчень. Єдиним можливим шляхом такого вирівнювання був процес **-ойе → -е**. Необхідною проміжною ланкою у видозміні закінчення родового відмінка однини **-ойе → -е** було вирівнювання **-ойе → -ейе** — за зразком називного та знахідного відмінків на **-айа, -уйу**. Форми родового відмінка прикметників твердої групи на **-ейе** *(молодейе)* представлені у говірках вздовж середньої Прип'яті [90].

У північно-західній частині волинського Полісся протиставляються закінчення родового відмінка однини прикметників жіночого роду **-ийі** (ненаголошена позиція) та **-ейі** (наголошена позиція): *го́рдийі* д'івчини, *си́зийі* голу́бки — *прамéйі* дороги, *мулудéйі* дійчини [91].

Закінчення **-ыи,** пов'язуване дослідниками з **-ыѣ,** у найдавніших пам'ятках української мови не виступає, крім хіба що таких одиничних випадків: мы кроль казимир *краковскои* землѣ, *судомирскои* землѣ, *сирадскои* землѣ, *польскыи* землѣ, *куꙗвскыи* землѣ, *добрꙗнскыи* землѣ, *поморскыи* землѣ (П., 1361, 36), мы в то(т) днь бєзъ *никоторыє* ѡ(т)волокы имаємъ єму дати наш городъ снати(н) (Р., 1411, 77). Вживання прикметників на **-ыи** зафіксовано в актових книгах с. Одрехови XVI ст., але сучасним лемківським говіркам вони не властиві [92].

У частині говорів української мови (північних і південно-західних — надсянських, лемківських, бойківських) аналізована відмінкова форма має закінчення **-оі̯**. Щодо північних говорів тут можливий вплив білоруської мови, в інших же випадках зазначений варіант закінчення міг постати внаслідок редукції кінцевого [і] в **-ойі**.

Давальний — місцевий відмінок. Найранішим пам'яткам української мови було властиве закінчення **ои/-еи (-ой/-ей)** у давальному — місцевому відмінку однини прикметників жіночого роду, наприклад: а) давальний відмінок: къ корунѣ *польскоѝ* (Р., 1388, 43), давали выходъ *Бѣлои* ѡрдѣ (1393, 49), ку *доброй* памꙗти (1433, 121), ку *мышовскои* грани (Арх. ЮЗР, 7/I, 1543, 28), *поводовои* сторонѣ (АПГУ, I, 1664, 11), воли *панскои* противен (АБ, 1683, 95); б) місцевий відмінок: оу земли *Валаскои* (П., 1400, 148), на зємли *тєрєсов(ь)скои* (Рус., 1404, 134), у нашо(и) *дѣдично(и)* ѡ(т)чизне (1478, 67), на *доброволнои* дорозе (Арх. ЮЗР, 8/III, 1534, 6), в(ъ) *ѡсобнои* халоупцѣ (Лік., 1607, 79), на *Голубенковои* ниве (АБ, 1673, 83), въ *сукнꙗнои* сукманѣ (Кн., 1788, 74).

В українській літературній мові нормативним стало в аналізованих відмінкових формах закінчення **-ій**, яке виникло внаслідок за-

[90] Див.: *Назарова Т. В.* Аналогія структурного зв'язку в говорах української мови.— В кн.: Українська діалектна морфологія. К., 1969, с. 20—24.

[91] Див.: *Прилипко Н. П.* До характеристики діалектних прикметникових флексій (родовий відмінок однини), с. 154; *Назарова Т. В.* Аналогія структурного зв'язку в говорах української мови, с. 23—24.

[92] Див.: *Керницький І. М.* Зазнач. праця, с. 113.

кономірної морфонологічної зміни /о/, /е/→/і/ в нових закритих складах. Проміжну стадію зазначеної видозміни ілюструють закінчення з монофтонгом [у] на місці [о], відомі з пам'яток XIV ст., наприклад: оу *бы(д)шкувъскуи* граници (Р., 1391, 45), корунѣ *польскуи* (1434, 130), при вѣрѣ *кнмзмчюи* (1434, 131), на *лѣвоуи* роуцѣ (ПЄ, 1556—1561, 327 зв.), в *нову(и)* сорочцѣ (К. З., к. XVII, 226) тощо.

На XIV ст. припадає найдавніша фіксація закінчення місцевого відмінка **-ои** як **-ии**: дали ємy сєло оу *тєрєбовльскии* волости (Р., 1393, 52). Для пізніших прикладів характерне також закінчення **-ый**, яке, очевидно, відбиває діалектне перетворення /о/ → /і/ в закритому складі: в *ты(и)* то роли *мигалє(в)скы(и)* (АО, 1580, 65), по *срє(д) по(с)тны(и)* не(д)ли (1581, 68), женѣ небощика *федоровы(и)* по(н)цѣ (1582, 73), в *цєса(р)ски(и)* зємли (АЖ, 1584, 95), в головѣ *здоровы(и)* (К. З., к. XVII, 209).

У частині говірок української мови закінчення давального — місцевого відмінка **-ій** ← **-ой** характеризується редукцією кінцевого /й/, наслідком чого є модифіковані форми типу *слаўні* д'іўчин'і, на *зелéні* трав'і. Ця діалектна особливість прикметникової парадигми поширена у частині західнополіських говірок, а також у надсянських, бойківських, буковинсько-покутських, наддністрянських, подільських говірках з продовженням на території південно-східного діалектного ареалу.

Знахідний відмінок. Староукраїнська мова без будь-яких змін успадкувала флексію знахідного відмінка однини **-ую/-юю**: службу *земскую* (П., 1342, 25), землю *ролъную* (Р., 1349, 3), на могилу *дуплѣную* (Рус., 1427, 79), зє(м)лю *тата(р)скую* (1495, 54), взяли заплату... *зополную* (АО, 1550, 43), шкапу шерстю *половую* (АБ, 1637, 14), *маля(р)скую* мудро(ст) (К. З., к. XVII, 140), *листовную*... корреспонденцію (ЛВел., 1720, 97), *фо(р)малную* музику (Дил., 1723, IX), воду *зимную* (Кн., 1788, 16), шюбу *куничнюю* (Р., 1378, 26), рану битую, *синюю* (АЖ, 1584, 104), тємность *кромѣш(ь)нюю* (ПЄ, 1556—1561, 107 зв.), *послѣднюю* (Бер. Лекс., 1627, 135).

У пам'ятках східнослов'янських мов аналізована форма інколи має закінчення **-ою/-ею**. Знахідний відмінок однини прикметників жіночого роду на **-ою** фіксується в пам'ятках української мови, зокрема в молдавських грамотах, з першої половини XV ст.: мы, видивши, єго *правою,* и вѣрную службою (!) до на(с) (Рус., 1422, 77), за єго *правою* и *вѣрн*[*ою* с]лужбу (1432, 89), видѣвши єго *правою* и *вѣрною* службу (1432, 88), выдѣвше *доброю* волю и то(к)мєжъ и *по(л)ною* заплатоу (1462, 115), на *другою* долину (1488, 125). Пор. також приклад у грамоті з Наддніпрянської України: oruże zbroynoie na ciłu korohow kozackoju (Рус., 1450, 28). Відомі ці форми і в пам'ятках XVI ст. *(зеленою* рузку, ролю *гомындовскою* [93], корову *половою* (АПГУ, I, 1665, 44), а також і в пізніших джерелах: *великою* плату обѣцуем (Інт., XVII—XVIII, 94). Сприятливі умови для

[93] Див.: *Керницький І. М.* Зазнач. праця, с. 115.

такої взаємодії створювала часткова звукова подібність закінчень **-ую** [уjу] та **-ою** [оjу], а також нечітка вимова голосних першого складу в ненаголошеній позиції [94].

В історії української мови визначальною виявилася тенденція до появи нового закінчення знахідного відмінка однини прикметників жіночого роду **-у/-ю (← ую/-ою)**, яке розвивалося на основі тих же закономірностей, що й відповідні новітні форми називного відмінка однини прикметників жіночого роду. У пам'ятках видозмінені форми знахідного відмінка виступали паралельно з традиційними, з часом поступово активізуючись і перетворюючись на основний варіант у системі прикметникової парадигми: оу *кнѧжю* комору (Р., 1377, 24), *добру* имъ раду радити (П., 1395, 127), ѡ зємлю ѡ *цркꙋвну* и лѣс (Р., 1422, 97), *вєлику* печать (Рус., 1440, 137), небезпечность *большу* (Арх. ЮЗР, 7/I, 1552, 91), мѣроу *доброу* (ПЄ, 1556—1561, 237), чарку *сердоликову* (Тіт., 1623, 70), в *страшну* годину (К. З., к. XVII, 284), смолу *чорну шевску* (Кн., 1788, 34), воду пити лѣтнюю, то єсть *незимну* (40), колоду *добову* (61).

Тип закінчення знахідного відмінка однини прикметників жіночого роду визначається в сучасних говорах української мови за такими принципами, як і закінчення називного відмінка.

Орудний відмінок. У староукраїнській мові орудний відмінок однини прикметників жіночого роду характеризувався сталістю закінчення **-ою/-ею**, яке було визначальним також і для відповідної відмінкової форми давньоруської мови: съ єго зємлѧми *краковьскою* и *судомирьскою, сирѧзьскою, кꙋѧвьскою, лучичьскою, добрыньскою, плотьскою, мазовьскою, люблиньскою, сѣтиховьскою* и со *львовьскою* (Р., 1352, 5), ѡсо(б)ною нашєю мл(с)тїю (Рус., 1472, 77), з даню *медовою* и *грошовою* (Арх. ЮЗР, 7/I, 1531, 70), лисицєю *бурою* (АЖ, 1584, 119), *сталостою* графѣєю (КО, 1599, 214), за скудос(т)ю *папѣрнєю* (К. З., к. XVII, 27), из юшкою *білою* та *и желтою* (Інт., XVII—XVIII, 47), *снѣжною*... метелицею (Я. М., 1735, 3), *кнѧжєю* волєю (Р., 1377, 24), *братнєю* посполною рукою (1421, 93), межи *всходнею* и *заходнею* церквою (Пал., 1621, 754), *наглубшею*... покорою (Тіт., 1625, 129).

У деяких говорах української мови розмежовуються позиційні варіанти закінчення **-ою/-ею** відповідно до твердих і м'яких кінцевих приголосних основ (*вели́койу — ра́н'н'ейу*). Північноволинським говіркам властива уніфікація ненаголошених прикметникових закінчень на основі м'якої відміни [95]. За спостереженнями дослідників, тут виявляється тісний взаємозв'язок між іменниковими і прикметниковими закінченнями. Відповідно до особливостей реалізації /е/ в ненаголошеній позиції закінченню **-ейу** відповідають фонетичні варіанти **-[ѐ]йу, -[и]йу** (після /г/, /к/, /х/ **-[і]йу**): *новиéйу*

[94] Див.: *Булахаў М. Г.* Зазнач. праця, с. 88.

[95] Див.: *Назарова Т. В.* Аналогія структурного зв'язку в говорах української мови, с. 26.

ати^{е}йу, *ве^{и}ли́к'ійу широ́к'ійу* доро́г'ійу, *ста́рийу* биро́зийу і відповідно у м'якому різновиді: *ра́н'н'і^{е}йу* ви́шн'і^{е}йу, *тор'ішн'ійу* ил'у́н'ійу [96].

На південному заході брестських говірок і на сусідній території волинського Полісся окремим ареалом виділяється аналізована прикметникова форма з наголошеним закінченням **-ейу** після основ на тверді приголосні (*молоде́йу, худе́йу, живе́йу, старе́йу*) [97].

До характерних особливостей південно-західних говорів щодо виявів закінчення орудного відмінка однини прикметників жіночого роду належать його варіанти **-оў, -ом** (*молодоў, молодом* діўкоў), викликані фонетичними змінами у двоскладовій флексії внаслідок випадіння інтервокального [й]. Цей звуковий процес властивий також і формі орудного відмінка однини іменників жіночого роду I відміни.

§ 54. Прикметникові форми множини. Називний відмінок. Спільний для східнослов'янських мов процес нівеляції колишніх родових закінчень називного відмінка множини в цілому завершився до часу появи перших відомих пам'яток староукраїнської мови.

Щодо тотожності закінчень називного і знахідного відмінків множини, то тільки форми чоловічого роду розрізнялися закінченнями **-ии/-ии** (наз. відм.) і **-ыѣ/-ѣѣ** (знах. відм.), але вже пам'ятки давньоруської мови дають достовірні факти своєрідного функціонального перерозподілу у вживанні цих відмінкових форм, підтверджують втрату розрізнення називного — знахідного відмінків за наведеними закінченнями.

Що ж до староукраїнської мови, то тільки в пам'ятках раннього періоду можна констатувати розрізнення родових закінчень прикметників чоловічого й середнього роду, як, наприклад: чол. рід — кони *добрїи зємъстїи* (Рус., 1408, 72), старци *лавровьсции* (Р., 1422, 98); середн. рід — преданїа *це(р)ковнаꙗ* (П., 1301, 13), придалъ ѥсмь ѥму ѡзєра *рыбнаѧ*, ловища *оуюноваѧ* (Р., 1349, 3).

У зв'язку з взаємодією різних відмінкових форм, які впливали на стабілізацію формотворчого афікса прикметників у називному відмінку множини, у пам'ятках української мови зазначена словоформа характеризується досить розгалуженою системою варіантних закінчень. Це, зокрема, такі закінчення: а) **-ыи (-ии, -їи)**, б) **-ые (-ие, -їе)**, в) **-ыѣ (-иѣ, -ѣи)**.

а) *іко(н)нїи* Писареве (П., 1301, 14), границѣ будуть *вѣчныи* (Р., 1433, 125), *оугорскыи* коуници (Рус., 1460, 113), *милостивыи* и *братолюбивыи* люде (ЄУС, 1616, 26 зв.), росчки *бѣлыи* и *остистыи* (94 зв.), *автентичныи* уставы (Пал., 1621, 583), *огороднїи* рѣчи (Бер. Лекс., 1627, 38);

---

[96] Див.: *Назарова Т. В.* Аналогія структурного зв'язку в говорах української мови, с. 26.

[97] Там же, с. 27.

б) прич(т)ници *це(р)ковные,* сїи люде *ѡпришнїе* (П., 1301, 14), *добрыѥ* людє (Рус., 1478, 68), ко(р)чмы *вруцъкиѥ* (1489, 45), *тисѧчные* мѣлїѡны стоѧли (Лік., 1607, 48), мои курти *значние* (АПГУ, І, 1665, 57), присловѣѧ *посполитыѥ* (К. З., к. XVII, 211), *смоляніе* и *сѣрчаніе*... гранаты (ЛВел., 1720, 452), всякіе риштунки *военніе, желѣзніе* и *сталевіе* (460), ноти сутъ... *вла(с)ныѥ* и *невла(с)ныѥ* (Дил., 1723, XIII);

в) десятины *медовыѣ,* на вѣки *вѣчныѣ* (П., до 1301, 10), на *оуздавныѣ* листы (Р., 1411, 79), поволокы... *поду(ш)чѧныѣ* (АО, 1576, 55), рызъ троѣ, *ядомашковиѣ, червониѣ* (АБ, 1663, 66), яко *злиѣ*... проступъци (АБ, 1696, 104).

Варіантні закінчення прикметників у називному — знахідному відмінках множини виступають з різною послідовністю в пам'ятках української мови. При загальній тенденції до поширення форм на **-ыи/-ии** в окремих випадках виявляється повна перевага закінчень **-ые/-ие** в зазначених відмінкових формах. З пам'яток XVI ст. особливо характерні щодо цього, наприклад, акти Житомирського міського уряду, з пам'яток XVII ст.— твори К. Зіновієва. Тільки форми на **-ыи/-їи** властиві такій важливій лексикографічній пам'ятці, як «Лексикон словенороський» П. Беринди. Цілком імовірно, що перевага в окремих джерелах закінчення **-ые/-ие** пояснюється не тільки орфографічною традицією, але і впливом того українського діалектного середовища, в якому **-ые/-ие** були закономірними як рефлекси **-ыѣ/-ѣѣ** в ненаголошеній позиції і мали більший, порівняно з сучасним станом, ареал поширення [98].

Уніфікація прикметникових закінчень називного — знахідного відмінків множини завершилась появою новітніх стягнених форм. У пам'ятках ці форми виступають з закінченнями **-ы, -и, -ѣ**: кони *добры* земскии (Рус., 1460, 111), *покочини* цѣвкы (там же), гаплы *штучни* (АБ, 1638, 26), рызъ троѣ..., 2 *атласовѣ друкованѣ* (1663, 66), книги *новы* (К. З., к. XVII, 143), бобры *добры* (168), *вєлики* очи (174), *мѣднѣ* кварты (275).

Природа прикметникових форм називного — знахідного відмінків множини на **-і** привертала увагу багатьох дослідників, спонукала їх до пошуків головних і супровідних чинників, які спричинилися до морфологічного перетворення **-иї/-її** → **-і**. А. Ю. Кримський, виявивши у фольклорних записах з Пінщини форми називного відмінка множини на **-оє** і пов'язавши їх з одиничними прикладами такого ж типу в пам'ятках, кваліфікував їх «як дорогоцінний факт, що дозволяє без будь-яких сумнівів пояснити появу звука **і**» [99] у формах української мови типу *добрі* коні, *лихі* жінки, *сиві* голуби тощо. Дослідник уявляв собі такі фонетично-морфологічні перетворення на шляху до закінчення **-і**: *доброе* **(-оє, -оѣ)** > *добріі* →

---

[98] Див.: *Жовтобрюх М. А.* Із морфології «Актів Бориспільського міського уряду XVII століття», с. 155; *Witkowski W.* Зазнач. праця с. 107—108.

[99] *Крымский А.* Евг. Ляцкий. Рецензия на «Белорусское Полесье» М. Довнар-Запольского (Этнографич. обозрение, кн. 26, с. 153—160).— Киевская старина, 1896, т. 3, январь с. 175.

→ *добрі*. Як основний аргумент на користь саме таких перетворень висувалась фонетична якість флексійного [і], нібито абсолютно тотожного із звуком [і], який заступив /о/ в нових закритих складах.

Твердження А. Ю. Кримського всебічно проаналізував К. Михальчук. Він відзначив сумнівний характер нечисленних прикладів А. Ю. Кримського і звернув особливу увагу на те, що вони ніколи не були властиві основній масі говірок української мови як явище в системі прикметникової парадигми. Крім того, закінчення **-ое** не дає підстав для перетворення /о/ → /і/. Єдиною достовірною базою для появи новітніх (вторинних щодо повних) прикметникових форм називного — знахідного відмінків множини, як наголошує К. Михальчук, були тільки колишні закінчення **-ыѣ/-ѣѣ** [100].

З діалектних особливостей називного — знахідного відмінків множини прикметників слід відзначити збереження повних закінчень у північних і частині південно-західних говорів. На території лівобережнополіських говорів виразно виділяється закінчення **-ийе (← -ыѣ)** з поступовим переходом в **-и** у південній частині ареалу.

З погляду різноманітності видозмін аналізованих форм характерні середньополіські, західнополіські і частина перехідних до південно-західних говорів. Згідно з лінгвогеографічними даними найпоширенішим тут є закінчення **-и** *(до́бри, га́рни)*. На території середньополіських говорів виділяються компактні ареали поширення форм на **-ийе** *(до́брийе, га́рнийе, чужи́йе)*. Південно-західним говорам властиві форми називного — знахідного відмінків множини з закінченням **-і** *(до́бр'і, га́рн'і)*, **-и** *(до́бри, га́рни)*, в окремих говірках зберігаються безпосередні видозміни повних закінчень **-ыѣ/-ѣѣ**, а саме: **-ійі** *(до́бр'ійі, га́рн'ійі)*, **-ійе** *(до́бр'ійе, га́рн'ійе)*, **-ийе** *(до́брийе, га́рнийе)* [101].

Родовий — місцевий відмінки. Пам'ятки української мови послідовно відображають східнослов'янські прикметникові форми родового — місцевого відмінків множини із закінченнями **-ыхъ), -ихъ)/-ихъ)**: а) кнѧзии *литовскыхъ* (Р., 1352, 6), сто грошиковъ *малыхъ* (1407, 72), боѭ(р) *молдавски(х)* и *вєлики(х)* и *мали(х)* (Рус., 1454, 103), изъ *давнихъ* часовъ (Арх. ЮЗР, 7/І, 1543, 27), *пахоучи(х)* мастїй (ПЄ, 1556—1561, 196), *горелчаных* котлов (Арх. ЮЗР, 8/ІІІ, 1568, 164), пун(ъ)ктовъ *спорных* (ХФ, 1598, 61), протестацый... *криминалных* (Арх. ЮЗР, 8/ІІІ, 1605, 515), вѣршѡ(в) *смутныхъ* и *жалобныхъ* (Тіт., 1632, 301), у *Дудниччиних* гостей (АПГУ, І, 1666, 70), *про(с)тихъ* ко(м)позиторовъ (Дил., 1723, XIV), зернятъ *перцїовихъ* (Кн., 1788, 52);

б) у *помѣнѣнныхъ* до(б)ра(х) (Рус., 1401—1411, 26), въ *грунтовыхъ*... речахъ (Арх. ЮЗР, 7/І, 1547, 22), в(ъ) *цѣтны(х)* шатах (ЄУС, 1616, 97 зв.), в(ъ) *розмаитихъ* ѡсобахъ *бестїалскїхъ* (Гал. Б., 1686, 33), въ *верболозовихъ* галузяхъ (Кн., 1788, 85).

---

[100] Див.: *Михальчук К.* Филологическое недоразумение (о форме им. п. мн. ч. прилагательных в малорусском яз. на -ое и т. п.).— Киевская старина, 1896, т. 53, апрель с. 120.

[101] АУМ, карта № 221.

Відповідно до основного з генетичного погляду закінчення **-ых(ъ)** та його пізніших орфографічних варіантів **-их(ъ), -їх(ъ)** українська літературна мова засвоїла формотворчий афікс **-их**, спільний для родового — місцевого відмінків множини прикметників з твердими основами. Прикметники з основами на м'які приголосні мають закінчення **-іх**.

Давальний відмінок. Закінчення давального відмінка множини **-ым(ъ)/-им(ъ)//-им(ъ)** відповідно до розмежування основ за твердістю — м'якістю староукраїнська мова успадкувала як уже сформовані на спільносхіднослов'янській основі, наприклад: зємлямъ *руськымъ* (П., 1302, 19), *литовьскимъ* кназемъ (Р., 1352, 6), *ближни(м)* счєткомъ (Рус., 1407, 35), людє(м) *нинє(ш)нимъ* (1468, 30), коу *нєдоброт(ь)ливымь* (ПЄ, 1556—1561, 236 зв.), суседом *околичным* (Арх. ЮЗР, 8/III, 1583, 369), не речамь ты(м) *видоми(м)* и *матєрїалнымъ* (ЄУС, 1616, 41), туркомъ *коннимъ* и *пѣхотнимъ* (ЛВел., 1720, 462).

Українській літературній мові властиві форми давального відмінка множини на **-им/-ім**, які є закономірними рефлексами давніх **-ым(ъ)/-им(ъ)**.

Орудний відмінок. Староукраїнська мова успадкувала спільносхіднослов'янську форму орудного відмінка множини на **-ыми/-ими** відповідно до розмежування твердих і м'яких прикметникових основ: *медовыми* данми (П., 1302, 19), *старыми* границами (Р., 1399, 59), *старими* хотари (Рус., 1422, 76), *порожьними* (Ч., 1489, 22), со всѣми землями *пашными* и *бортными* (Рус., 1498, 61), книгами *нинешними, кгродскими, старостинскими* (Арх. ЮЗР, 7/I, 1542, 75), *оутлыми* стѣн(ъ)ками (КО, 1599, 214), вувцями *Михайловими Дѣнисенковимы* (1666, 67), людми *зацними* (АБ, 1669, 112, 80), *вѣтроногими* конми (ЛВел., 1720, 573), *кужѣлними* пачѣсками (Кн., 1788, 57).

До специфічних особливостей діалектної морфології прикметника в українській мові належать словоформи орудного відмінка множини на **-ыма/-има**, властиві південнокарпатським говорам, наприклад: *ч'йстыма, сйн'ыма, стрыковыма* [102]. У складі прикметникової парадигми після втрати двоїни як окремої граматичної категорії згадані форми на **-ыма/-има** могли підтримуватися як своєрідним паралелізмом іменниково-прикметникових закінчень, так і частковою звуковою подібністю до закономірних закінчень орудного відмінка множини **-ими/-іми**.

§ 55. Ступені порівняння прикметників. До специфічних прикметникових суфіксальних форм належать вищий (компаратив) і найвищий (суперлатив) ступені порівняння, які з граматичного погляду, на відміну словозміни за родами, числами і відмінками, виступають як цілком самостійні, не зумовлювані залежною синтаксичною позицією прикметника в реченні.

---

[102] Див.: *Добош В. И.* Южнокарпатские украинские говоры долины речки Турьи, с. 9.

Індоєвропейській прамові були властиві два способи творення ступенів порівняння: а) первинний — за допомогою суфіксів -(i)i̯os-, -isto-; б) вторинний — за допомогою суфікса -tero-. Форми типу *sṷād (-ī) -i̯os- мали значення безвідносного, абсолютного вираження великої міри відповідної ознаки, наприклад, «дуже (солодкий)». Компаративне значення розвинулося в них як похідне внаслідок синтаксичного поєднання з формою аблатива: *sṷād (-ī)-i̯os *medhuos «солодкий порівняно з медом» (→ «солодший, ніж мед»). Похідні з суфіксом -tero- мали інше значення: їх функція полягала у вираженні опозиції між наявністю і відсутністю певної ознаки у відповідному об'єкті. Отже, при зіставленні, наприклад, двох об'єктів словоформа *sṷādu -tero- могла поєднуватись лише з назвою того, у якому була виражена відповідна ознака напротивагу відсутності її в іншому [103].

В індоєвропейських мовах засвідчуються такі видозміни (градації) голосного у складі суфікса вищого ступеня: -i̯os-//-i̯es-//-is-. З погляду засвоєння цих видозмін праслов'янська мова характеризувалася варіантами *-jьs і *-jes, першому з яких був властивий так званий нульовий вокалізм, а другому — повний. Ці варіанти суфікса розрізнялися між собою щодо участі в творенні родових форм вищого ступеня. Форми називного відмінка однини чоловічого і жіночого роду утворювалися додаванням суфікса *-jьs до чистої або ж ускладненої елементом ě основи відповідного прикметника, форми середнього роду — додаванням суфікса *-jes.

В історичний період у пам'ятках старослов'янської мови засвідчені форми типу *вышии, вышьши, выше, далии, дальши, далѣ* тощо. Виділяється, зокрема, група так званих ізольованих форм вищого ступеня, кореневі морфеми яких не співвідносяться з відповідними формами звичайного ступеня. До ізольованих форм, на основі яких розвинувся суплетивізм у системі творення ступенів порівняння, належать, наприклад, такі: *болии, мьнии, лучии, рачии, вяштии, соулии, гории*. На основі суфікса з нульовим вокалізмом *-jьs- у праслов'янській мові виділився формотворчий афікс -ьš-, який послідовно виступав у непрямих відмінках усіх трьох чисел, а згодом став обов'язковою умовою вираження відповідної прикметникової форми і в називному відмінку.

Більш продуктивним, як припускають дослідники, було творення форм вищого ступеня порівняння за участю своєрідного суфіксального елемента -ě-, яким поширювалась твірна основа. Внаслідок поєднання цього елемента з суфіксами *-jьs, -*jes виникли абсолютно тотожні з функціонального погляду до непоширених суфіксів форманти -ějь (наз. відм. одн. чол. р.), -ěje (наз. відм. одн. середн. р.), -ějьš-i (наз. відм. одн. жін. р.). Пор. відповідно: *novějь, *nověje, *novějьši, яким у старослов'янській мові відповідають історично засвідчені форми *новѣи, новѣѥ, новѣиши* тощо. За аналогією

---

[103] Див.: *Kurylowicz J.* The Inflectional Categories of Indo-European, p. 227.

до непрямих відмінків, у яких елемент -s- не перебував в абсолютному кінці і підлягав перехідній палаталізації, у праслов'янській мові усталився прикметниковий суфікс вищого ступеня порівняння -ějьš- → -ѣиш-.

Щодо словозміни короткі прикметникові форми вищого ступеня розподілялися в праслов'янській мові між **-jŏ-** (чоловічий і середній рід) та **-jā-** (жіночий рід) основами і мали відповідно такі парадигми:

Однина

	чол. — середн. р.	жін. р.
Н.	mьńьjь, mьńe; novějь, nověje	mьńьši, novějši
Р.	mьńьša, novějša	mьńьšę (-šě), novějšę (-šě)
Д.	mьńьšu, novějšu	mьńьši, novejši
Зн.	mьńьšь, mьńьjь, novějšь, novějь, mьńe; nověje	mьńšǫ, novejšǫ
Ор.	mьńьšemь, novějšemь	mьńьšejǫ, novejšeǫ
М.	mьńьši, novějši	mьńьši, novějši

Множина

Н.	mьńьše, novějše; mьńьša (-ši), novějša (-ši)	mьńьšę (-ě), novějšę (-ě)
Р.	mьńьšь, novějšь	mьńьšь, novějšь
Д.	mьńьšemъ, novějšemъ	mьńьšamъ, novějšamъ
Зн.	mьńьšę, novějšę; mьńša (-ši), novějša (-ši)	mьńьšę (-ě), novějšę (-ě)
Ор.	mьńьši, novějši	mьńьšami, novejšami
М.	mьńьšixъ, novějšixъ	mьńьšaxъ, novejšaxъ

Двоїна

Н. — Зн	mьńьša, novějša; mьńьši, novějši	mьńьši, novějši
Р. — М.	mьńьšu, novějšu	mьńьšu, novějšu
Д. — Ор.	mьńьšema, novějšema	mьńьšama, novějšama

У пам'ятках давньоруської мови знайшли відображення всі найголовніші модифікації вищого ступеня порівняння прикметників, генетично безпосередньо пов'язані з відповідними словоформами праслов'янської мови, зокрема форми називного відмінка однини на **-ии/-ѣи** (чол. рід), **-є/-ѣє** (середн. рід), **-ши/-ѣиши** (жін. рід), а також форми непрямих відмінків з суфіксами **-ьш-** та **-ѣиш-** як обов'язковими структурними елементами, наприклад: вьсѧкого праздьника дьньшьнии дн҃ь *гории* ѥмоу бысть (Усп. зб., XII—XIII, 427), и лежаше хлѣбъ на нѥи *бѣлѣи* снѣга (470), чьто бо бѣ тѧже и *бѣдьнѣѥ* пьрьвоѥ (310), и боудеть послѣдьнѧѩ льсть *горьши* пьрьвыѩ (352), *горьчаиши* бо лютаѩ си работа си бываѥть (358), и *вѧщьшаго* мене оузьриши *кротѣиша* и *съмотрѣливѣиша* хотѧща бесѣдовати съ тобою и *больша большаго свѣтьлѣиша* и *мирьнѣиша* (170), нъ слыши *страшьнѣишꙋ* таиноу (358) тощо.

Староукраїнська мова не зберегла коротких прикметникових форм вищого ступеня на **-ии/-ѣи** (чол. р.), **-є/-ѣѥ** (середн. рід), **-ьши/ /-ѣиши** (жін. рід.). Уже в найдавніших пам'ятках вони виступають тільки в прислівниковому значенні: не оусхочеть *далѣи* миру дер-

...ети (П., 1352, 30), аж бы тымъ *лѣпеи и вернѣи* намъ и нашимъ дѣтемъ ...послужилъ (1394, 124).

У староукраїнській мові закріпилися суфікси **-ьш-** та **-ѣиш-**, що функціонально рівнозначні формотворчі афікси з тенденцією до ширшого вживання другого. Ця тенденція підтримувалася більшою придатністю до сполучуваності суфікса на початковий голосний з основами, які характеризувалися різнотипними щодо характеру кінцевими групами приголосних, проте більш послідовне дотримання зазначених умов вживання двох рівнозначних суфіксів вищого ступеня порівняння належить до порівняно пізніх явищ, свідченням чого виступають досить численні випадки вживання у пам'ятках компаративів на **-ш-** від тих основ, до яких за фонетичними умовами сполучуваності мав би приєднуватись суфікс **-ѣиш-**.

Староукраїнській мові були властиві форми вищого ступеня прикметників, утворювані за допомогою суфікса **-ш-** як від простих, так і ускладених окремими суфіксами основ, наприклад: мѣстичь львовскии *старшии* (Р., 1368, 15), быль *моло(д)шимь* (ПЄ, 1556—1561, 44), ничого... *вонтплившого* (Арх. ЮЗР, 7/I, 1581, 32), *ми(л)ша* роскошъ (См. К., 1587, 3), *лѣнивши(м)* боудетъ (Лік., 1607, 90), на(д) злото чистое *чистъшоую* свою чинять дшоу (70), *несправедливишими* были сами (ЄУС, 1616, 7), на(д) высокомыслность бовѣмъ и пыхоу нѣчого *шкодливишого* не єстъ (2), въ дълѣ томъ *працовитшими* сихъ найдуемо (Пал., 1621, 458), *крвав(ъ)ши(й)* (Сл. Лекс., 1642, 148), *чи(с)тши(й)* (267), з(ъ) *грубшого* конця (Кн., 1788, 90).

Творення форм вищого ступеня в українській мові пов'язане з рядом морфонологічних процесів, що виявляються у зміні морфемного складу вихідних форм і позиційному чергуванні приголосних кінця основи в позиції перед суфіксом **-ш-** ← **-ьш-**. Щодо зміни морфемного складу вихідних форм привертають увагу насамперед прикметники з непродуктивними суфіксами **-ок-, -к-** ← **-ък-, -ек-** ← **-ьк-**, які не беруть участі у формотворчому процесі, внаслідок чого афікс вищого ступеня порівняння поєднується безпосередньо з кореневою морфемою.

Другою важливою морфонологічною характеристикою, пов'язаною з творенням форми вищого ступеня порівняння за допомогою суфікса **-ш-** (**-ьш-**) є позиційне чергування кінцевих приголосних твірних основ перед ним, а саме: /с/ : /ш/, /з/ : /ж/, /г/ : /ж/, наприклад: *ближьшего* речєного дуба (Р., 1404, 68), гора *вышша* (Арх. ЮЗР, 7/I, 1552, 92), *дорож(ь)шїи*... вы (ПЄ, 1556—1561, 51), *нижшимъ* не былъ (Пал., 1621, 390), *ближши(й)* (Сл. Лекс., 1642, 334), *бли(ж)шая* нєжє хва(р)тухъ (К. З., к. XVII, 216), той же уклонъ тимь *нижшїй* быти повиненъ, чимь тіи особы, котрымъ кланяемъся, отъ тебе *вишшїи* (Пол. св., 1790, 293).

Морфонологічні зміни, пов'язані з чергуванням зазначених кінцевих приголосних у позиції перед /ь ← ьj/ суфікса, позначилися внаслідок вторинної дії на характері суфіксального елемента, який у позиції після /ш/, /ж/ дисимілятивним шляхом перетворився на **-ч-**, зокрема, в тих говорах, які лягли в основу літературної мови.

Внаслідок цього літературній мові властива власне позиційна варіантність однотипних з генетичного погляду форм вищого ступеня з суфіксом **-ш-**: *молод-ш-ий, корот-ш-ий, стар-ш-ий,* але *ниж-ч-ий, дорож-ч-ий, виш-ч-ий, краш-ч-ий* (з орфографічним **щ**) тощо.

Форми вищого ступеня порівняння з суфіксом **-ѣиш-**, творення яких значною мірою активізувалося, як уже було зазначено, умовами сполучуваності форманта з твірною основою, широко представлені в пам'ятках української мови починаючи з найдавнішого періоду: братъ нашь *милѣйшій* (П., 1389, 101), *твєрдѣйшимъ* листомъ (Р., 1401, 65), сесь вѣкъ *злѣиши* пер(ъ)вого есть (Чет. 1489, 98), хотечи его *охотнейшого* и *вѣрнѣйшого* мети (Арх. ЮЗР, 8/1, 1542, 75), дѣтє(м) ты(м) *по(с)лѣ(д)нѣ(и)ши(м)* (АО, 1578, 61), землю *честнѣйшу* (КО, 1599, 223), *блѣдѣйши(м)* на(д) золото (Лік., 1607, 121), нѣчого... бо(л)шого и *коштовнѣйшого* (ЄУС, 1616, 69), ѡ(т)коль *беспечнѣйшая* єсть речь и *оувѣреннѣйшая* фїлософїю... словенски(м) языко(м) писати (Тіт., 1623, 72), на(д) всѣх(ъ) *сильньйшїй...* и *переднѣйшїй* до иных справъ (Бер. Лекс., 1627, 47), *слушнѣйший* довуд (АПГУ, І, 1666, 70), *пєвнѣ(и)ши(и)* пожытокъ (К. З., к. XVII, 155), проси сѣсти на *честнѣйшомъ* мѣсцѣ (Пол. св., 1790, 293).

Цілком імовірно, що вже окремі фіксації відповідних форм у староукраїнських джерелах відбивають сформований внаслідок дії асимілятивних процесів суфікс **-іш-** (орфографічно **-ѣш-**), як, наприклад: абы коро(л) бы(л) *бзпечнѣший* (Р., 1388, 43).

Уніфікованій системі творення компаративних форм української мови з усталеними правилами сполучуваності функціонально рівнозначних суфіксів **-ш-** та **-іш-** відповідає більш ускладнена взаємодія зазначених формантів у системі діалектної морфології прикметника української мови. Так, в окремих південно-західних говорах спостерігається ширший діапазон творення вищого ступеня порівняння за допомогою суфікса **-ш-** відповідно до літературно-нормативних, а також діалектних форм з **-іш-**, як, наприклад: *дзеленьший, гардший, тугший, біўший* (← біўый «білий») [104], *сыньший, чырвоньший* [105]. Форми типу *сўхшиї, глўхшиї* зафіксовані також в південно-чернігівських говірках [106].

Діалектні форми вищого ступеня порівняння прикметників підтверджують не обов'язкову втрату суфікса **-ок-** у похідних з формантом **-ш-**. Словоформи *глубокший, глубокша, глубокше* можна розглядати як вияв тенденції до повного збереження твірної основи, причому цьому сприяє значною мірою, очевидно, наголошена позиція згаданого суфікса. До своєрідних явищ у складі діалектних форм вищого ступеня належать форми *вúкши(ї), вéкший, блúкши(ї), вукший, сўкшій, дорóкший, тúкшыі* тощо, поширені в поліських, волинських, наддністрянських та закарпатських говірках [107]. Пе-

[104] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 106.
[105] Див.: *Шимановский В.* Звуковые и формальные особенности, с. 92.
[106] Див.: *Прилипко Н. П.* Прикметник в українських говорах, с. 157.
[107] Там же, с. 146—147.

редсуфіксальний елемент **-к-** у наведених прикладах має різне походження у словоформах типу *вики́ши(й), ве́кший, бли́кши(й), ву́кший.* Його можна ототожнювати з прикметниковими суфіксами **-к-, -ок-**, якими поширювались кореневі морфеми *вис-, вел-, близ-, вуз-*. В інших же випадках *(су́кшій ← сух-, ти́кшы̯ ← тих-)* фонетичні зміни у складі кореневих морфем можуть мати аналогійний характер, хоч не можна виключати і можливості власне фонетичних змін внаслідок дисимілятивних процесів. Говори української мови виявляють цілий ряд специфічних особливостей у плані морфонологічних змін кореневих прикметникових морфем у позиції перед формантом **-ш-**, зокрема ті, що закінчуються приголосними /г/, /к/, /х/ та /з/, /с/. Так, багатьом поліським говорам властива відсутність дисимілятивної зміни /ш/ → /ч/ відповідно до нормативних для літературної мови *вищий, кращий.*

Зазначена морфонологічна особливість поширена також і в окремих південно-західних говорах, причому асимілятивні процеси у становленні форм вищого ступеня призводять до появи таких досить своєрідних форм, як huššы̯ ← hustы̯, mološšы̯ ← molodы̯, sološšы̯ ← solodkы̯ тощо. У цих же говорах спорадично виступає і таке цікаве з генетичного погляду явище, як збереження без змін кореневого /с/ в позиції перед суфіксальним /ш/ у формах вищого ступеня *кра́сший, ви́сший* [108].

До архаїчних явищ у системі діалектних форм вищого ступеня порівняння, безперечно, належать зафіксовані в закарпатських говірках компаративні похідні типу moió́džy̯ (← molodы̯), nу́žy̯ (← nyzky̯) [109], *дорожый (← дорогый), ріжый (← рітkый), твержый (← твердый)*, утворені за допомогою формотворчого афікса **-jь** [110].

У зв'язку з творенням діалектних прикметникових форм вищого ступеня порівняння за допомогою суфікса **-іш- ← -ѣиш-** слід звернути насамперед увагу на такі моменти власне фонетичного характеру: а) звуковий склад зазначеного форманта залежно від рефлексації /ѣ/ у сучасних говорах української мови; б) функціонування у стягненому або нестягненому вигляді; в) відображення дисимілятивних процесів у фактичній реалізації суфікса.

Відповідно до дифтонгічної реалізації /ѣ/ у наголошеній позиції північним говорам української мови властивий діалектний морфонологічний варіант суфікса **-і̯е́йш-**: *доўжі̯е́і̯ши, широчі̯е́і̯ши, бел'і̯е́і̯ши, худ'і̯е́йши, молод'і̯е́йши* тощо [111]. Паралельно з відзначеною особли-

---

[108] Див.: *Верхратський І.* Говір барюків, с. 38.

[109] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 258.

[110] Див.: *Німчук В. В.* Ступенювання у верхньонадборжавських говірках.— У кн.: Питання граматики і лексикології української мови. К., 1963 с. 20; *Добош В. И.* Южнокарпатские говоры долины речки Турьи, с. 9.

[111] Див.: *Прилипко Н. П.* Прикметник у говорах української мови, с. 157—158.

вістю діалектної морфонологічної варіантності суфікса **-іш-** виступає і така важлива риса, як відсутність процесу стягнення на фоні основного літературно-нормативного вияву, визначального для південно-східних говорів.

Варіант **-ійш-** належить до характерних ознак південно-західних говорів (*старійший, красньійший* [112]). На підставі діалектних даних досить виразно виступає взаємозалежність між процесом стягнення [ій] → [і] у складі суфікса і дисимілятивними модифікаціями елемента [ш]. З таких модифікацій слід насамперед відзначити [ш] → → [сш] (*більсший, частьісший, чорньісший, одміньісший* [113]), [ш] → [шш] (krasńíššyį [114], *кваснішший, файнішший, старішший* [115]), [ш] → [шч] (*м'ічн'ішчий, гарн'ішчий, син'ішчий, глух'ішчий, туп'ішчий* [116]).

Староукраїнська мова успадкувала префіксальний спосіб творення найвищого ступеня порівняння, суть якого полягає у поєднанні спеціального форманта-префікса **най-** з формою вищого ступеня: кнжа *наивышєє* (Р., 1433, 120), *наикаснѣишимъ* кнжатємъ (1433, 123), *на(и)моло(д)шу(и)* дѣвцѣ (АО, 1586, 82), *найвыш(ь)шїи* ар(ь)хіерєє (ПЄ, 1556—1561, 332), до *наини(з)шихъ* стѡронъ земли (ЄУС, 1616, 83), ре(ч) *найголовнѣишаа* и *найвышшаа* (Бер. Лекс., 1627, 25), *найменшїй* (95), *найдорожшїи* подарки (Тіт., 1633, 272), ведлуг *наилѣпшого* своего пожитку (АБ, 1662, 65), *на(и)бо(л)шыє* часы по(ст)ныє (К. З., к. XVII, 37), *найму(д)рѣишихъ* чаровникѡ(в) (Гал. Б., 1686, 13 зв.), *найзимнѣйшую* воду (Кн., 1788, 55).

Пам'ятки української мови досить повно відбивають також і форми найвищого ступеня з префіксом **на-**: єго *наблїжьшии* (Р., 1421, 95), *наєснѣишїи*... Владимєр (Рус., 1401—1404, 26), ку своему *налепъшому* пожитку (Арх. ЮЗР, 8/III, 1546, 16), *навышшїи* речи (ЄУС, 1616, 23 зв.), *навышшїи* литеры (Бер. Лекс., 1627, 174), *наль(п)шїй* ра(д)ца (179), *навышшєє* молча(н)є (131), *намоцнѣ(й)шїй, наму(ж)нѣйшїй* (176), *налюпѣ(и)шоє* смє(р)тноє осу(ж)дєніє (К. З., к. XVII, 70).

Варіант з префіксом **на-** виступає лише спорадично, не маючи чітко вираженого ареалу поширення, в окремих поліських говірках. Різке обмеження форм найвищого ступеня з префіксом **на-** пояснюється, очевидно, не тільки поступовим поширенням літературно-нормативної і властивої переважній більшості говірок форми з префіксом **най-**, але й неоднаковим співвідношенням цих двох варіантів у живому мовленні староукраїнського періоду.

Свідчення староукраїнських і старобілоруських пам'яток, підкріплювані даними сучасної діалектної морфології, доводять схід-

---

[112] Див.: *Верхратський І.* Говір батюків, с. 38.
[113] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 107.
[114] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 259.
[115] Див.: *Бевзенко С. П.* Історична морфологія української мови, с. 221.
[116] Див.: *Лисенко П. С.* Важливі особливості морфологічної системи говірок Ставищенського району на Київщині, с. 34.

нослов'янський характер аналізованої форми найвищого ступеня, яка перебуває в безпосередньому генетичному зв'язку з відповідною парадигматичною особливістю спільнослов'янської мови і не може кваліфікуватися як наслідок польського мовного впливу [117]. У найдавніших пам'ятках польської мови нормативними виступали форми найвищого ступеня з префіксом *па-*, і тільки починаючи з XVI ст. поступово загальнолітературною стає раніше вузькодіалектна форма з префіксом *naj-*, причому, як припускають окремі дослідники, не без додаткового впливу з боку української мови [118].

Шляхом семантичного ототожнення префіксів **най-** і **над-** виникли форми найвищого ступеня типу *наддобр'ѣйши, надкра́шчи, надмоло́дши,* що виділяються на території правобережнополіських говорів невеликим ареалом. Своєрідні підсилювально-видільні форми найвищого ступеня у сучасній українській літературній мові, а також у більшості говорів творяться додаванням часток *що* або *як* до префіксальних похідних: *якнайбільший, щонайбільший* тощо. Пам'яткам української мови були властиві модифікації форм найвищого ступеня, ускладнені префіксом **пре-**, наприклад: наоуку *пренайвыборнѣйшоую* (Лік., 1607, 129), *пренайдорожшей* кръви (Тіт., 1632, 174), *пренайс(вя)тѣйшїй* сакраментъ (Гал. Б., 1686. 31 зв.).

Використанням запозиченої спеціальної частки *май* для творення вищого і найвищого ступенів порівняння (← рум. *mai* ← лат. *magis*) характеризуються закарпатські, а також гуцульські і деякі покутські говірки української мови. Внаслідок поєднання частки *май,* функціонально співвідносної з формотворчими афіксами **-ш-** та **-іш-**, з вихідною прикметниковою формою виникають аналітичні похідні із значенням вищого ступеня порівняння типу *май широ́кый ← широ́кый, май до́брый ← добрый, май зеле́ный ← зеленый* тощо [119].

Частка *май* може поєднуватись також з синтетичними формами вищого ступеня, не змінюючи при цьому категоріального значення компаративних форм. Наприклад: *май ріжый, май ши́рый, май л'і́пшый, май гі́ршый* [120], *маj кра́щ'эj, маj білшэj, маj вігідн'ішщ'эj* [121].

Виділення форми найвищого ступеня порівняння в окремий член парадигми досягається наголошенням частки *май: ма́й солодкый (найсолодший), ма́й файный (найкрасивіший), ма́й добрый (найкращий).*

---

[117] Див.: *Борковский В. И., Кузнецов П. С.* Историческая грамматика русского языка, с. 245.

[118] *Urbańczyk* St. O staropolskim przedrostku na//naj-.— Język polski, 1952, 32, N 1, s. 30.

[119] Див.: *Німчук В. В.* Ступенювання у верхньонадборжавських говірках, с. 17.

[120] Там же, с. 22.

[121] Див.: *Кобилянський Б. В.* Гуцульський говір..., с. 53.

ЧИСЛІВНИК

§ 56. Походження числівників. Числівникові слова в спільнослов'янській мові. Слова, якими позначається число, кількість предметів або їх порядок при перелічуванні, належать до найдавнішого шару лексики. Історія цих слів відбиває процес удосконалення людського мислення, здатність його до все вищого ступеня абстрагування.

Коріння сучасної системи позначення кількості (десяткова система лічби, в основі якої лежить, як відомо, рахунок по десяти пальцях) сягає індоєвропейської давнини. Для індоєвропейської прамови реконструюють імена, що були пов'язані з вираженням кількості конкретних предметів (у межах першого десятка): *oinos «один» (лат. арх. oinos «один», гр. οἰνή «одно очко», ірл. oin, oen «один», гот. ains «один»), *duu̯ō «два» (д.-інд. duvá, гр. δύω, лат. duo), *trei̯es «трійка» (д.-інд. tráyaḥ, гр. τρεῖς, лат. trēs, нім. drei), *k^{u}̂etūr- «четвірка» (лит. keturì, лат. quattuor, д.-інд. catvā́ra-), *penk^{u}̂e «п'ять» (д.-інд. pañča, гр. πέντε, вірм. hing), *su̯ek's «шістка» (д.-інд. šaṭ, лат. sex, гот. saíhs), *septm̥ «сімка» (лат. septem, гр. ἑπτά, д.-інд. saptá), *ok'tō(u) «вісімка» (лит. aštuonì, гр. ὀκτώ, лат. octō, гот. ahtáu), *neu̯n̥ «дев'ятка» (лит. devynì, гот. niun, лат. novem), *dek'm̥- «десятка» (лат. decem, гот. taihun, гр. δέκα, д.-інд. dáśa).

Не менш давніми є й слова *k'm̥tom «сто» (лит. šim̃tas, авест. satəm, лат. centum, гот. hund), *-bhō «той і другий» (д.-інд. вед. ubhá, гот. bai, лит. abù).

Для індоєвропейської прамови реконструюються також імена, що означали порядковість предметів при їх перелічуванні. Ці імена здебільшого утворювалися від названих слів за допомогою суфікса ***-to*** (в *tr̥tii̯os «третій» і *k^{u}̂etu̯ert- «четвертий» інший ступінь чергування в основі порівняно з *trei̯es та *k^{u}̂etūr-): *penkt- «п'ятий», *su̯ek't- «шостий», *ok'tō(u)t- «восьмий», *neu̯n̥t- «дев'ятий», *dek'm̥t- «десятий».

Спільнослов'янська мова, зокрема пізнього періоду, мала значну кількість імен, утворених від давніх, індоєвропейських числівникових коренів. Ці імена та їх сполучення становили досить стрункну систему позначень різноманітних кількісних відношень на основі десяткової системи. Є мовні свідчення того, що слов'яни користувалися колись й іншими системами лічби, які з часом були витіснені десятковою.

Спільнослов'янська мова успадкувала з індоєвропейської всі порядкові: *tr̥tiios, *kʷetur̥t-, *penkt-, *su̯ek't-, з кількісних засвідчені *oinos, *du̯ō, *trei̯es, *kʷetūr-, *k'm̥tom, *-bhō; слідів існування на слов'янському грунті індоєвропейських форм *penkʷe — *neu̯n̥ майже немає (про *neu̯n̥- «дев'ять» див. нижче).

Саме основи порядкових числівників стали тією базою, на якій розвинулась у спільнослов'янській мові система відповідних слів із значенням числа й кількості (кількісні числівники).

З порядкових числівників першого десятка новотвором, очевидно, спільнослов'янської мови було слово *pьrvъ «перший», що є похідним від кореня *pьr-, поширеного суфіксом *-vo (з іншою огласовкою та іншим суфіксом цей корінь виступає також в укр. *перед*); первісне значення слова «той, що стоїть перед всіма іншими».

У *vъtorъ (*vъterъ) виділяють суфікс *-tor/*-ter при неясній кореневій частині (можливо, що це слово індоєвропейського походження: його зіставляють і з лит. añtras, гот. anþar і з д.-інд. vítaras та ін.).

У слові *devętъ (і.-є. *neu̯n̥-) початковий d пояснюється впливом наступного *desętъ.

Отже, для спільнослов'янської мови реконструюються такі порядкові числівники першого десятка: *pьrvъ, *vъtorъ, *tretьjь, *četvьrtъ, *pętъ, *šestъ, *sedmъ, *osmъ, *devętъ, *desętъ; до *sъto був порядковий *sъtъ. Це були імена прикметникового характеру, що вживалися, як і інші прикметники, з назвами предметів і разом з ними відмінювалися за родами, числами й відмінками.

Для назв кількості, більшої за десяток, відповідні порядкові вживалися рідко, і спільнослов'янська мова не знала єдиного типу їх утворення: навіть у старослов'янській мові зустрічаються і словосполучення типу *шестый на десѧте*, і складні прикметники з суфіксом **-н-** *(двадесѧтьныи)* або без нього *(осмонадесѧтыи)*.

Індоєвропейській формі *oinos «один» відповідає прасл. *inъ «один», засвідчене в ст.-сл. *инокъ* «монах», *инорогъ* «однорог», *иночѧдъ*, укр. *інший, інакше, інколи*, рос. *иноходец, иной, иногда* і под. У ряду кількісних числівників спільнослов'янської мови замість цієї форми з часом з'явилася інша — (j)edinъ, яку розглядають як поширення давнішого inъ підсилювальною часткою займенникового походження (j)ed- (пор. рос. *ед-ва*, укр. *лед-ве*).

Числівникові назви *pęťь, *šesťь, *sedmь, *osmь, *devęťь були утворені в спільнослов'янській мові від порядкових *pętъ — *devętъ подібно до інших іменників на **-ь** із збірним або абстрактним значенням, що походять від прикметників: укр. *молодь* (від *молод*),

рос. *новь* (від *нов*) та ін. Для *desętь припускається давніше походження, пор. д.-інд. dasáti-, д.-лит. dešimtìs; є сліди того, що це була основа на приголосний. Не виключено, що основу на приголосний становило й слово *devętь: цю основу вбачають у таких давніх складних словах, як *дев'ясил* (прасл. *devęsilъ), д.-р. *Девягорескъ*.

Кількість означали також слово *oba і назви одиниць наступних двох розрядів десяткової системи: *sъto і *tysętja (*tysǫti) «тисяча». Останнє слово відоме, крім слов'янських мов, лише балтійським і германським (д.-прус. tūsimtons, латиськ. tūkstuotis, гот. þūsundi «тисяча»); припускається, що це складне утворення з коренем sъt- в другій частині і з первісним загальним значенням «велика сотня».

Слова *jedinъ (*jedьnъ), *dъva, *oba, *trьje, *četyre, виражаючи кількісну ознаку предмета, граматично належали до прикметників: вони мали родові закінчення й узгоджувалися з іменниками в роді, числі й відмінку. *Pętь — *desętь, а також *sъto, і *tysętja (*tysǫti), означаючи кількість предметів як їх сукупність, мали характер іменників.

Кількість предметів, більша десяти (крім *sъto і *tysętja), позначалася в спільнослов'янській мові числівниковими словосполученнями, різноманітними за характером зв'язків між компонентами. Числа другого десятка виражалися прийменниковими конструкціями, що складалися з числівника першого десятка, прийменника na і слова *desętь у місц. відм.: *dъva na desęte, *trьje na desęte, *četyre na desęte і т. д.

У конструкціях на означення кількох десятків виявлялася відмінність між граматичними особливостями числівникових слів *dъva — *četyre і *pętь — *desętь: перші узгоджувалися з словом *desętь (*dъva desęti, *trьje desęte, *četyre desęte), а другі керували ним, вимагаючи форми род. відм. мн. (*pętь, desętъ, *šestь desętъ тощо). Цілком аналогічні цим конструкціям були й словосполучення, що позначали кілька сот або тисяч: *dъvě sъtě, *četyri sъta, *dъvě tysętji, але *pętь sъtъ, *šestь tysętjь і под.

Кількість, яка складалась з одиниць та десятків, одиниць та сотень, десятків та сотень і т. д., виражалася сполученнями, в яких компоненти були незалежні і пов'язувалися сурядним сполучником, причому здебільшого спочатку називалися більші числа, а потім менші, хоча в конструкціях з одиниць та десятків, десятків та сотень можливий був і зворотний порядок розташування компонентів: dъva desęti і jedinъ при jedinъ і dъva desęti. Для позначення чисел третього десятка вживалися також і прийменникові сполучення, причому одні з них — з прийменником na — були аналогічні конструкціям для назв другого десятка (наприклад, dъva na dъva desęti), а в інших використовувався прийменник *medjǫ з керованою ним формою орудного відмінка слова desętь: dъva *medjǫ desętьma, trьje *medjǫ desętьma і т. под.

Кількість виражалася в праслов'янській мові також словами *obojь, *dъvojь, *trojь, *četverъ (*četvorъ), *pęterъ (*pętorъ), *šesterъ (*šestorъ), *sedmerъ (*sedmorъ), *osmerъ (*osmorъ), *devęterъ (*devę-

torъ), *desęterъ (*desętorъ). На відміну від назв кількості типу *dъva, *trьje, *pętь і под., що мали характер збірних, слова *obojь, *dъvojь, *pęterъ (*pętorъ) тощо вживалися тоді, коли йшлося про р о з ч л е н о в а н у кількість, тобто кількість однотипних, але чимось неоднорідних предметів (наприклад, *obojь — коли йшлося про осіб різного віку, тварин різної статі і под.).

Утворення *obojь, *dъvojь, *trojь, *četverъ є індоєвропейськими (до *dъvojь пор. лит. dveji «два», гр. δοιοί «два, подвійний», д.-інд. dvayá- «подвійний» тощо), за граматичними формами *obojь, *dъvojь, *trojь були подібні займенникам: вони мали такі ж форми, як *mojь, *tvojь, *svojь. *Pęterъ (*pętorъ) — *desęterъ (*desętorъ) з'явилися в праслов'янській мові (за всіма даними, в ранній період); вони, як і *pętь — *desętь, утворені від порядкових *pętъ — *desętъ; у них виділяється формант **-er/-or**. Граматично це були імена прикметникового характеру.

Утворень на **-er/-or** для чисел, більших десяти, праслов'янська мова не знала.

На означення кількості могли вживатися й слова, основи яких не були пов'язані із згаданими давніми числівниковими коренями, пор. ст.-сл. *тьма, нєсъвѣда* і под. Таким було й слово *polъ «половина», що походить з індоєвропейського кореня *phel- «бити, колоти, розщеплювати». Інші частини одиниці позначалися іменниками, утвореними від порядкових *četvьrtъ, *pętъ — *desętъ за допомогою суфікса -ina: *četvьrtina, *pętina, *šestina, *sedmina, *osmina, *devętina, *desętina; до *tretьjь вживалося ім'я *tretina. Кількість з двох і більше частин виражалася словосполученням: *tri četvьrtiny, *pętь osminъ і под.

Словосполучення з іменника *polъ і нечленного порядкового прикметника у формі род. відм. одн. позначали величини, що складалися з цілого й половини: polъ vъtora ($1^1/_2$), polъ pęta ($4^1/_2$), polъ desęta ($9^1/_2$).

Для спільнослов'янської мови реконструюються також словосполучення типу samъ pętъ, samъ desętъ — своєрідні конструкції, що складалися із займенника samъ та порядкового числівника і означали кількість, обмежену порядковим числівником, із підкресленням, що цю кількість завершує той, хто рахує, або той предмет, який в зазначеній кількості є найважливішим. Подібні конструкції відомі германським мовам, відзначали їх також і в давньоіндійській та давньогрецькій мовах.

Пам'ятки старослов'янської мови засвідчують певні зрушення в системі слів, якими виражалася кількість. Насамперед, центральне місце серед цих слів у старослов'янській мові вже належить кількісним числівникам, слова ж *дъвои, обои* зустрічаються рідко, а *трои, четвєръ, пѧтєръ* і т. д. в пам'ятках відсутні зовсім (лише в Супрасльському рукописі, в якому відзначалися деякі східнослов'янські риси, зафіксовано *четвєръ*).

У відмінюванні числівникових утворень старослов'янської мови в основному зберігається старовина, хоча деякі факти можуть

тлумачитися як свідчення того, що вже розпочався процес формування числівників як специфічної лексико-граматичної категорії (наприклад, відсутність форм множини у числівників *пѧть, шесть, сєдмь, осмь, девѧть,* зміна деяких форм у колишньої основи на приголосний *дєсѧть* під впливом слів *пѧть — шесть* тощо).

§ 57. Числівники в давньоруській мові. Досить численні зміни в семантиці й формах числівникових слів відбивають давньоруські пам'ятки XI—XIII ст. У давньоруській мові, як і в старослов'янській, числівники не становили окремої частини мови: це були прикметники (переважно) або іменники з усіма чи майже з усіма властивими їм на той час формами. Разом з тим у давньоруській мові вже помітна тенденція до уніфікації типів словозміни числівникових назв, відокремлення їх від інших імен і формування як окремої лексико-граматичної категорії.

Стрижень системи слів на позначення числа й кількості в давньоруській мові становили кількісні числівники. Пам'ятки засвідчують поступове спрощення їх відмінювання, що відбивало як загальні тенденції та процеси у відмінюванні імен і займенників, так і взаємовпливи різних числівникових форм. Паралельні кількісним форми порядкових числівників (прикметників) першого десятка майже не зазнали змін. Слова ж *дъвои, трои, пѧтєръ* і т. д., хоча й залишаються живою категорією, все більше відходять на периферію системи слів числівникового характеру.

Перші чотири кількісних числівники, а також слово *оба* в давньоруській мові ще зберігали характер прикметників, виражаючи кількісну ознаку предмета. Вони узгоджувалися з означуваними ними іменниками в роді, числі й відмінку: *дъва (оба) стола* (наз. відм. двоїни чол. р.), *дъвѣ (обѣ) руцѣ* (наз. відм. двоїни жін. р.), *дъвѣ сътѣ* (наз. відм. двоїни середн. р.), *трьє столи, три рукы, три ста, чєтырє столи, чєтыри рукы, чєтыри ста.* Однак уже в найдавніших пам'ятках фіксуються відхилення в узгодженні в роді: *три дроузи* (Ізб. 1073, 188), *три браты* (там же) [1], *три и чєтыри дни* (Ізб. 1076, 630).

У числівнику (прикметнику) *ѥдинъ* на східнослов'янському грунті, як і в інших словах з початковим **je-** перед дальшим складом з голосним переднього ряду, вже пам'ятки XI ст. засвідчують початкове **о-**: *одинъ* (Ізб. 1076, 358), *одиномоу* (377), *одиного, одина, одиною* (Ср., II, 616). У різних формах цього слова **і** чергується з **ь**. З часом паралельні форми з **і**, там, де цей звук чергувався з **ь**, зникають: з форм *одиного* й *одьного, одиному* й *одьному, одиною* й *одьною* залишаються *од(ь)ного, од(ь)ному, од(ь)ною* і под.

Слово *одинъ* утворювало відмінкові форми за типом займенникового відмінювання (твердий різновид).

У відмінюванні слів *дъва, трьє, чєтырє* намітилася виразна тенденція до зближення їх форм; основою цього зближення був занепад

[1] О. І. Соболевський це відхилення пояснював впливом старослов'янської мови (Лекции по истории русского языка, с. 194).

двоїни у відмінюванні імен і однаковий характер синтаксичних зв'язків згаданих числівників з іменниками.

Дъва, оба мали форми двоїни займенникового відмінювання:

	чол. р.	середн. р.	жін. р.
Н. — Зн.	дъва, оба	дъвѣ, обѣ	дъвѣ, обѣ
Р. — М.		дъвою, обою	
Д. — Ор.		дъвѣма, обѣма	

Трьє і *четырє* відмінювалися за типом іменникового відмінювання (форми множини) — перший як основа на **-і-**, другий — як основа на приголосний:

	чол. р.	середн. р.	жін. р.	чол. р.	середн. р.	жін. р.
Н.	трьѥ	три	три	четыре	четыри	четыри
Р.		трьи			четырь	
Д.		трьмъ			четырьмъ	
Зн.		три			четыри	
Ор.		трьми			четырьми	
М.		трьхъ			четырьхъ	

У родовому — місцевому відмінку числівника *дъва* поряд з давнішою формою *дъвою* під впливом іменного відмінювання з'являється *дъву: дъвоудєсѧтоу* (Ср., I, 637.) Ця форма в частині говірок стає основою для інших відмінкових форм: пізніше при *дву* в родовому — місцевому відмінку з'являється ще закінчення **-хъ**, характерне для цих відмінків (у множині), неособових займенників і прикметників: *двухъ* (як *тѣхъ, добрыхъ);* у давальному відмінку виникає форма *двумъ* — під впливом форм *трємъ, четырємъ;* в орудному відмінку форма *двумя* є результатом контамінації закінчення двоїни **-ма** (числівника *дъва*) і множини **-ми** (числівників *трьє* і *четырє*).

У частині говірок давньоруської мови в непрямих відмінках числівника *дъва* була відома основа *дъво-*.

У числівників *трьє* і *четырє* в род. відм. під впливом форми *дъвохъ* з'являється закінчення **-хъ**; зміна в цьому ж відмінку *трьхъ → трєхъ, четырьхъ → четырєхъ* пояснюється впливом відмінювання займенників і прикметників *(тѣхъ, добрыхъ).*

Слова *пѧть — дєсѧть,* а також *сѫто* і *тысѧча,* на відміну від попередніх, означали конкретну сукупність з п'яти, шести і т. д. предметів, подібно до сучасних *шестірка (коней),* рос. *пяток (яиц),* і граматично були іменниками. Вони керували залежними від них іншими іменниками, вимагаючи від них форми род. відм. мн.: *пѧть чєловѣкъ, сємь вєрстъ* і под. При числових назвах *пѧть — дєсѧть,* як і при інших іменниках, могли бути прикметники чи інші означення: *дроуго(у)ю пѧть талантъ* (1307 р., Ср., II, 1796), *та пѧть лѣтъ* (XIV—XV ст., Ср., II, 1797) тощо.

Пѧть — дєвѧть відмінювалися (тільки в однині) як іменники жіночого роду на **ї**:

Н. — Зн.	пѧть
Р. — Д. — М.	пѧти
Ор.	пѧтью

Слово *десѧть* мало форми однини, множини і двоїни іменника чоловічого роду на приголосний:

	Однина	Множина	Двоїна	
Н.	*десѧть*	*десѧте*	Н. З.	*десѧти*
Р.	*десѧте*	*десѧть*	Р. М.	*десѧту*
Д.	*десѧти*	*десѧтьмъ*	Д. О.	*десѧтьма*
Зн.	*десѧть*	*десѧти*		
Ор.	*десѧтью*	*десѧтьми*		
М.	*десѧте*	*десѧтьхъ*		

Однак з часом це слово набуває форм, характерних для *пѧть — дєвѧть* (род. і місц. одн. *десѧти* тощо).

Сѣто відмінювалось як іменник середнього роду о-основ *(сєло* і под.), *тысѧча* — як іменник з основою на **-а**.

Кількість, більша за десять, у давньоруській мові, як і в попередні часи, позначалася словосполученнями різного характеру: *двѣ на десѧте* (Усп. зб., XII—XIII ст., 77), *ѡба на десѧте* (107), *до пѧти на десѧте* (86), *тридесѧтъ* (ПР, 1282, 72), *седмь десѧтъ* (ЄО, 1056—1057, 232), *двѣстѣ* (СГ, 1284, 66) *и двесте лѣтъ и ѡсмьдесѧтъ лѣтъ и три лѣта* (63). Однак щодо назв чисел другого десятка можна констатувати тенденцію до перетворення давніх словосполучень на складні слова, пор.: *одинадесять* (Ср., III, 614), *одинънатцѧть* (614); у XIV ст. засвідчені й форми *двадцать* (Ср. , I, 637), *тридцать* (Ср., III, 994).

Новотворами давньоруської мови є числівники *сорокъ* і *дєвѧносто. Сорокъ* заступило давніше *четырє десѧте,* аналогічне іншим словосполученням на позначення десятків. У давньоруській мові слово *сорокъ* мало значення «мішок, у який вкладали чотири десятки шкірок соболів або білок (набір на шубу)». Такими мішками з шкірками *(сороками)* розраховувалися при обміні, торгових операціях тощо: А далъ... на тихъ трехъ селѣхъ *полшестадесять сороковъ* бѣлки, а пополонка конь воронъ *пять сороковъ,* ...въ *трехъ сорокѣхъ* белки (Ср., III, 465). Менш імовірним є зв'язок давньоруського слова *сорокъ* з гр. τεσσαράκοντα, τετταράκοντα «сорок», що могло бути запозиченим у часи жвавих торговельних зносин з Візантією.

У значенні «чотири десятки» слово *сорокъ* засвідчено вже Руською правдою (за Синодальним списком): Аже кто оубиѥть кнѧжа моужа въ разбои, а головника не ищють, то вирьвноую платити, въ чьѥи же вьрви голова лежить, то к̃ гр(в)нъ, паки (ли) людинъ, то *сорокъ* гривенъ (123). Пор. також: А наимитовъ было числомъ *сорокъ* человекъ (Ср., III, 465).

На позначення дев'яти десятків давньоруські пам'ятки спочатку знали словосполучення *дєвѧть дєсѧтъ* (наприклад, в Остромировому євангелії: Радоуѥтьсѧ о нѥи паче неже о *дєвѧтидесѧтъ и девѧти* не заблѧжьшиихъ). Однак наприкінці XIV ст. з'являється і згодом стає панівною форма *дєвяносто,* вперше засвідчена в грамоті 1385 р.: *дєвяносто* третѥ (П., 1385, 64). В інших слов'янських мовах це слово

відсутнє, але повними відповідниками йому є лат. nōnāgintā ← *novenāginta, гр. ἐνενήκοντα ← *ἐνϝενήκοντα, гот. niuntēhund «дев'яносто», тому є підстави реконструювати його як індоєвропейське діалектне *neu̯enə(d)k'mtə «дев'ятий десяток», що збереглося на слов'янському грунті лише в східнослов'янських мовах [2].

Якщо прийняти таку гіпотезу, то в першій частині цього складного слова збереглася давня основа числівника *neu̯n, яка в слов'янських мовах без форманта -t- не існує: прасл. *deven-o-sъto (пор., однак, сказане вище про *дев'ясил*).

І *сорокъ*, і *девѧносто* відмінювались подібно до інших о-основ: *в семи сорокѣхъ* (Ср., III, 466), *одиномъ девяностомъ* (Ср., I, 650), *во единомъ девяностѣ* (там же).

Назви для розрядів після *тысѧча* вживалися рідко: *тьма* «десять тисяч» (за іншою системою — «мільйон»), *легіонъ* «сто тисяч» (або «мільйон мільйонів»), *леодръ* «мільйон», *воронъ* «десять мільйонів», *колода* «сто мільйонів» або невизначено велике число.

Дробові величини в давньоруській мові позначалися іменниками *полъ* (1/2), *трѣть* і *трѣтина* (1/3), *четь* або *четвьрть* і *четвьртина* (1/4); слово *полъ* відмінювалося, як і інші іменники й-основ; *трѣть, четвьрть* — як основи на **-ї-** жін. р. Далі частини цілого позначалися іменниками на **-ина**: *пѧтина* (1/5), *осмина* (1/8), *десѧтина* (1/10). Всі дробові на **-ина** мали такі ж форми, як і інші іменники а-основ.

Для позначення цілого з половиною вживалися словосполучення типу *полъ вътора, полъ третья* «два з половиною», *полъ пѧта* «чотири з половиною», *полъ трѣтьѧ десѧтѣ* «двадцять п'ять», *полъ вътора съта* «сто п'ятдесят» тощо: *полътретиѧ десѧтѣ* гривнъ (Хр., бл. 1130, 33). Можливі були також сполучення з назв дробових величин: *полъ трѣти* «одна шоста», *полъ полъ трѣти* «одна дванадцята», *полъ четвьрти* «одна восьма», *полъ полъ полъ чети* «одна тридцять друга».

Утворення *обои, дъвои, трои, четверы, пѧтеры — десѧтеры* були відомі давньоруській мові, але пам'ятки засвідчують зміни в їх семантиці і поступовий вихід з ужитку. При цьому частота вживання цих слів зменшується із зростанням числа, позначуваного ними. Для перших трьох слів є приклади вживання їх у давньому розподільчому значенні (значенні розчленованої кількості):

обои «ті й другі»: Оставите коупьно расти *обоѥ* (плѣвелы и пшеницѫ) до жатвы (ЄО, 1056—1057, 241), въ двѣ ѥстьствѣ бжьство и чловѣчьство... *въ обоѥмь* съвьршена (Ізб. 1076, 208), *Обои* живѣи и мртвии; І сташа *обои послы* на Ꙗрославли дворѣ (Ср., I, 531);

дъвои «два, двоє (різних)»: Идѣ же святая богородица видѣла *двои люди*, едины смѣющеся, а другыи плачющася (Ср., I, 641), Будущее же *въ двоѥ* дѣлится: въ помалѣ бывающее и въ будущее

[2] Див.: *Prusik F.* Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, 35, 1898, S. 599; Этимологический словарь славянских языков. Проспект. Пробные статьи. М., 1963, с. 45; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка, т. 1. М., 1964, с. 492.

(Ср., I, 641), *дъвою сѣтованию* сѣтоую и тоужю (по вбитих батькові і братові.— *Ред.*; Усп. зб., XII—XIII, 51), аже боудоуть *двою моужю* дѣти, а одинои матери (ПР, 1282, 129), *двою послоухоу* ѡдиного немчича а дроугого роусина (СГ, XIII—XIV, 22);

трои «три (різних)»: Таче *троꙗ (книги)* Соломонѧ: Съборьникъ, Пѣсни же и Притъча (Ізб. 1073, 253), Соущьство нераздѣльно и трисъставьно единого *троего* ба (Ср., III, 1001).

Поряд з цим числівникові прикметники *дъвои, трои* вживалися і в значенні кількісних (зокрема, при pluralia tantum): до *двою гривноу* (ПР, 1282, 124), дати ѡт *двою капью* воскоу (СГ, XIII—XIV, 29), и ѡковаша и въ *двои ѡковы* (Ср., I, 641), *трои пчелы* (Ср., III, 1001), *Двери* же имать *трои* (Ср., III, 1001), *трои сани* (СГ, XIII—XIV, 79). У сполученні *коуръ по двоѥ* (ПР, 1282, 124) можна припустити значення «по дві пари» (пор. також семантику сполучень *двои, трои* з pluralia tantum).

Для *четвѣръ (четворъ), пѧтѣръ (пѧторъ)* і т. д. у давньоруській мові більше характерне значення кількісних: *с троѣ* или съ *четверы пригърьщѣ* (Усп. зб., XII—XIII, 116), бысть же моръ во Псковѣ, яко же не бывалъ таковъ: гдѣ одному выкопали гробъ, ту *пятеро* и *десятеро* головъ въ одинъ гробъ вложили (Ср., II, 1794). Проте деякі випадки вживання цих слів дозволяють припустити, що вони підкреслюють саме різний характер перелічуваних предметів: А которыи исцы вымоу(т)... грамоты *двои* или *трои* или *пѧтеры* на ѡ(д)ну землю (Ср., II, 1795).

В давньоруській мові утворення типу *дъвои, пѧтѣръ* ще зберігають здатність змінюватися за родами, числами та відмінками: *обои, дъвои, трои* відмінювалися, як присвійні займенники *мои, твои, свои* (пор. единого *троего* ба і под.), а *четвѣръ (четворъ), пѧтѣръ (пѧторъ)* і под.— як неособові займенники (пор. *котѣръ, которъ*): въ пѧтерьницахъ кънижьныихъ *четверѣхъ* (Ізб. 1073).

Порядкові числівники (прикметники) першого десятка становили в давньоруській мові стабільну групу числівникових слів: вони продовжували функціонувати в своему давньому значенні і відмінювалися подібно до інших нечленних та членних прикметників.

Порядковість до складених кількісних числівників на позначення чисел другого десятка, назв десятків і сотень та до інших сполучень виражалася в давньоруській мові словосполученнями, де всі компоненти або один з них (частіше останній) є порядкові числівники: въ *четвьрьтодесѧтьноѥ* бо и *вътороѥ* лѣто (Ізб. 1073, 250), *девѧтьдесѧтнаго* псалъма (Ізб. 1076, 576), начѧтъкъ *шестьдесѧтьнаго* (537), въ *тридесѧтьноѥ* лѣто (Ср., III, 994). З кінця XIV ст. стає більш звичним вживання кількісних числівників у формі називного відмінка з порядковим останнім компонентом: лѣтъ *тисѧча и триста ѡсмьдесѧтъ шестаго* (СГ, 1386, 74).

§ 58. Числівники в українській мові. Еволюція слів на позначення числа й кількості в українській мові, як і в інших слов'янських, відбиває дальше становлення числівників як специфічної

лексико-граматичної категорії, як частини мови. Початок цього становлення сягає дописемного часу, пам'ятки давньоруської і староукраїнської мов, сучасна українська мова засвідчують різні його етапи.

Основою тих змін, яких зазнали числівники за час усієї їх історії, є еволюція семантики числівникових слів. Від кількісної ознаки предмета та від позначення сукупності конкретних предметів вони поступово еволюціонували в бік слів з виразно абстрактним значенням математичного числа. Семантична еволюція супроводжувалася еволюцією граматичних форм, для якої характерне не тільки вироблення нового, а й, мабуть, ще більшою мірою втрата здавна властивого.

Пам'ятки української мови засвідчують повну наступність тенденцій, що проявилися вже в давньоруській мові. Кількісні числівникові назви продовжують становити стрижень усієї системи слів на позначення кількості й числа. Розвиток їх проходить, головне, по лінії уніфікації форм, зменшення строкатості у відмінюванні колишніх прикметників та іменників. Однак повністю ця строкатість не усунена й досі: єдиної послідовно витриманої системи словозміни числівники не мають. Насамперед числівникові імена поступово втрачають категорію числа та категорію роду. При цьому чим менше число, позначуване числівником, тим більша його архаїчність, чим більше число, тим швидше можна чекати інновацій у відмінюванні відповідного числівника; очевидно, це явище пов'язане з вживаністю числівників у мові, що (за незначними винятками, до яких відносяться, зокрема, слова *десять* і *сто)* зменшується із зростанням числа.

Числівник *один, одна, одно (одне)* до цього часу повністю зберіг свої давні форми займенникового відмінювання і продовжує узгоджуватися з іменником у роді, числі та відмінку. Дуже поширені в українських пам'ятках форми *єдинъ, єдина, єдино (єдине)* є церковнослов'янізмами, нерідкі й полонізми *єден, єдна, єдно, єдні.*

Український числівник *два, дві* продовжує давньоруські форми *дъва, дъвѣ*. Цей числівник також зберіг розрізнення за родами, однак на відміну від давньоруської мови, де форма *дъвѣ* була спільною для жін. і середн. р., з часом форма середн. р. стала тотожною формі чол. р.: *два* (очевидно, внаслідок загального паралелізму форм чоловічого і середнього родів). Випадки такої заміни форм фіксуються з XIV ст.: *два дворища* (П., 1391, 106), однак нормою для пам'яток ще довго залишається форма середн. р. *дъвѣ: двѣ селѣ* (П., 1378, 61), *двѣ сєлищи* (Рус., 1429, 36), по *двѣ* або по три *вѣд(ь)ра* (ПЄ, 1556—1561, 346), *две ведри* (Т., 1600, 673), *двѣ казаньѧ* (Т., XVII, 673), навіть *двѣ жителѣ* (АБ, 1685, 96). Паралельно й *обѣ оцѣ* (ПЄ, 1556—1561, 79 зв.).

Форми *дъва, дъвѣ* (сучасні *два, дві)* є формами двоїни: саме в такій формі мав бути іменник, сполучаючись з числівником *дъва,* і тільки таку форму міг мати сам числівник, оскільки він узгоджувався з іменником. У сучасній українській літературній мові

залишком старовини є числівник *двісті* (← *дъвѣ сътѣ*). У говірках української мови ще й досі живими є сполучення типу *дві відрі, дві слові* (пор. *дві оці* у Марка Вовчка).

У непрямих відмінках у зв'язку з загальним занепадом двоїни на східнослов'янському грунті форми двоїни в числівнику *два, дві* поступово витісняються відповідними формами множини. У XV—XVI ст. і навіть пізніше у родовому — місцевому відмінках зустрічаються ще давні форми двоїни *дъвою* (займенникова), *дъву* (іменна): о *двою* слѣп(ь)цю (ПЄ, 1556—1561, 13 зв.), о *двою* приказаню (93 зв.), бє(з) зло(т) *двоу* (АО, 1618, 151). Однак з кінця XV ст. вживаною є і форма *двохъ*, де давня основа *дъво-* поширена флексією **-х**, що з'явилася під впливом форм *трьхъ, чєтырьхъ* та займенникової відміни *(тѣхъ):* придавши єи єпископовъ *двохъ* (АЮЗР, 1494, II, 112), на ты(х) *д(ь)во(х)* заповѣдє(х) (ПЄ, 1556—1561, 96 зв.), ѡ(т) *дво(х)* лѣть (25), *дво(х)* воло(в) (АЖ, 1583, 54), бє(з) *дво(х)* злот (АО, 1605, 101).

Поряд з *двохъ* у деяких пам'ятках зустрічається й форма *двухъ*: *мои(х)... двухъ* (АЖ, 1583, 55), *двухъ* члвко(в) (56). Давня основа *дву-* збережена в деяких волинських і надсянських говірках.

У XV—XVI ст. утворюються також форми давального відмінка *двомъ* і орудного *двома,* де при основі *дъво-* закінчення **-м, -ма** з'являються з давньоруських *трьмъ, чєтырьмъ, тѣмъ* (давальний множини) і з давального — орудного двоїни *дъвѣма, обѣма, тѣма: двома* стрѣльцема (Т., 1445, 673), *дво(м)* г(с)пдарємь слоужити (ПЄ, 1556—1561, 292 зв.), гусє(м) *дво(м)* (АЖ, 1583, 52), межи дорогами *двома* (АБ, 1682, 93). Нові форми певний час були паралельними давній формі давального — орудного двоїни: *двѣма* рыбами (ПЄ, 1556—1561, 65 зв.), *двѣма* разбойниками (324), *двєма* тисєчма (АЖ, 1582, 43), зо *двєма* хлопчи (1583, 50).

Подібною була й доля числівника *оба.* Поруч із давніми формами двоїни — родового — місцевого *обою, обу:* съ ѡбою сторону (П., 1352, 31), *обу* стороне (АБ, 1637, 16) та давального — орудного: з *обема* береги (П., 1376, 54), *обѣма* (ПЄ, 1556—1561, 244) — у XV—XVI ст. з'являються нові *обохъ, обомъ, обома:* по ѡбохъ сторонахъ (Р., 1459, 171), призвавь ѡбохь на дєсѧ(т) (ПЄ, 1556—1561, 162 зв.), изь ѡбоманадєсѧть (171 зв.), з *обо(х)* ко(н)цю(в) (АО, 1596, 89), на рукахъ ѡбо(х) (АЖ, 1583, 60), *обома* стронами (АО, 1592, 85), але й *обѣманадесѧтє* (ПЄ, 1556—1561, 85).

З XVI ст. фіксуються й форми *обадва* (ПЄ, 1556—1561, 69 зв.), *обудву* (КА, 1560), що, як і пізніші *обидва* (АО, 1603—1604, 98), *обыдвѣ* (АО, 1614, 137), є закостенілими залишками двоїни. Давня займенникова форма двоїни збережена у таких утвореннях, вживаних у сучасній літературній мові, як *двоюрідний, обоюдогострий, обоюдний.*

Можна констатувати ряд випадків, коли форми *два, оба* залишаються незмінними, не узгоджуються з відповідними іменниками в роді, а інколи й у відмінку: на *два* могилы (Рус., 1446, 99), ины(х) *два* злодѣевъ (ПЄ, 1556—1561, 476), за *два* моныты (АО, 1577, 57), *оба* чя(с)ти (АО, 1606, 106) тощо.

У відмінюванні числівників *три, чотири* найважливішою зміною, яка фіксується як тенденція ще давньоруськими пам'ятками, є втрата граматичної категорії роду: форми чол. р. *триѥ, чєтырє* зустрічаються лише зрідка, у пізніших пам'ятках вони одиничні: *триѥ* ⁓лвци (П., 1386—1418, 72), *трє* брата (АО, 1582, 71), всѣ *трє* (1630, 177), *чєтирьє* (ПЄ, 1556—1561, 203 зв.). Є випадки вживання колишніх числівникових форм чоловічого роду при іменниках жіночого: *триє* с(ш)туки полотна (АЖ, 1583, 60). Панівними ж є *три, чотыри* — з походження форми наз. відм. жіночого і середнього роду, що поширилися також на чоловічий рід: *три* рубли (П., 1347, 26), *три* злоты(х) (АО, 1596, 88), *три* часы (ПЄ, 1556—1561, 481 зв.), *чотыри* дни (395), *чотыри* золоты(х) (АЖ, 1582, 44).

Ці форми є сучасною літературною нормою; у карпатських говорах, однак, зберігаються давні форми чол. роду *триє, штириє, чотире, штире* (у спеціальній функції чоловічо-особових: *триє парібці* і под.).

У непрямих відмінках виразною є тенденція до уодноманітнення форм числівників *три, чотири* з формами числівника *два.* Так, у род. відм. давні форми *трии, чєтыръ* (пор. у XIV ст.: ис тѣхъ *трии* волостии — Р., 1386—1418, 35; купилъ... во всѣхъ *трии* — Р., 1370, 18) витісняються новішими формами на **-х**, що виникли під впливом форм *двох,* а також близьких форм місц. відм. *трьхъ, чєтырьхъ* і відповідних займенникових *(тѣхъ, добрыхъ): трє(х)* свѣ(д)ковь (ПЄ, 1556—1561, 80), си(х) *чтырєхъ* (18), с ты(х) *трє(х)* частїи (АО, 1582, 71), з волу(в) *чтырє(х)* (1596, 88).

В орудному відмінку на місці старих форм на **-ми** (со *трими* присѣлки — П., 1394, 125; *чєтыр(ь)ми* — ПЄ, 1556—1561, 482) під впливом *двома (обома)* з'являються форми на **-ма**: *трєма* гри(в)нами (АО, 1578, 61), з *чтирма* ступеньми (АП, 1684, 20), *чотырма* стами (1689, 44).

За аналогією до **о** в *двох, двом (обох, обом)* виникає **о** замість **е** й у формах *трьох, чотирьох, трьом, чотирьом, трьома;* пор.: вєпро(в) трєтяко(в) *тро(х)* (АЖ, 1583, 59), лѣтъ ѡтъ два(д)цати *тро(х)* (64), *с трох* коп грошей (АБ, 1615, 10), всѣхъ *чотирохъ* (1696, 104), *чєтыро(х)* єv(г)листовь (ПЄ, 1556—1561, 481 зв.), нам *тромъ* выдавалъ (АБ, 1696, 103), огород из *трома* нивами (1688, 102), *трома* д(ь)ны (ПЄ, 1556—1561, 194).

Числівники *п'ять — дев'ять* у сучасній мові в називному — знахідному відмінках не асоціюються з іменниками жіночого роду на **-ь** (колишніми **ї**-основами типу *молодь*) і втратили, як правило, здатність сполучатися з означеннями (у тих рідких випадках, коли означення все ж є, числівник виступає як ім'я середнього роду).

Давні форми непрямих відмінків числівників *п'ять — дев'ять* майже повністю відбиті пам'ятками різного часу: по *пѧти* конє(и) (Рус., 1487, 43), до *пѧти* лѣть (АО, 1581, 69), *шести* (П., 1359, 34; АЖ, 1582, 40), по *ѡсми* грошє(и) (АЖ, 1582, 44), в *девети* лѣтех (АП, 1683, 10). Однак поруч з цими успадкованими формами з'являються нові, аналогійні. Так, в орудному відмінку замість закін-

чення **-ью, -ию** (*шестью* — П., 1356, 33; 1399, 143) під впливом форм *двома, трьома, чотирма*, а також форми давального — орудного двоїни *десятьма* з'являється закінчення **-ома, -ма**: *пѧ(т)ма* хлѣбы (ПЄ, 1556—1561, 65 зв.), *пя(т)масты* копами (АЖ, 1582, 44). Вплив відповідних форм числівників *два, три, чотири* відбивають і інші відмінки: по ѡсмо(х) днєхъ (ПЄ, 1556—1561, 256), без *пятє(х)* гро(ш) (АО, 1596, 88). Ці нові варіанти фіксуються пам'ятками з XVI — XVII ст.

Форми *п'ятьох — дев'ятьох* (род. — місц.), *п'ятьом — дев'ятьом* (дав.), *п'ятьма, п'ятьома — дев'ятьма, дев'ятьома* (орудн.) з часом поширилися і є нормою в сучасній літературній мові.

Дєсѧть поступово набуває в українських пам'ятках таких же форм, як числівники *п'ять — дев'ять:* поряд з давніми формами у XVI—XVII ст. зустрічаються новіші: о *дєсѧтихъ* дєвахь (ПЄ, 1556—1561, 15), єдинь з(ь)мєжи *д(ь)ванадєсѧто(х)* (113), *дєсѧтємь* дєвица(м) (455). Пам'ятки засвідчують вживання форми орудн. відм. двоїни у функції орудн. відм. мн.: *дєсѧ(т)ма* тисѧч(ь)ми (286 зв.), над *дєсѧ(т)ма* мѣсты (305). Як і більшість числівників, *десять* втрачає категорії роду й числа.

Разом з тим широка вживаність числівника *десять* як назви одиниці першого розряду десяткової системи сприяла збереженню деяких архаїчних форм цього слова, зокрема в сполученнях з числівниками на позначення назв десятків, з яких виникли сучасні *п'ятдесят, шістдесят* тощо, виступає форма род. відм. мн. основ на приголосний.

Назви чисел другого десятка, що передавались у давньоруській мові числівниковими словосполученнями *одинъ на дєсѧтє* «одинадцять», *дъва (двѣ) на дєсѧтє* «дванадцять», *чєтырє (чєтыри) на дєсѧтє* «чотирнадцять», *пѧть на дєсѧтє* «п'ятнадцять» і под., з часом перетворюються в українській мові на складні слова, а потім внаслідок стягнення, редукції та спрощення приголосних у другій частині втрачають характер складних слів і в сучасній мові сприймаються як прості. У пам'ятках засвідчено різні етапи перетворень, яких зазнають ці слова: *едини(ж) на дєсѧть* (ПЄ, 1556—1561, 477), *дванадєсѧть* (245 зв.), *чтыр(ъ)надєсѧть* (22 зв.), *сє(д)мьдєсѧть* (2 зв.), *дванадєсѧтє* (Рус., 1408, 70), *пѧтнадєсѧтє* (70), *єдана(д)цатъ* (АЖ, 1583, 60), *двана(и)ца(т)* (АО, 1611, 129), *дванацѧтъ* (Т., XVIII, 674), *шєстна(д)цатъ* (АО, 1682, 195), *одинадцат* (АБ, 1659, 57), *семнадцят* (1670, 81).

Поруч з *дванадєсѧть, двана(и)ца(т)* і под. у пам'ятках є й утворення *оба на десѧть* (ПЄ, 1556—1561, 147), *обѣманадєсѧтє* (85), які пізніше вийшли з ужитку.

У сучасній літературній мові усталилися форми *одинадцять, дванадцять, п'ятнадцять* тощо; у говірках, зокрема південно-західних, редукція і спрощення другої частини *на дєсѧтє* пішли ще далі: *једенац, штирнац, шіснац* і т. п. (лемківський говір), *одинайці, дванайці, тринайці* і т. п. (західнонаддністрянські говірки).

За аналогією до *одинадцять, дванадцять* і т. д., *п'ятдесят, шість-*

десят і т. д. утворено й *кількандцять (кількадесят): кильканадцать* тисяч (ЛСам.), *колкадеся(т)* лѣ(т) (АЖ, 1583, 64), *килька десять* золотих (АП, 1685, 27—28). Є навіть *кількандсто: до килкунасту чоловека* (АЮЗР, 1608, 1, 288).

У словосполученнях типу *одинъ на дєсѧтє, пѧть на дєсѧтє* у давньоруській мові відмінювалася перша частина, друга ж *(дєсѧтє)* лишалася незмінною. В українських пам'ятках таке відмінювання засвідчене дуже незначною кількістю прикладів: *єдини(ѭ) на дєся(т)* оучєници (ПЄ, 1556—1561, 123), *из ѡбоманадєсѧть* (171 зв.), *двеманадцат* (КА, 1560) тощо. Числівники *одинадцять — дев'ятнадцять* в українській мові починають відмінюватися так само, як *п'ять — десять: одинадєсѧтємь* ап(ст)ломь (ПЄ, 1556—1561, 330 зв.), ѡ(т) лика *дванадєсѧтихь* (17), єдинь з(ь)мєжи *д(ь)ванадєсѧто(х)* (113), бєзь *єдєна(и)цѧти* гро(шии) (АО, XVI, 46), *дванадцети* (АП, 1683, 2), *дванадцѧтма* звѣздами (Т., XVII ст., 674).

Назви десятків із числівникових словосполучень також поступово перетворюються на складні слова. При цьому значних фонетичних змін та редукції зазнають лише назви перших двох десятків, що уподібнюються назвам чисел другого десятка: *двадєсѧть* (ПЄ, 1556—1561, 104 зв.), *тридєсѧтє* (Рус., 1408, 70), але частіше *тридцять* (П., 1398, 135), *двадцѧть* (Рус., 1407, 35), *тридъцать* (1480—1484, 42), *два(и)ця(т)* (АО, 1574, 50), *трыдцать* (АБ, 1637, 15).

Складні числівники на позначення п'яти — восьми десятків повністю зберігають особливості колишніх словосполучень (з тими фонетичними змінами, яких зазнавали й усі інші слова в українській мові): *пѧтьдєсѧть* (ПЄ, 1556—1561, 244), *пядеся(т)* (АО, 1604, 101), *патдесят* (АБ, 1655, 54), *шистьдесѧтъ* (П., 1359, 34), *шестьдеся(т)* (АЖ, 1583, 51), *сѣмъдесѧтъ* (П., 1378, 59), *семъдєсѧтъ* (Рус., 1489, 47), *осмдесятъ* (П., 1388, 88), *воусмъ деся(т)* (АО, XVI, 43). Пор. і сучасні літ. *п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят.*

Для назв чотирьох і дев'яти десятків у сучасній літературній мові усталилися числівники *сорок* і *дев'яносто,* однак у пам'ятках (особливо тих, що відбивають старослов'янський та польський вплив) і в говірках (зокрема південно-західних) вживаються й утворення, аналогічні назвам інших десятків: *чотирьдєся(т)* (ПЄ, 1556—1561, 348), *чєты(р)дєся(т)* (АО, 1626, 169), *чтири десять* (АП, 1684, 19), *девѧтьдесѧть* (Рус., 1499, 63), *девѧ(т)дєсѧ(т)* (ПЄ, 1556—1561, 80), *девѧтдєся(т)* (АО, 1583, 75). Пор. і *чотирдесат* у деяких західнополіських, *штередсять, штиридсять, штиридцять* і под. у лемківських, *девїідесять, девідесять* у наддністрянських і карпатських говірках [3].

Числівники *двадцять — тридцять* у пам'ятках відмінюються так само, як і *одинадцять — дев'ятнадцять:* по *три(д)цати* копъ (Рус., 1489, 45), по *два(д)ца(ти)* грошеи (1499, 63), *двацѧ(т)ма тисѧчами* (ПЄ, 1556—1561, 286 зв.— 287), лѣтъ болшъ *тридцати*

[3] Див.: АУМ, т. 2, карта № 230.

(АБ, 1687, 100); давнє відмінювання обох частин сполучення відбиває незначна кількість форм: *двемадесѧтьма* (Т., XV, 673), из *двѣманадєсѧ(т)ма* (ПЄ, 1556—1561, 139 зв.), два же ѡ(т) *се(д)мидєсѧти(х)* (17) тощо. З часом спрощується й відмінювання слова *сорок,* пор.: *по сороку грошє(и)* (Рус., 1499, 63).

У сполученнях, з яких виникли числівники *п'ятдесят — вісімдесят,* відмінювалася лише перша частина: по *шестидесят* грошей (П., 1347, 25), по *шести десѧть* (1386—1418, 72), по *пѧтидєсѧ(т)* (ПЄ, 1556—1561, 254 зв.), *пѧтидесѧ(т)* (АО, 1573, 48); є, однак, випадки відмінювання й обох частин: ѡ(т) *се(д)мидєсѧти(х)* (ПЄ, 1556—1561, 17). З XV—XVI ст. пам'ятки засвідчують поступове зближення відмінювання числівників *п'ятдесят — вісімдесят* і *п'ять — десять, одинадцять — двадцять, тридцять.*

Сѫто (давня **о**-основа) в українських пам'ятках зрідка ще зустрічається в своїх давніх формах різних відмінків однини, двоїни і множини: *ста* лѣ(т) (Рус., 1445, 37), по *сту* копъ (1489, 46), девят *сот* (П., 1396, 128), чотырма *стами* (АП, 1689, 44). Нерідко різні форми змішуються і заступають одна одну: *чотырысто* (П., 1322, 22), *чотыристе* (Рус., 1499, 63), *двѣста* (АО, 1625, 166). Навіть ще у Т. Г. Шевченка є *стома* — орудн. відм. двоїни у значенні множини: город із *стома* церквами. У сучасній мові для всіх непрямих відмінків усталилась форма *ста.*

Назви двох і більше сотень в українських пам'ятках позначалися, як і в давньоруських: *двѣстѣ* (П., 1396, 135), *трыста* (1389, 103), *четыриста* (1399, 140), *пѧтьсотъ* (Рус., 1487, 43), *шестсотъ* (АБ, 1637, 14). Відомі аналогічні словосполучення слова *сот* з числівниками другого десятка: *єі сотъ* коло(д) «п'ятнадцять сот» (П., 1386—1418, 72).

У непрямих відмінках здебільшого змінювалися обидві частини словосполучення (складного числівника): *двема сты* копами грошей (Т., 1485—1500, 675), тыхъ *двохъсот* золотыхъ (1642, 684), до *двохъ сотъ* коругвей (XVII ст., 684), *чотырма стами* (АП, 1689, 44), *пя(т)масты* копами (АЖ, 1582, 45). Відмінювання обох частин складних назв сотень є нормою і для сучасної української мови. При цьому зберігаються давні числівникові форми: *п'ятистами, восьмистами* тощо.

Складені кількісні числівники, якими позначаються одиниці з десятками, одиниці з десятками й сотнями, десятки з сотнями й тисячами і т. п., здебільшого відмінювалися в усіх своїх складових частинах: *десѧ(т)ма тисѧчами* (ПЄ, 1556—1561, 286 зв.), по *двадцати и пети* копъ (Т., 1573, 673), не отдано *двадцяти и шести* коней (1688, 673). Відмінювання всіх складових частин подібних утворень є нормою й сучасної мови.

На позначення дуже великої кількості в пам'ятках інколи вживається давнє слово *тма:* без(ъ) числа без(ъ) числъ, тысѫща тысѫщ(ь) *тъм(ъ)* (П., близько 1390, 106), без числа *тємъ* люде(и) за де(н) помрєтъ, а без числа *тмами тє(м)* родя(т)сѧ (К. З., к. XVII — п.

XVIII, 215). Можливі були й інші, описові засоби: *мнозство, лѣчбы немаш (АП, 1690, 52).*

Числівникові прикметники *двои, двоя, двоє, обои, обоя, обоє, трои, троя, троє, четвер, -ера, -еро — десятер, -ера, -еро* в українських пам'ятках частково ще зберігають свої давні відмінкові форми: с *ѡбою* сторону (П., 1352, 31), *двоєго* ѡдѣна (ПЄ, 1556—1561, 49), *обоя* сторона (АБ, 1640, 35), нам *двоим* (АП, 1683, 14), *девятеры* нбса (Т., XVII, 686), на *десятером* божихъ приказаній (П., 1388, 87), протѣв *десятеру* приказаню (Т., XVII, 703).

Сфера вживання таких прикметників — при парних назвах і іменниках pluralia tantum: нарукъвиц *двоѣ* (АБ, 1663, 66), на руках *обоих* (АП, к. XVII, 54), порток синѣх *двое* (АП, 1685, 129), чєрєз *трои* двєри (АЖ, 1583, 50), в усталених сполученнях, як *десятера приказанія* тощо. Своє давнє значення — вказувати на кількість предметів з підкресленням їх неоднорідності — прикметники *двои, трои, четвер — десятер* поступово втрачають, семантично вони зближуються з кількісними числівниками. Однак у пам'ятках є приклади і давньої семантики цих утворень: и *ѡбоє* («чоловік і жінка, подружжя».— *Т. Л.*) сѧ были постарѣли (ПЄ, 1556—1561, 205), дѣтєи *сємєро* ч(ь)тыры сны а тры доч(ь)кы (338 зв.).

Особливо поширеними в пам'ятках XVI ст. і пізніших є утворення на **-еро** (середн. р. одн.); найчастіше ними позначалася кількість свійських тварин: кля(ч) *чєтвєро* (АЖ, 1583, 56), *пятєро* свинє(и) (там же), овец *осмеро* (АБ, 1638, 24), гусей *шестеро* (26), овец *девятеро* (1670, 82).

За аналогією до *четвер — десятер* з XVI ст. з'являються утворення на **-ер** від одиниць другого десятка і від назв десятків: свинє(й) єго властны(х) *три(д)цатътєро* (АЖ, 1583, 55), овец *двоенадцетеро* (АП, 1683, 14), овец *двадцетеро* (там же), гусей... сирых *двадцетеро* и *семеро* (Т., 1588, 683).

З часом форми чоловічого та жіночого роду однини і форми множини в літературній мові поступово виходять з ужитку. У літературній мові залишилися лише скам'янілі форми називного — знахідного відмінка однини середнього роду *(двоє, троє, четверо* і т. д.), що мають значення кількісних числівників і вживаються частково паралельно з ними, частково ж у деяких спеціальних випадках (без означуваного слова, при займенниках або іменниках — назвах осіб чоловічої статі, при pluralia tantum тощо). Однак у діалектах можливі й форми множини у давньому розподільчому значенні (з вказівкою на неоднорідність предметів, що входять у зазначену числівником кількість).

Пор. у південно-західних говірках: *трои сватачі* «свати від трьох різних парубків», *дев'ятери косарі* «дев'ять груп косарів» тощо.

Своє відмінювання утворення на **-еро** втратили, у непрямих відмінках замість давніх їх форм виступають форми кількісних числівників.

Для позначення дробових величин в українських пам'ятках продовжують вживатися деякі утворення на **-ина**: *половина* (Рус., 1460, 112), *земли третина* (1499, 31), прода(л) *третиноу* ролѣ (АО, 1608, 119), брати *десѣтину* (Рус., 1463, 117).

З колишніх словосполучень *полъ вътора, полъ третьѧ, полъ пѧта* тощо виникають складні слова, в українських пам'ятках досить поширені: *полъвтора* гроша (Рус., 1408, 71), *поув(ь)тритѧ* (с. XV, 45), дани *по(л)трѣти* колоды (1480/1484, 42), *полъчѣтвѣ(р)ты* стыръты золото(г) (АО, 1550, 43), *пившеста* (АБ, 1663, 68), *полсемы копы* (1637, 17), *полосма* (1640, 35). Аналогічні утворення з *пол-* зафіксовані й з назвами чисел другого десятка, з назвами десятків і сотень: за золотих *полодинадцати* (АБ, 1655, 51), *пу(л) тритѧна(и)цѧ(т)* золотого (АО, 1592, 83), отдал золотих *полчвартанадцетъ* (АБ, 1687, 100), *полшостанадцеть* (АП, 1625, 27), грошей вкрал *полъчварта ста* золотыхъ (АБ, 1686, 98), *полъдѣвѧноста* (Рус., 1445, 37), *полъ тритъа ста* коло(д) (П., між 1386—1418, 72), грошей вкрал *полчварта ста* золотыхъ (АБ, 1686, 98), ѡ(т) *полшеста ста* лѣ(т) (Тіт., 1625, 121).

З утворень на *пол-* у сучасній українській літературній мові найбільш вживаними є *півтора* (← *полъ вътора*), *півтори* (← *полъ въторы*), *півтораста* (← *полъ вътора съта*); інші трапляються рідко, хоча пор. у Т. Г. Шевченка: «Ой, виростеш, сину, за *півчверта* року», у І. Франка: «Довжників було на *півсема тисячі*». Утворення типу *піўтретя, піўчверта* поширені в південно-західних говірках [4].

Складні слова на *пол-* виступали переважно в називному — знахідному відмінку (форма в пам'ятці початку XVII ст. *пред полтормасты лѣтъ* є штучною і неприродною). У сучасній мові вони не відмінюються.

З дробових на **-ина** в сучасній мові залишилися лише *третина* і *десятина* (в іншому, нечислівниковому значенні — як міра землі тощо). Збереглося також слово *чверть* (пор. у пам'ятках: *чвѣ(р)ть ролѣ* — АО, 1611, 130; *три чвѣ(р)ти* — 1618, 151).

Однак усі давні слова на позначення дробових величин перебувають у сучасній українській літературній мові на периферії числівникових слів. У мові науки вироблено нову, дуже стрункy й послідовну систему термінологічних словосполучень як засобу означення найрізноманітніших дробових понять: *дві третіх, чотири п'ятих, три цілих і сім десятих* тощо.

Порядкові числівникові прикметники найдавніші українські пам'ятки зберігають в усіх їх формах. Однак з часом для перших двох слів в українській мові поширюються відмінні утворення. З кінця XV ст. в значенні давнішого *первый* (д.-р. *пьрвъ*) з'являється *перший* (← *пьрв-ьш-ий*) — форма вищого ступеня до *первый:* naboy perszy danyny (Рус., 1495, 56), єдинь з(ь) *пєрьшихъ* (ПЄ, 1556—1561, 255), в *пє(р)ши(м)* записѣ (АО, 1580, 66), *першого* мужа (АБ, 1637, 13). У XVIII ст. ця форма є панівною.

[4] Див.: АУМ, т. 2, карта № 228.

Порядковий *вътор*ъ був витіснений синонімічним *другий*, що часто вживався ще в давньоруській мові. Українським пам'яткам відоме переважно *другий: другій* раз (П., 1388, 87), у *другом*ъ пакъ лѣтѣ (П., 1393, 112), *другїи* сто(л)пъ (Рус., 1488, 124), *дроугыи* оучнкь (ПЄ, 1556—1561, 426), *други(и)* жупа(н) (АЖ, 1582, 40), на *дроугом*ъ полю (АО, 1596, 187). *Вътор*ъ зустрічається значно рідше: *во второе* (П., 1398, 135), *Wtoroho* Dnia (Рус., 1490, 48), *второиѣ* нєдєлѣ (АО, 1606, 105), *второго* малженства (АБ, 1655, 51).

Основы *пьрв-* і *вътор-* у сучасній українській літературній мові виступають у похідних утвореннях: *первина, первенець, первак, первинний, первісний, первісток, первувати* (пор. також складні слова *первоцвіт, первозимки* тощо), *вівторок, повторювати*.

Членних форм порядкові прикметники у вільному вживанні набули рано, зокрема *третій* має тільки членну форму вже в найдавнішій східнослов'янській пам'ятці: въ *третии* дьнь (ЄО, 1056—1057, 134 зв.), любо въ вторѫѭ, любо въ *третиѭѭ* стражѫ придеть (106 зв.). Іменні форми довго зберігаються лише в словосполученнях типу *полъпѭта, самъ сотъ* тощо.

З'являються форми порядкових прикметників до назв чисел другого десятка, назв десятків і сотень. При цьому пам'ятки XIV—XVI ст. засвідчують різноманітність форм: оу дн(с)ь *пѧдесѧтъны* (П., 1349, 28), *тысѧчею триисотъ шистьцѧтого шестого* (1366, 40), тисѧчного *трисотного ѡсмдесѧтого третего* (1383, 62), *шєстьнадєсѧтов* лѣто (Рус., 1408, 72), *девѧтєсотнов* (1452, 38), глава *вторанадесѧ(т)* (ПЄ, 1556—1561, 174), *пє(р)вогона(д)ца(т)* (АЖ, 1583, 54), июня *двасємого* (55), indykt czotyrnadcati (Рус., 1495, 59), *ѡсмъна(д)цсто(г)*[о] дня (АЖ, 1583, 59).

У XIV—XVI ст. і навіть у XVII ст. при відмінюванні цих форм змінювалася перша частина складного утворення: *чєтвє(р)тогона(д)ця(т)* дня (АЖ, 1583, 70), *пятогона(д)цятъ* (56), *сємогона(д)цатъ* (53), *осмогонадцатъ* (АБ, 1655, 154), *девятогонадцат* (1664, 73). Рідше змінювалися обидві частини: *осмогонадцетого* (АП, 1683, 3). З XVII ст. встановлюється переважно сучасний спосіб відмінювання: *двонадцатого дня* (АБ, 1637, 20), *деветнадцатого* (15), *трыдцатого* (15), *шестдесятого* (1659, 57), на листѣ *тринадцетом* (АП, 1683, 11).

Сполучення типу *самъ пѧтъ, самъ сотъ* (пор.: жонка з дє(т)ми *сама чєтвєрта* — Рус., 1480—1484, 42) виявляють тенденцію з часом перетворюватися на складні слова: *корову самотрет* (АБ, 1673, 83), Иванъ Цибуля, приихавъшы *самотрет* изъ чередникомъ и пастухомъ (1697, 105).

В цілому картина розвитку числівникових слів в українській мові, відбита писемністю, є досить строкатою. Частково це зумовлено тим, що пам'ятки фіксують особливості мови певних регіонів, де вони створювалися. Вживаність тих або інших форм у пам'ятках нерідко визначалася не наявністю цих форм у живій мові на відпо-

відній території, а традиціями писемної мови, впливовістю різних шкіл письма. Разом з тим через канцелярські штампи, стандартні звороти пробивалася й жива мовна стихія. Ось чому інколи немає послідовності навіть у межах однієї пам'ятки. Пор.: *єдино сєло* (Рус., 1490, 130) і там же *ѡдно сєлище; еден до другого* (АБ, 1661, 62) і *людми одними* (там же), навіть в одному реченні: *з одного города и едной статуры* (АП, 1683, 2), *полфтора гро(ш)* (Рус., 1460, 112) і там же *полтора гроша;* у Пересопницькому євангелії: *четырє(х)* (182), *четыро(х)* (103), єдинь *з(ь)мєжи д(ь)ванадєсѧто(х)* (113), єдин *змєжи дванадєсѧтихь* (185 зв.), єдинь *з(ь)мєжї дванадєсѧтєхь* (437 зв.); *двадєсѧть* (203 зв.) і *двацѧ(т)ма* (286 зв.). У пам'ятці XIV ст. можна знайти форму, морфологічно ідентичну сучасній літературній: июня *осмнадцатого* дня (П., 1389, 103), а для актів XVI ст., написаних майже через двісті років, характерні архаїчніші *ѡ(с)могона(д)ца(т)* (АБ, 1583, 55), *пятогона(д)цатъ* (56) тощо.

Свідченням змін у семантиці числівників, набуття ними все абстрактнішого значення кількості поруч з іншими явищами, що відбивають еволюцію граматичних форм, можуть бути зміни у формі означень, які зрідка виступають при числівниках або числівникових конструкціях: якщо в давньоруській мові означення мали форму жіночого роду, то в українських пам'ятках, поруч з жіночим родом (пор.: дати *ту сто купъ* — Рус., 1421, 64; мають нам дати на божъє нароженьє *сємъдесѧтъ золотыхъ,* а *другую сємъдесѧтъ золотых* мають намъ дати на свєтого юна дєнь — 1489, 47) з'являються й форми множини або середнього роду: нє далы *тѣхъ ста купъ* (Рус., 1421, 64—65), *тыи чтыры* (ПЄ, 1556—1561, 133), а *ово ше(ст)дєсѧ(т)* а *иное тридєсѧ(т)* (62); *иное тридєсѧ(т) иное ше(ст)дєсѧ(т)* а *иное сто* (140 зв.).

Історія числівників в українській мові — це історія уніфікації форм різних за походженням груп слів, об'єднаних семантично. Сучасні кількісні числівники позначають не тільки кількість предметів, а й абстрактну кількість — число. Семантично вони становлять у літературній мові суворо обмежену струнку систему і це визначило тенденцію до формальної струнксті: уодноманітнення форм колишніх прикметників і іменників, у тому числі й тих, що виникли із словосполучень.

У виробленні сучасних флексій українських кількісних числівників найбільшу роль відіграв вплив форм числівника *два* (флексії **-ох, -ом, -ома**).

Так звані збірні числівники виявились на периферії системи числівникових слів. Вони втратили форми непрямих відмінків, а в називному однини в більшості говірок вживаються лише форми числівників середнього роду.

ДІЄСЛОВО

ІСТОРІЯ ДІЄСЛІВНОГО СЛОВОТВОРУ

§ 59. Формування дієслівних класів. До кореня переважної більшості дієслів в індоєвропейських мовах приєднувалися суфікси основи, що вносили в значення кореня різні модифікації. Кожен суфікс основи виступав у трьох головних варіантах, від яких утворювалися всі дієслівні форми. Перший варіант виступав у парадигмі теперішнього часу, імперфекта, наказового способу, а також у дієприкметниках теперішнього часу — активних і пасивних; з його допомогою утворювалася основа теперішнього часу. З допомогою другого варіанта утворювалася основа перфекта/інфінітива. Він виступав також в активних дієприкметниках минулого часу, двох дієприкметниках, що розвинулися на базі раніше не залежних від дієслова іменних форм,— пасивному дієприкметнику минулого часу і не втягнутому у станові відношення дієприкметнику на **-лъ**, який служив для творення складних часів. Третім головним варіантом суфікса основи був суфікс аориста.

Дієслова, в яких між коренем та суфіксом інфінітива, особовими, часовими та іншими флексіями виступав суфікс основи, називаються тематичними (гр. θέμα — основа); решта дієслів — уже в праслов'янській мові дуже нечисленна група — атематичними.

Класифікуючи спільнослов'янські дієслова за суфіксами основ, дослідники брали до уваги або основу інфінітива, або основу теперішнього часу. Перший поділ дієслів на класи — за основою інфінітива — знаходимо у Й. Добровського [1]. Він поділяв усі дієслова на шість класів: I — ti (з нульовим суфіксом основи в інфінітиві), II — nǫti, III — ěti, IV — iti, V — ati, VI — ovati. Атематичні дієслова у Й. Добровського окремого класу не становлять. Ф. Міклошич, дотримуючись класифікації Й. Добровського, виділив атематичні дієслова в окрему групу [2].

[1] *Dobrovsky I.* Institutiones linguae slavicae dialecti veteris. Wien, 1822, s. 345—347.

[2] *Miklosich Fr.* Lehre von der Conjugation im Altslavenischen. Wien, 1848.

Основи теперішнього часу вперше поклав в основу класифікації дієслів А. Шлейхер. Згідно з його поділом у спільнослов'янській мові було дев'ять дієслівних класів [3]. А. Лескін [4], беручи до уваги і суфікс основи інфінітива, спростив Шлейхерову класифікацію, звівши кількість класів дієслів до п'яти:

I — дієслова на **e/o**: nesǫ — neseši — nesoxъ
II — на ne/no: sъchnǫ — sъchneši — sъxnoxъ
III — на je/jo: vějǫ — věješi — vějachъ
IV — на **i**: chval'ǫ — chvališi — chvalichъ
V — на приголосний: jesmь, vědmь, damь, jamь, imamь.

Класифікації А. Лескіна дотримувалися С. Кульбакін [5], Г. Ільїнський [6], П. Бузук [7] та ін. Вона прийнята і в більшості курсів з історичної граматики східнослов'янських мов, де іноді доповнюється класифікацією дієслів за основами інфінітива, введеною Й. Добровським [8].

Суфікси основ, приєднувані до коренів слов'янських дієслів, породжують, на відміну від індоєвропейської мови-основи, не різні форми з тим самим лексичним значенням, а різні лексеми. Проте дві основи, утворювані різними тематичними суфіксами, мають у слов'янських мовах єдине значення, не залежне від виду. Видове значення, яке в індоєвропейській мові-основі виражалося протиставленням суфіксів дієслівних основ, у слов'янських мовах утратилося, а нове видове протиставлення розвивалося на іншій базі [9].

У спільнослов'янській мові було чотири вихідні тематичні суфікси теперішнього часу (e/ǫ, ne/nǫ, je/jǫ, ǫ/i), яким відповідали шість тематичних суфіксів основи інфінітива (θ, a/ja, va/ova, nǫ, ě, i). Оскільки суфікси кожної основи теперішнього часу і відповідно інфінітива є двома варіантами єдиних інваріантів суфіксів дієслівних основ, то це, природно, слід брати до уваги при класифікації дієслів. Треба зважати також на те, що тому самому суфіксові основи теперішнього часу може відповідати два й більше суфіксів основи інфінітива, і навпаки.

До I класу основ спільнослов'янського дієслова слід відносити дієслова з нульовим суфіксом основи інфінітива та суфіксом основи

---

[3] Schleicher A. Formenlehre der altkirchenslavishen Sprache. Bonn, 1852, S. 345.

[4] *Лескин А.* Грамматика старославянского языка. М., 1890, с. 104—113.

[5] *Кульбакин С. М.* Грамматика церковнославянского языка по древнейшим памятникам.— Энциклопедия славянской филологии. Вып. 10. Петроград, 1915, с. 78—85.

[6] *Ильинский Г. А.* Праславянская грамматика, с. 514.

[7] *Бузук П.* Нариси історії української мови. Вступ, фонетика, морфологія з додатком історичної хрестоматії. К., 1927, с. 96.

[8] Див.: Нарысы па гісторыі беларускай мовы. Мінск, 1957, с. 204; *Бевзенко С. П.* Історична морфологія української мови, с. 255; *Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А., Самійленко С. П., Тараненко І. Й.* Історична граматика української мови. Вид. 2-е. К., 1962, с. 329—330; *Борковский В. И., Кузнецов П. С.* Историческая грамматика русского языка, с. 267.

[9] Див.: розд. «Категорія виду».

теперішнього часу **e/ǫ**: nesǫ — nesti, vezǫ — vezti, berǫ — bьrati, jьmǫ — jęti, pišǫ — pьsati, bl'udǫ — bl'usti та ін.

Залежно від того, чи тематичне e/ǫ виступало безпосередньо після кореня (розглянуті приклади), чи після суфіксального елемента j або n, тематичні основи поділялися на кореневі — основи на j(e/ǫ) та основи на n(e/ǫ). Серед основ на j(e/ǫ) найпоширенішими були композити -ajǫ, -ějǫ, -ujǫ, які виникли через затемнення зв'язку з іменами і включали елементи іменної основи a, ě, u: *orbot-a — *orbot-a-jǫ, děl-o — děl-a-jǫ (o > ō > a) (пор. лит. juõk-a-s — jouk- úo-ju), oslab-ě-jǫ, obědъ — oběd-u-jǫ. Ці дієслова, природно, утворюють три відіменних класи: II — з суфіксом основи теперішнього часу -ajǫ/-aje-, якому відповідає суфікс основи інфінітива **-a-**: dělati — dělajǫ — dělaješi, kǫsati — —kǫsajǫ — kǫsaješi, padati — padajǫ — padaješi; III — з суфіксом основи теперішнього часу -ějǫ/-ěje-, якому відповідає суфікс основи інфінітива **-ě-**: dovьlěti — dovьlějǫ — dovьlěješi, oslaběti — oslabějǫ — oslaběješi; IV — з суфіксом основи теперішнього часу -ujǫ/-uje-, якому відповідає суфікс основи інфінітива **-ova-**: koupovati — koupujǫ — koupuješi, likъstvovati — likъstvujǫ — likъstvuješi, obědovati — obědujǫ — obědueši.

Дієслова з основами на -nǫ-/-ne- в теперішньому часі та основою на **-nǫ-** в інфінітиві утворювали V клас: blьsnǫti — blьsnǫ — blьsneši, běgnǫti — běgnǫ — běgneši, dvignǫti — dvignǫ — dvigneši.

VI клас становлять дві групи дієслів. Обидві вони мають в основі теперішнього часу суфікс **-ǫ-/-i-**; в першій групі суфіксові теперішнього часу відповідає в інфінітиві суфікс **-ě-**, у другій —суфікс **-a-**: velěti — veljǫ — veliši, viseti — visjǫ > višǫ — visiši, goreti — gorjǫ — goriši; ležati — ležǫ — ležiši, stojati — stojǫ — stoješi. Ці дві групи об'єднуються в один клас тому, що в спільнослов'янський період суфікси інфінітива **-ě-** та **-a-** були позиційно обумовленими варіантами того самого суфікса, причому один із них виступав переважно в позиції після шиплячих та j.

До VII класу належали численні дієслова з ітеративним або каузативним значенням, що мали в теперішньому часі суфікс основи **-ǫ-/-i-**, якому в основі інфінітива відповідав суфікс **-i-**: ložiti — ložǫ — ložiši, goniti — gonjǫ — goniši, žaliti — žaljǫ — žališi, lěčiti — lěčǫ — lěčiši та ін.

До семи тематичних класів спільнослов'янського дієслова додаються ще й атематичні дієслова. Їх у слов'янських мовах, порівняно з праіндоєвропейським періодом, лишилося мало. Дієслова jesmь (санскр. ásmi, гр. εἰμί, гот. im, алб. jam); форми аориста й дієприкметника минулого часу, а отже, й форми інфінітива це дієслово запозичило в іншого, яке часто заступало *es-, а саме: *bhewə, *bhū «рости», а звідси «ставати» (пор. лат. sum, fuī); на слов'янському грунті цей корінь дав by- (інф. byti); jěmь/jamь; пор. санскр. ádmi з перв. *ed-; damь — стара коренева форма зводиться до індоєвропейського кореня *dō, на основі якого розвинулося дієслово недоконаного виду dajati; доконаний вид утворився шляхом редуплі-

кації кореня — *dōd-ti (пор. санскр. dádāmi «даю», гр. διδωμι «даю», лат. dedī «я дав»; у слов'янських мовах закінчення приєднувалися до скороченого редуплікованого кореня: *da-(d) (< *dō-d); dadmь > > damь, * dōdti > dastь, *dōdnti > dadętъ); vědь — форма, яку ведуть від індоєвропейського перфекта (пор. санскр. véda, vidmá, гот. wait, witum).

Сліди атематичних дієслів простежуються ще в наказовому способі ст.-сл. *вижды*, якому б мав відповідати теперішній час з основою vid- (пор. лит. véizdžiu, veizdéti), що була заступлена тематичною vidi- (пор. 3-я ос. одн. *видитъ*), і в ізольованій формі кореневого аориста sętъ «він сказав» (пор. вед. çasta «звістіть»). Спільнослов'янські дієприкметники lakomъ і vidomъ є залишками старого атематичного теперішнього часу дієслів *ólk-, *vid-. Сюди ж належать дієприкметники теперішнього часу типу ст.-сл. горѧщѣ (наз. відм. мн.), ч. horoucí, п. gorący від *gor-, що згодом набуло тематичного **-ě-**.

Єдиним серед спільнослов'янських дієслів нетематичним дієсловом некореневого типу було jьm-a-tь з показником основи **-а-** [10].

§ 60. Система суфіксів дієслівних основ у давньоруській мові. У давньоруській мові збереглися ті ж суфікси дієслівних основ, що і в праслов'янській. Враховуючи зростання продуктивності окремих підкласів, доречно виділити їх на синхронному зрізі давньоруської мови в окремі класи.

І клас залежно від кінцевої фонеми кореня має два різновиди: після приголосних $\frac{\text{-у-}}{\text{-е-}}/\varnothing$ — *блюсти* (ЛЛ, 260), *сѣсти* (431), *вбрести* (331), *пасти* (422), *реку* (213), *крадеть* (ПР, 1282, 108); після голосних $\frac{\text{-ю-}}{\text{-ѥ-}}/\varnothing$ — *выти* (ЛЛ, 271), *оубьє(т)* (34), *мыють* (8).

В інфінітиві дієслів II класу $\left[\frac{\text{-у- (-ю-)}}{\text{-е- (-ѥ-)}} / \text{-а- (-ѧ-)}\right]$ після приголосної кореня виступає **-а-, -у-, -е-**, після голосної **-ѧ-, -ю-, -ѥ-**: *ωпрати* (ЛЛ, 261), *зарѣзати* (128), *ωтослати* (35), *искати* (128), *скакати* (Усп. зб., XII—XIII, 51), *рѣкоу* (52), *порѣжеть* (ПР, 1282, 113), *поищемъ* (ЛЛ, 19), *не вънемлють* (Усп. зб., XII—XIII, 52), *женоуть* (54), *лжють* (ЛЛ, 177), *скажють* (111), *чаѧти* (Усп. зб., XII—XIII, 50), *насѣѥть* (ЛЛ, 152), *дѣѥть* (128), *пропиѥтьс(я)* (ПР, 1282, 110).

Варіантом суфікса основи інфінітива після голосних кореня є рідкісний ще на той час суфікс **-ва-**: пор. *встаѧти* (ЛЛ, 194), *даѧти* (ПР, 1282, 114), *пролиѧти* (Усп. зб., XII—XIII, 46), але *исковавъ* (ЛЛ, 198).

III клас — це дієслова, в яких суфікс основи інфінітива **-ва-** переноситься і в основи теперішнього часу: $\frac{\text{-ваю-}}{\text{-ваѥ-}}/\text{-ва-}$. Таким чином, в основах теперішнього часу виявляється поєднання двох тематич-

[10] Див.: *Мейе А.* Общеславянский язык. М., 1951, с. 167.

них суфіксів: **-ва-** + **-ю-** (**-є-**), напр.: *бывати —бываєть* (ЛЛ, 78), *разбивати — разбиваѭ* (70), *разливати — разливаѭ* (Усп. зб., XII—XIII, 51), *кончавати — кончаваєть* (ЛЛ, 185), *насѣвати — насѣваютъ* (183).

IV клас — дієслова з суфіксом -аю- (-ѧю-) / -аѥ- (-ѧѥ-) / **-а-(-ѧ-)**. Після голосних кореня може ще виступати варіант -ꙗю- / -ꙗѥ- / **-ꙗ-**: *напаѭающе* (ЛЛ, 152), *мьщати* (58), *замышлѧти* (307), *ставлѧти* (337), *розлоучаѥмъ* (Усп. зб., XII—XIII, 52), *побѣжаютъ* (56), *не преступаютъ* (ЛЛ, 172), *играєть* (174).

V клас складають відіменні дієслова на -ую- (-ююю-) / -уѥ- (-ююѥ-) / **-ова-**: *зимовати* (ЛЛ, 51), *помиловати* (98), *ппрч(с)твовати* (99), *радоватисѧ* (263), *печаловати* (ПР, 1282, 115), *цр(с)твуютъ* (ЛЛ, 152), *бесѣдуєть* (153), *дивуѥмъсѧ* (244), *жалуѥте* (277), *младеньствоуите* (Усп. зб., XII—XIII, 52), *съвѣдѣтельствоуите* (52).

VI клас — це дієслова з коренем в інфінітиві на **ę** (ѧ), чому в давньоруській мові відповідають **а** (також графічно ѧ) та **е**. В основах теперішнього часу виступають суфікси **-ну-, -не-**: *клѧти* (ЛЛ, 246), *утѧти* (356), *тети* (116), *почалъ* (ПР, 1282, 125), але: *начнеть* (ПР, 1282, 104), *перетнеть* (112), *потнеть* (271).

До VII класу належать дієслова з суфіксом -ну- / -не- / **-ну-**: *погыбнути* (ЛЛ, 214), *побѣгнути* (236), *прибѣгноу* (Усп. зб., XII—XIII, 44), *погыбноуть* (53), *ѡпъхнеть* (ПР, 1282, 106), *оусхнеть* (106), *прибѣгнеть* (ЛЛ, 340). Дієслова цього класу слід визнати хронологічно пізнішими, ніж дієслова VI класу. Вихідним слід вважати інфінітив без суфікса **-ну-**. Можна припускати, що цей суфікс інфінітива був запозичений з основи теперішнього часу, але ще в глибоку давнину [11].

VIII клас складають дієслова із суфіксом **-ѣ-** в інфінітиві, якому відповідають **-у-** (**-ю-**)/-а- (-ѧ-) / -и- в основах теперішнього часу: *видѣти* (Усп. зб., XII—XIII, 52), *сѣдѣти* (ЛЛ, 143), ѡбидѣти (251), *терпѣти* (382), *сѣдѧть* (4), *стерпѧть* (128), *видиши* (171), *ненавижю* (203), *велить* (ПР, 1282, 11).

IX клас — дієслова з суфіксом основи -у- (-ю-)/-а- (-ѧ-) / -и- / **-а-/-ꙗ-** (розрізняються варіант із коренем, що закінчується на приголосний, і варіант із коренем на голосний): *сѫпати* (Усп. зб., XII—XIII, 47), але *стоꙗти* (ЛЛ, 109), *боишсѧ* (278).

X клас — дієслова з суфіксом основи -у- (-ю-)/-а- (-ѧ-) / -и- / **-и-**: *погубити* (ЛЛ, 263), *въскормили* (276), *палити* (196), *мьстити*

[11] *Добровский Й.* Историческая грамматика русского языка, ч. 2. Морфология и синтаксис. Будапешт, 1971, с. 78.

(ПР, 1282, 104), *сложю* (ЛЛ, 266), *ворочю* (379), *створишь* (260), *оумякчишь* (245), *оумири(м)сѧ* (269), *възвратѧть* (Усп. зб., XII—XIII, 53).

XI клас — атематичні дієслова. Кількість їх у давньоруський період, як і пізніше в староукраїнський, лишається стабільною: *быти, дати, ѣсти, вѣсти* і похідні від них слова та їх форми: *быти* (ЛЛ, 156), *ѥсмь* (273), *ѥсть, ѥсмы* (203); *продасть* (ПР, 1282, 111), *подати* (ЛЛ, 405), *даси* (298), *дадѧть* (320), *дакы* (297); *вѣмь* (Усп. зб., XII—XIII, 52), *вѣси* (ЛЛ, 107), *вѣсть* (148), *вѣмы* (306); *ѣсти* (352), *ѧсти* (84), *ѧдѧ(т)* (129).

Внаслідок аналогійних процесів, що виявляються в дієслівному словотворі у давньоруський період, можна відзначити випадки появи нового типу дієслівних основ із суфіксом $\frac{\text{-ѣю-}}{\text{-ѣе-}}$ /**-ѣ-**: *разумѣти* (ЛЛ, 275), *долѣеши* (147), *почьрнѣло* (Усп. зб., XII—XIII, 55), а також тенденцію до появи типу $\frac{\text{-ываю-}}{\text{-ываe-}}$/**-ыва-**: *выискывати* (ЛЛ, 254), *вписывати* (283), *прикладываѥть* (ПР, 1282, 104), *складываѥмъ* (ЛЛ, 345).

§ 61. Класи дієслівних основ і взаємовпливи суфіксів основ у староукраїнській мові. У староукраїнській мові аналогійні процеси, що виразно простежувались уже в давньоруський період, спричиняють викристалізування ще двох тематичних класів дієслів: $\frac{\text{-ѣю-}}{\text{-ѣє-}}$/**-ѣ-** та $\frac{\text{-у-, -ю-}}{\text{-є-}}$ /**-ѣ-**, які в класифікації одержують відповідно номери VIII та IX, потісняючи решту класів на X, XI і XII місця.

Суфікс основи I класу $\frac{\text{-у-}}{\text{-є-}}$/∅ виступає в багатьох дієсловах. Тому, хоч сам він не належить до числа продуктивних, частота вживання дієслів, що мають його в своєму складі, досить висока. Корені дієслів, які поєднуються з цим суфіксом, можуть закінчуватися на приголосний і на голосний При цьому дієслова з коренем на задньоязиковий приймають здебільшого афікс інфінітива **-чи**: *могти* і *мочи, сѣкти* і *сѣчи*; приголосний кореня (або його рефлекси) у таких випадках виступають в особових формах.

Серед дієслів, що мають корінь на приголосний, найчастіше вживаються *ити, везти, вести, текти (течи), нести, спасти, могти (мочи), чести, ректи (речи)* і похідні від них префіксальні утворення, напр.: *идѣть* (Рус., 1429, 36; 1480/1484, 42, 1499, 63; Р., 1413, 83), *поити* (1352, 6; 1366, 14; Рус., 1458, 40), *пѫдуть* (Р., 1352, 6), *довѣль* (1413, 83), *вывѣли* (1411, 79), *вѣзѣть* (Рус., 1408, 35), *везуть* (1480/1484, 42), *повезти* (1408,71), *повезѣть* (70), *привѣзоу(т)* (1460, 112). До рідковживаних дієслів з коренем на приголосний належать також *трясти, сѣкти* (і *сѣчи*), *блюсти, брести* і похідні від них префіксальні утворення.

Решта дієслів I класу мають корінь, що закінчується на голосний:

знати, жити, пити, бити, почити, шити, пѣти, а також похідні від них префіксальні.

До числа поширених афіксів належить суфікс основи дієслів II класу -у-/-є-/**-а-, -ѧ-, -ю-**. Проте кількість коренів, з якими він поєднується, незначна. Переважна більшість зафіксованих у грамотах XIV—XV ст. дієслів, у яких виступає цей суфікс,— часто вживані *писати (псати), брати, казати, звати, ѣхати* і похідні від них, напр.: *ся пишеть* (Р., 1398, 58), *пише(м)* (Рус., 1460, 112), *писалъ* (Р., 1378, 26), *писали* (Рус., 1497, 59); *брати* (1407, 35; 1487, 43, 1489, 46; Р., 1386/1418, 35), *брали* (1386/1418, 35), *изберє(т)* (Рус., 1411, 74; 1438, 93), *побраль* (Р., 1413, 83); *казалъ* (1386/1418, 35), *прикажеть* (1433, 127); *вызвали* (1443/1446, 147), *позвалъ* (1401, 65); *поихати* (Рус., 1456, 104), *приєхалъ* (Р., 1386/1418, 35) та ін. Суфікс -у-/-є-/**-а-** є також компонентом морфологічної структури дієслів *ждати, пахати, дѣяти,* а також префіксальних утворень, що виникли на базі дієслів *слати, гнати, вязати, орати, искати, сыпати, пряти, кликати, сѣяти* і под.

III клас складається з двох підкласів; до першого належать дієслова з суфіксом основи -иваю-/-иває-/**-ива-** або його фонетично-графічними варіантами -ываю-/-ывае-/**-ыва-** та -єваю-/-єває-/**-єва-**, що виступають після коренів з кінцевими приголосними, до другого — дієслова з суфіксом основи -ваю-/-ває-/**-ва-**, що вживається після коренів з кінцевими голосними.

Варіанти -иваю-/-иває-/**-ива-**, -ываю-/-ывае-/**-ыва-**, -єваю-/-єває-/**-єва-** виступають здебільшого в похідних префіксальних дієсловах і поєднуються із відносно значною кількістю кореневих морфем, напр.: *потверживаємъ* (Р., 1375, 20), *ѡсаживати* (1427, 109), *роспахивати* (1427, 109), *вымѣниваю* (1433, 118), *росширивати* (1433, 119; 1437, 136), *полѣпшивати* (1433, 119; 1437, 136; 1438, 138), *ѡпытывали* (1393, 52), *оуказывали* (1433, 121), *обѣщеваючи* (П., 1392, 120). Вживання цього суфікса в безпрефіксних дієсловах — явище оказіональне. Подібні приклади зафіксовані лише в розподільчій грамоті руського старости Гнівоша (Вишня, 1393): *хоживало, хоживали* (Рус., 1499, 63) [12].

Варіант -ваю-/-ває-/**-ва-** поєднується з обмеженим колом кореневих морфем. Він виступає в ітеративних безпрефіксних формах або

[12] Досить значна кількість дієслів із цим суфіксом у мові українських грамот XIV—XV ст. викликає сумніви щодо справедливості висновку Л. А. Булаховського про те, що все це «білорусизми», тобто форми, занесені з західноруської канцелярської мови (див.: *Булаховський Л. А.* Питання походження української мови, с. 136).

в корелятах недоконаного виду (префіксальних), утворених на базі дієслів *быти, бити, жити, знати, мѣти,* напр.: *бывало* (Рус., 1489, 45; 1489, 47), *бываєт* (Р., 1388, 43), *вызнаває(м)* (Рус., 1422, 66), *оуживали* (1493, 94), *ся оубивати* (Р., 1411, 79), *нє мѣвали* (Рус., 1493, 50) та ін.

Дієслова IV класу є одними з найпоширеніших. Суфікс -аю-/-ає-, -ꙗю-/-ꙗє-/-а-, -ꙗ- вживається у безпрефіксних і в утворених на їх базі префіксальних дієсловах, напр.: *слоухали* (Рус., 1462, 115), *слоухаю(т)* (1460, 111), *слухати* (Р., 1459, 171), *прислушають* (1433, 125) та ін.

Серед дієслів V класу виділяються два підкласи. Перший має такі фонетичні різновиди: -ую-/-ова-, -ую-/-ува- і -ую-/-єва- (останні два вживаються дужі рідко), напр.: *въступоватисє* (Рус., 1478, 68), *голдовати* (Р., 1388, 43; 1435, 133), *голдовалъ* (1433, 123), *доказовати* (1438, 140), *миловати* (1433, 121), *змиловавшисѧ* (1459, 171), *отправовати* (1438, 141), *даровала* (Рус., 1490, 49), *купова(ти)* (1493, 52), *купую(т)* (1493, 50), *пѣчаловати* (Р., 1385, 28), *пѣчаловатисѧ* (1385, 28), *торговати* (Рус., 1493, 52; 1460, 111), *торгувати* (1408, 70) та ін. Як відзначає Л. Л. Гумецька, суфікс **-ова** в XIV—XV ст. оформляв у слов'янських мовах запозичені іншомовні дієслова або на основі запозичених іншомовних імен творив слов'янські дієслова [13].

Кількість коренів, з якими поєднується варіант -ю-/-є-/**-ва-**, значно обмеженіша: це переважно корінь **-да-**, рідше **-бу-** і **-ста-**: *давать* (Рус., 1487, 44), *добувати* (1474, 123), *стават* (Р., 1388, 39).

Дієслівні основи VI і VII класів в особових формах мають спільні варіанти тематичного суфікса **-ну-** і **-не-**.

До VI класу можна зарахувати ті дієслова, які в аналізованому матеріалі не мають форм інфінітива і минулого часу з суфіксом **-ну-**, напр.: *стати* (Р., 1352, 6) (з **-н-** суфіксального походження у формах теперішнього часу) і *почати* (Рус., 1489, 45) (з **-н-** кореневого походження у формах теперішнього часу). Сюди ж належать форми *прокля(т)* (Рус., 1411, 74) (також з **-н-** кореневого походження у формах теперішнього часу).

До VII класу належать дієслова, які в основі інфінітива послідовно зберігають суфікс **-ну-**, напр.: *ѡбєрнути* (Рус., 1499, 63; 1424, 100), *ѡбєрнєтъ* (1446, 99), *вєрноули* (1452, 38), *ся вєрнє(м)* (1493, 50), *загинут* (Р., 1434, 130) і под.

Суфікс основи дієслів VIII класу -ѣю-/-ѣє-/**-ѣ-** (графічний варіант

---

[13] *Гумецька Л. Л.* Нарис словотворчої системи української мови XIV—XV ст., с. 210.

$\frac{\text{-ию-}}{\text{-ие-}}$/**-и-**) зафіксований лише в шести дієсловах: *имѣти, смѣти, розумѣти* (і похідних) *володѣти, поспѣти, оумѣти,* напр.: *нѣ имѣю* (Рус., 1401, 34), *имѣеть* (Р., 1433, 124), *имѣемъ* (Рус., 1429, 36; 1411, 77), *имѣють* (Р., 1375, 20; 1424, 100; 1433, 123), *имѣлъ* (1386—1418, 35; 1434, 130), *смѣеть* (Рус., 1408, 70), *вразумѣлъ* (Р., 1433, 123), *оумѣючих* (1404, 70).

Суфікс основи IX класу $\frac{\text{-у-, -ю-}}{\text{-є-}}$/**-ѣ-, -и-, -є-** в аналізованому матеріалі з належною вірогідністю виступає лише в дієслові *хотѣти* і в похідних від нього префіксальних утвореннях, напр.: *хочю* (Р., 1434, 131), *хочеть* (1366, 14), *хочемъ* (1341, 2; 1352, 6), *хочемы* (1388, 39), *хотѣли* (Рус., 1429, 36), *захочетъ* (П., 1347, 26). Формування цього класу помітне вже в давньоруській мові. В особових формах цього дієслова, крім варіантів суфікса основи **-у-** (**-ю-**) та **-є-**, може виступати і варіант **-ѭ-** (**-ѧ-**), причому в 3-ій особі множини цей варіант переважає *хотѧт* (Arch. xx. S., 1466, 61).

Найпродуктивнішим із усіх тематичних афіксів є суфікс основи X класу $\frac{\text{-ю/-а-, -ѭ-, -ѧ-}}{\text{-и-, -ы-, -ѣ-}}$/**-и-, -ы-, -ѣ-** (етимологічний $\frac{\text{-ю/-ѭ-}}{\text{-и-}}$/**-и-**). У текстах староукраїнських грамот зустрілося близько сотні різних дієслівних коренів, з якими поєднується цей тематичний суфікс, напр.: *боронити* (Р., 1433, 123), *важити* (Рус., 1460, 112), *сѣважи(т)* (1460, 111), *варити* (1489, 45; 1408, 72), *вари(т)* (1489, 45), *возыти* (1460, 112), *воротити* (Р., 1388, 37), *сѧ вороти(т)* (Рус., 1460, 112) та ін. Характерно, що переважна більшість основ доконаного виду із суфіксом **-ю/-ѭ-/-и-** є похідними. До непохідних можна віднести лише поодинокі дієслова доконаного виду: *воротити, купити, пустити* [14].

Суфікс основи XI класу $\frac{\text{-ю/-а-, -ѧ-}}{\text{-и-}}$/**-а-, -ѧ-** виступає в дієсловах *дєржати, слышати, стоѭти, лєжати, боѧтисѧ,* напр.: *дєржати* (Рус., 1498, 62), *дєржат* (Р., 1388, 41; 1388, 43), *дєржю* (1401, 64), *оуслышю* (1386, 30), *оуслышить* (1411, 79) та ін.

Суфікс основи XII класу $\frac{\text{-ю/-ѭ-, -ѧ-}}{\text{-и-}}$/**-ѣ-, -є-, -и-** (етимологічний $\frac{\text{-ю/-ѭ-}}{\text{-и-}}$/**-ѣ-**) виступає в дієсловах *смотрѣти, вєлѣти, видѣти, сидѣти, зрѣти, велѣти, глѧдѣти, терпѣти* та в похідних від них префіксальних утвореннях, напр.: *смотрели* (Рус., 1495, 54), *нє вєлю* (Р., 1341, 2), *вєлѣ(л)ъ* (1437, 71), *вєлили* (1445, 150), *вєлѣли* (Рус., 1490, 49; 1411, 75), *сѣдѧть* (Р., 1386—1418, 35), *сѣдили* (1386—1418, 35), *сѣдѣли* (1412, 81) та ін.

До атематичних дієслів, як і в давньоруській мові, належать *быти* (Рус., 1443, 96), *дати* (Р., 1352, 6; 1386, 30; 1445, 148; 1451,

[14] Див.: *Гумецька Л. Л.* Зазнач. праця, с. 199.

156), ѡ(т)*повѣсть* (1352, 6). За зразком атематичних нерідко змінюється і дієслово *имати: имамъ* (1401, 64).

Між різними словотворчими класами існує постійна конкуренція, що приводить до виникнення лексичних дублетів: *впадаеть /упадуєть, обѣчюємы/обѣчаємъ, полепъшовати/ полѣпшати* та ін. Цей процес згодом ще посилюється. Внаслідок контамінації суфіксів основ $\frac{\text{-у-}}{\text{-є-}}/\varnothing$ та $\frac{\text{-у-/-а-}}{\text{-и-}}$**-а-** виник новий суфікс основи $\frac{\text{-у-/-а-}}{\text{-и-}}/\varnothing$: *отбѣгли* (В., к. XLI, 62), *бѣжит* (42). Він може бути виділений у показник нового, XIII класу. В XVI—XVII століттях значно розширюється коло дієслів із суфіксом $\frac{\text{-ую-}}{\text{-ує-}}$**/-ова-**, особливо за рахунок запозичень з романських та германських мов, що прийшли в нашу мову за посередництвом польської: *будовати* (Слово, XVII, 145), *гамуйте* (Пан. Рог., 1591, 27), *коригова́ти* (Бер., 1616, 65), *ратоу́ючи* (65), *ошацова́ный* (Слово, XVII, 64) та ін. У XVI—XVII ст. в літературній мові помічається активізація афікса $\frac{\text{-ваю-}}{\text{-ває-}}$**/-ва-**. Він здебільшого служить для утворення корелятів недоконаного виду від дієслів доконаного виду з афіксом $\frac{\text{-ѣю-}}{\text{-ѣе-}}$**/-ѣ-**: *полютѣваю* (Бер. Лекс., 1627, 87), *въждѣлѣваю* (90) і под. Згодом цей процес в українській мові занепадає.

Пам'ятки другої половини XVII—XVIII ст. засвідчують певний спад у частоті вживання дієслів із суфіксом **-ова-**, що можна пояснити зменшенням припливу в цей час лексичних запозичень з польської і через польську мову. Разом з тим за допомогою суфікса основи V класу твориться низка похідних дієслів на базі суто українських, переважно іменних, кореневих морфем, напр.: *заночовую* (Син., XVII, 116), *зва(д)жую* (117), *встроєвати* (К. З., к. XVII, 74), *ползоватыся* (В., 1786, 144), *пожитковати* (АС, 1693, 70) та ін.

У цей період вперше трапляються випадки редуплікації суфікса **-ова-**, що є наслідком активного творення корелятивних видових пар, напр.: *пораховую* (Син., XVII, 145), *предиспутовую* (147). Серед дієслів із суфіксом основи $\frac{\text{-ѣю-}}{\text{-ѣе-}}$**/-ѣ-** виразно виділяється група, що передає наростання якісної ознаки: *синѣє, краснѣє* (В., 1790, 111), *худѣти* (Мил. б., п. XVIII, 372а), *гнюснѣю* (Син., XVII, 108), *дурѣю* (112), *лѣныѵѣю* (125) та ін.

Помітно спадає в цей період частота вживання в текстах атематичних дієслів, що пов'язано з завершенням процесу становлення аналітичних форм, у якому брало участь дієслово *быти*. Проте це дієслово продовжує ще активно вживатися в усіх особових формах, пор.: *єсмь* (Проп., XVIII, 1а), *єси* (Радив., 1676, 697), *єсть* (Проп., XVIII, 1а), *єстє* (Мил. б., п. XVIII, 370), *суть* (Гал., 1659, 76) і т. д.

§ 62. Продуктивні й непродуктивні класи суфіксів основ у сучасній українській мові. Паралельно вживані дієслівні основи. Взаємозв'язок між частотою вживання і семантикою дієслівних основ. У сучасній українській мові вживаються ті ж суфікси основ, які були властиві давній мові. Проте у функціонуванні суфіксів основ сталися певні зміни. Окремі суфікси, які були раніше непродуктивними і вживалися в малочастотних дієсловах, помітно активізуються. Насамперед, це стосується суфікса основ VII класу $\frac{\text{-ну-}}{\text{-не-}}$**/-ну-**, частота вживання якого зростає більш як утричі [15]. Дещо активізується уживання суфікса основи VIII класу **-і-/**$\frac{\text{-ію-}}{\text{-іє-}}$. Це відбувається у зв'язку з розвитком лексико-семантичної категорії якості в українському дієслові: і тексти художньої літератури, і словники засвідчують десятки слів, які, утворившись на базі прикметникових основ, передають наростання певної ознаки: *сиріє* (Б.-Н., 327), *червоніти* (387), *забілів* (Вагил.), *побліднілa* (Боровик.), *змарніла* (Греб.) та ін. Серед дієслів із цим суфіксом у XIX ст. з'являються також народні, не зафіксовані раніше дієслова, що передають стан діючого суб'єкта: *животити* (Б.-Н., 252), *ошалíти* (268), *бовванíти* (342), *мліє* (Шашк.) і под. Очевидно, у розвитку категорії якості брав участь і суфікс основи IV класу $\frac{\text{-аю-}}{\text{-ає-}}$**/-а-**, за допомогою якого утворювались специфічно українські форми дієслів від вищого ступеня якісних прикметників, напр.: *глáдшати, погладшати* (Б.-Н., 99), *полипшати* (290).

Уже в першій половині XIX ст. за допомогою високопродуктивних суфіксів основ, зокрема $\frac{\text{-ую-}}{\text{-уе-}}$**/-ова-** та $\frac{\text{-у-/-а-, -я-}}{\text{-и-}}$**/-и-**, рідше $\frac{\text{-аю-}}{\text{-ає-}}$**/-а-** можуть утворюватись дієслова-синоніми. Деякі можна зустріти в словнику П. Білецького-Носенка, напр.: *атамáнити — атаманювати, бабовáти — бáбити, гетманити — гетмановати* та ін.

§ 63. Проникнення іменних суфіксів у систему дієслівних словотворчих афіксів. Запозичені суфікси в системі дієслівного словотвору. Оскільки дієслова утворюються від різних частин мови, зберігаючи з ними співвідносність, у їх складі можна виявити іменні (іменникові і прикметникові) суфікси. Сюди належать суфікси **-ак-** *(жебракувати, жебрачити)*, **-к-/-ок-** *(парубкувати, парубочити)*, **-ик-** *(мірошникувати, комірникувати, візникувати)*, **-ц'-** (< **-ець**) *(кравцювати)*, **-ичк-** *(наймичкувати)*, **-ин-** *(старшинувати, дитиніти)*, **-яр-** *(столярувати)*, **-тел'-** *(учителювати)*, **-яг-** *(бродяжити, сутяжити)*, **-ш-/-іш-** *(глибшати, більшати, дешевшати, поганшати; біднішати, білішати, густішати, зеленішати, сивішати)*, **-н-** *(блакитніти, скляніти)*, **-ян-** *(багряніти, рум'яніти; багрянити,*

[15] Див.: *Русанівський В. М.* Структура українського дієслова, с. 161—162.

рум'янити), **-ов-/-ев-** *(буряковіти, рожевіти)*, **-ат-** *(волохатіти)*, **-ив-** *(красивіти)*, **-ав-/-яв-** *(дірчавіти, дірявіти, жилавіти; дірчавити, дірявити)*, **-ен-** *(шаленіти, паленіти)* та ін.

Процес проникнення іменних суфіксів до складу дієслівних основ простежується протягом всієї історії слов'янського дієслова. Ще в праслов'янській мові утворилися суфікси дієслівних основ -ajǫ, -ějǫ і -ujǫ, де елементи -a-, -ě-, -u-, що були раніше частиною іменних основ, стали компонентом дієслівних суфіксів [16]. Так, можна припустити, що на основі *orbota виникло *orbot-a-jǫ — тип на -ajǫ містить відіменні утворення, які означають дію. Основи на -ějǫ утворювалися від імен з ознакою якості і означали процес становлення: starějǫ, oslabějǫ. На основі імен типу kupъ, vojь, тобто назв діячів, утворилися дієслова на -ujǫ:koupujǫ, vojujǫ.

Виникнення суфіксів основ, які виступають безпосередньо перед словозмінними афіксами, обмежило проникнення іменних суфіксів у словотворчу структуру дієслова. Перераховані вище іменні суфікси типу **-ак-**, **-ик-**, **-ц'-**, **-ин-**, **-ш-/-іш-** та ін. не стали дієслівними: вони зберігаються в структурі дієслова, але не служать засобом творення нових дієслів. Винятком є новітні суфікси **-ича-/-нича-** та **-ствува-**, що мають іменне походження і зберігають іменний характер у складі багатьох дієслівних основ *(каботажник — каботажничати, капосник — капосничати, саботажник — саботажничати; прожектерство — прожектерствувати, вітійство — вітійствувати, начальство — начальствувати)*, але можуть зрідка вживатися і як самостійні дієслівні суфікси: *делікатничати, інтимничати, ліберальничати, секретничати, сентиментальничати, фамільярничати; естетствувати, літераторствувати, патріотствувати* і т. ін.

Серед дієслів із суфіксами основи $\frac{\text{-у-, -ю-}}{\text{-е-, -є-}}$**/-а-, -я-** та $\frac{\text{-у-, -ю/-я-}}{\text{-и-}}$**/-і-** поширені дієслова з попереднім суфіксом **-от-**, який співвідносний з іменним суфіксом **-іт-/-от-**, пор.: *буркотіти — буркіт, гуркотіти — гуркіт, клекотіти — клекіт, лоскотіти — лоскіт, плюскотіти — плюскіт, реготіти — регіт.* Аналогічний суфікс виступає в іменниках із збірним значенням: *німота, парубота, голота.* Дієслівний суфікс **-іт-/-от-** також уживається на означення збірності, сукупності однорідних актів, які об'єднуються в єдиний процес.

У складі сучасних дієслівних основ виявляються іменні і дієслівні суфікси іншомовного походження, які, однак, з погляду морфологічної системи української мови, не можуть уважатися суфіксами, оскільки вони не відіграють ні семантично-словотворчої, ні граматичної ролі. Виняток становить дієслівний суфікс **-ір-/-ир-**, що вживається або для семантичного розрізнення дієслів *(будирувати — будувати, жирирувати — жирувати, командирувати — командувати, крокірувати — крокувати, парирувати — парувати* та ін.), або для збереження структурної співвідносності дієслова з іменником *(фуражирувати — фуражир)*.

[16] Див.: *Мейе А.* Общеславянский язык, с. 182—183.

§ 64. Дієслівні префікси в праслов'янській і давньоруській мовах. Дієслівні префікси розвинулися на основі прийменників, які в праіндоєвропейський період поєднувалися як з іменами, так і з дієсловами. У слов'янських мовах префікси стали одним із засобів дієслівного словотвору, модифікуючи значення дії, вираженої безпрефіксною основою. Як справедливо зауважив А. Мейє, «вивчати слов'янське дієслово, не беручи до уваги форм з прийменниками, це означає займатися абстрактними розмірковуваннями, відходячи від реальних фактів мови» [17].

Префікси, як і прийменники, могли вказувати на початок і кінець дії, поширюваної в просторі: iz-(iti), po-(iti), ot-(iti), do-(iti), pri-(iti), напрям дії до й від об'єкта, з об'єкта, в об'єкт і под.: sъn-(iti), vъn-(iti), vъz-(iti), vy-(iti), інші напрямки дії стосовно якогось об'єкта: *orz-(iti sę), na-(iti), ob(ъ)-(iti), *per-(iti), pro-(iti), za-(iti). У спільнослов'янській мові префікси в складі дієслів, як і прийменники в поєднанні з іменами, означали, як видно, насамперед різні просторові поняття. Але вже в цей час розвинулося на основі просторового і часове значення, зокрема фінітивне: u-(bě̌žati), u-(mrě̌ti).

Більшість давніх слов'янських префіксів була співвідносна з прийменниками: **изъ- — изъ, отъ- — отъ, по- — по, при- — при, на- — на, объ- — объ, про- — про, за- — за, у- — у**. Деякі ж рано втратили співвідносність з прийменниками, хоч вона простежується ще і в давньоруський період. Це стосується префікса **въз-**, який в Остромировому євангелії має співвідносний прийменник **въ** у значенні «за»: приѣхомъ благодать въз благодать (ЄО, 1056—1057, 3). Решта префіксів відповідає давнім праіндоєвропейським прийменникам, що мають нащадків тільки в окремих індоєвропейських мовах. Сюди належать префікси *per- > pre- > pere- (пор. лат. per — «через»), sъ(n)- < *s̄kom (пор. лат. co(m) — «з»), vъ(n)- < *ăn (пор. гр. ἀνα — «на»), vy- < *ūd (пор. гот. ūt — «геть»), roz- < *orz- < *ordh + -z із bez-, iz- і под. (пор. санскр. árdhaḥ — «частина, бік, половина») [18].

Уже в спільнослов'янський період деякі поширені дієслова виступають тільки у поєднанні з префіксом, наприклад дієслово *дѣти* в значенні «класти» у старослов'янських перекладах євангелія вживається тільки в префіксальній формі: **о**-дѣти, **при**-дѣти, **въз**-дѣти, **за**-дѣти.

З часом префіксація набуває дедалі більшого поширення. Семантика префіксів розширюється, іноді вони взагалі втрачають будь-яке лексичне значення і перетворюються на показники доконаного виду.

---

[17] *Мейе А.* Зазнач. праця, с. 235.

[18] Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. К., 1966, с. 224—225.

У давньоруській мові вживаються переважно ті ж префікси, що і в праслов'янській. До них додаються **подъ-** (співвідносний з прийменником **подъ**), **надъ-** (співвідносний з прийменником **надъ**) та **пѣрєдъ-** (співвідносний з прийменником **пѣрєдъ**). Префікси **об(ъ)-**, **въ(н)-**, **съ(н)-** ще в спільнослов'янський період виступають перед приголосними у вигляді варіантів **о-**, **въ-**, **съ-**. Останні два в давньоруській мові набувають значного поширення уже як самостійні префікси.

За значенням префікси давньоруського дієслова досить виразно поділяються на просторові, об'єктні і часові. До останніх зараховуються і видові префікси, тобто такі, в яких на основі часового розвивається результативне значення. Проте той самий префікс нерідко має два, а то й усі три значення.

У просторовому значенні найчастіше вживаються префікси **изъ-**, **вы-**, **въ-(вън-)**, **съ-(сън-, со-)**, **отъ-**, **до-**, **при-**, **подъ-**, **розъ-(разъ-)**, **про-**, **пѣрє-(прє)**.

Префікси **изъ-(исъ-)** і **вы-** вказують на вихідний пункт руху: Другаѧ же Єфивоньѧ. *из* неѭже *исходить* рѣка Єфиѡньскаѧ (ЛЛ, 1—2), Не дадѧху *вылѣсти ис* города (127). Антонімом цих префіксів є **въ-** (**вън-**): не дадущю *вбрести в* Днѣпръ (ЛЛ, 331), бѣ лзѣ *вкрастисѧ в градъ* (221), и *вѣха в* городъ (377). Напрям дії згори вниз передається з допомогою префікса **съ-(сън-, со-)**: *сскочи... с* конѧ (ЛЛ, 317), *сниде* дъщи фараѡнова. Ферьмуфи купатсѧ (94). Протилежне значення має префікс **възъ-**. Значення віддалення одного об'єкта від другого має префікс **отъ-**: *ѡтъженѣта* (Усп. зб., XII—XIII, 57). Протилежну семантику — наближення з допомогою якоїсь дії одного об'єкта до другого — має досить рідкісний у цей час префікс **до-**: дошьдъшемъ же намъ тамо (СП, XI—XII, 71), допроводи(м) (ЛЛ, 35). На рух до якогось об'єкта, переміщення об'єкта в певне місце вказує префікс **при-**: не придеть (СП, XI—XII, 87), прибѣгнеть к тобѣ (ЛЛ, 340), приведешь пакы на ны Половци (335), се мы кнѧже прислани к тобѣ (276). Наближення за допомогою якоїсь дії одного об'єкта до другого впритул передає префікс **подъ-**: вы есте подъвели на мѧ Стослава (ЛЛ, 366), ѡн же подъбѣже подъ сѣни (369). Скерування руху від центра в усі боки може бути передане префіксом **раз-** (**роз-**): разбѣгнутсѧ (ЛЛ, 16). Префікс **про-** у складі дієслів пересування вказує на лінійний рух через якийсь простір: И пробѣже людьскоу землю гонимъ гнѣвъмь бжиємь (Усп. зб., XII—XIII, 54). Префікс **прє-** може вказувати на те, що з допомогою якоїсь дії об'єкт переміщається з одного місця в друге: Пренесени стии в стую Бцю (ЛЛ, 129).

Об'єктні значення префіксів дуже близькі до просторових: адже певний простір позначається взаємним розташуванням кількох об'єктів. І все ж такі значення, як спрямування дії на згромадження певних суб'єктів чи об'єктів в одному місці (**съ-**, **со-**), повне виявлення об'єкта внаслідок якоїсь дії, породження багатьох об'єктів (**на-**, **вы-**), охоплення певного об'єкта з усіх боків (**о-**, **об-**), поширен-

ня дії на багато суб'єктів або об'єктів (дистрибутивність) (**по-**), проникнення з допомогою якоїсь дії одного об'єкта в другий (**въз-**, **вън-**) або проходження одного об'єкта крізь другий (**про-**), подолання певної перешкоди на шляху руху суб'єкта чи об'єкта (**пре-**, **пере-**) слід визнати власне об'єктними: съвезоша меды мнози зѣло (ЛЛ, 57), другыи же насѣеть. ини же пожїнають. и ѭдать (152), бѣси бо рѣ(ч) насѣвають черноризце(м) помышленьѭ похотѣньѭ лукава (183), въвадить волкъ в овцѣ. то выносить все стадо (55), ѡбиступленъ бѣ ратными (324), А кто пакощами кѡнь порѣжеть или скотину, продажѣ 12 гри(венъ) (ПР, 1282, 113) та ін.

Близькими до об'єктних є значення повноти, вичерпності дії, поширюваної на багато об'єктів, що передається з допомогою префіксів **изъ-**, **роз-**, **про-**: и повелѣ Василко исѣчї всѧ (ЛЛ, 267), что ли будеть ростерѧлъ, то то все ѥму платити дѣтемъ тѣм (ПР, 1282, 115), аже ли пропиѥтьсѧ или пробиѥтьс(ѧ) (110).

З допомогою префіксів **по-**, **за-**, **про-** і **пере-** передаються різні часові відтінки перебігу дії: початок, однократність, тривалість і под.

Носієм часових значень найчастіше виступає префікс **по-**. Дієсловам руху він надає значення доконаності, вказуючи одночасно на початок дії: и поиде Стославъ ко граду воюѭ (ЛЛ, 70), великыи же корабль поплоу строино (СП, XI—XII, 137). Значення доконаності дії з відтінком початку процесу наростання ознаки має префікс **по-** у відприкметникових дієсловах: и отъ коѥго же плътоѭдьца ни бѣаше почьрнѣло. ѭко же обычаи имоуть телеса мьртвыхъ (Усп. зб., XII—XIII, 55). Поєднуючись із однократними доконаними дієсловами, що мають суфікс основи **-ну-**, префікс **по-** підкреслює значення доконаності: пѡпхнеть мужь мужа любо къ собѣ ли ѡт собѣ (ПР, 1282, 106).

Префікс **по-** може означати також обмеженість дії в часі: идѣте съ данью домови. а ѭ возъвращюсѧ похожю. и еще (ЛЛ, 54), и посѣдѣвъ Двдъ мало ре(ч) где є(с) бра(т) (259).

До часових префіксів належать також **за-**, що передає значення початку дії: и нача замышлѧти на Володимеричѣ (ЛЛ, 307), **про-** і **пере-**, які вказують на обмеженість тривання дії: протолковалъ (ЛЛ, 26), ѭрополкъ же сѣде Володимери. и пересѣдев мало дни. иде Звенигороду (206).

На основі часового значення розвивається і часто оформляється за допомогою префіксів значення доконаності дії [19]. У ролі видових префіксів виступають **изъ-(ис-)**, **съ-** (**со-**, **з-**), **о-** (**об-**), **по-**, **оу-**, **въз-**, зрідка **за-**.

Деякі дієслова, що пізніше почали виступати тільки з префіксами, у давньоруських пам'ятках можуть уживатися ще як і безпрефіксні: *ключисѧ* (ЛЛ, 1377, 300), *зьдати* црквь (СП, XI—XII, 163).

---

[19] Докладніше про утворення і значення видових форм див. у § 87.

§ 65. Система префіксів дієслова в староукраїнській мові. У староукраїнській мові XIV—XV ст. виділяються такі префікси із їх графічними варіантами, засвідченими в текстах грамот: **оу-, у-/въ-, в-; по-; при-, прї-; за-; вы-, ви-; ѡ-, о-/ѡбъ-, ѡб-, объ-, об-; про-; зъ-, з-/съ-, с-/зо-, со-; ѡть-, ѡт-, отъ-, от; възъ-, вз-/въс-, вс-/оуз-, уз-/оус-, ус-; на-; до-; розъ-, роз- (разъ-, раз-)/рос- (рас-); пере- (пре-, прѣ-): перед- (пред-); подъ-, под-**[20].

У цей час продовжуються процеси об'єднання кількох префіксів в один за їх значеннєвою і фонетичною близькістю. Так, префікс **оу-, у-/въ-, в-** об'єднує в собі два колишніх префікси — **оу-** та **въ-**. У грамотах вони виступають як позиційні варіанти, що вільно взаємозамінюються, напр.: *оузри(т)* (Рус., 1443, 95;1460, 110) — *възри(т)* (1472, 120; 1488, 124), *оукажеть* (Р., 1401, 65) — *вкажєть* (Р., 1401, 65), *оупадаєть* (Рус., 1411, 74; 1456, 105) — *впадаючими* (Р., 1459, 171), *оуписано* (1411, 79) — *вписют* (XV ст., 76), *оурозумѣвши* (1433, 121) — *вразумѣлъ* (1433, 126) і под. Позиційними варіантами можна вважати також **о-** та **объ-**. Перший виступає перед наступними приголосними, другий — перед голосними, пор.: *ѡсадити* (Рус., 1429, 83), *оставляючи* (Р., 1414, 84), *ѡчистити* (1413, 83), але *ѡбъежъдчати* (Рус., 1489, 46).

Префікс **зъ-, з-/съ-, с-/зо-, со-** об'єднує два колишніх префікси: **зъ-/съ-** та **изъ-/исъ-**. У досліджуваних документах значення цих префіксів розрізняються лише в словах церковнослов'янського походження, пор.: *сътвори(х)* (Рус., 1404, 68), *сътворшаго* (1443, 96), *съзидаше* (1404, 134), *изьємльтсѧ* (Р., 1350, 4), *избьрєть* (4), *изволихомъ* (Рус., 1429, 85), *исплънилъ* (1429, 85; 1430, 87). В тодішній українській мові обидва префікси мали фінітивне значення і розрізнялися з погляду фонетики, а не семантики: **из-/ис-** виступає як дублет **з-/с-**, якщо останній передує приголосній фонемі кореня, напр.: *слюбили* (Р., 1433, 123) — *ислюбуємъ* (1352, 5), *сгодили сѧ* (1413, 83) — *изгодили сѧ* (1421, 96), *смолвивьши сѧ* (1404, 68) — *исмовивши сѧ* (1422, 98), *спущать* (Рус., 1480/1484, 42) — *испустить* (Р., 1434, 131). Перед дзвінкими приголосними фонемами і перед голосними здебільшого виступає варіант **з-**, перед глухими — **с-**, пор.: *зломит* (Р., 1390, 176), *звѣсили* (Рус., 1468, 30), *згинулъ* (1498, 61), *страти(л)* (1474, 123), *справилъ* (Р., 1433, 121), *справлялъ* (1433, 121). Перед коренями, що починаються двома приголосними, може виступати варіант **зо-/со-**, напр.: *зовут(ъ)* (Гол., 1383, 10), *зомретъ* (Рус., 1498, 62), *сознаваю* (1490, 49), *зостати* (Р., 1433, 121) і т. д.

Префікс **въз-** та його варіанти виступають здебільшого в словах церковнослов'янського походження. При цьому в церковнослов'я-

[20] Фонетичні варіанти морфем подаються через скісну риску (або відповідно в чисельнику і знаменнику); стилістичні варіанти (запозичення з церковнослов'янської мови) наведені в квадратних дужках.

кізмах не відображаються властиві українській мові фонетичні чергування; *възъпишѧ* (Рус., 1429, 86), *възьпишѧ* (1411, 75), *възлюблєннаго* (1427, 80). Певним відступом від цього правила є графічне відображення вокалізації **ъ** в закритому складі: *возлюблєннаго* (Рус., 1422, 76). Якщо префікс **въз-/въс-** виступав у складі широко вживаного слова східнослов'янського походження або ж такого церковнослов'янського, що повністю прижилося на новому грунті, його звукове наповнення відбивало закономірності тогочасної української фонетики: *оузоздрѧть* (Р., 1391, 45; 1393, 52).

Варіанти префікса $\frac{\text{розъ-, роз- [разъ-, раз-]}}{\text{рос- [рас-]}}$ належать до різних стильових шарів. Варіанти **разъ-, раз-/рас-** вживаються в словах церковнослов'янського походження: *нєраздєлимаа* (Рус., 1488, 124), *размыслих* (Р., 1446, 154). У інших випадках **раз-** і **роз-** виступають паралельно, поєднуючись з тими самими коренями, напр.: *разсоудитсѧ* (Р., 1446, 154) і *росудитсѧ* (1386, 33), *сѧ росуди(т)* (1459, 174). Існування варіантів **роз-** і **рос-** має фонетичне підгрунтя: перед дзвінкими приголосними та [j] виступає варіант **роз-**, перед глухими — **рос-**, напр. *розгнѣвалъ* (Р., 1433, 121), *розъѣхати* (1419, 90), але *росширивати* (1433, 119; 1437, 136), *роширити* (Рус., 1407, 35) і под.

Стилістичне навантаження мають варіанти префікса **пере- (пре-)**. Варіант **пре-** виступає здебільшого під впливом церковнослов'янської мови, напр.: *прєбудуть* (Р., 1376, 22). В українських словах виступає варіант *пєрє-: пєрєступивши* (Р., 1433, 121), *пєрєходит* (1421, 96), *пєрєходить* (1413, 23). В окремих випадках *пєрє-* замінюється тут його церковнослов'янським варіантом без якогось певного смислового навантаження, напр.: щоби прєвозници *прєвозили* єго без никоторого *мѧшканіа* (Рус., 1448, 101).

У мові XVI — першої половини XVII ст., як засвідчують пам'ятки, помічається виразна тенденція до збільшення ролі префіксації в дієслівному словотворі. Зростання префіксальних дієслівних словоформ, природно, позначається на активності окремих префіксів. В цей час високочастотним, як і раніше, був префікс $\frac{\text{у-/въ-, во-}}{\text{-уво-}}$, а також префікси **по-** та **при-**. Причому значно збільшується вживання префікса **по-**, який стає в цей період найуживанішим. Помітно зростає також частота вживання префіксів **на-; за-; вы- (ви-);** $\frac{\text{зъ-/съ-}}{\text{изъ- (ис-)}}$ / $\frac{\text{зо- (зе-)}}{\text{со-}}$ та ін.

Префікс $\frac{\text{у-/въ-, во-}}{\text{уво-}}$, як і раніше, виступає у вигляді двох фонетичних варіантів: **у-** та **в-**. Переважає перший варіант. Взаємозамінність обох варіантів викликає появу третього, контамінованого варіанта **уво-** (< **у-** + **въ-**): *увойти* (Пер., 1605—1606, 211). Випадки чергування [у] з [в] у цих префіксах трапляються досить часто, напр.: *впали* (Пал., 1621, 204), *впала* (АЗР, 1596, IV, 153), *впадеши*

(В., к. XVI, 17), *упалъ* (Пер., 1605—1606, 210), *оупадаємѡ* (Бер., 1616, 64), *вьстань* (ПЄ, 1556—1561, 24 зв., 137 зв., 138), *вьставши* (25, 25 зв., 138, 440 зв.), *устала* (Пер., 1605—1606, 24), *въвє(д)(є)нь* (ПЄ, 1556—1561, 27 зв.), *уведеные* (Пал., 1621, 204), *увести* (АЗР, 1596, IV, 154) та ін. У багатьох випадках на місці етимологічного **въ-** уживається **оу-** і навпаки, напр.: *оускочи(л)* в море (ПЄ, 1556—1561, 439 зв.), *уписанъ* (Арх. ЮЗР, 3/I, 149), *вдарити* (Розм., 1631, 100), *впала* (АЗР, 1596, IV, 153) та ін.

Дальше зростання продуктивності префікса **по-** викликане насамперед тим, шо він дедалі активніше перебирає на себе функції основного засобу перфективації, напр.: *посмѣянь* (ПЄ, 1556—1561, 25), *покайтєся* (26, 29), *поклонитися* (23 зв.), *помиловаль* (246), *повѣрили* (Пер., 1605—1606, 24), *поламал* (В., к. XVI, 152) і т. д.

Вимальовується семантична зумовленість у вживанні варіантів префікса **о-/об-**: варіант **об-** найчастіше використовується в дієсловах пересування на означення руху, що відбувається навколо чогось, напр.: *обходитъ* (АЗР, 1595, IV, 122), *обвєсти* (В. цн., 1618, 13), *ѡбходилъ* (ПЄ, 1556—1561, 29 зв.) і под. Маючи цю семантику, варіант **об-** не чергується з **о-**. У свою чергу, варіант **о-** не замінюється варіантом **об-** в дієсловах, утворених на базі іменних коренів: *онечювствѣли* (В., к. XVI, 137), *озимнѣло* (Пер., 1605—1606, 205), *окамѣнє(нн)и* (ПЄ, 1556—1561, 140 зв.).

В описуваний період ще виразнішою стає тенденція уживати варіант **с-** перед глухими приголосними, варіант **з-** — перед дзвінкими, варіанти **зо-** та **из-/ис-** — перед сполученнями приголосних.

У префіксі **от-** в XVI — першій половині XVII ст. вперше можна простежити асиміляцію кінцевої приголосної (т) > (д) під впливом дзвінкої початкової фонеми кореня. Поряд з графічними варіантами **ѡтъ-**, **ѡт-** і **от-** з'являється фонетичний варіант **од-**: *ѡтъпровадили* (АЖ, 1583, 63), *ѡ(т)шиоль* (ПЄ, 1556—1561, 144 зв.), *ся отвираютъ* (Хр. п., 1630, 74), *однесу* (Інт., XVII, 37).

Префікс $\frac{\text{роз-, розо- [раз-]}}{\text{рос- [рас-]}}$, як і раніше, представлений численними варіантами: *ро(з)дава(л)* (АЖ, 1582, 38), *розогнавши* (Арх. ЮЗР, 1606, 3/I, 150), *розьгневал ся* (ПЄ, 1556—1561, 25), *разрѣшены(х)* (В., к. XVII, 42), *росказуетъ* (Пан. Рог., 1591, 26), *распростиралъ* (Розм., 1631, 99). Як свідчать наведені приклади, на вживання варіантів цього префікса впливає міжморфемна фонетика. Варіанти **роз- [раз-]** виступають переважно перед дзвінкими приголосними, варіанти **рос- [рас-]** — перед глухими. У другій половині XVII—XVIII ст. помітних змін у вживанні префіксів не було.

§ 66. Дієслівні префікси в сучасній українській мові. У другій половині XVIII — середині XIX ст. різко спадає частота вживання префіксів церковнослов'янського походження. В цей час уже не використовуються варіанти **раз-** і **рас-**, префікси **сн-/исн-**, **вн-**. Проте зрідка трапляються ще — переважно в стилізаціях під староукраїнську мову — префікси $\frac{\text{[воз-]}}{\text{[вос-]}}/\frac{\text{[вз-]}}{\text{[вс-]}}$, **[пред-]** та варіант **[пре-]**,

напр.: *возстанеть* (Кв.-Основ., 167), *воспретить* (Котляр., 2, 41), *воспослідовало* (Котляр., 2, 10), *взволновалась* (Котляр., 2, 6), *предчувал* (Котляр., 2, 6), *предвіщаєть* (Котляр., 2, 6) та ін. Решта префіксів, уживаних в цей період,— народно-розмовні. Їх фонетична структура відповідає фонетичним законам української мови.

Від середини XIX ст. кількість дієслівних префіксів в українській мові стабілізувалася. Церковнослов'янські префікси не вживаються зовсім, за винятком префікса **воз-**, що виступає в дієслові *возз'єднувати* й інколи поєднується з іншими дієслівними кореневими морфемами для передачі певних стилістичних нюансів.

Найчастішими префіксами в сучасній українській мові є з-/с- із-, ізі-, ізо-/іс-**/зо-, зі-, зу-; по-/пі-; за-.** Зростає частота вживання префікса **ви-**, меншою мірою — **од-** / від- віді- та **під-/піді-.**

§ 67. Варіанти кореневих морфем в історії українського дієслова. В індоєвропейській мові-основі було значно більше нетематичних дієслів, ніж їх фіксує праслов'янська мова. Старі кореневі нетематичні основи в праслов'янській майже повністю зникли [21]. В теперішньому часі вони здебільшого заступалися основами з тематичними суфіксами, які згодом стали частинами коренів. Від деяких лексем форми дієслівної парадигми утворювалися нерегулярно, внаслідок чого в теперішньому часі та в інфінітиві виступали різні корені. Ці особливості частково були успадковані слов'янськими мовами, що виявляється в їх структурі протягом всього їхнього історичного життя. Розгляньмо деякі приклади.

У спільнослов'янській мові дієслово іті мало суплетивні корені: в інфінітиві **і-** (рефлекс нетематичного *ei-/*i-, пор. санскр. éti, гр. εἶσι, лат. it, ст.-лит. eiti), в теперішньому часі, аористі й імперативі id/d — частина колишнього тематичного *-de/o-, в дієприкметниках минулого часу šь-/šьd- (утворений від *xьd- < *sed). Ця ж взаємозалежність варіантів дієслівного кореня виявляється і в давньоруській мові, пор.: *переидеть* (ЛЛ, 327), *възиде* (СП, XI—XII, 369), *иди* (ЛЛ, 265), *ити* (7), *шли* (254), *пришьлъ* (СП, XI—XII, 159), *дошьдъшемъ* (71). Три варіанти кореня — **и-, ид-, ше-/шо-** — простежуються і в староукраїнській мові: *ити* (ПЄ, 1556—1561, 25 зв.), *идє* (30), *шли* (30); з XVI ст. фіксується вплив кореня інфінітива на корінь **ше-** (та його фонетичний варіант **шо-**), який виступав у минулому часі, напр.: *ишла* (ПЄ, 1556—1561, 24 зв.). Три суплетивні форми кореня цього дієслова виступають і в сучасній українській мові: *і-ти, ід-у, ішо-в (іш-ла)*.

Два суплетивних корені мало в спільнослов'янській мові дієслово jēchati: в інфінітиві й утворених від нього інших дієслівних формах виступав корінь jē-, що утворився регулярно, а в теперішньому часі — jēd- (утворений від кореня *jā- — пор. санскр. játi — шля-

[21] Про історію нетематичних дієслів див. у § 59, 60, 61.

хом приєднання тематичного de-/o-). Ця ж суплетивна пара виступає і в давньоруській мові, напр.: *ѣдем* (ЛІ, 44), *ѣхаша* (ЛЛ, 338). Суплеція коренів **їд-/їх-** збереглася і в сучасній українській мові.

Означене (доконане) дієслово jęti мало в інфінітиві праслов'янської мови корінь ję- (пор. лит. ĩmti), що дав на східнослов'янському грунті **ꙗ-** (*ꙗти*). У формах теперішнього часу рефлекс носового зберігся: *имоу* (пор. лит. *imù*). Суплеція коренів **-я-/ім-** (**йм-**) проходить крізь давню історію цього дієслова в українській мові. Згодом це протиставлення лишається актуальним тільки в колишніх префіксальних дієсловах, де префікс став частиною кореня *(взя-ти: візьм-у)* і в сучасних префіксальних дієсловах, де йому передує **н** *(під-ня-ти: піднім-у)*.

В індоєвропейській мові-основі існувала категорія інгресивності (початку дії), що виражалася наявністю носового інфікса в основі теперішнього часу або суфікса, до складу якого входив носовий звук. У праслов'янській мові цієї категорії вжé не було, і колишній інфікс став частиною кореня в основах теперішнього часу. Так утворилося протиставлення sędǫ — sĕsti, lęgǫ — *legti, рефлексами яких на східнослов'янському грунті стали *сѧдоу — сѣсти, лѧгоу — лечи*. В сучасній українській мові суплеція коренів залишилася в дієслові *сісти:* **сяд-** (**сіс-/сі-**) (*сяду, сісти, сів*). Що ж до дієслова *лягти,* то в ньому інфінітив запозичив корінь з форми теперішнього часу. Проте в формі чол. роду мин. часу простежується фонетичний рефлекс давнього кореня **ле-**: *леглъ* > *ліг* (пор. у рос. мові *леглъ* > *лёг*).

§ 68. Дієслівні утворення: інфінітив, супін, дієприкметник, дієприслівник, особові дієслова. Для дієслівних систем усіх сучасних слов'янських мов характерна зміна за видами (доконаним і недоконаним), а також (для особових дієслів) за часами. В індоєвропейській мові-основі видо-часові значення дії передавалися іншими способами. Первісно існувала система родів дії, якою виражалися тривалість /нетривалість, початковість, співвідносність/ неспіввідносність з моментом мовлення, зв'язок з об'єктом мовлення, модальність та інші властивості динамічної ознаки. Роди дії виражалися певними змінами дієслівної основи того самого кореня (редуплікація кореня, інфіксація, чергування голосних, пізніше суфіксація).

Виникнення категорії часу у спільнослов'янський період викликало поділ дієслівних основ, що виражали різноманітні роди дії, на основи теперішнього часу, перфекта й аориста.

Для тематичних основ теперішнього часу була характерна наявність варіантів тематичних суфіксів **-e-**, **-i-** (ненаголошені), для основ минулого часу — варіанти **-a-**, **-ĕ-**, **-i-** (<* **ī**). Останній інтонаційно відрізнявся від **-i-** в основах теперішнього часу (пор. prósitь, але prosīti, лит. prašýti), оскільки воно мало інше походження. Усі ці варіанти тематичних суфіксів в праіндоєвропейський період виступали як показники минулої дії.

Від основ теперішнього часу у спільнослов'янській мові утворювався теперішній час (шляхом додавання особових суфіксів), а також дві незмінні дієприкметникові форми: активна (утворювалася

за допомогою суфікса -ont-s > y: *ber-ont-s > bery — чол. р. одн. -ont-je-: *ber-ont-je > berǫtje — чол. р. мн.) та медіальна, на основі якої згодом розвинулася пасивна (утворювалася з допомогою суфікса -m(ъ) : vedo-mъ).

На базі основ перфекта розвинулися інфінітив і супін (колишні окремі відмінки — найвірогідніше давальний і знахідний — віддієслівних іменників на -ti > -ти і -tu > -тъ). Від основ минулого часу творилися активний і пасивний дієприкметники минулого часу, а також дієприкметник на -l- та імперфект, що виступав у спільнослов'янській мові як новотвір. В усіх цих утвореннях вживалися варіанти суфіксів основ, характерних для інфінітива.

Окремий тип словотворення мав аорист, що поділявся на два різновиди: тематичний кореневий і сигматичний.

§ 69. Історія інфінітивних суфіксів. У давньоруській мові показником інфінітива послідовно виступає успадкований з праслов'янської мови афікс **-ти:** *скакати* (Усп. зб., XII—XIII, 51), *искати* (ЛЛ, 128), *пожрети* (395), *чинити* (311), *оурѣзати, оутѧти, вынѧти* (356), *погрети* (СП, XI—XII, 89), *сѣдѣти* (191), *сътворити* (64), *ѣасти* (138), *стоѧати* (ПР, 1282, 114), *мьстити* (104), *насилити* (270) та ін. Фонетичним варіантом **-ти** виступає варіант **-чи;** він уживається в інфінітиві тих дієслів, корінь яких в основі теперішнього часу закінчується на задньоязиковий приголосний: *сѣчи* (ЛЛ, 272), *исѣчї* (267), *ростричи* (426). Морфеми **-чи** і **-чї** виступають у цьому разі графічними варіантами. На місці **-чи** в давньоруській писемно-літературній мові може траплятися й церковнослов'янський варіант **-щи:** по удольемъ крови *тещи* (ЛЛ, 144), велѣ кумиры *испроврещи* (116).

Зрідка в давньоруській мові уживається варіант суфікса інфінітива **-ть.** Деякі дослідники обстоюють думку, що форми на **-ти** і **-ть** були відомі не тільки давньоруському, а й спільнослов'янському періодові [22]. Беручи до уваги, що редукція **і** в цій морфемі дала в польській мові рефлекс **-ć,** важко припускати, що ослаблення кінцевого **-і** відноситься до початку розкладу спільнослов'янської мовної єдності. Разом з тим треба зважати на те, що в давньоруській мові форми інфінітива на **-ть** трапляються вкрай рідко — до того ж не в оригіналах, а в пізніших описках — і здебільшого виступають там, де мав би бути супін, напр.: да бы(х) послалъ мужь свои к Володимеру воротитьсѧ (ЛЛ, 265); пор. випадки вживання супіна: сниде дъщи фараѡнова Ферьмуфи купатсѧ (94), тогда же все множьство Половець. ѣхаша к городу битъсѧ (338), просимъ оу тобе спа кнѧжитъ Новоугороду (415). Отже, у вживанні інфінітивів на **-ть** помітна певна системність, що не дає змоги підтримати С. П. Обнорського, який вбачав у суфіксі **-ть** не протосхіднослов'янське явище, а пізніше нашарування [23].

[22] *Iljinskiy G.* Zur Geschichte des Imperativs im Kleinrussisches.— Zeitschrift für slavische Philologie, Bd. 2. Leipzig, 1925, S. 128.

[23] *Обнорский С. П.* Очерки по истории русского литературного языка старшего периода, с. 21.

У староукраїнській мові суфікс **-ти** виступає у двох варіантах **-ти** (**-тї**) і **-ты**. Хоч перший варіант має абсолютну перевагу у вживанні, а другий засвідчується пам'ятками в поодиноких випадках, все ж не можна не визнати, що саме він відбиває тодішню живу вимову: *объменѧты, обротыты, памѧтаты, приносити* (П., 1397, 131), Коли имоу(т) возыты поромо(м) (Укр. гр., 55). В українських грамотах, написаних латинкою, буквосполучення -ty виступає дуже послідовно: widaty, zapłatyty, iezdyty, mowity, obiawyty (Рус., 1490, 48), pryłozyty, wziaty (1495, 56). Ця графічна особливість може свідчити про те, що в XV ст. уже відбулося ствердіння [т] перед [и]; що ж до абсолютного переважання **и** в морфемі **-ти**, то його можна пояснити давньою правописною традицією.

Зрідка засвідчуваний варіант **-ть** виступає тільки в позиції після голосного, напр.: И какъ ѡни тыи три годы выдє(р)жать и будуть намъ личьбу *давать* (Рус., 1487, 44), А всю тую чотыры годы маєть в кожъды(и) годъ собѣ *брать* по (д)ва(д)цати ко(п) грошє(и) (1489, 46), хочю. вѣрно и пилно. *служить*. королю польско(м) (Р., 1434, 130), вєлѣлъ мѧ былъ. *избавить*. горла моєго (1434, 130), имаєтъ на насъ свои пѣнѧзни *править* предъ королемъ (1458, 169). У поодиноких випадках засвідчений фонетичний варіант **-ть** (**-т**): а на воиско то кто да иду(т) тоти люди коли *прилучитсѧ* самому г(с)ва ми ити (Рус., 1458, 109). У грамоті Кейстута і Любарта торунським купцям (після 1341 р.) засвідчена форма *торговатъ* (Р., 1341, 1), що кваліфікується дослідниками як супін [24].

Уживання форм на **-ть**, **-т**, **-ть** в XIV—XV ст. не було локалізованим. Територія їх поширення не збігається з сучасним діалектним уживанням форм інфінітива на **-ть**. Як свідчать матеріали до Атласу української мови, тепер вони переважають лише в північному наріччі (крім західнополіських говірок) [25].

Морфологічний варіант **-чи** засвідчений у мові українських грамот нечисленними прикладами: *насѣчи* (Р., 1386—1418, 35), *помочи* (1398, 56), *рєчи* (Рус., 1456, 107), *присѧчи* (Р., 1435, 134).

В українських пам'ятках XVI — поч. XVIII ст. афікс інфінітива виступає також у трьох морфологічних варіантах: **-ти**, **-ты**; **-ть**, **-т**; **-чи**. Найпоширенішим серед них є перший. Другий зустрічається спорадично, незалежно від стилю мовлення, напр.: *имать* (В., к. XVI, 152), *молчать* (В. цн. 1618, 12), *убить* (Розм., 1631, 101); варіант **-т** найчастіше виступає в діловому стилі: *добытсе* (Арх. ЮЗР, 1606, 3/I, 150), *быт* (1570, 8/III, 217), *зна(т)* (АЖ, 1583, 51), *росказа(т)* (1584, 75). За спостереженнями І. М. Керницького, форми на **-ть** частіше трапляються в пам'ятках з Волині, Київщини та Чернігівщини, рідше — в текстах, написаних в Галичині та Молдавії [26].

---

[24] *Дем'янчук В.* Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в.. с. 33.

[25] *Півторак Г. П.* Форми інфінітива в українській мові.— Мовознавство, 1968, № 4 с. 27.

[26] *Керницький І. М.* Система словозміни в українській мові..., с. 235.

Варіант **-чи** виступає переважно в тих же дієсловах, які зафіксовані в українських грамотах: *речи* (ПЄ, 1556—1561, 137 зв., В. цн., 1618, 12), *мочи* (ПЄ, 1556—1561, 142, Арх. ЮЗР, 1/I, 46). Як свідчать тодішні словники, форми на **-чи** на той час були вже даниною традиції, хоч інколи відбивали й діалектні риси [27]. У пам'ятках XVIII ст., зокрема в творах Й. Галятовського, фіксується заміна форм на **-чи** формами на **-ти**: *о(т)бѣгти, облегти, стерегти,* а також спорадична поява контамінованих форм типу *могчи* [28].

У сучасній українській мові три основних фонетичних варіанти суфікса інфінітива зберігаються. У художніх творах, написаних на території Наддніпрянщини, а частково й Західної України у XVIII—XIX ст., афікс інфінітива виступає в двох основних варіантах: **-ти** і **-ть**, напр.: *знати* (Інт., XVIII, 164), *їсти* (Греб.), *нарікати* (Вагил.), *служити, убиратись* (Котляр.), *судить* (Греб.), *зробить* (там же), *пить* (там же), *спать* (Б. Кукул., XVIII, 40), *їхать* (Боровик.) та ін. Вживання обох варіантів на Східній Україні часто залежало від авторських уподобань. Скажімо, І. Котляревський, Л. Боровиковський, Г. Квітка-Основ'яненко, не уникаючи форм на **-ть**, все ж віддають виразну перевагу формам на **-ти**. Є. Гребінка і П. Гулак-Артемовський, навпаки, частіше вдаються до використання в інфінітиві варіанта **-ть**.

У західноукраїнських говорах зберігається морфема **-чи**. Вона виступає в тих дієсловах, які мають у минулому часі варіант кореневої морфеми, що закінчується на задньоязиковий або фарингальний приголосний. Так, граматика І. Могильницького регламентувала форми *стричи, печи, стеречи* (148), *веречи, речи* (155).

§ 70. Стильова обумовленість варіантів інфінітивного суфікса в українській мові. Демінутиви суфікса інфінітива. У давній українській літературній мові можна знайти лише натяки на стилістичне розрізнювання варіантів суфіксів **-ти** і **-ть**. Про це може, наприклад, свідчити ширше вживання інфінітивів на **-ть** у ділових документах, ніж у пам'ятках інших стилів. У сучасній українській літературній мові уживання варіантів **-ти** і **-ть** стилістично розрізняється. Скорочений варіант суфікса **-ть** (тільки після голосних) уживається поряд з повним варіантом **-ти** в усному літературному мовленні й художніх стилях літературної мови. У науковому, публіцистичному і діловому стилях сучасної української літературної мови інфінітив виступає тільки із суфіксом **ти-**. Поряд із загальновживаними афіксами **-ти** і **-ть** у говорах подекуди фіксується **-т** [29].

Подібно до іменника, інфінітивні форми окремих дієслів *(спати, їсти, пити, купати, гулять)* можуть виступати із суфіксами пестливості: **-тки, -точки, -тоньки, -туні, -тусі, -тунечки, -тусечки,**

---

[27] Див.: *Русанівський В. М.* Зазнач. праця, с. 95—96.

[28] *Witkowski W.* Język utworów Joannicjusza Galatowskiego na tle języka piśmiennictwa ukraińskiego XVII wieku. Kraków, 1969, s. 51.

[29] Див.: *Ващенко В. С.* Полтавські говори, 1957, с. 207; *Назарова Т. В.* Інфінітиви на **-т** у середньополіських говорах.— В кн.: Питання граматики і лексикології української мови. К., 1963 с. 3—16.

напр.: *їстки, їсточки, їстоньки, спатусі, спатуні, спатусечки, спатунєчки*. Кожен із цих суфіксів є своєрідним симбіозом суфікса інфінітива **-ти** і зменшувально-пестливих іменникових суфіксів **-к-, -очк-, -оньк-, -ун-, -ус-, -ун- + -еньк-, -ус- + -ечк-: -т(к)и, -т(очк)и, -т(оньк)и, -т(ун)і**[30], **-т(ус)і, -т(унечк)и, -т(усечк)и.** Крім того, у дієсловах з пестливим значенням можуть уживатися суфікс **-ці**, що виступає безпосередньо після кореня *(купці)*, та **-унці**, який додається до частини інфінітивного суфікса **т** *(спатунці)*.

Такі інфінітиви не пов'язані з іншими дієслівними утвореннями: їм не відповідають ні особові дієслова, ні дієприкметники, ні дієприслівники. Зменшено-пестливі інфінітивні форми більш характерні для усного мовлення, проте зустрічаються і в белетристичних стилях, напр.: «І *їстоньки* — не їм, і *питоньки* — не п'ю...» (Глібов); «За сонцем хмаронька пливе... І сонце *спатоньки* зове...» (Шевч.).

ДІЄПРИКМЕТНИК

§ 71. Історія дієприкметника. Активні й пасивні дієприкметники в праслов'янській мові. Дієприкметники в спільнослов'янській мові належали до відмінюваних слів. За дієслівними ознаками вони поділялись, як уже згадувалось, на активні й пасивні, теперішнього часу й минулого; до іменних ознак дієприкметників належала їх здатність відмінюватися за родами, числами й відмінками.

Активні дієприкметники утворювалися за допомогою суфікса ont-s (теперішній час) та $\frac{\text{-(v)ъ}}{\text{-(v)ъs-}}$ < *-us (минулий час). Суфікс -ont-s у наз. відм. одн. чол. і середн. роду давав у праслов'янській мові рефлекс **-у** (після j та інколи в дієсловах з основою **-і-** — **-ę**: ber-y, nes-y, znaj-ę, nos-ę), суфікс -(v)ъ в наз. відмінку не змінювався (в дієсловах з основою **-і-** він міг давати **ь**): ber-ъ, nes-ъ, zna-vъ, nošь і nosi-vъ, pravlь і pravivъ. В інших відмінкових формах перед закінченням виступає суфікс теперішнього часу -ǫtj- (в дієсловах з основою теперішнього часу на **-і-** інколи -ętj-) та суфікс минулого часу -všь-.

Відмінювання активних дієприкметників

Теперішній час

Однина

	чол. р.	середн. р.
Н.	bery, znajęˌ nosę	bery, znajęˌ nosę
Р.	berǫtja, znajǫ tja, nosętja	
Д.	berǫ̂tju, znajǫ̂tju, nosętju	
Зн.	berǫ̂tjь, znajǫ̂tjь, nosętjь (beı̂otje, znajǫ̂tje, nosętje)	
Ор.	berǫtjemь, znajǫtjemь, nosętjemь	
М.	berǫ̂tji, znajǫ̂tji, nosętji	

[30] У суфіксах **-т(ун)і, -т(ус)і** після м'яких приголосних [н'] та [с'], замість [и] виступає [і].

жін р

Н.	berǫtji, znajǫtji, nosętji
Р.	berǫtję, -tjě, znajǫtję, -tjě, nosętję, -tjě
Д.	berǫtji, znajǫtji, nosętji
Зн.	berǫtjǫ, znajǫtjǫ, nosętjǫ
Ор.	berǫtjejǫ, znajǫtjejǫ, nosętjejǫ
М.	berǫtji, znajǫtji, nosętji

Множина

	чол. р.	середн. р.
Н.	berǫtje, znajǫtje, nosętje	berǫtja, znajǫtja, nosętja
Р.	berǫtjь, znajǫtjь, nosętjь	
Д.	berǫtjemъ, znajǫtjemъ, nosętjemъ	
Зн.	berǫtję, -tjě, znajǫtję, -tjě, nosętję, -tjě	berǫtja, znajǫtja, nosętja
Ор.	berǫtjь, znajǫtjь, nosętjь	
М.	berǫtjixъ, znajǫtjixъ, nosętjixъ	

жін. р.

Н.	berǫtję, -tjě, znajǫtję, -tjě, nosętję, -tjě
Р.	berǫtjь, znajǫtjь, nosętjь
Д.	berǫtjamъ, znajǫtjamъ, nosętjamъ,
Зн.	berǫtję, -tjě, znajǫtję, -tjě, nosętję, -tjě
Ор.	berǫtjami, znajǫtjami, nosętjami
М.	berǫtjaxъ, znajǫtjaxъ, nosętjaxъ

Двоїна

	чол. р.	середн. р.
Н.— Зн.	berǫtja, znajǫtja, nosętja	berǫtji, znajǫtji, nosętji
Р.— М.	berǫtju, znajǫtju, nosętju	
Д.— Ор.	berǫtjema, znajǫtjema, nosętjema	

жін. р.

Н.— Зн.	berǫtji, znajǫtji, nosętji
Р.— М.	berǫtju, znajǫtju, nosętju
Д.— Ор.	berǫtjama, znajǫtjama, nosętjama

Минулий час

Однина

	чол. р.	середн. р.
Н.	bravъ, znavъ, nošъ (nosivъ)	bravъ, znavъ, nošь (nosivъ)
Р.	bravъša, znavъša, nošьša (nosivъša)	
Д.	bravъšu, znavъšu, nošьšu (nosivъšu)	
Зн.	bravъšь, znavъšь, nošьšь (nosivъšь)	bravъše, znavъše, nošьše (nosivъše)
Ор.	bravъšetь, znavъšetь, nošьšetь (nosivъšetь)	
М.	bravъši, znavъši, nošьši (nošivъši)	

жін. р.

Н.	bravъši, znavъši, nošьši (nosivъši)
Р.	bravъšę, -šė, znavъšė, -šė, nošьšę, -šė (nosivъšę, -šė)
Д.	bravъši, znavъši, nošьši (nosivъši)
Зн.	bravъšǫ, znavъšǫ, nošьšǫ (nosivъšǫ)
Ор.	bravъšejǫ, znavъšejǫ, nošьšejǫ (nosivъšejǫ)
М.	bravъši, znavъši, nošьši (nosivъši)

Множина

	чол. р.	середн. р.
Н.	bravъše, znavъše, nošьše (nosivъše)	bravъša, znavъša, nošьša (nosivъša)
Р.	bravъšь, znavъšь, nošьšь (nosivъšь)	
Д.	bravъšetъ, znavъšetъ, nošьšetъ (nosivъšetъ)	
Зн.	bravъše, znavъše, nošьše (nosivъše)	bravъša, znavъša, nošьša (nosivъša)
Ор.	bravъši, znavъši, nošьši (nosivъši)	
М.	bravъšixъ, znavъšixъ, nošьšixъ (nošivъšixъ)	

жін. р.

Н.	bravъšę, -šě, znavъšę, -šě, nošьšę, -šě (nosivъšę, -šě)
Р.	bravъšь, znavъšь, nošьšь (nosivъšь)
Д.	bravъšamъ, znavъšamъ, nošьšamъ (nosivъšamъ)
Зн.	bravъšę, -šě, znavъšę, -šě, nošьšę, -šě (nosivъšę, -šě)
Ор.	bravъšami, znavъšami, nošьšami (nosivъšami)
М.	bravъšaxъ, znavъšaxъ, nošьšaxъ (nosivъšaxъ)

Двоїна

	чол. р.	середн. р.
Н. — Зн.	bravъša, znavъša, nošьša (nosivъša)	bravъši, znavъši, nošьši (nosivъši)
Р. — М.	bravъšu, znavъšu, nošьšu (nosivъšu)	
Д. — Ор.	bravъšema, znavъšema, nošьšema (nosivъšema)	

жін. р.

Н.— Зн.	bravъši, znavъši, nošьši (nosivъši)
Р.— М.	bravъšu, znavъšu, nošьšu (nosivъšu)
Д.— Ор.	bravъšama, znavъšama, nošьšama (nosivъšama)

До активних минулого часу належали також дієприкметники на -lъ, -la, -lo, які, однак, на відміну від попередніх, уже в спільнослов'янський період не змінювалися за відмінками. Вони розвинулися на базі прикметників, уживалися переважно в предикативному значенні і утворювали складні часові форми за участю допоміжних дієслів. Про їх колишню можливість уживатися в атрибутивному значенні свідчать такі прикметники віддієслівного походження, як *gnilъ* при *gnити, spělъ* при *spěti*.

Пасивні дієприкметники теперішнього часу утворювалися за допомогою суфікса -mъ (< *-mo-). Цей суфікс інколи приєднувався до основ неперехідних дієслів (tlějetъ від tlěti, visitъ від viséti, ležitъ від ležati), реалізуючи в цих формах своє давне медіальне значення. Проте в більшості випадків він служив для творення пасивних дієприкметників від перехідних дієслів: nesǫ — neso-mъ, vedǫ — vedo-mъ, nosi-ti — nosi-mъ.

Пасивні дієприкметники минулого часу мали колишні прикметникові суфікси -nъ (<*-no-), -tъ (< *-to-). Другий суфікс зберігся тільки в тих дієсловах, корінь яких закінчувався носовим (але не m): pęti — pьnǫ — pętъ, klęti — klьnǫ — klętъ, žęti — žьnǫ— žętъ. Спорадично суфікс -tъ траплявся і в інших випадках: požrtъ від požrěti, trtъ від trti, pětъ від pěti. Після кореневого або тематичного -ě- виступав суфікс -nъ: dati — danъ, dělati — dělanъ, igrati — igranъ, velěti — velěnъ. Кореневі дієслова, в яких -ti інфінітива приєднувалося безпосередньо до кореня на приголос-

ний, утворювали пасивні дієприкметники з допомогою варіанта з'єднувального голосного е, що виступав перед суфіксом -пъ: vesti (<*vedti) — ved-enъ, plesti (< *pletti) — plet-enъ. Таким чином утворився варіант пасивного суфікса -en-. В дієсловах з коренем на -у- або з основою на -iti перед суфіксом -enъ відбувалося ослаблення голосного: kry-ti — krъv-enъ, zaby-ti — zabъv-enъ, rodi-ti — rodj-enъ.

Пасивні дієприкметники відмінювалися в чоловічому і середньому родах за типом іменників з основою **-ō**, у жіночому — за типом іменників з основою **-ā**.

Активні й пасивні дієприкметники обох часових форм могли виступати в усіх відмінках не тільки в короткій, але й у повній, або членній формі. Членні дієприкметники, як і прикметники,— це поєднання короткої форми з відповідною відмінковою формою займенника jь: nesy + jь — nesyjь — наз. відм. чол. р. одн., nesǫtja + ja — nesǫtjaja — род. відм. чол. р. одн., nesǫtji + ja — nesǫtjija — наз. відм. жін. р. одн., nesъšě + ję—nesъšěję — род. відм. жін. р. одн. + nesomъ + jь — nesomyjь — наз. відм. чол. р. одн. і т. ін.

§ 72. Активні дієприкметники теперішнього часу в давньоруській мові, їх утворення й відмінювання. В давньоруській мові уживалися активні дієприкметники спільносхіднослов'янського походження. В літературній мові того часу були також поширені дієприкметники старослов'янського походження.

Спільнослов'янський наз. відм. чол. і середн. роду на **-у (-ы)** зберігся переважно у запозиченнях із старослов'янської мови, напр.: и не *могыи* глати (Усп. зб., XII—XIII, 44), бѣ бо Болеславъ великъ і тажекъ. ꙗко и на кони не *могы* сѣдѣти (ЛЛ, 143), въ недѣлю же *иды* старьць въ црквь. видѣ пакы дѣмоны (СП, XI—XII, 362), стоꙗше отъ вечера до оутра. поꙗ и *чьты* въ клѣтцѣ своеи (92). Від дієслів з варіантом суфікса **-и-** в основах теперішнього часу (VIII—X тематичні класи) наз. відм. чол. і середн. роду однини послідовно утворювався за допомогою суфікса **-ꙗ-** (**-а-**, **-ѧ-**), що відповідав спільнослов'янському **-ę-**, спорадично вживаному після j і м'яких приголосних: сѣдꙗ (Усп. зб., XII—XIII, 46), *корꙗ ся* (СП, XI—XII, 74), *хотꙗ* (104), *зрꙗ* (ЛЛ, 251), *ѣздꙗ* (251), *кнꙗжа* (23), *повабꙗ* (316), *скопꙗ* (417), *любꙗ* (85), *ходꙗ* (СП, XI—XII, 62), *дьржꙗ* (174), *смыслꙗ* (ПР, 1282, 111), *мьстꙗ* (123). Цей же суфікс використовувався і в дієприкметниках, утворених від дієслів з j перед тематичним суфіксом в основах теперішнього часу (III—V, а також частково II тематичні класи): *восхищаꙗ* (ЛЛ, 56), *подъоучаꙗ, даꙗ* (297), *надѣꙗся* (270), *воюꙗ, розбиваꙗ* (70), *дѣꙗ* (ПР, 1282, 111), *знаꙗ* (116), *вѣдаꙗ* (116), *повѣдаꙗ* (Усп. зб., XII—XIII, 44), *разливаꙗ* (51) та ін.

Поширеність суфікса **-а-** (**-ꙗ-**, **-ѧ-**) у цій формі спричинилася до проникнення його й до складу дієприкметників, що утворювалися від дієслів з суфіксами **-е-** в основах теперішнього часу (I і частково II тематичні класи). Так, замість давнішого *рекы* з'являється *река* (Усп. зб., XII—XIII, 50; ЛЛ, 39) та ін. У таких випадках приголосний

перед наступним **-а-** не пом'якшувався, на що звернув у свій час увагу О. Шахматов, який, проте, не розрізняв при цьому дієприкметників, спорадично утворюваних від основ з тематичним **-и-** в теперішньому часі *(гляда, вида)*, і закономірно утворених від основ із тематичним **-е-** у цих же часових формах *(ида, чьта, тека, жга, помога, стерегася* і под.) [31]. Згодом варіанти **-ю (-ѧ)** поширилися на всі форми активних дієприкметників теперішнього часу. Прадавній розподіл дієприкметників на утворені за допомогою суфіксів **-а** і **-ю (-ѧ)** відбиває сучасний український прислівник *якомога* (юко мога).

У непрямих відмінках активних дієприкметників теперішнього часу виступали рефлекси давніх флексій, напр.:

Однина

чол. р.

Р.	berǫtja	— бєроуча
Д.	berǫ̑tju	— бєроучоу
Зн.	berǫ̑tjь	— бєроучь
Ор.	berǫ̑tjemъ	— бєроучємъ
М.	berǫ̑tji	— бєроучи і т. ін.

У давньоруській літературній мові тут поряд із дієприкметниками, що мали східнослов'янські рефлекси суфікса і флексій, виступали також дієприкметники, запозичені із старослов'янської мови. Вони відмінювалися в такий спосіб:

Р.	бєрѫща	Зн.	бєрѫщь
Д.	бєрѫщю	Ор.	бєрѫщємь
		М.	бєрѫщи і т. ін.

Дієприкметники старослов'янського походження вживалися переважно в церковній літературі, східнослов'янського — в світській. Пор.: *плачюща* (СП, XI—XII, 47), *могѫщѫ* (42), *лежѧще* (311), *забывающии* (Усп. зб., XII—XIII, 53), *бѣжачи(х)* (ЛЛ, 313), *идучи* (404), *ѣздѧче* (245), *оумѣючи* (246), *творѧче* (197).

Родові й відмінкові афікси активних дієприкметників теперішнього часу в давньоруській мові уже сплутуються. У дієприкметнику старослов'янського походження замість закономірного в наз. відм. мн. жін. р. **-ю (-ѧ)** може виступати афікс чол. р. однини **-є**: се бо суть рѣкы *напаѩюще* вселеную (ЛЛ, 152). І навпаки, на місці афікса **-є** можна зустріти афікс наз. відм. одн. і дв. жін. р. **-и**: възвратѩть сѧ грѣшьници въ адъ и въси *забывающии* ба (Усп. зб., XII—XIII, 53). У дієприкметниках східнослов'янського походження найтиповішим порушенням давньої відмінкової системи було вживання форми на **-чи** (наз. відм. дієприкметників жін. роду одн. й дв.) замість форм на **-че** (наз. відм. чол. роду мн.), напр.: Да сю грамотицю *причитаючи* потъснѣтесѧ на всѧ дѣла добраѧ (ЛЛ, 252), ти бо *мимоходячи* прославѧть человѣка по всѣ(м) землѧ(м) (ЛЛ, 240).

---

[31] *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка.— Энциклопедия славянской филологии. Вып. 11. Петроград, 1915, с. 111.

§ 73. Активні дієприкметники минулого часу в давньоруській мові. Відмінювані й невідмінювані активні дієприкметники минулого часу. Активні дієприкметники минулого часу поділяються, як і в праслов'янський період, на атрибутивно-предикативні, змінювані за родами, числами й відмінками, і предикативні, змінювані тільки за родами й числами.

Атрибутивно-предикативні дієприкметники утворювалися за допомогою суфікса **-ъ /-въ** (у наз. відм. одн. чол. і середн. р.) та його морфологічного варіанта **-ъш-/-вш-** (у решті відмінків однини, множини і двоїни всіх родів).

Уживання суфіксів **-ъ/-ъш-** і **-въ/-вш-** обумовлюється його фонетичною позицією. Якщо корінь дієслова закінчувався приголосним перед наступним **-ти** інфінітива або ж мав в інфінітиві суфікс **-чи** (< *-gti, *-kti), виступав варіант **-ъ/-ъш-**: *падъ* (ЛЛ, 192), *пожегъ* (283), *пришедъ* (Усп. зб., XII—XIII, 50), *вѣсѣдъ* (50), *вѣздростѣша* (52), *пришьдъшоу* (СП, XI—XII, 66), *дошедше* (ЛЛ, 307) та ін. Від дієслів, що мали в інфінітиві тематичні голосні **-а-/-ѧ-**, **-ѧ-/-ѣ-**, **-и-**, а також від дієслів з коренем на голосний активні дієприкметники минулого часу утворювалися за допомогою суфікса **-въ/-вш-**: *цѣловавъ* (ЛЛ, 431), *оубоювъ* (304), *сваривъсѧ* (291), *посѣдѣвъ* (259), *княживъ* (436), *прошав* (ПР, 1282, 269), *слышавъ* (СП, XI—XII, 136), *видѣвъ* (Усп. зб., XII—XIII, 46), *ѡ(т)крывъ* (СП, XI—XII, 366), *бывъ* (91), *цѣловавъше* (ЛЛ, 172), *искавъше* (СП, XI—XII, 152), *възъпивъши* (383), *исцѣлѣвъша* (90), *прѣбывъшоу* (177). Від дієслів з коренем інфінітива на **-ѧ** (**-ѧ**) активні дієприкметники минулого часу утворюються за допомогою суфікса **-ъ/-ш-**, причому корінь у всіх відмінках, крім наз. одн. чол. і середн. р., набуває носового приголосного: *взѧти — взѧвъ — вземши, начѧти — начѧвъ — наченши, клѧти — клѧвъ — кленши*, напр.: *вземши* (ЛЛ, 94), *кленше(с)* (33), *наченшю* (121), *сънемше* (104), *заченшимъ* (16).

Атрибутивно-предикативні активні дієприкметники минулого часу відмінюються за тим же типом, що й активні дієприкметники теперішнього часу, напр.:

Однина

жін. р.

Н.	шьдъши, знавъши	Зн.	шьдъшю, знавъшю
Р.	шьдъшѣ, знавъшѣ	Ор.	шьдъшею, знавъшею
Д.	шьдъши, знавъши	М.	шьдъши, знавъши

§ 74. Пасивні дієприкметники теперішнього й минулого часу в давньоруській мові. Механізм творення пасивних дієприкметників теперішнього часу лишається в давньоруській мові в основному той самий, що і в спільнослов'янській: до основи теперішнього часу приєднується суфікс **-мъ/-омъ.**

Від дієслів, що мають в основі теперішнього часу тематичний **-е-** після попереднього j або тематичний **-и-**, пасивний дієприкметник утворюється приєднанням варіанта суфікса **-мъ**: *посѣкаѥ-ть — посѣкаѥ-мъ, ѡбличаѥ-ть — ѡбличаѥ-мъ, нарицаѥ-тъ — нари-*

цаѣ-мъ, нєнавиди-ть — нєнавиди-мъ, хвали-ть — хвали-мъ, гони-ть — гони-мъ та ін. Дієслова з тематичним голосним **-е-** в основі теперішнього часу і коренем на приголосний перед наступним **-ти** інфінітива утворюють пасивний дієприкметник додаванням варіанта **-омъ** безпосередньо до кореня: *вєд-у — вєд-омъ, нєс-у — нєс-омъ*. За цим же зразком пасивні дієприкметники утворюються від дієслів, що мають кінцевий [г], [к] в корені теперішнього часу та інфінітив на **-чи**: *сѣк-у — сѣк-омъ, влєку — влєк-омъ*. С. П. Обнорський відзначав, що пасивні дієприкметники теперішнього часу вживаються тільки в уривках із церковних текстів, а отже, є запозиченнями [32]. Справді, ці утворення для оригінальної давньоруської літературної мови не характерні, і їх уживання так чи інакше зумовлене контекстом, в якому виступають слова *богъ, божій, святыи* і под.

У творенні пасивних дієприкметників минулого часу також не сталося помітних змін. Суфікс **-тъ** виступає в дієсловах з кінцевим голосним кореня — рефлексом давнього **ę**: *ятъ* (ЛЛ, 263), *клятъ* (53). В усіх інших випадках виступає суфікс **-нъ** та його варіант **-єнъ /-Ієнъ**. Варіант **-нъ** вживається при творенні дієприкметників від дієслів з коренем на голосний (крім тих, що мали корінь на ę), а також з основою на **-а-** (**-ва-, -ова-**) в інфінітиві: *одѣна* (СП, XI—XII, 106), *пороуганъ* (97), *предани* (Усп. зб., XII—XIII, 53), *дѣлани* (ЛЛ, 82), *икованы(м)* (138), *прислани* (276), *посланъ* (30) та ін. Від дієслів з коренем на **и** (> jь) могли утворюватись дві форми дієприкметника: *оубиєнъ* (ПР, 1282, 114) і *оубьєнъ* (ЛЛ, 136). Решта дієслів утворюють пасивні дієприкметники минулого часу за допомогою варіанта *-єнъ*. Серед них дієслова з основою інфінітива на **-и-**: *оуєдиненоу* (Усп. зб., XII—XIII, 51), *оучинени* (ЛЛ, 370), *положена* (212), *ѡтлученъ* (27), *створенъ* (176). У цих дієприкметниках **-и-** не зникає, а редукується в j, що викликає появу [ж] на місці кореневих [з] і [д], [ш] на місці [с], а також сполучень [бл], [вл], [пл], що розвинулися з [бj], [вj], [пj], напр.: *осоужена* (СП, XI—XII, 72), *погроужена* (96), *съподобленъ* (Усп. зб., XII—XIII, 51), *побѣженъ* (ЛЛ, 79), *прославлени* (378), *ѡбиступленъ* (324) та ін. В дієприкметниках, утворених від дієслів на **-чи** (<*gti, *-kti) відновлені [г] і [к] чергуються відповідно з [ж] і [ч]: *стєрєжєнъ, сѣчєнъ*. У дієсловах на **-сти** при творенні дієприкметників відновлюється кореневе [т] або [д]: *плєсти — плєтєнъ, пробости — прободєнъ*.

У давньоруській мові засвідчується вживання пасивних дієприкметників минулого часу середнього роду в неозначено-особовому значенні, напр.: Аже кто пѡзнаєть своє, что будеть погубилъ іли *оукраденѡ* оу негѡ (ПР, 1282, 107). Неозначено-особове значення таких дієприкметників виступає особливо виразно, коли вони вживаються в одному контексті з формами 3 ос. мн., при яких немає підмета, напр.: в горѣ тои *просѣчено* ѡконце мало и тудѣ *молвять* (ЛЛ, 235).

У східнослов'янському варіанті старослов'янської мови розвиваються пасивні дієприкметники із суфіксом **-ньн- > -нн-**. Очевид-

[32] *Обнорский С. П.* Зазнач. праця, с. 51.

но, вони виникають внаслідок приєднання до суфікса **-н-(-ен-)** іменного (прикметникового) суфікса **-ьн-**, який використовувався звичайно при творенні відіменних прикметників [33], пор. *истина — истиньнъ — истиньнаго* (ЛЛ, 118), *страна — страньнъ* (СП, XI—XII, 282) і под., з одного боку, та *изрѣчєнъ — изрѣченьна, ѡблачєнъ — ѡблаченьна* і под.,— з другого: и възрадоваста сѧ радостию великою не *издрѣчєньною* (Усп. зб., XII—XIII, 53). А. Соболевський наводив ще такі приклади, як непрѣстаньнъ, дръзновеньнъ, въздръжаньнъ, оскврънаваньнъ, богорадованьнъ (Тріодь пісна XII ст.) [34].

§ 75. Членні й короткі дієприкметники в давньоруській мові, їх відмінювання. Дієприкметники, як і прикметники, виступали в давньоруській мові у двох формах: короткій і повній, або членній. Членні дієприкметники утворювалися внаслідок приєднання до відмінкових форм короткого дієприкметника відмінкових форм займенника **и**: *нєсы — нєсыи, нєсъша — нєсъшаѥго, нєсъшоу — нєсъшоуѥмоу* і т. ін. Згодом початковий j займенника занепадає і уподібнюється кінцевому голосному флексії короткого дієприкметника; далі два однакових голосних стягуються в один: *нєсъшаѥго* > *нєсшааго* > *нєсъшаго, нєсъшоуѥмоу* > *нєсъшоуоумоу* > *нєсшоумоу (нєсъшюмоу)* і т. д. Форми такого типу трапляються в давньоруських пам'ятках церковного змісту, відбиваючи особливості старослов'янської мови: *ѡ(т)ходѧи* (СП, XI—XII, 285), *имѣѧи* (90), *носимааго* (138), *ненавидѧи* (Усп. зб., XII—XIII, 46), *могыи* (44), *пришьдъшоумоу* (СП, XI—XII, 98), *оумьрѣшюмоу* (51), слышавъ азъ отъ *исцѣлѣвъшаго* (90) У давньоруських членних дієприкметниках відобразився вплив займенникового відмінювання: *нєсъшаго* дало *нєсъшого* і под. Проте на той час подібні форми були ще рідкісні.

Дієприкметники в називному відмінку вживалися переважно в короткій формі. У цій же формі нерідко трапляються й дієприкметники в непрямих відмінках: видѣ старьца *чьтоуща* (СП, XI—XII, 73), видѣ старьца *сѣдѧща* (201), се бо суть рѣки *напаѩющє* вселеную (ЛЛ, 152), оуне бы съ тобою оумрети ми неже *оуѥдиненоу* и *оусиреноу ѡт* тебе въ семь житии пожити (Усп. зб., XII—XIII, 57).

Завжди в короткій формі виступають пасивні дієприкметники середнього роду, що передають неозначено-особове значення: а господину кѡлико боудеть вѡзъ *оукрадено,* то имати ѥму за вѡзъ по 2 ногатѣ (ПР, 1282, 113).

§ 76. Активні й пасивні дієприкметники в староукраїнській мові: їх творення, відмінювання й уживання. При творенні активних дієприкметників у староукраїнській мові використовувалися суфікси **-(у)ч-, -(ю)ч-, -(а)ч-, -(ѧ)ч-** та **- (у)щ-, -(ю)щ-, -(а)щ-, -(ѧ)щ-.** Ці ж суфікси виступають у дієприслівниках, що на той час за своїми синтаксичними функціями уже виразно відділилися від дієприкметників.

---

[33] *Борковский В. И., Кузнецов П. С.* Историческая грамматика русского языка, с. 320.

[34] *Соболевский А.* Русские причастия на **-нный.** — Русск. филол. вестник, т. 15. Варшава, 1886 с. 26.

Дієприкметники з суфіксом **-ч-** не належать до часто вживаних, вони обмежуються кількома прикладами: и пото(м) *будучи(м)* и(х) ща(д)ко(м) (Рус., 1499, 63), сего. листа. *чтучи(м)* (Р., 1424, 99), съ ставы. съ озеры. съ мочилы. со всаки(м) — *текучи(м)*. и *стоячи(м)*. водами (1424, 100), *слухаючи(м)* (1424, 99), И ре(ч)ками малими В русаву *Впадаючими* (1459, 17). Ще рідше трапляються дієприкметники з старослов'янським суфіксом **-щ-**. Як правило, це утворення від дієслова *быти*, напр.: нинешнимъ. и потомъ *будущимъ* (Р., 1433, 118), *будуща(м)* (1437, 136), *будущои* (1424, 99) та ін.

Афікс активних дієприкметників минулого часу виступає у двох позиційних варіантах: **-вш-** (після голосного) і **-ш-** (після приголосного). У розгляданий період обидва варіанти зустрічаються досить рідко. Причому дієприкметники з суфіксом **-ьш-/-ш-** характерні для документів, що походять або з Молдавії, або з Галичини, напр.: Г(с)и помози рабу своєму юрью болковичю. *создавшєму* цркꙋь (Р., 1350, 8), мно(г). добры(х). люди. ис право(м). оумѣючи(х). рады. *оуживши(х)* (1350, 8) и за памꙗть. сто *почившїихъ* родитєлєи наши(х) (Рус., 1429, 85), и ѡ(т) т и ни. бгоносны(х). ѡтецъ. *събравшихсѣ*. на безбжнаго. арна. *поухлившаго*. на стаа. троица (1443, 96) і ін.

У пасивних дієприкметниках теперішнього часу, зрідка використовуваних у мові староукраїнських грамот, уживається афікс **-м-**. Цю морфему можна вважати афіксом дієприкметників теперішнього часу лише в тих випадках, коли вона приєднується до варіанта тематичного суфікса теперішнього часу: *имꙗн-ова-ти — имꙗн-ує-т — имꙗн-ує-м-ый, спас-а-ти — спас-аѥ-тъ — спас-аѥ-м-ый, зна-ти — зна-ѥ-тъ — зна-ѥ-м-ый* і т. ін. Приєднуючись до суфікса основи інфінітива, морфема **-м-** вживається для творення віддієслівних прикметників, що не беруть участі в формуванні морфологічно-синтаксичних дієслівних парадигм. Форми з **-м-** не локалізовані. Вони зафіксовані в грамотах з території Молдавії (переважна більшість), а також Волині і Польщі, напр.: мыто. *именуѥмо*. мыто ѡ(т) молдавице (Рус., 1443, 95), и дали есмы ему оу нашеи земли двѣ селѣ, имануема. купка где є(с) домъ его: и за прутомъ наговин (1429, 83), Єпп(с)ь ѡлк(с)ѣй бг(м) *спасаѥмаго* великого града лоу(ц)ка (Р., 1429, 114) та ін.

Найпоширенішим серед дієприкметникових афіксів був суфікс пасивних дієприкметників минулого часу $\frac{\text{-н- [-нн-, -нъ-]/-ен-, -юн-,}}{\text{-т-}}$ $\frac{\text{-он- [-енн-]}}{\text{-т-}}$, що виступав, як бачимо, у багатьох варіантах. Варіанти **-н-, -ен-** і **-т-** уживалися в залежності від дистрибутивного оточення. Правда, елемент, який виступав справа (це міг бути родовий, числовий або відмінковий афікс), не сприяв їх розрізненню. Зате елемент структури основи, що виступав зліва, визначав уживання наступного за ним варіанта афікса пасивності. Для розрізнення ва-

ріантів **-н-** і **-ен-** має значення фонологічна і морфемна структури попереднього афікса: якщо афікс кінчається приголосною фонемою, вживається тільки варіант **-ен-**. Цей же варіант виступає після кореня замість окремих тематичних голосних, зокрема замість **-и-**, **-ѣ-**, про колишню присутність яких говорять чергування приголосних, що відбуваються в корені перед **-ен-**. У решті випадків тематичний голосний зберігається і після нього фіксується варіант **-н-**. Поява варіанта **-т-** зумовлена функціональними і фонологічними особливостями попереднього афікса: він виступає тепер після двофонемних кореневих морфем, другим компонентом яких з погляду їх фонемної будови є голосний.

У грамотах з території Молдавії набуває поширення варіант **-ени-/-нн-**, напр.: вѣра нашего г(д)ва выше писа(н)наго (Рус., 1420, 131), а хотарь тому выше писа(н)ному сєлу (Рус., 1488, 125) і под.

При творенні дієприкметників з участю варіанта суфікса пасивності **-ен-** (**-он-**, **-юн-**) у староукраїнській мові, як і в давньоруській, відбуваються морфонологічні зміни на місці кінцевих приголосних фонем і фонемосполучень. Зокрема, в досліджуваних документах зафіксовані такі явища: перехід кінцевих губних кореня у фонемосполучення відповідних губних з епентетичним [л]: оустано*влєно* (Рус., 1460, 113), ста*влєнъ* (1458, 40); перехід проривних зубних у шиплячі: потве*ржєны* (Р., 1424, 99), поноу*же*(н) (Рус., 1462, 115), прину*женъ* (1400, 61), освѣ*чєному* (1434, 129); перехід свистячих у шиплячі: завѣ*шєны* (1433, 123), привѣ*шєны* (1454, 163); перехід задньоязикових у шиплячі: проре*чєныхъ* (1434, 131), насѣ*чєно* (1386—1418, 35); перехід **ст в шч**: *ѡпущеную* (1433, 118).

Третій позиційний варіант суфікса пасивності **-т-**, порівняно з **-н-** і **-сн-**, вживався досить рідко: *прокля(т)* (Рус., 1411, 75), *проклѣть* (1488, 126) та ін.

Пасивні дієприкметники вживаються у мові давньоукраїнських грамот у повній (членній) і в короткій формах, напр.: а *писана* сїа грамота и *дана* оу вѣлчи (Рус., 1422, 66), ничимъ *нє принужєнъ* (Р., 1400, 61), владиславъ *выбраный* ку бискупству влоцлавскому (1433, 122) і под. Активні дієприкметники вживаються тільки в атрибутивному значенні і виступають у членній формі.

У відмінюванні коротких дієприкметників, порівняно з давньоруським періодом, істотних змін не відбулося. Відмінювання членних дієприкметників можна простежити на прикладі слів *писаный* і *лєжачий:*

Однина

	чол. і середн. р	жін. р.
Н.	писаный, лежачий; писаноє, лежачее (-оє)	писана*ꙗ*, лежача*ꙗ*
Р.	писаного, лежачого (-его)	писаноѣ (-он), лежачоѣ (-еѣ/еи)
Д.	писаному, лежачому (-ему)	писаной, лежачой (-еи)
Зн.	як Н. або Р.	писаную, лежачую (-ию)
Ор.	писанымъ, лежачимъ	писаною, лежачою (-ею)
М.	писаному, лежачому (-ему), писаномъ, лежачомъ (-емъ)	писаной, лежачой (-еи)

Множина

Н.	писаныи (-ыи, -ыѣ, -ыє), лежачии (-ии, -иѣ, -иє), писанаꙗ, лежачаꙗ
Р.	писаныхъ, лежачихъ
Д.	писанымъ, лежачимъ
Зн.	як Н. або Р.
Ор.	писаными, лежачими
М.	писаныхъ, лежачихъ

Родові афікси у множині практично вже не розрізнялися. Так, у чол. р. мн. замість афікса **-ии** уживається **-ыи**: право. такъ нашло. аже тоты листи. *оумрътвєныи. оуморєныи.* на вѣкы (Р., 1430, 116). Проте в середньому роді традиційний афікс множини **-ая** інколи зберігається: вса таꙗ. верху *именованаꙗ* мѣста (Р., 1437, 136). Афікси двоїни членних дієприкметників не зафіксовані.

Нестягнені афікси членних дієприкметників найчастіше виступають у молдавських грамотах, що відбивають вплив старослов'янської мови: и за памать. сто почившїихъ родителєи наши(х) (Рус., 1429, 85).

§ 77. Дієприкметник у старій українській літературній мові; уживання народних і традиційних дієприкметникових форм. В українській мові XVI—XVIII ст. коло активних дієприкметників з афіксом **-ч-** значно розширюється: *фигурующего* (Пал., 1621, 359), *вѣрующих* (359), *хвалячийся* (В., к. XVI, 17), *лєжачого* (42), *налєжачо(и)* (АЖ, 1584, 97), *лєжачоую* (ПЄ, 1556—1561, 440), *розумѣючихся* (В., к. XVI, 17), *прославляючих* (17), *кличоучого* (17), *блюзнячого* (17) та ін.

Активні дієприкметники теперішнього часу з варіантом **-щ-** здебільшого вживаються як церковнослов'янізми, що не мають відповідників з варіантом **-ч-**, напр.: *могуще* (АЗР, 1595, IV, 121), *глющи(х)* (ПЄ, 1556—1561, 25), *лжоущеи* (30 зв.) та ін. Проте можливі й форми дієприкметників з варіантом **-щ-**, які є стилістичними дублетами до відповідних українських з варіантом **-ч-**: *сѣдящїй* (ПЄ, 1556—1561, 29), *приходящаго* (27 зв.), *видящи* (В., к. XVI, 158), *последующие* (158), *знаходящаяся, вступующимся* (Пер., 1605—1606, 210) та ін. У другій половині XVII—XVIII ст. активні дієприкметники з суфіксами **-ч-** і **-щ-** стилістично розмежовуються: дієприкметники з церковнослов'янським варіантом суфікса, як правило, не характерні для ділових документів. В інших стилях вони вживаються також обмежено. Як відзначав П. Г. Житецький, у Галятовського та інших його сучасників, що писали книжною українською мовою, форми на **-щїй** поза текстами святого письма дуже рідкісні: «скрізь панує народна форма коротких дієприкметників з закінченням **-чи** і утворювана від неї повна форма з закінченням **-чий**» [35].

---

[35] *Житецкий П. Г.* Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке..., с. 135.

У мові українських грамот не було зафіксовано членних активних дієприкметників минулого часу з суфіксом **ъ/-въ**. У староукраїнській літературній мові XVI—XVIII ст. вони вживаються із стилістичною метою, відбиваючи вплив церковнослов'янської мови, напр.: *непокоривыхъ* (АЗР, 1595, IV, 121), *сошедыи* (ПЄ, 1556—1561, 369), *сотворивій* (Мил. б., п. XVIII, 367); трапляються також дієприкметники із суфіксом **-вш-/-ъш**: *дихавших* (ЛВел., II, 1720, 162), *простовавшій* (162) та ін.

Афікс пасивних дієприкметників теперішнього часу **-м-/-ом-** спорадично трапляється в окремих джерелах: *неосвѣтимую* (В., к. XVI, 42), *непостижимый* (17), *спасаемых* (158), *зовомая* (158), *ведомыхъ* (Арх. ЮЗР, 1606, 3/I, 149), *прозиваемымъ* (Проп. XVIII, 123), *неисповѣдимыхъ* (Мил. б., п. XVIII, 361а), *стерпимыхъ* (361а), *желаемій* (ЛВел., 1720, 80), *ратуемой* (162) та ін.

Найчастіше вживаються, як і раніше, пасивні дієприкметники минулого часу із суфіксом $\frac{\text{-н- [-нн-], -ен-, -ѧн-, -он- [-енн-]}}{\text{-т-}}$. В цей час можна точніше окреслити вживання морфологічного варіанта суфікса пасивності **-т-**. Він виступає лише після дво- і трифонемних кореневих морфем на голосний. До них належать морфеми **-бы-, -ти-, -ши-, -ча-, -ѭ-** (**-нѭ-**), **-клѭ-, -ви-, -кры-**, напр.: *облитыхъ* (АЮЗР, 1552, 7/I, 79), *нє шитымъ* (ПЄ, 1556—1561, 439 зв.), *початоє* (Арх. ЮЗР, 1570, 8/III, 217), *ѡ(т)ѭ(т)* (ПЄ, 1556—1561, 139), *принятъ* (Арх. ЮЗР, 1606, 3/I, 149), *проклятую* (Пан. Рог., 1591, 24), *повитый* (Бер., 1616, 64), *прикритоє* (61) та ін.

Після інших кореневих морфем виступають варіанти **-н-** [**-нн-**] (після голосного) та **-ен, -ѧн-, -он-** [**-енн-**] (після приголосного), напр.: *испытан* (В., к. XVI, 42), *основан* (187), *подано* (Пал., 1621, 320), *названи* (В., к. XVI, 187), *припоясанъ* (Пан. Рог., 1591, 24), *побрано* (Ж., 1583, 51), *зоставленый* (Арх. ЮЗР, 1606, 3/I, 149), *уоздоров(ь)ленъ* (ПЄ, 1556—1561, 229 зв.), *роздѣленъ* (142), *ѡсоуж(ь)денъный* (228 зв.). Варіант **-ѧн-** є, найвірогідніше, графічним. Він представлений поодинокими випадками: *презрѧный* (В. цн., 1618, 10).

Варіант **-он-** належить до фонетичних. Він виступає після шиплячих приголосних та [р], як правило, в наголошеній позиції, напр.: *пречоныє* (Арх. ЮЗР, 1606, 3/I, 149), *поприсяжоныхъ* (АЗР, 1596, IV, 153), *вложоны, зложоною, навежоный* (Арх. ЮЗР, 1/I, 95), *ѡ(т)вороны* (КА, 1560, 622) та ін. В інших випадках уживається варіант **-ен-**: *зеретиченый* (В., к. XVI, 187), *скаржено* (Пер., 1605—1606, 210), *зрѧженый* (В., цн., 1618, 11), *нє зличеноє* (Бер., 1616, 62).

Варіанти **-нн-/-енн-**, як данина давньоруській традиції, уживаються зрідка, переважно в мові канонічної і полемічної літератур, а з другої пол. XVII ст. навіть у ділових документах.

На шляху до виділення в окрему категоріальну морфему стоїть в XVII ст. афікс **-о** — показник предикативної форми дієприкметникового походження. Неозначено-особові форми на **-но, -то** вживалися ще в давньоруській мові, були вони поширені і в мові давньоукраїнських грамот: З нового мѣста *послано* кнѧзю вєликому

тфе(р)скому (Рус., 1488, 44), А што єсмы казалъ сѣна насѣчи досыть, (...) то на буцеви *насѣчено* єго досыть (Р., 1386—1418, 35) та ін. Проте формально предикативні форми не відділялися від форм наз. відм. одн. середн. роду коротких дієприкметників. У другій половині XVII ст. з'являються поодинокі форми стягнених дієприкметників на **-е**, залишаючи для коротких дієприкметників на **-о** функцію предикативних форм. Пор.: *задавано* (Проп., XVIII, 3), *опущено* (ЛВел. I, п. XVIII, 197), *забито* (ЛВел. I, 1720, 366), але *заживане* (107).

§ 78. Місце дієприкметника в системі дієслівних утворень сучасної української мови. Активні дієприкметники з суфіксом **-ч-** не були представлені в народнорозмовній українській мові XIX ст. Тому ранні етапи розвитку нової української літературної мови їх майже не засвідчують. Проте в лексикографічній і граматичній літературі вони зафіксовані. Так, їх засвідчує «Словарь малороссійского, или юго-восточнорусского языка...» П. Білецького-Носенка: *квитнучій* (182), *торохтячій* (355) та ін. Ці форми, поряд з їх церковнослов'янськими варіантами, охарактеризовані і в граматиці І. Могильницького: «Окончєня причастія залога дѣйствит. времене настоящого на **чій, ча, чое**, въ діалектѣ рускомъ посполитшое єстъ, нежели словенское окончане на **щій, ща, щое**, въ нѣкоторыхъ тылко писмахъ рускихъ уживаное»[36]. Т. Г. Шевченко з стилістичною метою нерідко вдавався до активних дієприкметників церковнослов'янського походження з афіксом **-щ-**: *діющих, незрящим, скорбящих* та ін. Проте вживання церковнослов'янського варіанта **-щ-** в активних дієприкметниках не стало літературною нормою в українській мові.

З другої половини XIX ст., особливо з зародженням наукової і політичної літератури, поступово набуває прав громадянства відновлена давньоукраїнська традиція творення активних дієприкметників з суфіксом **-ч-**, напр.: *тремтячий* (Франко), *оповѣствуючій, повѣдаючого, починаючійся*[37] та ін. Вживання морфеми **-ч-** в дієприкметниках остаточно усталюється лише в 30—40 рр. XX ст.: *багровіючий* ліс, *бідніюче* селянство, *голубіюче* небо, *грієче* сонце, *жевріючий* вогонь, *зеленіюче* поле, *зрієчий* колос і т. д.

Форми активних дієприкметників минулого часу з суфіксом **-ъ/-въ-** зовсім виходять із ужитку. Дієприкметники з суфіксом **-ш-/-вш-** інколи вживаються в художній літературі для стилізації під офіційно-ділову мову, напр.: ібо і *пострадавший* от ізверга Мазепи за вірність государю і отечеству... (Котляр., 2, 53). У сучасній українській літературній мові вони не прижилися і вважаються позанормативними. Виняток становлять лише дієприкметники *переміг-ший, допоміг-ший.*

---

[36] Українсько-руський архів, т. 5. Філологічні праці Івана Могильницького. Видав *Возняк М.* Львів, 1910 с. 183.

[37] *Жовтобрюх М. А.* Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.). К., 1963, с. 265.

В українській мові першої половини XIX ст. кількість пасивних дієприкметників порівняно з давньою літературною мовою спадає. Проте з розвитком публіцистичного, а особливо наукового стилів української літературної мови пасивні дієприкметники знову входять у силу: *адресува-ти — адресо-ва-н-ий, співа-ти — співа-н-ий, вида-ти — вида-н-ий, вес-ти — вед-ен-ий, вез-ти — вез-ен-ий, бач-и-ти — бач-ен-ий, люб-и-ти — любл-ен-ий* та ін.

Дієприкметники церковнослов'янського походження із суфіксами **-нн-/-енн-** в українській літературній мові зовсім зникли. Суфікси **-нн-/-енн-** стали використовуватися для творення віддієслівних прикметників, що передають найвищий ступінь ознаки, пор.: *невблага́нний* (прикм.) і *не вбла́ганий* (дієприкм.), *несказа́нний* (прикм.) і *не ска́заний* (дієприкм.) і под.

ДІЄПРИСЛІВНИК

§ 79. Придієслівне вживання коротких дієприкметників у давньоруській мові. Вище вже йшлося про те, що короткі активні дієприкметники теперішнього й минулого часу могли вживатися в давньоруській мові в предикативному й атрибутивному значеннях. Виступаючи означенням до дієслова-присудка, дієприкметники вживалися в називному відмінку. Дієприкметники теперішнього часу, виступаючи в функції присудка, мали або форму наз. одн. чол. роду на **-а**, **-ѧ**, або форму наз. одн. жін. роду на **-чи**, або форму чол. роду мн. на **-че**, або форму жін. роду мн. на **-чѣ**. Форми на **-че**, **-чи**, **-чѣ** сплутувалися між собою уже в найдавніших пам'ятках, причому форма жін. роду наз. відм. однини легко проникала в множину, напр.: грамотицю *прочитаючи* потъснѣтеса на вса дѣла добраѧ (ЛЛ, 252), попустат ны землю *идучи* до насъ (404), Єгоже *оумѣючи* того не забываите доброго (246). Проте дієприкметники на **-че** вживаються в наз. відм. мн. чол. роду також досить часто: и идѧста *видуче* зарю велику (ЛЛ, 211), побѣгоша людье не *стерпѧче* ратных противленьѧ (220). У наз. одн. чол. роду (жін. рід виступає надзвичайно рідко) уживаються форми на **-а**, **-ѧ**, **-аѧ**, **-аѧ**, напр.: се приде вѣстьникъ къ немоу *повѣдаѧ* ємоу очю съмрьть (Усп. зб., XII—XIII, 44), по Рови *ѣздѧ* ималъ ѥсмъ своима рукама тѣ же кони дикиѣ (ЛЛ, 251), ѡн же *сѣдѧ* Торжку поча воюевати Волгу (388), идохъ в цьркъвь приати *хотѧ* стыѧ таины (СП, XI—XII, 46).

Аналогічні процеси сплутування відмінкових форм відбуваються і в придієслівно вживаних активних дієприкметниках минулого часу. Проте тут давні системні відношення витримуються значно послідовніше, напр.: Ꙗрославъ же сѣде Кыевѣ. *оутеръ* пота с дружиною своею. *показавъ* побѣду и трудъ великъ (ЛЛ, 146), блоудьница же соущиѧ съ оуношами, ꙗко видѣ старьца чьтоуща. *оставивъши* оуноша. *пришьдъши* сѣде близь старьца (СП, XI—XII, 73), и *ѡтсѣкше* главоу отъвьргоша и кромѣ (Усп. зб., XII—XIII, 49), и члвка

не минѣте не *привѣчавше* (ЛЛ, 246) і т. ін. Процес перетворення узгоджених дієприкметників у неузгоджені дієприслівники помітний уже й серед цих форм. С. П. Обнорський відзначає, зокрема, що активні дієприкметники у функції дієприслівника закінчуються на **-и** тоді, коли вони поєднуються з безособовими реченнями, напр.: не бившися со псом (...) добра не видати (63), не гонявшися после шершня с метлою о крохи не скакавши со столпа по горохово зерно добра не видати (63) [38].

Отже, можна говорити, що в давньоруській мові були лише зародки дієприслівника, що оформлявся на основі придієслівного вживання коротких активних дієприкметників теперішнього і минулого часу.

§ 80. Дієприслівник у староукраїнській мові. Дієприслівник теперішнього часу у формі колишнього називного однини чол. роду від короткого дієприкметника уживається досить рідко, зберігаючи при цьому традиційну узгодженість у роді й відмінку з іменником (займенником), напр.: ѥгда придєть правєдныи *судии. хотѧ* судити живымъ и мртвымь (Р., 1350, 8—9), а коли минєть гроша *давъ єда* чєрєсъ єго зємлю двадцѧть грошє(и) промыты ѡ(т) воза (Рус., 1407, 35), дн҃ь. *лежалъ призираю* тоѣ роботы (Р., 1386—1418, 35). Проте нерідко узгодження порушується і дієприслівник виступає в формі на **-учи, -ючи**: и къ своєму вжиточному ѡбернути ка(к) *са(м)* налѣпєи *розумѣючи* (Рус., 1499, 63).

Форми минулого часу на **-ъ/-въ** також традиційно вживаються тоді, коли підметом у реченні виступає іменник чол. роду одн.: *пришєдъ*. пєрєдъ насъ. панъ. гєрвасъ. и вѣновалъ и оправилъ. своюи жєнѣ варварѣ сто гривєнъ (Р., 1398, 57), ижє. *пришєдъ* пєрєд мѧ. васко мошєнчичь. и позвалъ коундрата. борсничѧ. ѡ границю (Р., 1401, 65), а то тако. ажє король. *заплативъ*. пѧ҃т.соть. гривєнь. тымъ панѧ҃м. има вєчисто. дєржѧ҃т (Р., 1404, 70). Часто дієприслівник на **-ъ/-въ** виступає при дієслові, що має форму множини, якщо підмет — господарське, королівське і под. «ми», напр.: *видивь* и *знамєнавь* службу нашого вѣрного слуги пана єсиѳа чусы и мы порадивши сѧ с кнѧзи и паны з нашєю вѣрною радою даємъ и записуємъ пану чуси имѣньѩ у луцкомъ повѣтє (Р., 1434, 128).

У мові XVI — першої половини XVII ст. зрідка вживається дієприслівник теперішнього часу, що походить від форми наз. відм. дієприкметника чол. роду одн.: *гл҃ѧ* (ПЄ, 1556—1561, 24 зв., 25 зв., 26 зв. і т. ін.), *проповєдаѧ* (26), *принаглуя* (АЗР, 1595, IV, 122). У мові другої половини XVII—XVIII ст. уживання дієприслівників на **-а, -я** відбиває дві традиції: давню, підтримувану здебільшого впливом на літературну мову церковнослов'янщини — *укоряѧ* (К. З., к. XVII, 53), *стеная* (Мил. б., п. XVIII, 361а), *сокрушая* (361а), *истязуя* (Граб., п. XVIII, 190), і новішу, що відбивала вплив народно-розмовної мови: На ви(д) *глядѧ* здоров(ъ)ѧ испыту(и) (К. З.,

[38] *Обнорский С. П.* Зазнач. праця, с. 106.

к. XVII, 7), а смерть шлюха, *стоя* слуха (В. 1790, 110), Стала трястись, *мисля* спастись (В. 1790, 110) та ін. Про народне походження вжитих у другому випадку дієприслівників свідчить і лексичне оточення *(шлюха, трястись)* та інші народні форми *(слуха),* і те, що дієприслівник уживається в народній приказці. Очевидно, давньоруські дієприслівники на **-а, -я** ніколи не втрачалися в народній українській мові.

Дієприслівники минулого часу на **-въ/-ø** вживаються в давній українській літературній мові тільки як данина традиції: *оболев* (В., к. XVI, 158), *изслепив* (158), *прошє(д)* (ПЄ, 1556—1561, 230), *кр(с)тив ся* (27), *призрѣвъ* (Мил. б., XVIII, 369), *дє(р)знувъ* (369) і под.

У переважній більшості випадків дієприслівники утворюються за допомогою афікса **-и** та його варіантів, що виступають у формах теперішнього часу після суфікса **-ч-**, у формах минулого часу — після суфікса **-ш-/-вш**. Варіантами афікса виступають **-ї, -ы** та **-є**. Найпоширенішим лишається варіант **-и**, напр.: *коштуючи* (В., к. XVI, 42), *будучи* (187), *зводячи* (Пал., 1621, 319), *прекладаючи* (Пал., 339), *выражаючи* (Бер., 1616, 64), *закриваючи* (Хр. п., 1630, 76), *ся лякаючи* (76), *варуючи* (АЗР, 1596, IV, 154), *нє даючи* (АЖ., 1583, 50), *жалуючи* (1582, 39), *тягноучи* (ПЄ, 1556—1561, 440), *оучачи* (370), *сѣдячи* (377), *влѣзши* (В., к. XVI, 42) та ін.

У «Пересопницькому євангелії» (1551—1556) та інших канонічних текстах досить часто трапляються традиційно-графічний варіант **-ї** та традиційно-морфологічний варіант **-є**, напр.: *рєкучї* (439 зв.), *взявшїї* (449 зв.), *посы(л)(а)ючї* (24), *глющє* (23 зв.), *исповѣдающє* (26 зв.), *па(д)шє* (24 зв.), *пришє(д)шє* (24 зв.), *шє(д)шє* (24) та ін.

Графічний варіант **-ы**, що відбиває справжню вимову афікса дієприслівників теперішнього і минулого часу, зустрічається в цей час рідко: *маючы, взявшы, поседивъшы* (Арх. ЮЗР, 1648, 8/III, 606).

§ 81. Співвідношення дієприслівників теперішнього і минулого часу в сучасній українській мові. У сучасній українській мові форми дієприслівників минулого часу на **-в/-ø** зовсім виходять із ужитку. Дієприслівники теперішнього часу на **-а, -я** зрідка вживаються в новій літературній мові як фольклорний елемент: *глядя* (Боровик.), *стоя* (Боровик.), Так ворожка поробила, Щоб менше скучала, Щоб, бач, *ходя* опівночі, Спала й виглядала Козаченька молодого (Шевч.). Спорадичне вживання цього дієприслівника підтримується його поширеністю в окремих закарпатських, північних і південно-східних говірках [39].

Поширеними формами у всіх стилях сучасної української літературної мови є дієприслівники теперішнього часу на **-чи**: *друкуючи* (Франко), *зустрічаючи* (Крим.), *носячи* (Драг.), *сміючись* (Шевч.),

---

[39] Див.: *Брахнов В. М.* Деякі морфологічні особливості говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині. Діалек. бюл. Вип. 7. К., 1960, с. 74.

жартуючи (Шевч.), *сіяючи* (Л. Укр.), *покурюючи* (Стеф.), *загрожуючи* («Рада») і т. д.

Практично до всіх дієприслівників теперішнього часу можна знайти корелят серед дієприслівників минулого часу на **-вш(и)/-ш(и)**: *друкувавши, зустрічавши, носивши, сміявшись, жартувавши, сіявши, покурювавши* і под. Проте частіше дієприслівники минулого часу протиставляються дієприслівникам теперішнього часу не тільки за часовою, а й за видовою ознакою: *друкуючи — надрукувавши, зустрічаючи — зустрівши, носячи — носивши, сміючись — засміявшись* і т. д.

Афікс дієприслівників **-и** в сучасній літературній мові і в говорах не має варіантів.

§ 82. Особові форми дієслова. Історія особових форм дієслова — це історія дієслівних парадигм, оскільки кожна дієслівна парадигма будується на формально вираженому протиставленні особово-числових значень.

Особові парадигми поділяються на морфологічні і морфологічно-синтаксичні. У морфологічних парадигмах всі члени граматичних опозицій мають морфологічні показники — афікси. В морфологічно-синтаксичних парадигмах певні члени опозицій виражені словосполученнями, окремі компоненти яких формально тотожні з афіксами.

В історії українського дієслова параховується значно більше парадигм, ніж у сучасній українській літературній мові. До їх числа належать 5 часових парадигм дієслів в активі (теперішньо-майбутнього часу, аориста, імперфекта, перфекта, плюсквамперфекта), часова парадигма дієслів у пасиві і парадигма імператива.

ФОРМУВАННЯ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ ДІЄСЛОВА

§ 83. Перехідність і неперехідність як одна з найдавніших ознак дієслова. Категорія перехідності/неперехідності випливає із семантики дієслова; вона виявляється в здатності лексеми виражати ознаку або самостійно, або в безприйменниковому поєднанні з іменниками, що мають форму знахідного відмінка.

Усі без винятку дієслова поділяються на перехідні й неперехідні. Сталих морфологічних ознак, які б відрізняли перехідні дієслова від неперехідних, немає, а тому категорію перехідності/неперехідності не можна вважати морфологічною категорією. Проте ця категорія повинна розглядатися і в синтаксисі, і в морфології, оскільки вона, з одного боку, є характерною для морфологічного класу — класу дієслів, а з другого — з нею тісно пов'язана і їй підпорядкована категорія стану, що виявляється як в синтаксичних, так і в морфологічних формах.

Перехідні дієслова мають процесуальне значення. В них відображається тісна взаємозалежність лексико-семантичних і синтак-

сичних явищ. Утрата перехідності (синтаксична властивість) супроводжується ослабленням процесуальності (лексико-семантична властивість). Неперехідні дієслова виражають ознаку, яка не створюється діячем. Сюди відносяться дієслова стану *(горіти, гнити, жити)* і дієслова з нейтралізованою перехідністю *(мити — митися, гріти — грітися)*, причому нейтралізація може виражатися відсутністю додатка у знахідному відмінку (він ***пише*** *листа* — він ***пише***).

Як у час появи перших слов'янських пам'яток, так і в сучасних слов'янських мовах, а серед них і в українській, протиставлення дієслів за перехідністю/неперехідністю випливає насамперед із їх семантики і дістає формальне вираження в синтаксисі. Пор. приклади з давньоруських пам'яток: перехідні дієслова — тако же аже кто д в ѡ р ъ *зажьжеть* (ПР, 1282, 113), аже *погубѧть* слѣдъ на гостиньцѣ (113), слаше оучнки своѭ *проповѣдати* цр(с)тво нб(с)ное (ЛЛ, 103), *зьдати* ц р к в ь (СП, XI—XII, 163), *п(е)реклюкала мѧ* єси ѡльга (ЛЛ, 61); при перехідному дієслові із запереченням виступала здебільшого форма родового відмінка: *Не преимаи* же оученьıа ѡ(т) Латынъ (ЛЛ, 114); неперехідні дієслова — и земла *потрясеса мало* (ЛЛ, 292), *изнемогаху* же людье гладомъ и водою (65), се азъ *прѣбываю* въ корабли (СП, XI—XII, 136) та ін. Немало випадків, як і в сучасній мові, коли потенціально перехідне дієслово не має при собі додатка у формі знахідного відмінка: ѡдинъ ногами *топталъ*. а другыи рогома *болъ* (ЛЛ, 251), са(м) разумѣи. мнѣ ли бы *послати* к тебѣ достоино (254) і под.

Такий же розподіл дієслів на перехідні й неперехідні відображає і староукраїнська мова, напр.: єго чтучи *оуслышить* (Р., 1433, 118), *оурозумѣвши* єго такоє ѡбѣцованье (1433, 121), *впишють мѧ* (XV, 76), *оуказали* свою *границю* (1411, 79), оу коломыи *мѣшкати* (1454, 163), *служи*[ти] ємy (1388, 42), *порадив сѧ*. с нашими кнзи (1433, 118), *оузрѣвше* на королевьскии листъ (1411, 79) та ін.

Категорія перехідності/неперехідності властива особовим дієсловам, інфінітиву, дієприкметнику і дієприслівнику.

У словосполученнях із запереченням уже в найдавніші часи всі перехідні дієслова керують іменниками в формі родового відмінка. Напр.: Исоуса не бысть тоу ни оученикъ єго (Іоанн, VI, 24)[40]. Пор. також приклади з давньої і сучасної літературної мови: и ѡнгі на то *листовъ* ѡ(т)ца нашого перед нами *нє вказали* (Рус., 1495, 54), и *нє оусказалъ* данило с воитомъ своєъ *границѣ* (Р., 1411, 79), а ни *людии нє выслалъ* тогды (1401, 66) та ін.; Мій дід від роду теж пііт, — робив добро, як завжди, тихо, ніде про себе не кричав, він *не любив* пустого *крику*... (Сосюра); Неосудний, *не усвідомлюючи* своєї *поведінки*, вбіг в коридор, відчинив двері своєї кімнати (Микит.).

Характерною ознакою неперехідних дієслів на всіх етапах їх розвитку є їхня нездатність утворювати пасивні дієприкметники.

[40] *Вайан А.* Руководство по старославянскому языку. М., 1952, с. 389.

Проте в сучасній українській літературній мові такі випадки трапляються. Від деяких зворотних дієслів можливі прикметники, утворені за типом пасивних дієприкметників, напр.: *розсміяні* діти, *усміхнене* обличчя, *розхмарене* небо та ін.

§ 84. Формування категорії виду. Праслов'янські видові форми. Роль префіксів у формуванні видової системи. Еволюція значення категорії виду. Усі слов'янські дієслова розподіляються між двома видами — доконаним і недоконаним. Проте на відміну від диференціації дієслів за перехідністю і неперехідністю, поділ за видами передбачає в переважній більшості випадків протиставлення за видовою ознакою в межах тієї самої лексеми. З допомогою граматичної категорії виду передається одна з найголовніших особливостей слов'янського дієслова як частини мови — вираження динамічної ознаки або в процесі її розгортання, становлення, або як цілісного комплексу, повністю реалізованого чи спрямованого на реалізацію у ході виконання.

Розподіл за двома формами — доконаного й недоконаного виду — у всіх сучасних слов'янських мовах дійшов свого завершення. У праслов'янській мові протиставлення за видами мало не стільки граматичний, скільки лексико-семантичний характер. Ю. Маслов твердить, що «для найдавнішої праслов'янської повинно йтися не про видові (хоча б і в широкому розумінні) значення дієслівних основ, а тільки про значення різних способів дії (Aktionsarten), тобто про «первинне» групування лексичних значень і словотвірних різновидів основ за ознакою способу протікання і розподілу дієслівної дії у часі» [41]. Видове значення дієслова обмежувало його вживання в тій чи іншій часовій формі. Так, дієслова доконаного виду здебільшого не виступали у формі імперфекта і не утворювали дієприкметників теперішнього часу; навпаки, для них природньо було вживатися в формі аориста і утворювати дієприкметник минулого часу. Теперішній час утворювався від дієслів недоконаного і доконаного видів. Дієслова доконаного виду у формі теперішнього часу передавали узагальнену дію, пор. ст.-сл. *въспримѫтъ мъздѫ своѭ*. Проте уже від початку спільнослов'янської епохи поширюється вживання теперішнього часу доконаного виду у значенні майбутнього часу доконаного виду [42].

Неможливість утворити від того самого дієслова всі часові форми штовхала до значеннєвого зближення дієслів доконаного і недоконаного виду і привела зрештою до повного їх семантичного злиття в одній лексемі. Отже, видотворення із словотворчого засобу перетворилося в формотворчий.

У процесі витворення видових пар велику роль відіграла префіксація. Більшість безпрефіксних дієслів за своєю природою була не-

---

[41] *Маслов Ю. С.* Каково было видовое значение глагольных основ в праславянском языке? — Сборник ответов на вопросы по языкознанию (к IV Международному съезду славистов). М., 1958, с. 101.

[42] *Мейе А.* Зазнач. праця, с. 228.

доконаного виду. Так, тематичні основи теперішнього часу, що мали в інфінітиві нульовий тематичний суфікс (I клас), виражали в спільнослов'янській мові тривалість дії (bl'udǫ, berǫ, pišǫ) — різновид дії недоконаного виду. Частина з них мала «означений» характер, тобто вказувала на певний напрям дії (nesǫ, vedǫ, idǫ). Тривалість передавали також основи теперішнього часу на **-je-** (II—IV класи) (padajǫ, dělajǫ, kǫsajǫ, dovьlějǫ, oslabějǫ, koupujǫ, obědujǫ, likъstvujǫ), а також основи дієслів із суфіксом **-i-/-ě-** (VI клас) (višǫ, gor'ǫ, ležǫ, stojǫ), ітеративні дієслова із суфіксом основи **-i-/-i-** (VII клас) (gon'ǫ, nošǫ). Дієслова із суфіксом основи -nc-/-nǫ- (V клас) могли виражати доконану дію (kanǫ, dvignǫ sę). Це ж значення виражали каузативні дієслова із суфіксом **-i-/-i-** (VII клас) (koupl'ǫ, puščǫ). Приєднання префіксів до безпрефіксних дієслів, що передавали тривалі дії, надавало їм «означеності», тобто ставало вказівкою на певну межу у розгортанні дії. Одночасно з префіксацією відбувався процес суфіксації, що приводив до витворення «неозначених» відповідників до префіксальних дієслів. Це важлива й показова особливість саме слов'янського дієслова, що, зрештою, стала вирішальною у витворенні сучасної категорії виду. В інших індоєвропейських мовах, де процес префіксації не супроводжувався реімперфективацією, тобто утворенням відповідників недоконаного виду до префіксальних «означених» дієслів, видові граматичні пари не розвинулися [43]. Стаючи в один ряд з видовими безпрефіксними парами типу koupovati — koupiti, префіксальні пари типу za-dě-ti — za-dě-va-ti перетворювалися на видові. При цьому похідна форма недоконаного виду не втрачає «означеності», «результативності», яких їй надає префікс, оскільки вказівка на межу процесу або дії в похідному дієслові зберігається.

Процес видотворення не припиняється протягом усієї історії давньоруського й українського дієслова. Його суть, як уже згадувалось, полягає у витворенні корелятивної пари, що має єдине значення і повну часову парадигму. Безліч таких префіксальних пар знаходимо уже в давньоруській мові, напр.: повелѣ митрополиту *вписати* в синодикъ. и повелѣ *вписывати* по всѣ(м) єпп(с)ьюмъ (ЛЛ, 28[5]), *насѣваютъ* (183) — *насѣѥть* (152), *створѧѥть* (135) — *сътворихъ* (Усп. зб., XII—XIII, 52), *събираютъ* (46) — *съберетъ* (СП, XI—XII, 121), *приходѧщи(х)* (ЛЛ, 137) — *пришли* (197), *показаютъ* (284) — *показавъ* (146), *погоубляи* (30) — *погубѧтъ* (ПР, 1282, 113), *оумираѥмъ* (345) — *оумрѣти* (СП, XI—XII, 51), *посылаютъ* (ЛЛ, 48) — *пошли* (419), *оубиваите* (245) — *оубили* (318) та ін.

§ 85. Творення видових форм у староукраїнській мові. Формуючись на основі давньоруських діалектів, українська мова успадкувала від них усі характерні особливості категорії виду: протиставлення доконаності й недоконаності, префіксацію як провідний засіб в утворенні нових дієслів доконаного виду і суфіксацію — засіб імперфективації дієслів доконаного виду. На час утворення старо-

[43] *Добровский Й.* Зазнач. праця, с. 74—75.

української літературної мови дієслівний вид був уже цілком сформованою граматичною категорією [41].

Видові пари в мові українських грамот XIV—XV ст. утворювалися за допомогою співвідносності основ, префіксації, семантичного зближення різнокореневих дієслів (суплеції).

Співвідносність безпрефіксних основ у цей час слабо виражена і відбиває давні видові відношення, напр.: *куповати* (Рус., 1493, 52) — *купити* (1495, 54; 1408, 71), *слюбуємъ* (Р., 1411, 77) — *слюбилъ єсмь* (1401, 64), *ворочати — воротити* (1388, 37). Зате для префіксальних дієслів співвідносність основ — це головний спосіб утворення видових пар, напр.: *приказуємы* (Р., 1433, 121) — *прикажеть* (1433, 127), *приймуємо* (1438, 140) — *прыяли* (1438, 140), *помагати* (1352, 6; 1366, 14; 1388, 43) — *помочи* (1398, 56; 1435, 134), *приступаю* (1434, 131) — *приступилъ* (1435, 132), *поручаємъ ся* (1388, 42) — *поручили(с)* (1392, 46), *справлялъ* (1433, 121) — *справилъ* (1433, 121).

Найпродуктивнішим засобом, використовуваним при творенні відповідників доконаного виду до безпрефіксних дієслів недоконаного виду, була префіксація. В XIV—XV ст. до числа найчастотніших видових префіксів належать **у-/въ-, по-, вы-, з-/с-, на-**, напр.: *розумѣючи* (Рус., 1499, 63) — *оурозумѣвши* (Р., 1428, 111), *вразумѣлъ* (1433, 126), *чинить* (1434, 129) — *оучинили* (Рус., 1408, 70), *вчинили* (1490, 49), *ялъ* (Р., 1352, 6) — *поняти* (1438, 141), *садити* (1377, 24) — *посадить* (1433, 119), *вєлѣлъ* (1434, 129) — *повєлить* (1386, 30), *править* (1458, 169) — *справилъ* (1433, 121); префікси **вы-** та **на-, из-**, виступаючи в ролі видових показників, можуть уживатися паралельно, пор.: тыи име(н)ꙗ свои (...) вѣрху *выписаныи* (Рус., 1490, 49) — прежє *написаному* (Р., 1393, 51), влодиславъ *выбраныи* ку бискупству влоцлавскому (Р., 1433, 122) — кого ~ъ *изберѣть* (1350, 8).

Серед префіксів, уживаних в цей час із видовим значенням, можна назвати ще **о-/об-, при-, про-, узо-/воз-/ус-**, напр.: *чистити* (П., 1371, 47) — *очистивши* (1388, 86), *чинити* (Р., 1386, 30) — *причинити* (П., 1371, 44), *чтучи* (1347, 25) — *прочитаеть* (1389, 101), *хотѣли* (Р., 1427) — *оусхочетъ* (П., 1347, 25).

У поодиноких випадках видові пари утворилися внаслідок семантичного зближення різнокореневих основ. Коло видових пар цього типу обмежується такими прикладами: *брали* (Р., 1386—1418, 35) — *взяли* (1445, 148), *ловити* (1359, 10) — *поимати* (Ср., II, 1094).

Ці ж самі способи утворення видових пар характерні й для пізніших часів розвитку української мови. Пор., утворення видових пар шляхом співвідносності префіксальних основ у XVI — першій половині XVII ст.:

---

[44] *Гумецька Л. Л.* Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст., с. 238.

IV—I класи: *оупадаѣмѡ* (Бер., 1616, 64) — *впала* (АЗР, 1596, IV, 153), *выхо́жали* (ПЄ, 1556—1561, 26) — *вы́шьль* (138);

IV—II класи: *выганѧти* (ПЄ, 1556—1561, 141, 142) — *вы́женоу(т)* (30 зв.), *присылалъ* (Ж., 1583, 63) — *присла́ль* (ПЄ, 1556—1561, 246 зв.), *за́мѣта́щихь* (29) — *за́мѣчитє* (439 зв.), *выливаєть* (Пан. Рог., 1591, 24) — *вы́льлѧти* (Бер., 1616, 58);

IV—VII —"— *дотыка́юсѧ* (Бер. Лекс., 1627, 52) — *сѧ до́т'кнули* (ПЄ, 1556—1561, 141);

IV—X —"— *нє съгрѣшаи* (ПЄ, 1556—1561, 378) — *согрѣшит* (В., к. XVI, 158), *ѡбъкавлѧти* (ПЄ, 1556—1561, 141) — *объяви* (В., к. XVI, 17).

У XIV—XV та XVI—XVII ст. досить активну участь у видотворенні беруть також суфікси основ III класу. Виступаючи в дієсловах недоконаного виду, вони співвідносяться з формами доконаного виду, що мають суфікси основ I, IV, VI, IX і X класів, а також із формами, утвореними від атематичних дієслів, напр.: *сознаваю* (Рус., 1490, 49) — *созналъ* (Р., 1424, 106), *познавали* (1393, 52) — *познали* (1418, 39), *закриваючи* (Хр. п., 1630, 76) — *закривши* (75), *заживали* (Пан. Рог., 1591, 25) — *зажили* (Пал., 1621, 346), *заховывалисмы* (320) — *заховати* (320), *ѡтставати* (Р., 1388, 41) — *ѡ(т)стане(т)* (1388, 39), *зоставаєть* (Пал., 1631, 339) — *зостали* (Пер., 1605—1606; 204), *подтвєрживаємъ* (Р., 1375, 20) і *потвєржаємъ* (1433, 124) — *потвєрдить* (1434, 130). Особливої активності набувають дієслова III класу як корелятиви недоконаного виду з другої половини XVII ст., коли вони вступають у видову співвідносність з префіксальними основами доконаного виду VIII класу, напр.: *дозрѣваю* (Син., XVII, 111) — *дозрѣлый* (111), *зрозумѣваю* (120) — *зрозумѣй* (120) і под. Проте згодом цей спосіб не тільки не набув поширення, але й занепав зовсім.

У другій половині XVIII — середині XIX ст. найпродуктивнішим способом творення видових пар префіксальних дієслів лишається співвідносність основ IV і X класів. Пор. приклади, взяті із словника П.Білецького-Носенка: *залуча́ти — залучи́ти* (145), *заробля́ти — заробѝти* (147), *нагорожа́ти — нагороди́ти* (235), *обража́ти — обра́зити* (254), *розпороша́ти — розпорошѝти* (316) і т. д.

Проте вже з XVI ст. розвивається співвідносність основ V—IV і V—X класів. Видові пари, утворені цим способом, спорадично зустрічаються до середини XIX ст.: *подписуетъ* (Пал., 1621, 360) — *подписалися* (Пер., 1605—1606, 211), *зга́дувати — згада́ти* (Б.-Н., 151), *полѣпшую* (Син., XVII, 114), *полѣпшити, нахлу́чувати — нахлу́чити* (Б.-Н., 239), а з середини XIX ст. починають успішно конкурувати з парами, утвореними співвідносністю основ IV і X класів.

У XX ст. активно розвивається також видове співвідношення префіксальних дієслів у середині V класу — з редуплікованим суфіксом **-овува-** (недоконаний вид) — нередуплікованим суфіксом **-ува-** (доконаний вид): *розмалювати — розмальовувати, зафарбувати — зафарбовувати* і т. ін.

§ 86. Продуктивні засоби видотворення в історії української мови. Втрата префіксами реального значення, виникнення «порожніх» префіксів. Найпродуктивнішим засобом творення видових пар були перфективація — породження дієслів доконаного виду шляхом префіксації та імперфективація — створення префіксальних відповідників недоконаного виду до префіксальних дієслів доконаного виду. Видові пари нерідко утворювалися тільки приєднанням префікса до дієслова недоконаного виду. Це відбувалося тоді, коли префікс втрачав своє реальне значення, а префіксальне дієслово доконаного виду не набувало ніяких нових семантичних відтінків порівняно з його недоконаним безпрефіксним відповідником.

У XVI—XVIII ст. найчастіше вживається з видовим значенням префікс **по-**, напр.: *мѝловаль* (ПЄ, 1556—1561, 441 зв.) — *помѝловаль* (246), *стражду* (Бер. Лекс., 1627, 122) — *пострадáлесь* (Розм., 1631, 99), *гиноу* (Син., XVII, 107) — *погиноу(т)* (ПЄ, 1556—1561, 139 зв.) та ін. Помітну участь в утворенні видових пар у цей час беруть також префікси **у-/в-**, **з-/с-/зо-**, **о-/об-**, **на-**, напр.: *чиню* (Син., XVII, 169) — *оучинити* (Бер., 1616, 58), *вчинити* (Розм., 1631, 100); *псую* (Син., XVII, 150) — *зопсовати* (Пан. Рог., 1591, 27), *будовати* (Слово, XVII, 145) — *збудовано* (ПЄ, 1556—1561, 230), *избоудоваль* (244 зв.); *гину* (Син., XVII, 107) — *згиноулую* (Бер., 1616, 65), *бачу* (Син., XVII, 99) — *ѡбачили* (Ж., 1583, 51), *оучитися* (Син., XVII, 105) — *наоучил(ся)* (ПЄ, 1556—1561, 369) та ін.

Провідним засобом перфективації в період зародження нової української літературної мови (друга половина XVIII — середина XIX ст.) був також префікс **по-/пі-**.

З другої половини XIX ст. чільне місце серед засобів перфективації посідає префікс **з-** та його численні варіанти. До вживаних у цій ролі префіксів належать також **по-/пі-**, **за-**, **на-**, **у-/в-**, зрідка також **при-** та **про-**, напр.: *бюрократизувати — збюрократизувати; в'янути — зів'янути; користуватися (користатися) — скористуватися (скористатися); інформувати — поінформувати; кликати — покликати; кохати — покохати; в'язнути — зав'язнути; програмувати — запрограмувати; писати — написати; коїти — вкоїти; ревнувати — приревнувати; ректи — проректи* і под.

Інші засоби видотворення — співвідносність безпрефіксних основ, суплеція — не набули поширення в українській мові.

§ 87. Роди дії як лексико-граматична категорія, що супроводжує розвиток категорії виду. Ітеративність, дуративність, інхоативність та інші роди дії в історії українського дієслова. Роди дії — це одночасно і дуже давнє і зовсім нове явище в історії українського дієслова.

Спільнослов'янська мова успадкувала від індоєвропейського періоду поділ дієслівних основ на означені (vesti < *vedti, nesti) й неозначені (детермінативні) (сюди належала значна частина дієслів на **-i-ti**, що походять від індоєвропейських ітеративних: voditi, nositi та ін.), однонаправлені (моторно-некратні) (iti, jexati, bĕgnǫti)

ії різнонаправлені (моторно-кратні) (xoditi, jězditi, bĕgati), однократні (dvignǫti) і тривалі (дуративні) (dvigati).

Із розвитком на слов'янському грунті префіксації відзначені роди дії зазнають певних змін. Неозначені дієслова із приєднанням префікса набувають означеності (privoditi) і їх взаємозв'язок із колишніми означеними переростає в кореляцію за недоконаністю/доконаністю (privoditi — privesti). Ту ж саму закономірність помічаємо і в співвідношенні префіксальних однонаправлених та різнонаправлених дієслів (pribĕgati — pribĕgnǫti). У парах типу podvigati — podvignǫti поряд із набутим видовим значенням зберігається й давнє протиставлення за тривалістю/однократністю. Разом з тим приєднання префіксів породжувало нові роди дії, що супроводжували видотворення. З'являлися інхоативний (інгресивний, починальний) рід дії (*zapĕti, *zadvigati), термінативний (закінчувальний) (*sъpĕti, *sъdvigǫti), обмежено-тривалий (*posidĕti).

Старослов'янська і давньоруська мови засвідчують залишки давніх і початки нових родів дії.

У давньоруській мові зберігається протиставлення означених і неозначених дієслів руху: *нєсти — носити, вєсти — водити* і под., напр.: Самъ си *несы* крстъ (Io. XIX. 17. Остр. ев.— Срезн., II, 426) — аще ли зло творишь боиса. не бо без ума мечь *носити* (ЛЛ, 422), аже ли і додержать свѣта, то *вести* на княжь двѡръ (ПР, 1282, 108) — Дхомь Божиїемь *водити* соуть (Ізб. 1073 — Ср., I, 277). Інколи протиставлення означеності/неозначеності формально виражається не тільки в дієсловах руху, а й у інших дієсловах недоконаного виду, напр.: ꙗко кровь снвъ своихъ *мщаєть* и *мстить* (ЛЛ, 268). Дієслова пересування зберігають спільнослов'янське протиставлення за однонаправленістю і різнонаправленістю дії: *ити — ходити, ѣхати — ѣздити, бѣгноути — бѣгати* і под., напр.: повѣжь старьче камо хощеши *ити* (СП, XI—XII, 42) — Възложи на нозѣ ѥго желѣза, ти тако повелѣ ѥмоу *ходити* (Неет. Жит. Феод.— Ср., III, 1379), и ѣха Володимеръ к митрополиту повабa Кыѭны (ЛЛ, 316) — на кони ѣздѧче (245). Однократні дієслова із суфіксом **-ну-** представлені в давньоруських пам'ятках досить скупо, отже, цей суфікс навряд чи можна вважати для цього часу актуальним засобом творення однократного роду дії. Про інхоативність як новий окремий рід дії можна говорити в тому разі, коли дієслова з префіксом **за-** передають виразне значення початку дії, не мають відповідників недоконаного виду і формально протиставляються безпрефіксним дієсловам, напр.: *говѣти — заговѣти (Заговѣвъ* въ Рожественое *говѣніє* — Псков. I л. 6979 г., Ср., I, 907), *ратитисѧ — заратитисѧ (Заратишасѧ* Вятичи и иде на нa Володимиръ — ЛЛ, 82), *захлипати (Захлипаеть* гортань — Пал., XIV в., л. 112, Ср., I, 957). Термінативність (закінченість) передається в давньоруській мові багатьма префіксами; найчастіше це **воз-/вос-, съ-/исъ-, на-**, напр.: *восиѭаєть* весна постнаѭ (ЛЛ, 243), чьто зъло *сътворихъ* съвѣдѣтелствоуите ми (Усп. зб., XII—XIII, 52), злобъ

наших не могохъ *истерти* (ЛЛ, 386), и повелѣ Василко *исѣчи* вса (267), то се мало са *насытилъ* крове моєѭ (266). Усі ці дієслова вказують на повноту виконання дії, на її вичерпність. Але термінативність як окремий рід дії в давньоруський період яскраво не виражена, бо до кожного з цих префіксальних дієслів доконаного виду можна відшукати відповідник недоконаного виду із тим же префіксом; пор.: ѭкоже бо се нѣкто землю разорить. другыи же *насѣѥть*. инии же пожїнають. и ѭдать (ЛЛ, 152) — бѣси бо ре(ч) *насѣвають* черноризце(м) помышленьѭ. похотѣньѭ лукава (183). Отже, термінативність у давньоруській мові була однією з ознак доконаності і виражалася тільки в межах категорії виду, служачи разом з тим основою для розвитку окремого роду дії в подальшій історії мови. Досить виразно були репрезентовані в давньоруській мові дієслова, що виражали обмежену тривалість дії. Морфологічним засобом, з допомогою якого виражався цей рід дії, був префікс **по-** в дієсловах доконаного виду. Значення обмеженої тривалості дії підкреслювалося також обставинами часу і міри: оставите ма **три дьнии** да *ся помолю* (СП, XI—XII, 48), и земла *потрясеся* **мало** (ЛЛ, 292), и *посѣдѣвъ* Дв҃дъ мало ре(ч) кде є(с) бра(т) (259). Інколи значення обмеженої тривалості передається префіксом **перє-**, напр.: *И*рополкъ же сѣде Володимери. и *пересѣдев* **мало дни҃**. иде Звенигороду (ЛЛ, 206). У цей час починає розвиватися також значення дистрибутивності дії. Його можна виявити в тих дієсловах, що передають поширюваність дії на кілька або й на всі об'єкти. У ролі показників дистрибутивності виступають префікси **расъ-/росъ-, вы-, перє-** та **по-**, напр.: *расъсѣю* вы вса ѡстанки ваша (ЛЛ, 98), въвадить волкъ в овцѣ. то *выносить* все стадо (55), а Болгаре со Грекы стоупиша(с). и *пересѣчени* быша Грекы (42), почто идеши ѡпять *поималъ* єси всю дань (55), ѭко ѡгнь предъ лицемъ вѣтру. иже *попалмѥть* дубравы (384). Найвиразніше значення дистрибутивності виступає в дієсловах з префіксом **по-**, що приєднується до префіксальної основи. У пам'ятках давньоруської мови дієслова цього типу трапляються дуже рідко: и дошедше Горины *поположившеся* бѣжаша ѡпать (ЛЛ, 307).

В історії української мови засвідчено значно більше родів дії, ніж їх фіксують пам'ятки давньоруської мови.

На всіх етапах розвитку української мови засвідчена морфологічно виражена односпрямованість/різноспрямованість дії. Цим родом дії охоплюється невелика замкнута (бо вже в праслов'янський період вона була непродуктивна) група дієслів руху: *бігти — бігати, їхати — їздити, іти — ходити, летіти — літати, пливти (плисти) — плавати, повзти — повзати.*

Не розширюється і коло дієслів, що протиставляються за означеністю/неозначеністю: *вести — водити, везти — возити, нести — носити, гнати — ганяти, котити — качати, тягти — тягати.*

Значно зростає продуктивність однократних дієслів із суфіксом **-ну-**. Проте однократність у них підпорядкована видовій ознаці,

бо однократні дієслова є одночасно корелятами доконаного виду до дієслів виду недоконаного: *кричати — крикнути, грюкати — грюкнути, стукати — стукнути* і т. ін. Але однократність із додатковим відтінком інтенсивності дії закріплюється в дієсловах із суфіксом **-ону-**, пор.: *саднути — садонути, сипнути — сипонути, сіпнути — сіпонути, сікнути — сіконути, скубнути — скубонути* та ін.[45]

Термінативність (цесативність) дії найвиразніше передається дієсловами з префіксом **на-** і афіксальним **-ся**, які фіксуються в пам'ятках української мови з кінця XVIII ст.: *налигатися* (Б.-Н., 237). Проте дієслова з префіксом **на-**, що мали значення результату інтенсивно виконуваної дії (на їх базі утворився розгляданий рід дії), знаходимо ще в грамотах XIV—XV ст.: а што єсми казалъ сѣна *наѣчи* досыть (Р., 1386—1418, 35), а наибу(л)ше ѡ(т) турко(в). иже *набрали*. и бѣ(4)ру(т) по ку(л)косъ разо(в) (Рус., 1456, 106). Термінативні дієслова утворюються також від безпрефіксних дієслів недоконаного виду за допомогою префікса **від-**, означаючи при цьому повну вичерпаність дії, що не буде більше повторюватися: *відблискати, відшуміти, відхвилюватися, відквітувати* і под.

Обмежено-тривалий рід дії, утворюваний за допомогою префікса **по-**, фіксується уже в найдавніших українських пам'ятках, напр.: што ж ми за пожиток з многих фильварков и оздоб допну, коли я красных дворов горнего Иерусалима не узрю и не в едином кутику в оном *посидѣти* не сподоблюся (В., к. XVI, 15), *поседивъшы* (Арх. ЮЗР, 1648, 8/III, 606), службы... *послужити* (1631, 1/III, 316) і под. Цей же рід дії може бути також виражений за допомогою префікса *пере-*: Иванова тіуна Гаврилова били и людей его бивъ да и *перерабили* (Спис. Дв. зем. 1471 г., Ср., II, 902).

У XVI ст. значно увиразнюється дистрибутивне значення дієслів. В цей час розвивається подвійна префіксація, зокрема приєднання префікса **по-** до префіксальних дієслів недоконаного виду для вираження дії, виконуваної кількома суб'єктами або поширюваної на кілька об'єктів, напр.: *по(з)ды(и)мовали* (АЖ, 1582, 40), *поѡ(т)рубова(л)* (52), *по(з)бивалъ* (1583, 63) та ін.

Історія української мови засвідчує два ітеративних роди дії. Ітеративні дієслова недоконаного виду були поширені в українській мові XVI—XVII ст.: *ношовали* (АБ, XVII, 95), *даровывала* (Арх. ЮЗР, 1546, 8/III, 14), *чинивали* (Ан., 1598, 505), *идалъ* (ДС, 1621, 34), *бирали* (Ан., 1598, 749) і под., але пізніше вийшли з ужитку, залишивши в українській літературній мові XIX ст. лише поодинокі сліди *(їжджав, не видав* — Кв.-Осн.). Цей рід дії утворювався від дієслів недоконаного виду різних класів за допомогою суфіксів **-ова-/**

---

[45] На думку А. Стендера-Петерсена, обидві форми розвивалися в українській мові як взаємопов'язані і паралельні явища. Проте це твердження видається необгрунтованим, бо й сам автор далі говорить про відносну молодість суфікса **-ону-** (див.: *Stender-Petersen A.* Eine verbale Neubildung in Russischen. — Zeitschrift für slavische Philologie, 1931, S. 77—79).

-ива-
-ыва- та **-а-/-я-** — найпоширеніших засобів імперфективації. Проте в російській мові він зберігається і тепер [46]. Ітеративні дієслова доконаного виду характерні тільки для української мови. Вони утворюються редуплікацією префікса **по-** і засвідчуються з XVI ст., напр.: котрым кѣпомъ служити и приймати Іисуса, и *попочити* его у хыжи нашуй? (ПН, XVI, 187). У матеріалах XVII—XVIII ст. ці форми трапляються ще досить рідко: що смо и сами, вряд виш поменеиный не *пополютовавши* праць, зехали з ремесниками (АПГУ, XVII, III, 58); Борщу сирого, *попоисти* от таляра битого... купити было невозможно (ЛВел. I, 1720, 56). П. Білецький-Носенко вводить префікс **попо-** до реєстру свого словника з таким поясненням: «**Попо**- (двойной предлог слитный). Показывает усугубление действия и проч.: *пополякали* (много раз пугали), ... *попойли* (много раз наедались); *попоходили, попосміялись* и проч.» (292). У сучасній українській розмовній мові цей префікс досить поширений, напр.: *Попогнула* б спину на спеці та злилася б кривавим потом — не зажирувала б! (Кроп.), Що вже *попокричав,* що *попостогнав* уві сні, та бодай і не згадувати (Вишня).

Близько до ітеративних стоять дієслова, що мають значення регулярної повторюваності дії і утворюються за допомогою префікса **по-** та суфіксів основ -аю-, -яю-/-ае-, -яе- /**-а-**, **-я-** та -ую-/-уе- /**-ова-**. Вони досить широко представлені уже в XVII ст., напр. у «Синонімах словенороських»: *позираю* (143), *покивую* (144), *попасую* (145), *посмикую* (146), *похожую* (147) і под.

§ 88. Категорія особи й числа. Категорія особи є тим граматичним центром, який підпорядковує собі інші граматичні категорії особових дієслів — часу, способу і стану. О. О. Потебня зауважував, що «в поняття про дієслово неодмінно входить стосунок до особи, якою б не була ця остання: відомою чи ні, справжньою чи фіктивною» [47]. Зміст категорії особи полягає у визначенні того, кому належить виражена в часі, способі і стані ознака: мовцеві, об'єктові звернення мовця чи особі (або предмету), що не бере участі в акті комунікації [48].

У праіндоєвропейській мові кількість особових форм дієслова була значно більшою, ніж у спільнослов'янській, не кажучи вже про сучасні слов'янські мови. Поряд з особовими закінченнями активного стану дієслово мало формальні показники вираження особових значень медіального стану. Особові закінчення різнилися в перфекті, аористі, імперфекті та ін. Усі ці особові форми у східнослов'янських мовах утрачені.

---

[46] *Бондарко А. В., Буланин Л. Л.* Русский глагол. Л., 1967, с. 21.

[47] *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. Т. 1—2. М., 1958, с. 91.

[48] Див.: *Шахматов А. А.* Очерк современного русского литературного языка, с. 195.

Праслов'янська мова, як і інші індоєвропейські, мала три особових значення, які успадкували всі сучасні слов'янські мови. Свою систему особових форм мало кожне з трьох чисел: однина, множина і двоїна.

§ 89. Категорія особи в індикативі. Особові й безособові дієслова в історії української мови. Взаємозаміна особових форм. У сучасних слов'янських мовах категорія особи має засоби вираження у дійсному, наказовому і умовному способах. Найповніше морфологічне вираження категорія особи має в дійсному способі, або індикативі. Система особових форм є тут прямим продовженням праслов'янської і праіндоєвропейської особової парадигми. В історії української мови нараховується декілька особових парадигм індикатива: теперішньо-майбутній, минулий і майбутній часи. Незважаючи на те що всі вони розвинулися на основі парадигми теперішнього часу, кожна з них має свої особливості.

У зв'язку з нейтральністю 3-ої ос. щодо участі в розмові вона може виступати і в безособових конструкціях. Безособові конструкції, на відміну від особових, характеризуються наявністю тільки дієслова-присудка при повній відсутності узгоджуваного з ним іменника (займенника) у функції підмета.

Безособові дієслова вживалися в праслов'янський період, звідки їх успадкувала давньоруська мова. Тут безособове значення могли мати дієслово *быти* у формі 3-ої ос. одн. теперішнього чи майбутнього часу: или *не боудеть* на немъ знамению, то привести ѥмоу видокъ слово противоу слова (ПР, 1282, 124), дієслова *достоꙗти, подобати* в цій же формі: здѣ же ре(ч) *достоить* блудъ творити всѧкыи (ЛІ, XV, 72), сполучення присудкового прислівника з дієсловом *буття* в формі 3-ої ос. одн.: аще ли ключитсѧ оукрасти Русину ѡ(т) Грекъ. или Грьчину ѡ(т) Руси. *достоино єсть* да възворотити (е) (ЛЛ, 50), дієслова *ключитисѧ, сълоучитисѧ, приключитисѧ, годитисѧ, пригодитисѧ* у формі 3-ої ос. одн. аориста або 3-ої ос. одн. середн. роду перфекта: в си бо времена в лѣта си *приключисѧ* нѣкоєму Новгородцю. прити в Чюдь (ЛЛ, 179), дієслова на означення явищ природи, ужиті в формі 3-ої ос. одн. аориста: ꙗвисѧ столпъ ѡгненъ ѡ(т) землѧ до нб҃си. а молньꙗ ѡсвѣтиша всю зємлю. и в небеси *погремѣ* в ча(с). а. нощи (ЛЛ, 284) та ін. [49] Та найчастіше центром безособового речення стає неособова дієслівна форма — інфінітив, напр.: да *не выискывати* было чюжего. ни мене в соромъ ни в печаль *ввести* (ЛЛ, 254), аще ли сєго не створишь а пустишь и. то ни тобѣ *кнѧжи(ти)* ни мнѣ (260), и по тому морю *ити* до Рима а ѡ(т) Рима *прити* по томужє морю ко Цр҃югороду а ѡ(т) Цр҃ѧгорода *прити* в Понотъ морѧ (7), оже ли не боудеть кто ѥго мьстѧ, то *положити* за головоу 80 гривенъ (ПР, 1282, 123), А матернѧ часть не надобѣ дѣтемъ, но кому мати дасть, тому же *взѧти*

[49] Див. ще: Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Типы простого предложения. М., 1968, с. 108—193.

(115), Аже ли жена сядет по мужи, то *дати* на ню часть (271), Аже оубиѥть мужь мужа, то *мьстити* брату брата (104) та ін.

В історії українського безособового дієслова помічається зменшення інфінітивів на користь дієслів у формі 3-ої ос. одн. теперішнього часу і середн. роду одн. минулого часу на **-л**.

У пам'ятках української мови XV—XVII ст. у безособовому значенні уживалися дієслова на означення бажання й потреби: *иматисѧ, достояти, пристояти, надлежати, довлѣти, годитися, слушати* та ін.: а имаєтьсѧ поставити цѣну сукнѣ оу сочавѣ, ꙗко во лвовѣ (Рус., 1408, 72), иначей *не пристояло,* ено ся покорити волѣ и жаданю правовѣрныхъ (Пал., 1621, 318), и отъ него всяко благо и спасению церкви и житію промышляти *достоить* (АЗР, 1595, IV, 121), *не достоить* ти никого судити и обличати (121) і под. Досить широко виступали в безособовій формі дієслова успіху: *пригодитися, трафитися, приити,* напр.: того бж҃е нє дай коли бы́ *сꙗ* ємоу *пригоди́ло* вы́ти́ исъ зємли́ мо(л)давскоєи́ пєрє(д) каки(м). натискомъ (Р., 1454, 163),...в месяц раз *трафится* напитися (В., к. XVI, 42), сѧ то нам нѣкгды *нє трафлѧло* вида́ти (Бер., 1616, 61), кгды̀ на́мъ пришло вартовати (61) і под.

В історії української літературної мови уже від найдавніших пам'яток широко засвідчене безсуб'єктне вживання особових дієслів. Особливо часто в безсуб'єктному значенні виступали дієслова *ити, поити, случатися, статися, датися, позостати* та ін.: А мыта не промышлѧти. но какъ из вѣка *пошло* (Р., 1366, 14), какоє то єсть сєло а што на(м) с нѣго пла(т)оу *идєть* (Рус., 1499, 63), *исталосѧ* при дєржавѣ пана старосты рускоѣ зл҃ѣ (Р., 1370, 18), Во́жа лю́дѡви с'тєбє́ *сѧ да̀ло,* й та́къ до́брого сѧ Па́стырѧ *оуказа́ло* (Бер., 1616, 64), Книги тые, що еще ихъ *позостало,* прахомъ припали (Пер., 1605—1606, 205), Хва́ла на высо́костѧхъ Бо҃у, нєхай боу́дєть: Котро́му нѣкгды на хвалѣ єго *не збоу́дє(т)* (Бер., 1616, 60), мусѣть на свѣтѣ такъ жи(т) я(к) *набѣжи(т)* (К.З., к. XVII, 58 зв.), *Случаєтся* всєго но живуть жє людє (В. 1786, 147) та ін. Усі ці способи творення й уживання безособових дієслів поширені і в сучасній українській літературній мові.

Тільки 3-ю ос. одн. мають не лише безособові дієслова. В усі часи існували дієслова з неповною особовою парадигмою. До них, зокрема, належать ті, особова парадигма яких обмежується тільки 3-ою особою однини й множини. Вони означають процеси, властиві рослинам, тваринам і взагалі живим організмам *(боліти, брунькувати, галузитися, квітувати, колоситися* і под.), процеси, що відбуваються в неживій природі *(ржавіти, пліснявіти, окислюватися* і под.).

§ 90. Значеннєве співвідношення однини, множини і двоїни. Праслов'янська мова і окремі слов'янські мови досить довго зберігали (а окремі діалекти польської, серболужицьких і словенської мов і досі зберігають) вияв особових форм у двоїні, що існувала поряд із одниною і множиною.

У пам'ятках давньоруської мови двоїна зберігається цілком послідовно, означаючи або дії, джерелом яких є парні предмети, або акції, в яких беруть спільну участь двоє осіб: И се внезапу *испадоста* ѥи златии колци, иже ношаше въ ушию своєю (Нест. Бор. Гл., 5, Ср. III, 1329), и ре(ч) Редеда къ Мьстиславу, что ради *губивѣ* дружину межи собою (ЛЛ, 146), *встаста* два волъхва. ѡ(т) Ꙗрославлѧ гл҃ща ꙗко вѣ *свѣвѣ* кто ѡбилье держить (175), Ц҃рь же Леѡнъ со Ѡлексан(д)ромъ миръ *сотвориста* со Ѡлго(м) (32), Дъва нѣкаѧ отъ старьць. *идяста* ѡ(т) египта въ тарьсонъ (СП, XI—XII, 72) і ін.

Форми двоїни поширені були не тільки в індикативі, але й в наказовому способі, напр.: брате се заѧлъ волость мою С҃тославъ ѡлговичь. Вѧтичѣ. *поидевѣ* на нь. ѡ,ке и *проженевѣ* (ЛЛ, 315), гладъ и озълобление отъ насъ далече *отъженѣта* (Усп. зб. XII—XIII, 57), и къ господу богоу мл҃твоу нашю оусрдьно *прїнесѣта* (57), даю же вама и моѥ вьсе имѣние. да *раздѣлита* (СП, XI—XII, 74).

У XIV—XV ст. форми двоїни були ще живими. Це засвідчують грамоти цього часу, зокрема ті, в яких розповідь ведеться від імені двох осіб: и весь доходъ што воишвилтъ держалъ. то *есва* по слову оуч(и)нила и *доспела есва* манастырь. ц҃рквь стго Ївана. и *прилучила есва* к ц҃ркви на веки (П., 1387, 75—76), Сє ѧзъ ѳедоръ данильєвичь. їсъ братомъ своимъ михаиломъ *дала єсва* правду. господареви. наш(є)му (...) великому королю. польскому (...) (Р., 1386, 30) і под. В українських пам'ятках пізнішого часу форми двоїни в дієсловах не виступають: в особово-часовій парадигмі встановилася кореляція однина/множина: *привѣсилъ* (П., 1398, 135) — *привѣсили* (1400, 146), *давалъ* (Р., 1386—1418, 35) — *давали* (1393, 49), *казалъ* (1386—1418, 34) — *казали* (1394, 54).

§ 91. Категорія часу. Дійсність, об'єктивно існуюча матерія і форми її виявлення, зокрема час, є безконечними. Однак людина сприймає час в його окремих виявленнях, як певні проміжки, протягом яких з'являються, існують і переходять у небуття предмети і явища об'єктивного світу — скінченні прояви безконечної матерії. Невпинний плин часу членується людиною на окремі, опосередковано сприймані відрізки, пов'язані з поняттями початку й кінця, тривалості і нетривалості, швидкості й повільності і т. д. Усі ці часові поняття, безперечно, знаходять своє виявлення в мові — в її лексиці і граматичній структурі.

Найповніше ідея часу виражається в дієслові — носії динамічної ознаки, бо час нерозривно пов'язаний з рухом, розгортанням, розвитком. Прийнято розрізняти два плани висловлення: план комунікації (розмова) і план однобічної інформації (розповідь про певні події, не розрахована на безпосереднє мовне спілкування) [50].

---

[50] *Поспелов Н. С.* О разграничении прямого и относительного употребления форм настоящего времени в русском языке.— В кн.: Проблемы современной филологии. М., 1965, с. 220—223.

У плані комунікації момент мовлення є прямим, індикативним, у плані однобічної інформації — відносним, релятивним [51].

Як при прямому, так і при відносному вживанні часових форм між ними встановлюється відношення співвідносності, що виявляється у взаємному підпорядкуванні часових форм в якомусь контексті.

§ 92. Часові форми в праслов'янській мові: теперішній час, аорист, імперфект, перфект, плюсквамперфект; форми вираження майбутнього часу. У праслов'янській мові було п'ять особово-часових парадигм, кожна з яких служила вираженню певного часового значення. Серед них одна парадигма існувала для вираження теперішнього (згодом майбутнього) часу, решта передавала різні за тривалістю і відношенням до моменту мовлення минулі дії. Аорист і імперфект передавали дії, що відбувалися в минулому, не будучи безпосередньо пов'язані з моментом мовлення; отже, обидва часових значення були релятивні. При цьому аорист означав дію в її нетривалому або одиничному виявленні (nesę — ніс, bere — брав, узяв, reče — сказав і под.), імперфект — у тривалому виявленні (nesěaše — носив, bьrааše — неодноразово брав, rečeааše — говорив і под.). Перфект називають ще теперішньо-минулим часом, бо він виражав дію, яка відбулася в минулому, але її результат лишився актуальним і для моменту мовлення (neslъ jestь — ніс у момент мовлення, bьralъ jestь — брав у момент мовлення і под.). Часове значення, яке виражалося перфектом, було абсолютним. Плюсквамперфект — це час, який передавав дію, що передувала в часі іншій минулій дії (bě neslъ — раніше ніс, спочатку ніс, а потім робив щось інше).

Аорист та імперфект характерні тільки для розповіді, перфект — для розмови. Теперішній час та плюсквамперфект можливі і в розмові, і в розповіді.

Форми майбутнього часу на *-s або *-ǝs виявляються тільки на початкових етапах праслов'янської мови-основи і згодом втрачаються [52]. З розвитком видової системи на базі кореляції дієслів теперішнього часу за доконаністю/недоконаністю розвивається значення майбутнього доконаного (jьdǫ — pojьdǫ). Але цей процес був досить тривалий і по-різному виявлявся в окремих слов'янських мовах. Крім того, для вираження майбутньої дії у спільнослов'янській мові використовувались словосполучення, до складу яких входили форми теперішнього часу від дієслів byti, iměti, načęti, vъčęti, jęti, хъtěti, що виступали як допоміжні, та інфінітив основних дієслів: bǫdǫ, imamь, načnǫ, vъčnǫ, jьmǫ, xotjǫ pisati, xoditi і т. д.

§ 93. Теперішній час. Значення теперішнього часу полягає у вираженні часової ознаки дій, співвідносних з моментом мовлення, а тому у сучасній українській мові він утворюється тільки від дієслів недоконаного виду. У давньоруській мові трапляються приклади,

[51] *Белић А.* О синтаксичком индикативу и «релативу». — Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski. Bd. 2. Kraków, 1928, s. 47—55.

[52] Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. За ред. О. С. Мельничука. К., 1966 с. 316.

які свідчать про те, що значення теперішнього часу могло виражатися і дієсловами доконаного виду, напр.: и *возмуть* на сѧ прутье младое. (и) бьють сѧ сами. и того *сѧ добьють* єгда *влѣзуть* ли живи. и *ωблѣютьсѧ* водою студеною (ЛЛ, 8).

Форми теперішнього часу при їх прямому вживанні мають два основні значення: детерміноване (дії відбуваються у певні часові проміжки, що визначаються прислівниками типу *сьогодні, зараз, нині, незабаром* і под.) і недетерміноване (дії відбуваються безвідносно до якихось певних часових меж і можуть уточнюватися прислівниками типу *завжди, постійно* і под.).

Детерміноване й недетерміноване значення теперішнього часу чітко розрізняється уже в давньоруській мові. Форми теперішнього часу мають детерміноване значення, коли вони виступають у розмові, при звертанні до когось: ты *надѣѥшисѧ* бѣжати в Половцѣ (ЛЛ, 306), и гла отъшьльць англоу чьто *дѣѥши* сьде (СП, XI—XII, 51), ты кнѧже чюжеѧ земли *ищеши* и *блюдеши*. а своеѧ сѧ ωхабивъ (ЛЛ, 61), по(и)ди вборзѣ ωць та *зоветь. не сдравить* бо велми (135), и ре(ч) Редедѧ къ Мьстиславу. что ради *губивѣ* дружину межи собою (146) і под.

Теперішній недетермінований час виступає найчастіше у приказках, сентенціях, в оповідях про події, що мають сталий характер, напр.: а бѣси на злоє єсегда *ловѧть* (ЛЛ, 135), постное бо времѧ *ωчищаєть* оумъ члвку (185), иже бо книгы часто *чтеть*. то *бесѣдуєть* с Бомъ (153), аще хто *хулить* Словѣньскую гр(а)моту да будеть ω(т)лученъ ω(т) црквє (27), за разбωіника люди *не платѧть*, но *выдадѧть* и всего съ женою і с дѣтми на потωкъ и на разграблениѥ (ПР, 1282, 104—105), во Врѣтаньи же мнози мужи. съ єдино(ю) женою *спѧть* (ЛЛ, 15). Пор ще в давній українській літературній мові: Бо котóрые люде которы(х) *осуждáють:* тые сме(р)телны(мъ) грѣхомъ бгови *согрѣшáють* (К. З., к. XVII, 8), Хтó чужое *похыщáетъ*: томý по исти(н)нѣ сѧ даремнє не *минáетъ* (33) та ін.

При відносному вживанні форм теперішнього часу розрізняють значення теперішньо-минулого і теперішньо-майбутнього часу. Значення теперішньо-минулого часу створюється внаслідок вкраплення форм теперішнього часу в розповідь про минулі події. Пор. у давньоруській мові: слѣпии *прозирають* хромии быстрѣѥ сьрны *рищють*. съловуции простьрениѥ *приѥмлють* (Усп. зб., XII—XIII, 56). Таке значення теперішнього часу досить часто трапляється у давніх козацьких літописах, напр.: Гетьманъ сегобочній (...) зъ войсками козацкими на отсѣчь Глухову *собѣрается* (ЛВел. I, 1720, 80).

Теперішньо-майбутній час виражається формами теперішнього часу, які поєднуються з прислівниками і прислівниковими сполученнями, що створюють мовну ситуацію, характерну для майбутнього часу. Вживання теперішньо-майбутнього часу характерне для розмовної мови: Зрозумійте — *днями виступаємо* на велику справу

(Довженко). У пам'ятках української мови у зв'язку із їх стильовою специфікою ці форми не зафіксовані.

§ 94. Форми аориста, імперфекта й перфекта в давньоруській мові. У цей час досить чітко розрізнялося вживання релятивних минулих часів — аориста та імперфекта,— з одного боку, і прямого, індикативного минулого часу — перфекта,— з другого. Аорист та імперфект означали дії, що відбувалися в якийсь певний часовий проміжок минулого. При цьому аорист передавав дії нетривалі, імперфект — тривалі або повторювані. Часові форми аориста й імперфекта вживалися в розповіді.

Часове значення аориста нерідко уточнювалося обставинами часу: *тогда, въ то времѧ, на ту ѡсень, на тотъ день* і под., напр.: *взѧша* бо *тогда* скоты и ѡвцѣ и конѣ. и вельблуды. и вежѣ с добытко(м). и с челѧдью (ЛЛ, 279), *тогда* же все множьство Половець. *ѣхаша* к городу битъсѧ (338), *В се же времѧ оувѣдѣша* Печенѣзи ꙗко кнѧзѧ нѣту. (и) *придоша* и *сташа* ѡколо Бѣлагорода (127), и на ту ѡсень. *идохо(м)* с Черниговци. и с Половци. с Читѣевичи. к Мѣньску (248), Мстислав же *на ту нощь* роставлѧ сторожѣ. а са(м) *лѧже* спати с Угры (336). Проте обставинне уточнення при аористі не було необхідністю, бо саме вживання цієї форми обмежувало дію якимсь певним часовим проміжком. Часто аористом передавалися дії, що відбувалися одна за одною, напр.: Ꙗрославъ *ходи* на Половци за Донъ. и не ѡбрѣтъ ихъ *вороти* сѧ ѡпѧть (ЛЛ, 292). Аористні форми могли виступати поряд з короткими дієприкметниками минулого часу; при цьому дієприкметник конкретизував час виявлення *дії*, вираженої аористом: а самъ *вълѣзъ* въ шатьръ свои *начатъ* млтвоу творити вечернюю (Усп. зб., XII—XIII, 47). Підрядні речення часу, звороти з давальним самостійним конкретизували час виявлення дії, напр.: и азъ *ѥгда бѣхъ* въ мирѣ женоу *имѣхъ* (СП, XI—XII, 72), и *пришьдъшоу старьцю повѣдѣ* въсѧ ꙗже видѣ (66), *Изѧславу же сѣдшю* в Кыѥвѣ. и *ѡсвоившю Кыѥвъ. посла* сн҃а своѥго Мстислава в Каневъ (ЛЛ, 326), и коньчавъшю ѥмоу оутрьнюю *начатъ* молити сꙗ зьрꙗ къ иконѣ господьни и *рече* (Усп. зб., XII—XIII, 47). Форми аориста в розповіді могли виступати й перед прямою мовою: *рече* же ѥмоу старьць. ты к(ъ)то ѥси (СП, XI—XII, 42).

Тривалість дії, що передавалася формами імперфекта, особливо виразно виявлялася при вживанні аориста й імперфекта в межах одного речення: аорист виражав дію, що відбувалася під час тривання іншої дії, носієм якої було дієслово в імперфекті, напр.: инъ пастоухъ ни аже насъ при краи морьстѣмь *хожааше. прилоучи* же сѧ оустрѣсти ѥмоу срацины (СП, XI—XII, 60). Може бути й інша ситуація: після нетривалої дії, вираженої аористом, настає тривала, носієм якої є імперфект, напр.: *покори* Б҃ъ Адаму звѣри и скоты. и *ѡбладаше* всѣми. и послушаху єго (ЛЛ, 88). При обставинному уточненні виявляється здатність імперфекта передавати тривалі, повторювані дії, напр.: и таково жестоко житиѥ имѧше. ꙗко *на четыри дьни* одиноу просфороу *изѣдааше* (СП, XI—XII, 93).

Як і теперішній постійний, імперфект міг виражати сталі дії, напр.: да тъ бѧше приставьникъ надъ дѣлатели иже *дѣлахоу* грады (СП, XI—XII, 82), *ѣдяху* вса нечисто. и брака оу нихъ *не бываше*. но *оумыкиваху* оу воды двцѧ (ЛЛ, 13).

При відсутності в реченні додаткових вказівок на характер протікання дії, імперфект уживається для підсилення вияву динамічної ознаки, напр.: съ въздыханиѥмь горькымь жалостьно *глаголаахоу* и *плакааху сѧ* (Усп. зб., XI—XII, 49).

Перфект означав переважно дії, що відбулися в минулому, але актуальні і в момент мовлення. Їх результат виявляється найповніше саме на час розмови, напр.: азъ во всемь виновать. а нонѣ ворочю все что *ѥсмь поималъ* оу шюрину своею (ЛЛ, 379), не отъ врага, нъ отъ своѥго брата пагоубоу *въсприѧлъ ѥси* (Усп. зб., XII—XIII, 51), почто идеши ѡпѧть *поималъ єси* всю дань (ЛЛ, 55), ꙗко сесь *взрослъ ѥсть* подъ рукою твоѥю. и оу тобе *послужилъ ѥсть*. сего ны вдаи (187), *въскормили ѥсмы* собѣ кнѧзь (276), се ауже Игоря *єсте оубили*. ато похорони(м) тѣло ѥго (318), видиши кнѧже людьє *възвыли* (171) та ін. Перфектні форми можуть супроводжуватися обставинними словами й частками *(нонѣ, теперь, уже, се* і т. ін.), які підкреслюють, що дія відбулася саме на час мовлення.

§ 95. Вираження минулої дії в староукраїнській мові. У мові XIV—XV ст. панівною формою вираження минулої дії стає дієслово на **-лъ**. Пам'ятки цього часу зовсім не фіксують форм колишнього імперфекта. Його заступають форми на **-лъ**, утворені від дієслів недоконаного виду, напр.: а придалъ ѥсмь ѥмоу ѡзера рыбнаѧ за днѣстромъ куды мои нєводи *ходили* (Р., 1349, 3), а про то та пани хѡнька и своѥмъ зѧтємъ (...) ауздала ѥсть. тотъ мунастыръ калєниковъ. иванови губцѣ (...) со всѣми оужитки. ꙗко из вѣка вѣчного *слушало* к тому мунастырєви (1378, 26) і под.

Форми аориста трапляються ще досить часто, але переважають у текстах молдавських грамот і в документах, що вийшли із стін монастирів. Отже, для XIV—XV ст. їх можна із значною ймовірністю вважати традиційними. Пор. приклади: И *дадо(х)* монастиру (Рус., 1422, 76), и *заплати(х)*. азь г(сд)во. ми. уси тоти вишє писанїи пинѣзи (1488, 127), и *размысли(х)* на своє(м) ср(д)ци (Р., 1446, 154), и оучѧстїе да има(т) съ тѣми єжє *възъпиша* на ха спса нашєго (Рус., 1411, 75), ѡжє *прїидоша* прѧ(д) нам(и) (...) ива(н) снъ васко(в) ѡ(т) хородни(к) (1474,122), аже балица воєвода. драгъ мещєрь. *съзидаше* црковь (1404, 134). У переважній більшості випадків на місці колишніх аористних форм виступав минулий час на **-лъ**: й *были єсмо* въ дому при(с)тыѧ. и поклонили сѧ єсмы пр(с)тому ѡбразоу єѧ (Р., 1446, 154,), а *писали єсмо* г(с)дрю Своєму на памѧ(т) (1458, 167), што *ѥси* милостивыи королю. *казалъ* пописати. о'вєсъ вшитокъ. што *ѥсмы выбрали* на зємлѧнохъ, и мы то *вчинили* твою казнь, *пописали*

ѥсмы вшитко, што же *ѥсмы выбрали* ис перемышльскоѣ волости (1386—1418, 34) і под.

Оскільки часові форми на **-лъ** у XIV—XV ст. практично вже не протиставлялися імперфектові й аористові, їх лише умовно можна називати перфектом. Для вираження власне перфектного значення українська мова вже й на той час потребувала додаткових засобів (співвідносності з теперішнім часом, спеціальних прислівників і часток і под.): *слюбуємъ и слюбили есми.* и *даємъ* и *дали есми.* се(с)ли(ст)на(ш) (Рус., 1456, 104), *дае(м).* и *дали есмо.* ему село (Р., 1424, 99), а се ѭ панъ михаило. ивановичь. *заставилъ* своє село. черепинє (1386, 31) і под. Перфектні форми, як і взагалі всі форми минулого часу на **-лъ**, виступають переважно в сполученні з допоміжним дієсловом *быти,* проте можуть уживатися й самостійно, напр.: *приняли суть* мене собѣ слугою (П., 1400, 148), Се ѭзъ кнѧзь великїй Анофрей *положилъ есми* сїе єуангельє оу нашемъ монастыри (П., 1399, 139), *дали есмо* ему село переросль (М., 1378, 34), данило дажбогови(ч). задерѣвецкии зѣмлѧнинъ нашеи зѣмли. роуское. *послужилъ* намь и *оуказалъ* прѣд нами свою вѣрноую слоужбу (П., 1394, 123), И мы *рє(к)ли* с паны с тыми. хто бы(л) оу то(т) ча(с) с нами (М., 1484, 39), И вы свѣ(т)ко(в) нє *поставили* подобны(х) (39).

У XVI — першій половині XVIII ст. у пам'ятках давньоукраїнської мови продовжують вживатися за традицією форми аориста: *бѣхъ* (АЗР, 1595, IV, 122), *благоволихъ* (ПЄ, 1556—1561, 27 зв.), *написа* (В., к. XVI, 152), *рече* (17), *рєчє* (ПЄ, 1556—1561, 27 зв.), *процвѣтѣ* (АЗР, 1595, IV, 121), *гла* (ПЄ, 1556—1561, 27 зв.), *поидоша* (24), *оувидѣша* (29). У XVI ст. форма аориста вживається в основному в конфесіональній літературі, зокрема в «Пересопницькому євангелії», де в перекладі збереглося багато особливостей — серед них і граматичних — церковнослов'янського оригіналу. У мові ділової літератури форми аориста практично не виступають.

Форми імперфекта відсутні в мові українських грамот, але під впливом церковнослов'янської традиції потрапляють в давньоукраїнську літературну мову. Зокрема, в XVI ст. вони зрідка вживаються в творах І. Вишенського [53], причому їх особові форми сплутуються. Звичайно, в народній мові XIV—XVI ст. форм аориста й імперфекта не було. З форм імперфекта засвідчені лише 3-я ос. одн.і мн.

§ 96. Майбутній доконаний, майбутній аналітичний і майбутній синтетичний часи в історії української мови. Майбутній доконаний час виник у слов'янських мовах на базі теперішнього часу ще до оформлення видової кореляції. Особливо виразно значення майбутньої дії виступало в інгресивних дієсловах (ponesu, vъtečetь і под.). Після виникнення видового протиставлення інгресивні дієслова ста-

[53] *Керницький І. М.* Система словозміни в українській мові. На матеріалі пам'яток XVI ст., с. 261.

ли переважно виражати значення доконаного виду, хоч, наприклад, слово ponesu і досі є майбутнім недоконаним у чеській, словацькій і лужицькій мовах [54].

У переважній більшості випадків форми майбутнього доконаного виражають дії, що відбуваються після моменту мовлення. Однак майбутній доконаний може передавати й такі дії, які відбуваються в момент мовлення, тобто має значення теперішнього часу. У давньоруській мові такі випадки траплялися частіше, ніж у сучасній, напр.: рѣка Днѣпръ бо потече из Оковьскаго лѣ(са) и *потечеть* на полъдне (ЛЛ, 7). У сучасній мові такого значення майбутній доконаний набуває тоді, коли він уживається в одній фразі з теперішнім, причому обидві форми відносяться до того самого підмета і мають при собі (або не мають зовсім) одні і ті ж обставини: Утомився вороненький, *Іде, спотикнеться...* (Шевч.).

Майбутній час недоконаного виду існує в сучасній українській літературній мові у двох формах — аналітичній і синтетичній.

Давньоруська мова успадкувала від спільнослов'янської здатність виражати майбутню дію словосполученнями, до складу яких входили допоміжні дієслова *начѧти, почѧти, имѣти, хотѣти, ꙗти* у формі теперішнього або майбутнього часу та інфінітиви від основних дієслів. Проте ці форми не можна ще визнати морфологічними, тому що в складі словосполучень виступали різні допоміжні дієслова, передаючи відмінне значення. Дієслово *начѧти (почѧти)* виступає і в іншій часовій формі, зокрема, в аористі: ѡни же *начаша* прр҃ки *избивати* (ЛЛ, 98), сѣде Ѡлговичь в Кыєвѣ. и *нача замышлѧти* на Володимеричѣ (307), ѡн же сѣдѧ на Торжку *поча воювати* Волгу (388). Крім того, дієслово *начѧти* сполучається з інфінітивами, що мають форму тільки недоконаного виду, тоді як інші допоміжні дієслова поєднуються з інфінітивами в обох видових формах: Котораꙗ ли вервь *начнетъ платити* дикую вѣру (ПР, 1282, 104), и *начнеть* бра(т) брата *закалати* (ЛЛ, 262), повѣжь старьче камо *хощеши ити* (СП, XI—XII, 42), аще *хощеть* б҃ъ *оставити* мѧ (93), Василко брата ти оубилъ Ꙗрополка и тебе *хоче оубити* (ЛЛ, 263), оца моєго васїлиꙗ призъвахъ и не послоуша мене. но ни ты не *хочеши* мене *послушати* (Усп. зб., XII—XIII, 52), оуже *не имамъ* васъ *видѣти* въ житии семь (52), и мене ради вьси *имате погыбнѧти* (СП, XI—XII, 135), аще бо възмете рать межю собою. погании *имуть радоватисѧ* (ЛЛ, 263), аще не идеши то же *имуть створити* намъ (110).

У складнопідрядному реченні із значенням умови була поширена форма майбутнього аналітичного часу, що утворювалась поєднанням форми минулого часу на **-лъ** від основного дієслова з допоміжним дієсловом *быти* в майбутньому простому часі: *буду створилъ, буде-*

---

[54] *Kopečný Fr.* Ke vzniku futurálního významu dokonaného prézentu.— Acta Universitatis Carolinae — Philologica. Slavica Pragesia. Praha, 4, 1962, s. 233—239.

ши ѧлъ і под.: Нъ же *боудеть оубилъ* или въ свадѣ или въ пироу ѧвлено, тако ѥму платити по верви нынѣ, іже сѧ прикладывають вирою (ПР, 1282, 104), аще *буду* Бу *оугодилъ*. и *приѧлъ* мѧ *будеть* Бъ. то по моємь ѡшествии манастырь (сѧ) *начнеть строити* (ЛЛ, 187), аче же и кръвавъ придеть, или *боудеть* самъ *почалъ*, а выступѧть послоуси, то то ѥмоу за платежь ѡже и били (ПР, 1282, 125). Ця форма виражала значення майбутньої дії і в інших синтаксичних умовах, напр.: что ли *будеть ростерѧлъ*, то то все ѥму платити дѣтемъ тѣм (ПР, 1282, 115), про муки не платити ѥму, но одинѡ желѣзноѥ, кто и *будеть ѧлъ* (114).

У мові українських грамот досить чітко розрізняються словосполучення з модальним значенням, до складу яких входили допоміжні дієслова *имѣти, имати, хотѣти, почати* тощо, та аналітичні форми майбутнього часу з допоміжним дієсловом *быти*. Ці форми, з одного боку, продовжували давньоруську традицію у використанні дієслів на **-лъ**, а з другого — поставали як новотвір, в якому допоміжне дієслово *быти* поєднувалося, як у модальних словосполученнях, з інфінітивами основного дієслова.

Новий тип аналітичної форми майбутнього часу був у XIV—XV ст. досить поширеним: И какъ ѡни тыи три годы выдє(р)жать и *будуть* намъ личьбу *давать* (Рус., 1487, 44), доколи *боудє(т) мѣшкатѝ* и *боудє(т)* собѣ наза*(д)* дорогоу *чынитѝ* до зємли мо*(л)*давскоєѝ (Р., 1454, 163) і под. Він уживався поряд з давнішою формою майбутнього часу, що складалася з допоміжного дієслова *быти* в особових формах і дієприкметника минулого часу з суфіксом **-л-/-ø-**, напр.: а ты(х) пнзєи свои(х) ѡни нѥ зама(и) смотрѧ(т) на томъ, ко(му) *будуть давали* (Рус., 1495, 54), *боудѥть* ли *ѧлъ* єго король по кривдѣ любартъ будєть правъ (Р., 1352, 6). Такі приклади трапляються в грамотах з Волині, Наддніпрянщини, Молдавії [55]. Вони набувають більшого поширення в XVI ст., особливо в галицьких документах, де вони підтримуються особливостями місцевих говорів [56].

У формі «буду + **-ти**» інфінітив виступає тільки в недоконаному виді. Виняток становлять молдавські грамоти, де під впливом молдавської мови трапляються форми типу *будете обернути, будем дати* [57]: и пакъ коли до на(с) приїду(т), а мы имъ *будумъ* (!) наши листы и(м) *дати* (Рус., 1456, 104). Пізніше форма майбутнього аналітичного часу з інфінітивами в доконаному виді не зустрічається.

Синтетична форма майбутнього часу недоконаного виду також пройшла через стадію аналітичної конструкції. Перші приклади аналітичних конструкцій, що дали початок синтетичним формам майбутнього часу, трапляються ще в давньоруській мові, а згодом і в мові українських грамот XIV—XV ст. Тут вони виступають па-

---

[55] Див.: *Ярошенко В.* Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV ст.—Збірник Комісії для дослідження історії української мови, т. 1, К., 1931.

[56] Див.: *Кернцький І. М.* Зазнач. праця, с. 221—231.

[57] Там же, с. 228.

ралельно з конструкціями, у яких вживалися допоміжні дієслова *имати (мати), имѣти (мѣти):* а коли *иму(т) купити* татарскыи товаръ оу ины(х) торгохъ наши(х) тамъ *имуть дати,* где єго купѧть ѡ(т) гривну два гроши (Рус., 1408, 70), а кто повезеть соу(к)но до басара(б) *дати имє(т)* на голо(в)но(м) мытѣ оу сѡчавѣ ѡ(т) гривноу. три гроши (1460, 111—112), а мы противъ єму *нє имаємъ* ништо *молвить* (Р., 1458, 169), пакъ ли *нє имѣємъ* єму. *заплатити.* на тотъ дньь. ꙗко ту выписано. тогды мы в то(т) дньь бєзъ никоторые ѡ(т)-волокы. *имаємъ.* єму *дати.* нашь городъ снѧти(н) (Р., 1411, 77).

В українській мові конкуренція форм *имати* та *имѣти,* дуже помітна в період XVI—XVII ст., завершилась перемогою першої форми. У російській і західнослов'янських мовах залишилося дієслово *имѣти* (рос. *иметь,* п. mieć, ч. mít).

Дієслово недоконаного виду *имати,* семантично зближаючись з дієсловом *имѣти,* втрачало граматичний зв'язок з дієсловом *ꙗти* і перетворювалось в одновидове. Дієслова *имати* та *имѣти* могли виступати у сполученні з інфінітивом недоконаного й доконаного виду: чого в моци *привлащити* собѣ *не мает* (В., к. XVI, 17), *ся маеш звати,* костел римский, лживы, а не правдивы (152), тую нашу нынѣшнюю интерцезу (...) *увести маемо* (АЗР, 1596, IV, 154), *маемъ* съ его милостію отцемъ епископомъ *зносити* и *порозумѣватися* (153), алє но́вое ви́но *ма́є(т)* бы́ти въ мѣхы но́вый з'лива́но (ПЄ, 1556—1561, 139 зв.), Если бо той лжи за правду *вмѣнитися* и *поити имѣло* (В., к. XVI, 187), любо якимъ бы колвекъ способомъ *мѣли* тые монастырѣ отъ него *отыйти* (АЗР, 1619, IV, 503) і под.

Що ж до дієслова *ꙗти,* то воно вже в XIV—XV ст. поєднувалося з інфінітивами недоконаного виду. Винятки траплялися тільки в молдавських грамотах, де інфінітиви в формі доконаного виду могли поєднуватися і з особовими формами дієслова *быти.*

Отже, в XIV—XV ст. існувала виразна граматична передумова для перетворення модальної конструкції «*иму* + -ти» у форму майбутнього часу. На XIV ст. можна говорити про перетворення форми «*иму* + -ти» у другу аналітичну форму майбутнього часу, що функціонувала паралельно з формою «*буду* + -ти».

Від початку XVII ст. друга аналітична форма майбутнього часу на переважній більшості території України перетворюється в синтетичну [58], пор.: *спиратимет(ъ)ся* (Бер. Лекс., 1627, 124), діспутоватиме(т) (124); І хоч ляжє(т) із лихо(м), собѣ гдѣ и спати: нє *спатимє(т)* молко(м) всѣ ли(ш) бу́дє(т) во(р)ча́ти (К. З., к. XVII, 75), *подлегатиметъ* караню (АС, 85), *подлегатиметъ* вѣнѣ и караню (АС, 1693, 34), (...) они, яко люде дышкретніи, *умѣтимуть* тое Вашой Ханской Млости часу своего отвдячити упевняю (ЛВел., I, 77).

[58] Щоправда, ці форми траплялися в той час досить рідко. Наприклад, у Полтавських актах вони не засвідчені зовсім (див.: *Самійленко Л. О.* Форми дієслів дійсного способу в актових книгах Полтавського городового уряду II пол. XVII ст., с. 100).

Процес перетворення аналітичних форм майбутнього часу з допоміжним дієсловом *яти* у синтетичні в частині південно-західних говорів не завершився й досі.

Синтетичні форми майбутнього часу властиві українській літературній мові. Проте вони характерні й для південно-західних говірок південних районів білоруської мови *(рабіцьму, рабіцьмеш, рабіцьме* і т. д.) [59].

§ 97. Історія давноминулого часу. Значення давноминулого часу (вірніше, передминулого) виникає при порівнянні часового перебігу двох дій у минулому.

Давні праслов'янські форми плюсквамперфекта утворювалися шляхом поєднання дієприкметника на *-лъ* з формами аориста та імперфекта від дієслова *быти:* beaše, prišelъ, bě našelъ і под. Ці ж форми плюсквамперфекта вживалися і в давньоруських пам'ятках, напр.: и приде на холмъ идѣ *бѣ* Ларионъ *ископалъ* п(ч)ерку (ЛЛ, 156), преже бѣ чьрницею. гръкыни соущи и *поялъ* ю *бѣ* юрополкъ брать володимирь (Усп. зб., XII—XIII, 43), Блженыи же борисъ ꙗко же *сѧ бѣ воротилъ* и *сталъ бѣ* на лътѣ шатьры. и рѣша къ немоу дроужина (46), аще ма *бѣсте прелстили* в печерѣ первое (ЛЛ, 196), *бѣ* бо Стополкъ с Володимеро(м) радъ *имѣлъ* (275), ни оть коего же плътоꙗдьца ни *бѣаше почьрнѣло.* ꙗко же обычаи имоуть телеса мьртвыхъ (Усп. зб., XII—XIII, 55), на патое лѣ(т) поману конь. ѡ(т) него *бѧхуть рекли* во(л)сви оумрти. и (ЛЛ, 38), и нача плакати сѧ кора сѧ самъ дѣлъ ради. ꙗже *сътворилъ бѧше* (СП, XI—XII, 74) і под. У давноминулому часі з допоміжним дієсловом у формі імперфекта нерідко виступають давньоруські стягнені форми: въ то же времꙗ *бѧше пришелъ* борисъ издростова (Усп. зб., XII—XIII, 43), *ѡгородилосѧ бѧше* сл(н)це. в три дугы (ЛЛ, 276), *бѣша* бо *ѡбѣщалисѧ* дань дати ємy Новоторжьци (386).

У давньоруській мові зароджується нова форма давноминулого часу, утворювана поєднанням дієслова на **-лъ** з формою перфекта від допоміжного дієслова *быти:* се ооуже *прелстил* ма *єси былъ* дьꙗволе. сѣдаша на єдино(м) мѣстѣ. а оуже не има(м) сѧ затворити в печерѣ (ЛЛ, 195).

Староукраїнські пам'ятки (очевидно, у зв'язку з втратою імперфекта і значним скороченням аористних форм) давнього плюсквамперфекта уже не засвідчують. Натомість форми нового давноминулого, відомі із давньоруських пам'яток, використовуються в них досить широко: *продали были есмо* ко(р)чмы вруцъкие (Рус., 1489, 45), а старое Ставище *велили были есмо* заставити. пану данку мукосівичю. а потомъ велили есмо заставити пану ивану мушати (Р., 1445, 150) і под.

В українській мові XIV—XV ст. форми давноминулого часу могли вживатися і без допоміжного дієслова *быти* в особових формах

---

[59] *Мацкевіч Ю. Ф.* Зазнач. праця, с. 201.

теперішнього часу, напр.: аже. єсмы. долъжни ѡдину тысѧчю. рублевъ. фрязьско(г) серебра пріѧтєлю нашему алєксандру воєво(д) господарю зємли молдавьскои что *были* на(м) *позычили*. предкове. и(х) (Р., 1411, 76), и *вєлѣлъ былъ* мѧ горла моєго избавити (1435, 132).

У XVI — першій половині XVII ст. давноминулий час без особових форм допоміжного дієслова стає панівним. Як і в попередній період, давноминулий час уживається переважно в одній із частин складнопідрядного речення, хоч ці форми можливі і в простих поширених реченнях: и *рекль бы(л)* ги. кто′е(ст) то(т) ко́торыи тебѣ про́даєть (ПЄ, 1556—1561, 441 зв.), алѣ оучи́тєлѝ и фарисе(и), ко́торыи (ж) *бы́ли при́ш(ь)лѝ* ѡ(т) іер(с)лима, повєдалѝ (141 зв.— 142), и ре́клъ оученикѡ(м) своимь абы ємоу́ ло́дю изьєдналѝ длѧ на́рода. и(ж) бы єго́ нє́ сти(с)кали бо мно́го́ и(х) *бы́ль оуздо́ровиль* (141), А пото(м), на завтрєє, м(с)ца того(ж), сє(н)тєбра, пятогона(д)ца(т) дня, *повєхал-(єм) был* до Топорищъ (АЖ, 1584, 100), которыє *были выєхали* того збожъя своєго брати (1583, 63) і под.

Форми давноминулого часу, утворені поєднанням форми на **-л-** основного і допоміжного дієслів, властиві також білоруській, польській, чеській, словацькій, болгарській, сербохорватській, македонській і лужицьким мовам.

У болгарській і сербохорватській мовах поряд з новим плюсквамперфектом, в якому допоміжне дієслово виступає в формі перфекта, збереглися ще давні форми плюсквамперфекта з допоміжним дієсловом в аористі та імперфекті (блг. бях правил, бил съм писал, с.-х. bijah čuvao, bjeh čuvao, bio sam čuvao). У верхньолужицькій мові плюсквамперфект відрізняється від перфекта тим, що в ньому допоміжне дієслово виступає в імперфекті (běch pił). У білоруських говірках Молодеченської і західної частини Вітебської областей до складу плюсквамперфекта, замість дієприкметника на **-л-**, може входити дієприслівник минулого часу на **-ўши**: ужо со́нца *было́ зайшоўшы* [60].

§ 98. Часові форми в сучасній українській літературній мові і в говорах. У сучасній українській мові вживаються форми теперішнього, майбутнього, минулого й давноминулого часів.

Теперішній час уживається в прямому детермінованому значенні (теперішній актуальний час), в прямому недетермінованому значенні, у відносному теперішньо-минулому й теперішньо-майбутньому значеннях. Пор. приклади, які ілюструють кожне з названих значень: (...) Самі здорові знаєте, як на запросинах діється: *п'ють, гуляють, говорять, жартують*, фіглі *роблять*... (Федьк.), Кохалася мати сином, Як квіткою в гаї, Кохалася... а тим часом Батько *умирає*... (Шевч.), Значить так, пане фурмане: ви *заїжджаєте* у двір, *годуєте* коней і, як ми умовились, *чекаєте* на мене (Д. Бедзик).

Майбутній час виражається тими формами, що виникли в історії української мови: простою доконаного виду, аналітичною і синтетичною недоконаного виду.

[60] *Мацкевіч Ю. Ф.* Зазнач. праця, с. 218.

Форми майбутнього часу доконаного виду, як і форми теперішнього, можуть означати пряме детерміноване, пряме недетерміноване, відносне детерміноване й відносне недетерміноване значення, пор.: А я йому *тоді пригадаю,* як він посадив мене в курник, і йому стидно буде (Вас.),... А зле безталання *Зострінеться всюди,* І на шляху і без шляху, Усюди, де люди (Шевч.), Не журиться Катерина — *Вмиється* сльозою, *Возьме* відра, опівночі *Піде* за водою (Шевч.), *Замріє коли-не-коли* гайок чи діброва, самотня верба чи груша, або очерет, мов той ліс, понад річкою,— а то все трави й трави. *Зайдеш* у них чи й верхи *вскочиш,* то й нема тебе, мов потонув,— ні сліду, як на морі... (Ільч.).

Аналітична й синтетична форми майбутнього часу переносних значень не розвивають. Вони означають тільки дії, що відбулися після моменту мовлення, напр.: — Скажіть, докторе, *жити буду?* — прошепотів Орлюк (Довженко). У наддністрянських, подільських і підкарпатських говорах вживається давня аналітична форма майбутнього недоконаного: *бу́ду́ робу́ў, бу́де́ш робу́ла* і т. д. [61].

Форми минулого часу є рефлексом давнього перфекта. Вони вживаються в прямому значенні і виражають детерміновані дії, які відбулися в певний відрізок часу до моменту мовлення.

Якщо результат дії наявний тоді, коли про неї сповіщається, форми минулого доконаного передають одночасно і факт здійснення дії в минулому, і актуальність її результату в момент мовлення. Таке значення минулого доконаного часу можна назвати перфектним [62]. Якщо форми минулого часу доконаного виду означають дії, що відбулися у будь-які проміжки часу до моменту мовлення, їх значення називають аористичним [63].

Зрідка форми минулого доконаного часу можуть мати недетерміноване значення, виражаючи постійні дії, напр.: Що з воза *впало,* те *пропало* (нар. прислів'я).

Форми минулого недоконаного вживаються в прямому значенні і виражають детерміновані дії, які відбувалися в певний часовий проміжок до моменту мовлення.

На відміну від минулого доконаного, форми минулого часу недоконаного виду в залежності від контексту виражають нерозчленовані або розчленовані, повторювані в процесі виконання тривалі дії; це значення, яке нерідко називають імперфектним [64], передаєть-

[61] *Марчук Н. Й.* Дієслівна парадигма сучасної української літературної мови в її зв'язках з народними говорами.— В кн.: Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. К., 1972, с. 92.

[62] Див.: *Виноградов В. В.* Русский язык, с. 565; *Поспелов Н. С.* Категория времени в грамматическом строе современного русского языка. Докт. дис. М., 1953, с. 262; Грамматика русского языка, т. 1, М., 1953, с. 491; *Трубинский В. И.* Особенности употребления прошедшего совершенного в русских говорах. Уч. зап. ЛГУ, № 322. Сер. филолог. наук, вып. 68, 1963, с. 160.

[63] Див.: *Виноградов В. В.* Зазнач. праця, с. 565; *Трубинский В. И.* Зазнач. праця, с. 160 та ін.

[64] Див.: *Поспелов Н. С.* Зазнач. праця, с. 247; *Власова Н. С.* Формы и значения прошедшего времени глаголов в современном русском языке. Канд. дис. М., 1954.

ся навіть тоді, коли ознака розчленованості чи тривалості не підкреслюється дієслівними префіксами і суфіксами.

Отже, незважаючи на те, що морфологічні засоби вираження аористичного, імперфектного і перфектного значень сучасна українська літературна мова втратила, значення ці залишаються, втілюючись у лексичний і синтаксичний мовний матеріал.

Давноминулий час у сучасній українській мові утворюється переважно від дієслів доконаного виду і вказує на те, що означувані цими формами дії відбулися раніше від інших дій до моменту мовлення. Тому форми давноминулого часу передбачають наявність у реченні (або в ширшому контексті) інших дієслів у формі минулого часу:... Коли в Києві *організувалась була* Академія художеств, мрія мого життя, я вступив і до Академії (Довженко), І вже *був рушив* за прапорщиком та грузином, як раптом хтось шарпнув його за рукав (Головко).

§ 99. Категорія способу. Способові форми в спільнослов'янській мові. Всяка дія, що відбувається в об'єктивній дійсності і пов'язана з її виконавцем, вважається реальною. Однак є дії, протікання яких було б бажаним чи необхідним, потрібним чи непотрібним для діяча, але вони можуть бути здійснені тільки за певних обставин або існують лише в уяві їх виконавця чи якоїсь іншої особи. Такі дії є ірреальними.

Семантична суть категорії способу полягає у протиставленні реальних дій (дійсний спосіб) ірреальним модальним діям (не дійсний спосіб).

У спільнослов'янській мові дійсному способові формально протиставлялися наказовий і умовний способи.

Наказовий спосіб у спільнослов'янській мові розвинувся на базі колишнього індоєвропейського оптатива (бажальний спосіб). Праіндоєвропейський оптатив утворювався з допомогою суфікса *-i̯ē-/-ii̯ē-/-ī- та вторинних особових закінчень, тих самих, що виступали й у минулих простих часах. Форми 2-ої та 3-ої ос. одн. в наказовому способі, як і в аористі та імперфекті, збіглися в праслов'янській мові в одну форму [65].

Формант **-i-**, поєднуючись з тематичним **-o-** теперішнього часу, давав в праіндоєвропейській мові дифтонг **oi-**, від якого в 2-ій та 3-ій ос. одн. походить слов'янське **-i**, а в множині **-ě-** перед наступними особовими закінченнями **-mъ** (1-а ос.) і **-te** (2-а ос.). Після j дифтонг ***oi** давав **i**, внаслідок чого в множинних формах дієслів типу znajimъ, imějimъ перед особовими закінченнями виступало **-i-**.

Від дієслів, що мали суфікс **-i-** в основах теперішнього часу, наказовий спосіб у спільнослов'янській мові також утворювався з допомогою суфікса **-i-**: nositi, nosi, nosimъ, nosite.

Умовний спосіб, як і наказовий, у слов'янських мовах є новотвором, оскільки старовинних індоєвропейських форм кон'юнктива

---

[65] Див.: Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов, К., 1966, с. 322.

у спільнослов'янській мові вже не було. У всіх слов'янських мовах на базі спільнослов'янської утворилися описові форми умовного способу. До їх складу у спільнослов'янській мові входили дієприкметник на -lъ та спеціальні особові форми bimь, bi, bi; bimъ, biste, bǫ; bivě, bista, biste, які, можливо, також є старим оптативом, або ж аористні форми від дієслова byti (byхъ, by, by; byхomъ, byste, byšę; byхově, bysta, byste). Вплив аористних форм допоміжного дієслова на форми типу bimь викликають появу bіхomъ поряд з bimъ і bišę поряд з bǫ.

§ 100. Вираження способових значень у давньоруській мові. У давньоруській мові засвідчуються три способи вираження наказовості: особовими формами наказового способу, сполученням форм теперішнього і майбутнього простого часу з часткою **да** і поєднанням цих же форм з часткою **ать**.

Найпоширенішими були особові форми, напр.: чѧдо *послоушаи* мене (СП, XI—XII, 141), *ѣди* к митрополиту. и *съзови* Кыюны всѣ (ЛЛ, 316), *Не преимаи* же оученью ѡ(т) Латынъ (114), са(м) *разумѣи*. мнѣ ли бы послати к тебѣ достоино (254), ѡн же ре(ч) имъ *идѣте* (79), вси ꙗзыци *въсплещѣте* руками *въскликнѣте*. Бу гл(с)мь радости (422), *вижь* болѣзнь срдца моєго (Усп. зб., XII—XIII, 49), и къ господу богоу млтвоу нашю оусьрдьно *прїнесѣта* (57) і под.

Форми наказового способу від атематичних дієслів відбивають фонетичні закономірності мови: *повѣжьте* ны колько васъ (ЛЛ, 70), ѡн же ре(ч) *провѣжь* всѧ (181), Бе су(д) твои цр(с)ви *дажь* (423), *дажь* ми слово (СП, XI—XII, 144); проте досить виразно виступає і старослов'янська традиція в утворенні цих форм: възьми *ѣждь* (СП, XI—XII, 186), *повѣждь* ми въ истиноу дѣла твоꙗ (140), *въповѣждь* ми оче (168).

Сполучення особових форм дієслова з часткою **да** виражало широке коло значень. Оскільки морфологічні форми наказового способу вживалися в 2-ій та 3-ій ос. одн. і в 1-й та 2-ій ос. мн., то для вираження решти особових значень імператива найчастіше виступали сполучення особових форм теперішнього й майбутнього простого часу у поєднанні з часткою **да**: поими мѧ въ илмъ. *да цѣлоую* стыи крсть (СП, XI—XII, 162), аще ли оускочить ств(о)ривыи оубои. и оубѣжить аще будеть имовітъ. *да возьмуть* имѣньє єго (ЛЛ, 51), а великии кнѧзь Рускии и болѧре єго. *да посылаютъ* въ Греки. къ великимъ црмъ Гречьскимъ корабли. єлико хотѧть (48), *да твора(т)ь* и(м) мовь (31).

В інших особових значеннях, представлених морфологічними формами, сполучення з часткою **да** виступають значно рідше, напр.: имѣи ризоу *да подаст* (СП, XI—XII, 90), *да не посрамимъ* земли Рускі(ѣ) но лѧжемъ костьми (ЛЛ, 70).

Сполучення з часткою **да** можуть передавати інші модальні значення: мету, побажання, наказ або побажання у поєднанні з певною

умовою, взаємну обумовленість двох подій. Останнє значення виходить, звичайно, за межі наказового способу.

Сполучення з часткою **ать** однофункціональні, вони передають тільки імперативність: възмѣте сопѣли. бубны и гусли и оударѧите. *ат* ны Исакии *сплѧщеть* (ЛЛ, 193), положите *хлѣбъ* пре(д) ни(м). а не вкладаите в рукы ѥму *атъ* са(м) *ѣсть* (194). Варіантами частки **ать** виступають **ати, ато, атъ**: К тѣ(м) еси пришелъ. *ати* ти *дадѧть* волость (ЛЛ, 320), видиши кнѧже людье възвыли. посли *атъ* Вселава блюдуть (171); се оуже Игорѧ есте оубили ато похорони(м) тѣло ѥго (318).

Значення умовного способу дієслова найповніше розкривається в складнопідрядному реченні умови. Форми умовного способу мають здебільшого позачасове значення. Позачасовість виражається паралельними конструкціями, що передають дві або кілька подій, пов'язаних між собою причинно-наслідковими відношеннями. Замість форм умовного способу можуть виступати форми теперішнього й майбутнього простого в їх прямому недетермінованому значенні, напр.: Аже кто *не вложитьсѧ* в дикую вѣру, тому люд(ь)є *не помогаютъ,* но самъ платить (ПР, 1282, 105), аще *сѧ кр(с)тиши* то и се *п(о)лучишь* (ЛЛ, 110), аще бо *поищещи* въ книгахъ мдр(с)ти прилѣжно. то *wбрѧщеши* велику ползу дши своеи (152). Отже, значення умовного способу виражалося в давньоруській мові не стільки морфологічними формами, скільки синтаксичними. В одній із частин складнопідрядного речення з підрядним умови, здебільшого в головному реченні, здатна виступати також форма інфінітива або наказового способу; присудком у таких реченнях може бути також іменник в значенні предикативного прислівника і т. ін.: аще кто хощеть wбидѣти брата своѥго. то ты *помогаи* ѥгоже обидать (ЛЛ, 161), аще ли сего не створишь, а пустишь и. то ни тобѣ *кнѧжи[ти]* ни мнѣ (260), ѡще которыи купец гдѣ любо с чужими кунами истопится или рать возмет или wгнь, то *не насилити* ему (ПР, 1282, 270), Продасть ли господинъ закупа обель, то наимиту *свобода* во всѣхъ кунахъ (111) і под.

Форми умовного способу, утворювані в давньоруській мові поєднанням колишніх дієприкметників на **-лъ** з формами аориста від дієслова *быти (быхъ, бы, бы, быхомъ, бысте, бышѧ, быховѣ, быста, быста),* виступають здебільшого в обох частинах умовного речення, підкреслюючи постійність, сталість, позачасовість ситуації, напр.: аще *бы* чл҃вкмъ Бъ *реклъ* на нб҃о столпъ дѣлати. то *повелѣлъ бы* самъ Бъ словомъ (ЛЛ, 91), аще *бы* лихъ законъ Гречьскии, то не *бы* баба твоѧ *приѧла* wльга (108), аще бо wнъ *не кр(с)тилъ бы* насъ. то нынѣ *были быхомъ* в прельсти дьѧволи (131), аще *быхомъ съхранили* заповѣди г҃а нашего і҃у х҃а. си *сѧ быша* насъ *боѧли* (СП, XI—XII, 56).

Проте умовний спосіб вживається не тільки в складних реченнях з умовними підрядними. Він може виступати і в підрядних означальних, додаткових та ін., виражаючи припущення або сумнів у

можливості появи якогось об'єкта чи ознаки: нѣту лї такого мужа. иже *бы ся жалъ* с Печенѣжиномъ (ЛЛ, 122), са(м) разумѣи. мнѣ ли *бы послати* к тебѣ достоино (254).

Поєднанням форм умовного способу з часткою *да* може передаватися, крім значення умови, ще й мета дії, напр.: идохъ же въ слѣдъ носимааго. *да быхъ видѣлъ* къде и хота погрети (СП, XI—XII, 138), хотѣлъ ти. быхъ *да бы* мьздоу имѣлъ брани тоа дѣла (45), поне же не блви мене поущаю ма. *да быхъ* вькоусилъ. сего ради не вькусихъ (112), моли о моємь оуныннии. *да быхъ* азъ *съподобленъ* тоу же страсть въсприяти и съ тобою жити (Усп. зб., XII—XIII, 51), пошлю *да быша не прольяли* мене ради крови (ЛЛ, 265).

Аористні форми допоміжного дієслова *бути* у складі кон'юнктива поступово втрачають особове значення і перетворюються на частку, напр.: аще бы се не добро было. не *бы* сего князь и болярe *(не) прияли* (ЛЛ, 117).

§ 101. Синтетичні й аналітичні форми вираження способових значень в староукраїнській мові. В XIV—XV ст. способові значення виражаються в українській мові синтетичними й аналітичними формами. Проте розподіл синтетичних і аналітичних форм у цей час був уже трохи інший, ніж у давньоруській мові. Так, у ранніх пам'ятках форма 3-ої ос. одн. наказового способу була спільна з формою 2-ої ос. одн. В українських грамотах XIV—XV ст. це виявляється спорадично, як пережиток: Во има божьє знаменито *бу(д)* и свѣдочно каждо(м) добро(м) (Р., 1412, 81), и *боуди* ємоу клатва (1446, 154).

В українських грамотах XIV—XV ст. фіксується два способи аналітичного вираження наказового способу у 3-й ос. одн. й мн.: за допомогою частки **да**, очевидно, південнослов'янського походження і спільнослов'янського новотвору *нехай* (від *nechati* — «лишати», «дозволяти»). Частка **ать/атъ** поширення не набула.

Частка **да** зафіксована лише в грамотах, написаних на території Молдавії: у цих документах найбільше відчутний вплив старослов'янської мови. Вона поєднується з формами 3-ї ос. одн. й мн. теперішньо-майбутнього часу: *да соу(ди)тъ* са(м). игумє(н) ωт (по)братѣ (Рус., 1448, 101), и слиду злодїиского *да нє плати(т)* тоє село ω(т) своєго хотарѣ (1454, 103), тогда пєрєвоза ни гроша *да нє дадоу(т)* (1460, 112—113) і под. Крім того, частка **да** може виступати у поєднанні з формами теперішньо-майбутнього часу, а зрідка й наказового способу для вираження значення 1-ї ос. мн.: яко *да поновимо,* и *оукрѣпимо,* Монастиръ ω(т) Нѣмца вѣзно(с)нїа г(д)на (Рус., 1429, 85), яко *да утвърѣди(м).* и оукрѣпимь. стыи на(ш) монастырь ω(т) путнои (1488, 124). Частка **да** вживається із значенням наказового способу також у пасивних конструкціях: а кто *ся покуситъ* порушити. *таковы да є(ст) проклятъ* ω(т) га ба (Рус., 1422, 76).

З XIV—XV ст. у мові західноруських документів починає виступати в аналітичних формах наказового способу частка **нехай**, напр.:

неха(и) собачка тую зє(м)лю дє(р)жы(т) (Рус., 1495, 54), *нєха(и)* ѡни тую зємлю *дєржать* (1497, 61).

З найдавніших часів фіксується вживання інфінітива в ролі виразника наказовості [66]. Дуже поширений він і в українських грамотах XIV—XV ст.: тотъ миръ *дєржати* вѣлми твєрдо. бєзо всѧкоѣ хитрости. *нє заимати* намъ королєвы землѣ (Р., 1352, 5), а *брати* имъ мыто по старому какъ здавна бывало (Рус., 1489, 46—47), а єму своѣ люди *судити* и вину и пєръсудъ ис нихъ *имати* (1445, 37) та ін.

Синтетичні форми вираження наказового способу в українській мові того часу, за свідченням пам'яток, лишалися ті ж самі, що й в давньоруських писемних пам'ятках (див. § 118—119).

Умовний спосіб в українській мові XIV—XV ст. виражався тільки аналітично, поєднанням аористних форм від дієслова *быти* з формами колишнього дієприкметника на **-лъ**. У поєднанні із сполучниками *а, аж, же, иж, що (што)* вони вживалися для вираження способу мети, напр.: королъ господарь. приказалъ. намъ своимъ листомъ. *а быхмо. выѣхали* (Р., 1422, 97), а разом зі сполучниками *ащє, єсли, коли, пак, ли,* часткою *ли* або й без них виражали умову й бажання, напр.: *Ащє ли би* кто ѡ(т) ны(х), или по ны(х) Бѫдѫщїи(х) начѧлни(к) тому Монастиру, *нє исплънилъ* тоє: ты(и) да въздадѧ(т) слово прѣ(д) х(с)мъ въ днь страшнаго сѫда (Рус., 1430, 87), a iesli by ja zastupaty nechotił to ja Michałko maiu zapłatyty na horod desiet kop groszy (1490, 48), А которыи *бы коли хотєли* въ мыто нашо и (в) промыту въступатисѧ и мыту нашому шкодити ты бы и(х) ѡдъ ты(х) боронилъ (1489, 46), *па(к)ли бы́ оусхоти(л)* оу коропци́ мєшкати ино ємоу дає(м) мѣсто коропєцъ (Р., 1454, 163), кто *бы нє ста(л)ъ* тотъ *бы стратилъ* (1404, 68) і под.

На відміну від давньоруського періоду, давні особові форми аориста від дієслова *быти* зберігаються тільки в 1-ій ос. одн. (засвідчено лише один приклад: *а быхъ розыха(л)* (Р., 1404, 68) і в 1-ій ос. мн. (досить послідовно), напр.: што ѥстє просим насъ. обыхомъ васъ пустили (1341, 2), а быхмо. выѣхали (1422, 97), и проси(л) на(с) жєбы(х)мо єму то(т) до(м) призволили купити (М., 1466, 38), и билъ намъ челомъ, обыхмо ему на то дали нашъ листъ (П., 1342, 25) та ін. У 3-ій ос. мн. виступає вже форма, спільна з 2-ою та 3-ою ос. одн. Ця ж форма поширюється і на 2-у ос мн.

У зв'язку з втратою особових значень колишніми формами аориста від дієслова *быти* у формах умовного способу починають виступати особові форми теперішнього часу від цього ж дієслова, напр.: и во всємъ *бы єси* мыту нашому *былъ* помочонъ (Рус., 1489, 47) і под.

§ 102. Подальший розвиток форм наказового способу в українській мові. З XVI ст. панівною аналітичною формою вираження наказового способу в українській мові стає поєднання форм теперішнього й майбутнього простого часу з часткою **нехай,** напр.: ко́торый єсть мє́жи вамї бє́з(ь) грѣха. то́(т) *нѐхай* в(ь)пєрєдь *вє́ржє(т)* на́ нєй

[66] *Мельничук О. С.* Розвиток структури слов'янського речення. К., 1966, с. 77.

ка́менє(м) (ПЄ, 1556—1561, 377 зв.), Вы теды штосте слышали отъ початку, *нехай* въ васъ *пребываетъ* (Пал., 1621, 320), *Нехай ся не хвалит* сильный силою своею (В., к. XVI, 17).

Ці конструкції широко представлені в тодішній літературній мові. Але поряд з ними тут ще продовжує спорадично вживатися частка **да**, а також трапляється полонізм **нехъ** (скорочене *нєхай*).

Наказова модальність здавна виражається в українській мові (як і в білоруській, польській, чеській, словацькій) поєднанням частки *бодай* (з *бог дай*) з особовими формами на **-л-**, напр.: *Бода(и)* же *єси* того̀ *дозна́лъ* и на собѣ жєбы(с) зъблуди(л) а бг҃ь да(в) тоє ж зло̀ и тобѣ (К. З., к. XVII, 27).

У сучасній українській мові наказовий спосіб утворюється за допомогою особових закінчень. Крім того, до форм наказового способу належать успадковані від попереднього періоду описові конструкції, утворені сполученням форм теперішнього часу (для недоконаного виду) або майбутнього (для доконаного виду) з наказовою часткою *нехай* та її пізнішим скороченим варіантом *хай: нехай (хай) піду, нехай (хай) підеш, нехай (хай) іде, нехай (хай) піде, нехай (хай) підемо, нехай (хай) підете, нехай (хай) ідуть, нехай (хай) підуть.* Ці ж частки та їх модифікації (*най, н'ай, ней,* а також *нех*) виступають в українських діалектах, а інколи потрапляють в літературну мову: *Най* його пан біг судить (Д. Бедзик). При вираженні сильного побажання уживається частка *бодай,* напр.: Візьміть його... бо покину, Як батько покинув, — *Бодай* його *не кидала* Лихая година! (Шевч.).

§ 103. Подальший розвиток форм умовного способу в українській мові. У XVI—XVIII ст. умовний спосіб функціонує в двох формах: позачасовій і в формі минулого часу.

Форми позачасового умовного способу утворюються поєднанням форм дієслова на **-л-**, частки *бы* і часто приєднуваних до неї реліктів особових форм від допоміжного дієслова *быти,* що перетворилися в показники особи. Особові афікси, як і повні форми допоміжного дієслова, виступають лише у 1-ій та 2-ій ос. одн. й мн.; 3-я ос. обох чисел сигналізує про себе нульовим особовим показником, напр.: рачъ милосердье у нє́го зъєдна́ти. *Бымъ* и я съ Петро́мъ *точилъ* сле́зныи пото́ки (Розм., 1631, 101), О створенье, певне *бысь* имъ не *стерпѣло* (Хр. п., 1630, 75); есьли *бы есь был* такий, як ся мнимаеш (В., к. XVI, 17), Та що *би-с хотил* іншого — Що маєм, навариш много (Інт., XVII, 35), Которое *бы могло́* мене́ убѣли́ти (Розм., 1630, 100), Бо хотя *бысмо* и незличоныи *будовали* цноты, и правого вызнанья фундаменту не заложили, непожитечне будуемо (Пал., 1621, 359), А если *бы-сьми ся* до того часу *не погодили,* теды (...) маемъ мѣти въ той справѣ такій рокъ (АЗР, 1596, IV, 153),єсли́ *бы єстѐ* // мє́не зна́лѝ, то и ѡ(т҃)ца мо́єго̀ *бы єстѐ зна́лѝ* (ПЄ, 1556—1561, 378 зв.— 379).

У другій половині XVII—XVIII ст. продовжують уживатися частки аористного походження *быхъ, быхмо,* а також *бы* у поєднанні з особовими показниками минулого часу, напр.: Ко(т)ро(г)(о)

бл҃же(н)ства ва(м) и мнѣ да(и) бже҃ за(с)лужи́ти: *бы(х)мо* прє(з) заслу́ги *мо(г)лѝ* по сме(р)тє(х) въ нб҃ѣ жи́ти (К. З., к. XVII, 41), І *суди(л) бы(х)* на(д) двицъ и(х) чє(ст)нѣ(и)ши(х) па́чє (77) і под. Проте в кінці XVIII ст. уже переважає вживання частки *бы* (і скороченої *бъ*) у всіх особах умовного способу, напр.: Естли *бъ* поменше судєбныхъ дѣлъ *имѣлы,* То *бъ* може и вѣчнє дєрєвнямы *владѣлы* (В., 1786, 149).

Минулий умовний час являє собою аналітичну форму, що складається з форм минулого часу на **-л-** від основного дієслова, граматичного показника умовного способу — частки *бы* в особовій або позаособовій формах і допоміжного дієслова *быти* в минулому часі: *ходилъ быхъ (бымъ) былъ, ходилъ бы (бысь) былъ, ходил бы былъ, ходили быхмо (бысьмо) были, ходили бысте были, ходили бы были.* У пам'ятках давньої української літературної мови ця форма уживається спорадично. Правомірно припускати, що минулий умовний час виник одночасно з давноминулим, проте українські грамоти XIV—XV ст. його не фіксують. Давні джерела засвідчують цю форму з XVI — першої половини XVII ст., напр.: бо коли *бы были* науку мѣли, тогды *бы* за невѣдомостію своєю *не пришли* до таковое погибели (Пер., 1605—1606, 204); а ѡны(и), учинивши таковы(и) злы(и) кганєбны(и) учинокъ, про(ч) з двора утєкли и пєвнє, и(ж) *бы были* и самого пна Матъфєя Нємирича, замо(р)довавши, *взяли. бы бы(л)* то(т) хлопє(ц) (...) мєсту зна(т) *нє да(л)* на то(т) ча(с) жє (АЖ, 1583, 51).

Форми минулого умовного виступають як регулярні в сучасній чеській, а також у серболужицьких мовах.

У сучасній українській мові умовний спосіб утворюється поєднанням форм минулого часу або інфінітива з відокремлюваною часткою *би (б): ходив би, пішов би, писав би, написали б, ходила б, ходити б.* У південно-західних говорах і досі зберігаються форми умовного способу, в яких частка *би* (у ряді карпатських говірок *бы*) виступає в сполученні з особовими афіксами минулого часу: *бим, бім, бым; бис', быс'* і т. д. У 1-ій ос. одн. в прикарпатських говірках може виступати частка *бих,* напр.: Бігме, паноченьку, я би й відробила і щосвята церковного на толоку *ходила бих,* а взимі то й будню днину (Март.).

§ 104. Категорія стану. Вираження активного й пасивного значень у праслов'янській мові. У спільнослов'янській мові, як і в сучасних слов'янських мовах, дієслова поділялися на перехідні (xvaliti, dělati, pьsati, čьsti і под.) та неперехідні (běžati, viséti, vyknǫti, grьměti і под.). Перехідні дієслова могли перетворюватися в неперехідні через поєднання із sę — формою знахідного відмінка зворотного займенника *sebe, яка була в спільнослов'янській мові незалежним словом: moliti — moliti sę, vъzvortiti — vъzvortiti sę, sъbrati — sъbrati sę.

Перехідні дієслова могли представляти ту саму дію у двох різновидах: 1) як здійснювану суб'єктом над об'єктом; 2) як таку,

що постала в суб'єкті внаслідок дії об'єкта. Перший різновид виражався конструкцією, в якій виступала активна форма дієслова, другий — конструкцією з пасивною формою дієслова.

Від перехідних дієслів, як відомо, утворювалися пасивні дієприкметники: posъlati — posъlanъ, dělati — dělanъ, sъbьrati — sъbьranъ. Пасивні дієприкметники у поєднанні з формами теперішнього часу від дієслова byti стають однією з форм вираження пасивного значення: azъ jesmь poslanъ otъ matere, ty jesi poslanъ otъ matere і т. д. Другою формою вираження пасивного значення стає активна форма дієслова у поєднанні з sę: synъ posylajetъ sę otъ matere. Обидві форми виступають тільки в пасивних конструкціях, що є трансформами активних: mati posylajetъ syna — synъ posylajetъ sę (jest poslanъ) ot matere (materьjǫ).

§ 105. Категорія стану в давньоруській мові. У текстах, що дійшли до нас від періоду Київської Русі, уживаються форми активного й пасивного стану, успадковані від спільнослов'янської мовної єдності.

Перехідні дієслова в давньоруській мові є центром активних конструкцій. Структурною основою активних конструкцій є дієслівно-іменні словосполучення номінативного типу, що складаються з перехідного дієслова в особово-часовій формі та іменника (займенника) у знахідному відмінку: ѡ(*т*)*врьзе клѣтьцю* ѥго (СП, XI—XII, 351), Аже *людью оукрадеть*, то 60 кунъ продажѣ (ПР, 1282, 113), *избью* всю *братью* свою. и прииму власть Русьскую єдинъ (ЛЛ, 139).

Якщо перехідне дієслово уживається з заперечною часткою *не*, то іменник (займенник) набуває форми родового відмінка: *не порѣжете лозы* не до коньца въздрастъша (Усп. зб., XII—XIII, 52), *не погоубляи града* (ЛЛ, 30).

У пасивних трансформах активних конструкцій уживаються пасивні дієприкметники теперішнього й минулого часу, а також рефлексивні (зворотні) форми дієслова: вьсѧ нощи *стрѣгоми соуть* стѣны градьныѧ воины (СП, XI—XII, 125), власти бо ѡ(т) Ба *оучинени су(т)* (ЛЛ, 370).

Додаток у пасивних конструкціях найчастіше виступає у формі родового відмінка з прийменником *отъ*, проте досить часто він може мати також форму орудного безприйменникового. Семантичної різниці в уживанні цих двох форм не відзначено, пор.: братъ ти *оубьєнъ* ѡ(т) Стополка (ЛЛ, 136), и се оуже *побѣженъ ѥсмь* ѡ(*т*) *невѣгла(с)* (118), и Г(с)ь в вѣкы пребываѥть. хвалимъ ѡ(т) Русьскы(х) *новъ* (120), зане *розлоучаѥмъ ѥсмь отъ васъ съ* ноужею (Усп. зб., XII—XIII, 52), але: *бѣ* же Володимеръ *побѣженъ похотью* женьскою (ЛЛ, 79), и *предани боудете родъмъ и дроугы* (Усп. зб., XII—XII, 52), и пробѣже людьскоу землю *гонимъ гнѣвъмъ* бжиѥмъ (54).

Пасивні конструкції відповідають не лише повним, підметовим активним конструкціям, а й двом безпідметовим. Перша з них втілюється в неозначено-особові речення, друга — в безособові. В не-

означено-особових реченнях дієслово-присудок вживається в 3-й ос. мн. теперішнього, минулого й майбутнього часу: *Ꙗже зажгуть* гумно, то на потѡкъ, на грабежь дѡмъ ѥго (ПР, 1282, 113). Цим реченням у пасиві відповідають конструкції з усуненим додатком, напр.: помилоуи да *помилованъ боудеши* (Ізб. 1076, 175), И полаты же ѥго свѣтьлыꙗ *оучинены соуть* (185), сильнии бо сильнѣѥ *испытаѥми боудуть* (305), оже *будеть* без вины *оубиѥнъ,* то за хѡлѡпь оукоръ платити или за робу (ПР, 1282, 114).

Як видно з наведених прикладів, пасивні форми в цих конструкціях виражаються пасивними дієприкметниками у поєднанні з формами теперішнього, майбутнього і минулого часу допоміжного дієслова *быти* (рідше *бывати*) і його зворотними формами.

У реченнях з абсолютно усунутим підметом присудок виражається пасивними дієприкметниками минулого часу, при цьому обов'язково в формі середнього роду. Допоміжне дієслово *быти* виступає тут у формах минулого і майбутнього часу: в горѣ тои *просѣчено* ѡконце мало (ЛЛ, 235), и *повелѣно бысть* мт҃ри ѥꙗ творити вьсѧ за ню (Ізб. 1076, 646), а господину кѡлико *боудеть* вѡзъ *оукрадено,* то имати ѥму за вѡзъ по 2 ногатѣ (ПР, 1282, 113).

При введенні пасивних конструкцій до складу більших синтаксичних одиниць, де вони уживаються як означення до підмета або додатка, з їх складу зникає допоміжне дієслово. З означуваним додатком пасивний дієприкметник узгоджується: богомъ же *подвижимъ* ефремии рече къ немоу (СП, XI—XII, 83), оуне бы съ тобою оумрети ми неже *оуѥдиненоу* и *оусиреноу* ѡт тебе въ семь житии пожити (Усп. зб., XII—XIII, 51), ѡни же начаша пр҃рки избивати *ѡбличаѥми* ѡ(т) ни(х) (ЛЛ, 98).

§ 106. Співвідношення синтетичних і аналітичних форм вираження пасивного стану в староукраїнській мові. Грамоти XIV—XV ст. не засвідчують жодного переконливого прикладу на вживання зворотної форми в пасивному значенні. Панівним способом вираження пасиву є вживання пасивних дієприкметників у поєднанні з особовими формами дієслова *быти,* які, однак, у теперішньому часі могли опускатися, напр.: занужи *є(ст) дано* ѡ(т) наши(х) пєрє(д)ко(в), монастырю ѡ(т) нѣмца (Рус., 1456, 105), а кто сѧ покуситъ порушити. таковы *да є(ст) проклѧть* ѡ(т) га҃ ба҃ (1422, 76), по и(х) доброи воли. ники(м) *нє понужєни.* ани *присиловани.* и продали свою правою о(т)нину (1488, 127), иже какъ коли дьꙗволомъ росъсѣвцєю злости. нєприꙗтєлємъ людского поколѣниꙗ *зъєднано было* (Р., 1433, 120). Пасивні дієприкметники мали здебільшого форму доконаного виду, проте могли виступати і в недоконаному виді, напр.: а ставъ нижьнии к волъбыровскому бєрєго(у) *ставлєнъ* (Рус., 1458, 40).

У неозначено-особових реченнях дієслово в активній формі уживалося в 3-ій ос. мн.: a Maiet m(e)lentyi na woynu iezdyty z toy zemli sam z Oyczyzny moiey koli zakliczut (Рус., 1490, 48), а с того Млына тєжъ на городъ жито *везуть* (1480/1484, 42), а по моѥмъ животѣ *впишют* мѧ в синаникъ и мою жєну (Р., XV, 76) і под. У конструкції

з усунутим підметом присудок виражався безособовими предикативними перехідними формами на **-но, -ено/-то**, напр.: а што в тои грамотѣ *писано* (Р., 1352, 7). Поряд з ними, але значно рідше, виступають у цій конструкції зворотні перехідні дієслова, напр.: а оу сєрє(т)ско(м) тръгу ѡ(т) кра(м)ны(х). абы *ся платило* ѡ(т) гривны по три гроши (Рус., 1460, 112).

В українських грамотах предикативні конструкції (повні і скорочені) засвідчують уживання переважно коротких дієприкметників (як у сучасній російській мові, а частково й у білоруській) [67], тоді як атрибутивні — повних, пор.: А *пить* моричь в ѡлєша оу дому (Р., 1378, 26), *писа(н)* въ пєт(р)ковє (Рус., 1489, 46), а *писана* у турєиску в володимерьскомъ (1429, 36), а тото мыто татарскоє що *было оустановлєно.* оу было(м) городѣ (1460, 112), пєрєдъ кымъ коли *будє.* тътъ листъ *чтионъ* (Р., 1400, 60—61), право такъ. нашло. ажь па(н). ивашковы. листи *оуморєни* на вѣкы (1413, 83), але: А на поли жита *посѣєного* досы(т) (Рус., 1480/1484, 42), а и тоє провинѣньє и шкоду *оучинєную.* алєѯандромъ воєводою оцємъ єго. напротиву намъ и корунѣ. николи намъ ихъ и пановъ и зємлѣ ихъ нє оупоминати (Р., 1433, 123). Проте уже в цей час повні форми дієприкметників можуть зрідка траплятися і в предикативних конструкціях, напр.: право. такь нашло. а́жє тоты листи. *оумрътвєныи. оу́морєныи.* на вѣки (Р., 1430, 116), па(н) юрьии дѣдошицкии пригна(л). па(н) игнатовы(м) лїсто(м). ажє *суть* нєправїи ѳ *алшованїи* (Р., 1421, 95) та ін.

Крім пасивних дієприкметників минулого часу, в мові українських грамот, як і в давньоруській мові, можуть уживатися, щоправда тільки в атрибутивних конструкціях, пасивні дієприкметники теперішнього часу з суфіксом **-м-**, напр.: Єпп(с)ь ѡл(с)кѣи бго(м) *спсаємаго* великого града лоу(ц)ка (Р., 1429, 114).

У XVI—XVIII ст. поряд з дієприкметниковими формами у пасивних конструкціях зрідка, можливо, не без впливу церковнослов'янської мови, вживаються зворотні дієслова, напр.: Го́йнаѧ ла́ска ннѣ, всѣмъ *ся показа́ла,* Котра́а сѧ зда́вна ѡ(т) Ба́ *обецала* (Бер., 1616, 58).

Проте дієприкметникові форми вираження пасивного стану і в цей час значно переважають над особовими зворотними дієсловами. Причому в предикативній функції уживаються переважно дієприкметники доконаного виду з суфіксами $\frac{\text{-н-/-ен-}}{\text{-т-}}$, напр.: и все створенье, страхомъ нехъ *будет знято* (Хр. п., 1630, 75), сам в темницы гордости от духов лукавых *затворен еси* (В., к. XVI, 106), то́гды иро(д) оувѣдаль. иже *посмѣянь є(с)* ѡ(т) моудрьцєвъ (ПЄ,1556—1561, 25), Всяки(и) забо(и)ца *бу́дє(т)* о(т) бга *суждє́(н)ны(и)* (К. З., к. XVII, 70).

У ролі допоміжного дієслова здебільшого виступає *быти,* проте

[67] *Русанівський В. М.* Порівняльно-типологічна характеристика дієслівного стану в сучасних слов'янських мовах. К., 1968, с. 34.

в XVII ст. під впливом польської мови можна зустріти в цій формі й дієслово *зостати*, напр.: зъ Сѣчи до Криму честно *зостали отпущенни* (ЛВел., II, 1720, 365).

Як видно з наведених прикладів, у староукраїнській мові намітилась тенденція передавати пасивні форми недоконаного виду зворотними особовими дієсловами на *-ся*, а форми доконаного виду — аналітичними конструкціями, до складу яких уходив дієприкметник доконаного виду й особові форми допоміжного дієслова *быти*. Ця тенденція згодом перетворилася в закономірність.

У мові XVI—XVIII ст. додаток, що виражав джерело дії, уживався переважно в орудному відмінку, напр.: Не *судом* ли *испытан будеши* (В., к. XVI, 42), ш(ь)то *є́сть рє́чєн(ь)но исаіємь прор(о)ко́мь* (ПЄ, 1556—1561, 28 зв.), Нє судѣтє грѣшны(х), нє бу́дєтє суждє(н)ны, да́ и в҃ши всѣ́ грѣхи́ *буду(т) б҃го(м) прощє(н)ны* (К. З., к. XVII, 35) і под. Але вживаються, мабуть не без церковнослов'янського впливу, і форми родового відмінка з прийменником *отъ*, напр.: а которыи городи и землѣ въ той прешлой войнѣ суть *ѡтъ корони Полской и великого князства Литовского завоевани*, и зостають подъ владзею и держанемъ Его Царского Величества (...) (ЛВел. I, 106).

Поряд із цими двома формами в українській мові XVI—XVIII ст. подекуди трапляється запозичена з польської мови форма об'єкта діяча, виражена іменником у знахідному відмінку з прийменником *прєзъ* (пол. *przez*) або його українським відповідником *чрєзъ*, напр.: И вѡхє(н)до(з)ствѣ Ц҃ркве сличнє оздоблєный, Котораѧ *есть прєзъ волю Бозскую зрѧжєна* (В. цн., 1618, 12), Зосталъ *чрезъ войско* (...) *разгромленъ* и на голову *пораженъ* (ЛВел. II, 1720, 162) і под.

У конструкції з усунутим підметом присудок найчастіше виражається дієприкметниками середнього роду на **-но**, **-ено/-то**.

З кінця XVII ст., як уже було відзначено вище, розрізнення форм пасивних дієприкметників середнього роду і предикативних форм на **-но**, **-ено/-то** починають відбивати мовні джерела, пор. *задавано* (Проп., XVIII, 3), *отпущено* (ЛСам., п. XVIII, 197), *забито*, але *заживане* (ЛВел, II, 1720, 366, 107). Цим часом можна датувати виникнення й дедалі більше поширення у конструкції з усунутим підметом предикативних безособових форм.

§ 107. Уживання форм пасивного стану в сучасній українській мові. У розмовній українській мові форми пасивного стану вживаються рідко. Літературна мова до середини XIX ст. також не часто фіксувала повні предикативні пасивні конструкції. Т. Г. Шевченко оновлює арсенал поетичної мови окремими конструкціями, що були звичайними у давній українській літературній мові. Він уживає пасивні конструкції, у яких об'єкт — джерело дії — передається орудним відмінком: Буде бите *Царями сіянеє жито;* Затих мій сивий, *битий тугóю,* Поник старою буй-головою; А може тихо за літами Мої *мережані сльозами* І долетять коли-небудь на Україну...; А я, мов проклятий Той Іуда, *одринутий* І *людьми* і *богом,* Тиняюся, ховаюся. Ці форми вираження об'єкта в пасивних конструкціях стали єдиними в сучасній мові.

Щодо форм вираження пасивного значення, то вони лишилися тими ж, що і в давньоукраїнській мові: присудок пасивних конструкцій найчастіше виражається пасивними дієприкметниками у сполученні з особово-часовими формами допоміжного дієслова *бути* (в теперішньому часі воно має нульове вираження: матеріал *засвоєний* учнем, матеріал *був засвоєний* учнем, матеріал *буде засвоєний* учнем) або ж може передаватися зворотними дієсловами (найчастіше недоконаного виду: матеріал *засвоюється* учнем, матеріал *засвоювався* учнем, матеріал *буде засвоюватися (засвоюватиметься)* учнем). Конструкції з рефлексивним дієсловом властиві спеціальним стилям літературної мови: науковому, діловому. В інших мовних стилях вони трапляються рідко.

В конструкціях з усунутим підметом широко використовуються предикативні форми на **-но, -ено/-то**, напр.: справу *зроблено,* сіно *скошено,* листа *написано.*

ІСТОРІЯ ДІЄСЛІВНИХ ПАРАДИГМ

§ 108. Парадигми теперішнього-майбутнього часу в праслов'янській, давньоруській, староукраїнській і сучасній українській мовах з урахуванням діалектних особливостей дієвідмінювання. Флексії теперішнього часу в слов'янських мовах мають багато спільного з відповідними флексіями інших індоєвропейських мов. Уже в спільнослов'янський період існувала відмінність у дієвідмінюванні тематичних і атематичних дієслів. Тематичні дієслова приймали в особових формах теперішнього (і майбутнього простого) часу такі закінчення:

	Однина	Множина	Двоїна
1-а ос.	-ǫ	-mъ (-my, -mo, -me)	-vě
2-а ос.	-ši (-si, -sь, -šь)	-te	-ta
3-я ос.	-tь (-tъ, -ø)	-ǫtь/-ętь	-ta (-te)

В атематичних дієсловах виступали такі особові закінчення:

	Однина	Множина	Двоїна
1-а ос.	-mь	-mъ (-my)	-vě
2-а ос.	-si	-te	-ta
3-я ос.	-tь	-ętь (-ętъ)	-ta (-te)

Отже, головна відмінність між варіантами цієї парадигми полягала в тому, що в 1-ій ос. одн. в атематичних дієсловах виступала флексія -mь, що відповідала індоєвропейській *-mi, а в тематичних дієсловах — флексія -ǫ, що була рефлексом індоєвропейського *-ōm або* -ām. В інших особових формах атематичних дієслів виступало менше варіантів, ніж у відповідних формах тематичних дієслів. Особливо багатими на варіанти були 2-а ос. одн. й 1-а ос. мн. В атематичних дієсловах, що закінчувалися на приголосний (es-, *dad-, *ěd-, *věd-), у 2-ій ос. одн. виступала флексія -si (< індоєвроп. -si). У дієсловах з основою на **-i-** приголосний флексії зазнав зміни: s > x > š (*prosisi > prosiši); ця зміна згодом поширилася й на інші класи дієслів. У 1-ій ос. мн. найчастіше вживалися флексії -mъ, -mo, -my, -me. Праслов'янські -mъ і -mo мали, очевидно, спільне поход-

женння (< *-mos, *-mon, *-mo), -му могло походити від *-mōs, але припустимо також, що -му — це фонетичний варіант -мъ, який виступав перед наступним j, або ж результат аналогійного впливу займенника му. Варіант -ме пояснюють впливом флексії 2-ої ос. мн. -те [68]. Цікаво ще відзначити, що різні варіанти особових закінчень 1-ої ос. мн. в спільнослов'янській мові відбивають, очевидно, давній діалектний поділ: **-мо** виступає переважно в сербських пам'ятках, **-ме** — в болгарських, **-мы** — в Супрасльському рукописі [69].

Флексія 3-ої ос. одн. -ть походить від індоєвропейського *-ti; її варіант -тъ може відбивати вплив займенника тъ. На думку С. П. Обнорського [70], закінчення -ть спершу відпадало, а потім заступалося вказівним займенником тъ, проте ця гіпотеза не підтверджується фактами інших слов'янських мов [71]. Уже в старослов'янських пам'ятках трапляються форми з нульовою флексією, що, можливо, є свідченням початку процесу зникнення цієї флексії.

Флексія 2-ої ос. мн. і частково 3-ої ос. дв. -те відповідає індоєвропейськ. *-te. Флексії 3-ої ос. мн. в індоєвропейській мові-основі відповідали варіанти *-enti, що дало -ęть, *-onti, що дало -ǫть, а також *-nti. В дієсловах з основою на **-і-** та в атематичних дієсловах на місці *-nti також розвинулася флексія -ęть.

Флексія 1-ої ос. дв. -вѣ виникла під впливом особового займенника *вѣ, флексія 2-ої та 3-ої ос. дв. -та відповідає індоєвропейським *-tā або *-tō.

Давньоруська особова парадигма теперішньо-майбутнього часу у всьому основному відбиває праслов'янський стан:

	Однина	Множина	Двоїна
1-а ос.	-оу, -ю	-мъ (-мы)	-вѣ
2-а ос.	-ши (-шь)	-тє	-та
3-я ос.	-ть (-тъ, -є)	-оуть, -ють, -ать, -ять (-оутъ, -ютъ, -атъ, -ятъ)	-та

Як видно, флексії 1-ої ос. одн. повторюються в частині флексій 3-ої ос. мн. :**-оу** відповідає **-оуть (-оутъ)**, **-ю** відповідає **-ють (-ютъ)**. Цю взаємозалежність, що виникла внаслідок збігу різних фонетичних явищ (**-оу** < -ǫ *-ōm, *-ām; -оуть < ǫ̨ть < *-onti; в **-ю, -ють** графічно передається поєднання кінцевого j основи з наступним **-оу, -оуть**), можна узагальнити, представивши флексію 1-ої ос. одн. у вигляді **-ø**, а 3-ю ос. мн. відповідно у вигляді **-ть/-тъ**, **-ø**. Що ж до **-оу-** та **-а-**, то їх зручніше розглядати як варіанти суфікса основи. Внаслідок цього система флексій теперішньо-майбутнього часу набуває структурно однорідного вигляду: кожна флексія складається з приголосного і наступного голосного.

У писемних пам'ятках давньоруської мови в 1-ій ос. одн. послідовно вживається флексія **-ø**, напр.: *возъвращюся похожю* (ЛЛ, 54),

[68] *Мейе А.* Зазнач. праця, с. 252.

[69] Там же.

[70] *Обнорский С. П.* Образование глагольных форм 3 лица настоящего времени в русском языке.— Изв. АН СССР, ОЛЯ, 1941, № 3.

[71] *Добровский Й.* Зазнач. праця, с. 103.

любьлю Ба̃ а брата своєго *ненавижю* (203), *прибѣгноу, насыщю* (Усп. зб., XII—XIII, 44), *сѣтую* и *тоужю* (51), в атематичних дієсловах, а також у дієслові *имати* в цій особі виступає флексія **-мь** (зрідка **-мъ**), напр.: *подамь* (СП, XI—XII, 43), *имамь* (47), *имамъ, вѣмь* (Усп. зб., XII—XIII, 52). Вживану в «Молінні Данила Заточника» форму 1-ої ос. одн. *єсми* С. П. Обнорський, слідом за О. І. Соболевським, вважав пізнішим діалектним (північноруським) нашаруванням [72].

У 2-ій ос. одн. в тематичних дієсловах найчастіше вживається флексія **-ши**: *видиши* (ЛЛ, 171), *ищеши* и *блюдеши* (67), *любиши* и *ѣздиши* (38), *стражеши* (Ізб. 1076, 232); зрідка паралельно з флексією **-ши** виступає її варіант **-шь**: аще сѧ *кр(с)тиши* то и се *п(о)лучишь* (ЛЛ, 110), пор. ще: *приведешь* (ЛЛ, 335), *не створишь* а *пустишь* (260); в атематичних дієсловах послідовно вживається флексія **-си**, напр.: *даси* (ЛЛ, 381), *вѣси* (СП, XI—XII, 88), *повѣси* (97).

3-я ос. одн. найчастіше виражається флексією **-ть**, напр.: *не хулить* но *хвалить* (ЛЛ, 107); но же *погубить* на поли и въ дворъ не *вженеть* і не *затворить,* кдѣ ѥму господинъ *велить,* или орудьѧ своѧ дѣѧ, а тогѡ *погубить,* то то ѥмоу платити (ПР, 1282, 111), имѣньѧ *не брежеть.* а ѡружье *ємлеть* (ЛЛ, 71). Форми на **-тъ**, які інколи трапляються в пам'ятках світського змісту (найчастіше в «Словѣ о плъку...»), С. П. Обнорський вважав за пізніше нашарування, а не за рису мови протографа [73]. В «Повѣсти времяньныхъ лѣтъ» трапляються випадки вживання в цій особі нульової флексії, напр.: слышю ѡже мѧ *хоче* дати Лѧха(м) (ЛЛ, 266), а кнѧгини наш(а) *хоче* за вашь кнѧзь (56); Василко брата ти оубилъ Ꙗ*рополка* и тебе *хоче* оубити (263); в атематичних дієсловах уживаються ті ж флексії, що і в тематичних; від атематичного дієслова *быти* в 3-ій ос. одн. інколи утворюється форма **є**, напр.: и те(х) *є* послушалъ Дв̃дъ и створилъ се зло (ЛЛ, 268). Форми без кінцевого **-ть** утворювалися й від дієслів з тематичним **-и** в основі (сѧ пригоди), що фіксується в «Руській правді» [74]. Трапляються такі форми і в більш пізніх новгородських берестяних грамотах: а к кому *еде* посол (НГБ, XV, 43).

У 1-ій ос. мн. послідовно виступає флексія **-мъ**, а у випадках винесення флексії над рядок — її варіант **-м**, напр.: *гниѥмь* (Ізб. 1076, 170), *хочемъ* (ЛЛ, 127), *съкажемъ* (Усп. зб., XII—XIII, 43); *боимъ сѧ* (СП, XI—XII, 56), в атематичних дієсловах досить послідовно виступає варіант флексії **-мы**, напр.: *предамы* (ЛЛ, 77), *ѥсмы* (203), *вѣмы* (306) і под.; це пояснюється прагненням чіткіше розмежувати форми 1-ої ос. одн., в яких виступає флексія **-мь**, і форми 1-ої ос. мн. Очевидно, спорадично трапляються й форми з флексіями **-ме** та **-мо**. Так, у новгородських і псковських грамотах форми на **-ме** можливі від атематичного дієслова *быти:* а то *есме дали* Иванкови

---

[72] *Обнорский С. П.* Очерки по истории русского литературного языка..., с. 107.

[73] Там же, с. 20, 47, 158 та ін.

[74] Там же, с. 20.

(ГВНП, 1266, 11). Форми на **-мо** в пам'ятках цього періоду не засвідчені, проте це не виключає можливості їх вживання в народній мові.

У 2-ій ос. мн. всіх дієслів послідовно виступає флексія **-те,** що не має варіантів, напр.: *алчете* и *бьєте* пастью смѣренаго, въскую ми тако *алчете,* гл(с)мь *въпьєте* ко мнѣ (ЛЛ, 409—410), *жалуєте* (277), *хочете* (Усп. зб., XII—XIII, 52), *хотите* (ЛЛ, 273) і под.

У 3-ій ос. мн. здебільшого вживається флексія **-ть**, напр.: *зажгуть* (ПР, 1282, 113), *пиѭть* (СП, XI—XII, 184), *розглядають, спять* (ЛЛ, 182, 15), *прозирають, рищють* (Усп. зб., XII—XIII, 56) і под.

У двоїні особові флексії теперішнього часу не мають варіантів: у 1-ій ос. вживається **-вѣ**, у 2-ій та 3-ій — **-та**, напр.: ѡна же рекоста вѣ *вѣвѣ*. како єсть чловкъ створенъ (ЛЛ, 176), даю же вама и моє вьсе имѣниѥ. да *раздѣлита* (СП, XI—XII, 74), *сочита* (НГБ, XI—XII, 37).

Староукраїнська мова в особових формах теперішньо-майбутнього часу успадкувала з давньоруської флексії, представлені такими морфологічними, фонетичними й графічними варіантами: **-ø/-мъ, -мь, -м — -шь, -ш/-си — -ть (тъ, -т)/-ø — -мъ, -м [-мо], [-мы, -ми] — -те — -ть (ть, -т).**

Форма 1-ої ос. одн. теперішньо-майбутнього часу утворюється за допомогою двох морфологічних варіантів афікса: **-ø** та **-мъ, -мь, -м**. Перший варіант характерний для переважної більшості тематичних дієслів. Він виступає у кінцевій позиції після варіанта суфікса основи, що вживається як у цій формі, так і в формі 3-ої ос. мн., напр.: *имѣю-ø* (Рус., 1401, 34), *zoznawaiu -ø* (1490, 48), maiu-ø (48), *сознаваю-ø* (49), *свѣдчю-ø* (1421, 64), *вєлю-ø* (Р., 1341, 2), *докончиваю-ø* (1366, 14). Другий варіант, що має графічні різновиди **-мъ, -мь, -м,** виступає насамперед в атематичних дієсловах: *єс-мъ* (Р., 1434, 129), *да-мъ* (1445, 150). У донесенні перемишльського судді Костька королеві Ягеллу вживається форма *ѥс-мь* (Р., 1386—1418, 35). Афікс **-мъ (-мь, -м)** зрідка виступає також у тематичних дієсловах, зокрема в формах 1-ої ос. одн., утворених від дієслів із суфіксом **-ва-** (в таких випадках особовий афікс уживається після афікса основи теперішнього часу, що збігається з афіксом основи інфінітива), а також, як і в давньоруській мові, у формі 1-ої ос. одн. від дієслова *имати: познава-мъ* (Р., 1404, 67; 1424, 106), *вызнава-м* (1414, 85), *познава-мъ* (1391, 45), *има-мъ* (1401, 64). У тематичних дієсловах варіант **-мъ, -мь, -м** використовується в цьому значенні паралельно з варіантом **-ø**, пор.: *визнавамъ* то симъ листомъ нашим (Р., 1458, 169), по єго животѣ *нє имамъ*. искати. иныхъ гдрвъ (1401, 64) і *вызнаваю* то симъ. листо(м). наши(м) (1434, 129), а ѡ сло(у)жбо(у) коли на воино(у) поити тогды а *имаю* за пана дробыша засто(у)пати (Рус., 1458, 40).

Афікс 2-ої ос. одн. **-шь, -ш/-си** зустрічається переважно в своєму другому морфологічному варіанті, характерному для атематичних дієслів: *ѥ-си* (Рус., 1487, 43), *ѥ-си* (Р., 1386—1418, 34). У поодиноких

документах засвідчені форми на **-ш** і **-шь**: *боишся* (АЮЗР, II, к. XVII, 65), *вернешь* (65).

Афікс 3-ої ос. одн. представлений чотирма варіантами: **-ть**, **-тъ**, **-т**, **-ø**. Останній є морфологічним варіантом трьох попередніх. Він уживається дуже рідко і виступає тільки після варіантів теперішнього часу афіксів основи **-е-**, **-ае-**, **-вае-**, **-ываe-** (**-ивае-**), **-уе-**, **-ѣе-**; останні в цих випадках виступають у кінцевій позиції і служать показниками 3-ої ос. одн.: а што *може* причинити болше межи тѣми вжитки то на своє полѣпшѣньє (Р., 1370, 18), передъ кымъ коли *буде*. тътъ листъ чтюнъ (1400, 60—61), то иваноко тучнакъ *имае* заступити (1418, 39), кому ж то єгω *боудє* потрєбно (1424, 104), коли чоловѣкъ то(т) ωбвинєныи домовъ *приѣдє* приѣде(т) (1435, 134).

Писемні варіанти **-ть** і **-тъ**, можливо, спираються на їх діалектне вживання. В документах, що походять з території Наддніпрянської України, Галичини, Молдавії, Польщі, Литви, вони виступають паралельно. Таке ж уживання їх засвідчене і в давньобілоруській писемності [75]. Вживання варіанта **-ть** повсюдно переважає, крім грамот з території Молдавії.

Афікс 1-ої ос. мн. виступає у трьох основних варіантах — **-мъ**, **-мо** і **-мы**, причому перший і третій з них мають у пам'ятках ще ряд графічних різновидів: **-мъ**, **-м**, **-мь**; **-мы**, **-ми**. Варіанти **-мъ** і **-мо**, очевидно, слід визнати морфологічними, варіант **-мы** — стилістичним.

Найпоширенішим у літературі є традиційний варіант **-мъ**. Він зустрічається в документах, що походять з території Наддніпрянщини, Волині, Галичини, Молдавії, Польщі, Литви і Білорусії, напр.: *даємъ* вѣдати симъ нашимъ. листомъ (Р., 1433, 118), мы *ислюбуємъ*. тотъ миръ дєржати вѣлми твєрдо (1352, 5), а за избѣга *можемъ* єго добыти и выдати (1352, 6), *чинимъ*. свѣдочно своимъ. листомъ (1375, 20), *потвєрживаємъ*. того своимъ. листомъ (1375, 20), А к томоу еще *придаем* коуны (П., 1301, 10).

Як відображення другого південнослов'янського впливу, в окремих грамотах, переважно молдавських, зустрічається афікс **-мь** — графічний різновид афікса **-мъ** (**-м**) : ꙗко да утвърди(м). и *оукрѣпимь*. стыи на(ш) монастирь ω(т) путнои (Рус., 1488, 124).

Варіант **-мо** вживається в незначній кількості випадків, але представлений в грамотах, що репрезентують як власне українську територію, так і сусідні землі. Безперечно, що в цей час він уже відображає структуру народної мови. Цей варіант трапляється в грамотах, виданих у Києві, на Волині, в Галичині, на Закарпатті, в Польщі, Литві й Молдавії: которому (...) *надаємо* волности в(шеля)коѣ (Р., 1438, 140), а съ кимъ мы *будемо* смирни, и онъ зъ нами (140), оного *приймуемо* и прыяли *єсмо* (140), *приводимо* то ку вѣчной памяти (1422, 97), и печать нашю велѣли *єсмо* привѣсити к сему нашему

---

[75] *Булыка А. М.* Вынасныя літары ў старобеларускай пісьменнасці.— Беларускі лінгвістычны зборнік. Мінск, 1966, с. 159.

листу (1433, 119), *даємо* вѣдомо симъ наши(м) листомъ (Рус., 1404, 134), ꙗко да *поновимо,* и *оукрѣпимо,* Монастиръ ѡ(т) Нѣмца возн(с)єнїа г(д)на (1429, 84—85), и *потвръждаємо.* тому прѣ(д)реченном(у). монастирю (1443, 95), А кому *дамо* в нихъ гроши зєманомъ и двораномъ наши(м) (1487, 43) та ін.

У всіх засвідчених випадках флексія **-мо** виступає в 1-й ос. мн. теперішньо-майбутнього часу. Твердження про те, що закінчення **-мо** з'явилося спершу у формах наказового способу, а потім поширилося на 1-у ос. мн. теперішнього часу дійсного способу, видається недостатньо аргументованим [76].

Форми на **-мы** можна пояснювати впливом атематичних дієслів, у яких вони мають давню традицію вживання: ꙗвно *чынимы* симъ ншимъ(м) листом (Рус., 1468, 30), нє *имамы.* ино(г) г(с)дꙗ искати (1401, 33), *ѥсмы* (Р., 1386—1418, 34).

У молдавських грамотах нерідко трапляються форми у 1-й ос. мн. теперішнього часу на **-ми** від дієслова *быти: ѥсми* (Рус., 1411, 74; 1488, 125); це звичайне для молдавських документів сплутання **ы** та **и** [77].

Афікс 2-ої ос. мн. варіантів не має: *положитє* (Рус., 1493, 50), *есте* (П., 1388, 81) та ін.

Із двох морфологічних варіантів афікса 3-ої ос. мн.— **-ть** і **-тъ** — в абсолютній більшості випадків уживається **-ть**. Він зафіксований у грамотах, написаних як на Україні, так і поза її межами, напр.: да *прєбудуть* жє нєпорушно (Р., 1376, 22), а кого. коли. *исъпрꙗчють.* людии. к собѣ (1375, 20), што на тотъ листъ *оузоздрꙗть* (1320, 175), тогды коундратъ оу(ка)залъ. свою границю. и листомъ и знамены. што на лѣстѣ. *стоꙗть* (1401, 65), нєха(и) ѡни тую зємлю *дєржать* (Рус., 1497, 61), за(н)жє *нє могуть* татаровє зє(м)ль свои(х) продава(ти) (1495, 54), А *мають* в тоє мыто увєзатисꙗ (1489, 46), волно имъ ходити и торгувати соби по оусѣхъ торгах нашихъ што коли *изнаидуть* (1408, 70).

Варіант **-тъ** фіксують лише документи з території Молдавії, напр.: *сꙗ воротꙗтъ, имаютъ, купꙗтъ* (Рус., 1408, 70—71), *ѡбрѣтаѫтъ могѫтъ* (1429, 85), *нє имаютъ* (1448, 101) та ін. В. Дем'янчук звертає увагу на форми 3-ої ос. мн. без **-ть/-тъ**: *лєжа* (Р., 1421, 92), *имаю* (1424, 106). Він зауважує, що ці форми не цілком певні, можливо, вони пояснюються пропуском титли [78]. Проте імовірне й інше пояснення: вони з'явилися внаслідок відпадіння кінцевого *-т*; подібні випадки фіксуються в старослов'янських пам'ятках (у Супрасльському рукописі є форми типу *нарицаѫ*) і пояснюються тим, що *-т* передчасно стало кінцевим, а отже, мусило одразу ж зникнути [79].

[76] *Житецький П. Г.* Зазнач. праця, с. 49.

[77] *Stang Chr. S.* Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen.— Srifter ungitt ov det Norske Videnskaps-Akademii Oslo, 2. Hist.-Filos., k. 1, 1935, N 2, s. 7.

[78] *Дем'янчук В.* Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в., с. 34.

[79] *Мейе А.* Зазнач. праця, с. 256—257.

Особові афікси двоїни засвідчуються рідко. На місці давньоруського **-вѣ**, вживаного в 1-ій ос. дв., в мові давньоукраїнських грамот послідовно фіксується **-ва**, напр.: мы два исъ братомоимъ. *цѣлуєва* крстъ (Р., 1386, 30), тогда мы *имаева* того исного Романа опять поставити (П., 1400, 147).

У XVI—XVII ст. афікси, вживані в особовому значенні, кількісно й якісно мало відрізняються від тих, що характеризували попередній період: **ø-мъ, -мь, -м, -ми — -ш, -шь -шъ [ши]/-сь, -си — -ть (-тъ, -т)/-ø — -мо, -м [-мы, -ми] — -те — -ть (-тъ, -т).**

Однина. 1-а ос.: *мовлю, отповѣдаю* (В., к. XVI, 42, 187), *вспоминаю* (Хр. п., 1630, 75), *придамъ* (Пал., 1621, 319), *єсмь, есми* (В., к. XVI, 158, 17, 157), *мам* (Інт., XVII, 38);

2-а ос.: *учиш* (В., к. XVI, 42), *можешь, маешъ* (Пан. Рог., 1591, 24), *дерзнеши* (АЗР, 1595, IV, 122), *еси* (В., к. XVI, 42, 128, Пан. Рог., 1591, 24 та ін.), *есь* (ПЄ, 1556—1561, 229);

3-я ос.: *есть* (В., к. XVI, 158; Пал., 1621, 320; Пер., 1605—1606, 204), *радить* (В., к. XVI, 152), *нє вѣсть* (Слово, XVII, 144), *повѣдаєть* (ПЄ, 1556—1561, 29 зв.), *нє оуйдєтъ* (В. цн., 1618, 13), *можетъ* (Бер., 1616, 59); *обѣцует* (Пал., 1621, 340), *допускае(т)* (АЖ, 1584, 99); *буде* (Пан. Рог., 1591, 27), *пану́є* (26), *може* (27), *ратуе* (26).

Множина. 1-а ос.: *маемо* (АЗР, 1596, IV, 154), *обѣцуемо* (154), *есмо* (АЗР, 1595, IV, 122), *имамы* (ПЄ, 1556—1561, 26 зв.), *есмы* (Пан. Рог., 1591, 25), *єсмѝ* (ПЄ, 1556—1561, 25, 245), *вѣруемъ* (Пал., 1621, 319), *вѣдае(м)* (ПЄ, 1556—1561, 320), *ωжидаємь* (246 зв.);

2-а ос.: *соу́дитѐ* (ПЄ, 1556—1561, 378 зв.), *єстѐ* (31, 138, 139 зв. та ін.), *нє можетѐ* (379);

3-я ос.: *прагнуть* (В., к. XVI, 158), *суть* (В., к. XVI, 152; Пал., 1621, 320, 341), *видять* (Пан. Рог., 1591, 25), *научаютъ* (Пал., 1621, 341), *ставятъ* (Хр. п., 1630, 76), *волочат* (В., к. XVI, 42), *зовут* (187), *минаю(т)* (В. цн., 1618, 11).

До наведеної вище парадигми особово-часових афіксів, вживаних в однині й множині, слід ще додати афікс двоїни **-та**, що зрідка виступає в канонічних текстах: *идѣта* (ПЄ, 1556—1561, 29).

Незважаючи на незначні зміни в арсеналі особово-часових афіксів описуваного періоду порівняно з попереднім, впадають у око три нових явища: 1) рівномірніший розподіл у текстах всіх особових морфем; 2) слабша пов'язаність окремих варіантів того самого афікса з територіальним походженням пам'ятки; 3) активізація деяких варіантів, що в попередній період виступали як оказіональні.

Так, основним варіантом афіксів 3-ої ос. одн. й мн. повсюдно стає **-тъ**, що раніше переважав тільки в молдавських грамотах. Тепер він стає панівним навіть у текстах з території Волині, тобто там, де раніше його взагалі не фіксували, напр.: кому того *будетъ* потреба ведати (АЮЗР, 1570, 8/III, 216), который такъ ся въ собе *маетъ* (АЮЗР, 1606, 3/I, 149), але: который листъ так ся в собе *маеть* (АЮЗР, 1570, 8/III, 216). Щодо причин поширення цього ва-

ріанта, то вони, очевидно, перебували в тісному зв'язку з фонетичним процесом ствердіння [т] в афіксах 3-ої ос. одн. й мн., що знайшов відбиття уже в документах XV ст. Можна припускати, що ця фонетична закономірність, характерна насамперед для народних говорів Галичини, стала згодом панівною в літературній мові. Це зрозуміло, якщо взяти до уваги роль Львова в українському книгодрукуванні тих часів, а в зв'язку з цим і авторитет культивованих тут форм. М. Смотрицький, орієнтуючись на західні українські говірки, освячував форму на **-тъ** у своїй славнозвісній граматиці як своєрідну норму. Але автор «Грамматыки словенской» І. Ужевич у формах 3-ої ос. одн. й мн. вживає афікс **-ть**: *панує́ть, панують* (Уж., 1643, 28). Є підстави приєднатися до думки, що форми на **-тъ**— східнослов'янський новотвір, який виник не раніше, ніж у XIII ст.[80] і протягом XVI—XVII ст. набував дедалі більшого поширення в українській літературній мові.

Змінилося співвідношення в частоті вживання варіантів афікса 1-ої ос. мн. Найуживанішим стає варіант **-мо**, що поширений по всій території України і виступає в пам'ятках усіх тодішніх функціональних стилів. Варіант **-мъ, -м**, якому в попередній період віддавалася абсолютна перевага, відходить на периферію системи. Відмінну роль відіграють варіанти **-мы, -ми**. Вони зрідка виступають у релігійній і діловій літературі як данина церковнослов'янській традиції.

На початкових етапах розвитку нової української літературної мови кількість варіантів особово-часових морфем різко спадає, уживаються тільки ті традиційні варіанти афіксів, які збігаються з народно-розмовними: **-ø/-м — -ш/-си — -ø/-ть (-т) — -мо, -м — -те — -ть (-т)**. Елементи неусталеності виявляються в формах 3-ої ос. одн. й мн. Крім традиційно закономірних форм з **-ø** після суфікса основи **-е-, -ає-, -ує-, -іе-** та **-ть** після суфікса основи **-и-, -ї-** трапляються форми:

а) з **-ть** після суфікса основи **-е-, -ає-, -уе-, -іе-**, напр.: *ростеть* (Котляр.), *ровняєть* (Котляр.), *напасеть* (Б. Кукул., XVIII, 40), *можеть* (Інт., XVIII, 164), *брешеть* (О. Павл., 84) і под. Ці форми можна пояснити як данину літературній традиції [81];

б) з **-ø** і **-е** замість суфікса основи **-и-, -ї-**, що пояснюється впливом аналогічних форм І дієвідміни, напр.: *постеле* (Боровик.), *баче* (Кв.-Основ.);

в) з занепадом [je] у суфіксах основ дієслів III—V класів перед показником особи **-ø**, напр.: *зна* (Кв.-Основ.), *співа* (Кв.-Основ.),

---

[80] Див.: *Соболевский А. И.* Лекции по истории русского языка, с. 159—160; *Дурново Н.* Очерк истории русского языка, с. 315—316; *Булаховский Л. А.* Курс русского литературного языка, т. 2, К., 1953, с. 194; *Обнорский С.* Образование глагольных форм..., с. 29—48; *Кузнецов П. С.* К истории форм 3-го лица настоящего времени глагола в русском языке, «Slavia», т. 25, 2, Прага, 1956, с. 175—183; *Бевзенко С. П.* Історична морфологія..., с. 277 та ін.

[81] *Булаховський Л. А.* Питання походження української мови, с. 14.

дума (Кв.-Основ.), *полегча* (Котляр.) і под.; ці форми характеризують лише твори східноукраїнських авторів;

г) із діалектним варіантом закінчення **-т** після суфікса основи **-и-**, напр.: *нагороди(т)* (Б. Кукул., XVIII, 40), *стоїт* (Шашк.), *бродит* (Вагил.) і под.; ці форми властиві лише мові авторів із Західної України;

д) з опусканням флексії **-ть** перед наступним **-ся** (тільки в мові західноукраїнських письменників): *дре ся* (Вагил.), *повяжеся* (Голов.), але й *розів'єть ся* (Шашк.), *розільєть ся* (Шашк.), *радується* (Голов.) та ін.

У 1-ій ос. мн. частіше виступає флексія **-мо**, хоч нерідко у мові того ж самого джерела може трапитися й флексія **-м**. Перша форма фіксується як провідна і в тодішній граматичній та лексикографічній літературі, напр.: *ворушымо* (Павл., 18), *співаѣмо* (Павл., 15), *идемо* (Б.-Н., XVIII, 125), *возимо, лазимо* (160), *хочемо* (Грам. Мог, 145) і т. д. У мові письменників як із східних, так і з західних українських земель, а також у мові фольклору уживаються обидві форми, напр.: *будемо* (Некраш., 119) — *будем* (119), *будемо* (Інт., XVIII, 129) — *знаем, заспѣзаем* (164), *остерегаємся* (Котляр.) — *теряємо* (Котляр.), *відоб'ємо* (Шашк.) — *потанцюєм* (Шашк.) та ін. Очевидно, вживання варіантів **-мо** та **-м** в особових формах теперішньо-майбутнього часу не зумовлене структурними особливостями дієслівних форм.

У 3-ій ос. мн. вживається або флексія **-ть**, або **-т**, напр.: *віють* (Котляр.), *значать* (Котляр.), *гримят* (Шашк.), *тлют* (Вагил.) і под. Флексія **-т** виступає тільки в мові західноукраїнських письменників.

Особова парадигма форм теперішнього і майбутнього простого часу в сучасній літературній мові складається з таких афіксів: **-ø-м — -ш/-си — -ø/-ть — -мо, -м — -те — -ть.**

В діалектах існує ряд відмінностей від уживання особових афіксів у літературній мові.

У 1-ій ос. одн. варіант **-м**, характерний для атематичних дієслів *(дати — да-м, їсти — ї-м, повісти — пові-м)*, в окремих карпатських говірках поширюється також на дієслова V класу з варіантом тематичного суфікса інфінітива в теперішньому часі та на дієслова I класу з коренем на голосний: *спів-а-м, дум-а-м, слух-а-м, зн-а-м.*

У 2-ій ос. одн., навпаки, варіант атематичних дієслів **-си** *(даси, ї-си, пові-си)* може або замінюватись скороченим варіантом **-сь**, або витіснятися варіантом тематичних дієслів **-ш**: *даш// дась", йіш/йіс", пов'іш//-в'іс"* [82]. Досить поширеними є також форми з обома афіксами — **-си** і **-ш**: *йісиш, дасиш* і под [83].

---

[82] *Бандрівський Д. Г.* Говірки Підбузького району Львівської області, с. 71.

[83] *Перетятько М. Л.* Морфологічні риси говірок Дубенського району Ровенської області, с. 85; *Могила А. П.* Словозміна в говірках Середньої Черкащини.— Середньонаддніпрянські говори. К., 1960, с. 62.

У 3-ій ос. одн. існує цілий ряд варіантів особового показника, які досить широко проникають і в літературну мову, зокрема в художньо-белетристичні стилі.

Насамперед, треба відзначити збереження окремими говорами архаїчного **-т** в дієсловах III класу: (в'ін) *замі́тат,* (то) *с'а зачи́нат, с'п'іват* і под. Такі форми виступають у південних говірках Підбузького району Львівської області [84], а також у закарпатських, лемківських і надсянських говірках [85]. Афікси **-т** і **-ть** у дієсловах І дієвідміни *(співаєть, співає, знаєт)* фіксують і в деяких південно-східних говорах (зокрема, в частині слобожанських і степових — Атлас української мови, т. 3, ч. 1, карта 59, рукопис); їх уживання пояснюють впливом закінчень II дієвідміни. Дехто з дослідників вважає, що поява в цих формах закінчень **-т, -ть** підтримана впливом російської мови. Проте, як переконує матеріал, зібраний В. Ващенком,— це форми давнього походження. У свій час К. Михальчук вважав його характерним для «харківсько-полтавського наріччя» [86]. Положення про спонтанний розвиток **-т** і **-ть** в діалектах української мови не суперечить і свідченням художньої літератури попереднього періоду. У наш час в полтавських говорах збереглося лише два варіанти: *зна́йе* і *зна, ду́майе* і *дума, слу́хайе* і *слуха* [87].

Більш живою і продуктивною є відзначена і в попередні періоди тенденція поширювати варіант **-ø** на дієслова II дієвідміни (*хо́ди, но́си, про́си, во́зи*) [88]. Як правило, це явище супроводжується заміною тематичного **-и-** перед **-ø** на тематичне **-е-**: *в'ін гово́ре, хо́де, носе, про́се* і ін. Пор. відображення цієї риси в літературній мові: *мороче* (Кроп.), *позиче* (Стар.) і под.

Афікс **-ть** завжди зберігається в дієсловах XI, XII і XIII класів: *стої́ть, спить, лежи́ть, гори́ть, біжи́ть* та ін.

Найширше представленим у літературі (переважно дореволюційній) новим варіантом є **-ø** в дієсловах IV класу, якому передує скорочений варіант суфікса основи теперішнього часу **-а-**, напр.: *заспіва* (Шевч.), *позира, спостеріга* (Кроп.), *бажа* (Тобіл.), *одбива* (Коцюб.) і под. Ця риса представлена в багатьох південно-східних говорах, а подекуди поширилася й на північні та південно-західні [89].

В південно-західних діалектах нерідко афікс **-ть** зникає в дієсловах І дієвідміни перед **-ся**, хоч у II дієвідміні він зберігається. Пор.:

---

[84] *Бандрівський Д. Г.* Зазнач. праця, с. 70.

[85] Див.: *Панькевич І.* Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, ч. 1. Фонетика і морфологія. Прага, 1938, с. 308; *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 133; *Верхратський І.* Про говір долівський, с. 78.

[86] *Михальчук К.* Наречия, поднаречия и говоры Южной Руси...— Труды этногр.-стат. комиссии, т. 7, 1877, с. 533.

[87] *Ващенко В. С.* Полтавські говори. Вид-во Харків. ун-ту, 1957, с. 223; див.: *Лисенко П. С.* Деякі морфологічні особливості говірок правобережних (середніх) районів Черкащини.— Середньонаддніпрянські говори. К., 1960, с. 34—35.

[88] *Закревська Я. В.* Система особових форм дієслова в західних говорах української мови.— В кн.: Українська лінгвістична географія. К., 1966, с. 121.

[89] *Самійленко С. П.* Про вживання паралельних дієслівних форм у розмовно-побутовому мовленні.— В кн.: Закономірності розвитку українського усного побутового мовлення. К., 1965, с. 97.

розвивається («Правда»), *розумієсь* (Франко), *здається* («Правда»), але *виясниться, годиться* («Правда»).

У 1-ій ос. мн. поряд з нормативно-літературним закінченням **-мо** уживається ще поширене в багатьох говорах і широко відображене в літературі скорочене закінчення **-м**, напр.: *підживим, напечем* (Л. Укр.), *заживем* (Тобіл.), *спочинем* (Шевч.), *нагрієм* (Шевч.), *чуєм* (Франко), *будем* (Руд.) і под. Заміна **-мо** на **-м** неможлива в атематичних дієсловах, де **-м** виступає показником 1-ої ос. одн.

Поряд з **-мо**, **-м** в деяких закарпатських [90] і прикарпатських [91] говірках зберігається давнє закінчення **-ме**.

2-а ос. мн. виражається в літературній мові і у всіх говорах одним варіантом — **-те**.

3-я ос. мн. поряд із загальнолітературним варіантом **-ть** має ще в південно-західних говорах і в частині південно-східних варіант **-т**: *ро́бл'ат, б'іжа́т, ко́с'ат, сид'а́т,* а також *хо́дет, но́сиᵉт, ко́сиᵉт, му́с'іт* і под. [92] Ця риса відображена в мові деяких західноукраїнських письменників, зокрема в творах В. Стефаника: *продают, в'янут, гинут, плачут* та ін.

§ 109. Парадигма аориста в спільнослов'янській і давньоруській мовах. Використання елементів парадигми аориста в староукраїнській мові. Аорист, який у спільнослов'янській, а пізніше в давньоруській мові означав дію в її нетривалому або одиничному виявленні, залежно від свого походження змінювався за двома парадигмами. У праслов'янській мові збереглися форми тематичного кореневого і сигматичного (із суфіксом -s-) аориста. Перші утворювались від дієслів I класу (крім тих, що мали **е** в корені), VI і VII класів шляхом додавання до основи інфінітива тематичного голосного **-е/о-** та особових закінчень, другі — від решти дієслів додаванням суфікса -s- або його рефлексів -x/š- та особових закінчень. В дієсловах з коренем на приголосний у праслов'янській мові замість суфікса -s- у тематичному аористі частіше виступав суфікс -os-. Цей аорист називають новим сигматичним. Особові форми тематичного кореневого і сигматичного аориста мали багато спільного, пор.:

Тематичний кореневий аорист

	Однина	Множина	Двоїна
1-а ос.	mogъ	mogomъ	mogově
2-а ос.	može	možete	možeta
3-я ос.	može	mogǫ	možete

Старий сигматичний аорист

	Однина	Множина	Двоїна
1-а ос.	rěxъ	rěxomъ	rěxově
2-а ос.	reče	reste	resta
3-я ос.	reče	rešę	reste

[90] *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 21.

[91] *Бандрівський Д. Г.* Зазнач. праця, с. 69.

[92] *Шарпило Б. А.* Спроба порівняльно-історичної характеристики східнослобожанських (старобільських) говірок.— Діалек. бюл. Вип. 7, К., 1960, с. 14.

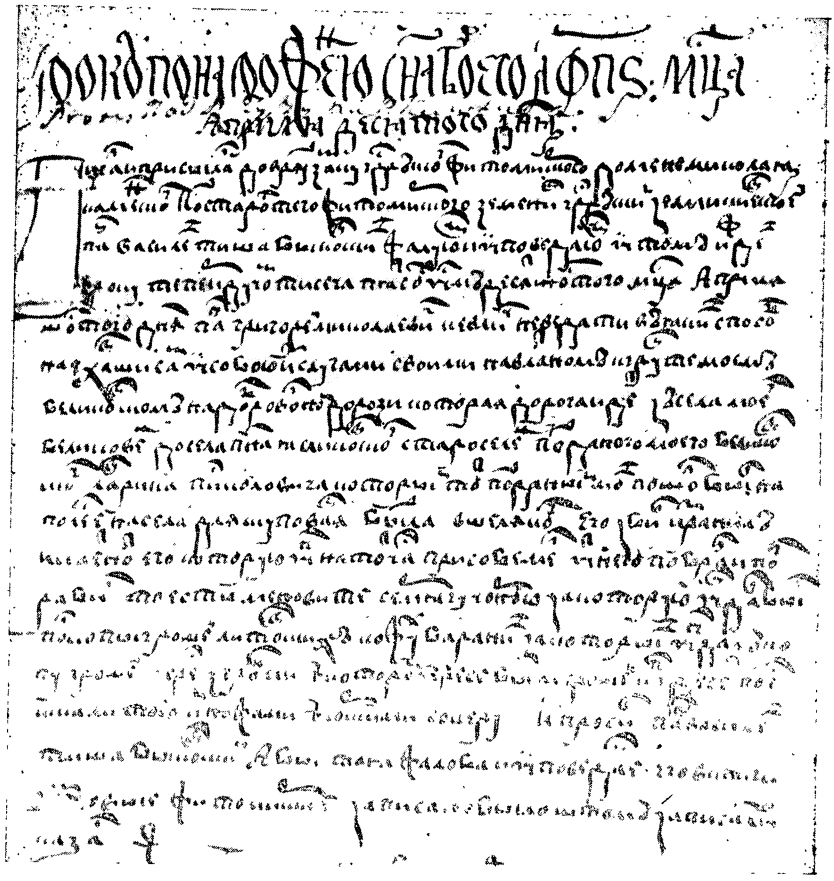

Уривок із Житомирської актової книги. 1586 р.

Intermedium po Akćie wtorym.

Persony Klimko z gàrcàmi, Stecko kotà w worze mà nà grzbiećie

KLIMKO Sczo ene ty pobràtymie sobi porablaiesz?
Kazy mini iak zywesz/ tà y iak sia maiesz.

STECKO Ja tut nerobliu nyczoho/ Oś ydu do domu swoho/
Tà y z toiemy horszkàmi/ Jak z swoimi susidamy.

KLIM: Tá ná szczo tak mnoho máiesz/ Lyboy ná zonku kydáiesz.

STEC: Naszczo. Cy choczesz wiryty/ Szczo lubliu choroszé zyty/
Wsioho dostátok wárytyj Kaju/ ta sia ne kurezyty.
Ták iako przynaležáiet Spodárowi/ szczo wsie máiet.

KLIM: Bodaytes czolowik choroszy/ Lyboy maiesz mnoho hroszi

STEC: Tá szczo máiu. KLIM. Tá dobytok. STEC: Maiu/ tot ná poliu wszytok/
Sut támo owcé/ Báràny/ Kotromi czástiuiu pany/
Sut woly/ tá y korowy/ Wsie máiu kolim zdorowy.

KLIM: Tá y mnoho pula maiesz/ STEC: Máiu/ ta szczo tek pytáiesz

KLIM: Bo choczu toby sluzyty/ Z toboiu wik prowadyty

STEC: Koli choczesz/ hàrazd sluzy/ Choć sia y kynkarkom dluzy/
Koli pinizi maiemo/ Wsie my zoie popláčymo.
Lisze cho czwerne sluzyty. KLI: Kazysz szczo budesz wáryty
Dla mene. STEC: Choć wydysz mnoho horszczkow/ szczoni do domu swoho/ Tut pokupyl ná iàrmárku y Kupileni wczoràszniku/
Szczo budem soby z ney pyty/ Tá pytáiesz szczo wáryty/
Budu/ oś w toim borszczyká/ W toim iáchty do moloká/
Koli ryby dostánemo/ W toim horszczyku zwáremo/
A w toim sia zwaryt tysto/ W toim koropy rozpysto.
W toim kápustu czystoiu/ W toim rozpustymo loiu/
Do horochu/ ot ták znáiesz/ Tá y pyrohow sia náysz/
W horszczku ich powáremo/ Tá v tym szpyrok násmázemo.
Tá szczo bys chotyl inszoho/ Szczo máiem náwárym mnoho.

KLIM: Bohme ia budu sluzyty/ Koli ták schoczesz wáryty/
Táż że sia choroszé máiesz. STEC: Tá ty szczo robyty znáiesz

Kajy

Початок першої інтермедії Я. Гаватовича. Львів. 1619 р.

Новий сигматичний аорист

	Однина	Множина	Двоїна
1-а ос.	nesoxъ	nesoxomъ	nesoxově
2-а ос.	nese	nesoste	nesosta
3-я ос.	nese	nesošę	nesoste

Аорист, утворюваний від атематичних дієслів і дієслів I класу з коренем на голосний, у 2-ій та 3-ій ос. одн. міг мати або нульове закінчення, або закінчення -tъ, якому в тематичних дієсловах передував -s-: dastъ, jěstъ, bystъ, bitъ, klętъ і т. ін.

У давньоруській мові простежується така закономірність: від основ, що закінчувалися в інфінітиві на голосний, а також від дієслів з коренем на голосний (в тому числі від дієслова *рєчи*, що з *rěkti), утворювалися форми старого аориста, від основ на приголосний, а також від дієслів VII тематичного класу — форми нового сигматичного аориста.

Старий сигматичний аорист

	Однина	Множина	Двоїна
1-а ос.	начахъ	начахомъ	начаховѣ
2-а ос.	нача	начасте	начаста
3-я ос.	нача	начаша	начаста

1-а ос. одн.: *сътворихъ* (Усп. зб., XII—XIII, 52), *бесѣдовахъ* (СП, XI—XII, 75), *видѣхъ* (91), *имѣхъ* (72), *рѣхъ* (Ізб. 1076, 599); 3-я ос. одн. *зимова* (ЛЛ, 310), *въста* (СП, XI—XII, 247), *нача* (ЛЛ, 132), *погна* (317), *помысли* (191), ѡженисѧ (374), *пріспѣ* (54), *видѣ* (СП, XI—XII, 364), *поплоу* (137), *пи* иногда иосифъ вино (Ізб. 1076, 624); 1-а ос. мн.: *ходихо(м)* (ЛЛ, 250), *въсхотѣхомъ* (Усп. зб., XI—XII, 48); 3-я ос. мн.: *ѣхаша* (ЛЛ, 338), *оувѣдѣша* (127), *быша* (42), *взяша* (279), *начаша* (303), *ꙗша* (323), *оубиша* (СП, XI—XII, 59); 1-а ос. дв.: *начяховѣ* (СП, XI—XII, 47); 3-я ос. дв.: *въздрадоваста* (Усп. зб., XI—XII, 53), *оузьрѣста* (48), *сотвориста* (ЛЛ, 32), *встаста* (175), *идяста* (СП, XI—XII, 72). Дуже широко представлені аористні форми у «Повчанні» В. Мономаха: на 587 рядків тексту припадає 175 випадків уживання аориста [93]. Ця форма належить до частовживаних і в «Словѣ о плъку Игоревѣ» [94].

До форми 2-ої і особливо 3-ої ос. одн. з односкладовим коренем на голосний могло приєднуватися закінчення **-тъ**, внаслідок чого виникали паралельні форми *пи — питъ, би — битъ, взя — взятъ, начя — начятъ* і под., напр.: конь же *начатъ* соватисѧ под ни(м) (ЛЛ, 334), а самъ вълѣзъ въ шатьръ свои *начатъ* млтвоу творити вечернюю (Усп. зб., XII—XIII, 47), и *въсприятъ* не оувадаємыи вѣньць (50), тогда ав'ва нашь *начятъ* глати братии (СП, XI—XII, 154).

Новий сигматичний аорист

	Однина	Множина	Двоїна
1-а ос.	идохъ	идохомъ	идоховѣ
2-а ос.	иде	идосте	идоста
3-я ос.	иде	идоша	идоста

[93] *Обнорский С. П.* Зазнач. праця, с. 48.
[94] Там же.

Приклади: 1-а ос. одн. *могохъ* (ЛЛ. 386), *идохъ* (СП, XI—XII, 90), *падохъ* (58); 3-я ос. одн.: *вълѣзе* (СП, XI—XII, 275), *оумьре* (364), *поиде* (ЛЛ, 277), *потъче сѧ* (Усп. зб., XI—XII, 50), *потрѧсеся, леже* (47), *погыбе* (Ізб. 1076, 580), *прильпе* (СП, XI—XII, 367); 1-а ос. мн.: *идохо(м)* (ЛЛ, 248), *обрѣтохомъ* (СП, XI—XII, 71); 2-а ос. мн.: *придосте* (ЛЛ, 55); 3-я ос. мн.: *повергоша* (ЛЛ, 260), *съвезоша* (57), *сѣдоша* (6), *не могоша* (19), *оумьроша* (Ізб. 1076, 627), *обрѣтоша* (СП, XI—XII, 152); 1-а ос. дв.: *идоховѣ, сѣдоховѣ* (СП, XI—XII), *обрѣтоховѣ* (42); 3-я ос. дв.: *придоста* (ЛЛ, 232).

Від атематичного дієслова *быти* аорист, як відомо, утворювався двома способами: існувала парадигма, що закономірно утворювалася від основи інфінітива *(быхъ, бы, бы, быхомъ* і т. д.), і паралельна їй парадигма *бѣхъ, бѣ, бѣ, бѣхомъ* і т. д., що, як пояснюють [95], мала спершу значення імперфекта. У давньоруській мові уживався аорист, представлений формами обох парадигм. Оскільки за допомогою першої парадигми утворювалися форми умовного способу, то в 2-ій та 3-ій ос. одн. аориста замість форми *бы* частіше вживається *бысть* (або *бысть)*, напр.: и повелѣно *бысть* мтри ѥѧ творити вьсѧ за ню (Ізб. 1076, 646). Частіше вживалися форми другої парадигми, напр.: ѥмоу *бѣ* и пещера (СП, XI—XII, 288), разбоиникъ на крьстѣ *бѣ* нъ породоу отъвьрзе (Ізб. 1076, 618).

Форми аориста, спорадично вживані в мові староукраїнських грамот, об'єднуються в особово-часову парадигму, в якій носіями аористного значення виступають: афікс 1-ої ос. одн. й мн., що виражається двома фонетичними варіантами: 1) **-хъ**, його позиційним різновидом **-х-** і графічним різновидом **-х**; 2) **-охъ**, його позиційним різновидом **-ох-** і графічними різновидами **-ох**, **-ѡх**; афікс 2-ої ос. мн. **-сте** та його фонетичний різновид **-осте**; афікс 3-ої ос. мн. **-ша**, афікс решти особово-часових форм — **-ѳ**.

Найчастіше вживається афікс 1-ої ос. При цьому варіант **-хъ(-х-, -х)** виступає після голосних, а варіант **-охъ (-ох-, -ох)** — після приголосних. Якщо обидва варіанти перебувають у кінцевій позиції, то вони передають значення однини. На множинне значення вказує спеціальний афікс 1-ї ос. мн. **-омъ**; з його приєднанням афікс 1-ої ос. втрачає, звичайно, кінцеву позицію: И *дадо(х)* монастиру (Рус., 1422, 76), и *заплити(х)*, азь г(сд)во. ми. уси тоти вишє писанїи пинѣзи (1488, 127), и *размысли(х)* на своє(м) ср(д)ци (Р., 1446, 154), єщє *изволихомъ*. и *избрахомъ*. сєбѣ два дни: ѩко да сѧ поєтъ намъ бж(с)тв(н)аа Литургїа (Рус., 1429, 85), и *приложихомъ* въ нємъ ѡ(т) нашєго имѣнїа, єлико да могѫтъ ѡживати (1429, 85).

На другому місці за частотою вживання перебуває афікс 2-ої та 3-ої ос. одн. — **-ѳ**. У текстах словоформи з цим афіксом передають значення тільки 3-ої ос. одн.: ѡже *произволи*. г(в)во ми. ншимъ блги(м)ъ. произволєниємъ (Рус., 1443, 95), ѡже *прїидє*

[95] *Борковский В. И., Кузнецов П. С.* Историческая грамматика русского языка, с. 271.

пр(д)нами... на(ш) вѣрный па(н) братоу(л) (1462, 115), *бл҃гопроизво́ли* г(д)во ми (1488, 124).

Афікс 3-ої ос. мн. **-шѧ, -ша, -ше/-ошѧ, -оша, -оше** за вживаністю перебуває на третьому місці. Варіант **-ше/-оше**, що зустрічається тільки в молдавських і закарпатських грамотах, є наслідком графічного поплутання **-ѧ** з **-е** [96]: и оучастіе да има(т) съ тѣми єже *възъпишѧ* на ха спса нашего (Рус., 1411, 75), аже балица воєвода. драгъ мещерь. *съзидаше* црковь (1404, 134).

В подальші часи парадигма аориста не відбиває живомовних форм.

§ 110. Парадигма імперфекта в спільнослов'янській і давньоруській мовах. Використання елементів парадигми імперфекта в давньоукраїнській мові. Імперфект — часова форма, що передавала в праслов'янській, а згодом і в давньоруській мові тривалість дії, яка відбувалася до моменту мовлення,— була втілена в особово-часову парадигму, яка зазнала в своєму розвиткові багатьох змін. Вона витворилася на праслов'янському грунті. Форми імперфекта утворювалися від основи інфінітива. Від дієслів I, VI і VII класів імперфект утворювався за допомогою суфікса **-ѣах-** (якщо в корені був голосний **-е/о-**), від решти дієслів — за допомогою суфікса **-аах-/-јаах-**):

	Однина	Множина	Двоїна
1-а ос.	nesěахъ, žьdaахъ	nesěахомъ, žьdaахомъ	nesěахově, žьdaахově
2-а ос.	nesěaše, žьdaaše	nesěašete, žьdaašete	nesěašeta, žьdaašeta
3-я ос.	nešeaše, žьdaaše	nesěахѫ, žьdaахѫ	nesěašete, žьdaašete

У давньоруській мові відбувається стягнення голосних суфікса імперфекта: поряд із **-ѣах-**, **-аах-**, що виступають у текстах під впливом церковнослов'янської традиції, вживаються стягнені суфікси **-ѧх-** (на місці **-ѣах-** і **-јаах-**) та **-ах-** (на місці **-аах-**). Отже, парадигма імперфекта набуває в давньоруській мові такого вигляду:

	Однина	Множина	Двоїна
1-а ос.	несѦхъ, жьдахъ	несѦхомъ, жьдахомъ	несѦховѣ, жьдаховѣ
2-а ос.	несѦше, жьдаше	несѦшете, жьдашете	несѦшета, жьдашета
3-я ос.	несѦше(ть), жьдаше(ть)	несѦху(ть), жьдаху(ть)	несѦшета, жьдашета

Як видно з порівняння обох парадигм, 2-а і 3-я ос. дв. імперфекта, як і аориста, збігаються в давньоруській мові в одній формі. Крім того, в 3-й ос. одн. й мн. до традиційних закінчень може ще додаватися флексія **-ть**: *несѦше — несѦшеть, несѦху — несѦхуть*.

Цікаво відзначити, що форми із нестягненими суфіксами **-ѣах-**, **-аах-** не приймають у 3-й ос. одн. й мн. закінчення **-ть**, напр.:

[96] Див.: *Ярошенко В.* Зазнач. праця, с. 307.

хожааше (СП, XI—XII, 60), *имѣаше* (Усп. зб., XII—XIII, 43), *ѣмоущаахоу* (45), *прилежаахоу* (Ізб. 1076, 157) і под. Це, безперечно, підтверджує думку Л. А. Булаховського про те, що форми 3-ї ос. мн. імперфекта з флексією **-ть** — давньоруське явище [97]. Широко представлені форми імперфекта на **-ть** у «Словѣ о плъку Игоревѣ», напр.: *помняшеть* бо речь първых временъ усобіцѣ (3), тогда при олзѣ гориславличи *сѣяшется* и *растяшеть* усобицами *погибашеть* жизнь даждьбожа внука (16), тогда по рускои земли рѣтко ратаевѣ *кикахуть* нъ часто врани *грияхуть*... а галици свою *рѣчь говоряхуть* (17) та ін.[98]

Форми із стягненим суфіксом уживаються з **-ть** і без нього нерідко навіть у межах того самого речення: и помалу оглѧдавъсѧ, *кусаше* хлѣба (ЛЛ, 194—195), *бяше* бо мужь твои аки волкъ. восхищаѭ и грабѧ (56), *чтяшеть* и Ростиславъ (166), *приносяшеть* же ѥму великыи Антонии. и *подаваше* ѥму ѡконцемъ (192), єгда сѧ *начаху* каѭти. и *помиловашеть* и(х) (97), *ѣдяху* всѧ нечисто. и брака оу нихъ не *бываше*. но *оумыкиваху* оу воды двцѧ (13), въ нощь стыѧ недѣлѧ. *стоѭше* отъ вечера до оутра. поѧ и чьты (СП, XI—XII, 92), да тъ *бяше* приставьникъ надъ дѣлатели иже *дѣлахоу* грады (82), и *несѭхоуть* ѥго на носилѣхъ (Усп. зб., XII—XIII, 54) та ін.

У мові староукраїнських грамот XIV—XV ст. форми імперфекта не засвідчені. Вживаючись в українській літературній мові XVI—XVIII ст., вони відбивають вплив церковнослов'янської мови. Звичайно, на цей час уже не можна говорити про розвиток парадигми імперфекта.

§ 111. Парадигма перфекта в спільнослов'янській і давньоруській мовах. Перфект у спільнослов'янській і давньоруській мовах утворю ав особово-часову парадигму аналітичним способом. Залишки колишнього праіндоєвропейського аналітичного перфекта простежуються в формі *вѣдѣ* (1-а ос. одн. від дієслова *вѣдѣти*), що зустрічається в старослов'янських пам'ятках і поодиноких давньоруських, переважно списаних зі старослов'янських.

Аналітичні форми перфекта утворювалися шляхом поєднання колишніх дієприкметникових форм на -lъ, що несли на собі основне змістове навантаження дієслова, і особових форм теперішнього часу від допоміжного дієслова *быти*, які виражали головний граматичний зміст форми.

Парадигма праслов'янського перфекта

	Однина	Множина	Двоїна
1-а ос.	jesmъ neslъ, -la, -lo	jesmъ nesli, -ly, -la	jesvě nesla, -lě, -lě
2-а ос.	jesi »	jeste »	jesta »
3-я ос.	jestь »	sǫtь »	jestě »

[97] *Булаховський Л. А.* Питання походження української мови, с. 71.
[98] Див.: *Обнорский С. П.* Зазнач. праця, с. 159.

Парадигма давньоруського перфекта

	Однина	Множина	Двоїна
1-а ос.	єсмь бьралъ, -ла, -ло	єсмы бърали, -лы, -ла	єсвѣ бърала, -лѣ,-лѣ
2-а ос.	єси »	єстє »	єста »
3-я ос.	єсть »	соуть »	єста »

Приклади: 1-а ос. одн.: *ималъ ѥсмъ* (ЛЛ, 251), *не далъ ѥсмь* (251), *ловилъ ѥсмъ* (251); 2-а ос. одн.: *клялъ ся ѥси* (СП, XI—XII, 97), *издреклъ ѥси* (98), *ѥси пришьлъ* (159), *въсприялъ ѥси* (Усп. зб., XII—XIII, 51), *съподобилъ ѥси* (47), *еси взял* (ПР, 1282, 269); 3-я ос. одн.: *приближило ся ѥсть* (СП, XI—XII, 74), *оумерлъ ѥсть* (ЛЛ, 218), *избавїл єсть* (119), *оумерлъ* є(с) (39); 1-а ос. мн.: *въскормили ѥсмы* (ЛЛ, 276); 2-а ос. мн.: *єсте привабили* (ЛЛ, 273), *єсте изънемогли* (59), *въвели ѥсте* (СП, XI—XII, 103); 3-я ос. дв.: *пришла ѥста* (ЛЛ, 175).

У 3-ій ос. одн. й мн. форми перфекта можуть вживатися й без допоміжного дієслова: ѡдинъ ногами *топталъ*, а другыи рогома болъ (ЛЛ, 251), лютыи звѣрь *скочилъ* ко мнѣ на бедры (251) і под.

§ 112. Еволюція форм перфекта в староукраїнській мові: витворення синтетичних форм на базі аналітичних; занепад аналітичних форм. Староукраїнські грамоти XIV—XV ст. відбивають уживання тих самих форм перфекта, що і в давньоруській мові; єдину різницю — кількісну — можна помітити в наростанні форм 3-ої ос. одн. й мн., уживаних без допоміжного дієслова.

У XVI—XVII ст. на базі колишнього перфекта в давній українській мові розвивається минулий особовий час. Афікси минулого особового часу об'єднуються в парадигму: $\frac{\text{-емъ, -ем/-омъ}}{\text{-мъ, -м}}$ — **-есь, -ес/-сь — -ø — -смы, -сьмы, -съмы, -сьми(-смо, -змо), (-хмы, -хмо) — -сте — -ø**. Ці форми поширені у пам'ятках з різних українських земель, а також і з Білорусії.

Місце особових афіксів минулого часу не фіксоване: вони вживаються то в постпозиції стосовно дієслова, то (частіше) в препозиції. Перебуваючи в препозиції, особові афікси минулого часу, як правило, приєднуються до службових слів, напр.: *абымъ освѣдчилъ* (Пал., 1621, 318), *жемъ чинилъ* (359), и єщємъ сѫ ѡ то *старалъ* (Слово, XVII, 145), що-*м* я *виграл* (Інт., XVII, 38), бымъ *точилъ* (Розм., 1631, 101), которого*сь вызналъ* (Пал., 1621, 359).

Форма 1-ї ос. одн. виступає у вигляді двох позиційних варіантів: **-ем** (має ще графічний різновид **-емъ** та фонетичний варіант **-омъ**), **-м** (з графічним різновидом **-мъ**). Перший виступає після приголосних, другий — після голосних. У постпозиції ці варіанти відповідають: **-ем** — чоловічому родові, **-м** — жіночому й середньому, напр.: *услышалем* (В., к. XVI, 17), *видѣлем* (17) і тут же: *поменил есми* (158), *взялемся* (Пал., 1621, 319), *взялемъ* (319), *заложилемъ* (339), *возрадовалѥмсѧ* (Розм., 1631, 145), *выдалемъ* (101), *быле(м)*

(Бер., 1616, 61), *билѣмъ* (Слово, XVII, 144), *учинила-мъ* (АЗР, 1619, IV, 503) та ін.

Форма 2-ої ос. одн. виступає в трьох варіантах: **-есь** (з графічними різновидами **-ес**, **-есъ**) [99] та **-сь** (з графічним різновидом **-с**). Як і варіанти 1-ої ос., варіанти другої, виступаючи у постпозиції по відношенню до дієслова, взаємно протиставляються за родовою ознакою: *допѧлесь* (В. цн., 1618, 12), *упа́лесь* (Розм., 1631, 99), *вы́зналесь* (100), *збудовалѣ(с)* (В. цн., 1618, 11), але *писалась, малось*.

Варіанти 1-ї ос. мн. об'єднуються в чотири групи: графічно-фонетичні — **-смы**, **-сьмы**, **-съми** і **-сьми**, їх морфологічний варіант **-смо** (**-змо**), морфологічні варіанти **-сме** (**-зме**) і **-хмы**, **-хмо**.

Варіанти **-смы** і **-смо** відповідають варіантам **-мы** та **-мо**, вживаним у 1-й ос. мн. теперішньо-майбутнього часу. Проте, якщо в XVI—першій половині XVII ст. у кількісному відношенні афікс **-мо** домінує над **-мы**, то, навпаки, **-смо** зустрічається рідше, ніж **-смы**. Природно припускати, що переважання **-смы** над **-смо** пояснюється впливом польської мови на граматичну систему книжно-літературної мови.

Варіант **-сме**, **-зме** поширений у закарпатських рукописах початку XVII ст., напр.: Храмъ *зме* святый *збудовали* (Paňk., 300).

Вплив польської мови певною мірою відбивае морфологічний варіант **-хмы**, який зустрічається нерідко в тих самих текстах, що й **-смы**, напр.: *почалихмы — почалисъмы* (Бер., 1616, 65). Його появу можна пояснити впливом частки умовного способу *быхомъ* (колишньої форми аориста) на особові афікси минулого часу: *быхомъ (абыхомъ)* > *быхмы (абыхмы)* > *хмы*. Пор. ще прикла́ди: если *бысьмы ся* до того часу *не погодили* (АЗР, 1956, IV, 153), та́м*ехмы* ꙗкъ и пе́рше все за́сь вца́ле *нашли* (Бер., 1616, 65), поты́м*ехмы ся оу́клони́ли* (64), Гдѣ*сьмы привѣтили* (64) та ін. Наступним етапом була морфологічна адаптація цього афікса на українському грунті: **-хмы** > **-хмо** [100].

Афікс 2-ої ос. мн. виступає тільки в одному варіанті **-сте**, напр.: Абы*сте* прѣз чи́стость *бы́ли* Хо͡у Матками (Бер., 1616, 59), што*сте слышали* (Пал., 1621, 320), абы*сте ходили* (20) та ін.

У 3-ій ос. одн. і мн. уживаються нульові афікси. Саме за цією ознакою форми 3-ої ос. протиставляються всім іншим особовим формам.

З другої половини XVII ст. кількість особових форм минулого часу в пам'ятках української літературної мови спадає. Проте вони зустрічаються в усіх стилях і в різних джерелах, незалежно від їх

---

[99] Цей варіант засвідчують, зокрема, закарпатські тексти (див.: *Дэжэ Л.* Очерки по истории закарпатских говоров. Будапешт, 1967, с 152).

[100] На поширення цієї форми, очевидно, певний вплив справила польська мова. Проте вважати її запозиченням з польської (див.: *Гумецька Л. Л., Жураўскі А. І.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы.— Мовознавство, 1968, № 4, с. 87) немає достатніх підстав, бо вона може бути і результатом прямого розвитку давньоруських форм аориста.

територіального походження, напр.: *упросилемъ* (Проп., XVIII, 121), *мѣлемъ* (Іа), *продалем* (АПГУ, XVII, II, 81), *казали* (I, 28), *мѣлє(м)* (К. З., к. XVII, 15), *тое-смо* казали (АПГУ, XVII, I, 28), *позказалисмо* (АЮЗР, 3/II, 634).

Як і раніше, поряд з афіксом 1-ої ос. мн. **-смо** трапляється варіант **-хмо** і навіть нескорочена форма **-ехмо** [101]. У пам'ятках з території південно-східної України є випадки неправильного вживання особових закінчень у формах дієслів минулого часу: **-смо** виступає не тільки в 1-ій ос. мн., а й у 1-ій одн.; крім того, особові закінчення минулого часу відносяться інколи до особових форм теперішнього часу [102]. З цього випливає, що на другу половину XVII ст. вживання особових форм минулого часу було вже ознакою традиції.

У більшості говірок і в сучасній українській літературній мові парадигма особових форм минулого часу випадає зовсім. Її релікти, що виступають зрідка в мові художньої літератури (а також дореволюційної публіцистики), відбивають особливості окремих південно-західних говірок: *був-єм, взив-єм, їхав-єм* (Стеф.), *вичитали-смо* («Правда») і под.

У формі чоловічого роду однини кінцевий **-л** з XVI ст. змінився на **-в**. Дехто з учених, наприклад А. Кримський, уважав, що процес **л** > **в** є не фонетичним, а спричинений впливом дієприкметників на **-въ**. Цю думку справедливо заперечив Л. А. Булаховський. З більшим довір'ям він поставився до гіпотези про аналогійну появу **в** у цій формі: paslъ : pas = znalъ : znaw, тобто відпадіння кінцевого l у формах з попереднім приголосним спричинило його занепад в позиції після голосного, але в цьому разі його місце займає w [103].

§ 113. Історія парадигми плюсквамперфекта. Парадигма давноминулого часу в праслов'янський період утворювалася поєднанням дієприкметника на -lъ з особовими формами дієслова byti в аористі або в імперфекті:

	Однина	Множина
1-а ос.	bě̈ахъ (bě̈хъ) neslъ, -la, -lo	bě̈ахом (bě̈хом) nesli, -ly, -la
2-а ос.	bě̈аше (bě̈) »	bě̈ашете (bě̈ште) »
3-я ос.	bě̈аше (bě̈) »	bě̈ахѫ (bě̈шѫ) »

Двоїна

bě̈ахově (bě̈хově) nesla, -lě, -lě
bě̈ашета (bě̈шта) »
bě̈ашете (bě̈ште) »

Еволюція парадигми відбувалася в трьох напрямках. По-перше, ще в давньоруський період допоміжне дієслово *быти* виступало часто в формі перфекта, тобто парадигма давноминулого часу набувала такого вигляду:

---

[101] Див.: *Самійленко Л. О.* Форми дієслів дійсного способу в актових книгах Полтавського городового уряду II пол. XVII ст., с. 94.
[102] *Самійленко Л. О.* Зазнач. праця, с. 97—98.
[103] *Булаховський Л. А.* Зазнач. праця, с. 156.

	Однина	
1-а ос.	єсмъ былъ, -ла, -ло	несльъ, -ла, -ло
2-а ос.	єси »	»
3-я ос.	єсть »	»
	Множина	
1-а ос.	єсми были, -лы, -ла	несли, -лы, -ла
2-а ос.	єсте »	»
3-я ос.	соуть »	»
	Двоїна	
1-а ос.	єсвѣ была, -лѣ, -лѣ	несла, -лѣ, -лѣ
2-а ос.	єста »	»
3-я ос.	єста »	»

Проте давніші форми з допоміжним дієсловом в імперфекті (стягненому) у давньоруський період уживалися досить широко [104].

По-друге, у мові староукраїнських грамот втрачається родове розрізнення дієприкметникових форм у множині: показником множини для всіх трьох родів найчастіше виступає **-и**, рідше — **-ы**. Уживання афіксів **-и** та **-ы** у множині відбиває вже не стільки граматичну особливість, скільки поступову фонетизацію українського письма: **-ы** дедалі частіше виступає замість **-и**, вказуючи на давно закінчений процес ствердіння **л** перед флексією в цій формі, напр.: *говорилы* (В., 1786, 143), *протєрлы* (В., 1790, 109), *пєрємѣнилы* (В., 1786, 150), *прєбивалы* (В., 1786, 146), *нє жєлалы* (В., 1786, 146) та ін.

По-третє, дієслово, яке було показником особи, в давньоукраїнській мові втрачається, що веде до спрощення особових форм давноминулого часу в парадигмі: *я былъ неслъ, ты былъ неслъ, онъ былъ неслъ* і т. д.

§ 114. Історія парадигм майбутнього аналітичного і майбутнього синтетичного часів. Спільнослов'янська мова мала два типи описових складених форм майбутнього часу: futurum primum і futurum exactum. Спільнослов'янський futurum primum виражався синтаксично — поєднанням інфінітива основного дієслова з формами теперішньо-майбутнього часу допоміжних дієслів byti, iměti, načęti, vъčęti, xъtěti. Морфологічної парадигми futurum primum для дієслів недоконаного виду ще не існувало. Не було її і в давньоруський період. Вона формується в час окремого життя східнослов'янських мов. Українські грамоти XIV—XV ст. засвідчують її уже сформованою:

	Однина	Множина	Двоїна
1-а ос.	буду ходити	будемъ (-мо) ходити	будевѣ ходити
2-а ос.	будешь (-ши) »	будете »	будета »
3-я ос.	будеть (-тъ) »	будуть (-тъ) »	будета »

Дальший розвиток парадигми відбувався паралельно з усталенням особових закінчень парадигми теперішньо-майбутнього часу, зокрема із зменшенням кількості їх варіантів.

[104] *Обнорский С. П.* Зазнач. праця, с. 49.

Futurum exactum у спільнослов'янській мові утворювався поєднанням дієприкметників на -lъ із допоміжним дієсловом byti в теперішньо-майбутньому часі. У цей час існувала вже парадигма особових форм цього часу:

	Однина	Множина	Двоїна
1-а ос.	bǫdǫ xodilъ, -la, -lo	bǫdemъ xodili, -ly, -la	bǫdevě xodila, -lě, -lě
2-а ос.	bǫděši »	bǫdete »	bǫdeta »
3-я ос.	bǫdetь »	bǫdǫtь »	bǫdete »

Парадигма futurum exactum набула значного поширення в давньоруській мові, де вона не зазнала помітних змін порівняно із спільнослов'янським мовним станом. Широко засвідчує її також мова старокраїнських грамот. Проте в українській літературній мові XVI—XVIII ст. ця форма простежується рідко і згодом зовсім виходить з ужитку. У південно-західних говорах української мови вона затрималась і досі.

Наймолодшою часовою формою української мови є різновид futurum primum, утворюваний поєднанням інфінітива основного дієслова з формами теперішньо-майбутнього часу допоміжного дієслова *ѥти*. Часом перетворення словосполучення **«иму»** + інфінітив» у аналітичну, а згодом і в синтетичну форму вираження майбутнього часу було XVI — перша половина XVII ст. Ця форма виникла на східнослов'янському і вкорінилася на українському ґрунті. У цьому переконують численні словосполучення, до складу яких входила коренева морфема **-ѭ-/-им-** і які вживалися переважно для вираження різних модальних відтінків, насамперед значення обов'язковості виконання дії в майбутньому. Висловлювана свого часу думка про те, що виникненням форми «інфінітив + **-му**» українська мова зобов'язана молдавсько-румунському впливові [105], не має належної аргументації [106].

Пам'ятки української мови XVI—XVII ст. дають змогу пересвідчитись у наявності такої парадигми:

	Однина	Множина
1-а ос.	ходити (и)му[107]	ходити (и)мемо](и)меме]
2-а ос.	ходити (и)мешь	ходити (и)мете
3-я ос.	ходити (и)меть(-тъ)	ходити (и)муть(-тъ)

Дальшим етапом розвитку цієї парадигми було перетворення особово-часових показників у постпозитивні.

§ 115. Парадигми особово-часових форм у пасиві. У спільнослов'янській мові пасивне значення виражалося двома формами: зворотними дієсловами і пасивними дієприкметниками у поєднанні з допоміжним дієсловом *byti* — носієм часового й особового значень.

---

[105] Див.: *Шаровольський І. В.* Прийдучий час на -му.— Зап. істор.-філол. відділу ВУАН, кн. 13—14. К., 1927, с. 283—284.

[106] Див.: *Керницький І. М.* Зазнач. праця, с. 235.

[107] У цей час особово-часові показники ще не були позиційно фіксовані.

Тексти давньоруської мови дають можливість встановити наявність у пасиві кількох особово-часових парадигм: теперішнього часу, минулого перфектного, минулого імперфектного, минулого аористного і майбутнього.

Вживані предикативно пасивні форми мали таку парадигму теперішнього часу:

	Однина	Множина	Двоїна
1-а ос.	напаꙗю сꙗ	напаꙗѥмъ сꙗ	напаꙗѥвѣ сꙗ
2-а ос.	напаꙗѥши сꙗ	напаꙗѥтє сꙗ	напаꙗѥта сꙗ
3-а ос.	напаꙗѥть сꙗ	напаꙗють сꙗ	напаꙗѥта сꙗ

Напр.: Истиньнаꙗ бо вѣра дѣлы *искоушѧѥть сѧ* (Ізб. 1076, 486—487), *напаꙗѥть сѧ* отъ плодъ своихъ (312).

У значенні присудка в теперішньому часі може виступати й активний дієприкметник теперішнього часу, напр.: ѡви *ведутьсѧ* полонени. друзии *посѣкаѥми бывають* (ЛЛ, 223). Проте частіше активний дієприкметник теперішнього часу виступає в функції означення, напр.: богомъ же *подвижимъ* ефремии рече къ немоу (СП, XI—XII, 83), ѡни же начаша пр҃рки избивати *ѡбличаєми* ѡ(т) ни(х) (ЛЛ, 98), и Г(с)ь в вѣкы пребываєть. *хвалимъ* ѡ(т) Русьскы(х) сн҃овъ (120), и пробѣже лꙗдьскоу землю *гонимъ* гнѣвомь б҃жиѥмь (Усп. зб., XII—XIII, 54) та ін.

Перфектне значення минулого часу пасивних дієслів передається пасивними дієприкметниками минулого часу у поєднанні з допоміжним дієсловом *быти* в формі теперішнього часу:

	Однина	Множина	Двоїна
1-а ос.	єсмь напоѥнъ, -а, -о	єсмы напоѥни, -ы, -а	єсвѣ напоѥна, -ѣ, -ѣ
2-а ос.	єси »	єстє »	єста »
3-я ос.	(єсть) »	(соуть) »	єста »

У 3-ій ос. одн. й мн. допоміжне дієслово частіше опускається. Форми цієї парадигми вживаються предикативно й атрибутивно: брать ти убиєнъ ѡ(т) С҃тополка (ЛЛ, 136), власти бо ѡ(т) Б҃а *оучинени су(т)* (370), нѣсть се ѡлегь. но ст҃ыи Дмитреи *посланъ* на ны ѡ(т) Б҃а (30), звѣрьмь *изѣденъ* (Ізб. 1076, 517).

Імперфектне значення пасиву виражається такою ж парадигмою, тільки особово-часовим показником у ній виступає дієслово *бывати*, напр.: огньмь *искоушено бываѥть* злато (Ізборн., 316).

Для вираження аористного значення з пасивними дієприкметниками минулого часу поєднуються особові форми дієслова *быти* в аористі, напр.: *ѡбиступленъ бѣ* ратными (ЛЛ, 324), *бѣ* же Володимеръ *побѣженъ* похотью женьскою (79).

Пасивний дієприкметник минулого часу виступає здебільшого й для творення майбутнього часу: оже *будеть* без вины *оубиѥнъ*, то за хѡлѡпъ оукоръ платити или за робу (ПР, 1282, 114), и *предани боудете* родъмь и дроугы (Усп. зб., XII—XIII, 53). У функції до-

поміжного дієслова зрідка може виступати сполучення *имамь быти*, напр.: ꙗко оубиица *имамь осоуженъ быти* на соудѣ (СП, XI—XII, 174).

У пасивних формах, що творяться з участю пасивних дієприкметників, з XVI—XVII ст. коротка форма дієприкметника дедалі частіше замінюється повною (в жін. й середн. р. одн. та в мн. — стягненою), напр.: Всякий забо(и)ца *будє(т)* о(т) бга *суждє(н)ны(и)* (К. З., к. XVII, 47 зв.) та ін.

Повна і стягнена форми пасивного дієприкметника минулого часу стають нормою української мови в часових формах пасиву. Пасивні дієприкметники теперішнього часу виходять з ужитку.

§ 116. Парадигма наказового способу в спільнослов'янській і давньоруській мовах. У праслов'янський період особова морфологічна парадигма наказового способу утворювалася за допомогою суфікса наказового способу **-i-**, якому в множині відповідав суфікс **-ě-** (в дієсловах I, II, VI, VII і IX класів) або його варіант **-i-** (в дієсловах решти класів), та особових закінчень, спільних із закінченнями простих минулих часів. 1-а ос. наказового способу, як і в сучасних слов'янських мовах, не утворювалась у зв'язку із специфікою її значення (наказ самому собі), 3-я ос. мн. і дв. утворювалися описово.

Отже, парадигма наказового способу мала в праслов'янській мові такий вигляд:

	Однина	Множина	Двоїна
1-а ос.	— — —	veděmъ, znajimъ, nosimъ	veděvě, znajivě, nosivě
2-а ос.	vedi, znaji, nosi	veděte, znajite, nosite	veděta, znajita, nosita
3-я ос.	vedi, znaji, nosi		— — —

У давньоруській мові еволюція парадигми відбувалася в таких напрямках: кінцеве **i** після **j** у 2-ій та 3-ій ос. одн. редукувалося в **ъ**; ця ж тенденція виявлялася в формах 2-ої ос. мн. та дв. В особових закінченнях зміни не відбулися. Отже, парадигма наказового способу набула в давньоруській мові такого вигляду:

	Однина	Множина	Двоїна
1-а ос.	— —	вєдѣмъ, знаимъ, носимъ	вєдѣвѣ, знаивѣ, носивѣ
2-а ос.	вєди, знаи, носи	вєдѣте, знаите, носите	вєдѣта, знаита, носита
3-я ос.	вєди, знаи, носи	— — —	— — —

Приклади. 2-а ос. одн.: *випусти* (ЛЛ, 122), *мьсти* (144), *впрашаи* (191), *пии* (166), *послоушаи* (СП, XI—XII, 141), *не гноушаи ся* (73), *распытаи* (Ізб. 1076, 288), *помилоуи* (175); 3-я ос. одн.: да кого всхотѧть. то имъ *буди* кнѧзь (ЛЛ, 381); 1-а ос. мн.: *похорони(м)* (ЛЛ, 318); 2-а ос. мн.: *принесѣте* (СП, XI—XII, 80), *не убиите* (130), *потъснѣтеся* (ЛЛ, 252), *въсплещѣте* (422), *идѣте* (79), *побѣгнѣте* (145), *не минѣте* (246), *наслѣдуите* (423), *помилоуите* (Усп. зб., XII—XIII, 52), *наряживаите* (ЛЛ, 246); 2-а ос. дв.: *прінесѣта* (Усп. зб., XII—XIII, 57), *помозѣта* (54), *отъженѣта* (57), *придѣта* (ЛЛ, 23), *радуитася* (137) і ін.

Атематичні дієслова, які в спільнослов'янській мові утворювали форми наказового способу за допомогою суфікса **-jь-**, дістають у давньоруській мові в 2-ій ос. всіх часів суфікс **-ь**: *повѣжь* (СП, XI—XII, 42), *дажь* (144), *проповѣжь* (ЛЛ, 181), *вѣжьте* (187). Поряд із давньоруськими формами наказового способу вживаються старослов'янські, напр.: *ѣждь* (СП, XI—XII, 186), *повѣждь* (140), *въсповѣждь* (168).

У формах множини і двоїни трапляються випадки взаємозаміни варіантів суфікса наказового способу **-ѣ-** та **-и-**, напр.: *не мозѣте* (ЛЛ, 263), але *не мозите* (246), *ищите* (32) зам. *ищѣте*. На місці **-ѣ-** подекуди виступає **-е-**, напр.: брате се заѫлъ волость мою Стославъ ѡлговичь. Вѧтичѣ. *поидевѣ* на нь. ѡже и *проженевѣ* (ЛЛ, 315).

§ 117. Особливості парадигми наказового способу в українській мові порівняно з іншими східнослов'янськими. В давній українській мові афікси наказового способу перебувають у такій кореляції: **-и/-ь, -ф — -и-/-ь-, -ф-**. Після голосного кореня, тематичного голосного, а також після приголосного кореня (у дієсловах з нульовим варіантом суфікса основи в інфінітиві), як засвідчують грамоти, вживається **-и**, в інших випадках виступає або **-ь**, або **-ф** (графічно-фонетичні різновиди), напр.: *вѣдаи* (Р., 1352, 5), *не даи* (1412, 81), *помози* (1350, 8), *поиди* (Рус., 1407, 35), *боуди* (Р., 1446, 154), *будь* (1391, 45; 1393, 52), *бу(д)* (1412, 81), *стан ся* (1433, 120; 1415, 187), *стань ся* (1415, 86) та ін.

Українська літературна мова XVI—XVIII ст. відбиває історичні зміни в парадигмі наказового способу. Афікси наказового способу **-и/-ь, -ф, -ъ — -и-/-ѣ-/-ф-** утворюють парадигму, що складається з двох членів: афікса однини і афікса множини.

Афікс однини складається з двох позиційних варіантів: варіант **-и** (у ненаголошеній позиції після голосного — **-й**) завжди виступає в дієсловах I, III — V, IX, XI класів, напр.: *ляментуй, выпущай* (Розм., 1631, 101), *ведай* (В., к. XVI, 138), *внимай* (187), *понєхай* (ПЄ, 1556—1561, 27), *нє съгрѣшай* (378), *умри* (В., к. XVI, 42), *идѝ* (ПЄ, 1556—1561, 25 зв., 378), *прійди* (245), *бѣжи* (Розм., 1631, 100; ПЄ, 1556—1561, 24 зв.).

У дієсловах II, X і XII класів флексія **-и** виступає тоді, коли в основі інфінітива наголос падає на голосний тематичного суфікса: *отогна́ти — отжени* (В., к. XVI, 187), *показа́ти — покажи* (17), *бра́ти — бери* (Інт., XVII, 37), *иска́ти — ищи* (ПЄ, 1556—1561, 29 зв.), *излѣчи́тися — излѣчися* (229), *поусти́тися — поустися* (28) та ін. Відхилення трапляються рідко і сприймаються як вплив церковнослов'янської мови: *вери* (Інт., XVII, 38). У решті випадків виступають варіанти **-ф, -ъ, -ь**, напр.: *пла́кати — плачъ* (Розм., 1631, 101), *соизво́лити — соизволь* (101), *ра́чити — рачъ* (101), *оба́чити — обачъ* (Хр. п., 1630, 74) і под.

У дієсловах I—VII класів варіант **-и** вживається тоді, коли корені цих дієслів закінчуються на приголосний, напр.: *ся верни* (Інт., XVII, 37), *оумолкни* (ПЄ, 1556—1561, 230 зв.). Коли ж кінцевою фонемою кореня є голосний, то в 2-ій ос. одн. наказового способу ви-

ступає варіант **-ь**: *стань* (Хр. п., 1630, 74), *встань* (ПЄ, 1556—1561, 24 зв., 25 зв., 137 зв., 138) та ін.

Уживання варіантів афіксів наказового способу у множині обумовлене їх відповідниками в однині. Якщо в однині виступає варіант **-ф** або **-й**, то він зберігається і в множині: *радоуймося* (Бер., 1616, 28), *спѣвайте* (59), *ѡ(т)давайте* (59), *стойте* (61), *ся покланяйте* (Пан. Рог., 1591, 27), *ся присмотруйте* (27), *повѣжте* (ПЄ, 1556—1561, 24) і под.

Афіксові **-и** у множині відповідає афікс **-ѣ-**, характерний для дієслів усіх класів, крім тих, що мають в суфіксі основи **j** (III—V, VIII): *пои(ди)* (ПЄ, 1556—1561, 441 зв.) — *поидѣте* (246 зв.), *оучини* (229/245) — *учинѣте* (Пан. Рог., 1591, 26); пор. ще: *подносѣмо* (Бер., 1816, 59), *выходѣмо, хотѣмо* (59) і под.

Афікси двоїни наказового способу повністю збігаються з афіксами множини Щоправда, форма двоїни трапляється досить рідко в текстах (пор. один з поодиноких прикладів: *идѣта* — ПЄ, 1556—1561, 29), але її ще фіксує І. Ужевич у своїй праці «Грамматыка словенска»: *пануйва, пануйта* (29).

Таким чином, староукраїнська мова засвідчує поширення афікса наказового способу множини **-ѣ-** на всі дієслова, крім тих, що мали в основі *j*. В інших східнослов'янських мовах, навпаки, в цій формі запанував варіант **-и-** [108], хоч залишки варіанта **-ѣ-** у деяких говірках ще збереглися.

З другої половини XVII ст. можна простежити взаємозалежність уживання у множині варіантів афікса наказового способу та варіантів афікса 1-ої ос. Як спостеріг ще П Г Житецький, «закінчення 1-ої ос. мн. **-мо** безумовно зберігається, коли суфікс наказ. сп. **-і-** перетворюється в йоту або замінюється пом'якшенням приголосного: *дáймо, стáньмо;* та коли суфікс **-і-** утримується, то закінчення **-мо** іноді скорочується в **-м**: *ходім, несім*» [109] Пор.: *здѣлаймо* (В. 1786, 145), *зостава(й)мо* (К З., к. XVII, 64 зв.), *продадѣмъ* (В. 1786, 145), *живѣмъ* (К. З., XVII, 21), *молѣмся* (Проп., XVIII, 2) і под., але й *глядѣмо* (XVIII, 4, 6).

Отже, в староукраїнській літературній мові кінця XVII—XVIII ст. уживалася така парадигма наказового способу:

	Однина	Множина
1-а ос.	—	ведѣмъ (-мо), знаймо, носѣмъ (-мо), плачмо
2-а ос.	веди, знай, носи, плач	ведѣть (-тъ, -те) знайте, носѣте (-тъ -те), плачте
3-я ос.	—	—

Ця парадигма залишилася і в сучасній українській літературній мові. Форми 1-ї ос. мн. *ведім — ведімо, носім — носімо* вважаються паралельними. Що ж до закінчень 2-ї ос. мн. **-ть** і **-те**, то перше вважається нормативним для форм із суфіксом **-й-/-ф-** *(знайте,*

[108] Див.: *Мейе А.* Зазнач. праця, с. 267; Нарысы па гісторыі беларускай мовы, с. 227.

[109] *Житецький П. Г.* Зазнач. праця, с. 135.

питайте, вабте, плачте), друге — для форм із суфіксом **-і-** *(ведіть, носіть, робіть)*. Уживання **-те** після суфікса **-і-** є застарілим і практикується в мові художньої літератури із стилістичною метою, напр.: Не ховайте, *не топчіте* Святого закона, Не *зовіте* преподобним Лютого Нерона (Шевч.). Варіант **-ть** занепав.

§ 118. Історія парадигми умовного способу. У праслов'янський період існувало дві аналітичні парадигми умовного способу:

І парадигма умовного способу

	Однина	Множина	Двоїна
1-а ос.	xodilъ, -la, -lo bimь	xodili, -ly, -la bimъ	xodila, -lě, -lě bivě
2-а ос.	» bi	» biste	» bista
3-я ос.	» bi	» bǫ	» biste

ІІ парадигма умовного способу

	Однина	Множина	Двоїна
1-а ос.	xodilъ, -la, -lo bychъ	xodili, -ly, -la bychomъ	xodila, -lě, -lě bychově
2-а ос.	» by	» byste	» bysta
3-я ос.	» by	» byšę	» byste

У давньоруській мові зберігається ІІ парадигма умовного способу, хоч інколи простежуються й форми І парадигми.

Мова українських грамот XIV—XV ст. відбиває традицію вживання ІІ парадигми умовного способу, проте помітні вже сліди її розкладу: форма 2-ої та 3-ої ос. одн. *бы* виступає і в інших особових формах умовного способу. З цього часу починається перетворення допоміжного дієслова *быти,* вживаного в формі аориста, у частку умовного способу.

В пізніші часи парадигма умовного способу набуває в українській мові нових особових показників: разом із часткою *бы* виступають скорочені форми допоміжного дієслова колишнього перфекта:

	Однина	Множина	Двоїна
1-а ос.	ходилъ, -ла, -ло бымъ	ходили, -лы, -ла бысмо (-мы)	ходила, -лѣ, -лѣ бысвѣ
2-а ос.	» бысь	» бысте	» быста
3-я ос.	» бы	» бы	» быста

У 1-й ос. одн., мн. і дв. частіше виступають традиційні форми аориста *быхъ, быхмо(-мы), быхвѣ*.

Нова особова парадигма умовного способу зникає в українській літературній мові разом із особовим перфектом, тобто в кінці XVII—XVIII ст. Проте в південно-західних діалектах лишаються численні релікти як цієї, так і двох попередніх слов'янських парадигм умовного способу: *даў быx, даў быс, даў бы* (пор. суч. ч. bych, bys, by); *читаў бим, читаў быс', читаў би* (пор. суч. п. -bym, -byś, -by) і т. ін.[110]

[110] *Марчук Н. Й.* Условное наклонение глагола в современном украинском языке. Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу. Тез. док. М., 1973, с. 41—42.

МОРФОНОЛОГІЧНІ ЯВИЩА В СИСТЕМІ ДІЄСЛОВА

§ 119. Чергування фонем на межі морфем у спільнослов'янській, давньоруській, давньоукраїнській і в сучасній українській мовах. У праслов'янській мові, як і в інших індоєвропейських, чергування голосних у корені було способом творення форм дієслів з різним віднесенням дії до часу її протікання. Утворені в такий спосіб форми ставали окремими дієсловами з властивими кожному з них особово-часовими, особово-способовими і особово-становими парадигмами. Там, де індоєвропейська мова-основа мала різні основи теперішнього часу, належні тому ж самому кореневі, в праслов'янській мові-основі утворювалися різні споріднені дієслова [111].

Зміни фонологічного складу морфем, які спричиняють або супроводжують морфологічне протиставлення форм того самого дієслова, звуться морфонологічними, або фономорфологічними.

У праслов'янській мові морфонологічне значення мали деякі зміни голосних і приголосних у кореневій морфемі. Морфонологічні зміни відбуваються у більшості власне дієслівних основ (I, VI, VII класи). Не характерні вони для дієслів V класу, а також для відіменних дієслівних основ (II—IV класи).

Найбільше фонологічних змін відбувалося в особових формах теперішнього часу (а також наказового способу, активних і пасивних дієприкметників теперішнього часу) порівняно з формами інфінітива і похідними дієслівними утвореннями.

Сюди належали насамперед так звані кореневі основи теперішнього часу, в яких тематичне **-e/o-** виступало безпосередньо після кореня.

Дієслівні форми з нульовим афіксом в інфінітиві мали в теперішньому часі відповідники з суфіксом основи **-ǫ/-e-**; кінцевому приголосному *s* кореня (з колишніх суфіксальних t, d) відповідали t, d в коренях теперішнього часу: ples-ti (< *pletti) — plet-ǫ — plet-e-ši, ves-ti (< *ved-ti) — ved-ǫ — ved-e-ši. Чергування приголосних у корені не відбувалося, якщо *s* кореня інфінітива не було результатом попередніх розподібнень: nes-ti — *nes-ǫ — *nes-e-ši.

Дієслівним формам, що закінчувалися на **-a-** перед суфіксом інфінітива і мали в корені голосний неповного творення, в теперішньому часі відповідали корені або з вокалізованими, або з невокалізованими голосними, пор.: bьra-ti — ber-ǫ — ber-e-ši, dьrati — der-ǫ — der-e-ši, pьra-ti — per-ǫ — per-e-ši, але žьra-ti — žьr-ǫ— žьr-e-ši.

У ряді дієслів корінь перед нульовим суфіксом інфінітива становив поєднання однієї або кількох приголосних з одним голосним повного творення. У теперішньому часі їм відповідав корінь з нарощеним -v-: ži-ti — živ-ǫ — živ-e-ši. Якщо корінь дієслова закінчувався в інфінітиві сполученням rě перед наступним -ti, в теперіш-

[111] *Мейе А.* Зазнач. праця, с. 163.

ньому часі йому відповідало в корені сполучення ьr: strě-ti — stьr-ǫ — stьr-e-ši, mrě-ti — mьr-ǫ — mьr-e-ši.

В основах теперішнього часу кореневого типу з тематичним суфіксом -je- морфологічні зміни відбувалися в кінцевих приголосних кореня. Здебільшого сюди належали дієслова з суфіксом **-a-** в основі інфінітива, що змінювався в теперішньому часі варіантом -jǫ-/je-: перед наступним j у пізньопраслов'янський період відбувалося пом'якшення задньоязикових **g, к, х** в **g', к', х'** і свистячих z, s в z', s', що створило умови для чергування g > ž, k > č, x > š, z > ž', s > š': lъgati — lъgjǫ > lъžǫ, alъkati — alъkjǫ > alъk'ǫ > alъčǫ, maxati — maxjǫ > max'ǫ > mašǫ, mazati — mazjǫ > maz'ǫ > mažǫ, pьsati — pisjǫ > pis'ǫ > pišǫ. В позиції після голосного кореня j суфікса основи ставав у теперішньому часі частиною кореня: kry-ti — kryj-ǫ, ry-ti — ryj-ǫ, ši-ti — šij-ǫ, da-ti — daj-ǫ.

У тих відіменних дієсловах, в яких суфікс -jǫ-/-je- приєднувався в теперішньому часі не безпосередньо до кореня, а до попереднього суфікса основи (II—IV класи), чергування приголосних у корені не відбувалося: děl-a-ti — děl-ajǫ — děl-aje-ši, oslab-ě-ti — oslab-ějǫ — oslab-ěje-ši, oběd-ova-ti — oběd-ujǫ — oběd-uje-ši. Не властиве чергування приголосних у корені і дієсловам із суфіксом -nǫ-: běg-nǫ-ti — běg-nǫ — běg-ne-ši, dvig-nǫ-ti — dvig-nǫ — dvig-ne-ši.

У дієсловах VI класу відбилася давня фонетична закономірність: суфікс основи інфінітива **-ě-** після шиплячих приголосних та j переходив в **-a-**. Тому маємо: veléti, viséti, goréti та ін., але ležati, stojati. Суфіксові **-ě-(-a-)** інфінітива в теперішньому часі відповідали варіанти суфікса -jǫ- /-i-/-ę-. У 1-ій ос. одн. перед наступним j відбувалися такі чергування приголосних:

1) кінцеві z, s кореня інфінітива переходили відповідно в ž, š: mьrzěti — mьrž-ǫ, viséti — viš-ǫ; кінцеві d, t кореня у праслов'янський період ще не злилися з наступним j: seděti — *sedjǫ, letěti — *letjǫ;

2) кінцеві губні приголосні b, m, p, v кореня інфінітива давали відповідно звукосполучення bj, mj, pj, vj: skrъběti — skrъbjǫ, grъměti — grъmjǫ, sъpati — sъpjǫ; уже в період окремого життя слов'янських мов компонент j під впливом губної артикуляції першого компонента почав набувати звучання плавного палаталізованого приголосного l';

3) решта кінцевих приголосних кореня пом'якшувалась: mьněti — mьn'-ǫ, ležati — lež'-ǫ, slyšati — slyš'-ǫ.

Аналогічні зміни приголосних відбувалися і в дієсловах VII класу. Тут суфіксові **-i-** інфінітива в теперішньому часі відповідали варіанти суфікса -jǫ-/-i-/-ę-.

Давньоруська мова успадкувала від праслов'янської всі перелічені зміни голосних і приголосних, що відбувалися у зв'язку із творенням різних дієслівних форм, пристосувавши їх до особливостей власної фонологічної системи. Замість характерних для спільнослов'янської мови відповідностей d > dj, t > tj, st > stj у давньоруській знаходимо чергування д > ж, т > ч, ст > щ: *сзижю* (ЛЛ, 147), *ѡчищю* (105) і под.

Чергування голосних фонем у коренях дієслів І класу в давньоруський період уже втратило фонологічне значення. Варіанти коренів інфінітива і теперішнього часу типу **бра-/бер-, пра-/пер-, сѣс-/сѧд-, жи-/жив-, жѧ-/жьн-** і под. слід розглядати як лексикалізований результат колишніх живих фонологічних процесів. За існуючими в давньоруській мові фонетичними закономірностями, вони не виводяться один із одного. Що ж до чергування кінцевих приголосних коренів при творенні особових форм теперішнього часу від основ інфінітива, то вони лишаються актуальними і в давньоруській мові. Серед них виділяються:

1) чергування **/г/ > /ж/, /к/ > /ч/** в дієсловах І класу із суфіксом **-чи** в інфінітиві; звукові зміни відбуваються в 2-ій та 3-ій ос. одн. і мн., в 1-ій та 3-ій ос. аориста, в активних дієприкметниках теперішнього часу і в пасивних дієприкметниках минулого часу: *сѣчи* (ЛЛ, 272) — *сѣчемии* (Ср., III, 904), *пересѣчени* (ЛЛ, 42); *рещи* (ЛЛ, 394) — *рече* (СП, XI—XII, 369), *неиздреченьную* (ЛЛ, 131); (прѣмочи) — *прѣмѡжеть* (Ізб. 1076, 323), (лечи) — *лѧжеши* (ЛЛ, 216), *лѧжемъ* (70), *леже* (Усп. зб., XII—XIII, 47).

У формах наказового способу, утворюваних від цих дієслів, відбувається чергування **/г/ > /з/, /к/ > /ц/**, напр.: (речи) — *рьци* (СП, XI—XII, 52), (мочи) — *не мози* (ЛЛ, 79), *не мозѣте* (263), *помозѣта* (Усп. зб., XII—XIII, 54) та ін.;

2) чергування **/г/ > /ж/, /д/ > /ж/, /з/ > /ж/, /к/ > /ч/, /с/ > > /ш/, /ск/ > /шч/, /х/ > /ш/** в усіх особових формах теперішнього часу і наказового способу дієслів II класу: (лгати) — *лжють* (ЛЛ, 177), *зьдати* (СП, XI—XII, 163) — *съзижемъ* (ЛЛ, 91), (съвѧзати) — *съвѧжеть* (Ізб. 1076, 307), *оурѣзати* (ЛЛ, 356) — *порѣжеть* (ПР, 1282, 113), *възискати* (48) — *пощеши* (ЛЛ, 152), (плакати) — *въсплачеть* (Усп. зб., XII—XIII, 45), *вписати* (ЛЛ, 283) — *пишють* (152), (плескати) — *въсплещѣте* (ЛЛ, 422);

3) чергування **/д/ > /ж/, /з/ > /ж/, /т/ > /ч/, /с/ > /ш/, /ст/ > > /шч/** у 1-ій ос. одн. теперішнього часу і в пасивних дієприкметниках відповідно перед суфіксами **-оу (-ю)** та **-ен-** дієслів VIII—X класів: (видѣти) — *вижю* (ЛЛ, 38), *сѣдѣти* (СП, XI—XII, 191) — *сѣжю* (57), (погроузити) — *погроужена* (СП, XI—XII, 96), *насытити* (Усп. зб., XII—XIII, 52) — *насыщю* (44), (искоусити) — *искоушено* (Ізб. 1076, 316), *мьстити* (ПР, 1282, 104) — *мьщю* (ЛЛ, 266); трапляються випадки, коли чергування цих приголосних, мабуть, за аналогією до форм 1-ої ос. одн., переноситься й на форми наказового способу: *вижь* (Усп. зб., XII—XIII, 49; ЛЛ, 75), *не приближи ся* (СП, XI—XII, 90) і под.;

4) чергування **/б/ > /бл'/, /в/ > /вл'/, /м/ > /мл'/, /п/ > /пл'/** у 1-ій ос. одн. та в пасивних дієприкметниках від дієслів VIII—X класів перед суфіксами **-оу (-ю)** і **-ен-**: (славити) — *прославлю* (ЛЛ, 68), *прославлени* (378), (въскропити) — *въскроплю* (120), (слѣпити) — *слѣпленъ* (263), (ѡбиступити) — *ѡбиступленъ* (324) і под.; у дієслові VIII класу *хотѣти* замість суфікса **-и-** у формах 2-ої та 3-ої ос. одн. і 1-ої та 2-ої ос. мн. може виступати суфікс

основи **-е-**; у таких випадках чергування /т/ з /ч/ відбувається не тільки в 1-ій ос. одн., а і в усіх формах перед суфіксом **-е-**: (хотѣти) — *хочю* (ЛЛ, 166; Усп. зб., XII—XIII, 48), *не хочеши* (52), *хоче* (ЛЛ, 263), *хочемъ* (127), *хочете* (401); але: *хотятъ* (48, 258), *хотите* (373).

Давньоруські грамоти XIV—XV ст. засвідчують такі морфонологічні явища:

1) в усіх особових формах перед суфіксом -а-/$\frac{\text{-у-, -ю-}}{\text{-е-}}$, а також перед афіксами наказового способу в дієсловах IV класу /г/ > /ж/, /з/ > /ж/, /т/ > /ч/, /с/ > /ш/, /ск/ > /шч/, /х/ > /ш/, напр.: *вказа(л)* (Рус., 1497, 60) — *прикажеть* (Р., 1433, 127), *писали* (Рус., 1497, 59) — *пишє(м)* (1488, 128), *паха(л)* (1497, 61) — *пашуть* (1497, 61), *испрѧтати* (Р., 1393, 49) — *исъпрѧчють* (1375, 20), *искати* (1400, 62; 401, 64) — *ищитє* (1393, 49);

2) в усіх особових формах дієслова *хотѣти* перед суфіксом -ѣ-/$\frac{\text{-у-/-ю-}}{\text{-е-}}$, а також перед суфіксами наказового способу на місці фонеми /т/ виступає /ч/: *хотѣли* (Рус., 1429, 37) — *хочю* (1434, 131), *хочу* (1435, 133), *хочємъ* (24, 55, 47, 83), *хочємо* (78) [112] і под.; засвідчена в документах форма *хотѧчи* (Р., 1388, 43; 1344, 125) промовляє, однак, за те, що в дієприслівниково-дієприкметникових формах теперішнього часу, а отже, і в формі 3-ої ос. мн. теперішнього часу замість сподіваного варіанта суфікса основи **-ю-** може виступати варіант **-я-**, перед яким чергування не відбувається;

3) у 2-ій та 3-ій ос. одн. і в 1-ій та 2-ій ос. мн. перед суфіксом -ѳ-/$\frac{\text{-у-/-ю-}}{\text{-є-}}$, а також перед дієприкметниковим суфіксом **-ен-** в основах I класу /к/ > /ч/, /г/ > /ж/, напр.: *рѣклъ* (Р., 1422, 97) — *рѣченому* (1451, 156), *моглъ* (1413, 83) — *можеть* (1433, 119); 1-а ос. одн. і 3-я мн., а також дієприкметниково-дієприслівникові форми теперішнього часу можуть або відбивати або ж не відбивати це чергування: *рѣчють* (Р., 1370, 18), але *рекучи* (1377, 24), *могуть* (1370, 18; 1377, 24; 1409, 74), *могоуть* (1368, 16) і под.;

4) у 1-й ос. одн. перед суфіксом -й-/$\frac{\text{-у, -ю/-ꙗ-}}{\text{-и-}}$, а також перед дієприкметниковим суфіксом **-ен-, -он-** в основах X класу /б/ > /бл/, /в/ > /вл/, /м/ > /мл/, /п/ > /пл/, /д/ > /ж/, /з/ > /ж/, /т/ > /ч/, /с/ > /ш/, /ст/ > /шч/: (възлюбити) — *возълюбленнаго* (Рус., 1424, 80), *ставити* (Р., 1352, 6) — *ставленъ* (Рус., 1458, 40), (принудити) — *принужєчъ* (Р., 1400, 61), (привѣсити) — *привѣшены* (1454, 163), (ѡтпустити) — *ѡтпущоную* (1446, 152) і под.;

5) очевидно, у 1-ій ос. одн. перед суфіксом -ѣ-/$\frac{\text{-у, -ю/-ꙗ-}}{\text{-и-}}$ в основах XII класу /б/ > /бл/, /п/ > /пл/, /д/ > /ж/; проте в пам'ятках не зафіксовані форми, що мають відбивати ці зміни.

---

[112] Три останні приклади взято в зазнач. праці В. Ярошенка, с. 309.

У XVI—XVII ст. характер морфонологічних явищ, що супроводжують поєднання в дієслівних основах кореневих і афіксальних морфем, лишається той самий, що і в попередньому періоді. До морфонологічних явищ належать:

1) чергування /г/ > /ж/, /к/ > /ч/ в усіх особових формах індикатива, крім 1-ої ос. одн. і 3-ої ос. мн. перед суфіксом $\frac{\text{-у-, -ю-}}{\text{-є-}}$/-ф-;

ці ж морфонологічні зміни відбуваються перед суфіксом **-ен-** у пасивних дієприкметниках, утворених від дієслів I класу, що мають у теперішньому часі кінцеві /г/ або /к/ кореня, а також у наказовому способі, напр.: *мочи* (ПЄ, 1556—1561, 142), *змочѝ* (Бер. Лекс., 1627, 65) — *могу* (Слово, XVII, 143), *нє могутъ* (АЖ, 1583, 51) — *може* (ПЄ, 1556—1561, 142), *речи* (137 зв.) — *рєкоу* (245), *рєкоу(т)* (30 зв.) — *рєчє* (27 зв.), *реченноє* (25, 25 зв.);

2) чергування /з/ > /ж/, /к/ > /ч/, /т/ > /ч/, /с/ > /ш/, /ск/ > > /шч/, /б/ > /бл/, /м/ > /мл/ в усіх особових формах індикатива та імператива перед суфіксом $\frac{\text{-у-, -ю-}}{\text{-е-}}$/-а-, напр.: *помáзалъ* (ПЄ, 1556—1561, 228 зв.) — *з'мажєт'ся* (31); *казалъ* (АЖ, 1583, 62) — *кажу* (Бер. Лекс., 1627, 70), *кажєшь* (ПЄ, 1556—1561, 377), *кажєтъ* (Пан. Рог., 1591, 24); *плакати* (Бер. Лекс., 1627, 82) — *плачєтъ* (82), *нє пла(ч)* (ПЄ, 1556—1561, 245 зв.), *плачоучи(с)* (25); *замєтали* (439 зв.) — *замєчѣтє* (439 зв.); *ωпокасальсѧ* (439 зв.) — *ωпокашєть* (441 зв.); *писа(л)* (АЖ, 1582, 39) — *пишемъ* (АЗР, 1595, IV, 122), *искаль* (ПЄ, 1556—1561, 25 зв.) — *ищеши* (АЗР, 1595, IV, 122), *ищи* (ПЄ, 29 зв.); *колѣбле(т)ся* (ПЄ, 1556—1561, 247); *внємлю* (Бер. Лекс, 1627, 21); пор. в І. Ужевича: *скачу, скачєшь, скакалємъ, скакати, скаканѧ* (42);

3) регулярне чергування /т/ > /ч/ в усіх особових формах індикатива, крім 3-ої ос. мн. перед суфіксом $\frac{\text{-у-, -ю-}}{\text{-е-}}$/-ѣ-: *хотѣли* (Хр. п., 1630, 76) — *хочу* (Бер. Лекс., 1627, 36), *хочєш* (В. цн., 1618, 9), але *хотятъ, хотєчи* (АЮЗР, 8/III, 217); І. Ужевич не заперечує і наявності форми *хочуть: нєхай хочуть або хотятъ* (42);

4) чергування /б/ > /бл/, /в/ > /вл/, /м/ > /мл/, /п/ > /пл/, /д/ > /ж/, /дж/, /з/ > /ж/, /зд/ > /ждж/, /с/ > /ш/, /ст/ > /шч/, /т/ > /ч/ у 1-ій ос. одн. перед суфіксом основи $\frac{\text{-у, -ю/-ю-, -а-}}{\text{-и-}}$/-и-

і в пасивних дієприкметниках, утворених від цих дієслів, перед суфіксом **-ен-**: *гублю* (Бер. Лекс., 1627, 84), *възлюблю* (18); *мóвити* (ПЄ, 1556—1561, 26 зв., 228 зв., 247) — *мóвл'ю* (138); (кормитиса) — *кормлюся* (Бер. Лекс., 1627, 32); *вóнтпи(т)* (119) — *вонтплю* (73); *соýдитѐ* (ПЄ, 1556—1561, 378 зв.) — *соужоý* (378); *брѣди(ш)* (Бер. Лекс., 1627, 11) — *брѣджу* (11); (шкодити) — *шкóджу* (18); *приплоди́ти* (83) — *спложéнов* (67); (поразити) — *пóраженый* (ПЄ, 1556—1561, 30); (ѣздити) — *єджду* (Уж., 39); *ис'коусúшь* (ПЄ, 1556—1561, 28) — *искоýшєны* (26, 27 зв.); *нóсити* (27) — *подношѝ* (Бер. Лекс., 1627,

12); *въскрси́ль* (ПЄ, 1556—1561, 368) — *въскршоу* (369 зв.); *кр(с)-ти́ть* (27) — *крщоу* (26 зв.), *крєщєнь* (26); *гощу* (Бер. Лекс., 1627, 16); (плескати) — *плєщу́* (82); (гвалтити) — *гва́лчу* (70), (колотити) — *колочу* (80) та ін.

5) чергування /б/ > /бл/, /п/ > /пл/, /д/ > /ж/, /жд/, /т/ > /ч/ у 1-ій ос. одн. перед суфіксом $\frac{\text{-у, -ю-/-ю-, -а-/-ѣ-}}{\text{-и-}}$: (скорбѣти) — *скорблю* (Бер. Лекс., 1627, 115); *тєрпѣти* (Слово, XVII, 144) — *тръплю* (Бер. Лекс., 1627, 132), *тєрплю* (122); *видѣти* (ПЄ, 1556—1561, 247, В., 42, Бер. Лекс., 1627, 15) — *ви́жду, вижу* (15); (летѣти) — *лечу́* (1627, 80) та ін.

6) чергування /г/ > /ж/ в особових формах дієслова *бѣгти* перед суфіксом $\frac{\text{-у/-а-}}{\text{-и-}}$/*ф*-, пор.: *отбѣгли* (В., к. XVI, 62) — *бѣжит* (42).

§ 120. Система морфонологічних і морфологічних явищ у сучасному дієслові. У сучасному дієслові відобразились як колишні морфонологічні процеси, що давно вже перестали діяти і представлені існуванням варіантів кореневих морфем у різних формах дієслова, так і давні, але й зараз регулярно здійснювані чергування фонем при творенні дієслівних форм.

До першого типу належать варіанти кореневих морфем дієслів I—II класів: *плес-/плет-, вес-/вед-, і-/-ід-/іш-, ги-/жен-, сл-/шл-, їх-/їд-, бр-/бер-, др-/дер-, сіс-/сяд-, тер-/тр-*. Від праслов'янського періоду у вживанні варіантів цих кореневих морфем сталися певні зміни. Деякі з варіантів під впливом граматичної аналогії частково або й повністю утратилися, принаймні в літературній мові, пор.: вживання пари типу *дер-ти/дер-у* поряд із старим співвідношенням *др-а-ти/дер-у*, витіснення співвідношенням *жер ти/жер-у* колишнього *žьrati/žьrǫ*, заміна сучасним співвідношенням *зв-а-ти/зв-у* більш раннього *зв-а-ти/зов-у* і под.

Другий тип, власне морфонологічний, також є продовженням давніх, ще праслов'янських морфонологічних процесів, які, проте, у різний час зазнали певних змін.

Незмінним залишилося чергування приголосних у дієсловах II класу перед суфіксом **-у/-е-** і перед афіксами наказового способу: *в'яз-а-ти — в'яж-у — в'яж-и, пис-а-ти — пиш-у — пиш-и*.

Відбулося вирівнювання чергування в дієсловах I класу: в усіх особових формах, в тому числі в 1-ій ос. одн. і в 3-ій ос. мн., перед суфіксом основи **-у/-е-** задньоязикові й фарингальна фонеми переходять у шиплячі: *мог-ти — мож-у, мож-е-ш, мож-е, мож-е-мо, мож-е-те, мож-у-ть; пек-ти — печ-у — печ-е-ш, печ-е, печ-е-мо, печ-е-те, печ-у-ть*. Поширення чергування на 1-у ос. одн. і 3-ю ос. мн. відбувалося не раніше XVIII ст. Воно й досі ще не запанувало на всій українській мовній території. Так, у ряді північноукраїнських говірок, сусідніх з білоруськими, відсутня перехідна палаталізація цих приголосних: *запрагу́ (запрегу́), пеку́, магу́, б'ер'егу́ (б'арегу́)*.

Такі ж давні форми дієслів зафіксовані також в карпатських і наддністрянських говорах та в говірках батюків [113].

У 1-й ос. одн. й 3-ій ос. мн. дієслів X класу перед суфіксом основи **-ю** (з походження **-jǫ**) та **-я-** (з походження **-ę**) відбувається чергування губних /б/, /в/, /м/, /п/, /ф/ з /бл/, /вл/, /мл/, /пл/, /фл/: *любити — люблю, люблять; ловити — ловлю, ловлять; ломити — ломлю, ломлять; топити — топлю, топлять; графити — графлю, графлять;* крім того, у 1-ій ос. одн. перед суфіксом основи **-у** відбуваються такі чергування приголосних: /д/ > /дж/, /з/ > /ж/, /с/ > /ш/, /т/ > /ч/: *водити — воджу, справдити — справджу, возити — вожу, носити — ношу, просити — прошу, крутити — кручу, платити — плачу;* якщо корінь кінчається сполученням приголосних /зд/, /ст/, то на їх місці у 1-й ос. одн. виступають сполучення /ждж/, /шч/, /щ/: *їздити — їжджу, мостити — мощу, пустити — пущу.* Тут можна помітити два нових явища: 1) поширення чергування /б/ > /бл/, /в/ > /вл/ та ін. на 3-ю ос. мн.; як пам'ятаємо, в XVII ст. І. Ужевич боровся проти проникнення цього чергування в 3-ю ос. мн., отже, уже тоді воно було представлене в народній мові; 2) узаконене чергування /зд/ > /ждж/, яке проникало в давньоруські пам'ятки тільки спорадично. Щоправда, обидва явища не характерні для всієї мовної української території.

Дуже поширеним в говорах української мови, особливо на південь від умовної лінії Чернівці — Кам'янець-Подільський — Хмельницький — Погребище — Корсунь-Шевченківський —Черкаси — Хорол — Опішня [114], є форми 1-ої ос. одн. в дієсловах X і XII класів з кінцевими приголосними (д'), (т'), (з'), (с'): *ход'ý, тремт'ý, вóз'ý, лáз'ý, нóс'ý, кóс'ý* і под. Отже, 3-я ос. мн. в цьому разі вплинула на форми 1-ої ос. одн.

У частині північних і південно-західних говорів [115] у 1-ій ос. одн. дієслів X і XI класів після губних приголосних не розвивається епентетичний (**л**). Замість цього можливі такі чергування: /б/ > /бj/, /в/ > /вj/, /п/ — /пj/, /м/ > /мн'/, напр.: *л'убjý, ловjý, спjý, ломн'ý* і под. Локальним явищем, засвідченим лише в деяких карпатських говірках і спорадично в північних говорах, є чергування /б/ > /б'/, /п/ > /п'/, /м/ > /м'/: *роб'ý, сп'у, лом'ý.*

Найпоширенішим відхиленням від літературних норм є чергування /д/ > /ж/ (замість /д/ > /дж/ у дієсловах X і XII класів. Здебільшого обидві форми вживаються в говорах паралельно: *ходжý, буджý, сиджý,* і *хожý, бужý, сижý.* Проте в ряді центральних середньонаддніпрянських та в західній частині північних і південно-західних говорів переважають форми з /дж/, а в східно- і середньополіських та в північній частині середньонаддніпрянських — форми з /ж/.

---

[113] *Марчук Н. Й.* Форми 1-ої особи однини дієслів теперішнього часу в українських говорах.— В кн.: Українська діалектологія і ономастика. К., 1964, с. 93.

[114] *Марчук Н. Й.* Зазнач. праця, с. 89.

[115] Там же, с. 91.

ПРИСЛІВНИК

Прислівники — клас незмінних повнозначних слів, що виражають ознаку дії, стану чи іншої ознаки. Головна їх граматична прикмета — незмінність.

§ 121. Виникнення класу прислівників. Дослідники відзначають, що вже в праіндоєвропейській мові були й незмінні слова, в тому числі й прислівники. Окремі з цих слів мають вигляд застиглих імен, що первісно змінювались, але багато їх не ототожнюються з жодною з відомих форм відміни і є лексемами, яким, очевидно, ніколи не була властива словозміна [1]. Г. Пауль висловив цікаву думку про те, що найдавніші прислівники розвинулись із імен ще до часу творення флексій, внаслідок чого адвербіалізувалася не відмінкова форма, а чиста форма імені [2].

В індоєвропейських мовах збереглися лише поодинокі прислівники такого типу; напр., праіндоєвропейський *$k^{W}u$ зберігся в авест. kū «де», алб. ku «де» та з додатковим словотворчим елементом, зокрема *-dh-, в авест. ku-dā, д.-інд. kuha (< *kú-dha), прасл. kъ-de, умбр. pu-fe (лат. ubī) «де», лит. kur «де» та ін.

Граматична система праіндоєвропейської мови сприяла адвербіалізації різних іменних форм, адже в ній «кожне слово має ту форму, якої вимагає зміст, а не форму, залежну від іншого слова в реченні», в ній «не було «керування» одного слова іншим...; незалежність слова є основний принцип, що визначає структуру індоєвропейського речення» [3]. Отже, прилягання було суттєвою рисою синтаксису праіндоєвропейської мови. Навіть «прикметник не творив словосполуки з іменником, який він означував; він тільки прилягав до нього» [4].

[1] Див.: *Мейе А.* Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.— Л., 1938, с. 208—209.

[2] Див.: *Пауль Г.* Принципы истории языка. М., 1960, с. 432.

[3] *Мейе А.* Зазнач. праця, с. 362—363.

[4] Там же, с. 363.

За таких умов відмінкові форми слів, що часто вживались в ролі означень та обставин, стали усвідомлюватись як окремі граматичні одиниці, тому не підлягали пізнішим морфологічним змінам, зокрема дії різних аналогій в межах відмін.

Усупереч поширеній думці про те, що певні граматичні форми виходять із ужитку (відмирають) і в окремих випадках залишаються як прислівники, О. Белич слушно твердить, що насправді відбувається протилежний процес: та чи інша форма зберігається в мові як прислівник через те, що вона була прислівниковою ще в час функціонування певної форми відміни і завдяки цьому збереглася, незважаючи на те, що з системи мови така форма зникла [5].

В окремих індоєвропейських мовах зустрічаються прислівники, що походять від усіх відмінкових форм імен, напр., наз. — ст.-інд. prathamám «вперше», dvitī́yam «вдруге», гр. πρῶτον, δεύτερον, лат. primum, secundum, гот. frumist, ст.-сл. *прьвоѥ*; знах. іменників — ст.-інд. sāyá-m «ввечері», ст.-сл. *дьнь сь* «сьогодні» та прикметників (середн. р.), які були ще дуже пов'язані з іменниками — гр. ἡδὺ γελᾶν «солодко сміятися», лат. magnum clamare, ст.-сл. плакати сѧ *горько;* зрідка — род.— гр. νυκτός, ст.-лат. nox (< *noctes чи *ncctos), гот. nahts «вночі», ст.-сл. *вьчєра* (< прасл. *večera); орудн.— ст.-інд. divā «вдень», ст.-сл. *нощьнъ* «вночі»; місц.— ст.-інд. pragē «рано-вранці», гр. οἴκοι «дома», ст.-сл. *горѣ* «вверху, нагорі», *льгъцѣ* «легко» та ін. [6]

А. Мейе справедливо зауважує, що такого типу прислівників дуже багато в кожній окремій мові, але надто мало однакових у різних мовах, щоб їх можна було виводити з індоєвропейської прамови [7]. Мабуть, причиною цього є те, що в різних індоєвропейських діалектах тенденцію до адвербіалізації виявляли відмінкові форми неоднакових лексичних одиниць. Чимало індоєвропейських давніх прислівників (як безфлексійних, так і утворень, що в них можна вбачати сліди відмінкових закінчень) перейшли в індоєвропейських мовах у розряд так званих первинних прийменників.

СИСТЕМА ПРИСЛІВНИКІВ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Виходячи з матеріалу найдавніших слов'янських пам'яток і з фактів сучасних слов'янських мов, можна твердити, що спільнослов'янська мова мала в своїй структурі сформований клас прислівників, різноманітних за походженням і значенням.

§ 122. Відзайменникові прислівники. Виразну групу становили прислівники із займенниковими коренями. За зразком успадкованого від індоєвропейського періоду прислівника місця къde утворено новіші з часткою-суфіксом -de: onъde «там, онде», sьde «тут»,

[5] Див.: *Белић А.* Историја српскохрватског језика, књ. 1. Речи са деклинацијом, Друго издање. Београд, 1965, с. 248—249.

[6] Див.: *Brugmann K.* Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Strassburg, 1904, S. 449—454.

[7] Див.: *Мейе А.* Зазнач. праця, с. 209.

*ovъde «там ось», in(ъ)de та ін. Мабуть, у діалектах праслов'янської мови, на основі яких сформувалася південнослов'янська група мов, вживалися й форми типу kъdě (ě < ē або аналогія до форм типу kǫdě; пор. с.-х. gdje, діал. gdi).

Меншу одноманітність виявляють прислівники на означення напрямку руху. Тут виділяється група однотипних прислівників, утворених поєднанням займенникових коренів і частки-суфікса -mo : kamo «куди», sěmo «сюди», tamo «туди» та ін. У займенниковій частині можна вбачати форму називного-знахідного множини середнього роду [8]; формант -m- успадкований від індоєвропейської прамови [9].

Група прислівників, що вказують на напрямок руху з займенниковими коренями k-, t- та ін. і з суфіксальним елементом -ǫd-, який зіставляють, напр., із лат. unde «звідки», inde «звідти» і ст.-прус. прислівниками на -endau (is-quendau «звідки»), виявляє різноманітність у кінцевому елементі, в якому слід шукати відмінкові закінчення. Мабуть, найбільш поширеними в праслов'янських діалектах були прислівники з кінцевим **-a** типу kǫda (застигла флексія **-ō** праіндоєвропейського орудного відмінка однини **-o**-основ, пор. укр. паралель *кудою, тудою, сюдою)* та **-y** типу kǫdy, tǫdy (застигла форма слов'янського орудного множини **-o**-основ, пор. укр. *куди,* блр. і рос. діал. *куды,* рос. й укр. діал. *куда,* ч. kudy, п. kędy, с.-х. *куда).* Можливо, не в усіх праслов'янських діалектах вживано утворення типу kǫdu (-u — застигла форма місцевого відмінка однини -ŭ- основ) та kǫdě (**-ě** — застигла форма місцевого однини **-o-** основ, пор. ст.-сл. *кѫдоу, кѫдѣ,* блг. *къде,* мак. *каде,* с.-х. діал. kudu, kude, kudije, kudi).

Зазначена група прислівників могла вживатись і з прийменником ot(ъ) : ot(ъ)kǫda, -y, -u, -ě, ot(ъ)tǫda, -y, -u, -ě та ін.

Від займенникових основ ko-, to- та ін. утворено було й прислівники часу. Тут, з одного боку, реконструюється kog(ъ)da, tog(ъ)da та ін., з другого — kъg(ъ)da, tъg(ъ)da [10]. Щодо походження -g(ъ)da висловлено кілька думок. Більшість дослідників пов'язує його виникнення з іменником godъ «час» [11] в застиглій праіндоєвропейській формі орудного відмінка **-ō** > **-a** — goda з редукцією **o** (тобто ko-goda > kog(ъ)da) або родового відмінка — ko-g(o)da чи скорочення

---

[8] Див.: *Jelitte H.* Studien zum Adverbium und zur adverbialen Bestimmung im Altkirchenslavischen. Eine morphologisch-syntaktische Untersuchung. Meisenheim am Glan, 1961, S. 116.

[9] Там же, с. 115.

[10] Форми з -o- вважаються за давніші, бо від займенника je- засвідчено тільки *ѥгда,* пор.: vьseg(ъ)da, а з **-ъ-** виникли при недбалому й швидкому мовленні або під впливом kъde, kъto. Вони являють праіндоєвропейський тип (пор. лат. архаїчне quōm «коли (спол.)», умбр. enom «тоді» тощо). Див.: *Мейе А.* Общеславянский язык, с. 376.

[11] Перегляд та аналіз їх див.: *Jelitte H.* Зазнач. праця, с. 118—122; *Kopečný F.* Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena, sv. 1. Předložky. Koncové partikule. Praha, 1973, S. 312—313. Це б підтверджувалось утворенням kъjьžьdo (чергування god-/žьd-, пор. *ждати* й *годити*).

*kogo goda. В праслов'янських діалектах вживались, очевидно, і прислівники типу kъg(ъ)dy, kъg(ъ)dě (раніші kog(ъ)dy, kog(ъ)dě; кінцеві **-y, -ě** пояснюються, як і в kǫdy, kǫdě). У праслов'янській мові був представлений також тип kъda, kъdy (раніші *koda, *kody) як продовження праіндоєвропейської структури — лит. kadà «коли», ст.-прус. kaden, kadden «тоді як, коли», ст.-інд. kadá́ «коли» тощо.

Праслов'янські прислівники міри творились від займенникових основ je-, ko-, to- за допомогою суфікса -l-, після якого виступають **-ъ, -i, -ě, -ьmi, -ьma**: jelь, jelě, jelьmi, jelьma «наскільки, скільки», kolь, koli, kolě, kolьmi, kolьma «скільки, наскільки», tolь, toli, tolьmi, tolьma «стільки». Суфіксальна частина їх зіставляється з праіндоєвропейською часткою, пор. лат. qu*ā*lis «який», t*ā*lis «такий, настільки великий», гр. πηλίκος «наскільки великий», лит. kõ*liai*, kõ*l* «як довго, поки». Форми на -lь, -li, -lьmi, -lьma відбивають відповідні флексії **-i-** основ, а з **-ě** з'явились під впливом форм на **-ě** відзайменникових прислівників інших груп та прислівників типу dobrě [12]. Прислівник koli мав і часове значення. Поєднані з прийменниками, зазначені прислівники вказували й на час: dokoli, dokolě «доки», ot(ъ)toli, ot(ъ)tolě «з того часу, після того; звідти», doneli «доки», ot(ъ)neli «відколи» тощо.

За допомогою частки ni- творились прислівники заперечні, напр.: nikъg(ъ)da, nikъde тощо; з часткою ně- — неозначені, напр.: někъg(ъ)da «колись», někъde «десь».

У праслов'янському tu, tuto «тут, там», безсумнівно, наявний займенниковий корінь t-, однак кінцевий -u не має задовільного пояснення (можливо, він такого ж походження, як у типу kǫd-u «куди»).

§ 123. Відприкметникові прислівники. У праслов'янській мові тривав процес адвербіалізації іменних частин мови, завдяки чому склад прислівників поповнювався.

Особливо виразною з цього погляду є адвербіалізація форм називного — знахідного відмінка однини якісних і кількісних прикметників середнього роду: veselo, mъnogo, gorьko, malo, ticho, tun'e «дешево» та ін., в тому числі й koliko, seliko, tako, sice та ін. Перехід у прислівники таких прикметників розпочався дуже давно — ще тоді, коли форма середнього роду могла мати й значення абстрактного іменника [13]. У слов'янських мовах, зокрема в українській, і досі зберігаються подібні іменники, напр.: *добро, зло, тепло, світло, право,* діал. *рано* «ранок» та ін.

Адвербіалізації підлягли й форми називного — знахідного однини прикметників середнього роду у вищому ступені порівняння, напр.: vyše, niže, *perdje «раніше», *soldje «солодше», mьn'e «менше» та ін. Сюди ж, можливо, відноситься і *poslědje, ст.-сл. *послѣжде* «потім». У прислівнику protivǫ «проти» відзначається адвербіалізована форма знахідного відмінка жіночого роду.

---

[12] Див.: *Jelitte H.* Зазнач. праця, с. 129—131.
[13] Див.: *Белић А.* Зазнач. праця, с. 249.

Форму місцевого відмінка однини прикметників убачає більшість дослідників у слов'янських прислівниках на **-ě** [14], досить повно представлених у старослов'янських текстах: dobrě, zъlě, tęžьcě і под. А. Мейє твердить, що місцевий відмінок не міг дати прислівників способу дії, тому припускає, що в таких словах, очевидно, частково зберігається праіндоєвропейська форма орудного відмінка **-o-** основ — ***-o**/***-ē**, пор. лат. uērō, uērē «справді» [15].

Можливо, первісні прислівники цього типу справді були такого походження, а пізніше «переусвідомлені» як локативні. Їм відповідають литовські прислівники на **-ai**.

Безсумнівні адвербіалізовані форми орудного множини **-o-** основ являють собою відприкметникові прислівники на **-y**, особливо від основ на -ьsk-: pаky, maly, slověnьsky тощо.

Застиглі форми знахідного відмінка однини **-ŭ-**, **-o-** та **-i-** основ дослідники вбачають у слов'янських прислівниках на **-ъ**, **-ь** [16]: blizъ, nizъ, proč̀ь, opęt̀ь, vъspęt̀ь, tajь, osobь, udobь, očivistь та ін. Вихідним їх пунктом були предикативні прикметники [17]. Уже найдавніші слов'янські пам'ятки засвідчують значну групу прислівників на **-ь** — *бѣздобь* «невчасно», *оудобь* «легко», *опѧть* «знову, назад», *особь* «окремо, осібно», *послѣдь* «потім», *стрѣмоглавь* «стрімголов, вниз головою» та ін. [18], причому і з прийменниками *из, от(ъ)* — *измладь* «змолоду», *изрѧдь* «винятково», *отврьнь* «навпаки» [19]. Це свідчить про те, що вже в цей час вони сприймались переважно як прислівники, адже зазначені прийменники вимагали родового відмінка.

О. Лескін пише, що про деякі прислівники на **-ь**, зокрема *свободь, соугоубь,* іноді важко сказати, чи йдеться про прислівники, чи про незмінні прикметники [20], що вживані як прикметники незмінної форми на **-ь**, напр.: *свободь* «вільний», *различь* «різний», *исполънь* «повний», *соугоубь* «подвійний», *прѣпрость* «простий» за походженням можуть бути прикметниковими основами на **-i-**, але можуть бути також іменниковими [21].

---

[14] Див.: *Vondrák W.* Vergleichende slavische Grammatik, 2, B., Göttingen, 1928, S. 331.

[15] Див.: *Мейе А.* Общеславянский язык, с. 327, 378.

[16] Пор.: *Лескин А.* Грамматика старославянского языка. М., 1890, с. 96—97.

[17] Див.: *Jahn J.* Slovanské adverbium. Praha, 1966, s. 84.

[18] Див.: *Jelitte H.* Зазнач. праця, с. 102—105.

[19] Там же.

[20] Див.: *Лескин А.* Зазнач. праця, с. 97.

[21] Див.: *Лескин А.* Зазнач. праця, с. 74. На наш погляд, такі старослов'янські пари, як *близъ* і *близь* «близько», *плънъ* «повний» і *исплънь*, *гладъ* «голод» і *гладь* «від голоду» (пор. й укр., рос. *впроголодь*), *правъ* «прямий» та *правь* «правдиво, правильно», *свобода* «воля, свобода» і *свободь* та ін., спонукають до думки про те, що прислівники на **-ь** цього типу, корені яких тепер співвідносяться з прикметниками, були первісно абстрактними іменами (пор. *лють*), а відіменникові утворення цього типу (на **-ь**) були іменами-прикметниками **-i-** основ, пізніше увиразнені суфіксами, зокрема **-н-** (*голодь-нъ*, *свободь-нъ*).

Деякі відприкметникові прислівники є адвербіалізованими формами орудного відмінка множини -i- основ: velьmi «дуже багато», пор. ще ст.-сл. *больми, большьми* «більше», *меньшьми* «менше».

У категорію прислівників переходили сполуки прийменників з відмінковими формами нечленних прикметників, напр., jьz davьna «здавна» (род. відм.), po malu (дав. відм.), vъskorě «незабаром» (місц. відм.) та ін.

§ 124. Відіменникові прислівники. Чимала кількість прислівників виникла в праслов'янський період унаслідок адвербіалізації іменників. Уважається, що в слов'янських мовах відіменникові прислівники є найчастіше застиглими формами однини [22].

Лише в окремих відіменникових прислівниках можна вбачати застиглі праіндоєвропейські відмінкові форми. У прислівнику doma зберігається праіндоєвропейське закінчення *-ō місцевого відмінка іменників -u-основ [23].

Із формою давального відмінка іменників -ŭ- основ звичайно пов'язують прислівники domovi «додому», dolovi «вниз, додолу». Згідно з іншим тлумаченням, тут зберігається праіндоєвропейська форма місцевого відмінка на (-ou-)-i, отже, праслов'янська форма була domovь, dolovь [24]. Однак це пояснення викликає справедливе заперечення у зв'язку зі значенням прислівників (Ф., I, 525, 528).

Праслов'янські прислівники vьčera й *si nokti «цієї ночі» (пор. с.-х. *синоћ*, словен. sinoči, д.-р. *синочи*) також кваліфікуються порізному. Їх пояснюють то як форми праіндоєвропейського родового чи родового — аблятива, то як орудного однини [25].

Очевидно, ще в праслов'янський період адвербіалізувались форми знахідного однини іменників на означення частин доби: dьnь «удень», dьnьsь «сьогодні» (буквально dьnь + sь «у день цей»), večerъ «увечері», *noktjь «уночі», jutro «вранці», kopьsь «укінці».

Адвербіалізувались і деякі іменники в формі орудного однини, напр., volejǫ «добровільно», krǫgomь чи krǫgъmь (у північних діалектах), *noktijǫ «вночі», та місцевого однини: vьrchu «вгорі, нагорі», godě «приємно», dolu «внизу» (хоч ст.-сл. пам'ятки фіксують і *долѣ*, що відбиває хитання в відмінюванні слова dolъ), dьne «удень», zimě «взимку», kromě «окремо», jutrě «вранці» та ін.

Напевно, в праслов'янській мові розпочалася також адвербіалізація сполук прийменників з іменниковими формами. напр.: bez *perstani «безперестанку», vъ věkъ, vъ věky «навік, навіки», vъ dьnь, vъ slědъ, vъ tajьně, za jutra «завтра», jьz jutra «зранку».

---

[22] Див.: *Jahn J.* Зазнач. праця, с. 31.

[23] Див.: *Meйe A.* Зазнач. праця, с. 332, 379; *Jahn J.* Зазнач. праця, с. 72. Цей прислівник часто інтерпретували і як форму родового -o- основ. Однак тепер більшість дослідників іменник domъ справедливо відносять до -u- основ. Пояснення форми doma як форми родового відмінка неспроможне і з погляду синтаксису слов'янських мов.

[24] Див.: *Jahn J.* Зазнач. праця, с. 73.

[25] Там же.

§ 125. Відчислівникові та інші прислівники. Адвербіалізувалися форми порядкових числівників, напр.: to pьrvo «тільки що, тепер», vъtoroje «вдруге» та ін.

Прислівникові мультиплікативи у праслов'янській мові, мабуть, творились від числівникових основ, поєднаних із формою пасивного дієприкметника від iti — *it-ъ, ускладненою суф. -j-(ь), пор. ст.-сл. *дъвашти* «двічі», *тришти* «тричі» (форми на **-шьди** — *двашьди, тришьди* — можна пояснювати як паралельні, утворені від ітеративної основи **ход-** або прирівняні за аналогією форми **-шти** до **-шьд-**ъ), ст.-сл. *дъвоищи,* д.-р. *дъвоичи, триичи* та ін., ст.-п. dwójcy, ст.-слвц. dvojic.

Прислівники vъпъ «зовні, надвір», vъпě «зовні» нагадують застиглі відмінкові форми **-о-**основ, однак слова vъпъ у ролі імені в слов'янських мовах не засвідчено (Ф., I, 348).

Праслов'янський прислівник mimo утворено від дієслова mi-jati, mi-nǫti за допомогою суф. -mo (Ф., II, 622).

Не співвідносяться з жодним з описаних типів праслов'янські прислівники davě «недавно», (j)ešče, (j)u(že), nyně, *olni «торік», але вони мають праіндоєвропейські корені (див.: Sk., I, 783—784, 786; Ф., I, 480; II, 30, 516; IV, 151—152; III, 91).

СИСТЕМА ПРИСЛІВНИКІВ ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ

Основні праслов'янські структурні типи прислівників функціонували і в давньоруській мові.

§ 126. Відзайменникові прислівники. Найуживанішими відзайменниковими прислівниками місця (переважно при статичних дієсловах) були *къде (къдѣ)* «де, куди», *инъде (инъдѣ)* «в іншому місці», *онъде (онъдѣ)* «онде, отам», *сьде (сьдѣ)* «тут», *вьсьде (вьсьдѣ)* «всюди, скрізь» (форми на **-ѣ**, мабуть, є наслідком впливу старослов'янської мови): *къде* ли съкрыю (Усп. зб., XII—XIII, 45), иже *инъде* скажемъ (43), нъ ѡже *индѣ* налѣзоуть то заплатить (ПР, сп. 1282, 130), да его корми(м) *сдѣ* (ЛЛ, 274), мы *сде* стоимы (311), сыи *вьсьде* (Усп. зб., XII—XIII, 148), *онъде* бо пишетьсѧ о хлѣбѣ, а сьде пишетьсѧ о аплѣхъ (Ср., XI, II, 673), вѣмы. ꙗко *ѡнъдѣ* Бъ с чловки пребываѣть (ЛЛ, 108), пор. ще: *ѡвдѣ* боле, а *индѣ* мне (Ср., сп. XIV ст., II, 595).

Здебільшого при дієсловах руху виступали прислівники *камо* «в яке місце, куди», *инамо* «в інше місце», *овамо* «туди ось», *онамо* «он туди, отам», *тамо* «туди, там», *сѣмо* «сюди», *всюдуамо* «всюди, скрізь»: а ты хочешь ити *инамо* а свою землю оставивъ (ЛІ, 678), то *камо* имамъ... приити (Усп. зб., XII—XIII, 45), обращахоуть имъ *сѣмо* и *овамо* (63), и гладить *сѣмо* и *онамо*. ꙗко бѣшенъ (ЛЛ, 108), а *ѡнамо* жены нашѣ възмуть (311), но поиди *сѣмо* ко мнѣ. а *тамо* нарѧди Новгородци; и к ротнико(м) сѧ сли. и в Рязань и *всямо* (ЛІ, 347).

Прислівники *куда/куды (кудѣ), инуда/инуды* «иньшим місцем», *сюда/сюды, туда/туды, вьсюда/вьсюды (вьсюду)* також вживалися

переважно при дієсловах руху, напр.: *коуды* бы переѣхати (ЛІ, 637), *коуда* бы имь выѣхати (669), повелѣ *тоуда* иде же самъ (Усп. зб., XII—XIII, 95), *туда* бо сѣдѧть Кривичи (ЛЛ, 10), *вьсюду* рищеть (Ср., I, 474).

Зазначені прислівники виступають і в поєднанні з прийменником *от(ъ)*: *ѡ(т)куду* єсть пошла руска земля (ЛЛ, 1), воротиса *ѡ(т)туда* (316), *А ѡ(т)туды* мало поидучи (ХД, 1106—1108, сп. XV, 14), посланъ ко мнѣ *ѡ(т)сюда* (ЛЛ, 254), идсть рать на на силна *ѡ(т)всюду* (426).

Окремі прислівники зазначеного типу в сполученні з прийменником *до* набували часового значення: и не *дотуда* ста злоба ихъ. но паче... подвигоша(с) (ЛІ, 510), ѡ(т) оуны вьрьсты *до сьде* (Усп. зб., XII—XIII, 125).

Функціонували в давньоруській мові такі відзайменникові прислівники часу праслов'янського походження: *когда (къгда)* «коли», *иногда (инъгда)/иногды* «іншого разу», *овогда (овъгда)* «іноді», *онога/оногды* «того разу, тоді» (зі вказівкою на віддаленість), *тогда/тъгда (тогды)* «тоді», *вьсегда/вьсегды* «завжди, завсігди»: а такого ти поути *иногда* не боудеть (ЛІ, 677), *къгда* дрѣвани бози змию оуморѧть (Усп. зб., XII—XIII, 105), начать *ѡ(т)толѣ* бранити емоу. *овогда* ласкою *овогда* же грозою (77), а *ѡно[гды]* мнѣ цѣловавше кр(с)ь (ЛЛ, 259; *онога* — в ін. сп.), и *тъгда* съказаша емѹ (Усп. зб., XII—XIII, 55), бѣ же *тогды* днь недѣлныи (ЛЛ, 338), и молвѧше *всегда* Ѽрополку Свѣнгелдъ (ЛІ, 62), у него *всегды* дома радость (ДЗ, XII, сп. XVII, 47) [26].

Безприйменникові праслов'янські прислівники міри в оригінальних давньоруських пам'ятках виступають нечасто: *єльма* «наскільки, якою мірою», *толь/тольми, тольма* «настільки, такою мірою», *вьсьма* «зовсім»: что *тольми* въпиєши къ мнѣ (Усп. зб., XII—XIII, 65), иныи бо кнѧзь не входилъ бѣ в землю Лядьскоу *толь* глоубоко. проче Володимера Великаго (ЛІ, 758), не въздержаеми... *весьма* (ЛЛ, 15).

Часове значення виступає в прислівниках *коли, доколѣ* «доки, до яких пір», *доселѣ* «досі, до цього часу»; а *коли* ны велишь к собѣ прити (ЛІ, 341), *коли* боудеть стхъ Маковѣи (680), глющь ми. *доколѣ* въ плъти хотѧи жити (Усп. зб., XII—XIII, 173), Суть кости єго и *доселѣ* (ЛЛ, 204). Значення місця має *дотолѣ* «до того місця»: вы бы есте мнѣ повѣдалѣ дома же *дотолѣ* ити (ЛІ, 654).

Прислівники з прийменником *от(ъ)* поруч із значенням часу, особливо *от(ъ)толѣ*, набули й значення місця — *от(ъ)селѣ* «з цього часу, з цього місця, звідси», *от(ъ)толѣ* «з того часу, звідти», *от(ъ)онолѣ* «ось звідти»: молю ти сѧ оче... *о(т)селѣ* не могоу пребывати вь келии (Усп. зб., XII—XIII, 100), *отъселѣ* на предълежащеє слово възвратимъ сѧ (86), и *ѡ(т)толѣ* оутвьрди сѧ таковыи праздь-

[26] Пор. ще: и тыѭ не *повсегда*, нъ дважды не(д)лею (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 390).

никъ (63), ω(т)толѣ поидоста к Пересопничи (ЛІ, 446), а *ω(т)ωнолѣ* Лѧхове поидоша на Володїмерь (426).

Прислівники способу — *како* «як», *онако* «іншим чином», *тако* «так, також», *сяко* «отак», *вьсяко* й міри — *колико/колько, толико/только, селико/селько* «стільки ось» є адвербіалізованими формами називного — знахідного середнього роду нечленних означених і кількісних займенників: а нынѣча еси в(с)ѣль то *како* ми еси помоглъ (ЛІ, 701), ωна же рекоста *тако* аже *тако* братъ велѣлъ. а *тако* и оучинимъ (331), ωни бо ны *ωнако* оучат(ь). а *ωни* бо ны и *ωнако* (ЛЛ, 26), ωже *сѧко* чиниши надо мною ты ми брать есъ (ЛІ, 900), начьнѥть хотѣти *всѧко* и сѣдѣти (ПР, сп. 1282, 129), *колико* бл҃гости испълненъ бысть (Усп. зб., XII—XIII, 48), но *ѡдиного* дѣда есмы внуци. а *колко* тобѣ до него *только* и мнѣ (ЛІ, 578), послахъ корабль *селько* (ЛЛ, 48) [27].

За допомогою частки *ни-* творилися відповідні заперечні відзайменникові прислівники, напр.: *николиже* всѧду (ЛЛ, 38), бы(с) боурѧ велика. ака же не была *николи* же (ЛІ, 314), не имѣюѧше *ни ω(т)куль* помочи (443), *никоуда* же не може (637), не ходи. ω(т)толѣ *никамо* (345), *никако* же его въсадити въ дыбоу (СГ, сп. 1270—1277, 36) тощо.

Неозначені відзайменникові прислівники творилися звичайно за допомогою частки *нѣ-*, зрідка — частки *-любо: нѣкъѣде* въ градѣ (Усп. зб., XII—XIII, 65), ѭздѧщю томоу *нѣколи* въ нощи (105), изоимаша *нѣколико* дроужины его (ЛІ, 360), не кончати добро(м) с тѣмь племене(м). ни ва(м) ни на(м). *коли любо* (ЛЛ, 317).

Прислівник *ту (тутоть, туто)* вказував на фіксованість дії в якомусь місці й відповідає сучасним «тут, там, сюди, туди»: Мьстиславъ бо не бѣ *тоу* (ЛІ, 692), *тоутоть* ю дати (904), и всихъ кости *тоуто* лежать (913), и приде Дорогобужю. и дожда *тоу* вои своихъ (ЛЛ, 269), стоѭше Изѧславь верхъ Соупоѭ. и *тоу* присла к немоу Володимиръ (ЛІ, 354), а *ту* былъ попинъ ѭкимъ (ДНСК, XII, 61).

Адвербіалізована форма називного — знахідного відмінка займенника середнього роду *чьто* мала значення «чому, чого» та «скільки»: *чьто* стоите зьрѧще (Усп. зб., XII—XIII, 48), Левъ кнѧзь сочт҃е колко погибло воѥ его землѣ людии *што* поимано. избито и *што* ихъ... изъмерло (ЛІ, 895), не оуспѣша *ничто* же (893).

Зрідка адвербіалізованою виступає форма давального відмінка зворотного займенника: мы *собѣ* буде(м) а ты *собѣ* (ЛЛ, 241), частіше — форма місцевого з прийменником *о*: но послѣди идѧху по немъ *особѣ* (ЛІ, 294) «окремо, осібно».

---

[27] Аналогічні до відзайменникових прислівників словотворчі структури мають деякі сполучні слова: посреди гра(д) [а]. *идѣже* торгъ дѣють Корсунѧне (ЛЛ, 111), ко валови *идеже* єсть Надово ωзеро (ЛІ, 325), и ωбѣщася Гюрги. сн҃а поустити емоу. ѭкоже и сотвори (340), *донѥлѣ* же сѧ миръ състоить. молите б҃а за мѧ (Хр., 1130, 33), не поевати. *доколѣ* со Всеволодомь. и с Давыдомъ любо сѧ оуладимъ любо сѧ не оуладимъ (689).

На грунті інших відмінкових форм займенника *чьто* виникло чимало питальних прислівників: *чєму* (дав. відм.), *чєго* (род. відм.) «чому», *почьто* (*по* + знах. відм.) «чому, з якої причини», *начьто* (*на* + знах. відм.) «для чого, нащо»: рекшоу емоу Данило *чему* еси давно не пришелъ (ЛІ, 807), рекуще. *чего* ихъ додержати хочем слѣпити и (ЛЛ, 385), *почто* вы распрѧ имате межи собою (219), и ре(ч) к ни(м) *на что* мѧ єсте привабили (273).

Форма називного — знахідного відмінка середнього роду займенника *вьсь* також адвербіалізувалась, набувши значення «весь час, усе»: до Кесарія Филипповы... *все* подлѣ море ити (ХД, 1106—1108 рр., сп. XV, 42).

У розряд прислівників перейшла форма називного — знахідного відмінка середнього роду займенника *тъ*, підсилена часткою *же (жь)* — *тоже (тожь)* «після того»: и ночь ѡ(т)всюдоу нарѧдивше ѡколо вои. *тоже* лѧзите (ЛЛ, 246).

На час указували також прислівники, що виникли шляхом адвербіалізації відмінкових форм вказівних займенників з прийменником *по* — *посемь* «після цього», *потомь*: *посем* же Левъ ѡ(т)поущенъ бы(с) (ЛІ, 888), *по сихъ* леже съпати (Усп. зб., XII—XIII, 47), первое побѣгоша Поршане. и *пото(м)* Изѧславь Двдвичь (ЛІ, 382).

Привертають до себе увагу адвербіальні сполуки, до складу яких входять прийменники та форми вказівних займенників й іменника *мѣсто* — *до сего мѣста, до сихъ мѣстъ* «досі», до цього часу», *отъ сихъ мѣстъ* «від цього часу» та ін.: [и] єсть ту манастырь стоє Бци. на Болдины(х) горахъ. и *до сего мѣста* (ЛЛ, 193; в ін. сп.— *дни*), мы тѧ *до сихъ мѣстъ*. акы ѡца имѣли по любви (ЛІ, 573), *ѡ(т) того мѣста* створися ємоу [оуродьство] (Ср., II, 247). На грунті таких сполук розвинулись прислівники типу *покамѣсть* (-ъ) «поки»: Дала есми тѣ села... ко святому Василію..., *покамѣсть* и святая обитель сія стоитъ (Ср., 1252—1253, II, 1102).

Адвербіалізація сполуки форм називного — знахідного відмінків займенника й порядкового числівника призвела до появи прислівника *топьрво* «тільки що, тепер»: *топерво* оувидѣхъ ба истиньнаго (ЛЛ, 111), то [в] коє врема сбыстьсѧ. и было ли се єсть. єда ли *топерво* хощ[ет]ь быти се (101), вѣверица млада акы *топерво* рожена (ЛІ, 227).

§ 127. Відприкметникові прислівники. Звичайними були в давньоруській мові прислівники, що є адвербіалізованими формами називного — знахідного середнього роду нечленних якісних прикметників. Більшість їх мають застиглу флексію **-о**, бо відповідні прикметники твердих основ були найпоширеніші, напр.: *оузможно* есть (ЛІ, 483), поѣдете *борзо* (639), аже вы *годьно* а ѣдете к нимъ (675), испытати *гораздо* (ЛЛ, 107), плакаса *горко* (ЛІ, 355), *давно* цѣловалъ (542), то єсть *недивьно* (ЛЛ, 238), се не *добро* єсть *мало* городовъ ѡколо Кыєва (ЛІ, 106), буди *доволно* (60), *долго* поживе (305), послати... *достоино* (ЛЛ, 254), бы(с) *жалостно* зрѣти (ЛІ, 899), течеть *красно* (ХД, 1106—1108, сп. XV, 23), *крѣпко* борющаса (ЛІ, 642),

легъко ходѧ (ЛЛ, 64), было не *лѣпо* (ЛІ, 654), и єсть ми *любо* (ЛЛ, 110), наломи єму ногу *мало* (135), не *мило* бѧшеть (ЛІ, 646), *много* постогна (653), будеть *мирно* живуще (ЛЛ, 161), поставиша емоу шатеръ. *собно* (ЛІ, 372), *право* ти молвлю (512), бѣ видѣти *страшно* (220), заплатить *сугубо* (ЛЛ, 50), рано *встанѣте* (246), несуть *розно* (256), бы(с) *тепло* и стече снѣгъ (ЛІ, 672), идуть *тихо* (832), *часто* воєвати (653) та багато ін. Адвербіалізувались й окремі дієприкметники: оуюзвенъ *невидимо* (ЛЛ, 214—215).

Віддієприкметникові прислівники на **-е** — це переважно застиглі форми називного — знахідного відмінка вищого ступеня нечленних прикметників середнього роду, бо якісних прикметників м'якої групи було зовсім небагато, напр.: се ми есть *ближе* к тому поиду *переже* (ЛІ, 400), хочеть *боле* насытитиса (ЛЛ, 266), не могоу ити *дале* ѡ(т) Днѣпра. (ЛІ, 654), и *лѣпше* будемъ (ЛЛ, 254), *лѣпле* сѧ нимъ оулади (ЛІ, 344), *лоуче* ти єсть (СП, XI—XII, 98), соромъ ны будеть *пуще* и смрти (ЛІ, 639), бы(с) мразъ велии горко, ꙗко въсточномоу морю Понетьскомоу ѡкаменитисѧ. р. поприщь, а *глоубле*. л. локо(т), а възвыше. к. локо(т)... (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 21) та ін.

Із праслов'янської мови успадковано прислівник *противу:* а посли *противу* к намъ (ЛІ, 434).

У давньоруських пам'ятках, переважно релігійного змісту, нерідко трапляються прислівники, що за походженням є застиглими формами місцевого відмінка однини нечленних прикметників **-о-**основ, напр.: съказати *довълнѣ* (Усп. зб., XII—XIII, 69), не *зълѣ* оумьроу (82), *горцѣ* мучим (Туров., сп. XIII, 347) і под. У пам'ятках світського змісту подібні прислівники зустрічаються досить рідко. Чи не найчастіше зустрічається в них прислівник *добрѣ* «добре» (очевидно, для розрізнення прислівника і іменника *добро):* оустроилъ дворъ *добрѣ* (ЛІ, 333), *добрѣ* смѧлисѧ (642), *добрѣ* праѭща (706) та ін.

Поширені були в давньоруській мові прислівники способу, що являють собою адвербіалізовану форму орудного відмінка множини чоловічого — середнього роду нечленних прикметників, особливо із суф. **-ьск-**, напр.: бѣ бо умѣѭ *Печенѣжьски* (ЛЛ, 66), рещи... *Давыдскы* (253), иосифь. а *мирьскы* остромиръ (ЄО, 1057, 294), *мужьскы* сотвори (ЛІ, 391), латина же... начаща верещати *свойскы* (ХД, 1106—1108, сп. XV, 63), седмиць, рекше недѣли *нашьскы* (Ср., сп. XV, II, 353), кнѧже. *потьскы*. не можешь перелегѣти (ЛІ, 637; в ін. сп.— птахом), не боудеть *пакы* (693), тоучни *велми* (638) та ін.

Виразну підгрупу в давньоруській мові становили прислівники, що сформувалися внаслідок адвербіалізації конструкцій прийменник + відмінкова форма нечленного прикметника чоловічого — середнього роду однини (окремі — множини), лексикалізації сполук:

1) Прийменники *за, из(ъ), съ* + родовий відмінок: *за тепла* оуидемъ (ЛІ, 444), *издавьна* бо жадааше бесѣдовати (Усп. зб., XII—XIII, 122), стоить... принесенъ *издалеча* (ЛІ, 845), бѣ *издѣтьска*

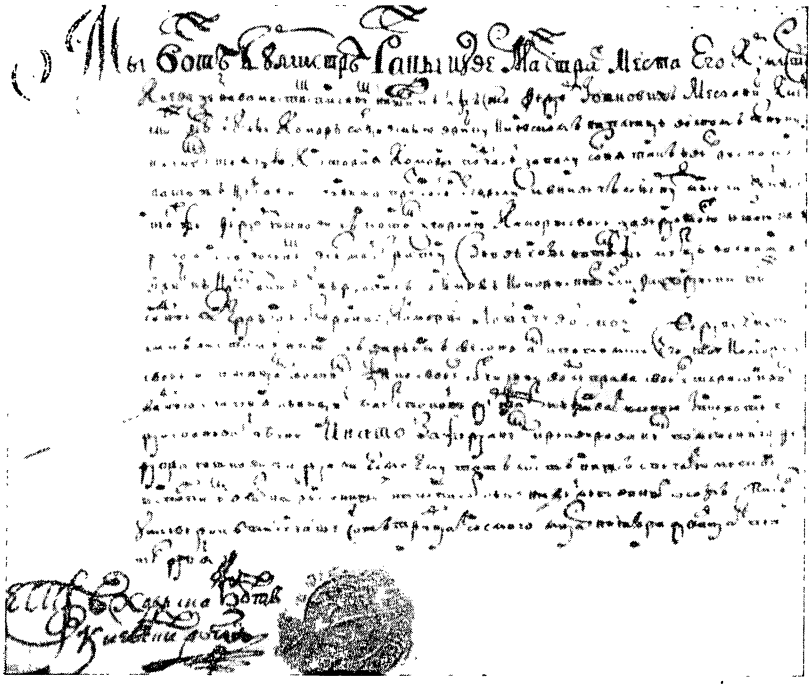

Постанова Київського магістрату. 1638 р.

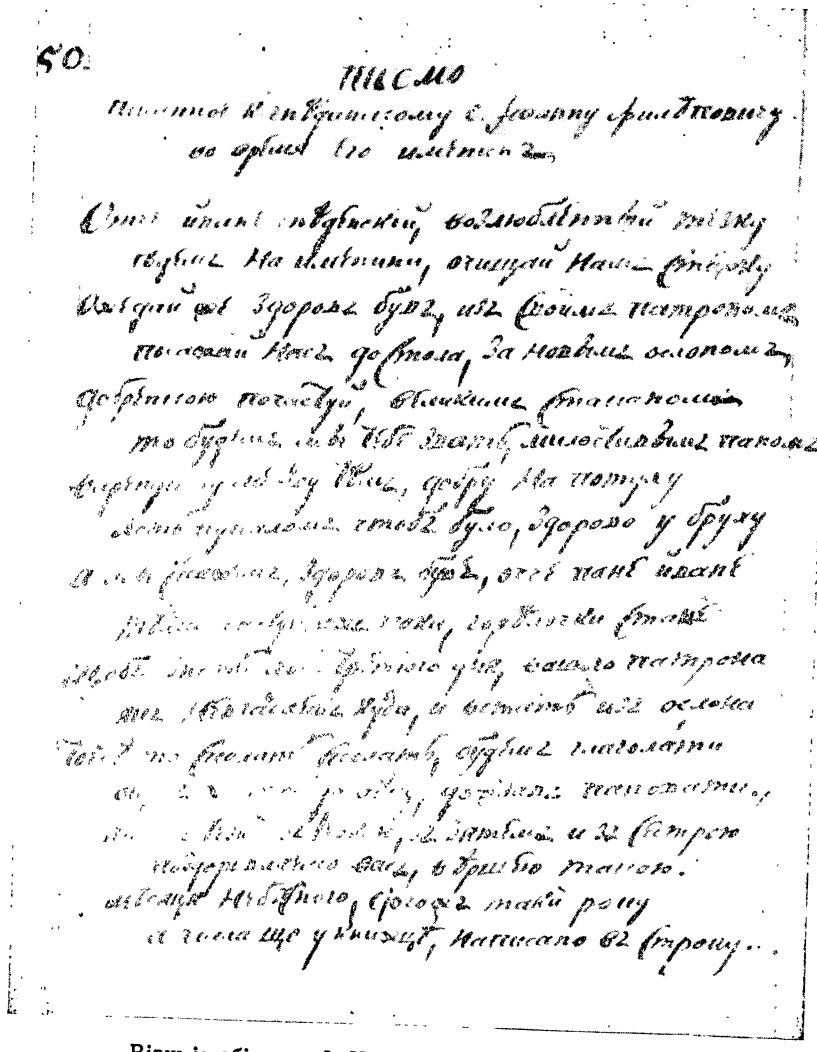

Вірш із збірника І. Некрашевича. Кінець XVIII ст.

[illegible]юбивъ (ЛЛ, 216), придоша *изнова* (ЛІ, 481), Оударити о землю *с* [illegible]*ка* (Ср. І, 452) та ін., пор. ще: *без лѣпа* ѡ немь печаль имѣеши (ЛІ, 354).

2) Прийменники *на, о* + знахідний: оуворити конѧ *направо* (ЛЛ, 317), *на лѣво*... путь есть (ХД, 1106—1108, сп. XV, 59), и *на дробно* иссѣчени бывше (И. Ф., XI, сп. XVI, 465), *ѡпаки* руцѣ съвѧзывахуть (ЛЛ, 44) та ін. [28]

3) Прийменник *по* + давальний відмінок: любѧше дружину *по велику* (ЛЛ, 150), не вокуша... развѣе одиное воды и то же *по скуду* (917), допроводи(м) с куплею и(х) *поздорову* (ЛЛ, 35), а Игорь и Всеволодъ *помалоу* идѧста (ЛІ, 640), въдавъ имъ вьсе *пообилоу* (Усп. зб., XII—XIII, 69), Игоревъ полкъ середѣ. а *по правоу* брата єго Всеволожь. а *по лѣвоу* Стославль (ЛІ, 639), поиде *потиху* ѡжидаю брата (357), *потонку* изрѣ(за)въ. кон(и)ну... исп(е)къ юдаху (ЛЛ, 64) та ін. Спеціальної уваги заслуговують подібні прислівники, похідні від прикметників із суф. **-ьск-**: имѧ емоу въ стѣмъ крещенїи Іѡаннъ, а *по княжьску* Всеволодъ (Ср., І, 1400). Під їх впливом у давньоруській мові з'являються окремі прислівники типу *по своискы: по своискы* рекоуще (ЛІ, 839).

4) Прийменники *въ, на* + місцевий відмінок: *вборзѣ* всѣде на конѣ (ЛЛ, 67), то сии *въскорѣ* разоумѣвъ свою вину падъ (Усп. зб., XII—XIII, 91), Познаєть ли *на долзѣ* оу кого коупивъ (ПР., сп. 1282, 125).

Форми знахідного відмінка середнього роду вищого ступеня порівняння прикметників на означення виміру в сполученні з прийменниками *въ* та *въз* переходили у відповідні прислівники: локоть. к̄. *въдолжѣе* и локо(т). к̄. *въширѣе* и локо(т). і̄. *възвыше* (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 141), есть до самыя рѣки Іордановы *вдале,* яко можетъ доверечи мужь каменемь малымъ (ХД, 1106—1108, сп. XV, 22), *вдалѣе* ѣі. верстъ ѡ(т) града (ЛІ, 526), Всѣмъ же есть подобенъ Іорданъ къ рѣцѣ Сновьстѣй, и вширѣ, и *въ глубле* (ХД, 1106—1108, сп. XV, 22), и бы(с) ѣха в зажитье единою *въздале.* ѡ(т) города (ЛІ, 934), *вьзвыше* юко и на конѣ стоючи рукою досючи (138).

Деякі подібні прислівники є застиглими формами знахідного відмінка множини: А посреди камени того... высѣчена скважня лакти во глубле, а *въ ширѣ* мній пяди кругъ (ХД, 1106—1108, сп. XV, 31), есть *вдалѣ* отсюду 600 врѣстъ (И. Ф., XI, сп. XVI, 172), мечь пяди *в ширѣ* (297—298), въздааху камениемъ и по 40 лакот *в толщѣ* (368). На цю думку наштовхує ст.-сл. *въдал͡я* (**-ѧ** в м'якій групі відповідає д.-р. **-ѣ**): тридєсѧтъ пьпришть *въ дал͡я* отъ манастирѣ (SJStSl, I, 461).

Очевидно, такого ж походження й прислівник *въдлѣ* «в довжину, завдовжки»: Есть же цркви та всямокачана, сажень 30 и впреки

---

[28] Застигла форма знахідного однини середнього роду пасивного дієприкметника теперішнього часу з прийменником *въ* відзначається в давньоруському прислівнику *вълягомо* «пізно звечора, вночі, коли лягають спати»: бы(с) велми вечеръ... и юкоже бы *влѧгомо*... пръстависа (ЛІ, 463).

и *вдлѣ* (ХД, 1106—1108, сп. XV, 16, пор. ст.-сл. *дьлѥ* «довше», рос. *дольше, доле, длина,* с.-х., *дуљи* «довший», с.-х. *дуљина* «довжина», прасл. dъlgъ має формант -gh- та і.-є. корінь del- > dl̥; Sk., I, 453).

Під впливом *вздлѣ* з'явився прислівник *подлѣ* «вдовж» замість закономірного *по дьли:* Тивиріадьское море... *по длѣ* же есть 50 верстъ (ХД, 1106—1108, сп. XV, 49).

§ 128. Відіменникові прислівники. У давньоруській мові певна група іменників у формі називного відмінка однини мала предикативне значення, тобто виступала в ролі слів так званої категорії стану: не по нужи. ти мовлю. ни *бѣда* ми котораѧ (ЛЛ, 255), *жаль* ми бѧшеть на Игорѧ (ЛІ, 645), *ноужа* есть писати все (820), и бы(с) *скорбь* братьи и *тоуга* и *печаль* велыѧ (627) та ін.

Окремий структурний тип утворювали нечисленні адвербіалізовані форми давального відмінка іменників — *горѣ* «вгору, догори», *дьну* «всередину», *долови (доловь* — редукція **-и**) «униз», *домови (домовь* - редукція **-и**) «додому»: поидоша възлѣ рѣку ѡку *горѣ* (ЛЛ, 430), и придоста *дну* в печеру (211), пусти дружину свою *домови* (54), поѣха *домовь* спать (ЛІ, 868), снидохомъ... *доловь* на поля (ХД, 1106—1108, сп. XV, 55), и ринуша(с) к ни(м) *доловъ* (ЛІ, 544).

Адвербіалізувавшись, деякі іменники в формі знахідного відмінка однини (зрідка — і множини) набули функції прислівників місця — *вырхъ* «вверх», *пєрєкъ/пєрєкы* «впоперек», *обаполы/обаполъ* (за аналогією до *об онъ полъ*) «обабіч»; манастыръ... клѣтьски *верхъ* въсперенъ (ХД 1106—1108 ,сп. XV, 13), мѣсто то озданo комарами около и *верхъ* (19), хотѣ же ѣхати полемь *перекъ* (ЛІ, 637), пор. і з прийменником *по:* и ѩко приближисѧ Игорь к полкомъ своимъ. и переѣхаша *поперекъ* (642), и посла изо Вроучего *перекы* к немоу (693), сѣдоста *ѡбаполы* Сновидъ... и Дмитрь (ЛЛ, 260), стрѣлчемъ же *ѡбаполъ* идоущимъ (ЛІ, 813), пор. ще: Се же вы *конець* всему страхъ Бжии имѣите (ЛЛ, 246).

Вживались також адвербіалізовані форми знахідного однини іменників на означення частин доби й зрідка — пір року: *дьньсь* «сьогодні» (тільки в поєднанні *дьнь и ночь* «вдень і вночі» іменник *дьнь* без *сь* виступав у ролі прислівника), *вєчєръ* «увечері, ввечір», *ночь* «вночі», *утро* «вранці, на ранок», *осєнь* «восени» і под.: *дн(с)ь* живи а *оутро* мртви (ЛЛ, 253), но приводѧху *вечеръ* (13), и *ночь* ѡ(т)всюду нарѧдивше ѡколо вои. тоже лѧзите (246), Володарь же не да ему полку. въ дне но *ночь* выступи на нь (ЛІ, 519), *оутро* же повелѣ послати по Печенѣгы (ЛЛ, 128), *ѡсень*. оумре Половечьскыи кнѧзь (ЛЛ, 205) та ін. Такі прислівники виступали і з часткою *-сь,* набуваючи додаткового відтінку — вказували на минулість: *ночьсь* «минулої ночі», *лѣтось* «минулого літа, торік» і под., напр.: а пришла ми вѣсть *ночьсь* ѡже Мстиславъ въ Василевѣ (ЛІ, 547; в ін. сп.— *ночи сеи*).

Давньоруська мова успадкувала з праслов'янської прислівник *синочи,* який фіксується в пам'ятках і в деетимологізованій формі *сыночи* «минулої ночі»: се молвилъ Василко *си ночи.* к Уланови и

[illegible]чи (ЛЛ, 265), Б҃ъ *сыночи* к҃нзѧ поѩлъ, а *сыночи* есмь поѣхалъ [illegible], 464).

Частина прислівників способу, окремі — часу й місця виникли внаслідок адвербіалізації форм орудного відмінка іменників: ведете мѧ *лестью* (ЛІ, 346), Ст҃ослав же *нелюбьемь* рче емоу (676), Ничить трава *жалощами* (СПІ, 18), а ѡружьѩ не снимаите с себе. вборзѣ не розглѧдавше *лѣнощами* (ЛЛ, 246), А кто *пакощами* кѡнь порѣжеть или скотину (ПР, сп. 1282, 13), вѣшающе по вратом вѣнци, павлакы *радощами* (И. Ф., XI, сп. XVI, 336), приде *ночью* Вышегороду (ЛЛ, 132), вои не можахоуть. зрѣима. переити *дн҃емь* до вечера (ЛІ, 637), творѩше праздьникъ вышегородѣ часто приходѧ *лѣтъмь* (Усп. зб., XII—XIII, 68), пѣниѩ *часомь* творѧахоуть (87), и есть мѣсто то оздано все комарами около, и верхъ... яко дворъ камень *кругомъ* (ХД, 1106—1108, сп. XV, 19). Здається, адвербіалізовані форми іменників на означення частин доби та пір року мали в своєму значенні і додаткову вказівку на протяжність у часі.

Серед адвербіалізованих форм місцевого відмінка однини в давньоруській мові були прислівники місця — *вьрху, долу (долѣ* — за аналогією до *горѣ), горѣ, кромѣ* «вбік, збоку, геть, окремо», *низу, дьнѣ* тощо: *долу* ѡчи имѣти. а д҃шю *горѣ* (ЛЛ, 243), и надо всими *горѣ* бѧше. ѩко доуга (ЛІ, 309), стоѩще *долѣ* (171), и ре(ч) Ст҃ославъ *кромѣ* зрѧ (ЛЛ, 71), точенъ и позлащенъ. *днѣ* и внѣ дивлению подобенъ (ЛІ, 846). Аналогічним чином оформились й окремі прислівники часу та способу — *веснѣ, зимѣ, лѣтѣ, ночи, полудьни, полуночи, годѣ, льзѣ:* негодно нынѣ *веснѣ* ити хоче(м) на смерды (ЛЛ, 277), ѣхаша *лѣтѣ* на санехъ (ЛІ, 679), спаньє єсть ѡ(т) б҃а присужено *полуд҃не* (ЛЛ, 247), ѡли *полоуд҃ни* приѣха к ни(м) (ЛІ, 336), и *годѣ* бысть кнѩзю съвѣтъ ѥго (Усп. зб., XII—XIII, 61), и не бѣ *льзѣ* гасити (ЛЛ, 59).

У давньоруській мові функціонувала значна кількість адвербіалізованих сполук прийменників з відмінковими формами іменників та адвербіальних сполук. У зв'язку з розмежуванням їх виникають певні труднощі. Проте в випадках деетимологізації або втрати значення предметності відповідні одиниці можна кваліфікувати як прислівники (напр., *около, надобѣ, заутра* та ін.).

Давньоруські пам'ятки засвідчують адвербіалізацію таких конструкцій:

1) Прийменник *без(ъ)* + родовий відмінок (нечисленні прислівники способу): въ ѥдину бо нощь бы(с) *без вѣсти* (ЛЛ, 175), а часто почитаите. и мнѣ будеть *бе-сорома.* и вамъ будеть добро (246), бѣ бо рать велика *бес перестани* (127), и горять *бесперестани* кандила свята день и нощь (ХД, 1106—1108, сп. XV, 10).

2) Прийменник *въ* + знахідний відмінок (прислівники місця, окремі — часу, способу): ѡ(т)туда поиде *внизъ* (ЛІ, 16), хочете по двине ѥхати. *оу вьрхъ.* или *оу низ* (СГ, 1229, 24), и бѣжаще возлѣ Санъ *оу гору* (ЛІ, 246), и бьѩхоу бо сѧ идоуще *в кругъ* при єзерѣ (ЛІ, 642),

и не бѣ никогоже *вслѣдъ* гонѧщаго (ЛЛ, 145), и что *въ дн҃ь* согрѣшить (ЛЛ, 245), не бѧшеть бо емоу бѣжати *в дн҃ь* и в *нощь* (ЛІ, 650), а бы *въ вѣкы* стоѭло (СГ, сп. 1270—1277, 35), и срѣтоша ны *внезапу* (ЛЛ, 248) «несподівано», пор.: *запа* на нѣ будеть (ПР., сп. 1282, 132) «підозра», Всеволода есми имѣлъ *въ правдоу* брата старишаго (ЛІ, 323) та ін.

3) Прийменник *въ* + місцевий відмінок (окремі прислівники часу, способу, місця): водѧшеть бо ѭ в дн҃ь столпъ ѡблаченъ. а *в нощи* столпъ ѡгненъ (ЛЛ, 285), Володарь же не да ему полку. *въ дне* (ЛІ, 519), избавление створи Г(с)ь. в пѧтокъ *в вечерѣ* (651); и искочи ишатьра *въ ѡторопѣ* (Усп. зб., XII—XIII, 48) «поспішно, нашвидку», но подъкладъ послявъ. и сѣдло *в головахъ* (ЛЛ, 64).

4) Прийменник *до* + родовий відмінок (окремі прислівники способу, міри): и даста емоу пшеницѣ много. и медоу и говѧдъ и ѡвѣць *доволѣ* (ЛІ, 783), а ѭзъ ѡ(т)цю твоему. *досыти* послужилъ (ЛІ, 450), бы миро былъ и *дъ вѣка* (СГ, 1229, 21) «довіку»; пор. ще: издну црк҃ви ѡ(т) верха. и *до долу* и по стѣнам и по столпомъ ковано золотомъ (ЛІ, 581).

5) Прийменник *за* + родовий або знахідний. Сюди відносяться одиничні прислівники — *заутра* > *завтра* «зранку, завтра», *замужь*: ѭко бы(с) *заутра* всѣдше в лодью (66), Мьстиславъ же *заутра*. по не(м) иде Киеву (ЛІ, 534), но приводѧху вечеръ. *завѣтра* приношаху по неи (ЛЛ, 13), пор. аналогічне прикметникове сполучення *за тєпла* «коли тепло»; отдадѧть ю *за моужь* братьѭ (ПР, сп. 1282, 129); пор. ще: [дъчери] аже боудоуть *за моужемъ* (128).

6) Прийменник *из(ъ)* + родовий відмінок (окремі прислівники): да ска[жю] ти. *из начала* (ЛЛ, 87), и вдари на ни(х) *изнезапы* (ЛІ, 526), *Из раньѭ* въставше (Ср., 1280, III, 70), бездьна бо си *изнизоу* скроушашесѧ, ѡна же свыше низъидѧше (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 56), пор. ще: Церкви *исподи* дупляста есть вся (ХД, 1106—1108, сп. XV, 31), *искони* ненавидѭи добра чл҃вка (Усп. зб., XII—XIII, 46), яко *из нощи* заутрыкаше рано, а голова его отягчала питиемь (И. Ф., XI, сп. XVI, 200).

7) Прийменник *на* + знахідний або місцевий (зрідка) відмінок (нечисленні прислівники): мудръ же бѣ, а *наконець* погибе. се же бѣ невѣголосъ. а *наконець* ѡбрѣте сп(с)нье (ЛЛ, 80), и оуби ѭ и когождо ихъ перетенъ *наполъ* поверже (ЛІ, 320), хороуговь его роздра *на полы* (804) «наполи, пополам», *напослѣдокъ* же ѡвь... ѡ(т) ѡбѣтованиѭ испаде (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 149), Аже оударить мечемь, а не оутнеть *на смерть* (ПР, сп. 1282, 125), са(м) творилъ что было. *надобѣ* (ЛЛ, 251), пор. ще: ѡпѧть *на зимоу* ходиша... на Половци (ЛІ, 673).

8) Прийменник *о(об)* + знахідний відмінок (окремі прислівники): и ночь ѡ(т)всюду нарѧдивше *ѡколо* вои тоже лѧзите (ЛЛ, 246) «навколо», поиди кнѧже на конихъ *ѡколо*. стоѭть бо Печенѣзи в

[illegible]розѣ(х) (73) «повз, збоку», Мьстиславъ же *ѡсвѣтъ* заоутра видѣвъ лежачиѣ сѣчены (ЛЛ, 148), Начать же оттолѣ въ позорищи ходити и *обнощь* воспѣвати пустошно и скомрашьство (Хр., 1219, 37).

9) Прийменник *от(ъ)* + родовий відмінок (окремі прислівники): ать ми сѧ добро с ними ѡ*(т)силы* мирити (ЛІ, 378).

10) Прийменник *по* + давальний відмінок: *поистинѣ* прельстилъ ва(с) єсть бѣсъ (ЛЛ, 177), а ѡнѣхъ свободѣ съподобиша. зане же *по неволи* дѣлавъши казнь приѧла єсть (Усп. зб., XII—XIII, 64), пор. ще: *по череда(м)* избьєно (ЛЛ, 251), а заоутра *по зори* повѣсиша (ЛЛ, 268), въ втрии же дн҃ь *по зорямъ*. исполциса (ЛІ, 400) «на світанку».

11) Прийменник *съ* + родовий відмінок: *Съ заранїя* въ пятокъ потопташа поганыя плъкы Половецкыя (СПІ, 10), аще кто не приступить *с утра*. предатиса нам Печенѣгомъ (ЛЛ, 66), звѣзда... въсходѧщи *с вечера* по заходѣ солнечнѣмь (64), и та загорѣса *сверху* (392), даи ми гн҃е Берестии то бы мь (тобто ми.— *В. Н.*) *с полоу* было (ЛІ, 911) «разом».

§ 129. Прислівники на -ь. Значну групу в давньоруській мові складали прислівники способу дії на **-ь**. Багато з них являють собою давно застиглі морфологічно незмінні утворення, що зберігають цю ознаку навіть у поєднанні з прийменниками: *изручь* бодѧхоуса (ЛІ, 811) «врукопаш», Милостивъ *изрядь* (Ср., XIII, I, 1080) «незвичайно», а *лапь* не дойти до тѣхъ мѣстъ, поганыхъ ради (ХД, 1106—1108, сп. XV, 39), кн҃же не *лап* ти велита брата кр(с)ть цѣловати (ЛІ, 542) «безборонно, без перешкод, без пересторoги» (пор. *нелабший* «недобрий», Ж., 513), ступи на верхъ акы ко востоку *лиць* (ЛЛ, 284), а полудне *лиць* написано снятіе (ХД, 1106—1108, сп. XV, 11) «обличчям до», Простираєть... не перекы... но *на подължь* (Ср., 1282, II, 1061), Продасть ли господинъ закоупа *ѡбьль* (ПР, сп. 1282, 130) «зовсім», заступи бо *ѡчивѣсть* ѡ(т) поганы(х) (ЛЛ, 364), не познахъ оклеветающаго *таи* ближьнѧго (Усп. зб., XII—XIII, 66), Оже ли кто, дѣеть, хотя отричался, а *въ таи* не хотѣлъ (Ср., XII, сп. XV, IV, 912), ...*ѡтаи* призва Путшу (ЛЛ, 132), бѣ бо баба ходѧщи и коупѧщи коръмлю. *потаи* въ градѣ Вадньѣ приносѧщи (ЛІ, 837), Днѣпру потещи *вспять* (ЛЛ, 174), идѣте *ѡпять*. ꙗко ѡц҃ї наши сего не приѧли суть (85), ты хощеши *прочь* поити (ЛІ, 458), ѡ(т) въпасти имъ *самохоть* и самоволно (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 72), И мѣсто то есть *подаль* отъ распятія Христова (ХД, 1106—1108, сп. XV, 13), до Кыєва. *нестишь* ѣзди(х) (ЛЛ, 250) «нестиха, швидко», другиѧ аки *странь* поставл(ѧ)юще. и стрѣлѧху в нѧ (ЛЛ, 44) «осторонь», *неудобь* проходно есть (ХД, 1106—1108, сп. XV, 33) та ін.; пор. ще: и не припустѧху ѥго к собѣ, но *ѡсобь* думаху ѡ Двдѣ (ЛЛ, 274), и волнамъ вельѧмъ въставшемъ *засобь* (21—22).

У давньоруській мові спостерігаємо адвербіалізовані форми знахідного та місцевого відмінків (без прийменників і з прийменниками) колишніх предикативних прикметників *пєрєдь, задь, сєрєдь,*

близь: оуже єсмъ повелѣлъ товаромъ поити *переди* (ЛЛ, 259), а продасть... *переди* за конь... (ПР, сп. 1282, 131), а третии полкъ *на переди* же (ЛІ, 639; ін. сп.— *на передѣ*), испросиса ... ѣздѣти *напереди* (652; ін. сп.— *на передѣ*), пор. ще: ходѧщю *напередь* с Половци (ЛЛ, 323; ін. сп.— *напредь, напреди*), и воєводоу мѧхоуть тотъ *напереди* ѭзвень бы(с) (ЛІ, 641), и поустиша вѣжа *назадь* (ЛІ, 673), звѣзды видѣти *середи* дни (655; тут — у ролі прийменника), братъ ти биетъсѧ *назади* (751), *блїзь* живущии (ЛЛ, 10), *близь бо* бѣ пришелъ (239), И ту есть *близь* пещера (ХД, 1106—1108, сп. XV, 4).

Колишня прикметниковість *пєрєдь, близь* виявляється і в адвербіалізованій формі знахідного відм. одн. середнього роду вищого ступеня порівняння — *пєрєже* «раніше», *ближє:* тако же и *переже* было (ЛІ, 305), поиду *переже* (400), *пьреже* на неи не былъ сорома (СГ, 1229, 50), приступилъ бѧше *ближе* к Шюмьску (ЛЛ, 325).

Поруч із цими прислівниками в давньоруській мові поширені були (нерідко синонімічні) адвербіалізовані форми іменників *пєрєдъ, задъ, сєрєдъ (сєрєда),* прикметника *близъ:* ѡ немже *передѣ* сказаѧхомъ (ЛІ, 892), поусти мѧ Черниговоу. *напередъ* (343), кого *на пьрьдъ* вѣсти ко смольньскоу (СГ, 1229, 24), поиде Гюрги *напередъ* с воѣ своими (ЛІ, 376), готовъ боуди *на передѣ* иди (343), и поидоша два *в передѣ* (596), *ѣздѧше напереду* в сторожи(х) (ЛЛ, 395; очевидно під впливом *позаду;* ін. сп.— *напередѣ, напре(д)*), *на передѣ* взѧти. а по томь како бви любо и кнѧзю (СГ, сп. 1270—1277, 36), бѣжати. *назадъ*... сущю Андрѣєви *напредѣ* (ЛЛ, 323), и поиде *назадъ*. на Лвовоу землю (ЛІ, 894), поити чарес волокъ *напередъ*. аще иныи боудеть гость роускыи томоу поити *по заду* (СГ, сп. 1270—1277, 37), а половѣць много есть *назадѣ* (ЛІ, 557), много ли ваши(х) *назадѣ* (563), Игоревъ полкъ *середѣ,* а по правоу... Всеволожь, а по лѣвоу Стославль... (ЛІ, 639), и идоша *на середъ* земли Лядьское (318, тут — у ролі прийменника), Половци. *близъ* на Татинци (652); пор. ще: Есть дуботъ святый у пути *на близу* (ХД, 1106—1108, сп. XV, 34). Своєрідну історію має прислівник із цієї групи *послѣдь, послѣди:* Аче кто конь погоубїть... и *послѣдь* познаєть вь своємь городѣ (ПР, сп. 1282, 125), не втѧгли бо бѧху съ кнземъ. но *послѣди* идѧху (ЛІ, 294), ѣздиша *послѣди* подъ городъ (ЛЛ, 339), а *послѣди* по пренесении множаиша сѣдѣла надъ стыима гробома (Усп. зб., XII—XIII, 69); пор. ще: первоє Wрестовъ городъ нарицашєсѧ... *послѣдѣ* же Андрѣюнъ (ЛІ, 32), не хотѣ оучинити волѣ ихъ. и *послѣдѣ* сѣдоумавъ. же. емоу безъ нихъ. нѣлзѣ быти (ЛІ, 306), *на послѣдъ, напослѣдь* «накінець, напослідку» (Ср., II, 1245—1246).

Слово *послѣдь* — колишній предикативний прикметник. Це яскраво видно з того, що застигла форма знахідного відмінка середнього роду *poslědje > *послѣже* також виступала як прислівник: нарицахусѧ Бужане зане сѣдоша по Бугу *послѣже* же Волынѧне (ЛЛ, 11), посемь ж(е) приходѧше Нѣмци... се же *послѣже* придоша Грьци (106) «пізніше». Аналогічні утворення засвідчують й інші

слов'янські мови — ст.-сл. послѣждє (М., 635), ч. posléze, ст.-п. pośledzej, pośledziej «пізніше» (R., 358), слов. poslej «після». Унаслідок деетимологізації й сприйняття кінця слова як частки *же* відбувався перерозклад *послѣже* на *послѣ же* [29], що призвело до оформлення прислівника *послѣ*, який фіксується вже на початку XIII ст.: како то боудѣте всемь вѣдомъ. или кто *послѣ* живыи останѣть сѧ (ГС, 1229, 20; у грамоті **ь, ъ** вживаються замість **е, о**); пор. ще: Аче кто кѡнь погубить... а *пѡслѣ* пѡзнаєть въ своємь городѣ (ПР, сп. пол. XIV, 107).

§ 130. Відчислівникові прислівники. Адвербіалізовані форми знахідного відмінка порядкових числівників указували на спосіб і час: Придоша Печенѣзи *первѣе* на Роускую землю (ЛЛ, 42) «вперше», поиди *первое* заими городъ его (ЛІ, 929) «спочатку», прииде *второе* Бонакъ (222), се уже *четвьртое* придоша (Тур., сп. XIII, 423).

Іменникового походження прикметник *другыи* досить рано почав набирати значення числівника, й відповідно форма *другоє* стала означати «вдруге»: идохо(м) *другєе* с Вороницѣ (ЛЛ, 249), побѣдивъ *другое* Половци (ЛІ, 678). У давньоруських пам'ятках засвідчуються окремі випадки вживання прийменника *въ* перед прислівниками цього типу: не стерпѣвъ *вдругыѣ* побѣже перед ним[и] (ЛЛ, 337, в. ін. сп.— *другое)*.

Адвербіалізована форма знахідного відмінка середнього роду прикметника — порядкового числівника в формі вищого ступеня *пьрвѣє* мала значення «спочатку, раніше, найперше»: Се повѣсти... кто въ Києвѣ нача *первѣе* княжи(т) (ЛЛ, 1). Поєднання прийменника *съ* із формою родового відмінка порядкового числівника маємо в прислівнику *съпьрва* «спочатку, спершу»: послоушаи... како ти *съ пьрва* повѣдають (Ізб. 1076, 157), пор. ще: *изъ пьрва* «споконвіку» (Ср., IV, 176—178). Адвербіалізувалася сполука форми знахідного відмінка однини кількісного числівника *одино* з прийменником *за:* живѧщоу со братомъ своимъ с Володимиромъ *за ѡдино*. а Болеславъ. живѧше с Лестькомъ... *за ѡдино* (ЛІ, 883).

Прислівники формувалися також у результаті адвербіалізації збірних числівників у формі знахідного відмінка без прийменників і з прийменниками, напр.: Аже оубьють посла. или попа. то *двоє* того дати за головоу (СГ, 1223—1225, 10), и раздѣлишасѧ *надвоє* (ЛЛ, 171).

Звичайними були в давньоруських пам'ятках прислівникові мультиплікативи з суф. **-ч-**: се *двоича* ступилъ слова своего се же ны(н) добывъ Киева (ЛІ, 430), не мьстить бо Гъ *двоичѣ* (677; в ін. сп.— *двоичи)*, то *двѡиче* платить ко істьцю за обидоу (ПР, сп. XIV, 109) и сотвори(т) *трииче* ѡ се(м). аще кто... насилье(мъ) ѭвѣ возме(т)... да въспѧтить *трое* (ЛЛ, 35; в ін. сп.— *троичи)*, да въспѧтить *троичь* (ЛІ, 25—26; в ін. сп.— троич), и створить трижды ѡ

[29] Див.: *Němec I.* Staročeský příspěvek k výkladu slovanského adverbia *posl-ě*. Listy filologické, r. 85 (1962), č. 2, s. 331—333.

семь (25; в ін. сп.— *треичи, триичи*), и по *троичи* меча каменьемь доловь (851).

Зустрічаються й прислівникові мультиплікативи на **-шьды** (**-жды**, одзвінчення **ш** після занепаду **ь**), напр.: и съступаша сѧ *тришьды* (Усп. зб., XII—XIII, 54).

§ 131. Інші прислівники. У давньоруській мові функціонували праслов'янського походження прислівники *вьчера, дома, єще, вънъ, вънѣ, нынѣ (ныня, нынѣча, нынѣчю)* «тепер», *давѣ (давѣча)* «недавно вранці», *лони* «торік», *уже:* а мы *вчера* ѣхали (ЛІ, 472), вы бы есте мнѣ повѣдалѣ *дома* (654), рекъ пожду и *єще* мало (ЛЛ, 106), поиди *вонъ* (ЛІ, 346), ѥдинъ ѡт нею *вънѣ* бысть (Усп. зб., XII—XIII, 66); пор. ще: а ѡдежа ѥго бѣ свита власѧна остра на тѣлѣ *извьноу* же на неи и ина свита (98), а *нынѣ* идѣте в лодью свою (56), а *нынѣ* ѡче сѧкого ны веремени не боудеть пакы (ЛІ, 693), а *нынѣча* еси в(с)ѣлъ (701), Приди *ныня* духомь (Туров., сп. XIII, 340), ѡ(т) ангела *давѣ* слышавше (Ср., I, 625), что ми звенить *давеча* рано предъ зорями (СПІ, 18), ѡ(т)*лони* (Ср., сп. 1220, II, 46), и не бѣ оу ни(х) брашна *оуже* (ЛЛ, 73). При прислівнику *нынѣ (ныня)* могли вживатись і прийменники: єже и *донынѣ* наречють Ду[на]ици городище Ꙗиевець (ЛЛ, 10), *Отныня* причастьник есмь всѣм боящимъся тебе (Туров., сп. XIII, 335).

Не змінився на давньоруському грунті й праслов'янський прислівник *мимо:* идоущи же *мимо* приступиша к Римови (ЛІ, 647). Необхідно зазначити, що в давньоруських пам'ятках уже фіксуються й адвербіалізовані сполуки двох повнозначних слів, напр.: и Лѧхы идѧхоу *днь* и *во днь* (ЛІ, 843), тобто «день у день».

Огляд прислівникової системи давньоруської мови показує, що вона була на високому ступені розвитку.

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ПРИСЛІВНИКОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

На грунті давньоруської мови далі розвиваються прислівникові системи східнослов'янських мов, в тому числі й української.

§ 132. Історія відзайменникових прислівників. Найдавніші — відзайменникові прислівники — зазнали насамперед різних фонетичних змін.

Після занепаду слабкого **ъ** глухий приголосний **к**, опинившись перед **д**, одзвінчився у [g], однак у найдавніших пам'ятках української мови зберігається давнє написання *кде: кдє* [30] смолвѧть тутъ будєть (Р., 1352, 6), оу круглы(х) лозъ. *кдє* пєрєходи(т) дорога (1421, 96) тощо. Проривний елемент у початковому приголосному був утрачений, і [g] > [h], що й відбивається в староукраїнських

[30] Оскільки тут і далі в багатьох випадках з'ясовується розвиток звукової форми слова, наводяться й приклади, де прислівники виступають у ролі сполучних слів.

текстах: а *гдѣ* прийдє(т) (Р., 1435, 134), *Гдѣ* есте нагих одѣвали? (В., к. XVI, 54), *гдѣ* на́ши слєзи поженутъ на́ши тѣ͡ла (Тіт., 1625, 117), А шкатулка *где* з грошмы подѣнется? (бл. 1669 р.) [31], такъ далéко *гдé* ся за два дни дýйде (Ур., XVIII, 53) та ін.

Старіша форма з проривним [g] збереглась у діалектних заперечних та інших прислівниках, у яких проривний знаходиться всередині слова: *нигдé, н'ігдé* «ніде», *н'ігде* «ніде» [32]. Та й пізніша *где* залишалась тільки в говірках (Гр., I, 278). У пам'ятках до XVIII ст. вона вживалася за писемною традицією.

Фрикативний **г** у більшості діалектів української мови відпав, що призвело до усталення сучасного прислівника *де,* наявного в XVI ст.: тамъ, *де*... проповѣдаютъ (ПН, XVI, сп. 1758, 112). Посередньою вказівкою на ще раніше відпадіння **г** є гіперична форма відносного слова *игдѣ* замість давньоруського *иде(же):* служити с того имѣньıа. копье(м). *игдѣ* будєть на(м) потрєбно (Р., 1437, 136). Відпаданню початкового **г** сприяло відносне слово *иде*(же), перерозкладене на **и** + **де** > **де** та інші давні прислівники з елементом **-де** *(онде, інде* та ін.).

Прислівник *инде (индѣ)* далі функціонує зі значенням «в іншому місці»: а *индѣ* становять (АЗР, сп. XV, I, 2), *и(н)дє* єздити (АЖ, 1605, 24 зв.), И *инде* (Тіт., 1625, 113), але в сучасній розмовній мові семантика його ширша (СУМ, IV, 25).

Досі вживається старовинний прислівник *онде* (СУМ, V, 696), за аналогією до якого виникли *осьде,* діал. *озде, озденька* (Гр., III, 44), *отде,* напр.: рєкоу(т). сє здє альбо ѡ*ньдє* (ПЄ, 1556—1561, 297), иж *озде* у зємли Руской (Пер., 1605, 36), ѡ(*т*)*дє* ємъ! (ВБС, к. XVII, 168).

Тривалий час функціонував у старій літературній мові прислівник *зде* < *сьде* (одзвінчення **с** після занепаду **ь**), однак у нову літературну мову не ввійшов: за што *здє* даи г(с)ди намъ побытъ (Р., 1376, 22), бил я *зде* в Ромнѣ (Я. М., 1735, 13) та ін. Зберігається в деяких південно-західних діалектах в ускладненому *гезде* (Ж., 139), *гезди* (Ст., 92, 97) < **е** + *сьде* (**г** — протеза, **е** — вказівна частка).

Давній *вьсьде* в формі *везде, увезде* зустрічався зрідка і в українських пам'ятках, напр.: замокъ... потребуетъ тежъ облепленья глиною *везде* (1552, Арх. ЮЗР, 1/VII, 78), *увезде* свѣдчилися (Пер., 1605, 35), *везде* (Т., 1678, 204), але тепер вживається лише в окремих південно-західних говірках — *вездé, увезде* [33].

Зовсім вийшов із вжитку прислівник *овде,* що фіксується пам'ятками ще в XVII ст.: привєди ѡ*в*(*ь*)*дє* (ПЄ, 1556—1561, 258), Знаю то

---

[31] Див.: *Шахматов О., Кримський А.* Нариси з історії української мови..., К., 1922, с. 182.

[32] Див.: *Німчук В. В.* Із словотвору прислівників говірок району верхньої течії річки Боржави (Прислівники займенникового походження). Наук. зап. УжДУ, т. 35, Серія Мовознавство, Ужгород, 1958, с. 46; *Приступа П. І.* Зазнач. праця, с. 64.

[33] Див.: *Леонова М. В.* Прислівники в буковинських говорах.— В кн.: Питання історії і діалектології східнослов'янських мов, кн. 2. Львів, 1961, с. 95.

от *овде* (В., к. XVI, 78), Иж *овде* писаніе мѣлем от отца Памвы (Льв. СБ, 1616, 50). Із діалектних прислівників цього типу відзначимо *геде* «ось тут» (Гр., I, 278) < е + *де, генде, гендека* (279) < *енъ* + де (пор. літ. *ген;* **г** — протеза), *оде, одеки (одека), одельки* (Гр., III, 38) (**о** — вказівна частка), *анде* < анъ + *де* (**а** — вказівна частка) [34].

У відзайменникових прислівниках на **-мо** (типу *тамо, камо)* кінцевий ненаголошений **о** відпав (як і в інших східнослов'янських мовах). Прислівники цієї групи збереглися неповністю. Зрідка виступають у пам'ятках прислівники *кам(ъ)* < *камо,* сѣм(ъ) < *сѣмо,* не засвоєні новою літературною мовою: нѥ вѣдала гдѣ пошолъ и *кам* сѧ дѣлъ (Чет., 1489, 14 зв.), *Кам(ъ)* ся (б) ꙗадѣвъ коли (б) привмѣвъ (К. З., к. XVII, 230), не приходятъ *сѣмъ* (ПН, XVI, сп. 1758, 104), и *сѣмъ* и тамъ ходятъ (103), пор. ще: *сáмъ* и *тáмъ* очúма погладáл(ъ) (Тіт., 1625, 116). Залишки прислівників *кам, сім* функціонують у говірках [35].

Старовинна форма *тамо* зустрічається ще в грамотах XV ст., але вживається й нова *там,* яка згодом стала єдиною: помалѣ и̑ на(м) *тамо* по̑ити (Р., 1446, 154), што жє коли ѥсть *тамъ* тоѣ пустынѣ (1377, 24), прислухаю(т). *тамъ* (1424, 99), шо(д)ши *там(ь)* и ѡгладали гроба (ПЄ, 1556—1561, 329 зв.), О̑гонь *тамъ* (ЄУС, 1616, 21 зв.), Є̑слѝ *та(м)*... нѥ знáйдешъ (Тіт., 1625, 151), *Там*... служит буду (Рєз., 1673—1674, V, 129) та ін.[36] Українській мові властиві й похідні прислівники від *там — отáм, отáмечки* (СУМ, V, 802, 803), *отамó:* обы̀ ѡ*тамъ* кметѣ не моглѝ... дрѝва... возѝти (Ур., XVIII, 48).

Протягом усієї історії української мови в пам'ятках фіксуються відзайменникові прислівники місця при дієсловах руху з другим елементом **-да, -ды** (типу *куда — куды),* але поступово прислівники на **-ды** стали панівними: гостємъ поити *куда* хочѣть (Р., 1366, 14), по *куды* мои нѥводи ходили (Р., 1349, 3), да *нѣкоуды* буде(т) (Ч. 1489, 34), *Куды̀* ѡчи понѥсут (К. З., к. XVII, 230) та ін.;

туды по̑идѣть (Р., 1366, 14), *тоуды* шолъ мимо нѣ (ПЄ, 1556—1562, 193), *туди* (Слав. Лекс., 1642, 224), *Тудú* глáдь, куды ше(р)ст(ъ) лєжи́т(ъ) (К. З., к. XVII, 249), якъ *туда* подводи прійдут (Я. М., 1737, 105) та ін.;

сюды вы́л(ъ) туды выл(ъ) (К. З., к. XVII, 246), поплѥтши *сюдà тудà* тѣсто (149), *сюда*... привезли (Я. М., 1735, 14) та ін.;

Вѣ́здѥ, *Всю́ды* (Бер. Лекс., 1627, 14), *всю́да* дóбре натирáй сѣллю (Кн., 1788, 62), *Усюды* добрѡ̀ (Тіт., 1632, 250), *всюда* год(н)о ѥ(ст)

---

[34] Див.: *Німчук В. В.* Із словотвору прислівників..., с. 45.

[35] Див.: *Німчук В. В.* Словотвір часток у закарпатських верхньонадборжавських говірках.— Славістичний збірник. К., 1963, с. 144; *Німчук В. В.* Словотвір сполучників у верхньонадборжавських говірках.— Діалектол. бюл., 1962, вып. 9, с. 80.

[36] У сучасній літературній мові *там* — однозначний, але в українських пам'ятках й теперішніх говірках він має давнє значення і «там» і «туди», див.: *Німчук В. В.* Із словотвору прислівників, с. 44.

(К. З., к. XVII, 61), а нє *повсюда*... расточáт(ъ) (187), Було нас *усюды* (Інт., 1737, 136) та ін.;

рѣка учинить собѣ *инуды* берег (АЗР, сп. XV, I, 2), перелазитъ *инуда* (ПН, к. XVI, сп. 1758, 79), *инуда*... (Тіт., 1625, 112).

Прислівники типу *куди* є нормою сучасної літературної мови. Прислівники типу *куда* залишилися в окремих говірках: *сюда, сюдайка; куда, туда; туда, тудаво; куда, туда, с'уда; туда, с'уда, куда; туда, с'уда, инуда* тощо, але майже скрізь поруч із ними виступають форми на *-ди (-ды)*. В говірках функціонує далі й старовинний *и́нуды* «в інше місце» [37] та новіший *и́нкуди* (під впливом *куди*) «куди-небудь» (Гр., I, 193).

Староукраїнські пам'ятки здавна фіксують і діалектні прислівники *всяды (усяди, увсяди)* і *всягды (усягды), всюгди* (г — мабуть, під впливом типу *тогды* або старого *где* < *къде*): ѡбыимоу(т) та *в(ь)сѧды* (ПЄ, 1556—1561, 307 зв.), быв *усюгды* (ПН, XVI, сп. 1758, 112), в огородѣ(х) и *всяды* (АО, 1613, 134), бо(л)шє ю(ж) *оусѧ(г)ды* (ВБС, к. XVII, 175), *невсяди* єднáке бы́ло (Ур., XVIII, 46).

Прислівник *всяди* виник за аналогією до семантично близьких давніх прислівників типу *камо, вьсямо*. З цим типом пов'язаний і лемківський прислівник *інады, гинады* «в інше місце».

Давньоруські прислівники з прийменниками-префіксами на зразок *откуда(-ы), дотуда(-ы)* та інші в новій українській мові були витіснені іншими, але спорадично вони виступали (переважно без кінцевого голосного, що відпав) у старих пам'ятках: выше(д)ши ѡ(т)тоу(д) отрасѣтє поро(х) (ПЄ, 1556—1561, 147 зв.), *докудъ* буду съ вами и *докудъ* терпѣти вамъ буду (ПН, XVI, сп. 1758, 35), имаеме *вытсюдъ* сякую науку (38) і под.; пор. діал. ч. otkud, п. skąd.

До давніх за походженням належать, очевидно, розмовні прислівники місця *кудою, тудою, сюдою*. В староукраїнських текстах вони не фіксуються, але структурно подібний прислівник *иногдѫ (иногдою, инъгдою)* «разом» засвідчується слов'янськими текстами XI ст.: море *иногдѫ* повожѫть (Ср., I, 1102).

Помітні зміни на грунті української мови сталися в групі відзайменникових прислівників часу. Вийшов із вжитку прислівник *когда*, що зрідка зустрічається і в пам'ятках пізнього періоду.

Діалектні прислівники *ни́гда, н'і́гда, н'і́гди* [38] є продовженням давніх *никъда, никъды* (напр.: вѣрную, а *никды* нє ѡпущєную (Р., 1433, 118), *нѣгда*... не верже (ПН, XVI, сп. 1758, 31), мєнє *нѣгды*... така рука нє ударила (Ал., п. XVIII, 45).

Успадкований із давньоруської мови, активно вживався в українській мові від найранішого періоду прислівник *коли:* нє починати

---

[37] Див.: *Верхратський І.* Про говір батюків, с. 78; *Бандрівський Д. Г.* Зазнач. праця, с. 76; *Пура Я. О.* Говори західної Дрогобиччини, с. 78; *Приступа П. І.* Зазнач. праця, с. 64; *Леонова М. В.* Зазнач. праця, с. 95; *Німчук В. В.* Із словогвору прислівників..., с. 43.

[38] Див.: *Приступа П. І.* Зазнач. праця, с. 64; *Німчук В. В.* Зазнач. праця, с. 46.

одѣлъ *николи* (Р., 1393, 52), *коли* толко надобно будеть (1433, 123), чи *николи* єсте нѣ читали (ПЄ, 1556—1561, 93), рѣдко або *николи* (См. К., 1587, 15), *николи* не будете (В., к. XVI, 74), *нѣкóли* нѣ з(ъ)гаснѣтъ (ЄУС, 1616, 21 зв.), жадной части *николи* и не мает (АПГУ, 1665, II, 15), *николи́* не бу́де... дупловати (Ур., XVIII, 51).

До поширених у староукраїнській мові належить прислівник *тогды (тогди)* < *тъгды: тогды* они пришедши (Р., 1370, 18), *тогды* влдка. почалъ вказовати (1422, 97), *тогды* оу слоухъ свои̑ прииймаи̑мо (Ч. 1489, 86), и *тогды* прозьдришь (ПЄ, 1556—1562, 539), Мно́гѡ *тогды̀*... свободи́лъ (Тіт., 1622, 45), У хвостѣ була душà з(ъ) стра́ху, и *тогды* (К. З., к. XVII, 250), Але *тогды́* и панъ не бу́де довженъ (Ур., XVIII, 49) та ін. Далеко рідше вживався варіант *тогда* < < *тъгда: тогда*... нє помагати (Р., 1352, 6), *тогда* имаєть панъ Васко дати (1421, 92), *Тогда* приходят жертвовавшие (В., к. XVI, 86), лѣпшъ *тогдà* работа́ти (К. З., к. XVII, 177), Листи... *тогда* писалъ (ЛВел, 1720, I, 32) тощо. Прислівники цього типу досі функціонують у південно-західних діалектах, напр.: *тогди, тогоди; товды, тогды, тодийка, -к'и, тогдй, тогди́й, тогди́йка, тогдивó, тогдивовó, тогда, тогди, тогды, тôўды*[39] та ін.

Під впливом прислівників *колѣ, доколѣ, доселѣ* і под.[40] з'являється *тогдѣ: то(г)дѣ* єсмо вѣиха(л)и (Р., 1404, 68), *тогдѣ* єсмо выслы̀шали (1412, 81), *тогдѣжъ*... убыли (АПГУ, I, 1665, 53). У прислівнику *тогді* (Гр., IV, 271) внаслідок послаблення артикуляції (пор. діал. *тôўды́*, див. вище) звук **г** зовсім занепав, і так виникла сучасна літературна форма *тоді* (пор. і діал. *тодийка*, див. вище, блр. *тады*).

Подібну історію має прислівник *іноді:* да иду(т) на воску [!] а *иногди* николи (Рус., 1458, 109), у чумъ вы ходили *иногды*, если есте у нюмъ (ПН, XVI, сп. 1758, 18), напоганит *иногдѣ* кѣшка (Рєз., 1760, IV, 202). Давня семантика слова «іншого разу» зберігається досить довго. Сучасне значення прислівника розвилось під впливом *тоді* (пор. і нове значення рос. *иногда*).

Тривалий час функціонував у староукраїнській мові давньоруський *всегды/всегда:* и мы *всегды* тако у своих дѣлѣхъ уступовали (АЗР, 1492, I, 117), Убогих *всегда* з собою мѣєте (Т., 1670, 332) та ін.

Давно фіксують пам'ятки **і** (**ѣ**) на місці закономірного **е** за аналогією до випадків, де групи приголосних виникли після занепаду слабких **ъ, ь**: *всѣгды* имь чинова(л) (ПЄ, 1556—1561, 192), Вы̀ну: Всєгда, *всѣ́гды,* за́вжды (Бер. Лекс., 1627, 23), але прислівник *усігди* зберігся тільки в говірках (Гр., IV, 356).

Від ускладнення прийменником *за* (в часовій функції) з'являється прислівник *завсегды/завсегда* (пор. *усігди),* що зрідка вживається

---

[39] Див.: *Верхратський І.* Говір батюків, с. 78; *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 150; *Бандрівський Д. Г.* Зазнач. праця, с. 76; *Пура Я. О.* Зазнач. праця, с. 78; *Леонова М. В.* Зазнач. праця, с. 94; *Німчук В. В.* Із словотвору прислівників..., с. 42.

[40] На думку Гумецької Л. Л. (див.: Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст., с. 235), кінцевий **ѣ** перенесений з форм місцевого відмінка однини давніх основ на **-о-, -а-,** що малоймовірно.

в сучасній розмовній мові (СУМ, III, 61): вида(л) є(с)ми пна *завсєгды* пєрє(д) собою (КА, 1560, 9), *Завсюгдыс* родителской был послушной воли (Рєз., 1673—1674, V, 141), *завсє(г)да...* мѣєшъ напєрєдъ посмотрѣть (Дил., 1723, VII), *завсегда́* пити (Кн., 1788, 59) та ін. Частішим у розмовній українській літературній мові є варіант *завсіди* (СУМ, III, 61). Відсутність у ньому **г** пояснюється аналогічно як у *тоді, іноді* [41].

Значення прислівника часу зберегла форма середнього роду займенника *весь — все (усе),* поширена в сучасній розмовній мові (СУМ, I, 762—763), пор. рос. *все,* блр. *усё.* Ускладнений прийменником *за* прислівник *завсе* засвідчується ще в XIV ст.: имѣетъ *завсе* искать ласкы нашее (АЗР, 1347, сп. XV, I, 19).

Однак досить рано у пам'ятках трапляються варіанти *завше, завжды(й), заужди, вжды/ужды* — полонізми, про що свідчить західнослов'янська форма займенникової основи vьš- відповідно до східнослов'янської *вьс-* (п. zawsze, ст.-п. zawżdy, wżdy): а мы *оужды* имає(мо)... воротити (Р., 1388, 37), *Вжды́* то єсть лю(д)ски(й) обы́чай (См. К., 1587, 4 зв.), *за́вшє* сѧ з на́ми знайду́ют(ъ) (Гал. К., 1665, 13 зв.), *завше* оказивался (ЛВел., 1720, I, 13), *завжъды* были (Ч. 1489, 14), было то *завжды* въ моцы (АЗР, 1547, III, 7), Вы́ну... всѣ́гды, *за́вжды* (Бер. Лекс., 1627, 23) та ін.

Прислівник *оногда/оногды* в староукраїнських пам'ятках зустрічається спорадично, напр.: Самъ виделес *оногда* в тую власне добу (Рєз., 1673—1674, V, 143). Тепер *оногди́, оноді* (аналогія до *тоді, іноді)* зі зміненою семантикою — «недавно, цими днями» (СУМ, V, 698), *оногдывай* «позавчора, кілька днів тому» [42] поширений в окремих південно-західних діалектах.

Префіксальні відзайменникові прислівники з суф. **-лѣ, -ли** в давній формі і з давніми й новішими функціями виступають і в найраніших пам'ятках української мови: *доколи* (Р., 1454, 163), *доколе* (Ч. 1489, 27), *доколє* (ПЄ, 1556—1561, 422 зв.), и ѡ*(т)колѣ* боудє*(т)* мочи (155 зв.), ѡ*(т)толѣ* (154), *поколѣ* (Р., 1443, 145), *поколѣ...* заплатитъ (АЗР, 1557—1558, III, 82), *потолѣ* стало (Р., 1393, 49) та ін.

Проте досить рано засвідчуються й форми на **-ь**: *доколь* сѧкъ томишь дшю свою (Ч. 1489, 11), *дотоль* ему платилъ (АЗР, сп. XV, I, 19), Нєха́й... сла́ва и́хъ *дото́ль* нє вступу́єтъ, *По́коль* М(с)цъ... бѣгъ свой ѡ(т)правує(т) (Тіт., 1618, 14), владѣємиє *досель* нинѣшнимъ обознимъ (Т., 1764, 798), ѡ*(т)ко(л)* пришли (Ч. 1489, 19), *ѡ(т)ко́ль...* зачати (Тіт., 1625, 112), *От кол* жена именем тим ся називаєт? *От тол* же «на» мужевѣ завше повѣдаєт (І. В., 1680, 151),

---

[41] Висловлено припущення (Ф., I, 362), що в праслов'янський період існували прислівники від цього кореня з суф. -da (без g): с.-х. *вазда,* ч. vezda, vezdy, veždy, п. wżdy, weżdy та ін. До таких належить діалектний український *увезды,* хоч він набув значення місця — «скрізь, усюди»: увезды, по свѣту... разогнаны (ПН, XVI, сп. 1758, 128), и проповѣдали евангеліе *увезды* (81).

[42] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 444.

о(т)коль возмѣть (Дил., 1723, XXXIII), ω(т)то́ль пожи(т)ку собѣ нѣ набы́лѣсь (Лік., 1607, 76), *оттоль* послалъ его (ЛСам., XVII, 38), Якіи би *вѣдтиль*... походить могли (Т., XVIII, 481), *отсѣль* схватившсь (Інт., 1737, 121), ω*(т)тамто́ль* оу̃тѣкши (Тіт., 1625, 156), *поколь* (АЗР, 1557—1558, III, 79), *по толь, по коль* (ЛВел., 1720, I, 143) та ін.

Через етимологічний правопис пам'ятки дуже рідко відбивали перехід **о, е** > **і** в новозакритому складі (див. вище *вѣдтиль, отсѣль*).

Унаслідок аналогії до типу *(з)відки, доки* відпав кінцевий приголосний у прислівнику *досіль* > *досі*, а *звідсіль* набрав форми *звідси* (СУМ, III, 480), пор. діал. *вы́ц'ц'і (у́ц'ц'і): досѣ* (ПН, XVI, сп. 1758, 83), *выдцѣ* (59), *досѣ* усе я шануюсь (Т., XVIII, 809). У багатьох закарпатських говірках кінцевий **л** відпав і в інших словах цієї групи — *до́кы̆ (до́ку), до́ты̆ (до́ту)* [43]: *поку* есте живы (ПН, XVI, сп. 1758, 56).

Від найдавнішого періоду українські тексти фіксують прислівники досліджуваного типу з кінцевим **-ля**:

нє рубити *доколя* миръ стоить (Р., 1352, 6), *доколя* мы... заплатимы (1411, 76), *доколя* женихъ с ними є(ст) (ПС, 1556—1561, 231), *дотоля* будут... поки (ВБС, к. XVII, 159), ...*досѣля* заховалися (АЗР, 1443, пізніша копія, I, 57),

ω(т)колѧ ѩ пришо(л) (Ч. 1489, 50), Нѣ маѣшъ ничого *ω(т)колѧ*... што бы єго могло поплюгавити (Є Нег., 1581, 153—153 зв.), ω(т)ку́ду: ω(т)ку́ль, ω*(т)ко́ля* (Бер. Лекс., 1627, 146),

а ω*(т)толя* к серету (П., 1392, 111), прѣиди ω*(т)толя* та(м) (ПЄ, 1556—1561, 77 зв.), и вышолъ *ω(т)толя* (Є Нег., 1581, 40 зв.), йдучи *оттоля* (АП, 1698, 129), *оттоля* ку Кнѧжимъ Байракомъ (ЛСам, XVII, 9), изыиди а поди ω*(т)сѣля* (ПЄ, 1556—1561, 282 зв.), ωбьѣздомь *поколя* сємьюново держить (Р., 1349, 4), аже *потоля* (П., 1383, 62), А *потоля* заѣхали имъ (Р., 1411, 79), ω(т) галилѣи ажь *потоля* (ПЄ, 1556—1561, 324 зв.).

У кінцевому **-а** цих прислівників можна вбачати вплив типу *куда, от(ъ)куда, дотуда* та ін. (пор. ст.-с.-х. dokla, dokola, dokolu, Sk., II, 113) або кінцеву дейктичну частку (пор. укр. *тута, тепера*, п. *dzisia* «сьогодні»).

Від контамінації цих форм із типом *(з)відкіль* виникли сучасні прислівники *(з)відкіля, (з)відтіля, (з)відсіля, (з)відціля* (СУМ, I, 591; III, 480, 481).

Для лемківських і західних закарпатських говірок характерні прислівники *докля, закля, покля, потля* та ін.[44] Мабуть, вони виникли із *do-kъ-l-i(-ě) і под. (пор. с.-х. dokle, pokle, pokli та ін., Sk., II, 113). Фіксуються в писемності досить пізно: *докля* ихъ єсть на роду (Т., XVIII, 764).

[43] Див.: *Німчук В. В.* Зазнач. праця, с. 44.

[44] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 150; *Чучка П. П.* Украинские говоры окрестностей Ужгорода (Фонетика и морфология). Автор. канд. дис. К., 1958, с. 14.

Ще в давньоруських пам'ятках засвідчуються окремі префіксовані прислівники з займенниковими основами на **-у-** та суф. **-ль**: Дерди же не имѣѩше *ниѡ(т)куль* помочи (ЛІ, 443; в ін. сп.— *откѫдѫж*). Вони продовжують функціонувати й у староукраїнській мові. Оскільки за значенням вони збігалися з прислівниками типу *отколь*, іноді важко розмежувати ті власне українські прислівники, в яких у новозакритому складі **о > у**, і давній тип *откуль*: *докуль* другую жену пойметъ (АЗР, 1347, сп. XV, I, 13), *Докуль* доколѣ (Син., XVII, 111), *откуль* изыскатъ..., *оттуль* тежъ и казнь имѣеть быти (АЗР, 1347, сп. XV, I, 14), ѡ(т)ку́ду: *ѡ(т)ку́ль*... (Бер. Лекс., 1627, 146), доколь ѡ(т)и̂де(т) *ѡ(т)сюль* (Ч., 1489, 59), ѡ(т)здѐ: ѡ(т)сю́ду... *ѡ(т)сю́ль*: и̂з(ъ) сєгѡ̂ мѣ́стца, ѡ(т) сєгѡ̂ ча́су (Бер. Лекс., 1627, 146), Скорбъ претяжка́я *отвсю́ль* обточила (Рєз., 1631, I, 109), *отсюль* не трапиш! (Інт., 1674, 89), *покуль* другую жону пойметъ (АЗР, 1347, сп. XV, I, 13), *покуль* єсть г(с)дрѧ нашє(г) (Р., 1458, 167), Донєлѣ жє: Ажъ *по́куль;* Доко́лѣ: *По́куль* (Бер. Лекс., 1627, 31), *поку(л)* у́зря(т) солѣтру (К. З., к. XVII, 158) та ін.

Трапляються зрідка й схрещені форми з типом *отколя: откуля, оттуля, отсюля,* напр.: *ѡ(т)тулѧ* оу низъ (П., 1387, 76), а *ѡ(т)коулѧ* мнѣ сєє (ПЄ, 1556—1561, 208 зв.), *ѡ(т)тулѧ* ва(р)нава ишо(л) (КА, 1560, 61), *оттуля* утекли (ЛСам., XVII, 92), Иди... *отсюля* (М. А., 261), пор. ще: *ѡ(т)коулѧ* было вышло (Пов., XV, 10), *ѡ(т)тоулѧ* (23—24). Такі прислівники функціонують лише в говірках, насамперед північних: *отку́ль, адку́ль, адту́ль, по́куль, паку́ль* [45]. Відомі подібні утворення в російських пам'ятках, напр.: чтобы *откуля* помешка какова не учинилась (1672—1673 рр.) [46] та говірках — *отку́ль, отку́лева, откуля, откулича; отсюль* (Д., II, 730, 755), характерні для білоруської мови: *адкуль, адтуль, адсюль, адгэтуль; дакуль, датуль, пакуль, патуль, паўсюль* та ін. Спроба пояснити **у(ю)** перед суф. **-ль** як рефлекс **ô**: *отколь — откôль — адкуль* [47] — невдала, оскільки аналогічні утворення відомі й у старословацькій мові (odtul, dotul, pokul), й сучасних словацьких говірках (pokúl', odkúl', doposúl' і pokul' pot'ul' та ін.) [48] та в нижньолужицькій мові (dokul, wotkul та ін.) без очевидних слідів **о**. У цьому випадку є підстави вбачати рефлекси спільнослов'янського кореня — kǫ-lь (-li), аналогічного до kǫ-da(-dy).

У староукраїнських пам'ятках зустрічаються давні адвербіальні сполуки прийменників із займенниками та іменником *мѣсто* на означення часу, напр.: ѡбѣчюємы... и̂жє *ѡ(т) ты(х) мѣстъ* с нашими дѣтми. чистаѧ вѣрность. и̂ полна. будемь дєржа(т) (Р., 1388, 41), на̀ кшта́лтъ па́ры є̂сть, кото́раѧ скоро сѧ зъѧ́витъ, на *тыхъ мѣстъ*

---

[45] Див.: *Лисенко П. С.* Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся. К., 1961, с. 16, 48.

[46] Див.: Житие протопопа Аввакума им самим списанное и другие его сочинения. Под общей редакцией Н. К. Гудзия. М., 1960, с. 64.

[47] Див.: *Шуба П. П.* Прыслоўе ў беларускай мове. Мінск, 1962, с. 116.

[48] Див.: *Stanislav J.* Dejiny slovenského jazyka, d. 2, Bratislava, 1958, s. 564—565.

зникáєтъ (Тіт., 1625, 112). Подібні вирази були і в старопольській (dotychmiast «доти, досі», otsichmiast «відтоді» та ін., R., 75, 343), в старочеській (toho miesta «відразу», G. II, 355) та в староросійській: они обо мне царю известиша, и государь меня почал *с тех мест* знати, да и *по ся мест* тянусь помаленьку; а сам долго, стоя, ждал, *докамест* брат на улице робенка сыскал; пор. ще: потаща гоны *места*, ноги задрожат, да и паду в лямке (1672—1673 рр.) [49]. Збереглися вони в російській народній мові (розмовне *покамест*, діал. *посямест*, *потамест*, Д., III, 352, пор. *место* «іноді означає час», II, 370, а також *посяпору*, *посяпоры* «досі», III, 352). Сліди кореня **мѣст-** у прислівниках часу виступають у різних слов'янських мовах — укр. діал. *заким* «поки» (Гр., III, 47—48; СУМ, III, 143), *зáким*, *зáкинь* (Ж., 248), пор. і *доти-м*, *доки-м* (Гр., I, 413); *Дóкимісь* я увíділа, та пýзно бы́ло (с. Кальник Мукачівськ. р-ну Закарпатськ. обл.) [50], рос. діал. *досямесь* (Д., I, 456), *покаме* (III, 237), слвц. dokým, pokým, zakým, kým (K., 291, 492) [51], ст.-п. pokim [52], пор. ст.-с.-х. doklam, doklem, doklen (Sk., II, 113; щоправда П. Скок -m, -n вважає дейктичними елементами). Фіксуються вони в українських пам'ятках, напр.: позивала за тое пред уряд, аж *поким* довелося (АП, 1713, 251), платил за все жонѣ своей, *поким* довелося (253).

Першим звернув увагу на подібні сполуки О. Брюкнер. Він польські прислівники póki, póty розглядав як результат спрощення po ki miasty, po ty miasty (Br., 682) [53].

Унаслідок спрощення аналогічних сполук і повної втрати залишків кореня **мѣст-** [54] виникли й українські прислівники *відки*, *відти*, *відси*, *доки*, *доти*, *поки*, діал. *поти*, *поси*, *заки*, *наки* (пор. рос. *пока*, діал. *дока*, *пота*, *пося* — Д. I, 455; III, 352), що в різних звукових варіантах засвідчуються з XVI ст., але, ймовірно, існували й раніше: *поки* бы... были очищены (АЮЗР, 1509, I, 38—39), и рєкль. *поты* пєрєстан(ь)тє (ПЄ, 1556—1561, 322), ажь *покы* са(м) роспоустить народы (150 зв.), имать и везать буду *поты*, *поки*... послушенство отдасте (АЮЗР, 1610, II, 61, *Пóки* Днѣпръ з(ъ) Днѣстром(ъ) многоры́бные плыну́ти Бу́дутъ: *поты* дѣлности тѣжъ твой слыну́ти (Тіт., 1622, 48), *пóки* на́ свѣтѣ живѣтє (157), *поки*,... ...*поты* (Грам. 1643, 49 зв.), *Поки* ж будешъ в безженстве... жити (Рєз., 1673—1674, I, 141), *покы* знаки округ того лѣса (АП, 1688, 40),

---

[49] Див.: Житие протопопа Аввакума..., с. 62, 91—92, 104, 121; *Булаховский Л. А.* Курс русского литературного языка, т. 2. (Исторический комментарий), К., 1953, с. 350—351.

[50] Усне повідомлення викладача УжДУ М. А. Грицака.

[51] Інше пояснення див.: *Stanislav J.* Зазнач. праця, с. 664.

[52] Див.: Wyrazy polskie w Słowniku łacińsko-polskim Jana Mączyńskiego, cz. 2. Opracował W. Kuraszkiewicz. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1963 s. 36.

[53] Див.: *Cyran W.* Przysłówki polskie. Budowa słowotwórcza. Lódź, 1967, s. 58.

[54] А не час-, як пропонував Л. А. Булаховський (див.: *Булаховський Л. А.* З історичних коментарів до української мови. Сполучники і сполучні групи (речення). Синтаксичні особливості при них.— Наук. зап. КДУ, 1946, т. 5, вип. 2, с. 48.

перешыва́єтъ *по́ты:* по́ку(л) а(ж) сѧ єму́ подоба́єтъ (К. З., к. XVII, 158),

ѡ(т)ку́ду: ѡ(т)ку́ль, ѡ(т)ко́лѧ, *ву(т)ки* (Бер. Лекс., 1627, 146), На него *вудси* не холодніи вѣтеръ вѣєтъ (Т., 1670, 354), пошолем до дому, *одка...* майстер вийшов (АП, 1698, 139), катзна-*витки...* прилетѣв! (Інт., 1747, 180), нѣ *вѣдки* взяти (Т., XVIII, 491).

Доки правѣ ти будешъ мя невинне быти (Т., 1692, 762), не было от початку свѣта аж *доты* анѣ будет (1596, 812) та ін.

Сполучення *поки* (діал. *поким*) й займенника *що* дало прислівник *поки що* (рос. *пока что,* блр. *пакуль што;* п. póki со вважається запозиченням із української й білоруської мов [55]), пор.: *Поким* же *що,* то ти послухай Того, що я тобі скажу (Котл., I, 122).

Відзайменникові прислівники з преф. *от(ъ)-* > *від-* та деякі інші були ускладнені прийменником-префіксом з/із (пор. цей же прийменник в конструкціях, що вказують на віддалення): *звутъти* утѣкати (Інт., к. XVII — п. XVIII, 62), щоби́ вѣтеръ *зъ всю́ду* єго прохо́див (Кн., 1788, 751), пор. ще: и *ста(м)тулъ* прочь ѡ(д)єхавши (АЖГС, 1649, 32), на тимъ бо́цѣ, *зъвѣ́тки* вѣтер вѣе (Кн., 1788, 74). Аналогічне явище спостерігається в російських говірках *(сотколь, скуды,* Д., II, 730) та польській мові (skąd).

У відзайменникових прислівниках способу в усіх східнослов'янських мовах сталася повна редукція кінцевого **-о**. Пам'ятки української мови від найдавнішого часу фіксують форми типу *так(ъ)* (хоч зрідка в ранніх текстах зустрічаються й давні): како... из вѣку. прислушѧло... а то даємъ *тако.* на вѣку вѣкомъ (Р., 1399, 59), А мыта не промышлѧти. но *какъ* из вѣка пошло (1366, 14), *какъ* были ѐсмо дали (1433, 124),

пришолъ *такъ* таино (1393, 48), а *такъ.* даємъ. єму (1407, 72), хотѧи̂ *та(к)* гризєть главѫ (Пор., XVI, 4 зв.), вам отповѣм *так* (В., к. XVI, 73), *та(к)* в боудованю в огородѣ(х) (АО, 1613, 134), жѐсмосѧ *такъ* на́збыть роз(ъ)вєсєли́ли (Тіт., 1625, 113), Кобыла за дѣломь, а лоша̀ и *та́къ* (К. З., к. XVII, 229), *такъ* чини́ (Кн., 1788, 66),

госпоже доколь *сѧкъ* томишь дш҃ю свою (Ч. 1489, 11), Покиж будешь в безженстве ни так ни *сяк* жити? (Рєз., 1673—1674, V, 141), *инако* болєславъ (Р., 1424, 99), пану пєтроу. *инакъ* мышцє кухъмистру (1438, 138), або *якъ инакъ* покартана (ПН, XVI, сп. 1758, 68).

Замість давнього *како* в українській мові усталюється прислівник *як(ъ).* Він виник унаслідок редукції кінцевого **-о** у вихідній формі слова *яко,* що в давньоруській мові виступало в ролі сполучного слова. Яскраві випадки вживання прислівника *як(ъ)* засвідчуються з XVI ст.: абы *нѣꙗко* нє ослабѣли на поути (ПЄ, 1556—1561, 71 зв.), тай не имаеме *якъ* инакъ (ПН, XVI, сп. 1758, 32), *Як* ся усправедливиш богу с того карчмарства (В., к. XVI, 42), Ато *як?* Ото так (77), И̂ ꙗ̏къ трє́ба зємлє̂ю (Тіт., 1625, 39), Єли́ко: ... *якъ*

---

[55] Див.: *Cyran W.* Зазнач. праця, с. 60.

мно́гѡ (Бер. Лекс., 1627, 35), Ка́кѡ: *я́къ* (52), *якъ* сесъ Оурба́рїум каже (Ур., XVIII, 54), *якъ* губити (Кн., 1788, 76). Однак впадає в око те, що сполучне слово *како* нерідко заміняється словом *яко* вже в ранніх пам'ятках української мови, напр.: купилъ... дворище исъ зємлею *яко* из вѣка слушало к тому дворищу (Р., 1370, 17), подлугъ того, *яко* выписано оу пєрвыхъ листѣхъ (1433, 124). Подібне явище зрідка спостерігається і в давньоруських текстах. Наприклад, у перекладі твору Георгія Амартола речення, що передають стислий зміст твору на початку пам'ятки, починаються переважно словом *како,* проте нерідко вживається і *яко: яко* по всѣмъ ꙗзыкомъ разноличь ѥсть слава и правъ и вѣра, *како* предъ Фараѡномь ста Моисии... (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 5). Мабуть, спочатку було витіснене сполучне слово, а потім і прислівник *како, какъ* прислівником *яко, якъ.*

Кінцевий **-о** зберігся в старовинному *всяко (усяко),* новішому *всіляко (усіляко),* в старовинних із спеціалізованим значенням *також* і *якомога* (в другій частині — називний відмінок чоловічого роду активного дієприкметника теперішнього часу від дієслова *мочи* «могти»): вѣ́сма, *вся́ко* (Зиз. Лекс., 1596, 38), волно... *всяко* диспоновати ку своєму пожитъку (Т., 1682, 349), не хочем *такожь* николи отступити (П., 1389, 103), а женоу *такожь* ймѣлъ праведну (Ч. 1489, 9), на вѣ́сну... *та́кожъ* мо́жна щепи́ти (К., 1788, 76). Кінцевий **-о** залишився і в неозначеному *якось* та в діалектних *инако, яко-тако* (Гр., IV, 243—244). Форми *инако, инак* функціонують у говірках (Гр., II, 192). Нормативним став прислівник *інакше* — результат схрещення *інак(о)* та новіших *іначе* (Гр., II, 192), *інше* «інакше», пор. ще також *инч, инче* (193), і впливу прислівників вищого ступеня порівняння.

Кількісні відзайменникові прислівники в українських пам'ятках звичайно виступають без **и** (що зредукувався) після **-л-**, але зрідка ще в XV ст. зустрічаються старіші форми: и размысли(х)... *Колико* то гробовъ (Р., 1446, 154), *колко* кра(т) (1454, 163), ѡнь *колько* зла мнѣ чинилъ (Ч. 1489, 53), Коли́кѡ: *Ко́лко* (Бер. Лекс., 1627, 54), То́лма: *То́лко* (132), по *кѣ́лко*... зви́клося давати (Кн., 1788, 67), або *кѣ́лко* потре́ба буде ука́зовати (74) та ін. Такі форми цих прислівників збереглися лише в говірках, переважно південно-західних, напр.: *тілько* [56], *к'іл'ку, тілку* [57], *кі̯лко, ті̯лко, с'і̯лко* «ось скільки» [58], *кілько* (Гр., II, 243), *тілько* (IV, 265) та ін.

В частині українських говорів закріпилися прислівники *кільки* (Гр., II, 243), *тільки* (IV, 265), пор. білор. *колькі, толькі.* Вони являють собою застиглі форми знахідного відмінка множини чоловічого роду відповідних прикметників. Цю форму зберігає в літературній мові відприслівникова частка *тільки;* пор.: В-против ити не *толки* марного єсть (Т., п. XVII, 325).

---

[56] Див.: *Верхратський І.* Говір батюків, с. 78.
[57] Див.: *Приступа П. І.* Зазнач. праця, с. 64.
[58] Див.: *Німчук В. В.* Із словотвору прислівників..., с. 43.

Поєднавшись із часткою **с**, що вказує на приблизність (пор. днів *із* три, *з* п'ять хвилин, рос. дня *с* четыре), прислівники *кільки, тільки* набрали сучасних форм *скільки, стільки* (пор. рос. *сколько, сколь; столько, столь*). Пам'ятки російської мови такі прислівники засвідчують від к. XIV — п. XV ст., напр.: *сколь, сколько* (Ср., III, 378—379). Мабуть, від цієї доби подібні утворення функціонують і в українській мові, але в обстежених пам'ятках засвідчуються пізно: спросил... *сколко* дал... вина (Я. М., 1735, 13), о пчелѣ увѣдомил-бы, *сколко* оной виставлено (1739, 250), А *скильки* чорты людям грошеи пожичали... (ДЛ, XVIII, 571).

Прислівник *колько* та варіанти *кѣлька, зкѣлька (килька, скилька;* з — вказував на приблизність), іноді — *колькось* набули у староукраїнській мові значення «декілька, кілька»: маючи при собе *колко* слугъ (Арх. ЮЗР, 1565, 1/I, 13), и просили єго абы в(ъ) ни(х) ѡста(л) на *ко(л)ко* днє(и) (КА, 1560, 57), клубковъ и починковъ *ко(л)ко(с)* (АЖ, 1583, 66), Дайте... трунку им *с килка* ведерец (Рєз., 1673—1674, V, 148), хочай би десяток *зкилка* рублей (Я. М., 1735, 53), ра́тицѣ всѣ *кѣ́лько* днями впере́дъ понама́зуй (Кн., 1788, 67), спали́ *кѣ́лка* подошо́въ (63), въбій яєцъ *з кѣ́лка* (66).

Не виключено, що в усталенні цих прислівників певну роль відіграли контакти з польською мовою, пор. ст.-п. kielko, що виникло з kolько під впливом jele, tele, а далі за аналогією до jele, ile, tele, tyle перейшло в kilko і в kilka (можливо, під впливом siła) [59].

Через поєднання *только (тільки),* яке вказувало на час, і *що* або частки *-но* виникли прислівники *тільки що, тільки-но:* Євѳимиян. Якъ давно? — Слуга: *Тылко що* (Рєз., 1673—1674, V, 181) [60].

В українській мові продовжує функціонувати давньоруський прислівник *ту* «тут, сюди», який переважає в пам'ятках XIV—XV ст., а пізніше виступає дедалі рідше: а *ту* надобѣ (Р., 1349, 3), ꙗко ту выписано (1411, 77), я(к) єси *ту* в(ь)шоль (ПЄ, 1556—1561, 12), Гдє є́стѣмъ я́, *ту́* и слугà мо́й бу́дє(т) (Тіт., 1625, 125) та ін. Варіант *ту* зберігся у вжитку в південно-західних говорах (Гр., IV, 292), причому в закарпатських він ускладнений дейктичним *й — туй*, що засвідчується з XVI ст.: И *туй* чуеме (ПН, XVI, сп. 1758, 56).

Давній варіант *туто* фіксується тільки в одиничних випадках: *туто* єсмо ѡстаточныи закопа(л)[и] зако(п) (Р., 1419, 91). Унаслідок редукції кінцевого **о** рано виникає звичайний тепер прислівник *тут:* а *тутъ* нѣтъ (Р., 1349, 3), *тутъ* будєть судъ (1352, 6), *Тут* ставши, буду вас пытати (В., к. XVI, 74), Здѣ: *Тýтъ* (Бер. Лекс., 1627, 42).

У значній частині говорів української мови до новішої форми *тут* було додано дейктичне *а — тута:* ми *тута* не били (ДС, 1629, сп.

---

[59] Див.: *Klemensiewicz Z., Lehr-Spławiński T., Urbańczyk S.* Gramatyka historyczna języka polskiego. Warszawa, 1965, s. 355.

[60] Історію заперечних та неозначених відзайменникових прислівників див. у розділі «Частка».

XVIII, 33), мене *тута* люде познаваютъ (Рєз., 1673—1674, V, 175), *тута* в Перятинѣ (АП, 1698, 121) та ін. (пор. блр., рос. діал. *тута*, Д., IV, 445). Цей же прислівник відомий у говірках у варіанті, ускладненому суфіксом **-ка, -ки:** Видиме *туйка* (ПН, XVI, сп. 1758, 130), Здѣ: Ту́тъ, *Ту́таки* (Бер. Лекс., 1627, 42).

Українська мова успадкувала відзайменникові прислівники *што/що, чего/чого, чему/чому* (і з XVI ст. з редукцією кінцевого голосного — *чом): Што* мѧ... то(л)ко кличє(ш)? (ВБС, к. XVII, 168), в тотъ же дворъ Хмелницкого зобралося козацтво, полковники и сотники, и *що* могло увойти чернѣ (ЛСам., XVII, 50), *чємоу* жь то з(ъ) мы(т)никы оучтль вашь, ясть и пїєть (Є Літк., 2-а пол. XVI, 26), *Чого* павєлъ апостолъ посвє(д)чаючы написалъ (См. К., 1587, 17), *чомъ* чоловѣкъ не може ходити (ПН, к. XVI, сп. 1758, 47), *Чом* ся ужасаеш..? *Чем* ся ты смѣеш з инока (В., к. XVI, 35), нє вѣдати *наш-то* было... поправова́ти (См. К., 1587, 16 зв.), *нащо* зоставъляеш (Інт., к. XVII — п. XVIII, 63); пор. ще: каравтъ *низа́що* (К. З., к. XVII, 120), а ты(х) тут *пошто* чо(р)тъ внєслъ (запис. п. XVII ст. на березі стародруку «Апокрисис» 1598 р. ЦНБ АН УРСР, стор. 136); *почто* бысть тако (ЛВел. 1720, I, 5), сну *про што* єси на(м) оучиниль та(к) (Є Літк., 2-а пол. XVI, 16), *прушъто* не однако подѣливъ..? (ПН, XVI, сп. 1758, 138), *про што* замєша(н)є чинитє и плачєтє (Є Нег., 1581, 40 зв.), діал. *про що* (Гр., III, 456), суч. літ. *ні за́ що ні про́ що.*

Давній відзайменниковий прислівник *все/усе* «постійно, завжди» — *усе* я щануюсь (Т., XVIII, 809) — функціонує й тепер у розмовній мові (СУМ, I, 762). Ускладнений прийменником *на — на все,* він набув значення «назавжди»: ча(ст) мою... зовсим *навсє* на сєбє взяти... має(т) (АЖ, 1584, 144).

Прислівник *зовсім* (пор. рос. *совсем,* с.-х. *сасвим)* розвинувся через адвербіалізацію форми орудного відмінка займенника *все,* напр.: и колоса нє *зо(в)сѣ(м)* пожинайте (ВБС, к. XVII, 160).

Давньоруський прислівник *тожь* «потім» своє значення досі зберіг у східних закарпатських говірках і виступає в пам'ятках, що відбивають їх особливості, напр.: усѣ устанеме, та *тожъ* ся перемѣниме (ПН, XVI, сп. 1758, 51).

Прислівники *тож(ъ), втож(ъ)* (ускладнений прийменником) виступали в староукраїнській мові й зі значенням «також»: Ведле вище описанного артикулу *тож* тую справу цѣтуючи и его, Даніила Чабали... (АП, 1697, 70), а на ночь дава́ти ємý салѣтри..., *тожъ* и рано (Кн., 1788, 75), обывателе села Тахтавулова, ускаржалися оба на Дмитра Кулѣвару, *втож* обывателя Тахтавуловского (АПГУ, 1668, I, 129) (пор. і рос. *тоже).* Але вже в ранніх пам'ятках української мови фіксуються й інші варіанти цього прислівника — *теж(ъ) (тежь), тиж(ъ) (тижь, тыжъ): Тежъ,* естли бы хрестьянинъ нагабалъ (П., 1388, 88), Єстли бы *тежъ* до колька дворовъ нашихъ потреба... была (АЗР, 1557—1558, III, 83), *теж* буд[ет] «гвалт» волат (Інт., к. XVII — п. XVIII, 82), о сеймахъ *тежъ* и сеймикахъ въ Полщѣ бывшихъ (ЛВел., 1720, I, 119) та ін., а *тижь* коли бы.

которыі. непріатєль... облогло... галичь (Р. 1388, 37) Оубо: поправ(д)ѣ, йстє, *тыжъ* (Бер. Лекс. 1627, 135).

Можливо, що вже від XIV ст. пам'ятки відбивають стягнення форми *тоє* > *теє* > *те* вказівного займенника середнього роду чи вплив на нього форми *се*. Через ранню деетимологізацію прислівника виникли форми *тиж (тыж)* і *тіж* (і < е), що досі збереглися в лемківських говірках [61].

Прислівник *потомь* із відповідними фонетичними змінами функціонує протягом усієї історії української мови, напр.: што дн(с)ь суть и *потомь*. могуть быти (Р., 1370, 18), А *потомь* пакь почаль ємоу пєтрь мовити (ПЄ, 1556—1561, 167), ажъ бывъ у добрѣ и *потумъ* погубивъ честь (ПН, XVI, сп. 1758, 7) та ін. Через взаємовпливи давального й місцевого відмінків цей прислівник набуває й форми *потому,* властивої і сучасній українській мові (УРС, IV, 263): с чи(м) єсми оу нєго коупи(л) вѣчно *по тому* ка(к) са(м) єсми оу нєго коупил (Рус., 1464, 40), *Потому* испєкли тую рыбу (ВБС, к. XVII, 177). Діалектний варіант цього прислівника виник через ускладнення його прийменником *на — напотім* (Гр. II, 511), *на потымъ* (Сл. Лекс., 1642, 108), Теды *напотом,* кгды юж выбралъ Гринец той скарб, сталъ мнѣ говорити (АПГУ, 1671, II, 91).

Відповідно до давньоруських адвербіалізованих займенникових форм *собѣ, особѣ* в деяких закарпатських говірках функціонує стала сполука *сам, -а, -о ў собі* «окремо»: хы́жа стои́т *сама́ ў со́бі* (с. Довге).

Відзайменниковий прислівник *втім/утім* «тим часом» (СУМ, I, 774) засвідчується в староукраїнських текстах у формі *втым(ъ):* А *въ тымъ* заслону отслонено, вышла панна ку отцу своєму (АЮЗР, 1494, II, 112), *Втымъ* приєхалъ панъ канцлеръ (Т., 1596, 353), пан Кгенкга барзо му то сжалил... *в тым* мя питал (Льв. СБ., 1627, 90).

Унаслідок відповідних звукових процесів — *топьрво* > *топер'во* > *топер'в* > *тепер'в* (пор. ч. tepry) > *тепер'* сформувався сучасний прислівник *тепер,* що принаймні з XV ст. виступає тільки із сучасним значенням: штожь к томо(у) тагло изъ вѣка и *теперь* (Рус., 1458, 38), *тєпѣрь* роспла́чмо сѧ (Тіт., 1625, 113), ѿто(ж) *тєпєрь*... мовишъ (Гал. К., 1665, 39 зв.— 40), *Тєпєръ* побѣ(г) ву(д) нєи (ВБС, к. XVII, 186) та ін., пор. ще діалектні: *тепере* з(ъ)драви ходимъ (Ч. 1489, 73), але *тєпєрєчє* глѧдаєтє мєнє забити (ПЄ, 1556—1561, 381), Которому веселие *теперя* справляєшъ (Рєз., 1673—1674, V, 156), *тепера* нема (Інт., 1736, 108) (*-а* — дейктичне).

Від пізнішого поєднання прислівника з прийменниками виникли *відтепер, дотепер,* напр.: Тоты трубы и *до теперь* тамъ суть (Ал., п. XVIII, 91), што бесме *выттеперь* дале не согрѣшали (ПН, XVI, сп. 1758, 70), *ѡ(т)тєпе́рь* ся *зака́зує* (Ур. XVIII, 59).

§ 133. Історія відприкметникових прислівників. Основною базою поповнення класу прислівників в українській, як і в усіх

---

[61] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 473.

слов'янських мовах, була адвербіалізація безприйменникових прикметникових форм і прийменниково-відмінкових конструкцій.

Найпродуктивнішим типом від найдавніших часів і донині є відприкметникові прислівники на **-о**. Вони, як уже зазначалося, виникли на грунті адвербіалізованих нечленних форм називного — знахідного відмінка однини якісних прикметників середнього роду твердої групи. В міру того як нечленні форми прикметників в українській мові витіснялись членними (в абсолютній більшості українських говорів поширилось у формах середнього роду закінчення **-е** < **-ее** < **-оє**), колишнє прикметникове закінчення **-о** набуло значення специфічного прислівникового суфікса. Пам'ятки української мови фіксують величезну кількість відприкметникових (сюди входять й ад'єктивовані дієприкметники) утворень на **-о** (частина їх, як і відповідні прикметники, залишилась тільки в говірках). Серед них чимало утворень, успадкованих із давньоруської мови: продалъ... *доброволно* (Р., 1368, 16), чинимъ. *свѣдочно* (1375, 20), *вѣрно* послужилъ (1377, 24), чинити ми *исправно*... какъ бгу *любо* (1386, 30), *крѣпко* блюсти (П., 1387, 76), ѡ(т)стати... *явно* а либо *тайно* (Р., 1388, 39), чинимъ то *знаємо* всѣмъ (40), *знаменито* будь (1391, 44), ѡставлаємъ єго... *непороухомо* (1394, 54), *слободно* имъ вывозити (1408, 72), кому будєтъ ... *потрибно* (1421, 92), дєржати *непорушно* (1433, 123), ѡ(т)... колочина *прямо* (125), *пилно* служить (1434, 130), *слобо(д)но* приїхати (Рус., 1456, 104), *негодно* тобѣ со мною вечерати (Ч. 1489, 47), мука *далеко* есть (97),

даремно чтоу(т) (ПЄ, 1556—1561, 69), опочин(ь)тє *мало* (142 зв.), злѣзь *спѣшно* (303 зв.), єщє *тєм(ъ)но* было (435), въста(н) *бо(р)зо* (КА, 1560, 63), ѡ(т)почи(н)тє *малє(н)ко* (Є Нег., 1581, 41 зв.), *высóко* лєтáючиє птицы, *глубóко* плáваючиє рыбы. *быстро* скáчучіє звѣри (См. К., 1587, 1), *крúво* опачиною натага(л), *прáво* постáви(в)ши (6 зв.), и тоє *далєко* с прáвдою *ро(з)но;* стоать *мóцно* и *нєпоколєбúмо* (11 зв.), иныхъ *плóхо* розумѣєть (13), и чорному мусєло быти подъ носомъ *бѣло* (17 зв.), было *нєзначно* и *тихо*... тожъ пакъ... было *явно* и *лихо* (20), якобы *полихо* (22), въпери зрак *просто* (В., к. XVI, 126),

кріємо пустилися до Кракова (Пер., 1605, 32), стáвши *осóбно* (ЄУС, 1616, 1), *гóлосно* волáти (Тіт., 1625, 117), *надарємно* (Бер. Лекс., 1627, 6), *зúмно, лѣнúво, блѣдо* (7), бáчити *быстро* (15), *слýшно* є(ст) (32), *забáвнѡ* (55), *подóбно* (60), *страшно* (61), *лóжнѡ* (65), *óстро, нúзко* (77) та ін., *красно* (Сл. Лекс., 1642, 101), *скоро, спѣшно* (116), *тонко* пою (270), *боя(з)но* (280), *скупо, щадно* (310), *гнило, би(ст)ро, скоро* (344), *слабо, лагодно* (350) та ін., всѣ повтѣкали *розно* (АПГУ, 1665, I, 48), єднúмъ крúломъ... *трýдно* лєтѣти (Гал. К., 1665, 30), спѣшачи *просто* в небо (Рєз., 1673—1674, V, 186), препосилати... *припозно* (І. В., 1680, 158), *самохотно* утратила (АП, 1691, 70), *чимало* збарився (1698, 139), вѣчно *спокойно*... были (145), *всты(д)но* (К. З., к. XVII, 94), *дурно* нє рыда(и)тє (108), *бры(д)ко*..., *ги(д)ко*... чинит(ъ) (145), *часто*... полоска(т) (173),

ра(з)но... словєса вымовля(т) (174), у гу(р)тў... ѣст(ъ)сѧ *спо(р)но* каша (193), Колѝ *насы́пчасто,* то и *наки́пчасто* (229), хочъ нє *ю́бно,* абы *ю́шно* (251), Пришовъ *позно* ажъ *гавозно* (241), тому сѧ *тѣ́пко крѣ́пко* удывля́є(м) (269) та ін., на нб҃ѣ будєтъ *хмарно... ясно* ЗБС, к. XVII, 162), ра(з)болѣ(в)сѧ *нагло* (171), набрали всєго добра *по(в)но* (174), спѧ(т) *забыто* (191),

силно ударилъ (ЛВел., 1720, I, 96), первей било *твердо* (1736, 102), чтоб *глухо* написанную убавку воловъ... изъяснилъ (Я. М., 1737, 102), *нагло* умре (1738, 230), умре *скоропостижно* (1740, 327), напои́ти... не *багато* (Кн., 1788, 65), утовчи́ *мѣ́лко* (67), *багáцко* ся полотна́ бѣлитъ (75), *ровне́сенько* зъпиловати (76) та багато ін.

Зазначений тип у твердих основ був панівним протягом усієї історії української мови. Суфікс **-о** поширився й на історично м'які основи (тепер подібні прислівники функціонують в окремих південно-західних говірках: в літературній мові закріпилися лише окремі — *свіжо, синьо):* нєприѧтєлєй... бива́ли... пѣ́шо, й ты́жъ ко́нно (Тіт, 1622, 38), Млтвы... *горячω* ω(т)правова́ла (1625, 156), вышли *свѣжо* з друкарнѣ братскоє (ПФ, 1637, 161), тым путем *охочо* вандру́ют (Рєз., 1673—1674, V, 134), ранъ... позадавалъ... *сѣніо* спухлыхъ (АС, 1693, 12) та ін.

У пам'ятках української літературної мови, особливо XVII ст., нерідко вживалися прислівники на **-о** (поодинокі й на **-е**), співвідносні з прикметниками на **-с(ь)к-**ий: не *братерско* поступивши (Арх. ЮЗР, 1599, 1/XI, 120), ω*(т)цєвскω* пѣстованы сўть (Тіт., 1625, 118), пріа́тєлски, *бра́цкω* (Бер. Лекс., 1627, 97), *ра́бско*... знижи́ти (Рєз., 1631, I, 98), *тира́нско*... привяза́ти (102), *дружєско* (Сл. Лекс., 1642, 80), *бабско* (83), *варварско, царско* (100), *гултюйско* жиючи (АП, 1699, 154), на палѣ *тиранско* позбававши (ЛВел., 1720, I, 95) тощо. Такі прислівники притаманні польській мові [62], в нову літературну українську мову вони не ввійшли (відповідно до них широко представлені утворення типу *по-братерськи, по-братерському*). Подібних утворень (із відмінною функцією) у сучасній розмовній мові небагато, напр.: *багацько* (від *багацький* «що притаманний багачеві»), *кепсько, лепсько: багáцко* ся полотна бѣлитъ (Кн., 1788, 75).

Слід підкреслити, що, як свідчать пам'ятки, прислівники на **-о** в староукраїнській мові більше сполучалися з дієсловами-присудками: служити *конъно, збройно* (Арх. ЮЗР, 1552, 1/VII, 82), приступъ до замку *ровно,* яко по столу (78), нєприѧтєлєй... бива́ли... пѣ́шо, й ты́жъ *ко́нно:* Хотя́й сѧ нєприя́тель и́хъ оубира́лъ *збро́йнω* (Тіт., 1625, 38), *соболно* «з соболевим хутром», *служно* «в супроводі багатьох слуг» (Грам. 1643, 48), а инніе и *наго* идутъ (ЛСам., XVII, 88), до мєнѣ *братє(р)ско* любо́въ мѣи (К. З., к. XVII, 76) [63]. Діапазон такої сполучуваності звузився в сучасній українській мові. Відповідні значення передаються іншими структурами.

---

[62] Див.: *Cyran W.* Зазнач. праця, с. 127—132.

[63] Див.: *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 175.

Привертає до себе увагу кінцевий **-а** в прислівнику *можна* (пор. п. można, рос. *можно*): *можна* коня улѣчити (Кн., 1788, 59), тее все робити *можна* (68) та ін., пор. ще: вси ста(т)ки... з буды выбралъ и *невѣдома,* гдѣ повѣ(з) (АЖ 1605, 38). Він з'явився, мабуть, на місці сподіваного **-о** під впливом колишнього дієприкметника *мога,* пор.: мл(с)тню по силе своей даймо. ка(к) хто *мога* (Ч. 1489, 71), або давнього прислівника *льзя* чи навіть сполуки прикметника з іменником *можна(я) (річ)* [64].

Видозмін в українській мові зазнали й інші прислівники на **-о**, зокрема давньоруський прислівник *гораздо* «майстерно, вміло, добре, повністю» (Ср., I, 552—553). Звузивши своє значення до «добре, добряче, як слід», він ще досить довго зберігає кінцевий **-о**: поля... *гораздо* осѣтъ озиминою (АЗР, 1347, сп. XV, I, 20), *гораздо* вода съшла (Т., 1463, 565), *гораздо* зрозумѣли (АЗР, 1493, I, 134), такъ *гораздо,* какъ теперъ (1506, 372).

Кінцевий ненаголошений **-о** досить рано зредукувався, етимологія слова затемнилась, що сприяло повній асиміляції кореневого **о** до наступного **а** в більшості південно-східних говірок (у значній частині західних цього не сталося): оувѣдай *гораздъ* (Ч. 1489, 45), мы́сль ѡ то(м) *гораздъ* (46), то не *гаразд*ъ чинять (Т., 1565, 508), *гара(з)дъ* потра́ѣити нѣ мо́жет(ъ), (См. К., 1587, 15), можеме *гораздъ* розумѣти (ПН, XVI, сп. 1758, 28), А мы *гора(з)дъ* чуємо (ВБС, к. XVII, 174), Осѣдлав-им тя *гаразд*ъ (Інт., к. XVII — п. XVIII, 72).

Аналогічно до прислівників на **-о** розвивалися прислівники на **-е**, співвідносні з прикметниками та ад'єктивованими дієприкметниками, що мають історично м'які основи: покартавъ велми *дуже* (ПН, XVI, сп. 1758, 117; пор. прикметник *дужий),* Та й же ся *хороше* маєш! (Інт., 1619, 35), Губа́вѡ, лѣпѡ: *Хорошѣ* (Бер. Лекс., 1627, 28), До́блѣ...: *Ду́же* (30), *горя́чѣ* ми́лую (108), *ба(и)дужѣ* (К. З., к. XVII, 213), И сюды *гарѣчѣ* и туды *болѣчѣ* (227), *дужѣ* голосно (ВБС, к. XVII, 186), *го́же* того (меду) мѣша́ютъ (Т., п. XVII, 544) та ін.

Звичайно **-е** мають також форми вищого й найвищого ступеня порівняння якісних прислівників. При цьому необхідно зазначити, що основи їх протягом історії відбивають відповідні зміни (в тому числі й говіркові) в творенні вищого ступеня порівняння прикметників: лежить *болшѣ* милѣ (Р., 1377, 24), а держати ми его *выше* оусее ~ ншее братье и слушати ми его *боле.* усехъ (П., 1387, 76), *липшѣ* где коупи(т) (1460, 112), гдѣ би(л)... *повишѣ* (1462, 116), змагал(ъ) быхсѧ с нимъ и *переже* (Ч. 1489, 153), *больше* трудитсѧ (70), тобѣ вчинимъ горчеѣ жел(ъ)чи (98), Чомъ *пережже*... мовивъ (ПН, XVI, сп. 1758, 11), и бываѣ(т)... *гор(ь)шѣ* пръвыхь (ПЄ, 1556—1561, 59 зв.), лѣпшѣ... шафова́ли (См. К., 1587, 2—2зв), *найскри(т)*-

[64] Пор.: *Уздыган И. М.* Отадъективные наречия в украинском языке XVI—XVII вв. (Словообразовательная структура). Автореф. канд. дис. К., 1975, с. 10.

ше... ховалъ (ДС, 1629, сп. XVIII, 33), ту *ниже* именуется (АП, 1683, 2), *по́вышше* рѣхъ правдыва то рѣчъ є(ст) а нє *ина́че* (К. З., к. XVII, 31), убогихъ повсюду *бо(л)ше* є(ст) *на(и)пачє* (81), пошовъ... *ближжє* до Индїи (Ал., п. XVIII, 71), *дешевше* будет продавати (Я. М., 1740, 313), якъ *найгли́бше*... утисну́ти (Кн., 1788, 68).

Уже в найдавніших пам'ятках української мови спостерігається відпадіння кінцевого ненаголошеного **е** в прислівниках вищого ступеня порівняння: *большъ* шкоды... чинятъ (АЗР, 1347, сп. XV, 13), *пережь* помолис (Ч. 1489, 91), питаеть *пережь* слышавшего (88), *большъ*... судити нє буду (АЖ, 1584, 72), яко ся *вышъ* дочитаешъ (Пер., 1605, 42), *лѣпшъ* себѣ поважает (Рєз., 1673—1674, V, 127), *больш*... смѣєш брати, *больш* отдаєш (І.В., бл. 1680, 152), *го(р)шъ* ножа́ рѣжє (К. З., к. XVII, 45), *больш* поступалы (Інт., 1737, 136).

Редукцію спостерігаємо і в давніх прислівниках вищого ступеня з *-ѣе*: *Найпервѣи*, уставили есмо (П., 1388, 88), *вєрнѣи*. послужи(л) (Р., 1399, 59), *готовѣи* и *вѣрнѣи* служилъ (1433, 125) та ін. Але цей тип прислівників вищого ступеня порівняння поступово виходить з ужитку. Від нього залишилося декілька (серед них і діалектних) утворень: діал. *боржій* (СУМ, І, 217), *мерщій* (IV, 682), *хутчій, хутній* (УРС, VI, 368), *далій* (Гр., І, 357), *далі* < *далій* < < *далѣе, зарані* < *заранѣе*, які без кінцевого **й** засвідчуються аж у XVIII ст.: нє оусхочєть *далѣи* миру (Р., 1352, 6), *далѣи* подписани (1421, 93), а *далѣй* то будетъ (АЗР, 1557—1558, III, 82), Прєспѣва́ю:... *да́лѣй да́лѣй* поступу́ю (Бер. Лекс., 1627, 96), и стал там, не рушаючи(с) *далѣй* (Я. М., 1735, 34), *далѣ* пованъдрую; *далѣ* утѣкати (Т., XVIII, 663). Зрідка фіксується й інший старовинний варіант вищого ступеня порівняння прислівника *дале* < д.-р. *далє: дале* таг(ь) ноути (ПЄ, 1556—1561, 439 зв.), *дале* не согрѣшай (ПН, XVI, сп. 1758, 64), што *дале*, то го(р)ше (ВБС, к. XVII, 181), *дале* нє иди (Ал., п. XVIII, 82). Варіант *дале* й тепер функціонує в карпатських говірках.

У сучасній українській мові функціонує також порівняно невелика група прислівників на **-е**, співвідносних із прикметниками твердої групи, напр.: *добре, зле, марне* (поруч із *марно*), *навмисне (навмисно), певне (певно)* та ін. Пам'ятки української мови, особливо XVI—XVII ст., фіксують дуже велику кількість подібних утворень: *нагле* ихъ позывають (АЗР, 1347, сп. XV, І, 4), как(ъ) же *соуправне* начне(м) молитиса (Ч. 1489, 35), мєнє *порож(ь)нє* хвала(т) (ПЄ, 1556—1561, 152), хотячи єго *вмыслне* забити (Т., 1562, 274), кинулиса на нєго *ω(д)носта(и)нє* (КА, 1560, 38), *смѣлє* вы(з)наваючи има (48), *злє* ся маючие (Є Нег., 1581, 151), вкра(д)ши сє *потаємнє* (АЖ, 1584, 50), *пєвнє* бы мя забили (97), *потаємне* и *скрите*... ховали (Пер., 1605, 33), трє(зво) и *чу́лє* ховаєт(ѣ)са... *надарємнє* працу́єтъ (ЄУС, 1616, 2 зв.), *любо́внє* пріймй, *охо́тнє* пѣстуй, *оуми́лно* чита́й, *оува́жнє* внима́й (Тіт., 1625, 131), Всє съвръше́ннѣ...: *Достатє́чнє, зупо́лнє, цѣ́лє, доскона́лє* (Бер. Лекс., 1627, 22), Дрънзновє́ннѣ: *Смѣлє* (30), Исто́вѣ... *Исто́тнє... вла́снє, ста́лє,* моцно, *нєдобы́тє*

(51), *слу́шнє*... оумѣти (Грам. 1628, 6), мятєжнѣ, *бурливє* (Сл. Лекс., 1642, 405), *праве* (Грам. 1643, 50), *цѣле* русскіє спо́собы вынайду́ючи (І. В., 1691, 71), *дарємнє* тратит (Рєз., 1673—1674, V, 139), *Власнє* в воду впал (156), Пошолъ *таємне* (160), у двери *усиловне* ломитися (АП, 1701, 172), пойдутъ *сполне* (ЛВел., 1720, І, 61), *неоткладне* прибувати (85), он будет отбуват, *особливе* потому (Я. М., 1738, 228), конь *на́геле* здиха́етъ (Кн., 1788, 67), *осторо́жне* обтя́ти (76) та ін.

Кількість прислівників цього типу в пам'ятках української мови поступово зростала, досягши вершини в XVII ст., але потім більшість таких утворень вийшла із вжитку. На жодному етапі історії мови вони не були панівними, і здебільшого вживалися одні й ті ж слова то з **-о**, то з **-е** (пор. подані вище приклади на обидва ці типи) [65]. Про походження форманта **-е** у відприкметникових прислівниках української мови висловлено кілька різних поглядів. Одні дослідники виводять його з адвербіалізованої форми знахідного відмінка однини стягнених членних прикметників середнього роду, інші пояснюють як фонетичний варіант прислівників на **-ѣ**, треті вбачають тут вплив польської мови [66], в якій тип прислівників на **-(і)е** < **-ě** був і є панівним. Л. Л. Гумецька спростовує можливість поширення таких прислівників із північноукраїнських говірок, де в ненаголошеній позиції **ѣ** перейшов у **е**. Вона зазначає також, що, коли навіть прийняти, що твердість приголосного перед **-е** в українських прислівникових формах була механічною переробкою польських сполучень «палатальний приголосний + **-е**», таке пристосування до українських зразків мусило б мати передумовою — оскільки фонетична система української мови знала кінцеві сполучення «палатальний приголосний + **е**» типу *житє* — наявність в українській мові прислівникових форм на **-е** або поширеність стягнених форм прикметників. В останньому випадку ніщо не заважало б прийняти, що саме з цих форм розвинулися українські прислівники на **-е** [67]. Однак можливість виникнення їх із стягнених членних прикметників середнього роду на **-е** в формі знахідного відмінка однини викликає сумнів, тому що ці закінчення, хоча й відомі з XIV ст., але як поширений тип виступають у текстах пізніше, ніж прислівники. Мабуть, вирішальну роль у розповсюдженні досліджуваного типу прислівників відігравали аналогія до історично закономірних прислівників на **-е**, співвідносних із давніми нечленними формами прикметників м'яких основ (у тому числі й вищого ступеня порівняння), та контакти з польською мовою [68]. Серед прислівників цього типу спостерігаємо чимало полонізмів. У свою чергу в польській мові багато прислівників на **-о** не були витіснені прислівниками на **-е**, напевно, завдяки контактам із українською й білоруською мовами. Прислівники на **-о** відповідно до звичайніших у польській мові на **-е** під впливом української мови нерідко вжива-

[65] Пор.: *Уздыган И. М.* Зазнач. праця, с. 11.
[66] Див.: *Гумецька Л. Л.* Зазнач. праця, с. 238.
[67] Див.: Там же, с. 239.
[68] Пор.: Там же, с. 239—240.

ли письменники зі «східних окраїн» [69]. Натомість у таких авторів виступають форми на **-е** відповідно до звичайних на **-о** [70], що пояснюється гіперистичним відштовхуванням від українських та білоруських структур.

В усталенні прислівників *добре, зле* без паралелей на **-о** у літературній мові вирішальну роль відіграло намагання уникнути омонімії з іменниками *добро, зло*. Перший прислівник засвідчується в українських пам'ятках від найдавніших часів: *добрє* вѣдають (Р., 1422, 97), иж бы *добре* вразумѣлъ (1433, 126), Не выслухавши *добре* (Т., 1568, 732), *добрє* мовитє (ПЄ, 1556—1561, 407), *Дóбрє* мóвлю (Бер. Лекс., 1627, 9), *добрє* (Грам. 1643, 48), Вибиває(т) *добрє* гоцки (К. З., к. XVII, 219), посолѝ *дóбре* (Кн., 1788, 67), та ін. Проте ще в XVII ст. зустрічаємо *добро: Добро* тепер быт волным (Рєз., 1673—1674, V, 140), *Добро* в гостя(х) а дома лѣпшъ (К. З., к. XVII, 221), *Добрò* наѣвшися да мєрти голодомъ (223) та ін. На поширення *добре,* крім іншого, в давнину, мабуть, мали вплив прислівники *боле, гоже*. Варіант *добрó* поруч із *дóбре* й тепер зрідка вживається в карпатських говірках [71].

Зрідка в пам'ятках виступають і латинські прислівники з **-е**, напр., письмом *автентице* выданый (Т., 1597, 6), и *публіцє* голосно волати росказа(л) (Тіт., 1625, 117).

Старовинний відприкметниковий *противу* зазнав протягом історії таких же фонетичних змін, як і похідний від нього прийменник — *против, проти*. Через ускладнення прийменниками *на, в* з'явилися його варіанти *напротив* (суч. *напроти), впротив,* від контамінації яких виник сучасний прислівник *навпроти: Впротивъ* ити; *въпротивъ* положимо (Т., XVII, 325), Видѣвши сотникь которыи *напротив* стояль (ПЄ, 1556—1561, 195) та ін.

У пам'ятках староукраїнської мови виступають також адвербіалізовані форми місцевого відмінка нечленних прикметників середнього роду: который бы ся *добрѣ* ховалъ (П., 1388, 86), *грознѣ* приказуємъ (88), и *оуставничнѣ* оуказати (Р., 1388, 43), *конєчнѣ*. вложєнымъ (1404, 70), *вѣрнѣ* служити (1433, 121), *прости...* на ди(л) (Рус., 1488, 125; **и** на місці **ѣ**), *добрѣ...* памятовати (АЗР, 1557—1558, III, 32), *достаточнѣ* и справедливо вывѣдати (83), *госпо(д)ствєннѣ...* (Бер. Лекс., 1627, 51), *Оупріймѣ* (15), *доброхо(т)нѣ* (Сл. Лекс., 1642, 102), *лагоднѣ, щє(д)робливѣ, комидѣ(й)нѣ* (132) та ін., будетъ *вѣчнѣ* (АП, 1686, 30), пчела *добрѣ* урожáєтъ (К. З., к. XVII, 96) та ін. У кожній конкретній пам'ятці прислівники на **-ѣ** відбивають різні мовні стихії. Тут маємо й відбиття діалектних особливостей (прислівники на **-і** < **-ѣ** властиві й окремим сучасним південно-західним говіркам, напр.: *добр'і* «добре», *скóрі, нáгл'і,*

[69] Див.: *Hrabec* S. Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII w. Toruń, 1949, s. 83.

[70] Див.: *Cyran W.* Зазнач. праця, с. 92, 107.

[71] Див.: *Німчук В. В.* Словотвір прислівників прикметникового походження в закарпатських говірках. — В кн.: Територіальні діалекти і власні назви. К., 1965, с. 70.

крáсн'і [72], *добрі, праві* «якраз» [73], *ревні, певні, вірні* [74]), і впливи церковнослов'янської традиції. Наявність подібних прислівників у закарпатських говірках свідчить про збереження старовинного типу, а не про виникнення їх під впливом польської мови [75]. Звичайно, до українського типу на **-і** < **-ѣ** могли уподібнюватись і прислівники на **-'е**, запозичені з польської мови.

У староукраїнських пам'ятках зрідка виступають прислівники з кінцевим **-и**: не имѣть *больши* брать (АЗР, 1347, сп. XV, I, 9), просилъ... а *наиболши* абы то на дши оца не зостало (Р., 1433, 121), *горши, лутши* [76], *простѣ(й)ши* (Лекс. Сл., 1642, 372), *пѣча(л)нѣ(и)ши* (374), *пѣши* ходилъ (Я. М., 1737, 145) та ін. Серед них переважають адвербіалізовані форми вищого ступеня порівняння. Аналогічні прислівники, що порівняно часто вживалися в старій російській писемності, Л. А. Булаховський пояснює як колишні форми вищого ступеня порівняння в називному відмінку жіночого роду [77], що ймовірне також відносно українських утворень. Дослідники українських прислівників на **-и** вбачають тут перехід кінцевого **е** в **и** [78], вказуючи на подібне явище в сучасних українських говорах, а також на обмежену кількість адвербіалізованих форм жіночого роду.

Адвербіалізовані форми орудного відмінка множини нечленних прикметників чоловічого — середнього роду з суф. **-ськ-** успадкувала українська мова з давньоруської: хочем с ними за едно *пріятелскы* срдчно быти (У., 1457, 94), *погански, тирански, мучителски* и *неуштиве* жили (В., к. XVI, 32), не *пастырски...*, але тайно..., *злодѣйски...* влазит (64), Дѣло: *Рωссíйски* и *пóлски* стрѣлба вєлúкаѧ зовѐтсѧ (Бер. Лекс., 1627, 34). Прийскрънѡ:... *прїáтєлски* (97), Пѣтєль: *Чéски* и *Рýски*, Когýтъ. *Волúнски*, Пѣвень. *Литóвски*, Пєтýхъ (104), *Еллúнски* (170), *Сírски* (171), *Латí(н)ски* (175), Забава, *римски* — oblectatio, *еллински* — діатрíба, *славенски* — глум (С., 1772, I, 187), *римски* — киконíа, *полски* — боцян, *малороссíйски* — гайстер (1787, 490) та ін. Кількість їх пізніше дуже зменшилась, і в сучасній літературній мові функціонує обмежене число таких утворень, переважно книжних слів, напр.: *гігантськи, диявольськи, змовницькй, нелюдськи, ми(с)тецькй, рабськи, страдницькй, філософськи, чудернацькй,* причому більшість із них має паралельні варіанти з **по-**: *по-диявольськи, по-філософськи* та ін.

Протягом усієї історії української мови вживається успадкований із давньоруської прислівник *вельми:* миръ дєржати *вѣлми*

[72] Див.: *Німчук В. В.* Словотвір прислівників прикметникового походження..., с. 73.

[73] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 160.

[74] Див.: *Верхратський І.* Говір батюків, с. 41, 58.

[75] Пор.: *Гумецька Л. Л.* Зазнач. праця, с. 239.

[76] Пор.: Там же, с. 15.

[77] Див.: *Булаховский Л. А.* Курс русского литературного языка, т. 2, с. 295.

[78] Див.: *Гумецька Л. Л.* Зазнач. праця, с. 240; *Уздыган И. М.* Зазнач. праця, с. 15.

(Р., 1352, 5), *вельми* слухалъ (Ч. 1489, 53), засмутилсѧ *вєлми* (ПЄ, 1556—1561, 23 зв.), слабъ *вулми* (ПН, XVI, сп. 1758, 58), на гороу *вєл(ь)ми* високѫю (Є Літк., 2-а пол. XVI, 17), *велми* болѣзную (Рєз., 1673—1674, V, 164), *ви(л)ми* вѣрныи (ВБС, к. XVII, 159), таяти стало от слонца *велми* (Я. М., 1737, 6) та ін. (пам'ятки відбивають і закономірне чергування етимологічного **о** з **і** (**ѣ**, **и**), **у** в новозакритому складі, але під впливом прикметника *великий* у більшості говорів і літературній мові зберігається **е**).

Головні типи прислівників давньоруської мови, що виникли внаслідок адвербіалізації сполук прийменників із нечленними формами прикметників, досить повно збереглися в українській мові (звичайно, прийменники в їх складі також зазнали відповідних змін протягом історії, як і флексії прикметників). Оформившись у певні словотворчі типи, вони поповнювались новими утвореннями і тоді, коли нечленні прикметники вже вийшли зі вжитку. Прийменники ж перетворились у них на своєрідні префікси.

Серед відприкметникових прислівників української мови виділяються похідні, сформовані на грунті поєднання:

1) Прийменників *до, за, з(с)* < *изъ, съ, від* < *от(ъ)* і нечленної форми родового відмінка однини чоловічого — середнього роду (причому під впливом відіменникових прислівників частина утворень цього типу на місці історично закономірного кінцевого **-а** набула закінчення -суфікс **-у**): *до полна* бы вѣрили (Ч. 1489, 65), а пили бы есте бережно, не *до пьяна* (АЗР, 1501—1503, I, 308), Инным о томъ *дочиста* оповѣвши (Т., XVII, 818), Докóсна: *Допóзна* (Бер. Лекс., 1627, 31), шкодливые позадавал раны, испухлые *до синя* (АС, 1693, 12), сидѣли *до позна* (Я. М., 1736, 89) та ін.;

слугъ его, тогды жъ, *за-горяча* (кгды еще рѣчи тые забраны у нихъ) было прошено (АЗР, 1544, II, 396), По котором екъсцессе... зараз *засвѣжа* возного енерала... взявши, тѣло тое... перед вряд отдаю (1611 р.) [79], еще *засвѣтла*... свѣчку юж засвѣчено (АПГУ, 1666, I, 82), А чем же-с мя *замалу* до науки не давав? (Інт., к. XVII — п. XVIII, 54), до Перервинець, куда еще *завидна* приехал (Я. М., 1738, 187), Кóгда *засвѣ́жа* тóе постережéшъ (Кн., 1788, 61), *затепла* (СУМ, III, 345) та ін., суч. літ. *завидна, засвітла, затемна,* діал. *зáсвіжа, зáгóр'ача;*

держати лвовьскую зємлю *исполна* (Р., 1352, 6), *здавна*. прислухаю(т) (1424, 99), *исъ (с)тара давна* прислухають (1434, 130), *соуполна* правмо (Ч. 1489, 29), *знову*... брати (АЗР, 1557—1558, III, 83), *зъстародавна*... мають (84), *знову* шнуромъ не пробовати (91), *з(ь)далєк(а)* с(ь)мотрѧчи (ПЄ, 1556—1561, 120 зв.), с пи(л)ностью, а нє *спру(д)ка* прислухатисѧ (См. К., 1587, 2), и дѣля его *изповна* (ПН, сп. 1758, 78), не научивъ *изъ молоду* (218), *Згóла* нѣчóго нѣ ѐсть (Тіт., 1622, 39), Вънєзаа́пу: *Спрýдка, знáгла,* знєωбáчка (Бер. Лекс., 1627, 21), Намáлѣ: *Зрѣ́дка* (69), Пáки: *Знóву* (80), ωсóбъ:

---

[79] Див.: *Франчук В. Ю.* Наречия, образованные от имен прилагательных, в русском литературном языке XVIII в. К., 1961, с. 42.

з(ъ)осо́бна (153), Гавваѳа̂: *Зда́лєка, з(ъ)высо́ка* (197), *зблизка* и *здалєка* (Грам. 1645, 5), выдячи *здавна* (АПГУ, 1667, I, 124), а *зособна* стерялъ... овечок болшей сорока (1669, 144), господа(р) по́зритъ за то̀ *скры́ва* (К. З., к. XVII, 161), *змолоду* сы́ли нє хова́ли (184), *змалу* до школи не давав (Інт., к. XVII — п. XVIII, 54), *зле́гка* тимъ воли́ пошмарова́ти (Кн., 1788, 67), гной... *зрѣдка* ку́пами... понаклада́въ (73) та ін., пор. ще: *знов* запалено хлѣв (АП, 1698, 137; редукція колишньої флексії **-у**);

до болшого и старѣйшого, або *зъ Грецка* «пресвѣтеря» (Пал., 1621, 460), книга которая ся называетъ *зъ-Грецка* «Октоихъ» або «Охтай» (991), Бонифа́ціїй: Добротво́рєцъ. *З(ъ) єллинска:* Бонифа́тій, тобто «по-грецькому» (Бер. Лекс., 1627, 187), Парѳа́нє: *З(ъ) Татарска,* Оутъка́ючїи, тобто «по-татарськи» (226) та ін. Цей тип досі живий у польській мові [80].

Прислівники такої структури входили в складні прикметники на означення кольору чи масті: и камен з *жолта*-белый (Арх. ЮЗР, 1613, 1/VI, 427), *зворона, зполова, зрижа, стемна, изстроката* — мастю або шерстю коней два вороних... девятая кляча *зворона* гнедая (1611). Надто рідко вживали їх письменники в XX ст.: *Зчорна*-сірі очи в його дивилися сміливо. Повніше збереглись вони в російській мові [81].

Окремі прислівники виникли від адвербіалізації прийменника *от(від)* та форми родового відмінка нечленних прикметників: *отдавна* и до того ча́су... стоит (В., к. XVI, 157), междоусобная рать зѣлная, какова не была *отдавна* (АЮЗР, 1648, III, 312) та ін. Крім літературного *віддавна,* в українській мові функціонують діалектні утворення цього типу *відмалку* (СУМ, I, 604), *удмалу, удмолоду* [82] (кінцевий **-у** такого ж походження, як і в типі *знову),* пор. ще: Чти со слезами, а листы не ѡбращаи *безлѣпъ* (Ч. 1489, 92), кто... *бєз вѣдома* по(д)ложи(т) по(д) главꙋ вєнєдикта (Пор., XVI, 3).

2) Прийменників *в* (*у* < *въ*), *за, на, о, по* і форми знахідного відмінка однини. Найбільшу продуктивність виявив тип із *за* та *по.* У багатьох випадках важко визначити, чи йдеться про давню адвербіалізацію відповідної сполуки, чи про пізніше поєднання прийменника з уже сформованим прислівником, тому не можна з упевненістю говорити, чи в таких прислівниках з кінцевим **-е** наявні стягнені членні форми або ж приєднаний прийменник до прислівника з цим елементом:

взяти *въ лево* гостинцемъ; *въ право...* поехати гостинцомъ (Арх. ЮЗР, 1322, 1/IV, 2), а сердце ихъ далеко стоитъ выдъ мене, *у порожне* мя честуютъ (ПН, XVI, сп. 1758, 141), Лотры... поглядали *вправо* и *влѣво* (Т., XVII, 272), єжели бы ся... кмѣцкїй телекъ *оу пусте* Лышивъ (Ур., XVIII, 61) [83];

---

[80] Див.: *Cyran W.* Зазнач. праця, с. 154—155.

[81] Див.: *Франчук В. Ю.* Зазнач. праця, с. 10.

[82] Див.: *Німчук В. В.* Словотвір відприкметникових прислівників..., с. 74.

[83] Давній віддієприкметниковий прислівник *влягомо* в старій формі засвідчується ще в XVI ст.: В ночи *в-лягомо* (Т., 1562, 727), але під впливом від-

[illegible]сто мытникъ што бралъ (П., 1388, 88), *задармо* не божили ся (ПН, XVI, сп. 1758, 211), одинако и *заровно* вси рыцерского стану (АЗР, 1563, III, 120), *запевне* поздыхаете (В., к. XVI, 123), *за зле* на него нихто не мает (Льв. СБ., 1616, 48), Явѣ: Пе́внє, *запе́внє, зайстє,* запра́вды (Бер. Лекс., 1627, 160), якъ *задо́вго* муситъ кмѣть на Па́нсчину итѝ (Ур., XVIII, 50);

не целовати к(р)ста *на криве.* рекомо не присягати... во лъжю (Ч. 1489, 74), коли ся журиме такъ *намного* (ПН, XVI, сп. 1758, 94), *нащє́* поранѫ гризти корє(н) (Пор., XVI, 3 зв.), дава́й ра́но *на́тщо...* передъ ѣдломъ (Кн., 1788, 64) (д.-р. *тъщь* «порожній», Ср., III, 1064). Нє *на́довго* стары(и) жєни(т)сѧ (К. З., к. XVII, 236), выйдє єго грѣхъ *наѧво* (ВБС, к. XVII, 170), вдался *на лѣво...* къ Погребищамъ (ЛВел., 1720, I, 95), пойшли... *направо* (Я. М., 1739, 282) та ін.;

куля... *поболшъ* яйца куречого (Арх. ЮЗР, 1552, 1/VII, 79), выведены дахи... *повышей* (106), *нєподалєко* ѡтъ того сєла (АЖ, 1583, 67), которыє ѡ(т) сєбє *порозно* мєшкаємъ (1584, 143), *по́вышшє* рѣхъ (К. З., к. XVII, 31), *По мно́го* по цѣлому грыбу̀ у бо(р)щъ ки́дати (240), пшеницѣ *поболше...* посѣялъ (Я. М., 1738, 204), перебрались *поближе* к Днѣпру (1739, 262) та ін.;

всє тоє пошло *ѻпа(к)* (См. К., 1587, 14 зв.; із *опако,* діал. *опак* «назад, навпаки», Гр., III, 54) [84], пор. ще: а того то Наума Климовича зава(л) нижє(и) моєго *ѡдалєки* (АЖ, 1605, 45 зв.), Нє *в россадную* ѣсти якъ нѣчого (К. З., к. XVII, 239), суч. *насліпу, вручну.*

Усі зазначені типи функціонують і в сучасній літературній мові: *вліво, вправо, заново, задовго, направо, наліво, набагато, надовго, насухо, побільше, подалі* < *подалѣѥ* та ін.

Зміни у творенні форм вищого ступеня порівняння в українській мові — поширення суф. **-ш-** викликали видозміни в стародавньому прислівниковому типі *въдале, вдалѣе; въглубле* і под. Залишками новішого типу з суф. **-ш-**(е) є діалектні прислівники *утовш* (Гр., IV, 364), *уто̂ўшч* (закарпатські говірки) < *въ тълще; завтовш* «завтовшки» (Гр., II, 22), *заввиш* «заввишки» (12), пор.: продалем половыну саду и половыну рѣчки в том-же саду *у вышъ* на Тахтавулови Демку Карпенъку (АПГУ, 1668, II, 43). Проте подібні форми були ускладнені прислівниковим показником **-ки,** у зв'язку з чим розвинулись утворення *углибшки, угрубшки, утовшки, увишки, уширшки, убільшки,* а потім прийменником *за* (мабуть, первісно тут він указував на приблизність)—*завглибшки, завтовшки, заввишки, завширшки,*

іменникових прислівників способу дії, зокрема на **-ома,** набув іншого вигляду: *в лягоми* перед кури сталося (АПГУ, 1665, I, 53), пришовши позно, як би *у лягома* (АП, 1698, 140), Кгди ночная пора приспѣла... и гараздъ *влягома* стало (Т., 1705, 272). Унаслідок деетимологізації з'явилась форма *улягова* (Гр., IV, 336), а через перерозклад та інші аналогії — *лягома, лягова, лягмо, лягови, ляги* (II, 390). Новіша форма могла уточнюватись прийменниками: Пъючи *долягома,* тамъ и заночувавъ Петро (Т., XVII, 776).

[84] Прислівник *навпаки* виник із *на* + *о-паки* (застигла форма знахідного множини чоловічого роду, пор. д-р. *опакы* «назад»).

завбільшики, діал. *завдальшики* «віддаллю» (Гр., II, 13) або прийменником *на — навглибшики, наввишки* (СУМ, V, 26), діал. *навбільшики* (Гр., III, 467). Такі утворення досить давні: *у вышки* толко два сажни и локоть (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 78), валъ... *у вышки* на 7 локотъ (91), Просторность окопу... *в ширки* (26), Скринка ціприсовая *увышки* полтори пяди (Т., 1578, 362), *вдалишки* од мѣста Іерусалиму ступеней двѣ тисячѣ (1670, 197), коли *навишки* засвѣтили, аж она... на соломѣ спить (АП, 1695, 102—103), стоитъ чл҃вк прикован... *завышки* тысача локотъ и *затов(ъ)щки* чотыриста локотъ (Ал., п. XVIII, 79). Очевидно, цей тип представлений у розмовному (СУМ, V, 41) *навпрошки* «навпростець» із **въ проще, навправжки* й *наспрaвжки* «насправді» (СУМ, V, 42).

Давньоруський прислівник *възвыше* через фонетичні зміни (*въз* > *вз* > *з;* відпадіння кінцевого ненаголошеного **е**) в українській мові набув вигляду *взвиш* «висотою», навіть *взвишки* під впливом типу *вширшки:* ставъ... трохъ локоть *у зъвишки*... (Арх. ЮЗР, 1458—1488, 8/IV, 193), *взвышки* по сажню (Т., 1564, 233), высоко *взвышъ* на человека (1577, 233), *възвышъ* локот пятдесят (Т., XVII, 233), люде на локотъ *възвышъ* (XVIII, там же). Тепер зустрічається тільки в говірках — *звишки* (Гр., II, 131).

Нерідко в староукраїнській писемності вживався прислівник *вспак* «назад, у протилежний бік» < **въспако:* Ухвалу земскую *вспакъ* есте оборотили (Т., 1545, 337), Въспа́ть: Наза́дъ, *вспа́къ* (Бер. Лекс., 1627, 23): Эври́пусъ мо́рє... *вспакъ* плынє́тъ (Тіт., 1640, 358) та ін. Відомий також здавна ускладнений прийменником *на — навспак,* що зберігся в говірках (СУМ, III, 42): *Навспакъ* воспять (Син., XVII, 129).

3) Прийменника *по* і нечленної форми давального відмінка однини чоловічого-середнього роду. Типовими були прислівники, співвідносні з якісними прикметниками: *по праву* трибѣсо(в)скоє. а *по лєву* тули(н)скоє (Р., 1458, 168), а згожое, звлаща *поблизу,* до кухни нашое отсылати (АЗР, 1557—1558, III, 78), тоє (ж) *пораноу* пїи (Пор., XVI, 2 зв.), *понєдалєку* ѡ(т) Росо(х) (АЖ 1605, 38), и своее жажды угасити не могуть, а *поготову* других (В., к. XVI, 16), *по просту* толкуйте (23), *по дробну* (Сл. Лекс., 1642, 94, 396), ити *помалу* (ЛСам., XVII, 21), там-же *поблизу* жію (АПГУ, 1671, II, 94), воды вкушал *непомногу* (Рєз., 1673—1674, V, 181), и *потыху* ѡбыйшли ихъ (Ал., п. XVIII, 70), футор *подалеку* от шляху (Я. М., 1736, 83) та ін., пор. ще: и *погото(в)* нє будє(т) (К. З., к. XVII, 18!), суч. *поготів* < *поготову.*

У староукраїнській мові широко вживалися також прислівники, співвідносні з відносними прикметниками (цей тип зародився ще в давньоруській мові): какъ де(р)житъ... *по хр(с)тїанску* (П., 1301, пізніший фальсифікат, 13), [бороди] Єдины *по апостольску* ростѧть, другіє *по козацку* голѧть..., а трєтиє *по дъворску* ѡбрєзують (См. К., 1587, 20 зв.), иж не розумѣлъ Никифор *по польску,* повѣдали му вкоротце *по волоску* тоє (Пер., 1605, 38), *по руску* выдруковавши

(45), *пò Славéнску* мóвѧчи; *пò Грєцку* θєолóговє называ́ютъ (Тіт., 1625, 157), *помолодéцку* (Бер. Лекс., 1627, 160), *попанску, пофранцуску* (Грам. 1643, 49 зв.), говорив... *по циганску* (АП, 1697, 115), *по рицєрску* (Ал., п. XVIII, 71), спѣвають... анѣ *по ґрєцку,* анѣ *по словє(н)ску* (Дил., 1723, XXXIV), *по францужску* рандеву називаются (Я. М., 1737, 125), *по-апостолску* (С., 1774, I, 358), Прійми его, Еродія, *по-еродігву* (1787, 489). Такі прислівники зустрічаються зрідка в ранній новій літературній мові: *По-молодецьку* закурив (Котл., I, 167), Юнона... *По-паруб'ячу* одяглась (262—263). Але вони були витіснені прислівниками типу **по- + -ськи, по- + -ському.**

Обмежена кількість прислівників української мови виникла шляхом адвербіалізації історично давального відмінка чоловічого-середнього роду членних прикметників, особливо на означення часу, з прийменником *по:* А мыто имъ брати *по давному* (Рус., 1487, сп. XVII, 43), и воскъ купи(ти) *по давному* (1493, 50), *по старому* заховано (АЗР, 1551, III, 31), Єдны *по стáрому* другиє *по нóвому* мѣшáтисѧ нýтрáтъ (См. К., 1587, 15 зв.), *по прє(ж)нєму* ... чини(т) (К. З., к. XVII, 82). Тут відзначимо й утворення від присвійних займенників: статирь а *по нашємоу* грошь (ПЄ, 1556—1561, 78), гл͠є(т)сѧ *пò нáшєму* (Бер. Лекс., 1627, 35), Натура — есть римское слово, *по-нашему* природа (С., 1773—1774, I, 213) та ін. Зазначений тип набув значного поширення в українській мові: *по-весняному, по-доброму, по-справжньому* і т. ін. Прислівники цієї групи, особливо відзайменникові, викликали появу подібних утворень і від відносних прикметників із суф. **-ськ- (-цьк-, -зьк-), -ів- (-ов-).** В обстежених пам'ятках нові форми таких прислівників засвідчуються з XVI ст., хоча, мабуть, виникли раніше: *по аттичєскому* (Грам., 1591, 171), вѣру вызнали *по римскому* (Арх. ЮЗР, 1597, 1/VIII, в. 1, 558), камень кинути *по еvангельскому* (Пер., 1605, 31), не всякому по-Якову, сіе есть *по-Сампсоновому* удается (С., 1780, I, 409), Троянське плем'я... *по-латинському* гуло (Котл., I, 168). Прислівники цього типу, утворені від прикметників з суф. **-ськ- (-цьк-, -зьк-),** протягом XIX—XX ст. із південно-східних говорів (у південно-західних широкого вживання таких прислівників дослідники не відзначають) масово поширились в літературній мові й тепер є паралельними до типу **по- + -ськи.**

Досить рано під впливом прислівників — адвербіалізованих форм давального відмінка нечленних прикметників чоловічого-середнього роду з прийменником *по* (типу *по грецку*) з'являється *по* і в прислівниках — адвербіалізованих формах орудного множини нечленних прикметників чоловічого-середнього роду з суф. **-ськ-** (типу *руськи*). Окремі такі прислівники були вже в давньоруській мові. Ці форми в досліджуваних пам'ятках української мови засвідчуються з XVI ст., але існували вони й раніше: грамоты: ина коя по Литовской землѣ, и та писана *по Русски...*, а коя по Лятской землѣ, и та *по Латынски* писана (АЗР, 1504—1505, I, 330), а *по жидов(ь)скы* гаваѳа (ПЄ, 1556—1561, 431), а было написано. *по жи-*

дов(ь)ски. и по грецку. и по латинѣ (431 зв.), упоминаючи ихъ *по братерски* (АЗР, 1608, IV, 307), именовался *по-еллински. по-римски...*, *по-нашему...* (С., 1773—1774, I, 274) [85]. У деяких карпатських говірках цей процес охопив й деякі інші давні прислівники — застиглі форми орудного множини **-о-**основ (пор. д.-р. *малы*): *потихы, потúхин'кы* «потиху», *помáлы, помáлин'кы* «помалу» [86], *помалы, потихы* [87], *потихоньки* (Ст., 144).

Прислівники *по-баб'ячи, по-вовчи, по-молодечи* (УРС, III, 462, 503; IV, 118, 235), *по-старечи* (Котл., I, 269) та ін., навпаки, замість закономірного **-у** (пор. *по-паруб'ячу*) мають кінцеве **-и** за аналогією до прислівників на **-ськи, по + -ськи.**

Оскільки тип **по + -ськи** оформився як чисто прислівниковий і не мав жодної опори чи аналогії у звичайних сполуках прийменника *по* з відмінковими формами, він був прирівняний до різних прикметникових форм. Найчастіше зустрічаються форми, що нагадують закінчення давального-місцевого жіночого роду членних прикметників: *Погрѣчѣскїи,* áльфа, вúта. А *порýскїи,* áзъ буки (1578 р.) [88], Павелъ... *по лядскій* говорить (АП, 1683, 2), або *по простѣ(и)* мовáчи (К. З., к. XVII, 41), трѣба... *по(д)рýзки(и)* пробувáти (73), *по дити(н)ны(и)* злобы... нѣ памята(и)тѣ (129), А *по козáцки(и)*... то мовя(т) (193), *по запоро(з)ки(и)* бы нѣ пєрєбирáли (198), прибралъ сѧ *по македонскїи* (Ал., п. XVIII, 46), *по гусаръскїи* (60) та ін. На це ніби вказують прислівники *по-простѣй, по-дитинній.* Але привертає увагу факт, що в пам'ятках не знаходимо в таких прислівниках «етимологічних» закінчень членних прикметників жіночого роду **-ой,** отже, в давнину зв'язок їх із типом **по + -ськи** ще відчувався. В пам'ятках зустрічаються прислівники на **-с(ь)кий,** що явно є модифікованими структурами на **-с(ь)ки**: *поганскии,* а не *евангельскии* мудруючего писания Петра Скарги (В., к. XVI, 130), и первость... *рабский,* а не *господьский* всѣм изобразил (149). Вони фіксуються і в старороcійських текстах, напр.: *по ри(м)скїи* (XVI ст.) [89]. Навіть у давньоруських пам'ятках виступали поодинокі прислівники цього типу: въ стомъ кр(с)щеньи Ге[о]ргии. а *мирьскии* Игорь (ЛІ, 422, в ін. сп.— *мирскыи*), Капетолии Римьскыи, иже и сказаємо *гречьскыи* глава градьскаѧ (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 39). Прислівники типу *по грецькій* зустрічаються в художній літературі XIX—XX ст., однак тепер вони не є нормативними. Отже, прислівники типу **по + + -ськiй (-цькій)** історично з формами жіночого роду не мають ні-

---

[85] Див.: *Франчук В. Ю.* Прислівники, утворені від прикметників з суф. **-ськ-**.— Мовознавство, 1961, т. 26, К., 1961, с. 52—58.

[86] Див.: *Німчук В. В.* Словотвір прислівників прикметникового походження..., с. 77.

[87] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 126.

[88] Див.: *Grasshoff H. /Simmons J. S.* I. Fedorovs griechisch-russisch/ kirchenslavisches Lesebuch von 1578 und der Bukvar' von 1578/ 1580. Berlin, 1969, табл. 1.

[89] Див.: *Ковтун Л. С.* Лексикография в Московской Руси XVI — начала XVII в. Л., 1975, с. 315.

чого спільного. Фіналь **-ій** є результатом «переусвідомлення» структур на **-ськи (-цьки)** як колишніх форм давального — місцевого відмінка жіночого роду або впливу говірок, де зберігаються сполуки **гі, кі, хі**. Старіші структури зберігають деякі карпатські говірки — *по чи́с'кый*, по *мад'ар'с'кый* [90]. Зустрічаються діалектні прислівники типу *по-пол'с'ких, по-н'імец'ких, по-мад'арс'ких* [91], що з'явилися внаслідок прирівняння структур на *-ськи (-цьки)* до форм родового множини членних прикметників.

4) Прийменника *в(ъ) (во; у* < *въ)* и *по, на, о* (окремі утворення) і форми місцевого відмінка нечленних прикметників чоловічого-середнього роду, напр.: были бы *въ готовѣ*... на войну (АЗР, 1507, II, 9), Который монастырь... на сесь часъ *впустѣ* лежитъ (1523, 151), мають ѣздити не *въ мнозѣ*, але въ маломъ почтѣ (1529, 201), велѣлисмо... *вкоротцѣ* всю рѣчь... выписати (Т., 1570, 362), *вцѣлѣ* заховано (XVI, 357), здоровя своего не позбыла *вмалѣ* (Рез., 1673—1674, V, 168), Килко возков... выриваются, однакъ все *впорожнѣ*, а борошна не маешъ нѣчого (Т., 1692, 322), яму жита *вповнѣ* насипанную (АП, 1699, 154), *Вневдовзѣ* прійшло до битвы (Т., XVII, 275), *воскорѣ* мла́дыхъ нє разлуча(и) (К. З., к. XVII, 42), И утєчє... нє *у мнозѣ*, толко три тисѧчѣ ис трохъ сот тисѧчей (Ал., п. XVIII, 71), *влегцѣ*... поехал з Сум (Я. М., 1736, 73), Степ *впустѣ* состоялъ (Т., XVIII, 325); пор. ще: а Словѣту зоставуючи *влѣвѣ*, а манастыръ *вправѣ* (АЗР, 1581, III, 265), грошѣ *вцѣлѣ* не ѡтдаст (Пан., 1707, 37), *помалѣ* и на(м) тамо поити (Р., 1446, 154), *помалѣ* нача́шѧ ра(з)вращáти лю́ди (ІПВ, бл. 1558, 94 зв.), И *не подалецѣ* оручи... увидѣли (АП, 1698, 127), Многокро́ть, *намно́зѣ*..., Мно́гъ наро́къ: я́кѡ *на́ мнозѣ* (Бер. Лекс., 1627, 64), стягнулъ *на скорѣ* войска (ЛВел., 1720, I, 79), Чи во снѣ, чи *наевѣ* се диво плетется (Інт., 1736, 102).

Таких прислівників у літературному вжитку тепер залишилось небагато: *впорожні, вповні, невдовзі*, діал. *вборзі* «негайно» (Гр., IV, 308), *напоготові*. Прислівник *напоготові*, що зустрічався і в варіанті *впоготові*, первісно, очевидно, мав і форму **поготові*, напр.: чєму *на поготовѣ* нє бы(в) (ВБС, к. XVII, 151), Все войско *в-поготовѣ* стало (Т., п. XVIII, 321), пор. ще: М̃цъ *в(ъ)полнѣ* боудучи (XVII, 322).

Утворення з прийменником *о* функціонують у говірках: *о́скупі* «скупувато», *о́мал'і, о́бмал'і* «обмаль», *ниóмноз'і* «небагато» [92]. Літературний *обмаль* розвинувся, можливо, з *обмал'і* (редукція кінцевого ненаголошеного **і**).

134. Історія відіменникових прислівників. Частіше, ніж давньо уські, українські пам'ятки засвідчують вживання іменників

---

[90] Див.: *Німчук В. В.* Словотвір прислівників прикметникового походження..., с. 77.

[91] Див.: *Пура Я. О.* Зазнач. праця, с. 77.

[92] Див.: *Німчук В. В.* Словотвір прислівників прикметникового походження..., с. 76.

у називному відмінку в ролі предикативних слів: тогда руси *нєволя* поити ис татары (Р., 1352, 6), А коли о томъ тобѣ... на насъ *жаль* (Т., 1500, 905), не буде такъ *жаль* за тебе (ПН, XVI, сп. 1758, 29), Трє́бѣ є́сть: *Потрєба*, подоба́єтъ (Бер. Лекс., 1627, 133), Климови *жаль* стало (Т., 1665, 906), мнѣ цѣле *жал* на твоего сына (АП, 1698, 136), *шкода* ю(ж) того̀ и говорити (К. З., к. XVII, 181), и старымъ нє *встыд* сѧ учити (182), И кума *со́ромъ*, и хлѣба *жа(л)*, И смѣхъ и бѣда, и людя(мъ) *соро(мъ)* каза(т) (228), мови(т) Воѡ(з): «*Ча(с)* ужє ясти...» (ВБС, к. XVII, 160—161), *Шкода* шкапѣ хвоста мять (Інт., 1747, 181) та ін.

Форму називного відмінка однини віддієслівного іменника являє собою предикативне слово *треба (трѣба* під церковнослов'янським впливом): которы(м) того *трѣба* (Р., 1388, 38), не *треба* уступатисѧ нѣкому (П., 1301, пізніший фальсифікат, 14), такъ ему *треба* (ПН, XVI, сп. 1758, 66), Подоба́єтъ: ... налєжи(т), *трє́ба,* ма́є(т) (Бер. Лекс., 1627, 85), пор. ще: говірковий скорочений варіант *тра:* А *тра* ж, дѣду з бабою! (Інт., 1719, 96). Дуже ймовірно, що в формі *треба* відбивається досить рання редукція першого **е** в закономірній східнослов'янській *тереба.*

Адвербіалізована форма називного відмінка іменника виступає в прислівнику *троха, трошка* (пор. іменник *трошиця* «невелика кількість», Гр., IV, 288, блг. *троха* «шматочок хліба, дрібниця», с.-х. *троха* «крихітка, уламок» і под.), що досі функціонує в говірках — *трохá, трóха* (Гр., IV, 287), напр.: отступил *троха* (Пер., 1605, 40), *трóха*, ма́ло (Бер. Лекс., 1627, 125), *троха, трошка* (Грам. 1643, 67), взяти... *трóшка* оливи (Кн., 1788, 60) та ін. Але нерідко зустрічається застигла форма родового партитивного відповідного іменника — *трохи, трошки,* що й тепер є нормативним, напр.: ни *трохи* не поблажаю (Льв. СБ, 1616, 50), *трохи* вспокоили (ЛСам, XVII, 61), *трохи* чернила (Рєз., 1673—1674, V, 178), Убогій *трохи* має́т, а жебрак нѣчого (І. В., бл. 1680, 148), блиснув огонь *трохи* (АП, 1698, 138), Ачей би-м могл ис *трохи* бѣдочки забути (Інт., к. XVII — п. XVIII, 63). У деяких карпатських говірках йому відповідає прислівник, що походить від семантично дуже близького іменника *крыхта* [93].

Характерним для української мови є тип прислівників способу, що нагадують застиглі форми родового відмінка іменників чоловічого роду: *босака, голяка, дуба, кружка, руба, сторчака* і под. Проте історично з формами родового відмінка, які без прийменника ніколи не вказували на спосіб, вони нічого спільного не мають. Можна припустити, що зазначений тип виник за аналогією до віддієприслівникових прислівників типу *лежа, стоя, сидя.* Аналогія, мабуть, спочатку охопила утворення, що мають дієслівні корені (типу *сторчака, руба),* а потім і слова з іменниковими коренями *(дуба, босака).*

---

[93] Див.: *Німчук В. В.* Словотвір прислівників іменникового (без прийменників) походження в закарпатських говірках.— Праці XII Респ. діалектол. наради. К., 1971, с. 264.

Оскільки такі прислівники *(дуба, прута, хреста, спорца* та ін.) [94] відомі в крайніх західних говірках, то цілком імовірно, що вони виникли далеко раніше від фіксації в текстах (XVIII ст.), пор.: Бье *гоцака* В пидковы шырокы (ДЛ, XVIII, 536), Швиденко становись остроному *рака* (Інт., 1736, 101).

Українська мова успадкувала з давньоруської всі прислівники, що виникли від адвербіалізації форм давального відмінка (напряму): сослати *доловь* (П., 1371, 47), *домовъ* приѣде (Р., 1435, 134), пошла... В русати(н)ку *доловъ*, до(л)жко(м) *горѣ* (1458, 167), абы єго *доловь* зъвръг(ь)ли (ПЄ, 1556—1561, 225), абы ишли *домовъ;* отъишли *домовъ* (Т., XVII, 779), *Горѣ* позри(ш), *долу* посмотри(ш) (ВБС, к. XVII, 158), назáдъ *Домýвъ* ишóвъ (Ур., XVIII, 51).

Прислівники цього типу зберігаються тільки в південно-західних говірках: *дну* «всередину» [95], *домів* (Гр., I, 419), *горі* (311), *долів* (417). Давня застигла форма *горі* входить у склад прислівників типу *горілиць, горічерева (голічерева;* дисиміляція **р—л**) «догори животом» (СУМ, II, 130, 359, 108), *горізнач* «лежачи на спині» (Гр., I, 131), *гориніж* «догори ногами» < *горіліж* (311).

Прислівники — адвербіалізовані форми знахідного відмінка типу *верхъ, обаполъ, конець, поперекъ,* успадковані з давньоруської українською мовою, вживалися і вживаються *(верх* — тільки в говірках) переважно в ролі прийменників. Найчастіше виступає прислівник *поперекъ:* тыломъ улицы до цмынтару, а *поперекъ* до цмынтара (П., 1389, копія 1547, 102), ωбернє(т) *попєрекъ* черє(с) лѣсъ (Рус., 1446, 100). Він поширений і тепер у деяких карпатських говірках [96]. За аналогією до *удовж/вдовж* з'явився нормативний прислівник *упоперек/впоперек:* удолжъ сажонъ 30, а *въ поперекъ*... 17 (Арх. ЮЗР, 1552, 1/VII, 77), *впоперекъ* на Дубовую Гряду (Т., 1607, 322), въдовъжъ и *впоперекъ* орат будет (АПГУ, 1667, I, 107), на концѣ изворотов *впоперек* лежит нива отаманская (АП, 1698, 127), Церковъ... вдовжъ и *впоперек* сажней 90 (Т., XVIII, 322). Ускладнений подібним же **у**, а також прийменником *на*, давній *перекы* функціонує в діалектному мовленні — *упоперекы, напоперекы* (с. Довге Закарпат. обл.). Старовинний *обаполи* зрідка виступає в літературній мові (СУМ, V, 463).

Адвербіалізовані в давньоруській мові форми іменників знахідного відмінка *днесь, вечеръ, ночь* і под. в пам'ятках української мови зустрічаються лише зрідка: *дн(с)ь* суть (Р., 1370, 18), *днєс* сѧ оздоблаєтъ; учатся... *рано* и *вечер* (Т., XVII, 727), выходити на млтву: *вєчєръ, оутро* и у полу(д)нє и оу ночи (ВБС, к. XVII, 183), *Днес*... гостя маєм (Т., XVIII, 727). Але це — переважно пам'ятки, що відбивають південно-західну діалектну стихію. Такого типу прислів-

---

[94] Див.: *Німчук В. В.* Словотвір прислівників іменникового походження..., с. 264.

[95] Там же, с. 264, 272.

[96] Там же, с. 268.

ники досі побутують у говірках цього ареалу: *днесь, днеська, днеськи* (Гр., I, 394), *днис' (ннис', нис', инни́с'), дни́с'кы, дни́с'ка* «сьогодні», *вечір (вичир', ви́чїр, ви́чур, ве́чур)* «ввечері» [97]. Впадає в око те, що в сполуках *вечір пізно* «пізно ввечері», *рано й вечір* «вранці і ввечері» (Гр., I, 143), *ранок і вечір* — з тією ясною панною, котрої *ранокъ* и *вечіръ* сподівалися [98] — в ролі прислівника *вечір* фіксується й у південно-східних говірках.

У більшості говорів *днесь* витіснений прислівником *сьогодні*, що виник унаслідок адвербіалізації сполуки форм родового відмінка вказівного займенника та давньої форми іменника *дьнь — дьни*. Ще в давньоруській мові на обмеження в часі вказувала сполука *до сего дни (дне)*: и сани єѭ стоѭть въ Плесъковѣ и *до сего дни* (ЛІ, 49). Пам'ятки української мови фіксують *сегодня* і з новою застиглою формою родового іменника — *дня*, напр.: Днѣ(с): *Сегóдня* (Бер. Лекс., 1627, 30), *сегѡ дня* щасли́вый, за́втра нѣщасли́вый (Гал. К, 1665, 284 зв.), *Сегодня* свѣтом... поднялис (Я. М., 1739, 289) та ін. Крім прислівника *днесь*, у говірках досі функціонує давньоруський *лѣтось — л'іт'іс', лїтїс* [99], *літось* (Ж., 410) «торік», пор. *лѣто(с)* (Сл. Лекс., 1642, 220).

Безприйменникові адвербіалізовані форми знахідного відмінка іменників з часовим значенням рано почали витіснятись формами з прийменником *въ(у)*: у его дому, *у вечеръ*, сталася свада (АЗР, 1347, сп. XV, I, 12), *въ осень* и на веснѣ ставы... будовати мають (АЗР, 1557—1558, III, 78), и вста(л) бы вночи и *вдѣ(н)* (Є Нег., 1581, 39 зв.), вошло бы было бжѣ нарожѣ(н)ѣ *оувѣсну*, а вѣ(л)ка ноць *влѣто* (См. К., 1587, 10), и *у ночъ* и *у день* мучили ся (ПН, XVI, сп. 1758, 101), *у вечор* тогожъ дня повил ми (Льв. СБ, 1627, 90), уже *увечоръ* позъно (АП, 1698, 136), молился рано, *ввечер* и *вполудне* (Т., XVII, 193), вийшолъ... *у обѣды* (Ал., п. XVIII, 97), повернулис назад глубоко *в ноч* (Я. М., 1737, 111), рано и *въ вечеръ* тое варити (Кн., 1788, 73), пор. ще: слово злоѣ *вовѣ(к)* нѣ загои(т)сѧ (К. З., к. XVII, 244). Власне, такого ж походження й прислівник *взимку/узимку* — адвербіалізована форма знахідного відмінка здрібнілої форми іменника *зима — зимка*, за аналогією до якого утворено *влітку/улітку: В(ъ) лѣтку* завше... сага бывала гачена (Т., 1700, 272). Оскільки прислівники зазначеного типу з структурно-морфологічного погляду нагадують часові конструкції з прийменником *в (у неділю, у мороз, у спеку* і под.), лексикографічні праці їх не відбивають. Більшість прислівників цього типу *(узиму, вліто, вполудень* [100], *увечір* [101]) функціонує в говірках.

---

[97] Див.: *Німчук В. В.* Словотвір прислівників іменникового походження..., с. 266—267.

[98] Див.: «Основа», 1861, ноябрь — декабрь, Вісті, 102 (матеріал під заголовком «Дещо з Полтави», II).

[99] Див.: *Німчук В. В.* Зазнач. праця, с. 268.

[100] Див.: *Довгая Т. М.* Адвербиализация в современном украинском литературном языке. Автореф. канд. дис. Ужгород, 1971, с. 6.

[101] Див.: *Леонова М. В.* Прислівники в буковинських говорах, с. 98.

Адвербіалізовані форми знахідного безприйменникового відмінка деяких іменників стали прислівниками зі значенням кількості: *дрібку, дрібочку, крихітку, крихту, пару, силу,* діал. *крыхти́ц'у, крыхти́чку, полови́ну* «наполовину» [102].

Серед безприйменникових форм найбільшу схильність до адвербіалізації протягом історії української мови виявили форми орудного відмінка іменників. Цей процес тісно пов'язаний із стиранням деяких старовинних функцій орудного відмінка, зокрема вказівки на інструмент, знаряддя, причину й підставу, обмеження тощо, й набуттям ним здатності вказувати на спосіб із наступним переосмисленням відповідного слова, втратою ним предметності. З цього приводу О. О. Потебня слушно писав, що в орудний способу «вливаються різні орудні відмінки при легкій зміні свого значення в напрямку до втрати субстанціональності; він є момент, що передує переходові додатка в прислівник» [103]. Саме «малопомітна й фіктивна субстанціональність орудного відмінка перебуває в зв'язку з тим... що цей відмінок особливо часто переходить у прислівник» [104]. Час переосмислення і втрати субстанціональності для сучасного дослідника в багатьох випадках важко визначити, бо окремі форми можна пояснювати і як прислівники, і як форми орудного відмінка іменників. На адвербіалізацію відповідного слова може вказувати інший безсумнівний прислівник цього ж розряду, що зустрічається в одному й тому ж реченні, або перекладні словники.

А. У пам'ятках української мови фіксується численна група прислівників способу, що виникли через адвербіалізацію форм «реальних», частково вживаних і тепер іменників: *силою* волы возмѣть (АЗР, 1347, сп. XV, 14), приходятъ *кѣвалтомъ* къ суду (5), На поли сторожу держать... вси *чергами* водлугъ... потребы (Арх. ЮЗР, 1552, 1/VII, 95), четвертую часть двора князю... *вичностю* пустил (Арх. ЮЗР, 1559, 8/VI, 61), *пехотою* до дому... при(ш)ла (АЖ, 1583, 46), побиг[л]-ε(м) *слѣдо(м)* в погоню (47), и всε *ωгуло(м)* ω(т)провадили (АЖ 1605, 5 зв.), много выступковъ на него вѣдалъ, которых *частю* до вѣдомости княжати... не допущалъ (Пер., 1605, 31), Не ест-ли в нашихъ докторов книг и *избытко(м)* (Льв. СБ., 1616, 49), *Бѣгомъ* до него пришолъ (Т., 1627, 167), Дарѣмнε, *дáромъ* (Бер. Лекс., 1627, 167), *смѣхом,* лю(б) *жáрто(м)* бεсѣдуючі(й) (173), купно, *громадою* (Сл. Лекс., 1642, 66), во прεмѣну, *грядою* (78), урыватεлнѣ, *уры(в)комъ* (113), *ступою* (304), *иноходомъ,* тихо (399) *нуркомъ* плаваю (1650, 478), *громадою, полкомъ, гурмомъ* (Грам. 1643, 51), волно будет... продат и *даром* дат (АПГУ, 1667, II, 32), *жартом* узял сани (Т., 1666, 908), косили не в захват, але *разом* зволившися на косбу (АПГУ, 1669, II, 55), *волею* страст претерпѣв(ь)ши (Т., 1670, 305), не *духом* пий, щоб-ес не захлынувся (Інт., 1674, 89), не *приступомь,* але и *голодомъ* оныхъ звоевати (ЛСам., XVII, 21—22), пити ро(з)казавъ давати *достаткомъ* (ВБС, к. XVII, 170),

[102] Див.: *Німчук В. В.* Зазнач. праця, с. 268.
[103] Див.: *Потебня А. А.* Зазнач. праця, с. 469.
[104] Там же, с. 474.

задо(м) вишовъ у сѣнцѣ (ЦНБ, 1716, I, 55252, 1 зв.), *гуртом*... ездили (Я. М., 1736, 80), 40 коп жита, *толокою* Демяном зжатих (81), выехал сам партикулярно *передомъ* в Ярославець; *местами* дорога такъ суха, что якъ ехат, то курит (1739, 243), *раком* сидѣло отсее (Інт., 1747, 166) та ін.

Б. Окреслену групу складають прислівники часу — адвербіалізовані форми орудного відмінка: приходилъ ико Іисусови *ночовъ* (ПН, XVI, сп. 1758, 54), *часом* и переночует в корчмѣ (В., к. XVI, 38), зараз *ночу* поєхалъ (Пер., 1605, 30), *ночъю* то(т) поташь... з буды выбралъ (АЖ 1605, 37 зв.), мы оуставѣчнє *днємъ* и *но(ч)ю* плáваємо (ЄУС, 1616, 52), *Зѣмою* почали давати жолнѣрове поводъ до войны (ЛСам., XVII, 24), пойшол *смерком* (АП, 1691, 76), *ночю* пригнавши ягнят (1699, 153), *Лѣтомъ* о(т)грѣбаю(т) ногами, а в зимѣ брали (б) и рука(ми) да нє будє(т) *часомъ* того часу (К. З., к. XVII, 231), ни *зымою* ни *лѣтомъ* (235), *Часо(м)* с квасо(м) а *порою* z водою (255), пріехал уже *смерком* (Я. М., 1735, 46), дожчъ... ишолъ до свѣта... и *свѣтом* против середи (1739, 266) тощо. У сучасній літературній мові функціонують лише деякі з них, напр.: *смерком, часом*. Про відносно ранню адвербіалізацію форм орудного відмінка свідчать прислівники, утворені власне за допомогою суфікса **-ом**, абстрагованого із утворень, що є застиглою формою орудного відмінка (співвідносних із ними «реальних» іменників не існує): [граница йде] ѡ(т) бука *оукосомъ* на ѧблонь (Р., 1404, 68; пор. *укосом* «навскіс», Гр., IV, 330), одно *уздоймомъ* продавати (АЗР, 1561, III, 113), Все *огуломъ* и *вздоймомъ*... надаемъ (Т., 1633, 235), зоставивши Межибоже, *утекомъ* уступили (ЛСам., XVII, 20), *утѣкомъ* на Украину поехалъ (95), а нáчнє(т) утѣкати влуча(и) *наздогóномъ* (К. З., к. XVII, 165), *мимоходомъ* за(й)шовъ в(ъ) дворъ (ЦНБ, 1716, I, 55252,1), до нас *мимоездом* заходили (Я. М., 1736, IV, 86) та ін., пор. ще: Що *силомуццю* вперлася була в нашу хату (Інт. 2-а пол. XVIII, 197). І до таких прислівників, як, наприклад, *сіпом* «сіпаючи» (Гр., IV, 127), *чайом* «причаївшись» (443) і под., годі шукати відповідних іменників. Окремі прислівники на **-ом** колись мали співвідносні іменники, що вийшли з ужитку. Так, тепер у літературній мові функціонує *жужмом*, але пам'ятки засвідчують іменник *жушмо* «жмут»: *Жушмо* теж немалоє волося показовала (Т., 1564, 944). Прислівник *раптом* (конь *рáптомъ* западаєтъ на ноги — Кн., 1788, 60) — адвербіалізована форма іменника *рапт* «викрадення» (п. rapt, R., 409).

На основі адвербіалізованих форм орудного відмінка іменників чоловічого роду з суфіксами **-ок, -ець** у морфологічній структурі прислівників виділилися специфічні прислівникові суфікси **-ком, -цем**: Тáйно,... *украдко(м)* (Бер. Лекс., 1627, 154), Бєзмóлвно: *Мóлчкомъ* (6), *оукрáдкомъ*, свѣтла я́ко злочи́нцы хронячи́ся (ХФ, 1598, 71), стал мя за шию *мовъчком* трусит (АПГУ, 1667, I, 119), нє спáтимє(т) *мóлко(м)*,... будє(т) во(р)чáти (К. З., к. XVII, 75), уво(ш)ли... *кра(д)ко(м)* (ВБС, к. XVII, 186), от... дожчу, который *нападком* ишолъ (Я. М., 1736, 69), яйцé кýраче якъ найсвѣжѣйшое

цѣлкóмъ суро́вое (Кн., 1788, 68) та ін., Не минай *скорогонцем,* яко пустое коло вѣтрное, очима пробѣгаючи от мѣста на мѣсто вперед писаного (В., к. XVI, 10), ишол за йими *назерцем* (АП, 1690, 54), ясиру сот на три *живцемъ* пригнали до Батурина (ЛСам., XVII, 184), Стережися... абы тя... *живцемъ* не поймали (Т., XVII, 927), Потоцкого *живцемъ* въ Бару взято (ЛВел., 1720, I, 99—100), День был... дождеват от ранку *переривцем* до вечора (Я. М., 1737, 135) та ін.

Якщо прислівникові *мовчком* відповідає іменник *мовчок* «мовчання» (Гр., III, 438), то *крадьком, нишком* (пор. рос. *ничком* «ниць»), *тишком* і под. відповідників не мають, бо утворені вже за допомогою прислівникового суф. **-ком** [105]. Так само прислівник *скорогонцем* співвідносний із іменником *гонець; живцем* — з *живець* (колись, мабуть, означав «той, що живий» на противагу іменнику *мертвець;* теперь *живець* має інші значення, СУМ, III, 523), *сліпцем* — із *сліпець,* але прислівники *назирцем, переривцем, бігцем, мигцем, похапцем, тихцем, хильцем* і под. утворені за допомогою абстрагованого форманта **-цем,** причому в багатьох первісно міг бути відтінок здрібнілості (пор. рос. *мигом).*

Спеціальної уваги заслуговують прислівники, що виникли внаслідок адвербіалізації давніх форм орудного відмінка множини іменників чоловічого роду з флексією **-и** < **-ы** (на це вказують деякі паралельні форми з новою флексією **-ами**): Маючи з собою людей *верѣхи* болъшей ста чоловековъ (Т., 1565, 220), *Мóвчки* значу̀ (Бер. Лекс., 1627, 68), ѣздячи хто́ *вѣ(р)хи* (К. З., к. XVII, 244), отехал *верхи* (Я. М., 1737, 143), и переехали сами *верхами* через Днѣстръ по понтонах (1739, 285). Такого ж походження прислівники *пішки* (діал. *пішком)* — застигла форма іменника **пѣшькъ* «піхотинець», (пор. ст.-п. pieszek, д.-р. *пѣшьць), прихідцями* «уривками» (Гр., III, 450) та ін. Утворений за аналогією до *пішки, задки,* прислівник *рачки* (а не із *рачьскы* [106], бо тоді сучасна форма була б * *рацьки)* засвідчується вже в XVII ст.: а ѣсти хо(ч) *рачки* лѣзти (К. З., к. XVII, 159). За допомогою абстрагованого форманта **-(ь)ки** пізніше утворено й прислівники *дибки, крадьки, пошепки, хильки* і под. Привертає увагу те, що багато таких прислівників можуть вживатись і з **-ом, -ем**: *задом, крадьком, хильцем, раком* і т. д.

Незважаючи на те що багато прислівників із суф. **-ки** мають дієслівні корені, не всі можна трактувати як віддієслівні [107]. Мало підстав вбачати в них і прислівниковий суфікс займенникового походження **-ки (-к-и)** [108].

---

[105] У зв'язку з прислівником *цілком* можна припустити існування колись в українській мові вихідної форми іменника *ціло́к* (пор. ч. celek «ціле»). Слов'янські відповідники до прислівника *мовком* — рос. *тихомолком,* с.-х. *му̀ком* «мовчки» дають підставу реконструювати зниклий спільнослов'янський іменник **mъlkъ* «мовчання».

[106] Див.: *Потебня А. А.* Зазнач. праця, с. 447.

[107] Див.: Курс сучасної української мови, т. 1, К., 1951, с. 388; *Чапля І. К.* Прислівники в українській мові. Харків, 1960, с. 75—76.

[108] Див.: *Безпалько О. П.* та ін. Історична граматика української мови, с. 379.

Прислівники, що виникли через адвербіалізацію, здавна могли мати при собі прийменники, втрачаючи таким чином пряму співвідносність із формами орудного безприйменникового відповідних іменників: оттоль Лыбедью нанизъ, *на-задки,* до млина (АЗР, 1568, III, 146), *поединком* «поодинці» (Грам. 1643, 51), зазъвавши в алкъръ *по-одинцемъ* (ЛСам, XVII, 59), найпервей питалисмо *поединцем* сватов Бурноса и Петра Клименка (АП, 1691, 77), трудно намъ *поодинцемъ*... дойти управи у судовъ Полскихъ (ЛВел., 1720, I, 40).

За аналогією до типу *назадки, пошепки* і под. було утворено чималу групу прислівників — *напрямки, навпрямки, навтеки, наприсідки, навприсідки, навипередки, залюбки, навшпиньки* (пор. *вспинатися* < *възпинатися), навколішки* (діал. *нако́л'інкы)* і т. д., пор. ще: Баранà стрыгу(т), а козлỳ *навѣшки* даю(т) (К. З., к. XVII, 216; *на́віжки* давати «попереджати» — Гр., II, 470, корінь *від-ати).*

Після занепаду давньої форми орудного множини на **-ы (-и),** не маючи опори в граматичній системі мови, прислівники з суф. **-ки** *(хильки, нахильки)* були «переорієнтовані» на знахідний відмінок, із яким сполучаються прийменники *в, на, по* й від адвербіалізації якого з прийменниками виникло чимало прислівників способу *(вскоки, втропи).* Тому «здрібнілі» форми типу *хильцем, нахильцем, назирцем* дали паралелі типу *хильці, назирці,* що утворили тип прислівників із суф. **-ц-**: *згинці, потаємці* і под. Від окремих прислівників навіть набули поширення «звичайні» форми, пор. *на(в)здогінці* і *на(в)здогін,* діал. *навкидь* «кидькома» (СУМ, V, 36).

Специфічну групу прислівників складають утворення з суф. **-(ь)ма** — *бігма, давма, дарма, лігма, лежма, ліжма;* діал. *мітьма; кишма, мішма, ревма, сидьма, сторчма* і под., більшість із яких виступає в тавтологічних сполуках, напр.: *бігма бігти, давма давити, лігма (ліжма) лежати* і т. ін. Але навряд чи тут маємо «іменне закінчення орудного відмінка двоїни» [109].

У пам'ятках української мови найчастіше фіксується прислівник *да́рмо* з кінцевим **-о**: людей *дармо* клепали боємъ (Т., 1505, 666), стравúти *дармо* (См. К., 1587, 2), *Да́рмо* (Бер. Лекс., 1627, 22), Зачúмъ *дармо* сѧ фрасýєшъ (Гал. К. 1665, 39), и *да(р)мо* росточат(ъ) (К. З., к. XVII, 187), *Дармо* пряцуем (Інт., 1736, 108) та ін., пор. сучасне діал. *дармо* (Гр., I, 358).

Прислівники з суф. *-то* поширені в західнослов'янських мовах, особливо чеській та словацькій [110]. Деякі дослідники вбачають у подібних прислівниках адвербіалізовані форми знахідного відмінка однини віддієслівних іменників з суф. *-то* [111].

В українській мові такі прислівники під впливом віддієприслівникових *сидя, лежа* змінили кінцеве **-о** на **-а** (це особливо виразне в *ліжма),* пор. рос. *плашмя, стоймя* тощо.

Прислівники типу *бігма, лежма, кишма* в обстежених текстах фіксуються в XIX ст., але існували далеко раніше, про що свідчить

[109] Див.: *Безпалько О. П.* та ін. Зазнач. праця, с. 379.
[110] Див.: *Jahn J.* Зазнач. праця, с. 46—47.
[111] Там же, с. 46.

форма *дарма,* яка виникла із *дармо* під їх впливом: Дня стратити *дарма* а безпотребне шкода (Т., 1679, 666), *дарма* нас побрано и поли нам порѣзано (АП, 1695, 102) [112].

Прислівники з суф. **-ма** вплинули на оформлення частини прислівників способу — адвербіалізованих форм орудного відмінка іменників чоловічого роду (**-ом**). Так виник чисто прислівниковий тип із суфіксом **-ома**: *жартома, крадькома, кружкома, мелькома* і под., навіть *швидкома.* Прислівники цього типу фіксуються лише в новій літературній мові, але оформлені за їх зразком прислівники часу — *улягома* (АП, 1698, 140), пріехал *смеркома* (Я. М., 1737, 134) — свідчать, що вони існували вже принаймні в XVII ст.

Адвербіалізованих форм місцевого відмінка однини в пам'ятках засвідчено порівняно небагато: даємъ... *вєрху* мєнована мѣста (Р., 1433, 119), дорогу..., *зимѣ* ступени вырубива́ючи, направують мещане (Арх. ЮЗР, 1552, 1/VII, 108), рєчи всѣ *вє(р)ху* мєнованыє (АЖ, 1583, 66), абы оутѣканїє ваше нє было *зимѣ* (ПЄ, 1556—1561, 102), *долѣ, низу* (Сл. Лекс., 1642, 235), плакать уже *годѣ* (Т., XVII, 545), Внѣ: ... надворѣ, *кро́мѣ* (Бер. Лекс., 1627, 16), дє́рєво, которо́є *лѣ́тѣ* й *зимѣ* зє́лєно (43), *Годѣ* калантирить (Інт., 1737, 142), сѣвши *долѣ* (Т., XVIII, 775) та ін.

Тільки прислівники *годі* й *долі* функціонують у новій літературній мові. Давні *верху, горѣ, низу* витіснені пізнішими утвореннями *зверху, наверху, нагорі, внизу.* Прислівники *гбр'і* «нагорі» [113], *зимі, л'іті* [114] зберігаються в окремих південно-західних говірках.

Активним в українській мові був процес адвербіалізації сполук прийменників із іменниковими відмінковими формами. Він продовжується й на сучасному етапі розвитку мови. Більшість типів і багато конкретних прислівникових утворень українська мова успадкувала з давньоруської.

1) Прислівників, що виникли через адвербіалізацію форм родового відмінка з прийменником *без(ъ),*— небагато; хочю служить... *безъ пєрєстани* до моего живота (Р., 1434, 130), презъ целый день *безъ перестани* чинили (Арх. ЮЗР, 1565, 1/I, 11), вночи *безъ вѣсти*... грозно вдарила на палацъ самого царя (Т., 1606, 490), досажали *безпрєстанку* (Тіт., 1625, 157), И пошол гдес *без вѣсти* из моєго дому (Т., XVII, 490), *без перестанку* тая война тривала (ЛСам., XVII, 9), тут нас лишив, ходит *без вѣсти* (Т., XVIII, 490), *безперестану, безперестань* (СУМ, I, 138) < *безперестани* (редукція **и**), діал. *без часу* «передчасно» (Гр., IV, 445). Звичайними були й є в українській мові прислівникові сполуки з прийменником *без,* напр.: доброю волею... но сама то вчинила. *безо лъсти* (П., 1378, 56), ωстрыи

[112] У говірках засвідчуються навіть відіменникові утворення з цим формантом, що став чисто прислівниковим: перебіжи *нічма* Черемош, як ревізори муть спати (М. Ч., I, 224). Тип із суф. **-м-о** в західних закарпатських говірках був ускладнений суф. — **-иц'** < **-иц'і** (редукція ненаголошеного **і**): *крадмиц'* «крадькома», *пота́ймиц'* «потаємно».

[113] Див.: *Бандрівський Д. Г.* Зазнач. праця, с. 75.

[114] Див.: *Німчук В. В.* Словотвір прислівників іменникового походження..., с. 272.

безъ(ъ)мѣры (Т., 1625, 50) і под. Повній адвербіалізації їх перешкоджають відповідні прислівники прикметникового походження [115] типу *безмірно* (пор. переклад одного й того ж виразу: *бєс(ь)пло(д)но* бываєт) — ПЄ, 1556—1561, 140 зв. і бываєт) *безъ пожитку* — Є Нег., 1581, 39).

2) Порівняно з давньоруською в українській мові збільшилася кількість прислівників місця внаслідок адвербіалізації іменників у формі знахідного відмінка з прийменником *в(ъ)* (*у*) (але й разом із успадкованими з давньоруської мови їх не дуже багато): володети по старый рубежь, а по вельи *оу низъ;* а ѡ(т) шатеев *оу верхъ*... (П., 1387, 76), рѣкою Оболью *внизь* (АЗР, 1458, I, 77), Отъ толь *у низъ* уход... Еланьский (Арх. ЮЗР, 1552, 1/VII, 84), з уходовъ... *уверхъ* идутъ (85), и вы *впєрєд* о то ся постараитє (ПФ, 1614, 140), во́ду вытага́єт(ъ) *в(ъ)горѫ* (Бер. Лекс., 1627, 16), нєгды(с) стрѣла́ *вгору* козако́мъ пуще(н)на суха: а з высоты *в дол* мокра возвраще(н)на (К. З., к. XVII, 157), Музика то є(с) которая албо *в(ъ)гору*, албо *в(ъ)долъ* голосо(м) модєруєть (Дил., 1723, III), вели от Пирова *у верх* к Заруцкого греблѣ (Я. М., 1740, 329), кто высоко *вг ру* дмется (С., 2-а пол. XVIII, II. 32) та ін.[116]

Деякі прислівники цього структурного та інших типів виявились функціонально неоднозначними. Пор. щодо цього розмежування значень місця і способу в таких прикладах: бо крычи(т) *вслѣ(д)* ходачи за нами (ПЄ, 1556—1561, 70 зв.), а там *в тропы* за Грегоркомъ верхниковъ своихъ послалъ (Пер., 1605, 29), Войска зась коронніе... *втропу* зъ войскомъ козацкимъ потягнули на Украину (ЛСам., XVII, 26), нив двѣ, *в межу* з Даниловою една, другая *в межу* Бородаченковою (АПГУ, 1667, II, 32), Ан(ъ)тиѡха... поставилъ *у чоло,* а Визан(ъ)та из боку (Ал., п. XVIII, 54), *Вкруг* нечестивыи ходят? (С., бл. 1784, I, 487) та ін., пор. ще: вїѣхалъ и самъ Господаръ *въ стрѣчу* (ЛВел., 1720, I, 118).

Помітно зросла в українській мові група прислівників і прислівникових виразів способу дії внаслідок адвербіалізації форм знахідного відмінка з прийменником *в(ъ)* (*у, во*): *восполокъ* съ поддаными нашими (АЗР, 1557—1558, III, 84), пригодилоса ємоу кадити *в(ь) чєр(ь)гу* чиноу своєго (ПЄ, 1556—1561, 205), *в(ь)голось* мовиль (246), стрєляли об [лєг]ши *вколо* мєсто, фольварки, гумна (АЖ, 1584, 101), Войско... до Глубина *въскосъ* пославши (Т., 1586, 335), я́ко кружа́ло... обраща́емо *вколо,* кругъ совєршаєт) (ІПВ, 1588, 68 зв.), *в конец* исчезе и погибе (В., к. XVI, 47), до́ ста(д) свои́хъ що *вскоко́ъ* са маючи (Рєз., 1616, I, 65), Рыцырство тя небесное *в кругъ* оступило и *вколо* полками своими оточило (Т., 1616, 263), зємла пра́цею лю(д)скою *в(ъ)сыть* напра́вленая (ЄУС, 1616, 19 зв.), ѡ́бєрта(н)єса *В(ъ) ко́ло,*... збива(н)е *екру(г)*... (Бер. Лекс., 1627, 167), косили не

[115] Див.: *Довгая Т. М.* Зазнач. праця, с. 5—6.

[116] У пам'ятках староукраїнської мови засвідчується прислівник *вз(ъ)гору* «вверх, угору» (пор. ст.-п. wzgórę)— адвербіалізована форма знахідного відмінка з прийменником *вз(уз*): учиню чуда на нєбѣ *възгору* и знамєна на зємлѣ, ни(з)ко (КА, 1560, 8). *Взго́ру* подношу (Бер. Лекс., 1627, 18).

в захват, але разом зволившися на косбу (АПГУ, 1669, II, 55), казалисмо *вслух* читати (1670, 189), Калѣки зыйщовшися рано *вкупу* (Т., 1670, 263), не *в смак* ти било (І. В., бл. 1680, 152), устне *в-голосъ* повѣдати (Т., 1691, 195), я болшей его *у очи* не видѣлем (АП, 1696, 112), сѣно... *впол* перемѣшано (1699, 151), *взавод* бѣжати мнѣмаєтъ (Т., XVII, 230), Пий... *восполь* из нею (315), были *вразъ* наши (327), інъ нѥ *в(ъ)пра(в)ду* бго(м) и дшею клѥнѥ(т)сѧ (К. З., к. XVII, 51), ажъ нѥ дастѥ, то и *всилу* во(з)мѥ(м) (ВБС, к. XVII, 167), и Прилуку разорилъ *вконецъ* (ЛВел., 1720, I, 124), Людей... *в пень* рубали не беручи живцемъ (Т., XVIII, 927), варѝ з водо́ю *вразъ* съ корѣнямъ (Кн., 1788, 59), *вполи* платить изъ поборовъ (Т., XVIII, 322), Спидниця... локотъ десятъ *вкругъ* (363), Непорожнює нєдис пророчество *в жартъ* Стефаново (908) тощо, пор. ще: Нас *въявку* и очевисте ошукиваєтъ (Т., 1670, 366), одно *въоколо* обмѣривши и границы положивши (АЗР, 1557—1558, III, 85), почáвши ѡ(т) ієр(с)лúма и *в(ъ) óколо,* áжъ до Іллирíка проповѣдалъ (Т., 1623, 77).

Прислівників часу цього типу навіть разом із утвореннями, що витіснили давніші безприйменникові адвербіалізовані форми знахідного відмінка: далъ єсмь. иванови *оу вѣкъ* (Р., 1349, 4) та успадкованими з давньоруської мови — порівняно небагато: оуздали ємоу добровоулно и *оу вѣки* (1366, 12), даваль покоро(м) *вьча(с)* (ПЄ, 1556—1561, 45), тамъ хочемо в мѣстѣ быти *в час* (Льв. СБ, 1617, 52), держатъ *у вѣчность* (АПГУ, 1665, II, 13), каѥшъсѧ áлѥ южъ *нѥвчáсъ,* южъ по смѥрти (Гал. К., 1665, 39 зв.).

3) Частіше, ніж у давньоруських, в українських пам'ятках зустрічаємо адвербіалізовані форми місцевого відмінка з прийменником *в(ъ) (у < въ).* Група прислівників цього типу поповнилась за рахунок витіснення давніх прислівників, що сформувались на основі безприйменникових форм місцевого відмінка, а також унаслідок адвербіалізації форм місцевого відмінка нових лексичних одиниць у поєднанні з прийменником *в(у).* У зазначеному структурному типі виділяються:

а) прислівники часу: а будетъ ли... *въ ночи* (АЗР, 1347, сп. XV, I, 14), Сторожи... кличуть *у ночи* на вежахъ, а *в день* дрова носять (Арх. ЮЗР, 1552, 1/VII, 81), Учора *у вечери* позно (Т., 1577, 227), вывѥз (з) буды сѥ(м) бочо(к) поташу *вночи* (АЖ 1605, 38), *в(ъ)ночѣ*... прійшол(ъ) до обозу (Гал. К, 1665, 18 зв.), в вечеръ там, где и *вранцѣ* було (Т., 1670, 326), *в(ъ)останку* дворъ замкнули (ЛСам, XVII, 49), нѥ пу(д)ко́ваны(и) ко(н) *в зымѣ* попо(л)за́ѥтъ (К. З., к. XVII, 126), Нѥ тѥпѥ(р) по грыбы́ хо́дя(т), алѥ *въωсѥнѝ* колѝ сѧ ро́дят (239), *У вечеру* был я у городѣ (Я. М., 1736, 55), якъ *у осени* время у ноябрѣ (1737, 120), даси́ имъ ѣсти *въ вечерѣ* (Кн., 1788, 68), *В незабавѣ* посланъ знову (Т., XVIII, 275) тощо, пор. ще: кося(т) ввѥ(с) дѥ(н), и *в порану* з росами (К. З., к. XVII, 273);

б) прислівники способу: ижъ ихъ много *у-купѣ* ѣздило (АЗР, 1347, сп. XV, I, 6), зъ усѣма святыми *умѣстѣ* (ПН, XVI, сп. 1758, 157), *В правдѣ* жъ... бели в гостинах купецких (Т., 1599, 323),

Вправдѣ я(м) є(ст) (Рєз., 1616, I, 61), тамъ хочемо *вмѣстѣ* быти (Льв. СБ, 1617, 52), ишлисмо *вкупѣ* дорогою (АП, 1699, 149);

в) прислівники місця (невелика кількість, але і тут деякі давньоруські адвербіалізовані безприйменникові форми були витіснені прийменниковими): дали. єсмо... села. *оу вєрхъху* именована (Р., 1446, 152), подъ обовязкомъ *вверху* помѣненымъ (АЗР, 1557—1558, III, 83), в ты(х) позвєхъ *в серединє* ширє(и)... доложонє єстъ (АЖ, 1584, 89), а *в(ъ) головáхъ* Пр(с)тáѧ Дв҃а Мр҃іа (Тіт., 1625, 114), Внýтръ: *Внýтрѣ, всєредúнѣ* (Бер. Лекс., 1627, 21), єднꙑ бýдутъ на вєрхꙋ, другíи *в(ъ)сєрéдинѣ*, йншіи на сáмомъ днѣ (Гал. Д, 1687, 39), ишо(в) *оудноу*... (ВБС, к. XVII, 183), *удъну* в полатѣ (Ал., п. XVIII, 74), удержался зо всѣмъ войскомъ *въ сторонѣ* около Браславля (ЛВел., 1720, I, 108), тѣстом вимазат *в серединѣ* тот сосуд (Я. М., 1739, IV, 252). Прислівник *удну́* «всередині» відбиває закарпатські говірки, де функціонує й тепер.

4) Поповнилась в українській мові категорія прислівників і прислівникових сполук за рахунок дальшої адвербіалізації форм родового відмінка з прийменником *до:* Рекоучи в начале єсть слово как бы *до вѣка* и пережь вѣка (Т., 1489, 483), и дали *доволѣ* с(ь)траже(м) срєбрьниковъ (ПЄ, 1556—1561, 122 зв.— 123), [Закон] Пєрвы(й) стары(й)... поданъ былъ *до часу*. Вторы(й) новый... поданъ єсть вѣчно (См. К, 1587, 17), пришовъ есь *до часу* мучити насъ (ПН, XIV, сп. 1758, 104), Іпподрóмъ: Мѣстцє гдѣ сѧ кóнми вытѣкáютъ, а(б) *до кóла* гонѧт (Бер. Лекс., 1627, 212), Жебы *до остатку* не згубити своей землѣ (ЛСам., XVII, 47), усе тое *до купы* з(ъ)горнулося (48), бывши на ловѣ, пришолъ *до дому* (Т., XVII, 782), нє кракала врона лєтѧ *догорꙑ* (К. З., к. XVII, 181), *До часу* збанъ воду носитъ (222), и *до дому* до ц҃рци ити нє гадаєтъ (Ал., п. XVIII, 28), змѣшáй тóе *до купи* (Кн., 1788, 63).

Прислівник *довкола* утворився внаслідок контамінації *докола* і *вколо*. Старовинний прислівник *досыти* через ранню редукцію кінцевого и зовсім деетимологізувався: сѣна насѣчи *досыть*... (Р., 1386—1418, 35), *досыть* сѧ знáчнє погамовало (См. К., 1587, 13 зв.), *Дóсы(т)* тѝ єсть, *дóсытъ* мáєшъ (Бер. Лекс., 1627, 31), даєтъ *досытъ* послови... говорити (Ал., п. XVIII, 49) і т. д. Під впливом іменника *досталь* (та похідного прислівника *удосталь* — Т., 1506, 802) прислівник *досить* у говірках набрав форми *доста, дост:* Дознáлисмы пò смерти єго *дост(ъ)* ѡ(т)мѣны (Тіт., 1622, 46), зерна *доста* было (Т., XVIII, 801), пор.: *доста* (Гр., I, 430), *дост* (закарпатські говірки).

Прислівник *до щенту* запозичено з польської мови (п. do szczętu, ст.-п. do szczędu; корінь **čęd-*, пор. *чадо, нащадок)*. До першої половини XVII ст. він виступає переважно в українській звуковій формі *до щаду, до щадку:* Всáчєски, *до ща(д)ку* (Зиз. Лекс., 1596, 40), ѡпасно:... всєсъвръшéннѣ, с(ъ) пúлностю, áж *дощáду,* áж до днà (Бер. Лекс., 1627, 152), *Дощенту* ѡпасно, всєсовє(р)шеннѣ (Син., 2-а пол. XVII, 112), Полтаву *дощенту* Выговскій спустошилъ

(ЛСам., XVII, 55), солому запалено и *до щенту* тим огнем ввесь двор знесено (АП, 1698, 137), плод ихъ выгубили *до щенту* (Ал., п. XVIII, 81) і т. ін.

5) Унаслідок адвербіалізації форм родового відмінка з прийменником *з(ъ) (изъ, съ)* < *съ, изъ* сформувались: а) невелика група прислівників місця, що охоплює й давньоруську спадщину: дали єсмо... *сверха* выписана сєла (Р., 1451, 159), квѣтки и май вмѣсто зелéное бáрвы всє бѣлою намъ *звєрху* притрасають (См. К., 1587, 14 зв.), вы́чисть пєрвѣй *з(ъ)внутра* шкланицу (ЄУС, 1616, 46), Земла вса округла єсть якъ яблоко... и *здолу* и *звѣрху* и *з боковъ* (Т., 1618, 774), Внѣ: *Звнутрà*, надворѣ, крóмѣ; Внѣуду: *Знадвóрꙗ, здворà* (Бер. Лекс., 1627, 16), пришли *збоку*, Да перебилї строку (Рєз., 1673—1674, V, 152), Сей лавирин҃ъ починáється *зверхꙋ* и *зни́зу*, а кончиться по боках (І. В., 1691, 84), же *зисподу* заледво смо настрамок того сѣна винявши познали (АП, 1699, 151), одежда *изверха* красная, а душа не красна (М. А., XVII, 251), не кракала врона... пущаючиса *згоры́* (К. З., к. XVII, 181), оббит будинок *знаддворя* паличками... якъ в салѣ оббивано *з середини* (1738, 185), ви́дери шку́рку *зъ середи́ни* вонъ (Кн., 1788, 67) і т. п., пор. ще: Не ездил никуда *з дому* для вчерайшого хмелю (Я. М., 1735, 15), вывє(р)нѣтса *зы́споду* (К. З., к. XVII, 248), ѡ(б)ъдержитъ бо зємлю нєбо из(ъ) вєрха и *зысподу* (Ал., п. XVIII, 87);

б) група прислівників часу (сюди входять окремі давньоруські утворення, частина давніх прислівників була замінена адвербіалізованими сполуками інших слів; загалом в українській мові засвідчено більше утворень цього типу, ніж у давньоруській): а мыта нє промышлати. но какъ *из вѣка* пошло (Р., 1366, 14), како к нєму. *из вѣку*. прислушало (1399, 59), што к тымъ *з вѣка* здавна. слушало (1433, 118), коро(в) поущаи *с полудни* (Лун., сп. XV, 63), бероу(т) *з вечера* свои доли (Пов., XV, 11), *испочатькоу* с пил(ь)ностью в(ь)сє по рáдоу выписаль (ПЄ, 1556—1561, 204 зв.), припа(л) на ни(х) та(к) я(к) и на на(с) *спочатку* (КА, 1560, 60), *свечора*... опрѣснкы... зача́ти ясти (ІПВ, 1588, 198), Бгъ былъ самъ слово, и тото было *исъ початъку* у Бога (ПН, XVI, сп. 1758, 45), А коли было *сполудне*... в(ъ)нєт єа розбили (Ал., п. XVIII, 65), На якое писмо Хмелницкого... *зъ початку* мало дбалъ (ЛВел., 1720, І, 122), умре 4-го часа *з полдня* (Я. М., 1735, 35), родился вночѣ против пятка год 2 *з полночѣ* (47), онъ со всѣми *з вечора* простился (54); пор. ще: взята *з весни* и доселѣ под караулом сидѣла (Я. М., 1736, 88), День был *зранку* холоден (1738, 204);

в) небагато прислівників способу, причини: бы(х) пак(ь) моусѣль с тобою *сполоу* оумєрєти нє запро(у)са тєбє (ПЄ, 1556—1561, 186 зв.), И косарѣ потрє(б)ны людя(мъ)... хто мѣє(т) сѣножáти, затягає(т) *з нарóку* (К. З., к. XVII, 273), А схватився *зопалу* так дуже швиденько (Інт., 1736, 103), *знічев'я (знечев'я, знечевля* — Гр., II, 173, 562; корінь — *ничь* «ніщо»), пор. ще: козака Соболя уговорил бит ему на год рибалкою, а ловит рибу *з половини* (Я. М., 1737,113).

Спеціальної уваги потребують кілька прислівників із кінцевим

-ка (-ки), напр.: Вънєзаа́пу: Спрудка, знагла, *знєоба́чка* (Бер. Лекс., 1627, 21), Напра́снѡ:... зна́гла, з(ъ)ру́дка, *з(ъ)нєоба́чки* (69), Напра́сный: На́глый, ... *знєна́цка* припа́лый (70), Нє прєдвидѣ́ннѣ: *Знєоба́чки* (75), Вла́сности своє́и *знена́цка* позбы́ло (Рєз., 1631, I, 112), и пришол до их же *знишка* (АП, 1700, 169), як блисне *зненацка* (Інт., 1736, 103), дури *знишка,* скота (1737, 137) тощо. Лише до прислівника *знеобачки* (суч. розм. *знебачки,* СУМ, III, 651) засвідчено діалектну іменникову паралель *необачка* «необачність» (Гр., II, 552). Його варіант *знеобачка* (СУМ, III, 656) — результат аналогії до *зненацька та знишка,* що також функціонують у розмовній мові (СУМ, III, 663).

Мабуть, під впливом прислівників способу, що мають у своєму складі *з-(с-),* сталася заміна префіксів-прийменників у словах *поправді, вправді,* внаслідок чого виник прислівник *справді* (діал. *зопра́вд'і):* О, *зо правъди,* же-сь мудрій (Інт., к. XVII — п. XVIII, 61), Чи *справди,* бабочко? (1736, 106), Чи *справдѣ?* (1737, 123). Давньоруський *изънезапа* зберігається в гуцульському прислівникові *зненапа* (Гр., II, 173), що набув цієї форми, очевидно, під впливом *зненацька.*

6) Поєднання форм родового, знахідного, орудного відмінків із прийменником *за* протягом історії української мови не виявили активної тенденції до адвербіалізації: а воленъ продати. и *задаръ* да[ти] (Р., 1349, 4), хто не будетъ възмочи *заразомъ* суммы отдати за все имѣнье (АЗР, 1554, III, 53), боудєть *заправ(ь)ды* вєликыи (ПЄ, 1556—1561, 205 зв.), з слугами и по(д)даными своими *заразомъ* почалъ насъ бити (АЖ, 1584, 87), абїє, *заразъ* (Зиз. Лекс., 1596, 23), нє *заразъ* за пє́ршого... почитанъ бы́ти ма́єтъ (ХФ, 1598, 171), не *задаръ* трудилъ сѧ (ПН, XVI, сп. 1758, 36), *заразом* оны до Кракова поєхали (Пер., 1605, 33), и на(д)гро́бникъ *здчасу́* собѣ наготова(л) (Тіт., 1625, 120), А́бїє: Оужє, *за́разъ*... ско́ро, вскоко́къ, ры́хло (Бер. Лекс., 1627, 5), *завзгля(д),* уподоблє(н)нѣ (Сл. Лекс., 1642, 132), той домъ люде вгасили *заразъ* (АП, 1683, 3), з ночлѣга вставши, приехали *зарання* у Лохвицю (Я. М., 1736, 85), по обѣдѣ *зарання* пріехали у Тернѣ (1736, 112) і т. ін., пор. ще: пріехали у футор Криворудский *за слонца* (Я. М., 1735, 33).

Прислівники *задар* «даром, дарма», *заправди* «справді» і тепер функціонують у говірках (Гр., II, 33, 85).

Від контамінації прислівників *вчас (учас)* і *зачасу* виник *завчасу:* гды *завча́су* нє забѣгнє(т)сѧ (Бер. Лекс., 1627, 197), *завчасу* его злость рач укротити (Рєз., 1673—1674, V, 162), Когда́ *завчасу́* кто постережетъ (Кн., 1788, 59).

Старовинний прислівник *замужь* > *замуж* зберігається без особливих змін вже довго: панна *замужъ* пойдетъ (АЗР, 1347, сп. XV, I, 15), ани *замоужь* выдавани боудоу(т) (ПЄ, 1556—1561, 96), нехай идет *замуж* (АП, 1693, 93). Тепер у цій формі слово функціонує в говірках. Форма *заміж* увійшла в літературну мову з південно-східних діалектів, у яких з'явилася порівняно пізно (в нашому розпорядженні тільки записи XIX ст.). Оскільки слово в сві-

ності мовців утратило етимологію внаслідок відштовхування від північних говорів, де нерідко **о** в новозакритому складі рефлексується як **у**, **у°** і под., в прислівнику *замуж* замінено **у** на «закономірне». Проте варіант *замужем* (СУМ, III, 223) досі вживається без жодних специфічних модифікацій.

Давній *заутра, завтра* усталюється в формі *завтра* з одним значенням, втративши етимологічну прозорість, напр.: *За́втра* (Бер. Лекс., 1627, 142), сєгѡ днѧ щасли́вый, *за́втра* нєщасли́вый (Гал. К, 1665, 283 зв.) і т. д.

7) У староукраїнських пам'ятках зустрічаються окремі прислівники, що є адвербіалізованими формами давального відмінка з прийменником *к(ъ) (ку)*, які вживались поруч із більш поширеним типом *до* + родовий: оустоупоуючи *к(ь) горѣ* и ростучи (ПЄ, 1556—1561, 139 зв.), Ви́хоръ: Вѣтръ... кото́ры(й) в(ъ)ко́ло кру́титъ ѡ(т) землѣ почáвши *к(ъ) го́рѣ* (Бер. Лекс., 1627, 16), Возми лиш... в свои руки *гречи*! (Інт., 1747, 168) і т. ін. Подібні прислівники функціонують тепер лише в говірках (напр., *дго́рі* < *кгорі* «догори» в закарпатських).

8) Зберігся й дещо поповнився протягом історії української мови тип прислівників і прислівникових сполук, що виникли внаслідок адвербіалізації форм знахідного відмінка з прийменником *на*, зокрема: а) прислівники часу (залежно від контексту прислівники, похідні від іменників не на означення часових понять, можуть мати й інші відтінки значення): а далѣй *навѣки* не имать ся упоминать (АЗР, 1347, сп. XV, I, 9), *на вѣки*. хотѧчи то твєрдо дєржати (Р., 1433, 121), *на остáтокь* послаль до ни(х) сна (ПЄ, 1556—1561,92 зв.), учти(л) их, *назавтрие* въставши пєтръ пошо(л) (КА, 1560, 54), дай пити ей пораноу и *на но(ч,* (Пор., XVI, 2), Роскоши(т) на часъ бáрзо корот(ъ)кїи, а мучитъ *навѣки* (ЄУС, 1616, 14 зв.), послѣжде, *напо(с)лѣдокъ* (Сл. Лекс., 1642, 322), тру́пъ єгѡ воло́чено..., *на ѡстáтокъ* в(ъ) Ти́бєръ рѣку́ в(ъ)ки́нено (Гал. К, 1665, 283 зв.), заразъ *на весну* того жъ року... ку Вилню войною ишолъ (ЛСам., XVII, 40) і т. ін., пор. ще: [Про сіно] муся(т) *на́ зыму* о єгѡ сѧ старати (К. З., к. XVII, 273), ворота *на ну(ч)* замыкаю(т) (ВБС, к. XVII, 152), а *на ночь* дава́ти єму́ салѣтри..., тожъ и рано (Кн., 1788, 75);

б) прислівники місця (кількісно невелика група): бор(ь)зо из л(ь)ѣзь *надоль* (ПЄ, 1556—1561, 303 зв.), Струпы, и коросты, Кгдꙑ, сѧ *навєрхъ* оука́жутъ (См. К., 1587, 7 зв.), Во́нъ: *На дво́ръ*, прєчъ (Бер. Лекс., 1627, 17), Низложи́тель: Кото́рый *на́ до(л)* скида́єтъ (77), понєва́жъ о́лово є́сть тѧжкоє, *на́ долъ* чловѣ́ка нахилѧ́єтъ (Гал. К, 1665, 62), Кодо́ламы дєрєво *на гору* встяга́ютъ (К. З., к. XVII, 271), вода... усѣ тѣла тіе *наверхъ* вынесла (ЛСам., XVII, 33), стремгла́въ, то́ є́сть голово́ю *на долы́ну* приби́тый (НП, 1794, 210), пор. ще: злє́гка *на око́ло* поси́пъ сѣллю (Кн., 1788, 77; із *на* + *около* > *навколо);*

в) прислівники способу, в тому числі й міри (кількісно досить велика група): и раздѣлили и развели того *на полы* (П., 1382, 61),

млины... що су(т) имъ. *наполы.* съ нѣмѣцкими. калугѣры (Рус., 1443, 95), ѡ(т)ишли прѣчь *наполы* мртвого зостави(в)шї (ПЄ, 1556—1561, 264), пса ро(с)тя(в) *наполы* (АЖ, 1583, 52), в стегно... куля *навылє(т)* прошла (1584, 87), А(н)дрея Березниковича *на вылє(т)* с пу(л)гаку пробили (100), дєкрѣтъ оучинилъ *надстатку* (См. К., 1587, 4 зв.), собѣ ку воли або кому *на упоръ*... нєха́й бу(д)то попра́вїли (16 зв.), хлопъца... *насмє(р)ть* забили (АЖ, 1605, 7), абы так небачным *наконец* быти хотѣл (Льв. СБ, 1616, 50), Речетъ на него Богуринскій, яко бы *на жартъ,* же его маєтъ въ шкатулѣ (Т., 1621, 908), Рєвну́ю:... з(ъ) за́здрости що̀ чиню́ я́кобы кому̀ *на пєрєко́рѣ* (Бер. Лекс., 1627, 108; знах. мн.), в мене Васил бралъ коня *наспол* (АПГУ, 1670, II, 72), Зри вспять лист 12, лѣнѣями *накрест* перечерченій (АП, 1698, 144), будєтє собѣ з нимъ *на ѡко* и там сѧ... догваришъ (Ал., п. XVIII, 37), Пошли *навстрѣчь* козацкия, пошли полки волоския (Ф. П., 1711, 215), зосталъ *на голову* розгромленъ (ЛВел., 1720, I, 134), бо *на простецъ* зимою, и Сулу ліодом переехал (Я. М., 1735, 12), и 1000 татаръ *наповал* положили (43), Нехай навчит[ь] танцоват[ь]... *Наперекур* поповѣ (Інт., 2-а пол. XVIII, 196), В його в бока гаман цвяхован, а *наіопашку* свита (200), Двохъ машталѣровъ висилалъ *на встрѣтъ* противъ пана до Мценска (Т., XVIII, 342), пор. ще: Въ зна́къ: *На́взнакъ* (Бер. Лекс., 1627, 19: поєднання *на* і давнього *възнакъ), набір* < *на борг:* Жыта наши... мають быти... роздаваны *на боргъ* (Т., 1529, 124), конѣ... попродани *на боргъ* (Я. М., 1738, 176). Звичайно, в цій групі наявні прислівники, до яких співвідносних іменників не існує, бо вони прямо утворені за готовими структурними зразками.

9) Менш активною виявилась тенденція до адвербіалізації форм місцевого відмінка з прийменником *на,* і прислівники цього типу кількісно значних семантичних груп не утворюють: ѧ ко жє *на вєрху* выписаны (Р., 1404, 68), а єго *навръху* посадили (ПЄ, 1556—1561, 89 зв.), Пєтръ жє сѣдѣль прѣчь *насторонѣ* (115 зв.), то было *напоча(т)коу* и поставили єи *насєрєдинѣ* (377), А потомь *назавътрие* въ пятницу... *на свитаню* почато... на кгвалтъ звонити (Арх. ЮЗР, 1565, 1/I, 10), зара́зомъ писа́(л) и дєкре́ть оучини́лъ *на оста́тку* (См. К., 1587, 4 зв.), зверху сѧ имъ такъ здало, а *на долѣ* нє вѣдали што сѧ дѣѧло (20), внѣ *надворѣ* (Зиз. Лекс., 1596, 32), ханъ... незличоними силами витягнулъ *на веснѣ* до Хмелницкого (ЛСам., XVII, 18), ажъ на мурахъ *наверху*... были (37), безчестити так его самого, яко и всѣх приятелей, любо *на подпивку,* любо в дорозѣ (АБ, 1660, 57), забылъ... Семена Криловца *на подпитку* (АПГУ, 1668, I, 142), По томъ *на останку* тіижъ черноризцѣ, калугерѣ же, ся покирвавили и потовкъли (М. А., к. XVII, 237), и *на свѣтаню* на войска ударити (ЛВел., 1720, I, 111), а з Глухова виехали *на смерканю* (Я. М., 1740, 318 [117]).

[117] Староукраїнська мова успадкувала з давньоруської прислівник *надобѣ,* витіснений десь у XVII ст. прислівником *треба*: а ту нє *надобѣ* (Р., 1349, 3), свѣдчю... кому *надобѣ* (1424, 106), присѣгати ему *ненадобѣ* (АЗР, 1557—1558, III, 74).

10) Не був активним процес адвербіалізації відмінкових форм із прийменником *о*. Давньоруські *около, окромѣ, округъ* продовжують функціонувати в українській мові: погладѣль *ωколо* (ПЄ, 1556—1561, 166 зв.), ѡкръстъ: *ѡколѡ* (Бер. Лекс., 1627, 150), падло качили..., а перед зовсѣмъ из шкурою лежал, а телбухи *окроме* у воде (АБ, 1697, 106), ѡбыйшли *ωколо* ѡбоз (Ал., п. XVIII, 79—90), скопав ровом *округъ* на сажен вглыбъ (Т., XVII, 195) та ін. У більшості говірок прислівник *около* витіснений пізнішим *навколо* (контамінація *вколо* і *наколо*). Прислівник *окремо*, мабуть, виник на основі *окроме* (Гр., III, 50) внаслідок метатези **о — е** за аналогією до більшості прислівників на **-о**. Адвербіалізувались окремі форми місцевого відмінка з прийменником *о*: было правѣ *ωпу(л)ночи* (АЖ, 1583, 50), нѣ лѣнуймоса в(ъ)ставáти *ωпýвночи* (Гал. К., 1655, 43), *ополудны* стался нам час велми трудный (Ф. П., 1711, 215), приѣхалъ онъ *ополъднѣ* до сотника (ЦНБ, 1716, I, 55295, 2), *ополуднѣ*... рѣчку Свидовецъ преправилъ (ЛВел., 1720, I, 95).

11) Невелика група прислівників виникла внаслідок адвербіалізації відмінкових форм з прийменниками *над(ъ), от(ъ)* > *від*: в неделю праве вже *над вечером* (Т., 1572, 227), мнóго *на(д)мѣру* и нѣ чýтко спя́тъ (К. З., к. XVII, 121), Толко *над вечери* проезджалъся в поле (Т., XVII, 227), приѣхали *надъ вечоръ* (228), діал. *(по)надзóр'і, (по)надрáно* «на світанку» (закарпатські говірки; *рáно* «ранок»), *отъ вѣка* нѣтъ (Т., XVII, 484), Степъ *отъ вѣку* волный (1740), пор. ще: благодати *отгорѣ* николи не искали (В., к. XVI, 50; контамінація *отгори* й *горѣ*), не дава́ти *от споду* ростй галýзямъ... галýзя густыи *от долу* обтинай (Кн., 1788, 77), *від сили*.

12) Дещо активнішим в українській мові був процес адвербіалізації форм історично давального відмінка із прийменником *по*, внаслідок якого формувалися: а) прислівники способу: будеть ли ялъ єго король *по кривдѣ* любартъ будеть правъ (Р., 1352, 6), ижъ бы не *по правдѣ* жаловалъ (АЗР, 1347, сп. XV, I, 15), а онъ намъ маетъ *посполу* з ыншою шляхтою... отправовати (Р., 1438, 141), боудоу(т) молоти *поспол(оу)* (ПЄ, 1556—1561, 298 зв.), проповѣдаютъ *по правдѣ* (ПН, XVI, сп. 1758, 112), розвалитися *поневоли* мусѣла (В., к. XVI, 58), будучи у вѣзе(н)ю, *понѣволи* зѣ(з)на(т) мусѣли (АЖ 1605, 11), всѣ *по достатку*... писано (25 зв.), упросил..., бывши *по близкости* до того дому (АПГУ, 1665, II, 17), поделилъ... потомству их *пополам* (1670, 77), Лжешъ... на мене, *по серцу* говоришъ! (1671, 92), и *понѣволѣ* мушу (К. З., к. XVII, 86), нѣ *по прав(ъ)дѣ* и лукаво (Ал., п. XVIII, 29), И брало то злото войско *подостатку* (92), приказалъ ему ити *поволѣ* (ЛВел., 1720, I, 109);

б) окремі прислівники часу: Не днес ли кашеляны..., а утро — попами, а *поутру* — бискупами, а *поутру* утрешнем — арцибискупами починилися есте (В., к. XVI, 61), кгды бы(с)... люто(ст) зы́мную о(т)ня́лъ: ко(ж)ды(и) бы *по зимѣ*... главы нѣ звязалъ (К. З., к. XVII, 179), Хто ходи(т) *поночи*, шукаѣтъ нѣмочи (251), *позаутру* ви́мый рану (Кн., 1788, 59) та ін., пор. ще: люди дла силное... горючести солнечное оусегды *по ночи* езда(т) (Пов., XV, 16).

13) Адвербіалізувалась обмежена кількість форм знахідного відмінка з прийменником *под(ъ): по(д)часъ* и шарлаты и орнаты... бываю(т) оу него якъ смѣтье (См. К., 1587, 15 зв.), Добра з(ъ) саламахою *по(д)часъ* кабанина (Тіт., 1622, 49), *под вечоръ* шаблѣ тие с комори винесши (АПГУ, 1669, II, 58), пор. ще: Того жъ лѣта *под осѣнь*... вышолъ на Украину (ЛСам., XVII, 55).

§ 135. Історія прислівників на -ь. Тип прислівників на **-ь** зберігся в українській мові й поповнився новими одиницями, що утворені за зразком давніх. Оскільки зазначений тип архаїчний, важко визначити час виникнення кожного окремого прислівника. Серед прислівників української мови, безсумнівно, є й такі, що виникли ще в давньоруській мові, але пізно зафіксовані в пам'ятках. Наприклад, в обстежених пам'ятках української мови не засвідчуються *зруч* «з руки, держачи рукою» (Гр., II, 185), *горілиць, осторонь*, однак подібні прислівники *изручь, лиць, сторонь* фіксуються в XI—XIII ст.[118]

Частина прислівників на **-ь**, що рідко фіксуються в давньоруських пам'ятках, в українських не зустрічається зовсім (замість них вживаються інші), напр.: *изрядь, лапь, очивѣсть, нестишь* (пор. єуч. укр. *стишка), неудобь* та ін. Окремі давні прислівники цього типу в пам'ятках української мови виступають спорадично (часто в модифікованій формі) й виходять із ужитку, напр.: продал есми имѣне свое... *обѣлъ вѣчно* (АЮЗР, 1440—1442, II, 105), продаю имє(н)є... *ωбє(л)* всє тоє (АЖ, 1584, 138), пєрєвознико(в) нє ѡбє(л) гани(т) трєба (К. З., к. XVII, 150), смє(р)ть злáѧ нє прили(ч)на: и звѣроядная тє(ж) *особъ* нєобычна (К. З., 40).

Українська мова успадкувала з давньоруської прислівники *опять (опятъ* — з депалаталізацією **т**: *впять*, зрідка — *вспять, воспять)* і *проч(ь): ажє* нє выкупить єго на тотъ рокъ: имѣєть дєржати то сєло. *опѧтъ* до другого року (Р., 1386, 31), веде(т) *ωпѧ(т)* на первую честь (Ч. 1489, 62), и пошоль *прочь* (ПЄ, 1556—1561, 116 зв.), пошла ω(т) мєнє *про(ч)* (АЖ, 1583, 65), ю(ж) *опѧть* по стáрому... будовáти (См. К., 1587, 14 зв.), и сєбѣ *впя(т)* мѣсца искати (К. З., к. XVII, 83), *прóчъ* высылаютъ (94), Зри *вспять* лист 12 (АП, 1698, 144) тощо. Вони залишились у говірках — *опять* (Гр., III, 62), *уп'ять* (IV, 349), *пріч* (УРС, IV, 434).

Вживаний у староукраїнській мові прислівник *оподаль* тепер виступає тільки в говірках (СУМ, V, 720): затворивши дворные ворота передъ нами еще добре *оподаль* (АЗР, 1599, III, 4), *опóдаль* стóѧчи (ЄУС, 1616, 1), прійшовши подъ Полтаву, сталъ *неоподаль* (ЛСам., XVII, 54), на своей квартирѣ, якая не *оподаль* была (ЛВел., 1720, I, 46).

Закріпилися в українській мові прислівники *вдовжъ (вдолжъ), вширъ, вглубъ/вглыбъ*, які при вказівці на виміри здавна диферен-

---

[118] У зв'язку з тим що в українській мові губні та шиплячі приголосні сверділи, прислівники із кінцевим **б, в, п, м** відносимо до типу на **ь** шляхом зіставлення їх із відповідними словами російської мови, напр., *впрямь*.

ціювались від інших за допомогою суф. **-ки**: мешакаютъ... *ждовжъ* до пляцу Ивана Федоровича (П., 1389, 102), *В доложь* и у перекъ (Ср., 1400, I, 759), выкопанъ перекопъ, съ трехъ стоячихъ человѣковъ *въ глубки,* а *въ ширки* шести сажонъ (АЗР, 1534, II, 332), *вдолжъ* шопа тая 19 сажонъ, а *въ ширъки* полъ 4 сажня, а *у вышки* чловѣка стоячого (Арх. ЮЗР, 1552, 1/VII, 110), *удолъжъ* сажонъ сорокъ и два, *в ширки* 26 (91), Которые скрыни єсть такъ велики: *надолжь* по полтора сажня (Т., 1564, 238), яко велики *вдолжъ* и поперекъ (АЗР, 1557—1558, III, 83), р̃ дни *в(ъ) дол(ж)* и *ши(р)* (Бер. Лекс., 1627, 187), посохом(ъ) червоноє море *в(ъ)подовъжъ* оударивши (Т., 1637, 321), *въ подовъжъ* и *впоперекъ* орат будет (АПГУ, 1667, I, 107), *вдовж...* до лѣса (АП, 1698, 122), окопавъ ровом... на сажен *вглыбъ* (Т., XVII, 195), была тота лѣска *задовжки* на сорокъ локотъ (Ал., п. XVIII, 84), *въ должъ* и *въ ширъ* на верству (ЛВел., 1720, I, 62), хра́пы при само́й ко́стѣ *вздовжъ* розрѣзати (Кн., 1788, 60) та ін.

Поруч із *потай* зрідка виступає в староукраїнських текстах прислівник *втай,* що в нову літературну мову не ввійшов: *потай* (Грам. 1643, 52), *потай* с комори... догот крал (АПГУ, 1667, I, 105), шинкова́лъ *втай* (Т., XVII, 349), засѣвши в лозѣ *потай,* поймалем Коза (АП, 1700, 171) та ін. Він увиразнюється суфіксом **-ки** — *потайки,* а за аналогією до *нишком* уживається й у варіанті *потайком.*

Успадкований із давньоруської мови прислівник *послѣ,* а також ускладнені за допомогою прийменників його варіанти *опослѣ (опосли), наопослѣ, упослѣ* вживалися в староукраїнській мові з кінцевим **-ѣ** досить довго: а *ѡпослѣ* пакь вложиль роуцѣ на ѡчи єго (ПЄ, 1556—1561, 157 зв.), *Наѡпослѣ* па(к) коли сѣдѣли за столомь (197 зв.), явивъ ся *упослѣ* усѣмь у Виѳаніи (ПН, XVI, сп. 1758, 73), ѡ умира́ючи(х) *послѣ* вѣча(н)а заразъ (К. З., к. XVII, 41) та ін., пор. ще: а *наипослѣ* жє пак(ь) в(с)сѣхь оумєр(ь)ла и жона (ПЄ, 1556—1561, 95 зв.). Під впливом прислівників типу *відкіля,* а також, можливо, типу *здавна, віддавна,* кінцевий **ѣ** > **і** було замінено на **-а**. Новіші форми в аналізованих пам'ятках з'являються в XVIII ст., хоч могли виникнути й раніше: ноч сперва свѣтла, *посля* хмарна (Я. М., 1735, 7) тощо. Варіант *опісля* вживається в розмовній мові (СУМ, V, 714), а *упісля* — в говірках (Гр., IV, 344).

В українській мові в активному вжитку були прислівники, що виникли шляхом адвербіалізації знахідного відмінка іменників *передъ, задъ* із прийменниками *въ, на:* по исправѣ подавати *назадъ* (П., 1371, 47), ѡнъ *напередъ* родил(ъ)сѧ (Ч. 1489, 42), зємлѧ плоди(т) *напєрєдь* травоу а потѡ(м) колось (ПЄ, 1556—1561, 141), нєхаи сѧ *наза(д)* нє врътаєть (181), *в(ь)пєрє(д)* идє(т) пєрєд(ь) ни(м) (205 зв.), шла *напєрєдъ,* тєпєрь мусѣла... зоста́ти *наза(д)* (См. К., 1587, 14 зв.), приняли вѣру христіанскую *уперед* нѣжли ляхове (Пер., 1605, 25), вы *впєрєд* о то ся постараитє (ПФ, 1614, 140), *назад* руки звязати (Рез., 1630, I, 75), Отобралисмо *на перед* крест сребный (АБ, 1663, 66), мусѣли уступовати *назадъ* (ЛСам., XVII, 40), ра́тицѣ всѣ кѣлко днями *впере́дъ* понама́зуй (Кн., 1788, 67) та ін.

При підтримці цих та інших прислівників (напр., *збоку*), а також відмінкових (в тому числі й новіших) форм іменників *зад(ъ)*, *перед(ъ)* в українській мові стабілізувалися прислівники *спереду*, *напереді*, *(і)ззаду*, *позаду*, *зблизу*, *поблизу*, *зісподу* тощо, а прислівники — застиглі відмінкові форми *спереди*, *сзади*, *позади*, *въблизи*, *исъподи* вийшли із вжитку: а став(ь)ши *изьзадоу* подлє ногь єго (ПЄ, 1556—1561, 243 зв.), пришла *зъзаду* ув ономъ мнозствє людє(и) (Є Нег., 1581, 40 зв.), Хіме́ра: Коза̀ *спе́реду* лє(в), а *з(ъ)за́ду* sмій (Бер. Лекс., 1627, 241), Съ за́ди: *з(ъ)за́ду*, на̀ за́дѣ (127), она наперед мене ишла в хату, а я *позаду* (АПГУ, 1667, І, 121), *з(ъ)бли́зу* вба́ча(т) (К. З., к. XVII, 135), Коли б то(и) розумъ бувъ *напєрєдѣ* (230), мы там *поблизу* орали при футори (АБ, 1697, 105), будет го вечерою *ззаду* смаровати (Інт., к. XVII—п. XVIII, 82), Колѣномъ набий плече *зъ переду* и з бо́ку (Кн., 1788, 61), пор. ще: сказалъ, что *впереду* многоє число ауловъ єсть (Т., XVIII, 319). Залишки старовинних форм прислівників цього типу знаходимо в південно-західних говірках, зокрема закарпатських: *изы́спід'* < *изъисподи*, *близ'*, *на́близ'* «близько».

Пам'ятки української мови засвідчують значну кількість прислівників на **-ь**, які в досліджуваних давньоруських текстах не зустрічаються [119]. Звичайно, між ними й дуже давні утворення: промѣнили есмо Селищо свое, што ж намъ не *споручь*, а Тумкелю *споручь* (П., 1347, 26), тогды *порожень* его и долгу его, вынявъши злодѣйскый долгъ (АЗР, 1347, сп. XV, І, 3) «порізно» (пор. нижче *порознь*), *посполь* имаемъ. оустати из мертвы(х) вси (Ч. 1489, 62), кгрунты маютъ отдавати, гдѣ бы земяномъ *споручь* къ ихъ имѣньямъ (АЗР, 1557—1578, ІІІ, 83), єго [Ивана] киємъ *в-обручь* збила (Т., 1571, 279), *Ослѣпъ* ся пустиль отступникъ въ неправду (Пал., 1621, 695), Стрємгла́въ: *Стромголо́въ* (Бер. Лекс., 1627, 122), Пода́лѣ: *ωпо́даль* (84), и у ночи билися *рукопашъ* (ЛСам., XVII, 40), старшина, которихъ было *омаль...*, просили его (102), борошенъ въ товариства *омалъ* есть (АЗР, 1694, V, 273), мѣючи лѣса... *о помѣж* з лѣсами... Свѣчки (АП, 1698, 145), до(л)женъ *без(ъ)прєчь* о тоє г(с)да проси́ти (К. З., к. XVII, 93), єденъ... идетъ *вплавъ* (Т., XVII, 321), Всѣ *в-ростичъ*, один другого попихаючи (Т., XVIII, 329), *въ явъ* и тайно до смерти побивали (ЛВел., 1720, І, 418), упиваяся *безпереч* по шинках (Т., 1706, 75), товар и стадо *порознь* росписат (Я. М., 1737, 120), Мужики *навстрѣч* дяка мертвого несуть (Інт., 1747, 180), Четвертями... продавать хлѣбъ вездѣ не потрусивая без верха, но по гребло *въ щеркъ* (Т., XVIII, 362) «вщерть» (із *въз-чьрть*) та багато ін.

І в сучасній літературній мові та в українських говірках прислівників цього типу чимало, напр.: *подесьбіч* «праворуч» (Гр., ІІІ, 240), *голо́бісь* «босяком» (Ж., 148), *навіч* та ін.

§ 136. Історія відчислівникових прислівників. Адвербіалізовані безприйменникові порядкові числівники в формі знахідного відмінка в пам'ятках української мови виступають дуже рідко, напр.:

[119] Після губних та шиплячих, які стверділи, дуже часто пишеться **-ъ**; іноді пишеться **ъ** замість **ь** після **л**.

Первое крестилася Русь... от... апостола Андрея (ЖВ, XVII, 81), *Четвертое* крестилася Русь от кгреков за Олги княгинѣ (82), *Нє чє(р)воє* окно(м) с хаты утѣка́ти (К. З., к. XVII, 235), Мѣрялники *стороє* оуже мѣряли землю (Т., XVIII, 351). Їх рано почали витісняти адвербіалізовані форми цих же слів з прийменником *въ(у)*, відомі ще у давньоруській мові: А будеть ли *у третіе* позванъ (АЗР, 1347, сп. XV, I, 6), маеть у него узяти за первое застье сокиру, а *въ другое* застанетъ, ино метель..., а *въ третіє* застанетъ, маетъ взяти... вола (18), онь пакь *оуд(ь)роугоє* сѧ запрѣ(л) (ПЄ, 1556—1561, 115 зв.), пришоль *втрєтєє* (187 зв.), *вчєтвє(р)тоє* з лихо(м) брати(с) покушаю(т) (К. З., к. XVII, 119), *Вперве* од вас чуємъ (Т., 1706, 319), Лазня наша спорадилас и *впервое* стали в оной паритися (Я. М., 1738, 206) та ін. Тепер у літературній мові функціонують закономірні *вперше, вдруге* і т. д.

При переліку в староукраїнській мові, як і в давньоруській, іноді вживались адвербіалізовані порядкові числівники в формі знахідного відмінка однини середнього роду: а два плачи плачю: *первое* плачю сѧ ѡ моужи своемъ. а *другое* плачю вдовъства своего (Ч. 1489, 11), *Другое:* пославъ Бгъ на нас кортань и неволю (ПН, XVI, сп. 1758, 70), *Третее:* котрый укопавъ и потуливъ сребро (139). Зазначену функцію в говірках, зокрема закарпатських, порядкові числівники виконують і досі.

У літературній мові та більшості діалектів вживаються замість них адвербіалізовані стягнені форми знахідного відмінка однини середнього роду з прийменником *по*. В староукраїнських текстах такі прислівники виступають із XVII ст.: *Потрє́тє:* длѧ̀ Прєложє́нства... *Почєтвєртє:* жѐ мно́гихъ въ Дх҃у с҃нами породи́лъ. *Попѧ́тє:* длѧ̀ добродѣтєлного єгѡ̀ живота̀ (Тіт., 1625, 118).

Раніше зустрічаємо такі прислівники зі значенням «удруге», «втретє» і т. д.: и *пов(ь)торє* коурь запѣль (ПЄ, 1556—1561, 191), то(г)ды *поєт рє* голо(с) ста(л)сѧ к нєму (КА, 1560, 53), и пыталъ *подругое, потретее* пана Василя (Арх. ЮЗР, 1565, 1/I, 8—9), *повторє* збил (АЖ, 1583, 60), *по вторе* и *по десяте* признавала (АП, 1683, 4), *Потретє* крестилася Русь... за царя кгрецкого Василія Македона (ЖВ, XVII, 82) та ін.

Адвербіалізований порядковий числівник у знахідному відмінку середнього роду *перво, первоє* набув значення «раніше»: што бы сѧ ста(л)[о] над... кнзє(м) вєликимъ витовто(м) *перво* нижь над королє(м) (Рус., 1401, 33), оу тои половици дѣднины и оу другои што *пьрвоє* купилъ (Р., 1409, 74), до рову, который теперъ в замку, а *перво* былъ за стеною старою (Арх. ЮЗР, 1552, 1/VII, 77). У близькому значенні прислівник *перво* «спочатку» (УРС, III, 240) зберігається досі в українських говірках.

Як і в давньоруській, в українській мові функціонували адвербіалізовані форми знахідного відмінка середнього роду вищого й найвищого ступенів порівняння — *первѣє, первѣй, першъ* (редукція кінцевого е), *перше(й), найперше: Напервѣи* уставили есмо (Ср.,

1388, II, 1769), тогды *пєрвѣє*. имаєть дати триста ко(п) (Р., 1437, 136), *пръше* ниж(ь)ли два разы коурь запоє (ПЄ, 1556—1561, 186 зв.), єсли бы *пєрвє(и)* моцара ѡного нє звязалъ (Є Нег., 1581, 38 зв.), не было гурше, нѣж *перше* (ПН, XVI, сп. 1758, 8), и пїи *пръвѣє* нѣжли коли тѧ маєт) похватити (Пор., XVI, 7 зв.), прє(ж)дє даже, *пєрше* а́жъ (Зиз. Лекс., 1596, 69), Пръвѣе: ...*на́пєрше, на́пєрвєй* (Бер. Лекс., 1627, 81), Нє посвары(в)ши(с) с ки(мъ) *пє(р)шъ*, нє мѣти пріятєлѧ (К. З., к. XVII, 234), *Пєршє(и)* бо сѣмѧ в ступа(х) толкутъ (147), возвратились в Глухов: мы *первей*, а после родитель (Я. М., 1740, 346), Щоб невимовно *перш*, чим свѣтять, отмѣнити (Інт., 1747, 164), повтори́ти..., якъ пе́рше (Кн., 1788, 75), Муситъ Панъ *пѐрше* кмѣтюмъ хѧщу слободити (Ур., XVIII, 49) тощо. Прислівники *перше (перш), найперше* вживаються і в сучасній українській мові.

Із відповідними фонетичними змінами в українській писемній мові функціонував, а в говірках зустрічається й тепер (Гр., IV, 174) старовинний відчислівниковий *(и)сперва,* напр.: ка(к) же *испєрва* мыто (Рус., 1460, 111), ~~бъ~~ *исперва* вчинилъ ~~ч~~лвка (Ч. 1489, 66), почавши пѣтръ рѣ(ч) *спєрва* пора(д)нє всє и(м) сказа(л) (КА, 1560, 58). Під впливом відіменних прислівників, у яких давня флексія **-а** була замінена флексією **-у**, поширився варіант досліджуваного прислівника *сперву: Изперву* есть наука сеся (114), не маютъ..., якъ было *исперву* (ПН, XVI, сп. 1758, 130). Він був витіснений прислівником *спершу* (*сперш* — відпадіння кінцевого **у**) в зв'язку з поширенням порядкового числівника *перший.*

Продовжує функціонувати й прислівник *заодно (заєдно):* Какъ ~~ѡ~~тць нашь какъ ~~ѡ~~ци. ваши. были *заѡдно* (Р., 1393, 49), хочем с ними *за едно* пріятелски... быти (У., 1457, 94), крали *заедно* в ночѣ (АБ, 1697, 107), и на дорозѣ ведучи, так же в домувцѣ атаманской, все *за едно* били (АП, 1701, 172) та ін.

Збереглися в українській мові давні прислівники типу *надвоє:* запона црков(ь)наа пєрєдраласѧ *надвоє* (ПЄ, 1556—1561, 194 зв.), Едному нє розодратисѧ *на́двоє* (К. З., к. XVIII, 223), роз(ъ)дѣливъ войско *на(д)воє* (Ал., п. XVIII, 70), меду кухву *на трое*-ж роздѣлит (Я. М., 1735, 9).

Давньоруські прислівники типу *двоє* були витіснені прислівниками типу *вдвоє (удвоє)* — адвербіалізованими сполуками з прийменником *въ(у):* ино ми платити. *оу десѧторо* (П., 1387, 74), врьноу ємоу тоє *в(ь)чєт(ь)вєро* (ПЄ, 1556—1561, 304), тобѣ *всемеро* отдасть (Т., п. XVII, 333), *вдвоє* о(т)дава́єтъ (К. З., к. XVII, 55), тому́ хто позычавъ комў *в(ъ)троє* заплатитъ (56).

У XVII ст. виступають також прислівники, що є адвербіалізованими формами місцевого однини збірних числівників із прийменником *в(у):* Правда тоє єст... же ми *втройзѣ* бика Головенкова з левади взяли (Т., 1699, 352), пор.: *двойга, двойго* «двоє» (Т., 677). Мабуть, у цей же час уже існували сучасні літературні прислівники типу *удвох, утрьох* і т. ін.— адвербіалізовані форми місцевого від-

...нка однини збірних числівників (як про це свідчить наведений ...ще *тройзѣ*) з прийменником *в(у)*.

Успадковано з давньоруської мови прислівники з суф. **-чѣ** (**-чя**): *тройчи* звалъ к праву (АЗР, 1347, сп. XV, I, 4), будеть *трой-чи* обаженъ о злодѣйство; будеть *трійчи* обаженъ предъ судомъ (18), *тричѣ* палицами битъ былъ емъ (ПН, XVI, сп. 1758, 15), масла и вина тылко *двуичи* в рокъ... заживала (Т., XVII, 684), *тричѣ* на дн҃ ходил (Ал., п. XVIII, 83), припеченъ бил желѣзомъ *двочи* от мистра (Т., 1702, 683), ударил... Тимоша Мохну разъ по разу *двуичи* в голову (ДНМ, 1714, 71), скриню мою на(д)ворѣ, *три(и)чи* ударивши, розбывъ (ЦНБ, 1715, I, 55332), може... да *двичи* робити (Ур., XVIII, 51) та ін. Як бачимо, під впливом закономірної форми *двойчи* з'являється *тройчи* замість старовинного *триичи*. Старіші форми з **й** перед суфіксом характерні тепер переважно для північних говірок: *двуйчи, двийчи, тройчи, трийчи, трейчи*. У більшості говорів та літературній мові в прислівниках-мультиплікативах **й** випав: *двічі, двычі, тричі* [120]. Дуже рідко в староукраїнських пам'ятках виступають мультиплікативи з суф. **-жды**: Въспоминаемъ ю *двожды* лѣтомъ (Чет. 1489, 6).

§ 137. Історія інших прислівників. Без жодних змін успадкувала українська мова прислівник *дома,* а з закономірними фонетичними змінами — *вчора, вже (уже),* напр.: нине *вже* вѣдаю (Т., 1489, 229), *в(ь)чора* (ПЄ, 1556—1561, 358 зв.), маріа *дома* зостала (395 зв.), Ѧбіє: *оужѥ* (Бер. Лекс., 1627, 217), *уже* у вечор позъно (АП, 1698, 136), пор. ще: якъ и *вчерас[ь]* (Я. М., 1737, 168). Кінцевий наголос у прислівнику *вчора* фіксується ще в XVI ст.: *Вчорà* са(м)... оторва(л)сѧ (См. К., 1587, 13).

Протягом усього староукраїнського періоду виступає прислівник *еще: и ѥще* далъ єсмь (Р., 1349, 3), а *еще* надъ то на потвержєніе (1451, 157), *еще* нѥ приш(ь)ла (ПЄ, 1556—1561, 346 зв.), *ещѐ* нѥ (Бер. Лекс., 1627, 76), а потим *еще* взято (АП, 1690, 53), ударило на нихъ *еще* другоѥ... войско (Ал., п. XVIII, 61) та ін. Деетимологізоване й часто вживане з послабленим наголосом, слово *еще* зазнало фонетичних змін. Уже в ранніх українських текстах на місці кінцевого **е** спостерігаємо **и**, який в говірках, наприклад закарпатських, закріпився навіть під наголосом *(шчи, ишчи́)*. Після **й** на початку слова звук **є** перейшов у **і**, що пам'ятки відбивають через літеру **ѣ**. Однак початковий **й** відпав, і прислівник набув вигляду *іще (іщи),* що фіксується в написаннях *ище (ищи)* у текстах від XVI ст.: давалъ. и *ѥщи* к тому. исправу (Р., 1386—1418, 35), и *ѣще* к тымъ (1393, 48), А и *ѣще* што было... какъ здавна. гостємъ путь чистъ (49), то и *ѣщи* вьзнали (1422, 98; підкреслимо, що в цитованих грамотах немає поплутання **ѣ** та **е**), чомъ *ище* не учинилъ еси (ПН, XVI, сп. 1758, 4), *Іще* що ми ест, питаєш (Інт., 1619, 38) та ін. У позиції після голосних **і** частково редкувався **(й)**, а потім відпав, тому при-

[120] Див.: *Німчук В. В.* Українські прислівники *двічі, тричі.*— Праці XIII Респ. діалектол. наради. К., 1970, с. 123.

слівник тепер має форму *ще*. Після приголосних й на початку висловлювання у народній мові він зберігається досі — *іще* (Гр., II, 200).

Аж до XVIII ст. в літературному вжитку був прислівник *вонъ:* Лазорю поиди *вонъ* (Ч. 1489, 52), а злыи вымѣтоують *вонь* (ПЄ, 1556—1561, 64 зв.), вывели єсте єго *вон* из мѣста (Пер., 1605, 44), Видери шкурку зъ середини *вонъ* (Т., 1788, 309). Тепер функціонує *вон, вонка* (Гр., I, 253) у говірках. У літературному вжитку залишився тільки *зовні* < *изъвънѣ,* пор. ще: в(ъ)ну(т)рности буде(т) горячка пекти, а *звнѣ* хла(д) и потъ зим(ъ)ный (ДС, 1629, сп. XVIII, 31).

Прислівник *нынѣ (донынѣ)* в українській мові довго зберігав значення «тепер», з якого розвинулось нове «сьогодні». До XV ст. функціонував і варіант його *нынѣчи.* Однак уже в XIV ст. замість нього з'являється варіант з суф. **-ки** — *ныньки:* со всѣми оужитки. што *нинѣки* могуть быти (Р., 1377, 24), издавна. и *нынѣ* слушаєть (1445, 150), *нинечи* ты. мною хоче(ш) измочи его (Ч. 1489, 53), *нн̃ѣ; нынѣка* (Грам. 1591, 157), Затхее, излѣзь долу, *нынѣ* годитъ ми ся у твоюй хыжи быти (ПН, XVI, сп. 1758, 181), *нынѣ* у вашей земли нѣ маєтъ где главу подклонити (В., к. XVI, 46), в жадномъ панствѣ нѣкгды не держана ажъ *до нынѣ* (Пер., 1605, 44) тощо. Тепер літературним є лише *нині,* а *ниніка, нинька* (занепад **і**), *ны́н'ікы* (Закарпаття), *ниньки* притаманні говіркам.

Тільки в окремих південно-західних діалектах збереглися архаїчні прислівники *давѣ* (Гр., I, 355), з суф. **-ки** *давіки, лони.*

Слово *скрозь,* що виступало майже завжди в прийменниковій функції (і в давньоруській — *сквозѣ*) від XVI ст. виступає в ролі прислівника, напр.: видѣлъ єсми... стрѣлѣную рану... *скрозь* пробитую (АЖ, 1584, 87), Бокъ *скрозь...* пробитый (Рєз., 1630, I, 85), ви(д)но́ напито(к) *скро(з),* як чєго́ чи мно́го; І мося(н)жъ про(з)рѣти *скро(з),* и злота нє мо(ж)но (К. З., к. XVII, 142). Невідомо, коли воно набуло значення «всюди, повсюдно». Первісна семантика залишилася в ускладненому *наскрізь,* яке в обстежених текстах виступає на початку XVIII ст.: перерѣзавши юй горло мало не *наскрозь* (АП, 1703, 214), а въ середи́нѣ въ обо́хъ ухахъ жи́лы навъхре́стъ поперетинай, не перетина́ючи *наскрѣ́сь* уха (Кн., 1788, 62).

Без жодних змін успадковано віддієслівний прислівник *мимо:* а в(ъ)се яко вода *мимо* поиде(т) (Ч. 1489, 91), оуз(ь)дрѣвши є(г)[о] шоль *мимо* (ПЄ, 1556—1561, 264 зв.).

§ 138. Віддієприслівникові прислівники. Новим типом, що розвинувся в українській мові, є віддієприслівникові прислівники. Адвербіалізація дієприслівників зумовлена тим, що, будучи незмінними, як і прислівники, вони нерідко втрачали вказівку на супровідну дію й набували обставинного значення.

У зв'язку з активним поширенням дієприслівників на **-чи** — застиглих форм називного однини нечленних активних дієприкметників жіночого роду, деякі дієприслівники на **-а, -я** — застиглі форми називного однини чоловічого роду — перейшли в клас при-

слівників способу: *сидя, стоя, лежа, якомога, нехотя.* Оскільки формальних показників адвербіалізації немає (адже і дієприслівники і прислівники — незмінні), час виникнення зазначеного типу визначити важко. Окремі такі слова можна трактувати й як прислівники, і як дієприслівники, напр.: нищи(м) мл(с)тню по силе своей даимо. ка(к) хто *мога* (Ч. 1489, 71), Якъ *мога* коло бга (К. З., XVII, 259), Нє та(к) я(к) *хотя* так я(к) *мога* (236). Як прислівники їх кваліфікувати правомірно тільки тоді, коли дієприслівники на **-чи** стали в українській мові абсолютними — приблизно XVIII ст. Ще важче визначити час, коли з'явилися віддієприслівникові прислівники на **-чи,** бо й тут свідчення пам'яток не вдається однозначно витлумачити, напр.: который не таячися того учинку своего, же такъ было, що сам его и не *хотячи* такъ ударивъ (АПГУ, 1665, I, 49). Увиразненню функції віддієприслівникових прислівників на **-чи** значною мірою сприяло ускладнення їх суфіксом **-ки**: *стоячки, сидячки* та ін., проте в обстежених староукраїнських текстах таких утворень не виявлено (пор. ст.-п. leżączki, w leżączki, R., 182, с.-х. *лежечке*). У прислівниковій системі вони закріпились завдяки впливові відіменникових утворень типу *навколішки: навлежачки, навстоячки, навсидячки, навспинячки (навшпинячки).*

§ 139. Адвербіалізовані сполуки двох повнозначних слів. Значну групу прислівників утворюють адвербіалізовані сполуки, першим членом яких виступає відмінкова форма іменника без прийменника, а другим — форми непрямих відмінків цього ж іменника з прийменниками. Їх можна кваліфікувати як складені прислівники: А будеть жалоба *очи-на-очи* о пѣнези... записаны (АЗР, 1347, сп. XV, I, 7), Которий привилей *слово до слова* так се в собѣ маетъ (П., 1547, 104), я *слово отъ слова* въ книги кгродские уписати велелъ (Арх. ЮЗР, 1577, 1/I, 68), посадити всихъ, *ря(д) подлє ря(д)у* на зелєно(и) трави; И сѣли *громадою подлє грома(д)ки,* ту(т) по сту ту(т) за(с) по пя(т)дєся(т) (Є Нег., 1581, 42), *рокъ* ѡ(*т*) *року*... маю... платити (АЖ, 1584, 134), заразомъ съ кольку пулгаковъ *разъ-по-разъ*... на насъ стрѣлили (АЮЗР, 1599, II, 4), што бесме ся утверждали *день выдъ дня* науковъ (ПН, XVI, сп. 1758, 125—126), нє прє(з) подобѣн(ъ)ства..., алє *твáру в(ъ) тва(р)* (Лік., 1607, 44), ѡ(т)-кладáючи(х) *рокъ* ѡ(*т*) *року, днь* ѡ(*т*) *днá* покýту (Тіт., 1625, 112), Ревность ваша... *день отъ дня* и *часъ отъ часа* абы помноженье брали (АЮЗР, 1629, II, 77), казалисмо до книг... записати *слово у слово* (АБ, 1660, 57), юй пакости дѣючи, в сусѣдствѣ, *стѣна з стѣною* а *двур з двором,* мешкаючи дѣетъ (АПГУ, 1665, I, 61), Запис... *слово до слова* приведений (1666, II, 21), Чоломбитя... преписано *слово в слово* (1671, II, 114), Бо мя старость *ден за ден* до гробу провадит (Рєз., 1673—1674, V, 136), *часъ за часъ,* а к(ъ) вєчеру блúжє(и) (К. З., к. XVII, 40), *Дє(н)* зá *дє(н),* а ближе(и) къ смєрти (221), *Слово зá слово,* да і до... сы́на (247), Хочъ *ногу зá ногу,* а таки іди (265), нєчаянно ударилъ... Мохну *разъ по разу* двуичи у голову (ДНМ, 1714, 71), запали́ти аби ся *разъ вразъ* кури́ло (Кн., 1788, 74) та ін.

Досить часто адвербіалізуються дві прийменникові сполуки одного й того ж іменника, напр.: в домъ Пречистой *въ годъ же в годъ* копу гроши взять (П., 1398, копія XVII, 135), листъ... которы(и) *ѡ(т) слова до слова* такъ ся в собѣ маѥ(т) (АЖ, 1584, 143), не лѣниво, анѣ откладаючы *оде дня до дня,* в томъ собѣ поступаймо (Льв. СБ, 1618, 63), помѝнки, *ѡ(т) рóку дѡ рóку* бывáючи (Тіт., 1625, 149), не малого сукурсу *со дня на день* дожыдали (Я. М., 1737, 156), клáки лнѧніи мягкіе и прикладáй и не одмѣнѧй *одъ пóри до пóри* (Кн., 1788, 63).

Складені прислівники виникали від адвербіалізації сполук, де повторювалися форми одних і тих же слів інших частин мови або похідних від них слів, напр.: тогды имѣеть *на вѣкы вѣчны* молчать (АЗР, 1347, сп. XV, 17), а продалъ ѥму *на вѣкы вѣчныѣ* (Р., 1424, 106), такъ *помалу малу* науками своими все панство рускоѥ до вѣры рымскоѥ привели (Пер., 1605, 26), абисте... *заразъ а заразъ* безъ найменшого откладу до Чегрина прибували (ЛВел., 1720, I, 141), Сим словом натура означается *все-на-все,* что только родится во всей сего мира машинѣ (С., 1773—1774, I, 213), *часто-пречасто* сію притчу спѣвает (1787, 499).

Адвербіалізації підпадали словосполучення, в складі яких залишився архаїчний елемент (граматичний, лексичний, семантичний), напр.: *нащєсрдцє* пораноу яж(д)ь (Пор., XVI, 1 зв.), *на(д)щєср(д)цє* пїи (2, д.-р. *тъщь* «порожній», пор. с.-х. *наште срдце),* И донинѣ *по всякъ день* молитву дѣють (Т., XVIII, 694), *споконвіку, насамперед* та ін.

Слід відзначити й деякі прислівникові фразеологізми: а другую нивку *на лѣвой руцѣ,* подлѣ самый окопъ (АЗР, 1518, II, 126; пор. д.-р.: *на лѣвѣй руцѣ* есть мѣсто на земли долѣ и на томъ мѣстѣ родился Христосъ, Х. Д., 1106—1108, сп. XV, 31), а тоѥ имѥ(н)ѥ Панѥвцы нѥ ѥсть *само в собѣ* (АЖ, 1584, 93), Орѥ́лъ... котóрый... *єдны́мъ прúсѣдкомъ* м̄ wбрóкwвъ з(ъ)ѣ́сть (Бер. Лекс., 1627, 125), на назначоний часъ стали, *скоро свѣтъ,* в понеделок (АПГУ, 1669, I, 170), любя́чи(мъ) пи́во пи́ти, и про(ч), *за єдины(м) гáходомъ* (К. З., к. XVII, 90), мало то быва́ѥть: жѥ *з(ъ) добра миру* жона о(т) мужа втѣкаѥтъ (107), *Ни на вóлосъ* нѥ спавъ, і *ни на маково зерно,* хо(ч) зшива(и) очи (238), пєрєночовав(ъ)ши, *скоро свѣт...* уступаѥтъ (Ал., п. XVIII, 78), Як *свѣт свѣтом* такого не було видати (Інт., 1737, 121), *На хтем вѣчно* пропав бы (1747, 175) та ін.

ПРИЙМЕННИК

Прийменники — незмінні слова, що разом із відмінковими формами виступають як основний засіб вираження підрядного зв'язку іменників, уточнюючи значення відмінків.

§ 140. Виникнення класу прийменників. Про час виникнення цього лексико-граматичного класу слів висловлено протилежні думки. Б. Дельбрюк і К. Бругманн фактично визнають існування прийменників уже в індоєвропейський період. Однак К. Бругманн зауважує, що зіставлення прийменників різних індоєвропейських мов не дає підстав для твердження, що розвиток слова в напрямку прийменника кожного разу мав місце ще в праіндоєвропейський період. У багатьох випадках такий розвиток відбувався в кожній мові окремо [1]. О. Белич категорично твердить, що в індоєвропейській прамові існували прийменники в сучасному розумінні цього терміну [2]. Натомість Ф. де Соссюр вважає, що в індоєвропейській прамові прийменників не було (зв'язки, які в сучасних мовах виражаються за допомогою прийменників, передавались тільки відмінковими формами з різноманітними значеннями) [3]. А. Мейе слушно підкреслює, що в індоєвропейській прамові вживались незмінні слова, незалежні у відношенні до імені і в відношенні до дієслова, які поєднувались приляганням. Протягом розвитку індоєвропейських мов ці слова виявили тенденцію приєднання або до імені, або до дієслова. «В результаті розвитку, який паралельно й незалежно відбувався в усіх індоєвропейських мовах, ці слова... приєднались або до імені, або до дієслова» [4]. Так поступово оформилися окремо дієслівні й іменні

[1] Див.: *Delbrück B.* Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen, erster Teil. Strassburg, 1893, S. 664—665; *Brugmann K.* Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Strassburg, 1904, S. 462.

[2] Див.: *Белић А.* Падежная система и происхождение предлогов.— Јужнословенски филолог, 32, кн. 1—4, Београд, 1957—1958, с. 1.

[3] Див.: *де Соссюр Ф.* Курс общей лингвистики. М., 1933, с. 165.

[4] *Мейе А.* Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, с. 20; див.: *Мейе А.* Основные особенности германской группы языков. М., 1952, с. 131—132.

префікси та прийменники. Залишки незалежного вживання слів, які потім стали префіксами або прийменниками, спостерігаються в давніх індоіранських діалектах, давньогрецькій, давньолатинській та інших індоєвропейських мовах. Наприклад, у давній латині sub uos placo виступає поруч із supplico uos «благаю вас» [5].

У прийменниках і префіксах, принаймні в частині з них, можна пізнати застиглі форми імен. Але багато з них не підходить під жодну з відомих форм відмінювання [6].

СИСТЕМА ПРИЙМЕННИКІВ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

§ 141. Первинні прийменники. Майже всі дослідники сходяться на думці, що первісні прийменники розвилися з прислівників чи прислівникових слів [7], насамперед слів із просторовим значенням. Справді, в історичні часи в категорію прийменників переходять здебільшого прислівники або прислівникові вирази. Колишня прислівникова природа прийменників виявляється в тім, що багато з них мають співвідносні дієслівні префікси, а також у тому, що вони виступають як частини складних прислівників. Адже при дієсловах і прислівниках вільно вживаються тільки прислівники.

Прийменниками могли стати тільки ті прислівники, які вносили видозміну й спеціалізацію у відмінкові значення, тому в нову категорію слів перейшла незначна їх частина [8].

Відповідно префіксами могли стати ті прислівники, які вносили видозміну в семантичну структуру дієслова й імені. Вносячи видозміну в відношення між іменниками й пов'язуючись із певними відмінковими формами, прийменники відділились від префіксів. Протоприйменник в індоєвропейській прамові стояв між іменником і дієсловом, указуючи, мабуть, на відношення між ними. Проте ставши префіксом дієслова, він мусив повторитися при іменникові, бо його відношення до іменника було втрачене [9], напр.: *gory do iti > > gory doiti, а далі — do gory doiti.

Оскільки процес розвитку префіксів та прийменників відбувався паралельно й незалежно у всіх індоєвропейських мовах [10], хоч розпочався в пізній індоєвропейський період, префіксів і прийменників, спільних для всіх індоєвропейських мов, порівняно небагато. Однак більшість праслов'янських префіксів та прийменників мають відповідники в кількох споріднених мовах (нерідко — це префікси, частки або прислівники), насамперед у балтійських та іранських.

---

[5] Див.: *Мейе А.* Введение..., с. 209; *Delbrück B.* Зазнач. праця, с. 654—659, 665.

[6] Див.: *Мейе А.* Зазнач. праця, с. 209, 355—356.

[7] Див.: *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 127—128; *Пауль Г.* Принципы истории языка, с. 350; *Белић А.* О језичкој природи и језичком развитку, кн. 1, Београд, 1958, с. 67.

[8] Див.: *Белић А.* Историја српскохрватског језика, кн. 2, св. 1, друго издање. Београд, 1965, с. 260.

[9] Там же, с. 260—261.

[10] Див.: *Мейе А.* Зазнач. праця, с. 209.

Праслов'янському bez(ъ) «без» відповідає лит. be, д.-інд. bahiš «зовні». Припускають, що первісна форма слов'янського bez(ъ) — *be, підсилена часткою z(ъ), подібно до того, як у співвідношенні prě: prěz(ъ) (*per: *perz(ъ) [11], пор. ще vъz(ъ) < vъ + z(ъ), niz(ъ) < < ni + z(ъ).

Найближчі відповідники до праслов'янського jьz(ъ) «із» знаходимо в лит. iš (iž), латиськ. iz, д.-прус. is (пор. і лат. ex, гр. ἐκ(σ)).

Прийменник kъn «до» зіставляється з д.-інд. підсильною часткою kami согдійським прийменником на означення напрямку kw(ku) [12].

Праслов'янському ot(ъ) відповідають лит. at- «при-, назад, сюди», латиськ. at «від, назад», д.-прус. at-, et-, гот. id-, д.-в. -нім. it-, ita- «знову, назад», д.-інд. áti «пере-» (пор. ще гр. ἔτι «понад це, ще», д.-інд. átas «звідти»).

Прийменник vъn < *ъn споріднений із д.-прус. en «в», лит. į «в, всередину», гр. ἐν, лат. in, гот. in, нім. in «в», а прийменник sъn «з» — з лит. san-, są-, латиськ. suo- (префікси, що надають значення «з, разом із»), д.-прус. sen, д.-інд. sa(m), авест. ham «з» (у деяких значеннях, можливо, походить із і-є. *kom, пор. лат. cum, ірл. com-, con- «з»).

У зв'язку із специфікою походження абсолютна більшість найдавніших, або первинних (цей термін з погляду історії — умовний) прийменників має відповідні дієслівні або іменні префікси. Первинні прийменники важко піддаються етимологізації, в них майже неможливо знайти тієї чи іншої застиглої відмінкової форми. Семантика первинних прийменників надто абстрактна, узагальнена, тому дуже часто зустрічаємо твердження про те, що прийменники взагалі не мають лексичного значення [13].

Необхідно зазначити, що в переліку первинних прийменників дослідники нерідко оминають *perdъ і podъ, очевидно, на тій підставі, що в слов'янських мовах існують такі ж іменники. Однак, коли вважати імовірним виникнення nadъ із na, логічно припускати розвиток *perdъ із *per, podъ із po через посилення їх елементом -dъ, пор. ст.-прус. pirsdau «перед», sirsdau «біля» та ін. У кожному разі іменник *perdъ «перед» етимологізується тільки на базі прийменника *per. Припускається виникнення подібним чином й іменника zadъ із za + dъ [14] (відповідний прийменник — *зад* — відомий не тільки в болгарській і македонській мовах, але й в українських

[11] Див.: *Kopečný F.* Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena, sv. 1. Předložky. Koncové partikule. Praha, 1973, s. 45.

[12] *Копечний Ф.* (зазнач. праця, с. 106) пише, що прямих доказів існування праслов'янської форми kъn (якими є префікси Ǫ-/vъn- та sǪ-/ sъn- для прийменників vъn, sъn) немає, бо kъ ніколи не виступає префіксом. Проте висуваються вагомі докази на підтвердження вживання kъn як префікса (Ф., II, 147).

[13] Див.: *Кучеренко І. К.* Лексичне значення прийменника.— Мовознавство, 1973, № 3, с. 12—23.

[14] Див.: *Kopečný F.* Зазнач. праця, с. 127, 173, 197, 294; *Иванов Вяч. Вс.* Типология развития славянских и индоевропейских предлогов и послелогов. — В кн.: Структурно-типологические исследования в области грамматики славянских языков. М., 1973, с. 51—60.

закарпатських говірках). Про те що *perdъ давно був і прислівником свідчить і прислівникове утворення *perdje, ст.-сл. *прѣждє*, д.-р. *пєрєжє* «раніше» (застигла форма вищого ступеня порівняння).

До первинних праслов'янських прийменників відносимо: bez(ъ), vъn, vъz(ъ), do, za, jьz(ъ) «із, з», къn, na, nadъ ob(ъ), ot(ъ), *perdъ «перед», *perzъ «через», po, podъ, pri, pro, sъn, u.

Первісний звуковий склад прийменників vъn і sъn зберігається тільки в відповідних префіксах слів, корені яких починаються на голосний (пор. ст.-сл. *въноушити — оухо; сънѧти — ѩти* тощо). У старослов'янських текстах *вън* трапляється й перед іменами — *вън оушию, вън оуші*. Від цих прийменників та къn унаслідок перерозкладу з'явився початковий *n* у непрямих відмінках займенника jь, ja, je: vъn jego > vъ njego; къn jemu > kъ njemu; sъn jejǫ > sъ njeǫ. В інших випадках n занепав.

Слід підкреслити, що прийменники bez, vъz, jьz, варіант o — ob, ot первісно закінчувались на приголосний, а кінцевий ъ з'явився пізніше за аналогією до kъ, podъ, nadъ. Про це свідчать написання їх без ъ у найдавніших слов'янських пам'ятках та різні звукові зміни приголосних, зокрема асиміляційні, на стику цих прийменників (і відповідних префіксів) з початком наступного слова [15], відсутність переходу **o, e > i** в прийменниках (і префіксах) *без, об,* паралелі *од* і *від* в українській мові.

§ 142. Найдавніші похідні прийменники. До дуже давніх похідних прийменників, що етимологізуються на грунті коренів та застиглих форм повнозначних слів і в найдавніших слов'янських пам'ятках не вживаються також у ролі прислівників, відносять кілька слів.

За Е. Бернекером більшість мовознавців прийменник dělja (dělьmi, dělьma) пов'язують з іменником dělo в прадавній формі орудного відмінка однини *dhēlịā (з поширеним коренем), хоч така етимологія викликає сумніви (Ф., I, 497). Споріднені прийменники знаходимо в балтійських мовах: лит. dẽl, dẽliai, латиськ. dẽļ «для». При з'ясуванні походження прийменника, як правило, оминається зіставлення з іменником nedělja. Природно, можна передбачати й іменник *dělja «діяльність» від дієслова dělati (пор.: *prodad-ja від prodati, пор. ще: ст.-сл. дѣлати о чемь «господарювати» (SJStSl, I, 549)), з прадавньої форми орудного однини якого розвинувся досліджуваний прийменник. До XVII ст. вживався прийменник dilj поруч із dilja, dilji (Sk., I, 413) в сербохорватських говірках, а в словенській мові й тепер функціонує delj «для». Цей варіант дає підстави кваліфікувати dělьmi, dělьma як застиглі форми відповідно орудного однини і двоїни іменників -i-основ.

Близьке за значенням до *dělja слово -i-основи *radь «дбання, турбота» < raditi — д.-р. *радити* «турбуватись», рос. *радеть* «турбуватись, дбати», блг. *радея* «дбати, старатись», с.-х. *радити,*

[15] Див.: *Ван-Вейк Н.* История старославянского языка, с. 76—79; *Вайан А.* Руководство по старославянскому языку, с. 218—219; *Фортунатов Ф. Ф.* Избр. тр., т. 2, с. 203.

«працювати, прагнути», пор.: д.-інд. radhyati «вдається», rādhyati «здійснює» (Ф., III, 439) — лежить в основі прийменника radi (д.-іран. rādiy «заради»), що є застиглою праіндоєвропейською формою орудного відмінка однини, та radьmi, radьma — застиглі праслов'янські форми орудного множини і двоїни іменника [16].

Слов'янські dělja, radi й споріднені з ними прийменники зазначених індоєвропейських мов уживалися в постпозиції відносно імені.

Праслов'янські *medju та *medji «між» являють собою застиглі форми відповідно місцевого відмінка двоїни та однини іменника *medja «межа» (далі див. Ф., I, 592). У пізніших старослов'янських текстах *междоу* зрідка виступає й у ролі прислівника (М., 365).

Важко етимологізується прийменник skvozě (skrozě, (s)krъzě — останні два варіанти з -r- виникли під впливом čersъ), пор. ст.-сл. *сквожьнꙗ*, ц.-сл. *скважнꙗ*, слов. skoznja «дірка», рос. *скважина* (Ф., III, 658).

Прийменник čersъ (варіант із z— čerzъ — під впливом синонімічного skvozě, а також *perzъ «через», vъz(ъ) та ін.) зіставляють із лит. skersas «упоперек», д.-прус. kerša «через», гр. ἐπικάρσιος «кривий» тощо, далі — лит. kirti «рубати», ц.-сл. *чрьтѧ*, *чрѣсти* «рубати» й виводять із кореня *kers- (див. Ф., IV, 338, сюди варто додати укр. *чéрес* «шкіряний пояс...» (Гр., IV, 456), рос. *чéрес, через* «гаман поясом..., рукав, кишка з пряжками, застібками, куди кладуть гроші й нею оперізуються» (Д., IV, 592), ст.-п. trzos «sakwa (opasywana)» (R., 512), ст.-сл. *чрѣсла* «поперек, крижі»; щодо семантичних відношень пор. прасл. *perzъ «через» й укр. *(о)перезатися)*.

§ 143. Похідні (відприслівникові) прийменники. На підставі фактів ранніх слов'янських пам'яток і сучасних слов'янських мов можна вважати дуже давнім вживання в прийменниковій функції прислівників (застиглих іменних форм): blizь /blizъ, vъnъ, vъně, vьrхъ, kromě, mimo, okolo, okrьstъ/-tь, okrǫgъ, *orzvě (пор. префікс *orz-, пор. і слов. raz konia skočiti «зіскочити з коня»), podьlě/podьli, protivǫ, *serdě та ін. Сюди ж відноситься вживання в ролі прийменників прислівникових форм вищого ступеня vyše, niže, *perdje. У праслов'янську добу сформувалася прийменникова сполука vъ... město.

СИСТЕМА ПРИЙМЕННИКІВ ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ

§ 144. Первинні прийменники. Давньоруські пам'ятки засвідчують такі первинні прийменники, успадковані з праслов'янської мови: *без(ъ), въ, въз(ъ), до, за, из(ъ), къ, на, надъ, о/об(ъ), от(ъ), пєрєдъ, по, подъ, при, про, съ, у.*

[16] Семерені О. пов'язує прийменник із прикметниковим коренем rad-ъ і вважає, що прасл. radi й д.-іран. rādiy являють собою орудний відмінок іменника -i-основ *wrādhi «радість, вдоволення»; див.: *Семереньи О.* Славянская этимология на индоевропейском фоне.— Вопр. языкознания, 1967, № 4, с. 4—8.

Тільки з формами родового відмінка виступали прийменники: *безъ(ъ)* — ему *безъ* нихъ. нѣльзѣ быти (ЛІ, 306);

до — влѣзоша в воду... овы *до* шие. а друзии *до* персии (ЛЛ, 117), поѣха *до* монастыря (ЛІ, 868), иштисти *до* дроугыѭ главизны (Ізб. 1076, 152), посла по сна своєго *до* Володимера Чернигову (ЛЛ, 217), ѡдиного дѣда есмы внуци. а колко тобѣ *до* него толко и мнѣ (ЛІ, 578);

отъ(ъ) — ѡ(т)ринуша лодьѣ *ѡ(т)* берега (ЛЛ, 142), ошьдъ *отъ* кнѭзѧ (Усп. зб., XII—XIII, 60), *ѡ(т)* дѣтьства бо єго нѣ(с) кто имъ оударилъ (ЛЛ, 123), даю... ѡ(т) имѣньѭ... и ѡ(т) градъ моихъ десѧтую часть (124), хвалимъ ѡ(т) Руськы(х) сновъ (120) та ін.;

изъ(ъ) — с великомъ соромомъ ѣхахъ *ис* Киева (ЛІ, 399), изьбрано *изъ* мъногъ книгъ (Ізб. 1076, 700—701), поиде вода *изъ* Днѣстра (254).

у — ведоша и Бѣлу городу. иже гра(д) малъ *оу* Києва (260), ємлюще злато *у* Двда и *у* Стополка (269).

Тільки зі знахідним відмінком вживалися прийменники *въз(ъ)* та *про:* ать ворождоу *про* Игорѧ ѡ(т)ложать (ЛІ, 365), Аже... бьєть закоупа *про* дѣло, то без вины єсть (ПР, сп. 1282, 130).

Прийменник *въз* при іменниках у давньоруських пам'ятках (як і в старослов'янських [17]) виступав дуже рідко: се ли твори возмездье оуема своима. *воз* добродѣанье (ЛІ, 791), ити все подлѣ Іорда(н) *въз* воду лиць олна до верха Іорданова (ХД, 1106—1108, XVI) [18]. Частіше вживався він у поєднанні з прислівниками іменникового походження, що виконували функцію прийменників: бѣ бо тогда вода текущи *въздолѣ* горы Кыевьскиѭ. и на подольи не сѣдѧху людье (ЛЛ, 55), блаженныи же бѣ *въскраи* єго сѣдѧ (Усп. зб., XII—XIII, 123), посла и во Володимѣръ... в челно(х) *воз верхъ* рѣкы Лосны (ЛІ, 876) та ін. В цьому разі ім'я виступає в родовому відмінку, як із відприслівниковими прийменниками.

Мабуть, під впливом *подьлѣ* прийменник *въз* перетворився в специфічний східнослов'янський *възлѣ* (інші етимології див. Ф., І, 334), що в пам'ятках XI—XIII ст. зустрічається з іменниками в знахідному (частіше) й родовому (рідше) відмінках: воєвода нача... ѣздѧ *възлѣ* берегъ. оукаряти Новгородцѣ (ЛЛ, 142), бѣжаше *возлѣ* Санъ (ЛІ, 246), на болоньи *возлѣ* Вислы (854) тощо. Наведені приклади переконливо свідчать, що прийменник *възлѣ* первісно вживався в конструкціях, які вказували, що дія поширюється близько предмета, вздовж.

При формах давального відмінка вживався прийменник *къ:* поиде в лодьѭхъ *къ* порого(м) (ЛІ, 61), ѭкоже бѣ *к* вечеру (ЛІ, 435), въже бѣ *к* веснѣ (460).

Лише з формами місцевого відмінка знаходимо *при:* идуще в кругъ *при* єзерѣ (ЛІ, 642), сего не бывало є(с) в Руськѣи земли. ни

[17] Див.: *Вайан А.* Зазнач. праця, с. 218.

[18] Див.: *Востоков А. Х.* Словарь церковнославянского языка, т. 1. Спб., 1858, с. 53.

при дѣдѣ(х) наши(х). ни *при* ѡцихъ наши(х) (ЛЛ, 262), Кончахъ книжькы сию... *при* стославѣ кнази (Ізб. 1076, 701). Інші прийменники виступали з формами двох або трьох відмінків.

Із місцевим та знахідним вживалися:

въ — идѣте *в* лодью свою. и лазите *въ* лодьї (ЛЛ, 56), боудеть оубилъ или *въ* свадѣ или *въ* пиру (ПР, сп. 1282, 123), *въ* своє кнажениє повелѣлъ єсмь (Хр., бл. 1130, 33);

на — и пришедъ *на* вългоу *на* поле потъче сѧ подъ нимь конь (Усп. зб., XII—XIII, 50), бити въ нє *на* обѣдѣ (Хр., бл. 1130, 30);

о — и начаша битиса *о* Лыбедь (ЛІ, 431), радъ оучинилъ. *ѡ* землю и *ѡ* городы (901), подоумаемь *ѡ* земли своеи (676).

У конструкціях із знахідним та орудним виступали прийменники:

надъ — *надъ* мертвеца идѣте (ЛЛ, 246), и оулюби мѣсто то. *надъ* берегомъ. рѣкы Лысны (ЛІ, 876), и ста *на(д)* Черторыєю (315);

пєрєдъ — приведоша е. *пере*[д] Данила. во Городокъ (ЛІ, 775), крила землю... *пєрєдъ* стою софиєю и *пєрєдъ* попы (ДНСК, XI, 61);

подъ — оударенъ бы(с) *подъ* пазуху стрѣлою (ЛЛ, 272), возрослъ єсть *подъ* рукою твоєю (187).

Прийменник *съ* функціонував із формами родового й орудного відмінків: и пощюпа сорочкы и ре(ч) чему єсте снали *с* мене (ЛЛ, 261), а *съ* мною въ любви поживи (ЛІ, 514), ѡ(т)дати... *съ* данию и *съ* вирами и *съ* продажами (Хр., бл. 1130, 33).

Із формами знахідного й орудного, зрідка — родового виступав *за:* иде *за* валъ и ста оу Бьзаницѣ (ЛІ, 433), аже будешь *за* Днѣпромъ то вса твоя правда (517), того почьсти *за* лихии моужь (СГ, 1229, 25).

Конструкціям із давальним, знахідним і місцевим відмінками властивий прийменник *по:* поидоша... *по* грудну пути. бѣ бо тогда мць грудень (ЛЛ, 261), и бы(с) вода *по* Волзѣ и *по* Молозѣ *по* чрево коневи на леду (ЛІ, 371), посла *по* Стополка. Турову (ЛЛ, 217), что кто иметь чинити. *по* моемь животѣ (ЛІ, 904).

§ 145. Найдавніші похідні прийменники. Давньоруській мові були притаманні такі найраніші вторинні прийменники: *дѣля, межи/межю, ради, сквозѣ/сквозь* (редукція ненаголошеного ѣ), *чересъ/черезъ*.

Прийменники *дѣля* та *ради* (вживався порівняно рідко) виступають звичайно в постпозиції після імен у формі родового відмінка: людии *дѣля* (ЛЛ, 242), полкомъ нѣлзѣ битиса. с ними тѣсноты *ради* (315). В оригінальних давньоруських пам'ятках досить часто з'являються конструкції, де ці прийменники стоять усередині сполуки, до якої відносяться: да того *дѣля* грѣха заплатить (ЛЛ, 52), ѭзъ та... выпоущаю болести *дѣля* твоеи (337), тако реклъ Роус[к]ы(х) *дѣля* земль и хр(с)тьѭнъ *дѣля* (365), чюжь бых страсти *ради* братии моей (Туров., сп. XIII, 332). Із таких конструкцій, за аналогією до місця більшості прийменників, пізніше розвинулося вживання їх у препозиції.

Сполуки *за...дѣля, за...ради* також функціонували при формах родового відмінка: Длъженъ еси братоу любовію *за* оужичьства *дѣля* дховнаго (Ср., XII, I, 793), *За* земльства *ради* и гнилости тѣлесе (сп. XIV, 894).

При формах знахідного маємо прийменники *сквозѣ/сквозь, чересъ/черезъ*: к Ростову идохъ *сквозѣ* Вятичѣ (ЛЛ, 247), волокоша и *сквозѣ* Бабинъ торжекъ (318), и идоуще *сквозь* пѫстыню (СП, XI—XII, 54), бѣше *чересъ* гроблю мостъ (ЛЛ, 74), оутече *чересъ* дорогоу (636), бишасѧ *чересъ* дньвъсь (Усп. зб., XII—XIII, 54).

Прийменник *межи,* що вживався переважно з орудним і зрідка з родовим відмінками, досить часто виступає в формі *межю* (іноді в старослов'янській формі *между):* стоѧша же *межи* собою полци ѡли до вечера, а стрѣлци бьѧхоуса *межи* полкома (ЛІ, 379), вижь и соуди *межю* мною и *межю* братъмь моимь (Усп. зб., XII—XIII, 49), то правда ѥсть. *межи* насъ с вами (СГ, 1297—1300, 25). Сучасним говорам східнослов'янських мов варіант *межу* не відомий, тому важко робити висновок, наскільки він притаманний був живій давньоруській мові.

§ 146. Початок формування складних прийменників. Специфічною давньоруською інновацією став складний прийменник *промежи/промежю:* Кыѧне же всими своими силами... сташа а *промежи* кнзи сѣмо сташа ѡ(т) Вячеслава. ѡ(т) Изяслава по правоу (ЛІ, 427), ковчегоу ѡстатъци доселѣ соу(т)... на горѣ Араратьстѣи и *промежю* Арменьскыѧ и Парфьскыѧ страны (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 55), оутвьрдили миръ... *промьжю* смольньска. и ригы (СГ, 1229, 21).

Давньоруський переклад хроніки Г. Амартола (40-і рр. XI ст.) засвідчує й складний прийменник *помежи/помежю:* имяше рясы пришвены и *помежю* тѣхъ златы клаколы (ХА, сп. XIII—XIV, 43), и ѥсть *помежи* Асоура и Вавилона (58), многа ѥсть разньства *помежи* истинѣ и ѡбычаи (84).

§ 147. Розвиток похідних (відприслівникових) прийменників. Давньоруська мова успадкувала з праслов'янської майже всі інші вторинні прийменники. Поруч із ними у ролі прийменників виступає нова досить велика група прислівників та окремі адвербіалізовані сполуки первинних прийменників із іменниками. Процес препозиціоналізації був активний, і кількість цих слів, мабуть, не була усталена. Більшість вторинних прийменників виступає з родовим відмінком в просторових конструкціях. Оскільки зв'язок їх із відповідними прислівниками й іменниками здебільшого відчутний, вони допомагають дуже точно визначити локалізацію предмета. Відзначимо такі вторинні прийменники давньоруської мови, групуючи їх за етимологічними гніздами:

близъ/близь — положиша тѣло его... *близъ* отня гроба (ЛІ, 690), обрѣтъ мѣсто чисто *близь* града (Усп. зб., XII—XIII, 86);

въ... мѣсто — ведоуть тя. лестью. хотять оубити. любо ѭти *во* Игоря *мѣсто* (ЛІ, 345);

за... мѣсто — И закла овенъ *за* Исака *мѣсто* (Ср., II, 247);

мѣсто — а се мене *мѣсто* п(с)пъ же Маркъ (ЛІ, 899);
вънизъ — далече ны есть. ити *внизъ* Днѣпра (631);
вънутрь — *Внутрь* вертепа входить (Ср., I, 390);
вънъ — *Вънъ* врѣмене и мѣры излаꙗ (Ср., XI, I, 391);
вънѣ — а перевѣсище бѣ *внѣ* гра(д)[а] и бѣ *внѣ* гр(д)[а] дворъ дроугыи (ЛЛ, 55);
въслѣдъ — молѭше ѩ да и поимоуть *въ слѣдъ* себе (Усп. зб., XII—XIII, 75);
вьрхъ — и съсѣдоста. *верхъ* города по Троубешю (ЛІ, 379);
въ срѣтєниѥ «назустріч» — Стославъ... изиде *въ срѣтение* емоу (335);
вьрху — дивъ кличетъ *връху* древа (СПІ, 9), бѣ же *вьрьхоу* лежа гроба раслабленъ (СП, XI—XII, 89);
до вьрхъ — и сташа по Дубницю ѡли *до верхъ* Супоѩ (ЛІ, 481);
въ вьрхъ — поиде *во верхъ* Ωпавы... и ста близъ града (824);
на вьрхъ — Кривичи же сѣдѧть *на верхъ* Волги. и *на верх(ъ)* Двины и *на верхъ* Днѣпра (ЛЛ, 10);
высподи (< *въ исъподи*) — и налѣзоша и Ωльга *высподи* трупьꙗ (75);
дали «одалік» — и ста... *дали* гр(а)да ст[р]ѣлище едино (109);
одаль — и сташа при(ш)дше к нему. *ѡдаль* его (ЛІ, 851);
подаль — *подаль* того мѣста есть создана церкви (ХД, XII, сп. XV, 54);
доловь — ѡстаса слнца мало аки м(с)ца *доловъ* рогома (ЛІ, 274);
зади/задѣ — Рюрикъ и Стославъ придоста *задѣ* ихъ (635), доидоша *зади* стго иоанна великааго (СП, XI—XII, 138), пор. ще: а Мирослава посласта *въ задъ* града (ЛІ, 755);
позаду — *позадоу* же ею приде и Геѡргіи Сърсоубыла (ХА, XI, сп. XV, 561);
изъдьну — *издну* цркви ѡ(т) верха. и до долу... ковано золотомъ (ЛІ, 281);
изъвъну — и столлъ позлати. и *изовну* цркви. и по комаромъ (ж). поткы золоты... постави (282—283);
коньць — в цркви... надъ ручаемъ. *конець* Пасынчѣ бесѣды (54), и ту оубиша и *конець* всход (ЛЛ, 318), пор. ще: [Игорꙗ] везе *на конець* града (ЛІ, 354), живоуще *на конець* землꙗ (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 49);
кромѣ «без, крім» — шедше *кромѣ* мене нарьцѣте. ѥгоже хощете *кромѣ* двою брату. Николы и Игната (ЛЛ, 186), и миров ѥсмъ створилъ с Половечьскыми кнꙗзи. безъ ѡдиного. к. и при ѡци и *кромѣ* ѡца (250), тружахъсꙗ, ловы дѣю... *кромѣ* иного. лова. *кромѣ* Турова. иже со ѡцмь (251);
обаполъ — и сташа *ѡбаполъ* рѣкы. Буга (ЛЛ, 143), пор. ще: свивая славы *оба полы* сего времени (СПІ, 6);

около «навколо» — стоѭщимъ же имъ. *ωколо* города. и не дадущи(м) ни воды почерети (ЛІ, 391);

округъ — принесе же. чашю... и змьевы главы... бѣша *ωкругъ* еѭ (846), ω(т) всѣ(х) соущихъ... *ωкроугъ* ѥго (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 137);

окрьстъ — оуслыша шпътъ [!] зълъ *окрьстъ* шатьра (Усп. зб., XII—XIII, 47);

опричь «крім» — напиталъ пять тысящь мужь... *опричь* женъ и дѣтей (ХД, Ср., II, 693);

прочє — и въскова на ню боле. л̃. гривенъ золота *проче* серебра. *проче* камени дорогого (ЛІ, 482);

опрочь — и взѧша городовъ. д̃і. *ωпрочь* свободъ. и погостовъ (ЛЛ, 464);

особь — и м̃лтвы ве(ч)рнїи и оутрьнїи списа *особь* молитвенника (ЛІ, 926);

таи — приде одинъ *таи* дроуга (СП, XI—XII, 129);

отаи — Ѭрополъкъ же поѣха. *ωтаи* брата кь дружинѣ (ЛІ, 596);

потаи — цѣловали ко мнѣ кр(с)тъ ны(н) же цѣловали *потаи* мене (348);

пєрєди — словесы вари(х) *переди* ѥгоже почаѭ(х) ω(т) тебе (ЛЛ, 253), да сими словесы посл(а)вше бѧше *переди*. бра(т)[а] ко мнѣ варити мене (там же);

попєрєкъ — а Телебоуга поиде *поперекъ* Гору (ЛІ, 890);

прѧмо — братьѭ же вземше и на сани. поставиша *прѧмо* ц̃ркви (ЛЛ, 186);

разно (замість д.-р. форми *розьно*) — стол(ъ)пьника дъва бѣста *разно* себе ѭко шести попьрищь (СП, XI—XII, 69);

сєрєди/сєрєдѣ — *середѣ* вълъкъ (Ср., 1096, III, 339), тму бывшюю в Галичи ѭко и звѣзды видити *середѣ* дн̃и. сл̃нцю померкшю (ЛІ, 655);

на сєрєдъ — и идоша *на середъ* земли Лядьское (318);

сторонь — биенъ *сторонь* полаты оу притвора (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 554);

посторонь — престависа Борисковна... и положена бы(с) в ц̃ркви Борису и Глѣбу. *посторонь* ω̃ца и мтре (ЛЛ, 417);

съ краѭ — полата же Володимера *съ краѭ* ц̃ркве стои(т)... а ц̃рцна полата за ѡлтаремъ (111), пор. *възкраи*.

Найчастіше вживаним із формою давального, іноді родового відмінка був вторинний прийменник *противу:* и ста на лузи *противоу* Коузнечимъ воротомъ (ЛІ, 381), всегда хотѧшеть *противу* имъ битса (426), заутра всѣдоша в лодьѭ *противу* свѣту (54), *противоу* сеѥ правды мълвить (СГ, 1229, 25).

Порівняно рідко виступав прийменник *пєрєкы (прєкы* — ст.-сл. форма), що вживався також із давальним відмінком: повелѣ копати

рекі трубамъ. и переѭша воду (ЛЛ, 109), то рекше поидоша имъ *перекы*. не перестигоша ихъ до Всеволожа (ЛІ, 358), пор. ще:и посла *въ перекы* [ему] мужи своѭ и поѭ и (488).

Прийменник *мимо* знаходимо тільки з формами знахідного відмінка[19]: идоша Угри *мимо* Кіев горою (ЛЛ, 25), не мога ихъ минути. оувороти кона направо *мимо* Глѣбовъ двор (317), поидоша *мимо* Василевъ чере Стугну (ЛІ, 434).

Давньоруський вторинний прийменник *подлѣ* (в пам'ятках фіксуються тільки варіанти *подлѣ, подле, подли)* вживався з формами родового та знахідного відмінків: мы *подлѣ* тебе ѣздимъ (ЛІ, 346), Данилови же и Василкови. ходѧщима *подлѣ* града (755—756), ать ездить Мстиславъ *подлѣ* твои стремень. по ѡдинои сторонѣ. тебе а ѭ по другои сторонѣ. *подлѣ* твои стремень (465), ста... Ꙗрославъ оу Киевськихъ воротъ *подлѣ* лугъ (486).

Порівняно пізно в східнослов'янській писемності в функції прийменника виступає прислівник *послѣ: Послѣ* рати вышли (Ср., 1343, II, 1243).

У ролі прийменників і в давньоруській мові вживаються окремі прислівники в формі вищого ступеня. Як і більшість інших відприслівникових прийменників, вони виступають при формах родового відмінка:

вышє/вышше — а Изѧславъ... ста *выше* короля. на другомъ бродѣ (ЛІ, 448), пор. ще: Печерка... *възвыше* мужа малого (Ср., I, 344);

ниже — инъ пастоухъ *ниже* насъ при краи морьстѣмь хожааше (СП, XI—XII, 60);

пєрєжє — *переже* же того. послалъ бѧше в Половцѣ (ЛІ, 605), ѭзъ *переже* всихъ далъ есмь тобѣ волость сю (685).

До цього типу, очевидно, відноситься й слово *подалє/подалѣ*: Изѧславъ же помина городъ. *подале* города (ЛІ, 410), и еста *подалѣ* себе, яко трижды перестрѣлитъ (ХД, 1106—1108, сп. XV, 48).

Давньоруська мова мала вже розвинену систему прийменників для точного вираження різних відношень об'єктивного світу, особливо просторових й часових, напр.: и дружина его *около* его стоятъ *прямо* гробу, *близъ* олтаря великаго (ХД, XII, сп. XV, 62).

ФОРМУВАННЯ Й РОЗВИТОК ПРИЙМЕННИКОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Українська, як і інші східнослов'янські мови, великою мірою успадкувала цю розвинену систему прийменників. У ній продовжують функціонувати всі первинні й найдавніші вторинні прийменники, але частина з них унаслідок фонетичних чинників зазнала відповідних модифікацій. Сталися деякі зміни й у функціях та в сфері вжитку окремих прийменників.

---

[19] Знахідного — родового при іменниках на означення живих істот чол. р.: идоша. мимо Изѧслава (ЛІ, 448).

§ 148. Історія первинних прийменників. Прийменники *без(ъ), до, за, на, надъ, о/об, передъ, по* [20], *при,* а також *про* не зазнали суттєвих фонетичних змін, напр.:

бе́з пєчали будтє (Р., 1341, 2), *бєз(ъ)* дру́гого трудно лєтѣти (Гал. К., 1665, 30);

а ѡ(т)толѣ *до* пропасни(к) *до* рѣки (Р., 1419, 91), *до* Києва на рокы прибывати (АЖ, 1584, 143);

купилъ... и з бортъми и с вєпєты *за* рѣкою... *за* сто гривєнъ (Р., 1366, 12), а хоча(и)... и умира́ютъ: то *за* ки(л)ко лѣтъ пото(м) изно́ву воскрєса́ютъ (К. З., к. XVII, 73);

на то єсмы дали своѣ пєчати (Р., 1352, 6), въ селѣ Пятигорцях *на* Слѣпородѣ (АП, 1692, 87);

на(д) рєкою русавою (Р., 1459, 171), *надъ* ѡкномъ тым жє (АЖ, 1583, 69), хо(ч) то *на(д)* всѣхъ бо́лѣзнє(и) злѣ(и)ша (К. З., к. XVII, 74);

поѥдналиса. *о* села. вшитка. *о* дѣлницю (Р., 1393, 52), млин поставили *об* едним колѣ (АП, 1692, 91), прийшовши *о* пущаню мясном (1700, 160);

пєрєд кымъ будєть. чтюнъ (Р., 1398, 57), *пєрє(д)*... судіею (1607, Лік., 49), пришє(д)ши *пєрє(д)* мєнє (АЖ, 1584, 102);

а ѡ(т)толѣ *по* турью поколѣ турьꙗ пошла (Р., 1366, 14), *по* своє(и) добро(и) воли продала єсми (АЖ, 1584, 145), *по* котором отєзде заразом оны до Кракова поєхали (Пер., 1605, 33), *по* го́лы(х) нога(х) *по* пята(х) по тур*е́*цки(и) би́ти (К. З., к. XVII, 64), а еи *по* батку сестра (АП, 1698, 124), цибулѣ й чосноку *по* тридцать вѣнков и *по* три вѣнки (1699, 157), пор. ще: ажно *по* свѣтлу увидѣлисмо; у окно *по* мѣсяцу видѣлисмо (1701, 186);

а *при* тѡ(м). были свѣдці (Р., 1430, 116), *при* дєржавѣ вєликаго короля казимира (Час., 1491, 296), все стоить *при* возѣ (Інт., 1736, 116);

а *про* любартово ꙗтъство. хочємъ єго постави(ти) на судѣ (Р., 1349, 6).

Перехід **о** в **і** в прийменнику *под(ъ)* пам'ятки староукраїнської мови через етимологічний правопис майже не відбивають, напр.: *под* лѣто(м) (Р., 1388, 41), *по(дъ)* кодню (1458, 168), Писанъ... *подъ* Кгданьском (АЗР, 1577, III, 214) тощо. Зрідка засвідчується в цьому слові **у** на місці **о**: Чи будет *пуд* рукавіцю Та и *пуд* шепку красейко (Інт., 1619, 37), идъ гадиняный *пудъ* устнами ихъ (ПН, XVI, сп. 1758, 124), *пу(д)* ꙗкым(ъ) дєрєво(м) видѣ(в) є(с) жону (ВБС, к. XVII, 187—188).

Після переходу сильного **ъ** в **о** ще в давньоруський період з'явилися варіанти *безо, надо, передо, подо* [21], які були властиві і староукраїнській мові: *бєзо* всѧкоѣ хитрости (Р., 1341, 14), *надо* всє... пєчать нашю казали єсмо привѣсити (Р., 1452, 161), такий *надо* мною смѣх вистроил (АП, 1698, 120), *пєрєдо* (м)ною, Яно(м) Стани-

[20] В українській мові став уживатися і при формах місцевого відмінка.

[21] Див.: *Friedelówna T.* Ewangeliarz Ławryszewski. Monografia zabytku. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1974, s. 104.

шо(в)ски(м) (АЖ, 1582, 38) тощо. Варіант *безо* зовсім вийшов із вжитку, а *надо, передо, пудо* залишилися тільки в частині говірок [22]. У літературній мові та говірках, що лягли в її основу, в цих прийменниках відбулася заміна **о** на **і** (*наді, переді, піді* мною) за аналогією до префіксів у словах типу *надійти, підійти,* в яких **і** з'явився внаслідок звуження **и** < **ы** < **ъ** + **и** (пор. діалектні *надыйти, пудыйти* тощо) [23].

Протягом усього староукраїнського періоду в писемності вживається *к(ъ)/ко* в усіх давніх функціях: што *к* тому дворищю слушаєть (Р., 1349, 3), *къ* святамъ великоднимъ въ Чигринъ повернулся (ЛВел., 1720, I, 365) і т. д. Але вже пам'ятки XIV ст. засвідчують варіант його *ик(ъ):* извѣка *ик* тимь селомъ... прислушают (П., 1378, 61), рєкль *ик* нимь (ПЄ, 1556—1561, 326), на пиво *ик* обѣду (АО, с. XVI, 46), на пє(р)сы *икъ* столу опираючиса (К. З., к. XVII, 297), вола пригнавши *ик* Рудцѣ (АП, 1700, 164) тощо. У розвитку цього варіанта відіграли роль як фонетичні чинники (пор. літературне *ікло,* мн. *ікла,* при діалектному *кло* (Гр., II, 252), рос. *клык,* с.-х. *кљак,* ч. kel, п. kieł, прасл. къlъ), так і аналогія до вживання **з**/**із**. Характерна для закарпатських і бойківських говорів форма його *ид(ъ), д(ъ)* виникла внаслідок пересунення артикуляції **к** вперед, хоч, можливо, не обійшлося без впливу прийменника *до,* що має аналогічну синтаксичну функцію: прийшов *идъ* туй жонѣ (ПН, XVI, сп. 1758, 62; пор. в цій же пам'ятці: *ико* отцу — 6, *ико* вѣрѣ — 95), єдну, дѣ(в)ку *и(д)* собѣ узала (ВБС, к. XVII, 182).

Від XV до XVIII ст. в пам'ятках нерідко трапляється варіант *ку:* пришолъ... *ку* доброи памати (Р., 1433, 121), признавал *ку* записаню до книг мѣских ператинских (АП, 1684, 18). Форма ku вживалася в старочеській і старопольській мовах (кінцевий u в них пояснюють впливом давального відмінка іменників чоловічого роду [24]). Можливо, що в староукраїнську й старобілоруську писемність *ку* проник із польської. Прийменник *ку, гу* поруч із *г* (одзвінчення *к*), *г* (< *г* < *к*) фіксується в західних говірках, що межують із польськими [25].

У сучасній літературній мові *к* та *ік* вважаються застарілими (СУМ, IV, 63; УРС, II, 298), хоч їх слід кваліфікувати як розмовні, бо вони зустрічаються в творах сучасних письменників. Поширені тепер у північних та прилеглих до них середньонаддніпрянських говірках [26].

На Полтавщині в XIX ст. в позиції між приголосними записано варіант *ок:* Коли ж вас... ждать? Чи вас *ок* Різдву, чи вас *ок*

[22] Див.: *Німчук В. В.* Словотвір прийменників у закарпатських говірках.— В кн.: Українська діалектна морфологія. К., 1969, с. 70.

[23] Проте не виключено, що **і** на місці **о** з'явився за аналогією до випадків, де **о** > **і** був закономірним.

[24] Див.: *Корєпý F.* Зазнач. праця, с. 100—101.

[25] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 157.

[26] Див.: *Мельничук О. С.* Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові. — В кн.: Слов'янське мовознавство, т. 3. К., 1961, с. 165; *Верхратський І.* Зазнач. праця, с. 157.

Великодню, чи вас *ок* неділонці (Гр., II, 46). Це, мабуть, контамінація прийменників *о* (пор. давнє *о Рожьствѣ*) й *к (к Рожьству)*.

Унаслідок фонетичних чинників — вокалізації **в**, тобто переходу його в **у**(ў) між приголосними й на початку фрази, та звуження ненаголошеного **у** в **ў** на початку фрази й після голосних — в українській мові стався збіг двох давніх прийменників — *въ* (вживався з формами знахідного та місцевого відмінків) й *у* (вживався з формами родового відмінка). Умовно вважається, що в українській мові основна форма *в*, а *у(ў)* — позиційний варіант прийменника. Прийменник *в* об'єднує в собі функції обох давніх прийменників — *въ* та *у*, вживаючись із родовим, знахідним та місцевим відмінками.

Процес *въ* > *у(ў)* в південних та західних говорах давньоруської мови розпочався не пізніше XI ст. Від XII ст. в пам'ятках знаходимо написання прийменника *въ* замість *у* й навпаки: имѣниѭ нѣстъ *въ* наю (замість *у* наю) (Ср., XII, I, 325), придоуть гость латинескии *оу* городъ с волока (Хр., 1229, 48), нѣ оуведи *оу* домь свои (З., сп. XIII, 56), *оу* пещь, *оу* корабль, *оу* Тоурѣ и въ Сидонѣ (галицький список євангельських читань XIII ст.) [27], *оу* грѣсѣхъ, *оу* морє, *оу* мирь (XIII—XIV ст.) [28].

Тексти української писемності XIV ст. й наступних століть свідчать про те, що звукова різниця між прийменниками *въ* та *у* зовсім зникла. Коли й знаходимо їх етимологічно правильне написання, то це пояснюється відсутністю в українському алфавіті окремої букви на позначення *ў*, замість якого писали то *въ*, то *у*. Значну роль тут відіграла писемна традиція й вплив церковнослов'янських текстів: коупилъ... *в* олєшка оу [29] малечковича (Р., 1368, 15), простѣ *оу* быстрицю (Р., 1404, 68), ѡбѣдаль *в(ь)* нєго (ПЄ, 1556—1561, 240), ѡ(т)провадиєши, в сто(г) зложи(л) (АЖ, 1584, 97), але *у* глухом Полѣсю, *у* Пинщинѣ учинивши собѣ сѣдалище (Пер., 1605, 31), Два рази *в* року (К. З., к. XVII, 221), идучи... из гаю своего *у* середу (АП, 1698, 146) та безліч інших [30]. Конструкції на означення близькості з прийменником *у/в(ъ)* в староукраїнських пам'ятках зустрічаємо рідше, ніж у давньоруських: лежаль *оу* ворот; сѣдить *в* ног (ПЄ, 1556—1561, 250), пасл волы на степу *у* своего лѣса (АП, 1690, 52). У цій функції він залишився в говорах: а ти *у* порога постій (Гр., IV, 304). Його в таких конструкціях витіснили *біля, коло, при* в літературній мові та більшості говорів.

Між голосними й перед голосним для усунення зіяння після *у* розвився вторинний *в* й виник варіант прийменника *ув(ъ)*, відомий від XV ст.: печа(т) привѣсили єсмо *оув* озєра. оу круды (Р., 1400, 62), *оув* ынши(х) (Ч. 1489, 28), дни святыи *у-въ* учтивости

---

[27] Див.: *Срезневский И. И.* Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках, 61—80. Спб, 1876, с. 434.

[28] Див.: *Friedelówna T.* Зазнач. праця, с. 117.

[29] Випадки «правильного» вживання не відзначаємо курсивом.

[30] Давні *въ* та *у* з фонетичних причин злилися також у білоруській мові, де основною формою вважається *у*, а ў *(ва, ува)* — позиційні варіанти, й у сербохорватській мові, де маємо тільки *у* (рідкісний варіант *ва*).

мѣли (АЗР, 1548, III, 20), видишь соучець *оув* оцѣ брата (ПЄ, 1556—1561, 237 зв.), Писанъ *у-въ* обозѣ (АЗР, 1557, III, 214), Писанъ *у-во* Львовѣ (1578, 226), *ув* ы(з)бѣ на столѣ положилъ (АЖ 1583, 67), *ув* одны(х) кошуля(х) лѣжа(т) (АЖ 1605, 22), естъ засевку *ув* огородѣ (АБ, 1614, 5). Однак цей варіант виник раніше, бо вже в тому ж XV ст. після *в* засвідчується секундарний *о* за аналогією до *надо, передо, подо:* оувидѣлъ в(ъ)нощи *оуво* снѣ... моужа, ради (Чет. 1489, 4 зв.). А це свідчить про те, що *ув(ъ)* усвідомлюється як окрема одиниця, другою складовою частиною якої є прийменник *в*.

В результаті закономірного чергування *у — в* з *уво* сформувався позиційний варіант *вво*. Секундарний **о** варіантів *уво, вво* за аналогією до *наді, переді, піді* був замінений на **і** — *ввi, увi* (снилося *ввi* сні, бачив *увi* сні) [31]. Третій варіант — *ві (ві* сні) розвивався внаслідок стягнення *вв* варіанта *ввi*. Він не пов'язаний із варіантом *во*, що запозичений із старої книжної мови, і вживається зрідка в стилізованому мовленні (СУМ, III, 270), адже давній *въ> у(ў)* перед приголосним.

Після вокалізації *въ > у* прийменник *въз* набрав в українській мові вигляду *уз (ўз)* (на письмі іноді передавався як *вз)*: выехавши ...*узъ* валокъ старожитный (Арх. ЮЗР, 1539, 1/VI, 27), [нива] друкая [!] *уз* Валок належачая (АПГУ, 1665, II, 16), [ниви] една в межу... а другая — *вз* вороти Катунниковой (1667, 39), нива под Дорошевымъ рогом *вз* дорогу (Т., 1685, 240), тамже *узъ* лѣсъ маю и помѣрокъ сѣножати (АП, 1691, 431) та ін. У функції «біля, вздовж» цей прийменник вживали деякі письменники XIX ст.: ...посівши на низьких *уз* гулицю порогах (Гр., IV, 322). У сучасній літературній мові зберігається тільки в складному *повз*.

Продовженням давньоруського *възлѣ* був порівняно рідко вживаний у староукраїнській мові прийменник *возлѣ/возле, озлѣ/озля* (кінцевий **-я** за аналогією до *після, отколя* і под.): а дары свое *возле* головы дитѧтка... уложили (Пов., XV, 29), не можеть рости толко... *ωзле* ре(к) (12), ездити имъ по роллѣ *озле* ровка (Арх. ЮЗР, 1510, 1/VI, 16), лесы... одинъ *озля* другого... стоячие (АП, 1691, 431), *озлѣ* човна (ДНМ, 1725, 173). Закономірною була форма *возлѣ/возля,* а варіант *озлѣ/озле, озля* виник, мабуть, унаслідок відпадіння початкового *в*. Щоправда, невідомо, де в староукраїнській мові був наголос у цьому слові. Ненаголошений склад *въз-* міг перейти в *уз-*, тоді *оз-* — гіперична форма (уникнення укання). Цей прийменник функціонує в окремих південно-західних говірках у формі *візля* (*і* — за аналогією до *біля, піля)* та *віля* [32] (випадіння *з*): Янчик *вôзля* дверей (Гол., I, 83).

У закарпатських Нягівських повчаннях (XVI, сп. 1758) наявний прийменник *пузля* «біля» (сучасні дослідники говірок його не фіксують): *пузля* нугъ Іисусовыхъ сидѣла (189), будь *пузля* него ему на

[31] Отже, укр. *ввi* (*увi*), як і блр. *ува*, навряд чи є редуплікацією прийменника *въ* (пор.: *Корепý Ф.* Зазнач. праця, с. 271), однак пор.: збо(ж)є скла(л) и *вов* покою с [того] поля збиралъ (АЖ, 1584, 64).

[32] Див.: *Верхратський І.* Зазнач. праця, с. 156.

помучъ (106). Він з'явився як результат стягнення *поузля* (пор. літ. *повз*) або контамінації *подьля (пудля)* й **узля́* < **въз(ъ)ля.*

На грунті староукраїнської мови сталося злиття двох давніх прийменників — *из(ъ)* та *съ*. За сучасними нормами основним є прийменник *з*, якому на початку речення, після паузи й між приголосними відповідає варіант *із*. Порівняно рідко — перед групами приголосних — виступають також варіанти *зо, зі* та діалектний *ізо (изо)* (щодо розвитку кінцевих голосних див. *наді, переді, піді*). Звуковому й функціональному збігові *из(ъ)* та *съ* сприяли як фонетичні, так і граматичні чинники. В позиції після голосного і прийменника *из* зазнав часткової редукції *(й)*, а потім зовсім занепав (напр., выбѣгла *из(ъ)* дому > выбѣгла *йз* дому > вибігла *з* дому). Проте і зберігався, коли прийменник був між приголосними або після паузи (напр., вибѣглъ *из(ъ)* дому > вибіг *із* дому). Отже, зникнення й збереження і в цьому слові пов'язане з чергуванням і — й, а не занепадом початкового і. Відпадіння початкового і в давньому прийменнику *из(ъ)* спостерігаємо й у білоруській *(з)* та західнослов'янських мовах (*z*), але оскільки їм не властиве чергування і — й, у них зовсім немає варіанта *із (*iz).

Старовинна звукова форма прийменника і префікса *с* після занепаду ъ залишалася тільки перед словами, що починалися на глухий приголосний, бо перед дзвінкими й сонорними приголосними в результаті часткової асиміляції прийменник став вимовлятися як *з*, що зрідка уже відбивають давньоруські пам'ятки: ороужиѥ *звлекоша* грѣшьници (Усп. зб., XII—XIII, 53), многоѥ о строи *збєсѣдовавъше* (Ізб. 1073, 216 зв.). Перед дзвінкими ж приголосними зберігався також *из*, що в названих позиціях скорочувався у *з*. Прийменник *из* та його позиційний варіант *з* перед глухими вимовлялися як *ис/с*. Отже, у мовленні континуанти давніх двох прийменників часто збігалися як у *з* < *съ, изъ*, так і *с* < *съ, изъ* і стали усвідомлюватися як один. Дзвінкий варіант *з* був узагальнений і для позиції перед словами, що починаються на голосний. Цьому сприяли також прийменники з кінцевим *-з — без, через,* а також те, що більшість первинних прийменників мають дзвінкий приголосний у кінці.

У давньоруській мові прийменник *из(ъ)* уживався тільки в конструкціях з родовим відмінком імен для вказівки на віддалення суб'єкта зсередини чого-небудь, напр.: людьє же высѣкоша Всеслава *ис* поруба (ЛЛ, 171), бѣжа *из* Бѣлагорода Полотьску (173). Близьку функцію мали конструкції *съ* із родовим відмінком, що вказували на віддалення предмета з поверхні чогось, напр.: да и порты в нихъже ходатъ. да и то *с* него снати (ЛЛ, 52), и горожане соскочиша *з* града и почаша сѣчи воѣ (272). Необхідно зауважити, що в давньоруських (як і старослов'янських) [33] пам'ятках трапляються випадки підсилення прийменника *съ* словом *и* в конструкціях із орудним відмінком соціативним, напр.: и сѣюи съ блгсл(о)влениѥмь *і съ* блгслвлениѥмь пожьнеть (Ізб. 1076, 700), молашеса. дабы поѣлы *и съ* собою

[33] Див.: *Вайан А.* Зазнач. праця, с. 224.

блжнаго савоу (ЖС, XIII, 41), тура мА в метала на розѣ(х) *и с* конемъ (ЛЛ, 251), и ста на болоньи *и с* товары. за ωгороды (322), а по свое(м) животѣ. вда кнАгини. ѳ. селъ *и съ* челАдью (ЛІ, 493) та ін. Із одзвінченням *с* > *з* у певних ситуаціях після занепаду *ъ* і в цих випадках могла з'явитись форма *із* у новій, соціативній функції.

У зв'язку з тим що *из(ъ)* протистоїть прийменникові *съ* так само, як *въ* прийменникові *на* (*из* града, але *съ* нєбесє — *въ* градѣ, але *на* нєбесє), немає підстави вбачати вживання *съ* на місці *из* [34] у випадках типу: и хожаше *с* Берестового на Днѣпр (ЛІ, 114), бо маємо: Оумре же *на* Берестовѣмь (ЛЛ, 130). Перші, але не бездоганні приклади змішування префіксів — *з(с)-* замість *из(ъ)-* відзначають у XIII ст.: незмѣньному (імовірно західноруський, псалтир 1289 р.)[35], пор. ще: бьющимъ же сА имъ *из* города (ЛІ, 445).

Українські грамоти XIV—XV ст. дають дуже багато переконливих свідчень злиття аналізованих прийменників в один — *з/из*. Перед глухими приголосними нерідко виступає *с/ис*. Звичайно, в пам'ятках трапляються й традиційні форми. Через переплетіння живомовних і традиційних форм уже в XIV—XV ст. знаходимо багато варіантів (в тому числі й орфографічних) *з/из — съ, с, со, сь, ис, исъ, исьь, з, зъ, зо, зь, из, изъ, изь* та ін.

Наведемо тільки деякі приклади, в яких *из/ис* виступає відповідно до давнього *съ:* чинимы миръ твєрдыи. *ис* королємь казимиромь (Р., 1352, 5), осташко потрутовичь и[с] снмь *ис* пєтромь (1366, 12), далъ есмъ *ис* моимъ сынъми (П., 1392, 109), *из* селы и зо всим, што к тому слушает (1396, 130), сынъ. *йсъ* кєго братиєю (Р., 1421, 93), *ис* ними (Ч. 1489, 23), *из* добрыми (84) тощо — та деякі факти, що відбивають *з/зо* відповідно до давнього *из(ъ):* А ωсташко давыдовскии. корчак *з* липицѣ спичникъ *з* болшєва знаємо чини(м) (Р., 1419, 90) та ін., пор. ще: *Съ,* Пр(д)ло(г), *Зъ...* (Бер. Лекс., 1627, 125). Навіть між приголосними іноді виступає *з(ъ)/с(ъ)* відповідно до *из:* еди(н) *з(ь)* ни(х) (ПЄ, 1556—1561, 51), прочь *з* суду пошолъ (АЖ, 1584, 73).

Прийменник *з* (та його позиційні варіанти) в українській мові від XIV ст. до нашого часу має ті ж синтаксичні функції, що й давні *из(ъ), съ,* вживаючись із родовим, знахідним й орудним відмінками, напр.: пошоль *з* оукраинь их (ПЄ, 1556—1561, 144), выхожали к нєму из(ь) іер(с)лима и *зо* всєи іоудєи (26), и *із* чáду лю́дє умира́ютъ (К. З., к. XVII, 305), досить *из* мене глумитися (АП, 1700, 169), нєхайбы... потрывалъ хотА *зъ* годину (См. К., 1587, 17 зв.), оусхла *ис* корєнємь (ПЄ, 1556—1561, 172 зв.), сѣть *з(ь)* рибами (439 зв.— 440), радо(ст) *из(ъ)* сму(т)комъ (К. З., к. XVII, 79).

Помітних звукових змін зазнав і первинний *от(ъ),* що в сучасній літературній мові виступає звичайно як *від* та рідше вживаним варіантом *од.* Звук **д** — наслідок одзвінчення **т** перед дзвінкими приголосними. Під впливом *над, під, перед* він поширився і в інших по-

[34] Див.: *Букатевич Н. И.* Опыт исторического изучения предлогов и предложных сочетаний в русском литературном языке, ч. 1. Одесса, 1957, с. 72.
[35] *Соболевский А. И.* Лекции по истории русского языка, с. 91.

зиціях (пор. блр. *ад*, с.-х. *од*, ч., слц., п. od). Давньою, праслов'янською формою була ot, однак праслов'янською була й otъ (під впливом nadъ, *perdъ, podъ [36]). Очевидно, паралельно існували *от* і *отъ* у південних говорах давньоруської мови. З першої маємо *од* (навіть в *ӥ*-каючих говірках виступає *уд* з переходом ненаголошеного **о** в **у**, узагальненим через цей прийменник і на префікс *уд-* під наголосом), а з другої — *від* (через розвиток протетичного **в** перед дифтонгом, що виник із **о**, а потім перейшов в **і** в новозакритому складі після занепаду **ъ**).

Нова форма *од(ъ)*, властива західнослов'янським церковнослов'янським пам'яткам, як виняток проникла в старослов'янські *одънєлиже* замість *отънєлиже* (пор. і *одълѣкъ* замість *отълѣкъ*) [37]. Окремі приклади переходу *от* у *од* фіксують пам'ятки давньоруської мови XI ст.: *одо* Иєрусалима [38].

У збірці грамот XIV—XV ст. В. Розова виступає тільки *от(ъ)/ω(т)*. В обстежених пам'ятках форма *од(ъ)* з'являється в XVI ст., хоч у живій мові, безсумнівно, вживалася значно раніше [39]: о(д)даляючи *о(д)* такового продаина (АО, 1573, 48), нѣ *од* кого не узнавши (АПГУ, 1664, I, 3), вернувшись *од* товариства (АП, 1691, 67) та ін. Від цього ж часу маємо й діалектні варіанти *вуд(ъ)*, *выд(ъ)* [40]: взяла... *вы(д)* ва(с)ка (АО, с. XVI, 45), хочете пуйти *выдъ* мене (ПН, XVI, сп. 1758, 46), которыи ся выддаляютъ *вуд* тебе (6), *ву(д)* того дыму (ВБС, к. XVII, 177). Зрідка зустрічаються *вѣд* (тобто *від*), *вод:* Тут-то, *вѣд* злота ляхи да *вѣд* срѣбла сіяють! (Інт., 1736, 112), о двадцат миль... *вод* него (к. XVII— п. XVIII, 57), пор. ще: *вѣдки, вѣдкиль, вѣдтиль* (Т., 479, 481).

Досить пізно засвідчується афереза в *од — д:* Цу́р ме́нє далѣ *(д)* ме́нє (К. З., к. XVII, 254), що зустрічається і в теперішніх говірках: Мене *'д* смерти відборонив (Гр., I, 353).

§ 149. Історія найдавніших похідних прийменників. Різних фонетичних змін зазнали й найдавніші вторинні прийменники. Повна редукція **і** < **ѣ** відбулася в прийменнику *дѣля (д'іл'а)*, внаслідок якої виник прийменник *для*, що́ фіксується в текстах XIV ст. У зв'язку з тим що ці тексти збереглися в пізніших копіях, можна сумніватися в існуванні нового варіанта *для* раніше XV ст.: утечеть, *для* гнѣва пана своего (АЗР, 1347, копія XV, I, 19), *для* лепшое веры (П., 1389, копія 1547, 103), А Бога *для* (Ср., 1396, пізніша копія, I, 669). Про існування форми *для* в XV ст. переконливо свідчать такі приклади: вчинили *дла* моиго чолоби(т)ю (Рус., 1490, 49), тогожь *для* наименованъ есть (Ч. 1489, 42).

---

[36] Пор.: *Ван-Вейк*. Зазнач. праця, с. 78—79; *Вайан А.* Зазнач. праця, с. 219.

[37] Див.: *Вайан А.* Зазнач. праця, с. 219.

[38] Див.: *Шахматов О., Кримський А.* Нариси з історії української мови, с. 106.

[39] Сумнівне *одъ* замість *от* (ъ) — на бродку, *одъ* граници Сениковъ — знаходимо в грамоті 1322 р. (П., 21), бо його міг внести писар XVII ст., в копії якого документ зберігся.

[40] Про походження їх див.: *Німчук В. В.* Зазнач. праця, с. 72—74.

Поступово закріплюється прийменник *для* в препозиції, хоч ще в XVI ст. зустрічається після імені, до якого відноситься: засмутилсѧ цр҃ь клѧт(ь)вы *длѧ* и *длѧ* ты(х) (ПЄ, 1556—1561, 149), *длѧ* народа (137), *для* людей (Є Нег., 1581, 38), *для* плохости дороги (АЖ, 1584, 117) та ін.

Іноді він фіксується і в діалектній формі *длє*: *длє* того (ПЄ, 1556—1561, 407 зв.), *длє* слова (414 зв.). Давня форма *дѣля* зрідка продовжує вживатись у письменстві XV—XVIII ст., напр.: а того *дѣлѧ* приказуємы (Р., 1433, 121), дѣл(ъ)ма, *дѣлѧ* (Зиз. Лекс., 1596, 43) (див. ще Т., 860—861), однак у XVII—XVIII ст.— це вже або архаїзм, або діалектизм. Вона збереглася в деяких південно-західних говорах — *дї́ля* (Ж., 186), особливо в закарпатських — *д'іл'а* [41] (пор. і бога *діля,* Гр., I, 391). Унаслідок спрощення приголосних прийменник *для* трансформувався в говірковий варіант *ля: ля* них [42].

Без особливих фонетичних змін залишився прийменник *ради,* який також закріпився у препозиції, хоч і в постпозиції вживався досить довго [43]: мєнє *ради* (ПЄ, 1556—1561, 52) (пор. «стида *ради*» у Г. Квітки-Основ'яненка — УРС, V, 3). Унаслідок переходу зазначених прийменників у препозицію із сполук *за... дѣля (для), за...ради* виникли сучасні складні *задля, заради:* роги позбывав *за для* лиця (АП, 1666, I, 76), *за для* імовѣря... записат (1667, 122) та ін.

Зрідка в староукраїнських пам'ятках засвідчуються контаміновані прийменники *для про* — улица накрита звана была иже *длѧ про...* солнечного зженїа (Пов., XV, 9) (пор. *дї́ля про,* Ж., 186) та *для ради: длю ради* покаѩниѩ в мона(с)ты(р)... били пустили (ДНМ, 1711, 50) (пор. «для паничів і *для ради* панночок» у Г. Квітки-Основ'яненка).

Звичайною в пам'ятках української мови XIV—XVIII ст. є форма *межи: мєжи* ходорковымъ сєломъ (Р., 1375, 20), *мєжи* дубо(м)ъ а *мєжи* буко(м)ъ (1404, 68), пало *мєжи* тєрнѧ (ПЄ, 1556—1561, 139 зв.), *мєжи* людмѝ (Рєз., 1616, I, 60), гаіок... *межи* Вакулиним і *межи* поповим концами (АП, 1693, 92) та ін. Пам'ятки відбивають й асиміляційні зміни голосних у цьому слові: *мєжє* прутомъ и *мєжє* жєжїю (Рус., 1462, 115), *мєжє* слугами (ВБС, к. XVII, 170), *мижи* собою (АП, 1698, 46).

У сучасній літературній мові поруч із *межи* частіше виступає варіант *між* і дуже рідко — *меж* (СУМ, IV, 726). Оскільки в прийменнику *межи́* здавна наголошувався останній склад (пор. *мєжѝ* двомà рє́чами, Бер. Лекс., 1627, 62), редукція його була неможлива. Та ненаголошений **и** був у похідному *промéжи,* пор. *проміж, промéжи,* діал. *прòміж* (Ж., 774), рос. *промéж* (Д., III, 495). Наголос на початковому складі відбивають українські тексти XVI ст.: *прóмежъ* сєбє́ разньствýємъ (ІПВ, 1588, 124). У такій позиції **и** міг зредукуватись. Під впливом *прóмéжь* з'явилася форма *межь* (пор.

---

[41] Див.: *Німчук В. В.* Зазнач. праця, с. 74.
[42] Див.: *Верхратський І.* Зазнач. праця, с. 156.
[43] Див.: *Мельничук О. С.* Зазнач. праця, с. 174.

мє(ж) чужыми — К. З., к. XVII, 90), відбита ще в давньоруських текстах (Ср., II, 127), з якої закономірно розвинувся *між*.

Варіант із кінцевим **и** — *промежи* до XVI ст. переважав: *промежи* насъ (П., 1371, 47), *промежи* грабовцѧ. а тисмѧнча(н)ъ. *промежи* тыми сєлы (Р., 1404, 68), *промежи* самарією и галилєєю (ПЄ, 1556—1561, 296), але від XV ст. все частіше вживається варіант *промеж(ъ)*, напр.: мыслѧчи *промє(ж)* собою (Чет. 1489, 4), *промеж* собою вѣчную згоду (АПГУ, 1667, I, 122).

Староукраїнський різновид його *промежку:* тых бгомолцов... наших лвовских *промєжку* людєи хрстиянскых посылаєм (ПФ, 1586, 87), посварокъ *промежку* себе (Пер., 1605, 31), поголоска... *промежку* людми (АП, 1700, 161) — виник із *межу* під впливом іменників *промежка, промежок* (Гр., III, 471) «інтервал, проміжок».

Українська мова успадкувала давньоруський прийменник *сквозѣ/сквозь* : *сквозѣ* оуши иглиныи (ПЄ, 1556—1561, 84 зв.), шє(л) *сквозѣ* сѣянїа (55). Однак у більшості говірок він був витіснений іншою давньою формою — *скрозь/скрозѣ* (пор. рос. діал. *скрозь*, п. *wskroś*, с.-х. *скроз*): *скрозѣ* галилєю (ПЄ, 1556—1561, 162), *скрози* стрѣхоу (Є Літк., 2-а пол. XVI, 25), *скро(з)* мѡрє прошлѝ (ІПВ, 1588, 24), *скро(з)* стѣнꙋ ви́дит (Бер. Лекс., 1627, 219), *скро(з)* дождєвну хмуру (К. З., к. XVII, 157), *скрозь* спектива (Інт., 1736, 102).

Як бачимо, закономірний перехід **о** в **і** пам'ятки української мови через етимологічний правопис у цьому слові не відбивають, хоч досить рано фіксують діалектний перехід **о** в **у**: *скрузь* игляное ухо (ПН, XVI, сп. 1758, 126). У ролі прийменника слово *скрізь* залишилося тільки в діалектному мовленні (УРС, V, 360), а в літературній мові воно набуло функції прислівника «всюди». Архаїчна форма прийменника *скрôз'і/крôз'і* властива тепер тільки говіркам [44]. Її найдовше фіксують пам'ятки з Закарпаття: прошли *скрозѣ* тоту тму (Ал., п. XVIII, 81).

Сучасний літературний прийменник *крізь*, що засвідчується тільки в новоукраїнських текстах, сформувався із *скрізь* у результаті відпадіння *с* під впливом синонімічного *через* [45].

Старовинний варіант прийменника *чересъ(ъ)* поступово вийшов із вжитку й закріпилась єдина форма *через(ъ)* : *чересъ* лугъ (П., 1392, 111), *чєрєсъ* границю (Р., 1413, 83), але *чєрєз* бєрєстиѥ (1341, 2), *черезъ* тыхъ (АЗР, 1547, III, 6), *чєрєзъ* оуста (ПЄ, 1556—1561, 210 зв.), быль *чєрєзь* ночь (233 зв.), *чєрє(з)* соро(к) дни(и) (КА, 1560, I), *через* Пиратин (АП, 1700, 168) та ін. Результатом контамінації *через* і *крізь (кроз, круз)* є діалектний варіант прийменника — *керез* «через» (Гр., II, 235).

§ 150. Історія й поповнення складу похідних (відприслівникових) прийменників. Лише деякі вторинні (похідні) прийменники давньоруської мови зрідка виступали в українських пам'ятках, напр.:

---

[44] Див.: *Німчук В. В.* Зазнач. праця, с. 75.

[45] Важко піддається етимологізуванню діалектний прийменник *проз* (*пруз*) «крізь» (Гр., III, 466; 493). Мабуть, виник через контамінацію *кроз (круз)* із зниклим прийменником *перез* (пор.: рос. діал. *перез* «через» — Д., III, 53).

вънутрь, верху, изъдьну, особь, окрестъ та ін., але й вони поступово вийшли з ужитку. Окремі давньоруські похідні прийменники (як і відповідні прислівники) збереглися в народних говірках, напр.: *вон, переже* та ін. Поодинокі слова в українській мові функціонують тільки як прислівники — *одаль, різно* < *розьно,* діал. *изудну* «зсередини». Загалом українська мова успадкувала основну частину давньоруських вторинних прийменників. Історія похідних прийменників тісно пов'язана з історією давніх прислівників.

Помітних змін зазнав давньоруський прийменник *подьлѣ*. Він зустрічається протягом усього староукраїнського періоду XIV—XVIII ст. у варіантах *подлѣ/подли (подьли)/подле,* що відбивають говіркові особливості рефлексації ненаголошеного **ѣ** або **я**: *подлѣ лѣса* горѣ. и *подлѣ* доубровы. горѣ (Р., 1413, 83), *подьли* тѣхъ иныхъ (1424, 106), млы(н) *подлє* воро(т) (АЖ, 1584, 123), *подлє* дороги (ЄНег, 39), лежачий *подле* двора Миска Крамара (АБ, 1637, 15), луг *подлѣ* убочи (АП, 1698, 124), *подлє* тоєи кир(ъ)ницѣ стал (Ал., п. XVIII, 101) та ін. Залишком давньої форми прийменника *подьлѣ* є сучасний діалектний варіант *полі: полі* сажалочкі зверне пид верби (Бориспільськ. р-н на Київщині) [46]. Шляхом вторинного перерозкладу виник говірковий варіант *дле:* Ой, чи можно, тестю *дле* Марусі сісти (Гр., I, 393). Прийменникові *подьлѣ (подлѣ, подли)* у сучасній українській літературній мові відповідає *біля,* сформований на основі *под(ь)ля* (пор. ст.-п. *podla,* слвц. *podl'*а): одна тетра(д) *по(д)ля* єдноѣ... оди(н) ли(с)[т] *по(д)ля* друго(г)[о] (Час., 1491, 5), *подля* імбара хат 2..., *подля* ворот 2..., *подля* імбара коморка з посудою (Я. М., 1740, 343). Унаслідок переходу **о** > **і** з'являється *підля,* що функціонує й досі в говірках [47].

Спрощення групи приголосних призвело до виникнення форми *піля* [48], вживаної в західних говірках української мови: А *пôля* (тобто *піля — В. Н.)* него служеньки єго (Гол., II, 20), а наступне одзвінчення початкового **п** перед сонорним **л** — до появи *біля* (можливо, що **п** > **б** сприяв і вплив синонімічного *близько).* Сучасна літературна форма в обстежених джерелах з'являється лише наприкінці XVIII ст.: *биля* дверей стояли (ДЛ, 572). Перехідний варіант *пиля* також вживається в теперішніх говірках. Він засвідчується ще в кінці XVII ст.: *Пиля* рѣки Тигры перѣночова(в)ши (ВБС, 177), даю землю ѡбители сватой близко манастыра *пила* хлѣва моего (Пан., 1726, 38).

У результаті відпадіння **по-** та спрощення групи **дл** > **л** виникла північноукраїнська форма цього прийменника *ле (ле* нас живе) [49],

[46] Див.: *Мельничук О. С.* Зазнач. праця, с. 145.

[47] Див.: *Леонова М. В.* Службові слова в буковинських говорах. Питання історії і діалектології східнослов'янських мов, кн. 1.— Наук. зап. Чернів. ун-ту, т. 59. Серія філол. наук, вип. 18. Львів, 1963, с. 5.

[48] Див.: *Верхратський І.* Зазнач. праця, с. 156; Див.: *Німчук В. В.* Зазнач. праця, с. 76; *Брахнов В. М.* Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині, с. 74.

[49] Див.: *Мельничук О. С.* Зазнач. праця, с. 146. Щоправда, вона могла розвитись із *озля* > *зля* > *ля.*

а через контамінацію *біля* і *коло* інший говірковий варіант — *кіля* (Гр., П, 244).

У прийменнику *кромѣ, окромѣ,* очевидно, давно зредукувався кінцевий голосний, а **о** в закритому складі перейшов в **і** (**у**, **ӱ** — в говірках), що зумовило сучасну форму *крім/окрім* та відповідних діалектних *крум* і под., хоч давня форма вживалася досить довго, напр.: аби... не куповалъ... ни въ которой вси, *кромѣ* пана своего чыя весь (АЗР, 1347, сп. XV, I, 15), ты кривды приносят *кромѣ* братства (ПФ, 1596, 114), ѿсвѣнь: *Кро́мѣ* (Бер. Лекс., 1627, 153), болши не призналис, *кроми* того жита (АБ, 1697, 107).

Пам'ятки української мови досить рано відбивають відпадіння кінцевого **і** < **ѣ**, проте перехід **о** > **і** (та відповідних діалектних рефлексів **о**) в корені через етимологічний правопис до XVIII ст. майже не засвідчується: пріѣзжаючи до мѣста у буденный день, *окромъ* торгового дня (АЗР, 1561, III, 113), *окроумь* оддана (АО, с. XVI, 45), было чтыри тысѧщи моужєи *кро(м)* жєнь и дѣтєи (ПЄ, 1556—1561, 72), *кру(м)* жєнь и дѣтєи (67), нє можєть *кромъ* заложе́ного побудовати (См. К., 1587, 14 зв.), а болшей солоду не било, *кром* мого (АПГУ, 1667, I, 116), древа возити.., *о̀кромъ* ду̀ба, бу̀ка (Ур., XVIII, 48) та ін.

У пам'ятках, що відбивають мовні особливості закарпатських говірок, під впливом прислівника *окремо/окреме* вживаються варіанти *крем/окрем:* по чотыри тисячѣ, *кремъ* жунъ и *кремъ* дѣтей (ПН, XVI, сп. 1758, 113), и нє видѣли, *ѡкрє(м)* ты(х) дво(х) гамѣшу(в) (ВБС, к. XVII, 186), убивъ сто тисѧч, *крєм* тых, що погорѣли (Ал., п. XVIII, 66), пор. в східноукраїнській пам'ятці: Дворы слободни... *вукремъ* сего реєстру менованихъ (Т., 1687, 355).

У староукраїнській мові прийменник *кромѣ/кромъ* зрідка виступав у давній функції прийменника *без(ъ)* і навпаки, напр.: если же *кромѣ* свады будетъ раненъ, тогды Петръ маеть присячь (АЗР, 1347, сп. XV, I, 8), маетъ учинена быти..., *кромъ* жадноѣ проволоки (АЗР, 1551, III, 36), Кро́мѣ: *Бе́зъ,* ра́звѣ (Бер. Лекс., 1627, 56). Прийменник *без* (СУМ, I, 118) замість *крім* іноді вживається й у сучасній літературній мові.

В українській мові продовжує функціонувати давньоруський прийменник *близь (близъ):* на стороноу нє ѡглѧдаисѧ. заню(ж) дьяво(л) *близь* тєбє стоить (Чет. 1489, 348), стоѧль *бли(з)* ни(х) (ЄЛітк., 2-а пол. XVI, 7), гай *близ* шляху (АП, 1698, 145), Въ селѣ *близъ* Мукачева (М. А., к. XVIII, 266), для волов *близ* ворот огородит (Я М., 1738, 191) та ін. Прийменник *близ'* зберігся в деяких говірках [50], але в більшості говорів і в літературній мові його витіснив новий похідний прийменник *близько,* засвідчений у ранніх пам'ятках: *бли(з)ко* вєликои дороги (Рус., 1490, 131), стали *близ(ь)ко* ни(х) (ПЄ, 1556—1561, 330), пришолем под пасѣку *близко* дверец (АП, 1698, 135), тогда... *близко* тисячи товариства... пало (ЛВел., 1720, I, 96). Роль прийменника виконує український прислівник *поблизу: побли́зу*

[50] Див.: *Німчук В. В.* Зазнач. праця, с. 80.

Рыму (Бер. Лекс., 1627, 178), *поблизу* подварка Артюхова (АПГУ, 1666, II, 23), *поблизу* ставка Курилового (Я. М., 1735, 34).

За аналогією до більшості прийменників у старовинних *в(ъ)... мѣсто, за... мѣсто* відбувся перехід у препозицію колишньої іменникової частини і лексикалізація її з первинними прийменниками — *в(ъ)мѣсто, замѣсто:* а *в(ъ)мѣсто* рыбы гадиноу ли подасть ему (ПЄ, 1556—1561, 267), Възъ: ...*вмѣсто*. за (Бер. Лекс., 1627, 18), коммисаръ Козацкіи... *вмѣсто* Гетмана бывшій (ЛВел., 1720, I, 58). Ці форми тепер зберігаються тільки в говірках — *вмісто* (Ж., 112), *замісто* (256). Давні форми зустрічаємо ще в XV ст.: она его взела... въ тое именье *за* сына *место*.., бо... близшого никого нетъ (РИБ, 1489, 437).

Продовжує функціонувати й варіант *мѣсто:* але полѣтилъ... пану Аньчѣеви зубреви. себѣ *мѣсто* (Р., 1404, 68), а *место* покою непокой (Пер., 1605, 42), А *мѣстто* [!] мєду зимъной водицѣ (Інт., к. XVII — п. XVIII, 56) та ін. Він залишився в говірках *(місто* замість», Гр., III, 433). У сучасній літературній мові вживається прийменник *замість,* зафіксований у XVIII ст.: дава́ти отрубѝ пшеничніи *замѣсть* обро́ку (Кн., 1788, 66), пор. діалектні варіанти *замісь, заміст, вмісць, намість* (Ж., 112, 256, 484). Висловлено припущення, що на звукову форму його вплинув прийменник *намість,* утворений зі сполуки *на місті* [51] або новіша форма іменника — *місце* [52]. Імовірніше, що елемент-*мість* — залишок зниклого прислівника на -ь, пор. *натомість,* д-р. *покамѣсть.*

Зрідка в пам'ятках XV—XVIII ст. виступає давній прийменник *внутрь/внутръ* і новіший *звнутръ,* не засвідчені новою літературною мовою: *внутрь* мыслей ср(д)ць наши(х) покладаймо (Ч. 1489, 65—66), *внутрь* вась єсть (ПЄ, 1556—1561, 297), маючи къ тому *зъ внутръ* Полщи... доношенія (ЛВел., 1720, I, 99), *внутрь* Малой Россіи (Я. М., 1737, 116).

Староукраїнська мова успадкувала вторинний прийменник *верх,* властивий тепер південно-західним говіркам (СУМ, I, 335): *вєрхъ* болванца (Р., 1429, 112), кладетъ *верьхъ* насъ (ПН, XVI, сп. 1758, 33), на врочищу *вєръхъ* рѣчъки Рыхты (АЖ 1605, 28, зв.), в пасѣцѣ *верхъ* Полузоря (АПГУ, 1665, I, 56), *вєрхъ* копия своего (Ал., п. XVIII, 57).

Крім давніх сполук з первинними *в, до* і *на,* у пам'ятках трапляється прийменник *верх(ъ)* у поєднанні з *по* та *з(ъ)/из(ъ):* горѣ потокѡмъ... *до вр*ъ*(х)* вєликого дила (Рус., 1411, 74), дворище што *наверхъ* любшѣ. на гугнинѣ (Р., 1411, 79), *изве(р)хъ* полонины Синайскои (ПН, XVI, сп. 1758, 164), одежѣ постилали упередъ него, щобы *поверхъ* того ходилъ (41), утѧлъ єго *повєр(ъ)хъ* мисюръки золотои (Ал., XVIII, 46), *у верхъ* тое Смыжали (Арх. ЮЗР, 1472, 8/III, 3), который монастырь неподалеку Кіева, *вверх* Днѣпромъ

[51] Див.: *Мельничук О. С.* Зазнач. праця, с. 184.

[52] Див.: *Булаховський Л. А.* З історичних коментарів до української мови. Сполучники і сполучні групи (речення). Синтаксичні особливості при них.— Наук. зап. КДУ, т. 5. Вип. 2, 1949, с. 65—66.

(АЗР, 1523, II, 151), кгрунтъ мо(и) Селецъки(и), *уверьхъ* речъки, Рыхъты прозываємое (АЖ 1605, 27 зв.), и *повєрхъ* головы... волосы куля у(з)порола (19), Держáчій *нà вéрхъ* чогò, áбо на(д) чúмъ (Бер. Лекс., 1627, 165), чуприну пускаючи *на верхъ* голови (ЛСам., XVII, 15), да *зверх* сего сѣно везти велено (Я. М., 1736, 87) та ін. У сучасній літературній мові збереглися тільки *зверх* (СУМ, III, 467) та *поверх* (УРС, III, 487).

Під впливом прийменника *вверх* з'явився діалектний прийменник *навверх* із *наверх: На вверхъ* тои саги (Т., 1700, 193). Поступово виходить із вжитку прийменник *верху:* и *вєрху* камєни лєжашє (Чет. 1489, 8), покладаєтъ *вєрху* нéго (Тр., 1627, 293), загублен *верху* Чамарина яру (АПГУ, 1670, I, 184) та ін.

Функцію прийменника в українській мові взяв на себе прислівник *зверху: зверху* и знизу Оржицѣ на обѣ сторонѣ (АП, 1690, 51). Прийменник *поверху — повéрху* морѧ свѣтовóгѡ ходити (Гал. К., 1665, 32) — у сучасній літературній мові виступає зрідка (УРС, III, 481).

Не зазнали специфічних змін в українській мові давні *въслѣдъ* > > *услід/вслід, коньць* > *конець* > *кінець: межою конецъ* нивъ подворищныхъ Хренницкихъ (Арх. ЮЗР, 1472, копія 1585, 8/III, 3), а нє идє(т) *вслѣ(д)* мєнє (ПЄ, 1556—1561, 51 зв.), надспѣлъ на мене Іванец... *конец* рогу Іванина (АПГУ, 1667, I, 101), стримѣла *конец* лѣски (Ал., п. XVIII, 83) та ін. Унаслідок поєднання первинного *по* з *конець* виник діалектний прийменник *поконець:* черезъ ровъ... *по конець* мосту прилегла гора (Арх. ЮЗР, 1552, 1/VII, 108), пор. ще: Сидить же собѣ *поконець* стола (Гол., II, 20). Пам'ятки засвідчують у ролі прийменника ізольовану форму місцевого відмінка іменника *конець — концѣ:* стоячий *концѣ* мосту (АП, 1699, 147). Зрідка прийменник *кінці* спостерігаємо й у художніх творах сучасної української літературної мови [53], але він витісняється складним *в кінці.*

На відміну від давньоруської, тепер в українській мові слова *одаль, оподаль* (УРС, III, 90, 136) виконують тільки прислівникову функцію, але *оподаль* ще у XVIII ст. вживався в ролі прийменника: не *оподаль* Немерова (ЛВел., 1720, I, 95). Прийменником виступає й прислівник цього кореня *недалеко* (УРС, II, 692) за аналогією до синонімічного *близько:* поступуючи, *недалеко* села нашого Своза (П., 1322, копія XVII, 21), *нєдалєкѡ* мѣста сїдѡна лєжáщагѡ (НП, 1794, 213). Розмовний відприслівниковий *неподалеку* (СУМ, V, 358) засвідчується вже в XVI ст.: который монастырь *неподалеку* Кієва (АЗР, 1523, II, 151). У сучасній літературній мові в ролі прийменника функціонує й похідний *неподалік* (СУМ, V, 358) < *неподалеку* (повна редукція **у**).

Помітно змінився на грунті української мови давньоруський прийменник *възкрай* > *ускрай (вскрай)* > *скрай,* внаслідок перерозкладу якого *(с-край)* сформувався омонімічний з відповідним

---

[53] Див.: *Іваненко З. І.* Прийменникові конструкції із зазначенням місця в сучасній українській мові. Чернівці, 1974, с. 36.

іменником прийменник *край:* Море широкоє *вскрай* горы онои (Т., XVII, 336), двур..., стоячий в мѣстѣ, *край* Волочаѣхи (АБ, 1665, 74), станулъ... *край* окоповъ Лядскихь (ЛВел., 1720, I, 63) та ін.

Прийменники *ускрай, скрай* зберігає досі білоруська мова [54] та окремі українські говори [55]. Дуже рідко давній *узкрай* зустрічається в українській літературній мові: Люди добрі там, *узкрай* шосе, в селі Воротах Нижніх (Рильський). Відповідно до давньоруського *съкрая* функціонує в ролі прийменника прислівник *скраю* (РУС, V, 356).

Повністю зберігся прийменник *мимо.* У сучасній літературній мові він вживається тільки з формою родового відмінка (СУМ, IV, 708), проте в пам'ятках української мови і в сучасних говорах (Гр., II, 425) прийменник *мимо* може виступати з формою знахідного (як і в давньоруській мові): нє искати ми иныхъ. господарєвъ. *мимо* наше(г) милого. господара (Р., 1400, 62), а тыи которыи *мимо* нєго ишли насмѣвали(с) єму (ПЄ, 1556—1561, 193 зв.), єхала... *мимо* дво(р) Є(р)молиноє (АЖ, 1583, 45), идучи *мимо* шпитал (АП, 1698, 138).

Т. П. Ломтєв заміну знахідного відмінка родовим при прийменниках *возле, подле, мимо* пояснює тим, що родовий був більше вживаний після прийменників, які керувалися дієсловами ненаправленого руху, а знахідний — при дієсловах направленого руху [56], але тут велику роль відіграла аналогія до вживання інших вторинних прийменників, що виступають з родовим відмінком. Цьому також сприяло вживання форм родового — знахідного при назвах живих істот чоловічого роду.

В українській мові в ролі прийменника, крім давнього *вниз/униз,* став уживатися й прислівник *знизу:* сожыждение млына... на рецы белчицы *уни(з)* монастыра (П., 1396, 129), *внизъ* Ушивой (Т., 1676, 276), зверху и *знизу* Оржицѣ на обѣ сторонѣ (АП, 1690, 51).

До рідковживаних у сучасній українській мові належить прийменник *обаполи* < *обаполы* (УРС, III, 2), а *обаполъ* рано вийшов із вжитку: з сбєма бєрєги *ωбаполъ* бугу (Р., 1376, 22), ку рынку *обаполъ* улицы (П., 1389, 104) та ін. Як нормативний у цій функції устaлився прийменник *обабіч* (УРС, III, 1).

Вторинний давньоруський прийменник *около* у значенні «навколо» зберігався в староукраїнській мові та властивий деяким говіркам сучасної української мови [57]: толко што *ωколо* на(с) нашь дворъ. єсть (Р., 1393, 49), а *около* нєго сѣдѣль наро(д) (ПЄ, 1556—1561, 138 зв.), а поя(с) мєлъ скуряны(и) *ωколо* бєд(р) своихъ (ЄНег., 1581, 36). У давньоруських пам'ятках зустрічаються конструкції з прийменником *около* (Ср., II, 645), в яких він указував на локалізацію в значенні «біля». Таку функцію він зберігає і зараз: А гли-

[54] Див.: *Шуба П. П.* Прыназоўнік у беларускай мове, с. 112.

[55] Див.: *Німчук В. В.* Зазнач. праця, с. 81.

[56] Див.: *Ломтев Т. П.* Очерки по историческому синтаксису русского языка. М., 1956, с. 295.

[57] Див.: *Німчук В. В.* Зазнач. праця, с. 80.

нарюмъ што лѣпѣли *около* дому... шисть гривєнъ платилъ єсмь (Р., між 1386—1418, 35), пришло вартовáти и *ωкóло* стáдъ чóулыми сѧ найдовáти (Рєз., 1616, I, 61), Нє бáвиласѧ *ώколо* тоéи зємлѣ (Гал. К, 1665, 285 зв.), *ωкóло* двєрéй, нє моглѝ помѣстúтисѧ (НП, 1794, 149).

Пам'ятки свідчать про те, що в прийменнику початковий **о** міг бути ненаголошений, і тому відпав (пор. і слвц. kolo, п. koło; в рос. і с.-х. початкове наголошене **о** збереглося): оу чєрно(м) лѣсѣ *коло* тоурьи (Р., 1413, 83), тыи которыи *коло* нєго были (ПЄ, 1556—1561, 139 зв.), и войска ... *коло* Богу стали (ЛСам., XVII, 24) та ін. На грунті просторової функції прийменник *около, коло* набув здатності вказувати на кількісно-часову наближеність, приблизність: мужов (личбою) *ωколо* чотырох сот (КА, 1560, 26), ночъ хмарна,... особливо *около* полночѣ (Я. М., 1736, 87). Первісну функцію *около* взяли на себе нові відприслівникові прийменники *вколо, воколо: В-около* єго (мѣста) єсть перекопъ прирожоный (Т., XVII, 294), распорядивши *въ коло* и оподаль обозу... сторожи (ЛВел., 1720, I, 60) тощо. Та вони були витіснені ускладненим прийменником *на* відприслівниковим *навколо* (УРС, II, 570).

Прийменники *округ, кругом* також успадкувала українська мова: и покы знакы *округ* того лѣса (АП, 1688, 40), вибив их изъ... деланной *кругомъ* города... линѣи (Я. М., 1737, 156) та ін. У сучасній літературній мові маємо перший із цих прийменників і в формі *округи* (УРС, III, 117). Відприслівниковий *вкруг:* И гурмомъ *вкругъ* збавителя оступивши (Рєз., 1630, I, 76), *вкругъ* оного тече рѣчка Смотричь (Я. М., 1739, 286) — через відпадіння початкового **в** набрав вигляду *круг* (СУМ, IV, 368). Відприслівникові прийменники *навкруг, навкруги* (УРС, III, 570—571) засвідчуються порівняно пізно. Отже, прийменники *коло, круг* із погляду походження їх не відіменникові, а відприслівникові.

Не зазнав особливих змін в українській мові давній *опрочь* > *опріч; опроче* (діалектний варіант, УРС, III, 141): помагати королеви на всѧкого непрıѧтєлѧ. *опроче* своєѣ братьѣ (Р., 1366, 14), и зо всѣмь... *ωпроче* ωзєрѧнь (Рус., 1458, 39), *ωпрочъ* того̀ всєгò (Лік., 1607, 49), пѧть тысѧчєй нáродωвъ, *ѻпрочъ* жонъ и дѣтéй (Гал. К, 1665, 17 зв.), Не боюся... *опроче* едного (М. А., к. XVII, 278), полковники... з'ѣхалися, *опричъ* чернѣ (ЛСам., XVII, 52) (у цьому прикладі прийменник можна трактувати і як *опрочь* із відбиттям **о** > **і**, і як збереження давньоруського *опричь*). Внаслідок контамінації *опріч* й *опроче* виник рідко вживаний варіант *опріче* (УРС, III, 141).

Давньоруський *особь* в українській мові в ролі прийменника не засвідчується, а виступає тільки як прислівник «особливо»: в(ъ)... повазѣ трєба мѣти: и шановати *осо(б)* жоны іхъ (К. З., к. XVII, 150), пор. ще: діал. *особе* «окремо» (Гр., III, 70).

Давній за походженням прийменник *потай* не засвоєний літературною мовою, але виступає в говірках (Гр., III, 375).

Проста давньоруська форма прийменника *переди/передѣ* в українській мові не засвідчується. Їй відповідає простий відприслів-

никовий прийменник *передом* українських говірок (УРС, III, 265): об утекших, чили *передом* корпуса пошедших козаках (Я. М., 1735, 48).

Замість давньоруського *напереди/напередѣ* поширився відприслівниковий прийменник *наперед(ъ):* Коли идете *напередъ* панув и *напередъ* царю (ПН, XVI, сп. 1758, 207), она *наперед* мене ишла в хату, а я позаду (АПГУ, 1667, I, 121), въ озерѣ *напередъ* двома годинами... утопи́ (Кн., 1788, 74) тощо (пор. ще: и стали *впередѣ* регулярних полковъ (Я. М., 1739, 265).

На грунті української мови препозиціоналізувалися прислівники *вперед* (СУМ, I, 749), *попереду, поперед* (редукція кінцевого у; СУМ, VII, 187): *оупєрє(д)* ва(с) прийдоу до галилєи (ПЄ, 1556—1561, 186), упавъ долу *упередъ* пана своего (ПН, XVI, сп. 1758, 121), *Поперед* усих летив (ДЛ, XVIII, 541). У деяких говірках — прислівник *назадъ*: замєчє за плєчѣ *назадъ* сєбє (Ал., п. XVIII, 79).

Успадковано й слово *попере́к* у прийменниковій функції, яке досі зберігається в деяких південно-західних говірках[58]:ωто пєрєвоза *попєрєкъ* вольшины (Р., 1349, 4), валъ што *попєрєкъ* полѧ до серета (П., 1392, 111), прѧмо *попєрєкъ* полѧ болохова (Р., 1433, 125), пошолъ Алек(ъ)сан(ъ)дєръ *поперекъ* полѧ вавилонского (Ал., п. XVIII, 66) та ін. У сучасній літературній мові йому відповідає новий відприслівниковий прийменник *впоперек/упоперек* (УРС, VI, 211), відомий від XVI ст.: потреба тамъ *впоперекъ* замку тарасу (Арх. ЮЗР, 1552, 1/VII, 107), Признаки положили просто иєомъ *впоперекъ* острова (Т., 1679, 322), а в народній — і *навпоперек*[59].

Нові відприслівникові прийменники цього ж кореня — *всупереч/усупереч* (СУМ, I, 771) та *наперекір* (V, 141), на відміну більшості вторинних прийменників, пов'язуються з формами давального відмінка, а не родового: Нехай навчит[ь] танцоват[ь] гуртом попросѣмо. *Наперекур* попєвѣ (Інт., 2-а пол. XVIII, 196).

Вторинний прийменник *уздовж* (УРС, VI, 169) належить до дуже давніх (пор. с.-х. *уздуж,* п. wzdłuż і под.), хоча у пам'ятках з'являється порівняно пізно: сыночка... з ручници *въздолжъ* твари пострелили (Арх. ЮЗР, 1649, 3/IV, 67). Раніше зустрічаються відприслівникові *вдовж/вподовж:* со всѣми границами і *вдоложь* ї пупєрєкъ. того їсного сєла (Р., 1400, 61), а *вподолжъ* дороги Могилеиское (Арх. ЮЗР, 1569, 8/VI, 252). Етимологічно споріднений із ним прийменник *впродовж/упродовж* (СУМ, I, 753) [60], сформований на основі прислівника з конкретним просторовим значенням, мабуть, тільки від XIX ст. виступає і в часовій функції «протягом» [61].

[58] Див.: *Німчук В. В.* Зазнач. праця, с. 80.

[59] Там же.

[60] За твердженням М. Осадци (Граматика руского языка. Львів, 1876, с. 127, 129), як прийменники (зрозуміло, в говірках) виступають і прислівники *вширь, вширш.* Пор. ще: *Увышъ* того всего кгрунту (АПГУ, 1671, II, 98).

[61] Див.: *Іваненко З. І.* Прийменникові конструкції часу в сучасній українській мові. Чернівці, 1967, с. 55.

Прийменники *послѣ* та пізніший *опослѣ* функціонують в українській мові з різноманітними фонетичними варіантами кінцевого голосного — *послѣ, посли* (**ѣ** > **і**), *после* (діалектний перехід **ѣ** > **е** в ненаголошеному складі): *опослѣ моєго живота* (П., 1398, копія XVII, 135), в *лѣто после христова нарожень*ѧ (Р., 1427, 109), *ωпосли пакь всѣ(х) оумрла жєна* (ПЄ, 1556—1561, 311 зв.), *послѣ вѣнча(н)*ѧ *заразъ* (К. З., к. XVII, 41). Відповідно до прислівника з'являється сучасна літературна форма прийменника з кінцевим **-я** — *після: после мимошедших сих свят* (АП, 1698, 125), и *после насъ осталис ночевати* (Я. М., 1738, 215).

За аналогією до прийменникового вживання прислівника *після* препозиціоналізується в діалектному мовленні й синонімічний прислівник *потім: Потім* того каже: «Пусти мене...» (НС, I, 97).

В українській мові помітні зміни сталися в прийменнику *противу*. В старовинній формі він вживається в найдавніших українських пам'ятках, але з XV ст. форма *противъ* стає основною: стати *противу* їх неприятелемъ (П., 1393, 122), *противу* каждого неприятелѧ (1433, 123), стали єсмо *противъ* того Аксака (1393, 49), *противъ* ловчичъ (1411, 79), *проти(в)* свєкры єи (ПЄ, 1556—1561, 51 зв.), *против(ъ)* того слова (70 зв.), *против* книжки (Пер., 1605, 45), прошлое ночи *против* четверга (АП, 1691, 75), В ночѣ *против* субботи (Я. М., 1736, 52).

З XV ст. у пам'ятках української мови з'являється варіант цього відприслівникового прийменника, ускладнений первинним *на:* помочи и рады *напротиву* намъ... не чинилъ (Р., 1433, 121), ничого *напротив* того нѣ ω(т)повѣдаєшь (ПЄ, 1556—1561, 189 зв.). Сучасній літературній мові, крім *проти, напроти,* притаманний і прийменник *навпроти,* що розвинувся з відповідного прислівника. До давніх утворень належить варіант з префіксом **су-**: *супроти* (рідше — *супротив,* УРС, V, 564), пор. ще: рос. діал. *супроти, супротив* (Д., IV, 361; с.-х. *супрот* < *супроти*). Під впливом *напроти(в)* виник його різновид *насупроти* (рідк. *насупротив* — СУМ, V, 210).

Давні варіанти прийменника з кінцевим **в (ў)** збереглись тільки в частині говірок [62]. У літературній мові функціонують прийменники цього кореня без кінцевого **в** — *проти, на(в)проти,* спільні для більшості слов'янських мов: рос. діал. *проти* (Д., III, 517), *супроти* (IV, 361), блр. діал. *проці, наўпроці* [63], п. діал. prоci, слвц. proti, ч. proti, слов. proti, ст.-с.-х. *проти* (сучасні *супрот* < *супроти, спрот* < *спроти*), м. *спроти.* Але всі вони вважаються вторинними[64].

У східнослов'янських текстах *проти (напроти, супроти)* фіксується дуже пізно [65]. Варіант *супроть* (Ж., 936, пор. блр. *су́праць,*

---

[62] Див.: *Німчук В. В.* Зазнач. праця, с. 78.

[63] Див.: *Карский Е. Ф.* Зазнач. праця, с. 441—442.

[64] Див.: *Корєпў F.* Зазнач. праця, с. 223, 226.

[65] Одиничний випадок вживання *проти* знаходимо в Іпатіївському літописі: выступи *проти* емоу (ЛІ, 360). Але цей приклад непевний, бо видавці пам'ятки зауважують (див.: там же, примітка «г»), що над рядком надписаний склад *-ву,* але не зазначають коли.

супро́ць) пояснюється пізнішим впливом відприслівникових прийменників на **-ь** *(близь, одаль, конець* і под.). Навряд чи *супроть* < < *супроти,* бо в такому разі треба припускати, що форми без **-в** були вже до ствердіння приголосних перед **и**. Було б перебільшенням виводити *-проть* прямо з і.-є. *proti (пор. д.-інд. prati «проти»).

Протягом староукраїнського періоду, хоч і не дуже часто, зустрічаються прийменникові варіанти *противку, напротивку* (XIV—XVI ст.) і *противко, напротивко* [66] (XIV—XVIII ст.): *напротивку* кгвалтови, хочемъ боронити (АЗР, 1388, I, 25), *противко* тому маеть быти (Р., 1348, 141), *напроти(в)ку* то(г) ничо(г) нє мовити (Рус., 1490, 49), *против(ь)коу* родитєлє(м) (ПЄ, 1556—1561, 50), *нап(ь)ротивько* жєнихови (105), *противко* всѣмъ (Пер., 1605, 30), *противко* жалобливых такую давали рацию (АП, 1690, 46) тощо.

Відомий прийменник *напротивку* і в білоруських пам'ятках та живій народній мові *(напраціўку)*. Ю. Ф. Карський [67] твердив, що цей прийменник з'явився «не без польського впливу» (пор. п. przeciwko). Але такий погляд беззастережно прийняти не можна, бо в східнослов'янських мовах маємо варіанти з кінцевим **-у** *(противку),* не характерні для польської мови. До цього ж тільки східнослов'янським мовам притаманний інший прийменник із *-к-* — *промежку.*

Прийменник *противу* у давньоруській мові виступав звичайно з формами давального відмінка, але вже в XIII ст. (за аналогією до більшості відприслівникових прийменників) трапляється з формою родового: слово *противу* слова (ПР, сп. 1282, 124). Конструкції з родовим після прийменника *противу/противъ* — звичайне явище в українських пам'ятках. Однак ще досить тривалий час вживалися старі конструкції з давальним, напр.: *противъ* корунѣ (Р., 1434, 131), *противь* родитєлємь (ПЄ, 1556—1561, 59), *противъ* духу святому (ЄНег., 1581, 38 зв.), *противъ* пану воєводѣ (Пер., 1605, 39) тощо.

У староукраїнських текстах прийменники *противъ* і *напротивъ* уживалися й у функції «назустріч»: Рано знову ездили *против* князя и неподалеку споткали его (Я. М., 1736, 94), виєхали з(ъ) Кнутовъ *противъ*... мєтрополити (ДНМ, 1716, 86), выйшли *напротивъ* нєго (НП, 1794, 162). Деяким говіркам така функція *проти* (Гр., III, 484) властива й досі.

В сучасній літературній мові у цій функції вживається відприслівниковий прийменник *назустріч* (СУМ, V, 94), рідше — *навстріч* (42) з давальним відмінком (пор. блр. *насустрач* «назустріч», с.-х. *сусрет* «зустріч», отже, в українській мові — дисиміляційне одзвінчення **с** у **з**; пор. ще. *зострѣче́ньє, зсстрѣча́ючій* (Зиз. Лекс., 1596, 76). Відприслівниковий прийменник цього типу відомий із XVI ст.: що бесме пушли *зустрѣтъ* Христа изъ вѣрою (ПН, XVI, сп. 1758, 44).

---

[66] Пор.: староукраїнський варіант прийменника *противъ* — *противо*: боіговали [!] соуть *противо* менѣ (ПП, XV або XVI, 50).

[67] Див.: *Карский Е. Ф.* Зазнач. праця, с. 81.

Близьку функцію до *проти* зрідка виконувала у староукраїнській мові сполука *въ очи* (пор. ч. vůči): ко Жолтой Водѣ и Крилову, *въ очи* войскамъ Полскимъ путешествовати намѣривши (ЛВел., 1720, I, 60).

Давньоруський прийменник *прямо* успадкувала українська мова: з (д)рѧгой стороны *прямо* га́лилѣй (ЄЛітк., 2-а пол. XVI, 45). У сучасній мові йому відповідає відприслівниковий прийменник *просто* (УРС, IV, 508; Гр., III, 482, пор.: *просто неба)*, який в обстежених пам'ятках з'являється в XVIII ст.: ши́ломъ проколи́ *про́сто* суста́ва бо́лной лопатки (Кн., 1788, 61).

За аналогією до первинних прийменників *над, перед, под (під)* в українській мові з XIV ст. поширилися прийменники з кінцевим твердим приголосним, що мають корінь *-серед:* а ѡ(т)толѧ к серету *середъ* полѧ могила (П., 1392, 111), *посеред* речки (Арх. ЮЗР, 1472, копія 1585, 8/III, 3), была лодѧ *насєрє(д)* морѧ (ПЄ, 1556—1561, 151), *посеред* хати ложко (АП, 1698, 140), *впосеред* Риму (Т., XVII, 323). Говірковий прийменник *осередь* «серед» (Гр., III, 66), у якому кінцевий приголосний зберігає м'якість, вказує на те, що перед вирівнюванням кінця слова за аналогією в давніх *середи, посереди* і под. відбулася повна редукція **и**. Діалектний варіант прийменника *середу* (Гр., IV, 115) можна розглядати як наслідок впливу прийменника *поблизу* на прийменник *серед.*

Прислівник *всередині/усередині* в ролі прийменника функціонує принаймні з XVI ст.: а которыи всєрєдинѣ єго. нєхай выидуть (ПЄ, 1556—1561, 315), *всєрєди́нѣ* до́му (Бер. Лекс., 1627, 21). Відповідно препозиціоналізувалися й прислівники *посередині, зсередини:* и ѡ(т)лоучѧ(т) злыѧ *з(ь)сєрєдины* правє(д)ны(х) (ПЄ, 1556—1561, 64 зв.).

Як і в давньоруській, у староукраїнській мові вживалося в ролі прийменника слово *посторонь:* и тежъ ниву *посторонь* тоѣжъ нивы (АЗР, 1518, II, 126), але в новій українській мові воно фіксується лише як прислівник (Гр., III, 371). У сучасній літературній мові його роль може виконувати прислівник цього ж кореня *осторонь* (СУМ, V, 788). У прийменникову систему української мови ввійшли нові, функціонально споріднені з *осторонь* прислівники *обік, обіч* (СУМ, V, 506, 508), *побік, побіч* (УРС, III, 467, 468), *збоку* (СУМ, III, 448): Пошолемъ *по бокъ* лѣвих морских лоз (Т., 1685, 118), *о бокъ* войскъ Полскихъ зъ помененою Ордою и Козаками приразившися, учинилъ... турбацію (ЛВел., 1720, I, 120) [68]. На конкретнішу локалізацію вказує діалектний прийменник *правобіч* (Гр., III, 400).

В українській мові, як і в давньоруській, прийменникову функцію виконують окремі прислівники вищого ступеня порівняння —

---

[68] Староукраїнській мові були властиві прийменникові сполуки *от боку* «від, з боку», *при боку* «біля»: зосланим *от боку* его милости пана Думитрашка Раича (АБ, 1669, 79), ходил за непріятелем *при боку* пна... Левенца (Т., 1678, 118).

вышше (*вышей, вишше, висше* і под.), *ниже (нижей, низше), переже* раніше»: ѡ(т) могилы *выше* дуба (Р., 1423, 79), *выш(ш)є* печи (См. К, 1587, 14), прода(л) штоукоу роулѣ *вы(ш)ше* сєла (АО, 1637, 191), на Коломаку, *выш* Курганова плеса (АПГУ, 1671, II, 97), городъ Ладижинъ сидитъ *вышше* гори Батога (ЛВел., 1720, I, 108); *ниже* сєла долгополѣ (Рус., 1411, 74), а на лєво(и) нозє рана... *ниже(и)* костки (АЖ, 1584, 118), мы тут *вышей* и *нижей* Сурмачовки не маєм гаев (АП, 1690, 53), на березѣ *ниже* редута ночовалисмо (Я. М., 1739, 264) та ін.; ѡнъ *пере(ж)* х(с)а ходилъ (Ч., 1489, 42), *переже* потопы были люде (ПН, XVI, сп. 1758, 54). Прийменники *вище, нижче* засвоєні літературною мовою, а *переже* функціонує в карпатських говірках: *пере́же* те́бе туй нико́го ни бы́ло́ (с. Довге Закарпатської обл.).

В українській мові процес препозиціоналізації поширився й на інші повнозначні слова та сполуки слів, зокрема на нові прислівники [69].

Мабуть, за аналогією до вторинного прийменника *край* у староукраїнській мові функціонував як прийменник іменник *берег,* що мав значення «край, біля»: сидятъ а стерегутъ пущы нашое... Бродницею *берег* леса под Белую гору (П., 1322 (?), копія 1629, 21), Видел єсми в него рану на твари *берег* уха на левой стороне тятую (Т., 1576, 84), лѣг *берег* корови (АП, 1687) та ін.

У грамотах XIV—XV ст. і пізніших пам'ятках у ролі прийменників нерідко виступають прислівники *горѣ* та *долов(ъ), долу:* граница. *горѣ* смотричємъ (Р., 1375, 20), попєрє(к) рѣки тоурьи. *горѣ* солотвиною; *горѣ* потоко(м) волоуєво(м) (Р., 1413, 83), Посмотрыт *горѣ* деревом и увидѣла... гнѣздо (Т., XVIII, 581); а *доловъ.* смотричємъ (Р., 1375, 20), *долоу* сухою идєжє оупадаєть оу молдаву (Рус., 1411, 74), тои ночи *долу(в)* муро(м)... спустила их (ВБС, к. XVII, 153). У постпозиції відносно іменників ці слова зберігають прислівникову функцію: ѡбчиною. *горѣ* к волуицѣ (Р., 1424, 99), потокѡ(м) *долу* до гдє въходи(т) пото(к) из лѣса (Рус., 1490, 131).

Прийменники *горі, долів, дôл'і(ў), дôл'ю* властиві тільки сучасним південно-західним говорам [70]. У літературній мові вживається новий відприслівниковий *вгору/угору* (пор. СУМ, I, 308), що засвідчується вже в XVII ст.: пустился *вгору* Днѣпром аж до великого Новгорода (ЖВ, 95).

Східноукраїнські пам'ятки здавна фіксують прислівники *обмеж(ъ), помѣж(ъ)* «поруч із; поряд» (пор. *поміж, обміжний,* Гр., III, 296); тую ниву Семен Несын копав и чистив.., чого *обмежъ* той нивы сведом Семен Борсукъ (АБ, 1614, 6), дали того ж подѣлу частку гаю, *помѣжъ* Огѣя брата еѣ (1685, 96).

В українській мові, особливо в говірках, виступають як прийменники й інші прислівники, але в текстах фіксуються вони порівняно пізно: *впрост* шляху «вздовж» (СУМ, I, 755); *навспіл* «крізь» —

[69] Частину препозиціоналізованих деяких нових прислівників, що мають спільні корені з давніми, розглянуто вище.

[70] Див.: *Німчук В. В.* Зазнач. праця, с. 80; Гр., I, с. 311, 417.

пляма *навспіл* сукна (Гр., II, 473), *навпаки* «в протилежний бік, від» — покотила паляницю *навпаки* сонця (472), *побіч* хати (УРС, III, 468), *позад* усіх (УРС, IV, 28), *попліч* «поруч, біля» — будем... *попліч* його... сажати (Гр., III, 332) [71], *поруч, упоруч* — *поруч* себе сажає: *упоруч* себе сажати (III, 335; IV, 347), *пôрун'і* «рівно з, біля» — *пôрун'і* мéне [72], *взлич* мене — «при мені» (Ж., 67) [73].

§ 151. Виникнення й розвиток прийменників, не співвідносних із прислівниками. В українській мові досить активним був і є процес переходу в розряд прийменників окремих відмінкових форм іменників та словосполучень (особливо конструкцій на означення часу, причини, відношення), не співвідносних із прислівниками.

У пам'ятках XVI—XVIII ст. виступав відіменний прийменник *взглядом* «з огляду на, зважаючи на, щодо, через»: *в(ъ)зглѧдомъ* протєстáцїи якóись оуволочáти хотѧтъ (Х. Ф., 1598, 31), ѡ(т)коль, *взглѧ́домъ* тогò и тóт(ъ) Пáстыръ нáшъ... залє́цонъ бы́ти мáєтъ (Тіт., 1625, 118), На писмо наше еще прошлого лѣта... писаное, *взглядомъ* протекціи отъ... Монархи Московского (ЛВел., 1720, I, 167), Жíймо ростро́пнє *взглѧ́домъ* сєбє, ... справєдли́вє *взглѧ́домъ* бли́жныхъ (ПН, 1794, 150) та ін. (див. ще Т., 234). Згаданий прийменник з'явився в українській мові, мабуть, під впливом польського względem [74]. У сучасній українській мові вживається його функціональний відповідник — складений прийменник *з огляду на* (СУМ, V, 615), відомий з 2-ої половини XIX ст. З цього ж часу виступає близький до нього за функцією прийменник *зважаючи на* [75].

Досить часто в староукраїнських текстах вживається препозиціоналізована сполука *под(ъ) час(ъ)*, нормативна для сучасної літературної мови *(під час)*: И потом *подъ часъ* вечорниц прийшолем к товариству (АПГУ, 1667, I, 101), греблѣ построѣни... для молотя *под час* суши (АП, 1692, 91) та ін. (пор.: первинний *під* у часових конструкціях — УРС, III, 356; п. podczas).

Прийменник *з причини* відомий із XVII ст.: короля пана нашєго смєрть взяла, такъ розумѣємъ жє *с причини* тихъ жє нєзбожнихъ нєприятєлє(й) єго (ВУР, 1648, II, 36, фотокопія). У староукраїнських пам'ятках у цій ролі виступали також сполуки *за причиною, для причины, чєрєзъ (прєзъ) причину, на причину* [76].

Іменник *сторона* в родовому відмінку — *сторони* взяв на себе роль прийменника для вираження відношення: абы з ним розмовив

---

[71] Див.: *Леонова М. В.* Зазнач. праця, с. 6.

[72] Див.: *Німчук В. В.* Зазнач. праця, с. 80.

[73] Пор. ще архаїчні: *правобіч* «з правого боку» — *правобіч* жертівні (Гр., III, 400), або *подесьбіч* (пор. Гр., III, 240) — žyve *podeśbôč* Dńipra; *pouzbôč* sijeji chaty (див.: *Miklosich F.* Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, 4. B., Wien, 1883, S. 513).

[74] Пор.: *Kopečný F.* Зазнач. праця, с. 74.

[75] Див.: *Іваненко З. І.* Прийменникові конструкції зі значенням причини в українській мові. 1971, с. 56—57.

[76] Див.: *Токар Г. С.* Производные причинные предлоги в славянских языках. Ужгород, 1973, с. 12, 20—21.

сторокы поступку всякого (ПФ, 1596, 112), А що *стороны* данѣ мовиш(ъ), мы до того дѣла нє маємъ (Ал., п. XVIII, 37), чтоб поговорил з Воротеляком *сторони* куплѣ волов моих (Я. М., 1735, 36). У сучасній літературній мові йому відповідають прийменники *щодо, відносно, стосовно до*. Перший із них засвідчується в творах письменників 2-ї пол. XIX ст. і єдину паралель має в польській мові — co do. Він, мабуть, виник внаслідок спрощення сполук типу *що торкається, відноситься, стосується до мене,* пор. рос. *а что касается (до) меня* й укр. *щодо мене;* рос. *что же касается (до) меня* й укр. *що ж до мене*. Не виключено, що він з'явився й через усічення дієслова в давніх виразах типу *що (што) дотычеть, що (што) ся дотычеть*, відомих із XV ст.: *Штожъ дотычеть* выбранья наяснѣйшого княжати... на то дали вашой милости отповѣдить панове братья (АЗР, 1492, I, 117—118), *Што ся дотычетъ* стрѣлцов, господарь... рачилъ... не давати имъ цыншов (АЗР,1557—1558, III, 94) (див. ще Т., 813). Прислівник *відносно* набув функції прийменника, мабуть, за зразком російського *относительно* (вважається калькою французького relativement[77]), а сполука *стосовно до* пов'язана, очевидно, з польським stosownie do.

У ранніх пам'ятках української мови функцію прийменника виконував орудний відмінок іменника *силою* в значенні «згідно з»: приходать моцью над сѧд а *сїлою* права сот водать (XV ст.) [78]. Пам'ятки пізнього періоду, як і російські, фіксують у цій ролі сполуку *по силѣ:* и там-би, *по силѣ* указу, отказал-би за мною степокъ (Я. М., 1739, 235). Для вираження причини прийменник *силою* активно функціонує, поруч із рідшими *за силою, на силі,* в літературній мові XIX ст. [79] У сучасній літературній мові як синонім прийменника *силою* частіше вживається *в силу,* відомий з 2-ї половини XIX ст.

В українській мові до початку XX ст. вживалися два відіменникові прийменники — *наслідком* (пор. п. skutkiem, ч. následkem) та *внаслідок/унаслідок* (пор.: рос. *вследствие*), однак у сучасній літературній мові закріпився тільки другий. З 2-ї половини XIX ст. як вторинні прийменники функціонують сполуки *з метою, в інтересах* [80].

Сполука *з приводу* в ролі прийменника закріплюється в XX ст., але в 2-й половині XIX — поч. XX ст. поруч із нею вживалися *з поводу* (пор. п. z powodu) та *по поводу* (пор. рос. *по поводу*) [81]. Він усталився, мабуть, під впливом близького за функцією прийменника *з причини*. У старій літературній мові близьку до нього роль виконувала сполука *за поводомъ* [82].

---

[77] Див.: *Корєпý Ф.* Зазнач. праця, с. 157.
[78] Див.: *Токар Г. С.* Зазнач. праця, с. 67.
[79] Див.: *Іваненко З. І.* Зазнач. праця, с. 61.
[80] Див.: *Іваненко З. І.* Прийменникові конструкції мети в сучасній українській мові, с. 11—12.
[81] Там же, с. 66—67.
[82] Див.: *Токар Г. С.* Зазнач. праця, с. 31.

З XIX ст. починають виконувати функції прийменників відмінкові форми іменника *протяг* «відстань, продовження» — *протягом, в протязі /в протягу, на протязі/на протягу, в протяг* [83], з яких у мовному вжитку в XX ст. закріпилися тільки *протягом* і *на протязі,* причому конструкції з першим вживаються активніше.

Віддієприслівниковий прийменник *дякуючи,* засвідчений з 2-ї половини XIX ст., не став нормативним. З кінця XIX ст. поширюється і в XX ст. закріплюється його відповідник *завдяки* [84], що, мабуть, є контамінацією діалектного (СУМ, I, 314) іменника *вдяка* «дяка, подяка» в формі називного множини (в цій формі в староукраїнських пам'ятках здебільшого фіксується іменник *дяка* — Т., 866) та дієприслівника *завдячуючи,* які виступали в ролі прийменників (пор. слвц. vd'aka, п. dzięki ч. díky «завдяки») [85].

У XX ст. поширилися прийменники *в ім'я/во ім'я, шляхом* (УРС, VI, 509—510), *коштом* (УРС, II, 388), *ціною* (388) та ін. (пор.: рос. *во имя, путем, ценой,* п. kosztem).

Тільки у новій літературній мові з'явилися й інші прийменники, в тому числі складені, що виникли на грунті поєднання первинних прийменників з формами іменників, з прислівниками та окремими дієприслівниками: *за рахунок, за допомогою* (рідше — *при допомозі), поруч із, поряд із, слідом/услід за, незважаючи/ невважаючи на* та ін.

§ 152. Розвиток складних і складених прийменників. Клас прийменників протягом розвитку української мови помітно зріс і за рахунок специфічної групи похідних — складних і складених прийменників. Вони виникли від поєднання первинних (в абсолютній більшості випадків *з/із* та *по*) у першому компоненті та первинних же й окремих вторинних (найдавніших і пізніших) — у другому: *з-за, з-між, з-перед, з-під, з-серед;* діал. *ззад, спил'а, збӯк, звон, звир'(д)* < *зверх, звышше, сконúц'; з-поза, з-поміж, з-проміж, з-понад, з-поперед, з-посеред;* діал. *сповир', сповышше, исперед; знаповышше, споздоўж; побіля, поверх* (УРС, III, 481), *повз, повище, поза, поконець* (діал., УРС, IV, 70), *покрай, помимо, поміж/помежи, понад, понижче, поперед, попід, попри; попротив, почерез* (діал., Гр., III, 339, 391); діал. *доповир'(д); наповышше, напониже, насперед, напосеред* [86].

Складні прийменники розвинулись у більшості слов'янських мов в історичні часи, але їх кількість у кожній окремій мові неоднакова. Поява їх зумовлена потребою уточнення й увиразнення функцій прийменників, що вживаються для передачі переважно просторових відношень. У давньоруській мові тип складних прийменників представлений тільки двома виразними утвореннями — *промєжи /промєжю* та *помєжи/помєжю.* Поруч з ними функціонувала чимала група похідних (переважно відприслівникових) утворень, які

---

[83] Див.: *Іваненко З. І.* Зазнач. праця, с. 49—52.

[84] Див.: Там же, с. 43—50.

[85] Польський прийменник dzięki трактується як форма множини іменника (S., I, 204).

[86] Див.: *Німчук В. В.* Зазнач. праця, с. 81.

мали спільні корені, але одні з них являли собою застиглі безприйменникові форми іменників, інші — прийменникові. Отже, в давньоруській мові були можливі такі співвідношення між похідними прийменниками, як: *вънъ, вънѣ — изъвъну; вьрхъ — на вьрхъ; пєрєдѣ — на пєрєдъ* (пор. і первинний *пєрєдъ*); *пєрєкы — попєрєкъ; сєрєдѣ — на сєрєдъ, по сєрєдѣ; сторонь — посторонь* і т. ін. За аналогією до них виникли пізніше нові поєднання первинних прийменників з первинними ж і деякими вторинними типу *по-над, повыше, из-над, извыше* і под.

Найраніше пам'ятки засвідчують складні прийменники, в яких перший компонент *по,* а другий — вторинний прийменник: а ѡ(т)толѧ простѣ оу буковину могила а ѡ(т)толѧ *по краи* буковины горѣ шѣшербовьского хотарѧ...а ѡ(т)толѧ *покраи* буковины дѣломъ доловъ до сяну (П., 1392, 109), учинили єсмо имъ границю. *повыше* манастырѧ (Р., 1404, 68), продаль... сєло на имѣ болковцѣ *пониже* сєрєцкаго тръгу (Рус., 1471, 119). З XV ст. засвідчуються вже складні утворення з *по,* другим компонентом яких виступають первинні прийменники та старі вторинні: зємлю Дєръжати Маєтъ... изъ стѣнъками И ѭрами Долинами *По на*[*д*] дънєстромъ (Р., 1459, 171—172), *по над* Тясникомъ оборонною рукою увойшли (ЛСам., XVII, 137), станулъ на равнинахъ тамошнихъ *по над* рѣкою Россю (ЛВел., 1720, I, 79), противко нашому заору *по-над* яром учиненому (Я. М., 1736, 83);

ѡ(т)толѣ *попу(д)* оубочи на єдин бра(д); ѡ(т)толѣ *попоу(д)* лѣсо(м) та чєрє(с) конє(ц) лѣса (Рус., 1490, 131), Ишли тмою *по пѣд* горы (Ал., п. XVIII, 81), на горах и *по-под* горами частіе источники водніе (Я. М., 1739, 284), *пополъ* рану (Кн., 1788, 64), пошоль *помимо* и(х) (ПЄ, 1556—1561, 383 зв.— 384);

бо тамъ козацтво звалося ажъ *по за* Днѣстром коло Галича (ЛСам., XVII, 19), зараз повернул *по за* замком нашим (АП, 1683, 16), а ѡни та(м) стулилисѧ были *поза* дєрєвлѧ (ВБС, к. XVII, 186), и *поза* Вислою моглаби кграсовати (Л. Вел., 1720, I, 120), и продравши *поуз* сволок у горѣ солому... утѣк (АП, 1691, 76), поехал *по-уз* крепост Печерскую (Я. М., 1737, 145); продалам лѣс свой... *поблиз* мосту Харкувского стоячий (АП, 1698, 147); изобравши усю старшину *поблиз* себе (ЛСам., XVII, 102);

множєство погорѣло и подушилося... *попри* мурах, *помежи* камѣня (Ал., п. XVIII, 65);

Хоть *популя* (= побіля — *В. Н.*) мене, лемъ коли не на мене (Пан., 1809, 65).

Дуже рано фіксуються властиві сучасним говорам української мови складні прийменники *звыше, зниже/изниже :* попєрєк лѣса черного. к сѣлцѣ. *звыше* тыхъ врочищь. лѣсъ и полє и доубровы. то є(с) дѣдошицкое. *изниже* ты(х) врочищь... то є(с) балицкоє (Р., 1413, 83), а *звыше* тои дорогы дѣдошицкое. а *знижє* тои дорогы (1430, 116), живе́ там *знйже* цєркви (с. Осій, Закарпатськ. обл.). Оскільки функція *з (из)* тут зовсім відмінна від його функції у складі *з-за, з-під* і т. п., переконливим здається припущення, що в

цитованих грамотах — це давно препозиціоналізовані прислівники *възвыше* > *узвише* (*ўзвыше*) > *звише; възниже* > *узниже* (*ўзниже*) > *зниже* (другий виник, можливо, за аналогією до першого). Прийменник *звиш* (кінцевий ненаголошений **е** відпав) функціонує в південно-західних діалектах (СУМ, III, 478).

Проте прийменники типу *звише,* як і зазначені давньоруські вторинні прийменники, до складу яких входив *из(ъ) (изъвъну),* стимулювали виникнення складних, де першим компонентом виступає *з(із),* а другим—первинні або окремі вторинні. Складні прийменники з першим компонентом *з/из* в аналізованих текстах фіксуються з XVI ст. [87], хоча, можливо, існували в живій мові раніше: ѡ(т) идоумєѧ *изьза* іѡр(ь)дана (ПЄ, 1556—1561, 136 зв.), Усе, що есть, *из-за* него учинено (ПН, XVI, сп. 1758, 46), бо на тотъ часъ *з-за* Волги перейшла часть колмиковъ (ЛСам., XVII, 87), *изъ* за Висли зъ плѣномъ... повернути могли (ЛВел., 1720, I, 117), писали наши оттол, то ест *из-за* Каменного Затону (Я. М., 1735, 43);

которыи любо *з межи* вась (ПЄ, 1556—1561, 39), выбраль *з(ь) межи* ни(х) дванадєсѧ(т) (ЄЛітк., XVI, 29), *з межи* а́збуки котра́ѧ ко́лвє(к) лѣтє́ра (Бер. Лекс., 1627, 81), а *змежи* их, чи Хома Лазорувъ, чили котрий з них, шурхнув у окно палицею (АПГУ, 1665, I, 48), *Із(ъ) мє(ж)* васъ мѣетъ быти жє всѣ бѣды зна́єтъ (К. З., к. XVII, 203), *зъ межи* полтори тисячи... вибралъ (ЛВел., 1720, I, 166) та ін.;

а с царем татарским ішли аж подо Львов, *з-под* которого татарове роспустили... загони под Краков (ВУР, 1649, II, 130), курту мает, *з под* которое Мыкитиха Милашка футро у него мает купити (АПГУ, 1665, I, 57), купил у Нечипора Коломийченка з села Литвяковъ *з под* Лубень (АП, 1683, 17), *сподъ* Уманя со всѣмъ войскомъ отступили (ЛСам., XVII, 124), отправилъ ихъ зъ обозу *зъ подъ* Корсуна до Чигрина (ЛВел., 1720, I, 74) та ін.;

пуйти *передъ* (н)его (ПН, сп. 1758, 101), побѣгъ *изпе(ре)дъ* нихъ (114); чу(в)ши Двдъ, што *иза(д)* нєго шє(п)чу(т) слугы (ВБС, к. XVII, 171), тобто *иззад* «позаду».

У деяких південно-західних говірках в результаті контамінації прийменників в синонімічних конструкціях утворилися оригінальні складні прийменники: *За-без* ту́ю коломи́йку до́ма не ночу́ю, *за-про* мухи, *за-про* тое «через», взяў ся *за-під* боки «під» [88].

Складені прийменники зустрічаються в пам'ятках також досить давно: выдлучатъ злыи *выдъ посередъ* праведнихъ (ПН, XVI, сп. 1758, 93); кгди би ся який ли колвекъ *спромеж* цехмистра албо з наименъшихъ важілися тую справу взнуряти (АПГУ, 1671, II, 99), пор. ще: нє знати кому вѣру *з(ъ) про́мє(ж)ку* и(х) поня́ти (К. З., к. XVII, 51).

---

[87] Приблизно до цього ж часу відомі й російські *из-за, из-под* (див.: *Букатевич Н. И.* Зазнач. праця, с. 75; *Судаков Г. В.* Двойные предлоги.— Русская речь, 1972, № 2, с. 124).

[88] Див.: *Верхратський І.* Говір батюків, с. 84.

СПОЛУЧНИК

Сполучники належать до граматичного класу службових слів. Виступаючи у незмінній формі, вони вживаються для поєднання компонентів словосполучень і сурядних та складнопідрядних речень. Вони є важливим засобом оформлення граматичних і логічних відношень між відповідними синтаксичними одиницями.

Кількість сполучників у праслов'янській мові, а також і в сучасних слов'янських мовах, порівняно обмежена. Саме цим і пояснюється загальний поліфункціональний характер цього граматичного класу слів. З часом за окремими сполучниками закріплювались більш конкретні значення, хоч і в сучасних мовах, зокрема українській, окремі сполучники залишаються поліфункціональними (пор., наприклад, сполучники *та* — єднальний і протиставний, *коли* — часовий, умовний, відносний та ін.).

§ 153. Походження сполучників. Функціональний поділ. Основу аналізованого лексико-граматичного класу становлять первинні сполучники (пор., наприклад, праслов'янські **і, *а, *lі, *по, *пъ*, а також ст.-сл. **и, а, ли, но, нъ** та ін. і д.-р. **и, а, ли, но, нъ** та ін.). Похідні сполучники виникли з інших класів слів шляхом їх кон'юнктивації, тобто переходу в розряд сполучників. Найчастіше похідні сполучники виникали з прислівників, займенників і часток, що стали використовуватися у функції сполучників і сполучних слів. Походження похідних сполучників з'ясовується порівняно легко, хоч серед них є не лише новіші чи й зовсім нові (пор., наприклад, сучасні українські: *через те що, незважаючи на те що, в міру того як*, та ін.), а й дуже давні утворення (пор., наприклад, давньоруські сполучники займенникового походження *но, нъ, та, къто, чьто*, та ін., частки, прислівники у ролі сполучників *же, ни, да, бо, къде, коли, яко*).

Прості сполучники, серед яких виділяються первинні і похідні одиниці, не членуються з структурного погляду (наприклад, давньоруські *а, бо, да, ли, но, нъ, та, то, тъ, чи, ци*).

Складні сполучники виникли внаслідок поєднання двох простих сполучників або простих сполучників з деякими частками, а іноді й зрощення часток, що виступають у ролі сполучників. Давньоруські складні сполучники сформувалися:

а) шляхом поєднання первісних сполучників: *али*(< а + ли) — з протиставним значенням, *ано, анъ* (<а + но, нъ) — з протиставним значенням, *ачи, аци* (< а + чи, ци) — з умовним значенням, *ибо* (< и + бо) — з причиновим значенням, *или* (< и + ли) — з розділовим значенням, *либо* (< ли + бо) — з розділовим значенням, *чили, цили* (< чи, ци + ли) — з розділовим значенням та ін.;

б) шляхом поєднання простих сполучників із частками: *аже* (< а + же) — «коли, коли ж, якщо», *аче* (<а + че) — «якщо», *даже* (< да + же) — «доки, поки, якщо», *таже* (< та + же) «і, і тоді, після, отже», *нежели* (< не + же + ли) — «ніж, як» та ін.;

в) шляхом зрощення часток: *неже* (< не + же)— «ніж, як», *ниже* (< ни + же) — «і, і не, і навіть не»;

г) шляхом зрощення займенникових коренів з частками: *иже* (< и + же), *яже* (< ѭ + же), *єже, оже* (< ѥ + же) — «який, яка, яке» та ін.;

д) шляхом зрощення первинних сполучників з частками різного, зокрема й дієслівного походження *абы* (<а + бы — кол. аорист 2-ої, 3-ої ос. одн.) — «аби, щоб» (очевидно, діалектний), *атъ, ать, ати* (<*а* + *тъ, ть, ти*) — «хай, нехай», *дабы* (< да + бы) — «щоб» та ін.

Складені сполучники являють собою поєднання кількох слів, що функціонує як один сполучник. Нерідко такі сполучники творяться шляхом поєднання простих і складних сполучників, хоч до складу складених сполучників можуть входити й інші слова, наприклад: д.-р. *али же, али жъ* «навіть», *али но, али нъ* «тим більше», *аче же* «якщо ж», *аче и* «хоч», *аче ли* «якщо ж», *аче ли да — то* «якщо ж — то», *не тъкъмо — но и* «не тільки — але й» та ін. Своєрідним різновидом складених сполучників є повторювані сполучники типу д.-р. *а — а, и — и, или — или, ни — ни.*

Якщо сполучники сурядності вживаються для поєднання однорідних членів, словосполучень і сурядних речень, служачи, таким чином, засобом вираження взаємовідношень між синтаксично рівноправними одиницями, то сполучники підрядності виступають звичайно у складнопідрядних реченнях як засіб вираження найрізноманітніших синтаксичних відношень між їх складовими частинами.

Найдавніші слов'янські пам'ятки показують, що розвиток основних синтаксичних відношень проходив у напрямі від сурядності до підрядності. Перевага сурядності над підрядністю була властива не лише праслов'янській мові, а й давньоруській.

§ 154. Сурядні (паратактичні) сполучники. У давньоруській мові найуживанішими серед єднальних були успадковані із праслов'янської мови сполучники *і* та *а*. Праслов'янський сполучник *і* звичайно пов'язують з гр. εἰ, гот. еі, лит. ĩ та ін., співвідносними з праіндоєвропейським *еі — формою місцевого відм. одн. вказівного займенника е/о. Згідно з іншими твердженнями, згаданий сполуч-

ник походить з праіндоєвропейського аблатива одн. *ēd від займенникової основи *е (пор. ст.-лит. ẽ) (Ф., II, 112—113). Праслов'янський же сполучник *а найчастіше генетично пов'язують із лит. ō, д.-інд. āt, які розвинулись з праіндоєвропейського *ōd (*ōt) — форми аблатива вказівного займенника *о (Ф., I, 55).

Сполучник *і* широко вживався у давньоруській мові для поєднання як однорідних членів речення, так і сурядних речень. Сполучник *а* звичайно виступав у сурядних реченнях, зокрема на початку самостійного речення, поєднуючи його з попередніми, хоч міг уживатися і для поєднання однорідних членів речення: И живяху в мирѣ поляне, *и* деревляне, *и* сѣверь, *и* радимича, вятичи *и* хрвате (ЛЛ, 14), А Двина ис того же лѣса потечет, *а* идеть на полунощье и впадеть в море Варяжьское (71), *И* приспѣ осень, *и* помяну Олегъ конь свои (29).

У староукраїнських пам'ятках функції сполучників *і*, *а* характеризувалися в основному такими ж особливостями, хоч можна відзначити й окремі специфічні риси. Так, наприклад, сполучник *а* найчастіше виступав у приєднувальній і розповідній (нарраційній) функції, а сполучник *і* виступав, як правило, в єднальному значенні з перелічувальним відтінком [1]: Ана продала петрашкови радъцѣовьскому свою дѣднину *и* вотнину оу вѣки и дѣтемъ ѥго полъ става *и* со млиномъ *и* съ коръчмою *и* землею *и* съ дворищи *и* со всѣмъ што коли ѡца ѥѣ прислушало (Р., 1359, 10), *А* при томъ былъ попо печѣрескии петръ *а* коръчмитъ олехновичь Семенъ (там же), Ла(с)ка и поко(и) неха(и) буде(т) вам от бога отца *и* от пна іса помаза(н)ца (КА, 1560, 478), Вста(н) *а* окрестися *а* омый грехы свои (123), А полковникомъ особливо треба дати, *и* сотникомъ, *и* асауловѣ, *и* писаревѣ (ЛСам., XVII, 5), *А* церковь великая была завѣянная, *а* тилко одни двери мѣла, *а* служба божая забавна з музикою спѣвана отправовалася (42).

Широке вживання сполучника *а* як єднального в староукраїнських пам'ятках пояснюється відбиттям у них південно-західних діалектів, у яких і тепер цей сполучник може виступати ще з єднальним значенням [2]. У сучасній українській літературній мові сполучник *а* не виступає в чисто єднальному значенні. Сполучник *і* повністю зберігає своє первинне значення єднального сполучника.

Сполучник *да*, успадкований з праслов'янської мови, у давньоруській виступав у функції єднального. Цей сполучник звичайно виводять із праіндоєвропейського вказівного займенника *do (орудн. відм. одн.) (Ф., I, 480). У пам'ятках південноруського походження виступає також у функції єднального і сполучник праслов'янського походження *та*, що, можливо, споріднений із займенниковим коренем (Ф., IV, 5): *та* идохъ переяславлю оцю а по велицѣ

[1] Див.: *Гумецька Л. Л.* Нарис... с. 267—268.

[2] Див.: *Верхратський І.* Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів. ч. 1. Львів, 1899, с. 124; Про говір галицьких лемків, с. 162; Говір батюків, с. 85; *Німчук В. В.* Словотвір сполучників у верхньонадборжавських говірках, с. 71—72 та ін.

дни ис переяславля *та* володимирю на сутеиску мира творитъ с лѧхы ω(т)туда пакы на лѣто володимерю опѧть *та* посла мѧ стславъ в лѧхы та же турову (ЛЛ, 250—251), иди же повѣсти с нимъ *та* ω(т)рѧди и ать поѣдеть прочь (ЛІ, 909), кнѧгини... ω(т)тудѣ ѣха на Городокъ, *та* на Глѣбль, *та* на Хоробръ, *та* на Ропескъ (502). У староукраїнських пам'ятках єднальний сполучник *да* вживається зрідка: Григории *да* ива(н) несвизьскии (Р., 1388, 38). Порівняно широко вживається сполучник *та* в українських грамотах XV ст.: та ω(т) могыли попрѣкъ на кръницу *та* ω(т) кръници прости оу пото(к), а потокомъ доловъ... на руптурѧ: *та* ω(т) руптури попрѣкь оу могылу где връба близко путѣ *та* путомъ долѣ оу пото(к) (Рус., 1422, 76), *та* ω(т)толѣ чере(с) немєцъ на вербу, а ω(т) връби чере(с) полє на могилу, *та* на могилу дуплѣную, *та* ω(т)толѣ на дубови пенъ, *та* на краи лѣсокъ дворѣновъ, та на могилу (1427, 80). Сучасній українській мові сполучник *та* властивий як у єднальному, так і в протиставному значенні. Що ж до сполучника *да*, то він частково зберігся лише в поліських говірках.

У функції єднального здавна вживається повторювальний сполучник *ні...ні*, генетично пов'язаний із заперечною часткою *ні*. Конструкції з сполучником *ні...ні* мали значення заперечного перелічення: иде же отъ сеѭ жїзни нѣсть *ни* скърби *ни* въздыханию *ни* плача *ни* сѣтованию (Ізб. 1076, 170). У староукраїнських пам'ятках фіксуються випадки поєднання його з сполучником *а*, внаслідок чого витворюється складний сполучник *ані:* нє надобѣ *ни* воина *ни* ѧловицѣ платити (Р., після 1349, 4), а тутъ нѣтъ иному чайковцю *ни* землѣ ролноѣ *а ни* сѣножати (3), а в ту землю первописаную не уступатиса никому, *ани* Рогачевцем(ъ) *ани* иному кому (П., 1399, 141), не жедал золота *ани* серебра *ани* шат (КА, 1560, 112), Всего теды весѣ(л)ѧ оного *анѣ* слово(м) оуказати, *анѣ* розумо(м) понѧти (Лік., 1607, 50). У сучасній українській мові широко вживається як сполучник *ні...ні*, так і складний *ані, ані...ані*, причому літературна мова і абсолютна більшість українських діалектів має у цих сполучниках кінцеве *і* замість сподіваного *и*, хоч у деяких південно-західних говорах, зокрема в карпатських, тут спостерігаємо й фонетично закономірний рефлекс *и*.

У зіставлювально-приєднувальній функції при однорідних членах речення вживався досить прозорий щодо походження складений сполучник *як... так і*. У давньоруських пам'ятках він виступає лише зрідка: *ꙗко* же и въ свободнемь платежь, *тако же* и въ закупѣ (ПР, 1282, 111). Іноді вживається він і в ранніх староукраїнських пам'ятках, напр.: Съ которого того копища *такъ* теперешнего, *яко и* на потомъ набытыхъ пляцовъ, *такъ* тежъ пляцовъ божницы ихъ... жадныхъ податковъ... давати не мають (П., 1389, 102), *ꙗко* нынѣйшимъ, *тако* по насъ будущимъ (Р., 1421, 93) та ін. Пізніші ж староукраїнські пам'ятки значно частіше засвідчують: *Яко* в церкви, *так* и в домех (КА, 1560, 27), *як* завсегды, *так* и тепер (449). *Яко* слуги, *так* и волныи (612), Мусѣло войско оборотною рукою уступати ку

Переяславлю, *такъ* московское, *як* и козацкое (ЛСам., XVII, 92) та ін.

Серед протиставних найуживанішими у давньоруській мові були успадковані із праслов'янської сполучники *а, но (нъ)*. Походження праслов'янського сполучника **по* (**пъ*) не зовсім з'ясоване. Одні дослідники співвідносять його, з деякими застереженнями, з лит. nū, гот. nu, д.-інд. nu «тепер», виводячи з праіндоєвропейського **nū* «тепер, нині» (Ф., III, 77), інші — з відповідною займенниковою основою (Br., 365). Давньоруські пам'ятки засвідчують вживання обох сполучників із протиставним значенням, причому сполучник *но (нъ)* вживався для вираження сильного протиставлення, в той час як слабке протиставлення звичайно виражалося за допомогою сполучника *а*: въ крщ̃ении иосифъ *а* мирьскы Остромиръ (ЄО, 1056—1057, 294), не мозѣте клѧти. *нъ* исправльше почитаите (294 зв.), вои розидоша сѧ ѡт него, *а* самъ оста тъкъмо съ отрокы своими (Усп. зб., XII—XIII, 46), не отъ врага, *нъ* отъ своєго брата пагоубоу въспрiюлъ єси (51), Мудръ же бѣ, *а* наконець погибе (ЛЛ, 80), не хочю розути робичича, *но* ѭрополка хочю (76).

Найслабше протиставлення у давньоруській мові, як і в старослов'янській, виражалося за допомогою сполучника-частки *же*, пор.: гр. γε, д.-інд. ha, gha, ghā, лит. ga та ін. (Ф., II, 39). Виступаючи у значенні зіставлювально-протиставного сполучника, *же* одночасно виконувало і функцію підсилювальної частки, у зв'язку з чим воно, на відміну від інших паратактичних сполучників, при поєднанні сурядних речень не починало речення, а вживалося після першого повнозначного слова другого речення: придоша Половци первоє на Руськую землю воєватъ. Всеславъ *же* изиде противу имъ (ЛЛ, 173).

Зрідка у ролі протиставних виступають у давньоруських пам'ятках і складні сполучники *ано, анъ* (< а + но, нъ), *ино, инъ* (< и + + но, нъ): Андрѣевичь же перемета мостъ на Горинѣ. и не пусти его к собѣ *анъ* оуворотѧсѧ (ЛІ, 537), сему же не послоушающоу *ино* тѧже творѧаше моучити ю (Усп. зб., XII—XIII, 241).

У староукраїнських пам'ятках представлений звичайно той же набір протиставних сполучників, що й у давньоруській мові, а саме — *а, но, ино* та ін.: а хто усхочеть уступати въ тое поле *ино* Тумкель маєтъ очищати, а для того промѣнили есмо Селищо свое, што ж намъ не споручь, *а* Тумкелю споручь (П., 1347, 26); А мыта не примышлѧти. *но* какъ из вѣка пошло (Р., 1366, 14), за другую половину да(л). м̃.ко(п) ино коли бы єго бг̃ь не даи воите с того свѣта сшедць *ано* на его дѣти сулимовь има сполна спасти (Р., 1412, 81), *ино* оузревшю невинность мою велемужнии панове... выбавили мѧ (1435, 132), та и наши(м) кажуть *ано* не хочетсѧ (См. К., 1587, 11 зв.), не в Рыме, але во Іерусалимѣ найдуєтся, *ано* на оном заволаном апостольском соборѣ (Пер., 1605, 51), ось я до тебе, татку, іду уже, *ино* мя не бий другій раз так дуже (Інт., XVII—XVIII, 52) та ін. Проте поруч із давньоруською спадщиною пам'ятки засвідчують і власне україн-

ські протиставні сполучники. До таких сполучників належать *але* (< а + ле) та *али* (< а + ли), що являють собою складні утворення, до яких входить протиставний сполучник *а* і обмежувальна частка *ле* «тільки, лише, лиш», або обмежувально-питальна частка *ли* «чи, лише». Правда, сполучник *али* з протиставним та з іншими значеннями належить, очевидно, ще до спільнослов'янського фонду, свідченням чому є поширеність його в усіх слов'янських мовах, включаючи й давні (напр., ст.-сл. *али,* д.-руськ. *али* та ін.): тако вѣ даѧла и оу Стародуба и милкусюча по тебѣ ѡчину твою, *али* ѣ послу(х) тому с брато(м) твоимъ рѧдилиса єсвѣ (ЛЛ, 254—255), И тебе ради отвѣты творѭщю *али* нъ приставьникы вьсего рода (Усп. зб., XII—XIII, 59) та ін.

Починаючи з XIV ст., у староукраїнських пам'ятках, особливо в ділових, засвідчується у функції протиставного сполучник *але,* який у певних групах пам'яток уже в XIV—XV ст. нерідко переважає над іншими, зокрема *но,* поступово витісняє їх: ижь было на двоє *але* ѧ далъ за одино (Р., після 1349, 3), *Але.* то. што жь коли. вси боѧрє и зємлѧнє будуть. городъ. твєрдити (1375, 20), а ни кимъ не принуженъ. *али* з доброі из мудроі рады своихъ слугъ (П., 1393, 120), *Алижь* ѡсподарь мо вєликий король возмєть коли оусхочєть (Р., 1386, 30), нє имаємь тыхъ мимошодшихъ дѣлъ и мєрзѧчокъ поминати на вѣки *али* имаємъ быть... оу вѣрной приѭзни до нашего живота (Р., 1458, 169). При цьому треба відзначити, що в пам'ятках XIV—XV ст. сполучник *але* виступав і в паралельному вжитку з іншими протиставними сполучниками: Просимъ вашеі милости, штобы есте оучинили иныі листъ..., *но* не на 4, *але* на 3 тисячи (П., 1388, 81).

Можна припускати, що вже на староукраїнському грунті сталося злиття сполучника *али* з запозиченим, мабуть, із західнослов'янських мов, зокрема польської, *але* в один сполучник, чому сприяв очевидно, їх фонетичний збіг, оскільки сполучник *але* первісно, як ми маємо й досі у багатьох південно-західних діалектах [3], вимовлявся з наголосом на першому складі, а ненаголошене [е] зближувалося у вимові з [и]. З часом вживання протиставного сполучника *але* все більше поширюється за рахунок витіснення сполучника *но,* який широко вживається для вираження протиставних відношень у багатьох південно-східних говірках, зокрема лівобережних [4], а також в окремих південно-західних [5].

У пам'ятках XVI—XVII ст. трапляється протиставний сполучник *леч,* що є безсумнівним полонізмом: Так не тим пошляхован был, *леч* Григорий Король... взял з того злодюги вины злодѣйнои

---

[3] Див.: *Приступа П. І.* Говірки Брюховицького району Львівської області, с. 67; *Верхратський І.* Говір батюків, с. 85.

[4] Див.: *Брахнов В. М.* Сурядні сполучники в говірках Переяслав-Хмельницького району на Київщині.— В кн.: Середньонаддніпрянські говори. К., 1960, с. 111—112, 118.

[5] Див.: *Герман К. Ф.* Особливості складного речення в буковинських говірках.— Праці XII Респ. діалек. наради. К., 1971, с. 276; *Верхратський І.* Зазнач. праця, с. 85.

коп шесть (АП, 1690, 65). Однак від XVIII ст. він виходить з ужитку.

Починаючи з XVI ст. у староукраїнських пам'ятках засвідчується й протиставний сполучник *однак,* що, як припускає Л. А. Булаховський, походить з *однако* «так само» і сягає числового кореня [6]. Він зустрічається і в фонетичному варіанті *єднак:* Хот сут недостатки, *єднак* у них грех не панует (КА, 1560, 214), *Єдна(к)* хто себѣ того закону желаетъ (К. З., к. XVII, 93), Даровалисмо его болшим каранем, *однак* киями... казалисмо скарати (АП, 1698, 146). Синонімами сполучників *а, але* в сучасній українській літературній мові є сполучники *проте, зате.* Етимологія цих сполучників досить прозора: *проте, зате* становлять з походження займенник *те* (знах. відм. одн.) у сполученні з прийменником *про* чи *за.*

У давньоруській мові групу розділових складали такі сполучники: *ли, или, али, любо, либо,* а також складені *любо ли, либо ли* і повторювані *ли... ли, любо... любо, то... то, чи... чи.*

Найдавнішим за походженням серед них є сполучник *ли* (*<li) [7], який генетично пов'язаний з питальною часткою і має відповідники у балтійських мовах; пор.: лит. laĩ, лтш. laĩ та ін. (Ф., II, 491—492). Етимологія ж інших розділових сполучників досить прозора. Так, сполучники *или, али, либо* за своєю структурою є складні, що виникли шляхом поєднання *и, а* з сполучником-часткою *ли* (и + ли, а + ли), а *либо,* можливо, виник шляхом поєднання сполучника-частки *ли* з сполучником *бо* (ли + бо); *любо,* очевидно, утворений від нечленного прикметника середнього роду [8]. Сполучники *чи, то* походять з відповідних займенникових коренів (*či) (Ф., IV, 357, пор. із 330); пор. вживання сполучників: Аще *ли* кто ѡ(т) людии цр(с)тва вашего, *ли* ѡ(т) города вашего, *или* ѡ(т) инѣхъ городъ (ЛЛ, 49), Что рекоу *или* чьто сътворю (Усп. зб., XII—XIII, 44), аще *ли* оутнеть роукоу. и ѡ(т)падеть роука. *или* оусъхнеть. *или* нога. *или* ѡко. *или* не оутьнет. тъ полъ виры. К. гр҃внъ (Хр., 1282, 60), аче ли боудеть роусинъ *любо* гридь. *любо* коупець. *любо* тивунъ бо҃рескъ. *любо* мечникъ. *любо* изгои. *любо* словенинъ. то. м. гр҃внъ положити за нь (57). Здавна уже *любо* став заступатися сполучником *либо,* який із часом зовсім його витіснив, чому, мабуть, сприяло й фонетичне переоформлення (аналогійна зміна кореневого голосного) сполучника *любо* на *либо,* що могло статися під впливом сполучника *ли,* хоч, як свідчать наведені приклади, сполучник *либо* зрідка засвідчується найдавнішими пам'ятками.

Зрідка у давньоруських пам'ятках у функції розділового виступає сполучник *али:* Аще ли вы буде(т) кр(с)тъ цѣловати к братьи или к кому. *али* оуправивъше ср(д)це своє. на немже можете оустоѭти тоже цѣлуите (ЛЛ, 245), а казни ихъ любо слѣпи *аль* даи намъ (ЛІ, 605).

---

[6] *Булаховський Л. А.* Зазнач. праця, с. 35.

[7] *Мельничук О. С.* Розвиток структури слов'янського речення. К., 1966, с. 199.

[8] *Булаховський Л. А.* Зазнач. праця, с. 37.

Порівняно рідко вживалися у функції розділових сполучники *чи, ци,* а також повторювані *чи... чи, ци... ци, то... то: ци* ѭ се створиль [*ци*] ли в моє(м) городѣ (ЛЛ, 267), *то* аще и въ какъ любо недоугъ въпадеть. *то* мьнить сѧ ꙗко и не сътворьши ничьсо же зъла (Ізб. 1076, 654), Еда ѥсть пьсъ *ци* лоукавыи бѣсъ (Ср., III, 1440).

Староукраїнські пам'ятки здебільшого засвідчують синтаксичні конструкції з тими ж розділовими сполучниками, що й давньоруські, хоч окремі з них виступають у фонетичних видозмінах: будеть *ли* ѭлъ єго король по кривдѣ... будеть *ли* король правъ (Р.,1352, 6), а *либо* ѥго дѣти авно а *либо* тайно (1388, 39), а кто пороушить *іли* при моємъ животѣ. *їли* по моє(м) животѣ (1386, 33), *любо* стратить. а *любо* добоудєть (Р., 1401 65,), кто коли... оузрить *али* оуслыши(т) (1388, 40), що имоу(т) ходити до браила *или* кєлєи по рибоу (Рус., 1460, 113), к на(м) *ли* тоую то прит(ь)чоу повѣдаєшь, *чи* пакъ къ в(ь)сѣ(м) (ПЄ, 1566—1561, 276 зв.), бо не вѣдаєте коли господарь домовыи придеть *любо* вьвечерь *ал(ь)бо* в(ь) полъночи (183), Хто ж нас розлучи(т) от милости б(о)жеи, *чи* беда, *чи* утискъ и *чи* гонене, *чи* голодъ (267), если бы мѣло що утаитися у жони небожчиковои Настѣ, *люб* грошей *или* яких колвек рѣчи в потомность (АП, 1690, 64), волно им вѣчно *либ* себѣ и наслѣдником держати *либ* продати и даровати (1714, 259), и там не памятаю, *чи* пили мед, *чи* нѣт (1688, 138), ростратилем *то* на косарѣ, *то* на іншие рѣчи домовне (1701, 177). З XIV ст. у староукраїнських пам'ятках засвідчується й розділовий сполучник *або*, що являє собою, очевидно, поєднання первісних сполучників *а* + *бо* (Ф., I, 56)[9], а також сполучник *албо, альбо*, що виник із сполучення *алибо* (< а + ли + бо) і в українській мові є, думаємо, полонізмом[10], хоч висловлювалися думки і про органічне виникнення цього сполучника на питомому українсько-білоруському грунті. Більше того, зважаючи на те, що в південно-західних українських говірках, як і в ряді білоруських та російських, паралельно існують форми *або, альбо,* деякі учені вважають їх варіантами одного сполучника, який виник із зрощення *алибо* (<а + ли + бо), тобто *альбо* > *албо* > *або*[11], причому цей процес знайшов паралельний розвиток у різних слов'янських мовах (пор. укр. *або* і діал. *альбо,* блр. *або* — діал. *альбо*, рос. діал. ряз., кур., вор. *або, альбо,* п. albo і діал. abo, alibo, слвц. abo і alebo та ін.).

Першою фіксацією розділового сполучника *або* в староукраїнських пам'ятках звичайно вважають грамоту 1388 р., в якій він ужитий 19 разів: черезъ злодѣйство, *або* черезъ кгвалтъ взята; межи собою незгоду *або* сваръ почали (П., 1388, 86), пор.: Мы Александро, *або* Витолдъ (1389, 102). Цей сполучник засвідчується і в раніших ділових документах, які, правда, дійшли до нас в пізніших копіях; пор., напр.: хто на него посмотрить, *або* чтучи его въслы-

[9] Див.: *Булаховський Л. А.* Зазнач. праця, с. 36.
[10] Там же, с. 37.
[11] *Гумецька Л. Л.* Зазнач. праця, с. 270.

шить (П., 1342, 24), а естли бы я... хотелъ тое поле рушити, *або* дѣти мои, *або* внучата мои (1347, 25). З часом сполучник *або* набирає в пам'ятках все більшого поширення, витісняючи старовинні сполучники *ли, или, любо, либо.* У сучасній українській літературній мові сполучник *або* став основним засобом вираження розділових відношень як між однорідними членами речення, так і між сурядними реченнями. Паралельно з ними у цій же функції вживаються і розділові повторювальні сполучники *чи... чи, хоч... хоч, то... то, чи то... чи то, не то... не то.* Весь склад повторювальних розділових сполучників засвідчується уже староукраїнськими пам'ятками, причому найпізніше серед цих сполучників (з XVI ст.) фіксується *хоч... хоч,* який виступає також у варіантах *хоть... хоть..., хотя... хотя,* а також *будь... будь,* що, очевидно, походять з дієслівних форм: *Хот* на живот, *хот* на смерть (КА, 1560, 634); *Хотя* чуєм, *хотя* спим (493), Бо нѣgды без(ъ) цвыче(н)а дѣти добры не буду(т): и выро(с)шы *хочъ* кра(с)ти *хо(ч)* розбивати буду(т) (К. З., к. XVII, 125), *бу(д)* черезъ себе, *бу(д)* те(ж) чере(з) кого (ж) колве(к) (АЖ, 1584, 140).

Найважливіші історичні зміни в системі сурядних сполучників, що сталися на українському грунті, полягають в утраті цілого ряду протиставних *(но, нъ, ано, ино, анъ, инъ, ать)* та розділових *(ли, или, любо, либо)* сполучників і виникненні інших (протиставні — *але, однак, проте* та ін.; розділові — *або, або... або, то...то)* сполучників, в уточненні і розмежуванні функцій сурядних сполучників, що виявилося, наприклад, в утраті сполучником *а* єднального значення і закріплення за ним лише протиставного, у закріпленні за сполучником *і* лише єднального значення, у розширенні значення сполучника *та,* який став частіше вживатися також з протиставним значенням тощо. Сучасній українській літературній мові властивий такий склад сурядних сполучників: а) єднальні: *і(й), та, та й, ні... ні, як... так і;* б) протиставні: *а, але, та* (у значенні *але), однак, проте, зате;* в) розділові: *або, чи, або... або, чи... чи, то...то.*

§ 155. Підрядні (гіпотактичні) сполучники. Коло підрядних сполучників і сполучних слів давньоруської мови було порівняно обмежене. До того ж вони характеризувалися більшою полісемантичністю, що виявлялося у вживанні багатьох сполучників у різних функціях, з різним значенням.

На староукраїнському грунті йшов процес розширення кола підрядних сполучників як за рахунок власних ресурсів, зокрема шляхом кон'юнктивації інших класів слів, так і за рахунок запозичень з російської і польської мов. Разом із кількісним збагаченням складу підрядних сполучників відбувався і процес диференціації їх функцій. Вони, на відміну від сурядних, звичайно похідні, етимологічно прозорі, а за своєю структурою переважно складні чи складені. Єдиним первісним підрядним сполучником є причиновий, простий за структурою сполучник *бо;* решта ж підрядних сполучників є похідними. Для вираження причинових відношень у давньо-

руській мові найуживанішим був спільнослов'янський підрядний сполучник *бо* (*bo). Етимологічно прасл. *bo являє собою просодичний варіант *bā зі скороченням давньої довготи в умовах енклітичного вживання [12], відповідниками якого вважають лит. bà «адже», латиськ. ba «якраз», прус. be, гот. ba, авест. ba, вірм. ba та ін.

Сполучник *бо*, вживаючись у підрядних реченнях причини, не починав підрядного речення, а виступав звичайно за дієслівним присудком підрядного речення: Деревляне оубиша Игорѧ и дружину его. бѣ *бо* их̑ъ мало (ЛЛ, 55). Лише з часом він починає вживатися й на початку підрядного речення і закріплюється в цій позиції: и оставили єсмы воитка при сулимовѣ *бо* воите(к) за другую половину да(л)м̃. ко(п) (Р., 1412, 81), Ато не без присяги *бо* они без присеги сталися попами (КА, 1560, 420), Зѣмою почали давати жолнѣрове поводъ до войны, *бо* залоги козацкіе почали наежати (ЛСам., XVII, 24). На базі сполучника *бо* шляхом ускладнення його сполучником *и* виник, очевидно, на старослов'янському грунті складний сполучник *ибо*, який знайшов поширення у давньоруських пам'ятках, переважно з виразним старослов'янським мовним впливом, а пізніше й у власне російських, почасти і в староукраїнських пам'ятках: по истинѣ вы цесарю̃ церемъ и кнꙗзю̃ кънꙗземъ. *ибо* ваю пособиємь и защїщениємь кнꙗзи наши противоу въстающаѧ. дьржавьно побѣжають (Усп. зб., XII—XIII, 56), но єгда Хмельницкий сина своего (*ибо* имѣлъ пояти во бракъ дщерь князя волоского), бракъ в Кіевѣ отправлялъ, тогда Поляки нечаянно напали (Л Вел., 1720, II, 10) та ін. Проте на українському грунті цей сполучник не прищепився і на кінець XVIII ст. зовсім вийшов з ужитку.

У давньоруських пам'ятках для вираження причинних відносин використовувалися й складні сполучники, що являли собою поєднання різних вказівних займенникових елементів з відповідними прийменниками, зокрема *за, по,* з елементами сполучникового типу. До таких сполучників належали, очевидно, старослов'янізми *зане, занеже, поне, понеже,* з яких останні два засвідчуються лише поодинокими прикладами, а також *ꙗко, имьже, иже, оже, еже, ꙗже* та ін.: и нарекошаѧ... Древлѧне *зане* сѣдоша в лѣсѣ(х) (ЛЛ, 6), намъ бо достоить за нь ба̃ молити. *понеже* тѣмь ба̃ познахо(м) (131), и отолѣ почаща Печерскыи манастырь. *имьже* бѣша жили черньци преже в печерѣ (159), приступи къ граду. *ꙗко* предамы ти Ꙗрополка (77), велики Г̃и м̃(с)лть твою̃ на на(с). ꙗже та угодью̃ створилъ єси (244), не тажька заповѣдь Бью̃. *оже* тѣми дѣлы. г. ми. избыти грѣховъ своихъ (244). Ці ж сполучники зустрічаються і в староукраїнських пам'ятках, хоч деякі з них (напр., *заньже, занже, зануж, ижъ, же* та ін.) набувають дещо видозміненого вигляду: *аже* влдчни людє слѣдъ

[12] Див.: Этимологический словарь славянских языков. Вып. 2. М., 1975, с. 141—142; Вып. 1. М., 1974, с. 105. Праславянский лексический фонд. Под. ред. чл.-кор. АН СССР О. И. Трубачева.

гонать по лисичии бро(д). и ouздають. тополничаномъ. *занєже* тополничанє имѣють с уладкою границю (Р., 1422, 98). Тогды панъ данило нє добылъ на воитѣ того дворища што на гугнѣ *занужь* нє оу своє оубивалъ сѧ (1411, 79), *Аже* осѣнь наступила, его царское величество повернулъ до Вязми (ЛСам., XVII, 38), а молодший зъ Хмелницкимъ зъ Сѣчи отпущенъ, *занеже* онъ и в Криму билъ з ним (Л Вел., I, 1720, 31), *понеже* Хмелницкій зъ Гончарихи подъ Пиляву рушилъ (57), Але *ижъ* певного о Хмелницкомъ не досталъ языка... теды повторный подездъ... виправлен (70), потягнулъ под Пиляву, надѣючись тамъ з скарбомъ шляхетскимъ взложенню (*же* замокъ былъ моцній, мурованній) будучихъ певную користь получити (57).

Починаючи з XVI ст. у староукраїнських пам'ятках виступає ряд сполучників, запозичених з польської мови, зокрема *поневажъ, кгдижъ, аиле, альбовѣмъ, абовѣмъ: поневажъ* емъ и ли(ч)бы не вчинили (АЖ, 1583, 48), Гетманъ зас великий коронний, велкимъ наполненъ фрасункомъ, *кгди* непотѣшнии одна за другою отбѣралъ вѣдомости (ЛВел., I, 1720, 37), Тамъ *абовѣмъ*, въ двохъ разахъ и самъ князь малъ не положилъ голови своєи (55). З середини XVIII ст. ці сполучники виходять з ужитку. На староукраїнському грунті з'являються також складені сполучники типу *для того иже, для того оже, для того що, прото оже, прото иже, тим що, того що, затим що, потому що, тому що* та ін.: и нє могла єго пороушити *прото иже* є(ст) ѡснова(н) на камєни (ПЄ, 1556—1561, 238 зв.), и не пал(ь)сѧ *для того иже* былъ основанъ на камени (25), Стрѣлци московскіе не хотѣли присягати *задля того, же* старшій братъ заставалъ у лѣтъ осминадцати (ЛСам., XVII, 168), єдно *для того, же* комисія Львовская... не могла скоро докончитися (ЛВел., I, 1720, 76), Плакалъ *того* сердечне, *же*... не укончилъ з Козаками (I, 96). Протягом XIX ст. в українській мові остаточно усталюється структура складних причинових сполучників займенникового походження *тому що, через те що, тим що, затим що* та ін., а сполучник-прислівник *оскільки* закріплюється в літературній мові протягом тридцятих-сорокових років XX ст. [13]

У давньоруській мові найуживанішими серед сполучників мети були полісемантичні *оже, аже, ꙗко* і *ать, да,* а пізніше також *абы, чьтобы, дабы* та ін., причому остаточне оформлення трьох останніх, мабуть, сталося уже після занепаду форм аориста, оскільки другою складовою частиною їх була частка дієслівного походження *бы,* сформована на основі 2—3-ої ос. одн. аориста (пор. а + бы, чьто + + бы, да + бы): рѣша потъснисѧ к на(м). *да* выженемъ Ростиславича (ЛЛ, 241); посла къ Володимеру. *да бы* помоглъ ѥму (219), послати ко мнѣ... *да бы(х)* обуимъ ѡплакалъ мужа єѧ (253), посли *атъ* Вселава блюдуть (171), поидевѣ на нь. *ѡже* и проженевѣ (315), повелѣ всадити ихъ в порубъ людии дѣлѧ. *абы* оутишилсѧ матежь (385),

[13] Див.: *Булаховський Л. А.* Зазнач. праця, с. 42—43.

послемсѧ к Васильеви попови на Щьковицю. *абы* былъ намъ игоуменъ (ЛІ, 627). Зрідка виступає й складений сполучник *того дѣля чтобы:* погьнаше ѡпѧть к полкомъ. *того дѣля. что* быша познали кнѧза и возворотилисѧ быша (ЛІ, 642). Правда, уже під кінець давньоруської епохи сполучники *ать, да,* а також полісемантичні *оже, аже, ꙗко* виходять з ужитку як сполучники мети, витісняючись сполучниками *абы, чьтобы* та старослов'янізмом *дабы* та ін.

У староукраїнських пам'ятках з сполучників мети звичайно виступають *аби, штобы, щоби, щоб, би* та ін.: привѣ(с)ли ѥсмо наша печа(т). *абы* то крѣпко здержа(т) (Р., 1388, 43), велѣлъ есмо нашу печать великую привѣсити *штобы* непорушена то николиже до вѣка (П., 1392, 109), а намо оу ты часы вѣсть давати. *што быхомо* пособлѧли (Р., 1388, 37), Не послаль бо есть бъ сна своєго на свѣ(т) *абы* соуди(л) свѣ(т) (ПЄ, 1556—1561, 350 зв.), А Грицко остався на сторожѣ, *щоб* куди Лизогуб не вийшол (АП, 1691, 76), а то для того,... *щобы* той отдал тую суму (1698, 124), позволилем господину отцу Соколовскому, *би* шлюб дал Грицку Цигану з дочкою Петровою (1700, 163). У сучасній українській мові із сполучників мети найпоширеніший *щоб* (< *щоби)* [14], менш поширеними є сполучники *щоби* і *аби.* До новотворів належать складені сполучники *для того щоб, з тією метою щоб,* а також *задля того щоб, затим щоб.* Структурні моделі деяких складених сполучників мети зрідка виступали уже в староукраїнських пам'ятках.

Починаючи з XVI ст. досить широко виступає сполучник мети *жеби, жеб,* що міг витворитися й на власне українському грунті (принаймні, він і тепер досить широко вживається в ряді південно-західних говорів, зокрема в карпатських і галицько-буковинських), однак значного поширення в українському письменстві XVI — поч. XVIII ст. він набирає, очевидно, під польським впливом: Усе приказалъ вистинати, *жеби* ся орда не обтяжала (Л. Сам., XVII, 31).

У давньоруських пам'ятках для вираження умовних відношень виступали сполучники *оже, аже (ажь), аще* (старослов'янізм), *аче, иже, еже,* а також *коли, ли, пакы, пакы ли* та ін., яким у головному реченні відповідало співвідносне слово *то, ино* та ін.: *аще* ли оудари(т) мече(м)... да вдасть литръ.е. сребра (ЛЛ, 34), *ажь* оубьѥть моужь моужа. *то* мьстити братоу брата (Хр., 1282, 57), *оже* ли не боудеть кто ѥго мьста. *то* положити голову. п. грвнъ. *аче* боудеть кнѧжь моужь. или тивуна кнѧжа. *аче* ли будеть роусинъ любо гридь... *то.*м. грвнь положити за нь (57), *паки* людинъ. *то* сорокъ гривенъ (57); *Пакы ли* боудуть что татебно коупилъ в тьргоу... *то* выведеть свободьна моужа два (60).

---

[14] Очевидно, наслідком фонетичної редукції початкового складу (з *щоби, ожби, жеби)* є діалектний сполучник *би,* що вживається в окремих південно-західних говорах. У староукраїнських пам'ятках він міг виступати і на інших територіях.

У староукраїнських пам'ятках поруч з іншими сполучниками, починаючи з XIV ст., посилюється вживання у ролі умовного часового сполучника *коли, коли би, коли б: ажѣ* поидеть на русь што литвы слушаеть. королеви нѣ помогати (Р., 1352, 6), а *коли* которыи торговець поидѣть торговать ис торунА... АЗЪ КНАЗЬ кестути. нѣ вѣлю ихъ заимати (1341, 2), *пак ли бы* тото исныі. гродо силою оузАто. а мы оужды имае(мо) ты исныі. д. тысАчи рублиі имо воротити (1388, 37). Умовні сполучники *оже, еже, аже, аще, аче* поступово виходять з ужитку (сполучник *аже,* зокрема, у видозміненому вигляді *аж/ажъ* нерідко виступає у староукраїнських і старобілоруських пам'ятках і після XV ст. [15]). У староукраїнських пам'ятках починаючи з XIV ст. посилюється вживання у ролі умовно-часових сполучників *коль, коли би,* а також *єсли, єсть ли, если би* та ін. і полонізму *кгды, кгдыбы:* а естли бы нѣкоторый конь... краденый... былъ бы найденъ тогды... властною присягою очистити ся маетъ (П., 1388, 88), Кто коли на то(т) листъ позрить албо услыши(т) єго чтучи *кды* єго буде(т) потрєбно (Р., 1412, 81), *кгды колибы* ся пригодило помочи оу королевъствѣ Полскомоу на далекиѣ стороны (П., 1395, 127), А *ежели* самъ нездужалъ, то слугу паробка посылалъ (Л Сам., XVII, 20), На шесть годинъ били, *кдыбы* не дощъ (241). Із старіших умовних сполучників у сучасній українській мові найкраще збереглися *коли, коли б,* а також (зрідка вживані) *аби, щоби (щоб)* та суто діалектний *коби,* що властивий багатьом південно-західним говіркам: *Кобых* хотѣлъ, то быхъ тА тыми двома стрѣлами там пробивъ (Ал., XVIII, 53). Широко вживані в сучасній літературній мові умовні сполучники прислівниково-займенникового походження *якщо* (< як + що), *якби* (< як + би).

У давньоруських пам'ятках засвідчуються такі часові сполучники, що походять від прислівників часу: *коли, ꙗко, оли (доки, коли), доколѣ, кѣгда* та ін., а також книжні, старослов'янські за походженням *ѥгда, донелѣ, донелѣже, доньдеже, доидеже* та ін.: велѣлъ ѥсмь бити въ нѥ на ѡбѣдѣ *коли* игоуменъ обѣдаѥть (Хр., 1130, 33), *донѥлѣ* же миръ състоить. молите ба за мА (33), *ꙗко* оупишасА Деревлане. повелѣ ѡтрокомъ своимъ пити на нА (ЛЛ, 57), на всА лѣта. *доидеже* съѥть слнце (47), толи не будеть межю нами мира. *влико* камень начнеть плавати а хмель почне(т) тонути (84), *вгда* сА начаху каѧти и помиловашеть и(х) (97), азъ мьстіла оуже обиду мужа своєго *когда* придоша Киеву (58), нъ аще *коли* хотѧщю опочиноути то сѣдъ на столѣ (Усп. зб., XII—XIII, 90), *донъдеже* братъ тъ възвратАше сА въспАть (108).

У староукраїнських пам'ятках поруч із сполучниками, що засвідчуються й у давньоруських пам'ятках *(коли, як < яко, когда)* стали вживатися й часові сполучники *доки, поки, доколя, поколѣ, поколь, покуль, покуля, скоро,* а також багатозначний полонізм *кгди:* твер-

---

[15] *Груца А. П.* Развіццё складаназалежнага сказа у беларускай мове. Мінск, 1970, с. 97—99.

дити. *тогды* тии люди тако же имѣють твердити городъ смотричь (Р., 1375, 20), а мнѣ королеви помагати. *ѡль* на годъ минеть дмитрієвъ дн҃ь (1366, 14), тако долго держати. *доколѧ* мы. а любо дѣти наши заплатимы (1411, 77), *поколѧ* єму кнѣзъ левъ оуѣхалъ и мы ємоу тола оуѣхали (1401, 66), *якъ* было у Киевѣ Божое зневоленіе, так тежъ и записы предковъ нашихъ погорѣли (АЗР, I, 1493, 130), *як* вдарено в бубни на раду, Бруховецкій... войско припровадилъ ку намету (Л Сам., XVII, 74), И так *скоро* орда притягнула великою потугою, зараз того часу войско коронное собою стривожили (14), А *кгды* пришолъ тотъ день середи, знову... зобралося козацтво (50), Птахъ, *якъ* летѣвъ презъ мѣсто, впалъ и здохъ (ЛЛьв., XVII, 235), Остался ве Львовѣ, *поки* южь не выздоровился (250), Трудно ся убогому человѣку поживити, *поки* до нового (ЛХм., XVII, 78) та ін.

Уже в староукраїнський період поступово виходить з ужитку ряд часових сполучників і сполучних слів, зокрема *оли, доколѣ, къгда,* а також старослов'янізми *ѥгда, донелѣ, донелѣже, доньдеже,* полонізм *кгди* та ін. Разом з тим усталюються часові сполучники і сполучні слова, що оформилися на грунті староукраїнської мови, зокрема *поки, доки,* а також похідні від них *покіль, аж поки, докіль, аж доки* та ін.; діалектні південно-західні *заки, заким* та ін. На грунті нової української літературної мови оформився ряд складених сполучників — *після того як, в міру того як, як тільки* та ін.

Для вираження наслідкових відношень у давньоруській мові найчастіше вживався полісемантичний сполучник *ꙗко, ꙗко и,* зрідка — *оже, еже, иже* та ін.: бѣ гладъ великъ. *ꙗко* по полугрівнѣ глава конѧча (ЛЛ, 73), и наполни до вьрха. *иже* бысть в неи числом. г. и л҃. (ЛН, 70).

У староукраїнських пам'ятках наслідкові підрядні речення певний час ще зберігають сполучники *оже, ино,* але поступово набирають поширення *так што, так що, що, аже, аж, що аж* та ін.: а толко измени(т) Ѡлехно сюю поруку *ино* знати коро(л) на(с) поручнико(в) (Р., 1388, 42), а поѥдналисѧ на вѣки. *оже* волъчкови. нє починати одѣлъ николи (1393, 52), Мы ихъ сказнили. *так. што* ѡпѧтъ нє будутъ намъ пакостити (49), Усе войско вигублено, *же* мало хто з того погрому увойшолъ (ЛСам., XVII, 10), На свѣтаню розбили списковое войско, *так що* ихъ мало увойшло (204). У сучасній українській літературній мові вживаються наслідкові сполучники *так що, так що й, що аж, що, аж.*

Для оформлення підрядних допустових речень, які зустрічаються зрідка, використовувалися сполучники *хотꙗ, хоти, ꙗко,* старослов'янський за походженням *аще, аще ли, аще-но: аще* и Полѧне звахусѧ но Словеньскаа рѣ(ч) бѣ (ЛЛ, 28), *аще* и тѣлъмь отхожю от васъ. нъ дх҃мь присно боудоу съ вами (Усп. зб., XII—XIII, 129), Аже латининъ дасть. роусиноу товаръ свои оу дълго. оу смольнске. заплатити немчиноу пьрвѣѥ. *хотѧбы* инъмоу комоу

виноватъ (Хр., 1229, 46). Сполучник *хотю* за походженням є формою наз. відм. одн. чол. роду нечленного активного дієприкметника, що з часом перетворився в дієприслівник, а *хоти* як варіант *хоть* (наслідок повної редукції **и**) походить з форми 2-ої ос. одн. наказового способу.

Староукраїнські пам'ятки засвідчують сполучники *хотя* та його варіанти *хотяй, хоть,* а з XVI ст. *хоч, хоча,* з XVII ст.— *нехай, хай,* зрідка *єсли и,* а також церковнослов'янізм *аще и,* полонізми *ач, ачколвек, кгди: Хотѧ* бы триѥ чл҃вци сѣдили на лану. а любо. д҃. одну колоду дають ись лану (Р., 1386—1418, 35), ино, *хотя* ачъ дей мостъ новъ, и слуги дей твои, ходячи въ ночь, мостницы вздирають (АЗР, I, 1495, 150), и *ачъ* бы того панъ Каменецкій хотѣлъ ся прети але его жъ листъ будетъ на него свѣтчити (1496, 160), *если* и высоко сѣдитъ и вышше всѣх гледит, але земля и прах с низкими ровно есть (В., к. XVI, 32), А егда и вы мусите, *хоть* и не хочете (49), *Хочай* син козацкій, тую жъ панщину мусѣлъ робити и плату давати (ЛСам, XVII, 5), Оному гетманство подтвердилъ в Переясловлю, *любо* на тое войско и не позволяло (33). У сучасній українській мові найширше вживаними допустовими сполучниками є *хоч (хоча, хоть),* генетично пов'язаний, очевидно, з 2-ою ос. одн. тепер. часу дієслова *хочеш* [16] та *хай, нехай,* а також новоутворені сполучення *дарма що, незважаючи на те що* та ін.

Досить велику з кількісного погляду групу становлять порівняльні сполучники, використовувані як у підрядних реченнях способу дії, так і в порівняльних зворотах. У давньоруських пам'ятках серед порівняльних відзначаються широко вживані сполучники прислівникового походження *ꙗко, како, ꙗкоже, акы* (старослов'янізм), яким у головних реченнях можуть відповідати співвідносні прислівники *тако, толико* та ін., та сполучники *неже, нежели, чьто, такъ какъ* та ін.: ꙗже *акы* бъчела любодѣльна. Съ въсѧкого цвѣта псанїоу събъравъ *акы* въ ѥдинъ сътъ (Ізб. 1073, 263 зв.), Живѧх(у) в лѣсѣ. *ꙗкоже* и всѧкии звѣрь (ЛЛ, 13), луче бы ми уомрети съ братомъ. *нежели* жити на свѣтѣ семь (136), како нб҃о устроєно. *како* ли солнце. *како* ли луна. *како* ли звѣзды. и тма и свѣ(т). и землѧ на вода(х) положена (244), да лоуче есть на своеи землѣ. костью лечи. и *не ли* на чюже славноу быти (ЛІ. 716), оустремил бо сѧ бѧше на поганыꙗ *ꙗко* и левъ. сердитъ же бы(с) *ꙗко* и рысь. и гоубѧше *ꙗко* и коркодилъ. и прехожаше землю ихъ *ѧко* и ѡрелъ. храборъ бо бѣ *ꙗко* и тоур (716). Сполучники *неже, нежели* становлять поєднання *не + же, не + же + ли,* а *нели — не + ли.* У староукраїнських пам'ятках засвідчуються такі порівняльні сполучники: *як, ніж, аніж, ніби, нібито,* діалектний *гей* та ін., а також в архаїчному оформленні — *яко, какъ, како, нежели, нѣжели, нижли, анижли, анѣжели:* такь доброму *ꙗко* ѥсть самъ (Р., 1377, 24), а тако *нижли*

---

[16] Див.: *Булаховський Л. А.* Зазнач. праця, с. 55.

тыи пани Ѧдвига и єи дѣвка алжбѣта (1404, 70), ховалъ его, *якъ* же и своего власного (АЗР, 1347, сп. XV, I, 10), Бѣла, *як* снѣг (КА, 1560, 595), Обличє єго было *яко* солньце (595), Болшей нам потреба слухати бга, *ниж* людей (26), лѣпшей ест давати, *нижли* брати (112), *Чим* болшей нас стискает, *тым* большей ся пожадливости наши стирают (259), Чего онъ отмовлявся *якъ* старая дѣва хорошого жениха (ЛСам., XVII, 102), Стинано и мордовано, *яко* злочинцовъ (169), Хлѣбомъ, мясом и виномъ, *нѣби* с(и)нъ от отца, изобилно билъ обдарен (ЛВел., I, 1720, 27—28), Лутше... от оружія бранного полегти *нежели* в домах своих побіенними быти (17). Сполучник *ніж* сягає старовинного *неже, нежь,* а *аніж* — поєднання *а* + *ніж.*

У сучасній українській мові, крім порівняльних сполучників *як, ніж, аніж, ніби, нібито,* поширені також *мов, мовби, немов, немовби, неначе, наче, начебто, буцім, буцімто, що* та ін. До складу з'ясувальних сполучників у сучасній українській мові звичайно відносять *що, щоб, неначе, наче, мов, немов, ніби, буцім.*

Найчастіше вживаними з'ясувальними сполучниками у давньоруський період були *оже, єже, иже, аже, чьто* та ін. У староукраїнських же пам'ятках коло цих сполучників відчутно розширюється як за рахунок новотворів, що виникли на власне українському грунті (напр., *ніби* та ін.), так і за рахунок запозичень [17]. У сучасній українській мові, порівняно із староукраїнською, кількість з'ясувальних сполучників трохи зменшилася за рахунок усунення дублетів, зокрема архаїзмів, полонізмів тощо, хоч серед них з'явилося й ряд новотворів типу *мов, немов, неначе, наче, буцім* та ін., що було викликано як потребою чіткішого вираження з'ясувальних відношень, так і намаганням досягти більшої стилістичної стрункості вислову.

До підрядних також відносять ще невелику за кількісним складом, але своєрідну за своїми функціями, групу пояснювальних сполучників. У сучасній українській мові до цих сполучників належать *тобто, себто,* заст. *цебто,* що складаються із вказівного за походженням займенника *то, се,* поєднаного з часткою *б* (*би* < *бы*) та з підсильною часткою *то* (*то* + *б* + *то, се* + *б* + *то*), а також сполучникові словосполуки *а саме, як-от.* Усі ці сполучники є порівняно недавніми новотворами.

У староукраїнських, як і в давньоруських пам'ятках роль пояснювальних сполучників (конструкції з якими взагалі вживаються зрідка) виконують або старослов'янізми *сирѣчь,* або східнослов'янське утворення *то єсть,* що етимологічно цілком прозорі (*си* + + *рѣчь* — буквально «це слово»): оувѣдав же Андрѣй королевичь. исполчивъ полыкы свое. иде противоу емоу. *сирѣчь* на сѣчю (ЛІ, 767).

Крім сполучників, у давньоруській мові при поєднанні з підрядними підметовими, додатковими, присудковими, означальними, місця використовувалися відносні чи сполучні слова займенникового

[17] Див.: *Петренко О. Я.* Нариси з історії гіпотактичних сполучників в українській мові.— Мовознавство, 1953, т. 12, с. 58—68.

і прислівникового походження. Серед відносних (сполучних) слів виділяються дві групи: 1) відносні слова з первісно вказівною семантикою: *иже, ѥже, ѥже, оже, ꙗкъ, ꙗка, ꙗко; акъ, ака, ако* (який -а, -е), *ако (як), амо* (куди), *оли* (коли), *ѥгда, вънегда, иде(же), донелѣ(же), отнюду, ѥликъ, ѥлико;* 2) відносні слова з первісною питальною семантикою: *какъ (какыи, -аꙗ, -оѥ), каковъ (каковыи, -аꙗ, -оѥ), которыи (-аꙗ, -оѥ), чьи (чьꙗ, чье), къто, чьто; како, камо, коли, къгда, къде (къдѣ), куда, отъкуда (отъкуду), доколѣ, отколѣ, колико (коликъ)* [18].

На українському грунті із системою давньоруських відносних слів відбулися докорінні зміни, які полягали, по-перше, в утраті значної кількості старовинних відносних слів, зокрема старослов'янізмів (напр., *иде, идеже, отнюду, ѥлико, ѥгда, вънегда, донелѣ, донедѣже, анъ, ако, амо, камо* та ін.), по-друге, в переході ряду відносних слів, принаймні у певних типах підрядних речень, із розряду сполучних (відносних) слів у сполучники (напр., *що* < *чьто* в означальних, додаткових та ін. реченнях, *як* < *ꙗкь, ꙗко* в додаткових та ін., *коли, поки* в часових та ін.).

Сучасна українська мова широко використовує у структурі підрядних речень відзайменникові *(хто, що, який, котрий, чий, скільки* та ін.) і відприслівникові *(коли, як, де, чому, куди* та ін.) відносні (сполучні) слова, причому деякі з цих слів *(що, як, коли, чим)* в різних типах підрядних речень можуть виступати то як відносні (сполучні) слова, то як сполучники.

---

[18] *Мельничук О. С.* Історичний розвиток системи відносних слів в українській мові.— Слов'янське мовознавство, 1963, 4. с. 83—84.

ЧАСТКА

Частки становлять клас слів, що не мають яскраво вираженого лексичного значення і вживаються для надання реченням, словосполукам та окремим словам додаткових елементів (відтінків) у значенні. Деякі з них виконують формотворчу або словотворчу функцію.

Більшість часток зберігає відносну лексичну незалежність. Такі частки за функціями поділяють на кілька груп. Лексично залежними є словотворчі й формотворчі частки.

§ 156. Виникнення класу часток. Як специфічна морфологічна група частки зародились ще в індоєвропейській прамові, точніше — в останній період її існування, але ширшого розвитку процес формування класу часток за рахунок слів інших частин мови набув уже в конкретних індоєвропейських мовах, в тому числі й у праслов'янській та окремих слов'янських [1].

Походження більшості праіндоєвропейських часток — темне [2]. Вони подібні до основ без закінчень (у них не вдається знайти якихнебудь відмінкових форм). Це — окремі сонанти (зовсім відокремлені чи з протетичним*а) або частіше — консонанти з наступним голосним *е чи *о [3]. Деякі частки індоєвропейської прамови та багато часток праслов'янської виникло з займенникових слів. Найдавніші слов'янські частки омонімічні зі сполучниками, бо вони виникли з одних і тих же повнозначних займенникових елементів, які не мали в реченні логічного наголосу і поступово перетворювались на формальні засоби, що стали поєднувати між собою слова й речення або надавати їм додаткових відтінків [4].

---

[1] Див.: *Brugmann K.* Kurze vergleichende..., S. 611—612; Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов, за ред. О. С. Мельничука, с. 493.

[2] Див.: *Brugmann K.* Зазнач. праця, с. 611.

[3] Див.: *Мейе А.* Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, с. 357—358.

[4] Див.: Вступ до порівняльно-історичного вивчення..., с. 294—295.

§ 157. Частки в праслов'янській мові. До найдавніших індоєвропейських часток належить заперечна *ne [5], пор. д.-інд. na, авест. nava «зовсім не», лат. ne- (ne-scio «не знаю»), лит. nè «ні», гот., ст.-в.-н. ni «не», ст.-сл. не (пор. і д.-інд. mā́, гр. μή «не», що виражали заборонне заперечення). Їй відповідає праслов'янська ne (і префікс ne-), а підсиленій індоєвропейській *ne — *ne-i — праслов'янська ni (ni-), пор. лат. nī «щоб не», гот. nei, ст.-в.-н. nī «не», лит. neĩ «ні». З часткою *nē пов'язують і праслов'янську словотворчу nĕ- неозначених займенників та прислівників (пор. прасл. nĕkъto, лит. nekàs «щось»).

Поєднання вказівної e- (пор. д.-інд. ayá́ «так», гр. εἰ «о, якби», εἶα «ану, ну ж бо», ἐ-κεῖ «там», лат. e-quidem «справді» та ін.) з підсильною -i являє собою праслов'янська ствердна частка jei «так, справді» (пор. ст.-сл. ѥи, д.-р. ѥи, блг. ей, с.-х. еја «так»).

Мабуть, до дуже давніх слов'янських часток належить і da, яку пов'язують із і.-є. вказівним займенником *dō-(пор. лат. *do*nec, quandō). Найраніші слов'янські пам'ятки фіксують її в функції «нехай», однак, можливо, вона вживалася і як ствердна, пор. с.-х. *да,* рос. і укр. діал. *да,* ст.-ч. da «справді, звичайно».

Праслов'янська bo (та ba) пов'язана з індоєвропейською *bhā, пор. авест. bā «справді», лит. ba «так!», гр. φή «наче», гот. ba «підсильна частка» та ін.

Давньослов'янська že (-že) споріднена з гр. -γε, д.-інд. ha, gha (пор. ст.-сл. не-*же* і нѣ-*го*).

Праслов'янська či (пор. д.-р. *чи;* ч., слц. či, п. czy «чи», блг. *чи* «що») — застигла і.-є. форма орудного відмінка однини займенника *čь(-to); їй відповідає лат. quī «чим», д.-ісл. hvi «як, чому, для чого»; (пор. ще ст.-сл. *цѣ,* «хоч(а), однак», яке одні дослідники зіставляють із гр. καί «і, та», інші — з займенником *qo-, пор. лит. kaĩ «коли», д.-прус. kai «як, коли, щоб», д.-р. *ци* «чи»; див. ще Ф., IV, 330, 357).

Праслов'янська питальна li, напевно, також співвідносна з займенниковою основою, пор. ст.-лат. ollus > ullus, alius «інший», лит. nùli «тепер», прасл. *olni «торік».

Окремі найдавніші частки в праслов'янських говорах нерідко виступають і як словотворчі: ne-, nĕ-, ni- — препозитивні, решта — постпозитивні. Частка ne- вживалась при творенні імен, напр., *nevědja «невіглас, неук» < ne-věd- (-ati), ni- — заперечних (ni-kъto, ni-kъde), nĕ-— неозначених (nĕ-kъto, nĕ-kъde) займенників та прислівників.

Наявна в більшості слов'янських мов частка na-, naj-, вживана при творенні найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників, можливо, також виникла в праслов'янську добу. Її пов'язують із прийменником na. В варіанті naj- вбачають дейктичний *i* (пор. авест. частку *i*); цей варіант можна пояснювати й як поєднання na з займенниковим коренем jь, тобто na-jь (пор. Sk., II, 495—496).

---

[5] Первісно була (як і частка*me) вигуком огиди (див.: *Есперсен О.* Философия грамматики. М., 1958, с. 287).

Енклітична форма знахідного відмінка зворотного займенника sę перетворилась, принаймні в пізній праслов'янський період, у незалежну частку, яка вказувала на зворотність дієслова (нею частково виражається те, що передавали медіальні закінчення в індоєвропейській прамові).

До перетворення в частки виявили схильність форми вказівних займенників. Напевно, дуже послаблене лексичне значення було у вказівного займенника sь (мабуть, форма давнього знахідного відмінка однини основи на -і-) у прислівникових утвореннях типу dьnьsь, zimǫsь, lětosь. Форма середнього роду цього ж займенника йшла до перетворення у вказівну частку (пор. ст.-сл. *сє*, д.-р. *сє*, ст.-ч. se).

РОЗВИТОК ЧАСТОК ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ

Давньоруська мова зберегла лексично незалежні, формотворчі й словотворчі частки праслов'янського періоду. Але склад часток давньоруської мови поповнився за рахунок партикуляризації форм деяких повнозначних слів, яка намітилась ще в праслов'янську добу. Треба зауважити, що багато часток праслов'янського походження, вживаних, безсумнівно, в живій мові, давньоруські пам'ятки не відбили.

Лексично незалежні частки

§ 158. Стверджувальна й заперечна частки. Стверджувальною була давньоруська частка *ѥи*: и гла ему *еи*, всѧкъ бо облачѧѩи оубогааго хса облачить (Ізб. 1076, 697), *еи* чадо. боудеть ти ѩко же ти сѩ обѣща (Усп. зб., XII—XIII, 103), ѡтвѣща онъ *еи* оче ѩко ни мало не имамъ (114).

Для звичайного заперечення в давньоруській мові вживалася частка *не*, для підсиленого — *ни:* блгословите а *не* кльнѣте (Ізб. 1076, 701), *ни* бо николи же ѣха на дворъ монастырьскыи (Усп. зб., XII—XIII, 94). Частка *ни* вживалась і в заперечній відповіді: си же отъвѣща глющи. *ни* оче не гноушаи сѧ мене (СП, XI—XII, 87).

§ 159. Питальні частки. Із питальних часток нерідко зустрічається *ли*: видиши *ли* народа силу людии полкъ стоѩща (ЛІ, 397), чадо видиши *ли* пещеру сию (Усп. зб., XII—XIII, 80). Виступає *ли* і після питальних займенників і прислівників як своєрідне підсилення питальності: къто *ли* не съмѣрить сѩ оно съмѣрениѥ видѩ (Усп. зб., XII—XIII, 49).

Виразною питальною часткою була *чи/ци*. Привертає увагу те, що специфічна давньоруська форма її *ци* зустрічається в текстах частіше, ніж праслов'янська *чи*: *ци* кому ва(с) кто родинъ убьєнъ ѡ(т) сею (ЛЛ, 178), брате Володимире *ци* давно еси хр(с)тъ цѣловалъ ко мнѣ (ЛІ, 543), Стополкъ про волость *чи* не оуби. Бориса и Глѣба.

а самъ *чи* долго поживе (ЛІ, 305). Давньоруська форма *чи* споріднена етимологічно зі ст.-сл. *цѣ* «хоч(а), однак».

§ 160. Власне модальні частки. У давньоруській мові дієслово *дѣти, дѣяти* функціонувало і з значенням «казати, говорити», напр.: аже *дѣеши* ты мои еси ѡць а ты мои и снъ оу тебе ѡ(т)ца нѣту а оу мене сна нѣтуть (ЛІ, 418). Це дієслово вживалося у формі 3-ої ос. для передачі чужих висловлень: повѣдають быти аще кто *дѣет(ь)* в нашю вѣру ступи(т). то паки оумръ [въ]станеть (ЛЛ, 106, в ін. сп.— *дей, дій)*. З часом закінчення його зредукувалось, а лексичне значення послабилося, тому слово ставало близьким до частки, а, може, було вже часткою: ре(ч) бо *дѣи*. Игорь помѧноутъ азъ грѣхы своѭ (ЛІ, 643), пор. ст.-п. dzie «каже» (R., 84), ст.-сл. дѣюши «хіба (не)» (*SJStSI*, I, 554).

Мабуть, роль модальної частки при переказуванні чужого мовлення виконувала також наказова форма дієслова *рєчи — рьци:* ѡ(т)вѣщавши ѡльга. и ре(ч) къ сломъ. аще т(ы) *рьци* также постоиши оу мене в Почаинѣ ꙗкоже азъ в Сюду то тогда ти дамь (ЛЛ, 63).

Прислівник *ꙗко* міг уживатися і в ролі частки «ніби»: се же все *ꙗко* же во снѣ видѣвше (Ср., III, 1652—1653).

§ 161. Вказівні частки. Звичайно в ролі вказівної вживалася форма середнього роду займенника *сь — се:* и рѣша... ко кнѧзю. *се* Половци росулисѧ по земли (ЛЛ, 170), *сѥ* азъ мьстиславъ володимирь снъ... повєлѣлъ ѥсмь (Хр., бл. 1130, 33), река емоу *се* брате *се* вѣ ѡсталасѧ. старѣиши всѣхъ в Роуськои землѣ (ЛІ, 681).

Вказівна частка *се* виступала й у формі, ускладненій початковим **о** (мабуть, колишнє вказівне слівце) — *осе*: рече побѣгнѣте *осе* женоуть по насъ (Усп. зб., XII—XIII, 54), на что мѧ єсте привабили ѡсе ѥсмъ. кому до мене ѡбида (ЛЛ, 273). Давньоруські пам'ятки засвідчують рідкісну форму її *восе* (очевидно, **в** — протетичний): а Половци *восе* лежать за полъ дне (ЛІ, 654).

Другий ступінь вказівності передавався в давньоруській мові за допомогою частки *ото* < *о* + *то* (форма середнього роду вказівного займенника *тъ*): и ре(ч) имъ Стополкъ *ѡто* Двдъ (ЛЛ, 260), река ему кнзь твои гдѣ *ѡто* за городомъ первым лѣсъ (ЛІ, 411). Іноді ця частка виступає у формі *вото* (пор. *восе)*: въдаи ны Володимира. ѡнъ же ре(ч) имъ *вото* вы єсть (ЛЛ, 69).

Третій ступінь вказівності (з урахуванням просторової віддаленості відповідного предмета) передавався часткою *оно* (форма середнього роду особово-вказівного займенника *онъ*): *ѡно* ти сѣдить вранъ черныи. иди ими и (ЛЛ, 195).

До вказівних відносилась і частка *то* (застигла форма середнього роду вказівного займенника *тъ*): Тогда бо бѣахоуть Мьстиславъ Романовичъ в Кыевѣ. а Мьстиславъ в Козельскѣ и в Черниговѣ, а Мьстиславъ Мьстиславичь. в Галичѣ, *то* бо бѣахоу старѣишины в Рускои земли (ЛІ, 742). Після сполучних слів у підрядних реченнях вказівна *то* набувала ще й функції підсилення або підкреслення:

принуди мѧ сн̃ъ твои ѥгоже ѥси хрстилъ иже *то* сѣдить близь тобе (ЛЛ, 252), стада раздаѭ оубогымь... людемь, оу кого *то* конии нѣтоуть (ЛІ, 914).

§ 162. Видільні частки. Характерними для давньоруської мови були частки *оли (оль, оли же, оли и)* < *о* + *ли, ноли* < *но* + *ли*, які додатково ще вказували на міру, межу, напр.: Тиверци... сѣдаху бо по Бугу. и по Днепру. *ѡли* до морѧ (ЛІ, 9), и бишасѧ *ѡль̃ г* не(д)лѣ (317), и гнаша *ноли* до Хорола (ЛЛ, 282) та ін.

Зустрічаються також утворення *ольне, ольни, ольны, ольна; нольнѥ, нольни, нольны, нольна:* все къ всходу лиць, *олне* до верха Іорданова (ХД, 1106—1108, сп. XV, 44), по земли той по всей, *нолны* до Миръ (5; див. ще Ср., II, 664, 465—466), пор. ще: моглъ *ѡльны* по моемь животѣ кнѧжити (ЛІ, 905).

Від відповідного прислівника походить обмежувально-видільна частка *толико/только: толко* Семцю ѭша ѡдиного живого (ЛЛ, 248), ни волости хочю ни иного чего развѣ *толико* поустите ми брата (329) тощо. Рідше зустрічається синонімічна частка *лишѥ* (первісно — форма середнього роду вищого ступеня порівняння прикметника *лихъ* «зайвий»): не имѣють волости купити. поволокъ *лише* по. н̃. (ЛЛ, 49), Роусиноу. не звати. латинеского на иного кнѧза соудъ *лише* предъ смольнеского кнѧза (СГ, 1229, 23) [6]. Зрідка функцію обмежувальної частки виконував і числівник: а оу мене *одина* два сн̃а Изѧславъ и Ростиславъ, а инии моложьшии суть же (ЛІ, 430). Роль обмежувально-видільної частки взяла на себе форма називного відмінка однини чоловічого роду теперішнього часу дієприкметника *хотѧ:* Холопьство ѡбьлноѥ...: ѡже коупить, *хотѧ* и до полоугривьны (ПР, сп., 1282, 132).

Як обмежувально-допустові частки в давньоруській мові виступали слова *одинако (одьнако), одиначѥ (одьначѥ)*, що в текстах фіксуються переважно в церковнослов'янській формі з початковим *ѥ-* (перехід їх у частки намітився вже в спільнослов'янській мові, пор. ст.-сл. *ѥдинако, ѥдиначѥ*, п. *jednak* тощо): Рука же ѥѭ *единаче* пребываше суха (Ср., I, 810).

§ 163. Підсильні частки. Широко вживалася підсильна частка *жѥ* (як при імені, так і при дієслові й прислівникові): самъ *жѥ* изѧславъ кънѧзь. правлѭашѥ... къіѥвѣ (ЄО, 1057, 294 зв.), бы(с) же Іѡа(н) мужь хытръ книгамъ... ласковъ *же* ко всѧкому... смѣренъ *же* и кротокъ. молчаливъ. рѣчистъ *же* книгами... (ЛЛ, 208). Частка *жѥ* в давньоруській мові могла виконувати функцію, яка тепер звичайно передається словом «також»: а на Ростовѣ ѡзерѣ Мерѧ, а на Клещинѣ ѡзерѣ сѣдѧть Мѣрѧ *же* (ІЛ, 8).

Видільно-підсильну функцію виконувала частка *и*: есть село єѥ ѡльжичи *и* доселе (ЛЛ, 60), а по свое(м) животѣ вда кнагини. ѥ̃. селъ и съ челядью. и все да *и* до повоѭ (493) і т. д.

[6] Цю функцію могли виконувати й слова *тъкъмо (токмо), тъчию (точию)*, проте вони, мабуть, — старослов'янізми: се бо *токмо* Словѣнескъ ꙗзыкъ в Руси (ЛЛ, 11) тощо; див. ще: Ср., III, 1058.

Як підсильна вживалася і частка *бо*, причому вона нерідко надавала висловлюваному ще й відтінку причинності: аще и бр(а)та моєго убилъ [єси] то єсть недивьно в рате(х) *бо* и цри и мужи погыбають (ЛЛ, 238).

Підсилення, іноді з відтінком допустовості, передавалося в давньоруській мові за допомогою частки прислівникового походження *пакы/пакъ* (форма вживана частіше): аще оукраде(т) Русинъ что любо оу крѣстьѧнина или *пакы* хри(и)стьѧнинъ оу Русина (ЛІ, 25), аже не поедешь добромъ. а зломъ *пакъ* поѣдешь же (929).

Форма давального відмінка (т. зв. етичного) особового займенника 2-ої ос. — *ти* в давньоруській мові часто вживалася як підкреслювальна частка: не кленитеса... нѣту бо *ти* нужа никоєѧже (ЛЛ, 245), рекоша емоу не лежи кнѧже. Глѣбъ *ти* пришелъ на тѧ (ЛІ, 360) (пор. ст.-п. cо*ś*ci). Вона засвідчується й без кінцевого *и*, що зредукувався: то *ть* нє право молвѧть волъстві... конь оумерлъ. а ѧ живъ. и повелѣ осѣдлати конь. да *ть* вижю кости єго (ЛІ, 29) (пор. ст.-п. tobie*ć*). Підкреслювальну роль виконували й форми давального (т. зв. етичного) відмінка займенника 1-ої ос.— *ми* та зворотного займенника — *си:* Что *ми* шумить, что *ми* звенить давечя рано предъ зорями? (СПІ, 18), приде єму вѣсть. ис Кыєва ѡ(т) сестры єго Предъславы *си*. ѡць ти оумерлъ (ЛЛ, 140), тако же и за корми[ли]цю, хотѧ *си* буди холопъ, хотѧ *си* роба (ПР, сп. 1282, 105).

§ 164. Кількісні частки. Лексично незалежна частка *нѣ* в давньоруській мові вказувала на приблизність (пор. *нѣ-* в неозначених займенниках і прислівниках): и ѣхахо(м) сквозѣ полкы Половьчскиѣ *не* въ р. дружинѣ и с дѣтми и с женами (ЛЛ, 249), избьєно *не* [7] съ с... лѣпших (251), кораблиць *нѣ* до пятишьды обрьтѣвъсѧ (Ср., XI—XII, II, 484). Проте вона, мабуть, була архаїзмом, бо зустрічається вкрай рідко. Її функцію стала виконувати відприслівникова *ꙗко:* Глѣбовичь. Володимеръ. в то времѧ бѧшеть малъ ꙗко. ві. лѣ(т) (ЛЛ, 358)

Дослідники граматичної будови сучасних східнослов'янських мов зазначають, що кількісні частки не відокремились різко від прислівників [8]. Частки-прислівники функціонували й у давньоруській мові. Такими були праслов'янського походження *лѣ (ли, лє), ѥль/ѥлѣ, ѥль,* пор. ст.-сл. *лѣ, ѥлѣ* «ледве», ст.-п. *le* «тільки» та ін. (див. Ф., II, 13) та *одва/одъва;* зрідка — *ѥдва,* що є, мабуть, результатом старослов'янського впливу, пор. ст.-сл. *ѥдъва, ѥдва,* с.-х. *jедва* «ледве»: и т(о)го сѧ добьють єгда влѣзуть *ли* живи (ЛЛ, 8), пободоста и. оскѣпомъ. и *едва* оумчаша. и *лѣ* жива суща и на ночь умре (ЛІ, 287), и тако *одъва* възмогоша довлещи (Усп. зб., XII—XIII, 70). До таких слів відносились різні застиглі відмінкові форми

[7] Тобто *нѣ*.

[8] Див.: *Виноградов В. В.* Русский язык. Грамматическое учение о слове, с. 669.

нечленного прикметника середнього роду *мало* з заперечною часткою *нѣ — мало нѣ, маломъ нѣ, малы нѣ, малѣ нѣ* (зрідка), *за мало нѣ, бѣзъ мала* та ін.: и хотѣ похватити брата своєго и *мало не* оутопе самъ (ЛЛ, 220); Андрѣеви же гнавшю ратныѣ, *маломъ не* до полковъ ихъ (431); ты кнѧже чюжею земли ищеши и блюдеши. а своєю ся ѡхабивъ. *малы* бо насъ *не* взѧша Печенѣзи (ЛЛ, 67), и *малѣ не* весь градъ изиде противу ему (ЛІ, 528), копие оупоусти и *за мало не* оубьенъ бы(с) (811), И пригониша сторожеви Ярославли *без мала* до Городища (Ср., II, 108), пор. ще: Юрьи [и] Ꙗрославъ хотѣста побѣгнути. и оуѭшася *за малымъ* (ЛЛ, 496) [9].

§ 165. Формотворчі частки. Частка *ся*, за допомогою якої в давньоруській мові творились зворотні форми, не мала фіксованого місця в реченні щодо дієслова: донєлѣ же *ся* миръ състоить (Хр., бл. 1130, 33), Коньчаша *ся* книгы сиѧ роукою... ио⟨ана⟩ (Ізб. 1076, 700).

Уже в XI ст. частка *ся* зустрічається без кінцевого голосного (редукція): инъ би *явилъсь;* постыдися или *убоись* [10], пор. ще: идохомъ *радующесь* (ХД, 1106—1108, сп. XV, 4).

Внаслідок поєднання сполучника *а* й частки *ть* < *ти* виникла частка *ать* [11], що вживалася для творення форм наказового способу дієслів 3-ої ос., пор.: ст.-п. ać, ч. at'): но *ать* Изѧславъ поидеть въ свои Володимиръ (ЛІ, 388); Кобрынь... з данью како при мнѣ даѭли тако и по мнѣ *ать* дають кнѧгинѣ моеи (903). Зрідка в пам'ятках зустрічаються варіанти її *атъ/ато:* посли ко Всеславу. *атъ* призвавше лестью ко ѡконцю пронзуть и (ЛЛ, 171), се оуже Игоря єсте оубили, *ато* похорони(м) тѣло ѥго (318) (в інших списках літопису тут звичне *ать*).

Частка *да* також уживалася для оформлення наказового способу 3-ої ос. дієслів: *да* не боудеть. его ни тобѣ ни ѡному (ЛЛ, 394).

У давньоруській мові намітився перехід форм 2-ої та 3-ої ос. аориста дієслова *быти — бы* в складі умовного способу в частку, що виявляється у вживанні *бы* й при формах інших осіб: аще бысте ⁓лвци [были] то въ ⁓дне *бы ѥсте* пришли (ЛЛ, 197); *бы ѥсте* замість *бысте* міг внести й переписувач Лаврентій у XIV ст.

§ 166. Словотворчі частки. Частка *нє-* вживалася при творенні іменників, напр.: *нелюбиѥ* «неприязнь, ворожнеча, невдоволення» (Ср., II, 394).

За допомогою частки *ни-* творились заперечні займенники (напр., *никъто*) й прислівники (напр., *никъде*).

Частка *нѣ* вживалася для творення неозначених займенників (напр., *нѣкъто)* і прислівників (напр., *нѣкъде)*.

---

[9] Близькою до прислівників була й частка *ѥще*: *и* же того всего не правилъ. Рускыи дѣлѧ землѧ... и *ѣще* ваю есмь оустягывалъ (ЛІ, 430; ін. сп.— *еще*).

[10] Див.: *Шахматов О., Кримський А.* Нариси з історії української мови..., с. 106.

[11] Див.: *Мельничук О. С.* Розвиток структури слов'янського речення, с. 73—74.

Неозначені займенники й прислівники творились також за допомогою частки прислівникового походження *любо:* Аще оукраде(т) Русинъ что *любо* оу крѣстьянина (ЛІ, 25); Аже кто своєго холопа самъ досочиться въ чиємь *любо* [го]родѣ (ПР, с. 1282, 133).

Унаслідок стягнення й наступного скорочення заперечної форми 3-ої ос. одн. теперішнього часу дієслова *быти — нѣсть* < **ne estĭ* та деетимологізації виникло слово *нѣ*, що набуло функції заперечної «предикативної» частки при займенниках та відзайменникових прислівниках, які поєднуються з інфінітивами: оуже намъ *нѣ камо сѧ* дѣти (ЛЛ, 70), зде ти *нѣ* ѡ *чемъ* быти. нѣтоуть ни жита ни что (ЛІ, 334), а нама сѧ тобѣ *нѣчимъ* ѡ(т)купити... толико главою своею (420—421), ра(д) быхъ и самъ с тобою шелъ. но *нѣколь* е мь ѣдоу... до Соуждали (884; ін. сп. *нѣколи ми*).

ФОРМУВАННЯ Й РОЗВИТОК ЧАСТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

Українська мова успадкувала більшість давньоруських часток. Але склад цієї морфологічної категорії в українській мові значно поповнився внаслідок переходу в частки нових повнозначних слів.

Лексично незалежні частки

§ 167. Історія стверджувальних часток. Давня стверджувальна частка *єй* зрідка зустрічається й у пам'ятках староукраїнської мови: *Ей,...* усѣмъ один (ПН, XVI, сп. 1758, 202), Не сіе ли есть трудное? *Ей!* Трудное и невозможное (С., XVIII, I, 14). Правда, вживання її в наведених текстах можна пояснювати і впливом церковнослов'янської мови. Мабуть, у той час слово *єй* частіше вживалось як вигук для вираження підкресленого запевнення, клятви. Воно збереглось у вигукові *єй-богу* < *єй* «так» *бо́гу* (клянусь, присягаю) з фонетичними варіантами *їй-бо́гу* < *йей-, їй-бо* (<*їй-богу*). П. Беринда *єй* у церковнослов'янських текстах вважав за потрібне пояснювати староукраїнськими словами *та́къ, коне́чнѣ, зайстѣ..., запра́вды* (Бер. Лекс., 1627, 35). Можливо, що з давньою *єй* пов'язана вживана в лемківських та західних закарпатських говірках [12] стверджувальна частка *гей (гий)*. Давня стверджувальна частка *да* (СУМ, II, 201) зрідка вживається зараз у розмовній мові.

В українській мові з'явилось кілька похідних стверджувальних часток: *так* (відприслівникова), *аякже* (із сполуки *а як же), атож* (із сполуки *а то же), авжеж* (із сполуки *а вже же,* що протиставлялася спочатку питальній *не вже же), еге (ж)* (із давніх вказівних *е* + *е; г* розвинувся із придиху), *ага* (пор. вигук *ага!*): З грошамі пойшол собі? — *Так,* брате (Інт., 1619, 39), То и горщкі ўкрал? — *Так* (40), *А як же!* Гетто такъ кают святыя книги (Рѣз. бл. 1670, IV, 203), *Атож* тут каждый... человѣкъ... может зрозумѣти (Т., 1670, 41), *Авжежъ* побачимо кто кого звоюетъ (Т., 1778, 2).

---

[12] Див.: *Дзендзелівський Й. О.* Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі. К., 1969, с. 39.

Із давніх діалектних стверджувальних часток відзначимо закарпатську *айно* < *а* + *ино*, що фіксується з XVI ст.: *Айно,* ...истямляет на судѣ сесѣ дѣла (ПН, 12).

До нових похідних стверджувальних часток належить відприслівникова *гаразд,* давніше — *горазд(ъ):* єи ѡ(т)чє яко бы рєкль, *гораздь ѡ̃* (ПЄ, 1556—1561, 263); *Гараст!* Та ти звірка того купи, дам його недрого (Інт., 1619, 36), *Гаразд,* першей... по домам пойдѣмо, Да и инших с собою... ззовѣмо (1674, 86).

§ 168. Історія заперечних часток. Заперечна *не* збереглася в українській мові без жодних специфічних змін: *не* вєлю ихъ заимати (Р., 1341, 2), а *нє* маємь уступати сѧ (1434, 128), *нє* был(ь) бы (ПЄ, 1556—1561, 102 зв.) тощо.

У грамотах XIV—XV ст. та деяких текстах пізнішого часу звичайне й підсилене заперечення передається за допомогою давньої частки *ни* (вона нерідко виконує роль сполучника): нє примучени *ни* принєволєни (1388, 40), в том житии еще *ни* во снѣ тобѣ о том приснитися не может? (В., к. XVI ст., 31). Досить рано від поєднання частки *ни* з попереднім сполучником *а* виникає частка *ани* (й відповідно префікс *ани-*): не по(д)исковати. *ани* ѡбидети. *ани* которымъ веременемъ не ѡ(т)нимати... (П., 1387, 75), на тои рокъ нє сталъ завитый, *а ни* людии нє выслалъ (Р., 1401, 65—66), нє будучи... намовленъ *ани* примушон (АЖ, 1584, 137), нє зоставляючи та(м) собѣ нич *ани* дѣтє(м) своим (АО, 1601, 94) тощо. З точки зору історії звукової системи української мови закономірними є форми *ни(ни-), ани(ани-),* вживані в окремих говорах (див.: Ж., 527), з твердим приголосним і кінцевим українським *и.* Проте в більшості говорів, у тому числі тих, які лягли в основу сучасної літературної мови, в частці (і префіксі) усталився кінцевий *і* й пом'якшений попередній приголосний — *ні (ні-), ані (ані-).* Усталенню цієї вимови *(н'і, н'і-, ан'і, ан'і-),* мабуть, сприяла нова частка *нѣ, нѣтъ,* що стала вживатись замість давньої *ни* в заперечних відповідях. Таку вимову, безсумнівно, передають написання частки підсиленого заперечення і префікса через *нѣ (нѣ-), анѣ (анѣ-),* напр.: избив(ь)ши єго и *нѣ* щи(м) єго ѡ(т)поустили (ПЄ, 1556—1561, 309), Що тогды оучи́нимо бра́тіє, колѝ жа̀дного нє бу́дємо мѣти за собо́ю причи́нцы, *нѣ* помочника́: *нѣ* ѡ(т)ца̀ а̂*нѣ* матки, *нѣ* сы́на *нѣ* дочкѝ а̂*нѣ* в(ъ)нучатъ (ЄУС, 1616, 22). Однак м'яка вимова **н** часток *н'і, ан'і* могла відбиватись у пам'ятках не тільки через *ѣ,* але й через *и.* Напр., у Пересопницькому євангелії панівними є написання *ни, ани,* але в пам'ятці зустрічаються й окремі написання з *нѣ.* Традиційне написання *ни* й новіше *нѣ* зустрічаються поруч: Пре тя́жкость смутку *нѣ* устъ отвори́ти, *Ни* одно́ мо́жетъ сло́во испусти́ти (Рєз., 1631, I, 109) [13].

Вживана в сучасній літературній мові частка *ні* для вираження заперечних відповідей або заперечних альтернативів звуковим скла-

[13] Зближенню частки *ні* <*ни* і *ні* < *нѣтъ* навряд чи міг сприяти польський вплив (див.: *Булаховський Л. А.* З історичних коментарів до української мови. Сполучники і сполучні групи (речення), адже в польській мові розрізняється pi й еквівалент речення nie.

дом нагадує давньоруську *ни*. Однак пам'ятки, живі говори, інші слов'янські мови, насамперед російська, свідчать, що українська *ні* розвинулась із предикативного слова *нѣт(ъ)* «немає». Форму *нѣ* замість *нѣсть* засвідчують уже давньоруські пам'ятки XI—XII ст.: и не вѣдѣти или крьщенъ или *нѣ* (СП, 229). Заперечна частка *нѣтъ* засвідчується українськими текстами з XV—XVI ст.: прркъ ли єси и ѡ(т)повидѣль *нѣ(т)* (ПЄ, 1556—1561, 343), *Нѣт!* Не видал панича такого (Рєз., 1673—1674, V, 169), *Нѣт*, пан свате... не зволимо ист[и] (Інт., XVIII, 198). Форма *н'ім* досі зберігається в окремих говорах (Гр., II, 567, СУМ, V, 427). У цей же час продовжує виступати в пам'ятках і частка *нѣ: Нѣ* и євангєлистове сѧ нє помыліли, й слова(м) хвымъ ѡ(т)мѣны нѣтъ (См. К, 1587, 9 зв.), нєха́й повѣда́єтъ Лво́въ... кто єгѡ ѡборонилъ... чы му́ры ѡказа́лын? *нѣ*, чы ва́лы высокїи? *нѣ*, чы дѣла бу́рѧчыи? *нѣ*... (Гал., К., 1665, 3 зв.). Зрідка зустрічається стара частка *ни*, яку від XVI ст. можна трактувати і як орфографічний варіант частки *нѣ:* видивши ли... водоу... онъ жє рє(ч) *ни* господинє (Чет. 1489, 12; пізніше, XVI ст...?, *ни* виправлено на *нѣ(т), Ни!* Но да грѣшнаго мя не казниши... (І. В., 1680, 119), Вся бо преходят, любезная же любовь — *ни!* (С., 1772, I, 188).

Зеперечна частка *де*, що виникла на основі відповідного прислівника місця, зустрічається з підсиленням *й*: Та *дей! дей!* Я тобѣ наперед позволяю (Інт., XVIII, 190).

§ 169. Історія питальних часток. Питальна частка *ли* в текстах XIV—XVIII ст., що відбивають живу українську мову, виступає порівняно рідко: почали пытати его. г(с)ь идеть *ли* на(с) извести и выслободити (Ч. 1489, 43), дамо *ли* или нє дамо (ПЄ, 1556—1561, 175 зв.), Видиш *ли*, як тя... накормиль... (В., к. XVI, 21).

Найпоширенішою питальною часткою стає *чи (чы):* ино *чи* не боишся ты, смерде, насъ, да *чи* не бывалъ ты у насъ под посохомъ (П., після 1389, 103); *чи* не говорилъ ти есмъ лиши сѧ его (Ч. 1489, 58), Рєкль єму *чи* хочешь абы єси быль здоровь (ПЄ, 1556—1561, 359 зв.), *Чы* памата́єшъ ты Антіѡху..? (Гал. К., 1665, 282).

Пам'ятки з території південно-західних говорів далі засвідчують інший давній різновид питальної частки — *ци:* симонє *ци* спишь (ПЄ, 1556—1561, 187), Чл(в)чє, *ци* пошо(в) бесъ... оу дорогу? (ВБС, к. XVII, 176). У деяких південно-західних говорах *ци* вживається й тепер (Гр., IV, 428; Ж., 1053).

Зрідка в творах старої української літератури фіксується питальна частка *или* «хіба»: *Или* не вѣдаеш, иж в тых многих мисах, полмисках, приставках... тот смысл еще мѣста не имает? (В., к. XVI, 31). Її витіснила частка *або*, що залишилась у розмовній мові (СУМ, I, 4): *або* єстє нє слышали ш(ь)то жь в(ь)другоє хочєтє слышати (ПЄ, 1556—1561, 387—387 зв.), *Або* я якая нецнота, же до дому моєго ходите мене перестерѣгати (Т., 1694, 3). Зустрічається також її варіант *ал(ь)бо: Альбо* ест у сатаны правда? *Албо* ест у князя тмы

свѣтъ? (В., к. XVI, 36), що вийшов з ужитку (пор. відповідні сполучники *или, або, албо)*.

Ще в давньоруській мові прислівник *уже (нє уже)* в сполуці з часткою *ли* ставав питальним словом: *Не оуже ли* и свою мтрь оукори со мною (Ср., XI, IV, 1164). Питальна частка *вжель* зустрічається й у ранніх українських пам'ятках: и спыталъ его. *вжель* умерлъ (Ч. 1489, 63). Проте в пізніших текстах спостерігаємо заміну постпозитивної *ли* препозитивною *чи* з підсиленням слова часткою *же (жъ): Чи вжежь* тымъ соборъ Никейский оные отцы святые посквернили (Т., XVI, 229). Поруч із *чи вже ж* (РУС, VI, 167) у сучасній мові частіше вживається *невже (невже ж)*. Залишком старовини є говіркова *невжли* (Ж., 503).

Напевне, первісну функцію — запитування про можливі (імовірні) події, явища, речі — зберігає частка *либонь* < ли + *бо* + *ни*, яка виступає в формах *либо́, либо́й* (діалектний перехід *н'* > *й*) у пам'ятках XVII ст. (звичайно, виникла раніше): *Льибой* маєш много гроши? (Інт., 1619, 34), Та и горщкі *лібой* пубрал? (38).

Слово *хіба* (діал. *хиба́, хыба́)*, очевидно, набуло функції питальної частки на основі обмежувально-допустової. Як питальна частка *хиба* фіксується в XVII ст.[14] Лемківські говори засвідчують перехідні форми з частками *ли* та *ни: хыбаль* <*хыба* + *ли; хыбань* <*хыба* + + *ни*[15].

Мабуть, давно в ролі питальних часток вживаються вигуки *ну? га?* (< *а; г* розвинулось із придиху), пор.: 2 [-й мужик] — Кузюбердо! 3[-й мужик] — *Га?* 1[-й мужик] — Ходи сюда! (Інт., 1736, 104).

Уже з XV ст. в українській мові засвідчується питальний зворот *што (що) за:* аще боуде(м) досажати, *што за* ѡ(т)вѣтъ воз(ъ)дамо пре(д) бгомъ (Ч. 1489, 70); *ш(ь)то* то за наука новая (ПЄ, 1556—1561, 131 зв.), *што* (ж) то *за* отроча бжде(т) (Є Літк. II пол. XVI, 5), *Што за* пожиток з того дару (В., к. XVI, 14), *что* ж *за* сила твою буде(т) (ДС, 1629, сп. XVIII, 31) та ін.

Аналогічні питальні звороти відомі й у російській, білоруській, західнослов'янських і словенській мовах. Ф. Міклошич пов'язував слов'янські čьto za з німецькими «was für ein», вважаючи вираз германізмом[16]. Погляд Ф. Міклошича поділяли й інші дослідники (Ф., II, 69). Пояснення цієї частки як запозичення заперечили серед інших славістів Л. А. Булаховський[17] та О. С. Мельничук[18].

---

[14] Див.: *Мельничук О. С.* Видозміни оформлення речень непрямої модальності в історії української мови.— Слов'янське мовознавство, 2, 1958, с. 136.

[15] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 478.

[16] Див.: *Miklosich F.* Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, B. 4. Wien, 1868—1878, S. 417.

[17] Див.: *Булаховський Л. А.* Курс русского литературного языка, т. 2, с. 172.

[18] Див.: *Мельничук О. С.* Зазнач. праця, с. 125—129; *Распопов И. И.* О конструкциях с «что за» в русском языке.— Славянский сборник. Уфа, 1962, с. 119—125; *Safarewicz J.* O zwrotach typu *co za człowiek*.— Język polski, 41, 4, 1961.

Л. А. Булаховський вважав, що вихідний момент цього звороту — присудок із *за* в значенні «в ролі чого-небудь». Наприклад, вираз «*что за диво*» міг спочатку означати «що такого, що йде за диво, приймається за диво». О. С. Мельничук звернув увагу зокрема на існування в південно-західних говорах питального звороту *який за* й відповідного *такий за,* що сполучаються з прикметниками: «Він великий! — А *який за* великий? — Він уже *такий за* великий, як ти». Дослідник вважає такі звороти проміжною ланкою між питальним зворотом *що за* і конструкціями, в яких слово *за* виступає як підсилювальна частка перед прикметниками і прислівниками. Ці вирази більше, ніж *що за,* нагадують інше явище, що могло спричинитись до розвитку всіх питальних зворотів із часткою *за* — наявність у давніший період слов'янських мов питальної частки za [19], пор. ст.-п. za, zali < za + li, azali < a + za + li та ін.; ст.-ч. za, zali, azdali < a + za + da + li, суч. ч. zda, с.-х. зар < за+ же.

У закарпатських говорах вживаються частки *за, заз* (контамінація частки *за* й прийменника *з*). Ці частки вказують також на приблизність: *йакы́й за́* дбўгый (якої приблизно довжини).

Наведені факти дають підстави вважати, що питальна частка za існувала і в спільнослов'янській мові. Для відрізнення її від прийменника на початку фрази в західнослов'янських мовах її підсилено часткою *li* (*zali*), у сербів та хорватів — že (zaže). Але коли її вживано без іншої частки або всередині фрази, виникла потреба увиразнити питання. Цього було досягнуто додатковим введенням питального займенника čьto, напр.: *tamo za rěka? — *čьto tamo za rěka? Можна навіть припускати поєднання двох питальних слів — čьto і *za*, пор. в давньоруській мові: Придоша ꙗзыци незнаємі, их же добрѣ никто же не вѣсть, кто соуть... и *что* ꙗзыкъ ихъ.., и *что* вѣра ихъ (Ср., III, 1577).

Нерідко в українських текстах XVI—XVIII ст. засвідчується питальна частка *если/естьли* < *есть ли:* рекучи, *если* годи(т)сѧ ~члкоу пустити жєну свою (ПЄ, 1556—1561, 82 зв.).

§ 170. Історія власне модальних часток. Близьке до частки або вживане зрідка як частка давньоруське слово *дѣй (дій, дей)* у старій українській літературній мові цілковито закріплюється як частка, що вказує на переповідну модальність: Жаловалъ ся намъ: привернулъ *дей* еси его къ конокормству (П., після 1389, 105), мыслѧчи. не хочю *дей* ни пити, ни ясти (Ч. 1489, 10), На што мнє то(т) Пєтръ и ѡтама(н) ѡ(т)казали, и(ж), *дє(и),* то(т) Ко(н)дра(т) Кова(л) былъ у вєзє(н)ю алє тєпє(р) за порукою, бо, дє(и), мови(л), ѡ пану нашомъ, для того *дє(и),* єсмо єго и били (АЖ, 1584, 103), повил ми... же *дий* казал господар лист писати до Львова (Льв. СБ, 1627, 90), Пойду, *дѣ* ѧ, жоно, у нашу винницю послухати (ПУРМЛ, XVIII, II, 347).

Закономірним продовженням давньоруської *дѣи* була форма *дий (д'ій)* та *дѣ* (з відпаданням кінцевого *й;* пор. рос. *де* «мовляв»).

[19] Див.: *Мельничук О. С.* Зазнач. праця, с. 128.

Без кінцевого *й* частка *д'і* в давній функції зберігається в закарпатських говірках (пор. і *дї* «а саме, власне, отже», Ж., 183). Форма *дей,* очевидно, відбиває фонетику північних говорів (*ѣ* > *е),* адже частка ця, як правило, ненаголошена. Похідним від неї є дієслово *подейкувати.* У новій літературній мові її замінила частка *мовляв* (усічений варіант — *мов)* (СУМ, IV, 770) — застигла форма чоловічого роду минулого часу дієслова *мовлятиси* (пор. рос. *мол* < *молвил,* Ф., II, 641).

Розмовна імовірнісно-питальна частка *ачей* (СУМ, I, 74) сформувалася в староукраїнській мові, очевидно, на основі давньоруського сполучення *аче и,* що вживалося (пор.: и ре(ч) имъ сберѣте *аче* и по горсти ѡвса или пшеницѣ ли ѡтрубъ — ЛЛ, 128) і з допустовим значенням: Пилатъ (ж) почалъ дивитиса. *ачей* деи вже оумер(ъ)лъ Іс(с)ъ. повѣшеный на кр(с)тѣ (Ч. 1489, 62), пош(ь)лю сна моего милого *ачеи* коли того оуз(д)рѣть и посоромѣютьса (ПЄ, 1556—1561, 309 зв.), Или *ачей* ты костяный, так, без тѣла, родился еси (В., к. XVI, 69), Нєгли: либо̀, о́й... *ачéй*... (Бер. Лекс., 1627, 72). Варіант *чей* (Гр., IV, 449) відомий з XVII ст.: Давно посланы, а чемус бавять, — *Чей* добре справять (Рєз., 1673—1674, V, 172). Він з'явився внаслідок перерозкладу *а* + *чей.* Кінцевий — *нь* у варіантах *ачень* [20], *чень* (Гр., IV, 451) такого ж походження, як і в *либонь, хибань.*

На можливість, імовірність висловлюваного, без інших додаткових відтінків, вказує частка *відай,* що зрідка виступає в розмовному стилі літературної мови (СУМ, I, 552). Вона розвинулася шляхом ізоляції форми 1-ої ос. одн. теперішнього часу дієслова *відати — вѣдаю (відайу)* з наступною редукцією кінцевого *у.* У гуцульських говірках поширена частка *віді:* Темно-си... *віді,* буде дощ (М. Ч., I, 45). Не виключено, що вона пов'язана з давньоруським *вѣдѣ*: то *вѣдѣ* ѭла вы рота. (ЛЛ, 279), *вѣдѣ* бо бы са с ни(м) что молвивъ [и не поиде(т)] (265), пор. ще: не лзѣ рѣчи: не *вѣдѣ* од кого ѥсмь коупилъ (ПР, сп. 1282, 126).

Деякі слова можуть виступати і як модальні частки, і як сполучники.

Продовжує вживатися аж до XVIII ст. частка *яко,* ускладнена умовною *бы (б) — якобы (якоб), як(о)би:* коли са молиль было лицѣ єго *ꙗкобы* иное (ПЄ, 1556—1561, 256 зв.), иж бы папа римскій старшій над всѣми патріархами быти мѣлъ, а потом *якобы* ся патріархове от него одорвати имѣли (Пер., 1605, 25), освѣдчилем... *якоб* то найденая овечка (АПГУ, 1671, II, 108), говорить... же *якобы* я... взял гроши до себе у схованье (АП, 1692, 88), видѣлъ я въ ночь... свѣтлость великую, *якъ-би* якое зарево (Я. М., 1736, 91). Модальна частка *як, як би* збереглася в говірках (Гр., IV, 538).

Порівняно пізно з'являється в пам'ятках частка *нѣби (нѣбы):* ...вправдѣ не зе злота анѣ з сребра, але з подлого ума моего, *нѣбы*

[20] Див.: *Верхратський І.* Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів, с. 126.

з твердого желѣза (І. В., 1690, 59), але изъ обозу по домахъ, *нѣби* отъ Хмелницкого упрошеное, безъ вѣдома старшихъ своих розездилося (ЛВел., 1720, І, 139), подъ повѣкою бу́де наросла́... острая косточка *нѣбы* албо рожо́къ (Кн., 1788, 61). Щодо етимології цього слова немає єдиної думки. О. Брюкнер вбачає в аналогічній польській niby сполуку частки ni з by (Br., 359), Л. А. Булаховський — частку *нѣ* «із значенням не заперечення, а непевності, приблизності» + *бы* [21]. На користь другої етимології згідно з даними української мови говорить те, що в формі *н'іби* частка вживається і в тих говорах, де давнє *ни* рефлексується як *ни*, а не *н'і*.

Сучасний сполучник і частку *неначе* звичайно виводять із *не іначе* [22]. Але староукраїнські пам'ятки засвідчують частку *незначе:* Солтанъ Турскій... прибувши въ Цариградъ *незначе* росказалъ сурово, аби флотъ і армата морская... были вскорѣ споряжени..., якби тои-жъ весни моглъ виправитися... кораванъ (ЛВел., 1720, ІІІ, 430—431). Вона дозволяє зближати етимологію української частки *неначе* з рос. *невзначай* (діал. *неначай*, Д., ІІ, 524) «*ненавмисно*» (основа — *(не) чаять*, Ф., ІІІ, 55), тобто *невъзначай* > *невзначей* > *неначе(й)*. В результаті перерозкладу виникли варіанти *неначе/наче* (пор. семантичну паралель — ст.-п. narokiem «ніби», R., 230).

Модальна частка *буцім, буцімто* фіксується і в формі *будцѣмъ:* Нишкомъ *будцѣмъ* на орду ити, такъ поголоску пустили (Т., 1690, 151), Сон иди отгадай! *Буцѣм* ти не кобзуеш, цур, пек тобѣ, бѣгдай! (Інт., 1736, 103). Діалектний її варіант та́кож має в своєму складі *д: будцем, будцемто* (Б.-Н., 63). Українському слову відповідають білоруське літ. *быццам, як быццам*, діал. *бытцом, батцэ, нібитцам* [23] (контамінація *нібы* і *быццам*), російське говіркове *бы́цца* (пор. ще і *бы́дьто, быдто*) [24]. У першій частині цих часток вбачають форму наказового способу *быти — будь* (< *буди*). За О. О. Потебнею [25], українське **-цім** первісно могло виступати орудним порівняння займенника *сь*. Л. А. Булаховський припускає, що «в цій частині слова може ховатись і залишок прислівника *сѣмо* > *сім(о)* «сюди», і давній білорусизм, ускладнений, напр., пересувним **м** 1-ої ос. одн. у формах минулого часу» [26]. Існують й інші спроби пояснити це слово [27]. На наш погляд, воно розвинулось на грунті лексикалізації з наступною деетимологізацією сполуки наказової форми дієслова — *будь* < *буди* з формою називного відмінка серед-

---

[21] Див.: *Булаховський Л. А.* З історичних коментаріїв..., с. 64.

[22] Див.: *Бевзенко С. П.* Історична морфологія української мови, с. 397.

[23] Див.: *Груца А. П.* Развіццё складаназалежнага сказа ў беларускай мове, с. 256—257.

[24] Див.: Псковский областной словарь с историческими данными, вып. 2, 1973, с. 198.

[25] Див.: *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике, т. 4. М., 1941, с. 181.

[26] *Див.*: *Булаховський Л. А.* З історичних коментаріїв..., с. 64.

[27] Див.: *Kořečný F.* Běloruske *быццам*, ж. Slavia, r. 39, s. 3. Praha, 1970, s. 332.

нього роду вказівного займенника *се* та форми так званого давального етичного особового займенника першої особи — *ми*, отже *будь се ми* > *буд'сем* (редукція *и*) > *будсем* > *буццем* > *буцем* > *буцім* (аналогічна заміна *е* на *і* в закритому складі), пор. ст.-рос. *будтося, буттося* [28] < *будь то се*.

У писемних пам'ятках XVI—XVIII ст. виступає також частка *будто* < *будь то* < *буди то;* пор. рос. *будто,* діал. *буди* «неначе» (Д., I, 136): дєсѧть дновъ вывє(р)гши нєхáй *бу(д)то* попрáвїли [календар. — *В. Н.*] (См. К., 1587, 16 зв.), повѣдають, же *будто* я говорив, що разом у дочки Клименковоѣ весѣлля, крестини и родини (АП, 1691, 77), говорил, что *будто* фелтмаршал имѣлъ виехатъ в поход (Я. М., 1737, 123), балагурять люде, Що *будь-то* мудрагелѣ вгадають, що буде (Інт, 1747, 164).

У ролі модальних часток можуть вживатися також *мов(би), немов(би)* — колишня форма однини наказового способу дієслова *мовити* [29], а також діалектне *гей, гей(бы)* < *(г)* + *е* + *и):* здало ми сѧ быти *гєй бы* на городѣ (ПУРМЛ, XVIII, I, 163—164).

Досить давно лексикалізувалась сполука двох дієслів — *має быти (бути)* «повинно бути», в першій частині якої зредукувалось закінчення *-є* (спочатку *е,* а потім *й*), в другій — кінцевий *и*. Нововиникле модальне слово *мабыть, мабуть* (кінцевий *и*, на відміну від дієслова *бути — буть,* в літературній мові ніколи не виступає, але в говірках відомий і варіант *мабути,* Гр., II, 395; пор. білор. *мабы́ць*) засвідчується принаймні з XVI ст.: Яка́ а̑бо *мабы(т),* го́ршаа слєпота́, яко кгды́ кто нє мо́жє(т) ро(з)судити бж(с)тве́ннов хвалы́ ѡ(т) бѣсѡвсков прѣлєсти (ІПВ, 1588, 50 зв.). Діалектний варіант *ма́бiть* (СУМ, IV, 587; Гр., II, 395) розвинувся із форми *мабить* < *мабыть* (отже, можливо, що зазначене модальне слово виникло до появи *у* на місці *ы* в дієслові). Говірки зберігають і перехідну форму слова, де в першому компоненті зредуковане тільки *е*, а *й* зберігся — *майбуть* (Гр., II, 397; пор. і літ. *майбутній, майбуття*).

Із форми *майбуть* унаслідок опущення другого компонента виник варіант *май* (СУМ, IV, 597). Підсилена часткою *же май — ма́йже́* «мабуть» зовсім деетимологізувалася в закарпатських говірках. У деяких південно-східних говорах з *мабуть* через випадіння *б* при швидкому мовленні й стягнення голосних виник варіант *мать* (Гр., II, 411).

Розмовна модальна частка *бігме* (СУМ, I, 175) засвідчується пам'ятками з XVI ст.: ѡ(т)мѣтатєлныѧ... никако́ (ж) *богме́* (Грам. 1591, 155), *богме...* тя пріймет (ПН, XVI, сп. 1758, 31); *Богме,* я буду служити (Інт., 1619, 35), *О бугме* тот (41), *Богме* ж, мой синку, Не буду бити за... солонинку (к. XVII — поч. XVIII ст., 52), не идуть..., *богме* (М. А., к. XVII, 151—152), див. ще Т., 110. Вона

[28] Див.: Псковский областной словарь..., вып. 2, с. 198—199.

[29] Паралелі з інших мов, в тому числі й стилістичного характеру, див.: *Булаховський Л. А.* З історичних коментарів..., с. 63.

виникла в результаті еліпса виразу присяги в достовірності повідомлюваного *бог (біг) менé* або *мя* (діал. *мн'є, ме) (побий, убий, скарай)* з наступним усіченням займенникової форми й лексикалізації її з іменником, пор.: [писар земський] присягнути маеть на врядъ свой писарский тыми словы... такъ ми Боже поможы, а естли несправедливе *Боже ме убий* (1588 р.)[30]. Існують і діалектні варіанти цієї частки *бігма* (СУМ, I, 175) < *біг мя* (?), *багме* (можливо, табуїстична заміна *о* на *а*). Остання засвідчена в XVI ст.: Ажъ будешъ такъ чинити, *багме,* часть будешъ имати (ПН, 66).

Частки *бодай* (діал. *богдай*, пор. рос. діал. *богдай, бодай,* Д., I, 102, блр. *бадай,* п. bodaj, ст.-п. bogdaj, ч. bodej, bodejt', bodejž, ст.-ч. bohdaj, bodaj), *щоб* і *аби* надають відповідним реченням бажальної модальності.

У давньоруській мові вживалась аналогічна сполука з дієсловом і в препозиції і в постпозиції: оу кого сѧ. избиєть, оучанъ любо челнъ, *бъ того не даи,* или оу роусина или оу латинеского (Хр., 1229, 49), *дай богъ, не даи богъ* (Ср., I, 634). Переважно з часткою *не* постпозитивне дієслово властиве раннім українським пам'яткам: пак ли бы ѥго жъ *бъ не дай* хо(т)л бы коли ѡ(т)стати (Р., 1388, 39). *бгъ нѥ даи.* што (с) пригоди. нашєму. г(с)дрю (1401, 64). Лексикалізація іменника з дієсловом сталася у XV ст. Принаймні з XVI ст, *богдай* (діал. *бѣгдай,* тобто *бігдай)* виступає як частка (часто з підсильною *же, ж): Богдайже* и тые твое судьи... таковую жъ заплату... взяли (Т., XVI, 110), *Богдай же* тобѣ дядко наш бороду врѣзав (1689, 110), цур, пек тобѣ, *бѣгдай!* (Інт., 1736, 103). Випадіння г сприяло деетимологізації слова. Форма *бодай* також вживається з XVI ст., причому іноді разом із часткою *бы,* що здавна виступала при оптативах, напр.: всѣ мовѧть, *бода(и)* здоровъ поправлѧ(л) (См. К., 1587, 15 зв.), и то пишут: *бодай* господаръ... нашъ здоровъ былъ (Пер., 1605, 39), *бодай* (Грам. 1643, 50), *бодай* нѣгди такій не бивал (Інт., к. XVII — п. XVIII, 83), *Бода(и)* свата(л)нику добра нѥ булó (К. З., к. XVII, 216).

Частка *далебі, далебіг* (СУМ, II, 207), яка вказує на правдивість висловлюваного, походить із старовинної сполуки *да ли богъ (да ли,* на наш погляд, — питальна частка; Ф. Славський вважає, що відповідне польське dalibóg є сполукою da + li + bóg «якщо дасть бог», S. I, 137,) що первісно виражала присягу, напр.: Присягнули отцу нашому... служити, якожъ есте и служили, *дали Богъ,* ажь и до ѥго милости сконанья (Т., 1492, 662), я дей *дали Богъ* писати не вмѣю (Арх. ЮЗР, 1563, 8/III, 54), не былемъ але *далибогъ* навежу васъ за три недели (1629, 1/VI, 604), А такі сон приснився... Що *далибѣг* припало ис хати втѣкати (Інт., 1736, 102) та ін., пор.: Рочýсѧ: *дáлибогаюсѧ,* присѧгаю, божýсѧ (Бер. Лекс., 1627, 109). Через повну лексикалізацію сполуки, закріплення *е*

[30] Див.: Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских, кн. 19. М., 1854, с. 88.

на місці ненаголошеного *и* та відпадіння кінцевого *г* українська частка зовсім деетимологізувалась.

Уже в староукраїнській мові в ролі оптативної частки стало вживатися слово *щоб* (пор. рос. *чтобы)*: Бо ѱи́ и пота(и)ныѥ часомъ в когѡ бываю́тъ: и *що(б)* дябли побрали и(х), людє(и) куса́ютъ (К. З., к. XVII, 170). В говірках цю ж роль виконує *аби́* (Гр., I, 1), *обы́* (центральні закарпатські говірки), пор. ще: *Абы́* голова́ *г*дорова, а всѣ то́є будє(т) (К. З., к. XVII, 213).

Підрядні сполучники *аби, щоб* перетворились на модальні частки внаслідок еліпса головних речень, присудками яких були дієслова на вираження бажання, прагнення (*желаю, хочу, бажаю* та ін.). Для вираження побажання аналогічні частки вживаються і в інших слов'янських мовах: ч. aby, слц. aby, пор. п. oby. У функції, близькій до функції сучасного оптативного *аби (аби тільки)* (УРС, I, 1), слово *абы* вживалося ще в давньоруській мові: а ю есмь бес тебе и на Волгу ходилъ а цѣ что ми было. а ннѣ *абы* со мною Бъ былъ (ЛІ, 376); (див. ще Ср., I, 3), пор.: но *ѡбы* Бъ далъ мнѣ здоровие. и королеви а мьстемъ быти (ЛІ, 442).

§ 171. Історія вказівних часток. Вказівні частки давньоруської мови повністю успадкувала українська мова.

Продовжує активно вживатись частка *се:* а *се* ѧ король казимиръ (Р., 1349, 3), ты(х) забиты(х) тѣла ѡглєдавши, *сє* (з)дє привє(з)ли (АЖ, 1583, 53), Отже, панове, чого *се* я на старость дождав (Інт., к. XVII — п. XVIII, 54), кажешъ, же своего гнал быка, да твуй гнидый и менший, а *се* половый и болший (АБ, 1697, 105), А тебе то *се* ж ляшуга узав у кандалы? (Інт., 1737, 140). Форма *се* тепер вважається фонетичним варіантом (вживаним рідше) частки *це*, яка, однак, з'явилась із *отсе* > *оцце* > *оце,* розкладене на *о* і *це* за аналогією відношення *ото* : *то.* Давнішу форму *осе — Осе ж* тепера азали познаемъ Хартию сию коли прочитаемъ (Рез., 1673—1674, V, 182) — витіснила форма *оце* < *от* + *се.*

Значного поширення в українській мові набула старовинна частка *ось* < *осе* (давня редукція кінцевого *е;* менш імовірно, що походить від *о* + *сь* — застиглої форми називного відмінка чоловічого роду вказівного займенника): *Ось* коби ся з кім трапило (Інт., 1619, 43); *ось* тобѣ... за той довг съм золотих (АП, 1688, 38), И сюда, сюда, сюда! *Ось, ось!* Уловили (Інт., 1747, 166).

Досі активно функціонує давня вказівна частка *ото,* іноді підсилена часткою *ж(ь):* а *ѡто жь* и єлисавєѳь пріатєл(ь)ка товоѧ (ПЄ, 1556—1561, 207 зв.), Яко ж? *Ото* так... (В., к. XVI, 41), *Ото ж* тобѣ мир зъєднал! (19), *Ото* оуже... прибыли єсмо (ЄУС, 1616, 28 зв.), *Ото* приходили до мене з розных панств и розных вѣр люде... (ЖВ, XVII, 83). Частка *ото (ж)* в староукраїнській, як і в сучасній мові, виконувала й інші функції, напр.: тилко як замислив иншую сватати, *ото* тиждень перестал до мене ходити (АП, 1698, 120).

Поруч із *ото* в українській мові стала вживатись частка *от* < *ото* (редукція кінцевого *о*; менш імовірно, що виникла із *о* + *тъ* —

форми називного відмінка чоловічого роду вказівного займенника *тъ*): *От* тобѣ, сину Романе, десятеро пчол (АПГУ, 1667, II, 37), *От* ти кажешъ, же своего гнал быка (АБ, 1697, 105), *Од* бачиш, тату, як гречи (Інт., II-а пол. XVIII, 199), *От, от!* кохти он острит (С., II-а пол. XVIII, II, 32) тощо. Здавна фіксується співвідносна з нею діалектна частка-префікс *атъ* (< *а* + *ото* або з *а* + *то*): *атъ* якъ мовитъ Христосъ апостолумъ (ПН, XVI, сп. 1758, 52).

Напевно, давньоруська *оно* після редукції кінцевого *о* набула в українській мові форми *он:* Тимошъ козакъ не мог виводу... дати слушного, кидаючи то так, то *онъ*-як (АБ, 1662, 65).

Вийшла із вжитку в новій українській мові вказівна частка *ово, овож,* а також *отъвож,* що зустрічаються в пам'ятках XVII—XVIII ст. (пор. ст.-п. owa, owo, owoż, *R.*, 308): *Овож* вам крѣсла его милость высылает (Рез., 1673—1674, V, 148), *Отъвож* и я тут, смерть, завитала (Інт., XVIII ст., 192), пор.: *Оваж* я Семен... говорю такими слови (АП, 1700, 169).

Без жодних змін українська мова успадкувала вказівну частку *то: то* бо соу(т) ѕа́конопрєстоу́пницы (ІПВ, 1588, 46 зв.), Осе ж познаешь, як *то* пана зражат маешь! (Рез., 1673—1674, V, 162), а въ якій часъ... отправити, *то* в его Королевской нехай будетъ волѣ (ЛВел., 1720, I, 123). Частка *то* в староукраїнських пам'ятках нерідко стоїть при словах з вказівним значенням: а о тыхъ-*то* рєчахъ жадного габаня не чинечи (П., 1388, 88), тым *то* листомъ (Р., 1404, 67), симона которого *то* назвалъ пєтро(м) (Є Літк., II-а пол. XVI, 29), лєш(ь)ко маку(х) тому *то* лаврови рома(н)ча(т) о(д)личи(л) (ОА, 1611, 129), на той-*то* радѣ... и присягу виконалъ гетманъ Хмельницкій (ЛСам, XVII, 36), Тут-*то* вѣд злота ляхи да вѣд срѣбла сіяють (Інт., 1736, 112). У цьому випадку частка *то* втрачала функцію вказівності й поступово набувала функції підсилення, пор.: И рєкль имь оной *то* годины (ПЄ, 1556—1561, 142) — и мовилъ имъ ѡного (ж) дна (Є Нег., 1580, 39 зв.). Вказівно-підсильної функції набула редуплікована *то — то-то: — То, то,* татку, купи и запаску (Інт., 1737, 130). Вказівні частки *он, ось, от* у розмовній мові можуть виступати і в усіченій формі, збігаючись у варіанті *о* (СУМ, V, 461).

Займенникового походження вказівні частки *-во* (*-вово,* редуплікація), *-ва* входять до складу відзайменникових прислівників у частині карпатських говірок: *туво, туткаво, туткыва, тудийово, тудаво* та ін.[31]

Власне вказівною (чи вказівно-підсильною) часткою в розмовній мові виступає займенник середнього роду *воно:* І що *воно* за дитина, ніяк не заплаче (СУМ, I, 737). Переходові в частку сприяло функціонування особового займенника *воно* в ролі вказівного *це* (СУМ, I, 737).

§ 172. Історія видільних часток. Тільки в ранніх пам'ятках української мови зустрічається частка *олиже (олижь):* а отъ Дов-

[31] Див.: *Пура Я. О.* Зазнач. праця, с. 77—78.

наровичь межи *олиж* опять до Довквидовича межи (П., 1342, 24), с убою стороною. *оли же* до вєрха рѣки тоѣ (Р., 1377, 24).

Із давньоруської частки *ольне, ольни* виникли діалектні *о́ниж, онь* (Гр., III, 54), *вон'* [32] (спрощення *лн* > *н*; у другому — редукція кінцевого *е* або *и*; в третьому, крім цього,— протетичний *в*): а они пушли за нимъ *онь* до хыжѣ (ПН, XVI, сп. 1758, 109), людє голо(д)ныи, тисноучиса *вонь* на хлѣ(б) (ВБС, к. XVII, 174). У більшості говорів зазначені давньоруські частки витіснила частка *аж(ъ)*, яка в українських пам'ятках зрідка виступає в більш архаїчній формі *аже* (*а* + *же*) (зберігається у діалектній *ажень* < *аже* + *не* або *ни)*, напр.: отъ плонины *аже* до брегу моря (П., 1393, 120), и держалъ тые имѣнья князь Андрей, *ажъ* до смерти (АЗР, 1484, I, 105), а ѡни налили и(х) *ажь* до връха (ПЄ, 1556—1561, 346), И сталаса боура вєликаа на моры *аж* са лода покрывала вол(ь)нами (43 зв.), нє має(т) єго выкоуповати *ажъ* в дєся(т) лѣ(т) (АО, 1614, 141), над тим же берегом, *аж* до дороги (АП, 1685, 27), Бо в пє(р)сєхъ ка́шє(л) та(к) ча́со(м) спира́єтъ: жє *а(ж)* іногда іны(и) умира́єтъ (К. З., к. XVII, 130), ѡ(т) рана *аж* до вєчєра (Ал., п. XVIII, 44) [33].

Остаточно в ролі обмежувально-видільної частки в українській мові закріпилось слово *тільки* < *тольки* < *толикы,* діал. *тілько,* яке зовсім відокремилось від відповідного прислівника, що устaлився в новішій формі *стільки* < *стольки:* азъ самъ єсмь готовъ.. на помочь... а *толко* вѣсть намъ дайте (Р., 1393, 49), не ѡ(т)чаимо своего сп(с)нию *только* часто к покаянию приходѣ(м) (Ч. 1489, 16), просили єго абы *тол(ь)ко* дот(ь)кноули. са подол(ь)ка (ПЄ, 1556—1561, 68—68 зв.), въ легцѣ, *толко* въ трехъ тысячахъ войска,... (ЛВел., 1720, I, 95).

У ролі обмежувально-видільної частки закріпилось і слово *лише* (в значенні «більше» вийшло з ужитку), кінцевий голосний якого може редукуватись *(лиш)*. Частка *лише* підсилюється часткою *—нь* [34] < *ни, не — лишень,* а в говірках — часткою *-к* < *къ — лишек* [35]: Марѳо, Марѳо, журишъ ся..., а (и)но *лишъ* одно есть надобѣ (ПН, XVI, сп. 1758, 183); али не найшолъ *лишень* Лота (31), ни за што за инъше, *лише* за грѣхы (66), *лиш* не будте отмовны да таки прийдѣте (Рез., 1673—1674, V, 145).

Часткам *лиш(е), тільки* літературної мови й більшості діалектів відповідає *лем* (варіанти — *лен, нем*) [36] у говорі лемків та в центральних і західних закарпатських говірках *(лем)*. Фіксується і варіант *ле* (Ж., 399): на свою вѣроу *лємъ* вызна(и) справє(д)ливи (АО, с. XVI, 44). Аналогічна частка характерна для словацької мови —

[32] Див.: *Німчук В. В.* Словотвір часток..., с. 142—143.

[33] Частки *аж* (СУМ, I, 23), *ажно (аж* + *(о)но)* вказують і на раптовість, несподіваність: и оу(з)дрѣли *ажно* оуглa роспалєное лєжить (ПЄ, 1556—1561, 440), Пошолемъ к Петровѣ, *ажь* Петро стоѣть у пекарнѣ (Т., 1690, 12), Я, бачця, гулк на небо, *аж-но* небо сиве (Інт., 1736, 103).

[34] Пор.: да наймє(т) которо*єнь* коли звѣрa ємоу любо; але што*нь* коли до которого мо(л)вила... дaковали (Пов., XV, 31).

[35] Див.: *Німчук В. В.* Словотвір часток..., с. 144.

[36] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 1.

len (в східнословацьких говірках — lem). Одні дослідники виводять len із jedno «лише» (спрощення dn > n, перехід j > l, як у ledva < jedva [37]), інші вбачають тут елемент le (пор. ale) і по (кінцевий *о* відпав; Mach., 263).

До обмежувально-видільних часток старого походження належить діалектна *іно́(йно)* «лише, тільки» (Гр., II, 198).

У староукраїнських текстах XVI—XVIII ст. виступає обмежувально-видільна частка числівникового походження *ѥд(ь)но, одно,* інколи в поєднанні з *только — ѥдно (одно) только* (пор. ст.-ч. jedno, п. jedno, блг. єдно): ты(м), ничого нѣ помагає, *ѥд(ь)но* сѧ бол(ь)шаѧ мова чинитъ (ПЄ, 1556—1561, 118), ни на ѡдного нѣ бы(л) припа(л) *ѡдно то(л)ко* были покрещени (КА, 1560, 41). Можливо, що залишком частки *одно* є говіркова *оно* «лише» (Гр., III, 54), проте не виключено, що *оно* — контамінація часток *іно* та *одно.*

Обмежувально-видільна частка *хотя,* що надає висловлюванню й додатковий відтінок допустовості, зберігається і в українській мові (Гр., IV, 411) (іноді ускладнена часткою *бы* або в сполуці з часткою *только*): А што оу нѣмецкихъ правѣхъ сѣдѧть. на ланохъ *хотя бы* трие чловци сѣдили на лану. а любо. д. одну колоду дають ись лану (Р., 1386—1418, 34), абы *хотя толко* тѣ(н) пѣтров зашо(л) которого з ни(х) (КА, 1560, 24).

Через редукцію кінцевого голосного виник розмовний (УРС, VI, 355) різновид її *хоть,* пор. сполучник: Ащє жѣ: ...*хотя́й, хо́ть, хо́чъ* (Бер. Лекс., 1627, 5). Під впливом скороченої форми дієслова *хоч < хочеш(ъ)* з'явились фонетичні варіанти частки *хоч, хоча, хочай:* в(ъ) нѣкую малую ча́сть ча́са припада́єть, або *хочъ* и в самоє поровнанье (ІПВ, 1588, 58 зв.), если же салитра у час продается по злот. 15... *хоч* бы по злот. 10 продалася (Льв. СБ, 1627, 90), буде нельзя больше..., то *хочай* по тому продат (Я. М., 1735, 3), пор. сполучник *хоча́й* (Бер. Лекс., 1627, 48). Діалектний різновид частки *хочень* (Гр., IV, 412), напевне, виник із *хочань* під впливом слів *лишень* або *ачень,* пор. закарпатськ. *хотянь < хотя + н'<не, ни* (хотянь кулько што чинять — ПН, XVI, сп. 1758, 189).

У двох варіантах збереглася в українській мові допустова частка *однак* (із *однако,* кінцевий **о** зредукувався, в південно-західних говірках *єднак)* та *одначе* (в деяких півд.-зах. діалектах із редукцією кінцевого **е** — *єднач*): и в(ь)сѣ пророковє помрли соуть. ким(ь) ты сѧ *єдначь* чинишь (ПЄ, 1556—1561, 383), нє за́разъ бы тѡ *однакъ* й папапєжови нале́жало (ХФ, 1598, 180).

Обмежувальною часткою з додатковим відтінком здогадності, приблизності, можливості виступає *хиба:* то... быти не можетъ, *хиба* олижъ за особливою ласкою и дозволеньемъ его королевскоѣ милости самого (АЗР, 1551, III, 37), А хтожъ у нас... таковые кому вряды без причины слушноє кому берет, *хиба* бы тому, хто горло и уцтивость свою за якій выступок тратит (Пер., 1605, 42), Ра́звѣ:

[37] *Stanislav J.* Dejiny slovenského jazyka, s. 581.

ѡ̑прочъ, ѡ̑кро(м)..., то́лко, хи́ба, е̑днѡ̀ (Бер. Лекс., 1627. 105), нѣхто мене не виходит тверезого, *хиба* пяного (АП, 1687, 36), О, мы сіого не кмѣтим, як би отгадати. *Хиба* Кузюберду мусимо позвати (Інт., 1736, 104). Форма *хиба* тепер — діалектна (Гр., IV, 396). Нормативна *хіба* засвоєна з говірок, у яких сполуки **гы, кы, хы** розвинулись у **гі, кі, хі** [38].

§ 173. Історія підсильних часток. Українська мова успадкувала більшість давньоруських підсильних часток.

Підсильно-видільні частки *а, и, бо* не зазнали специфічних змін: и вєлѣлъ былъ мѧ горла моєго избавити. и жоны моѣ и дѣтокъ моихъ... *а* бєзъ моѣ вины... чєрєсъ намолву (Р., 1435, 132), ѡтрѧсѣтє *и* порѡ(*х*) з(ь) ногь ваши(х) (ПЄ, 1556—1561, 49 зв.), ни повѣдаю *бо* вамь (279 зв.), тѡ̀ *бо* соу(т) за̑конопрєстоу́пницы (ІПВ, 1588, 46 зв.), Кодолы *бо* му(д)рыє людямъ изробля́ють (К. З., к. XVII, 271), а на го́лову аби *и* не капнуло (Кн., 1788, 75).

З'являється й підсильна частка *та,* співвідносна з сполучником *та: Та* нащо так много маєш? (Інт., 1619, 33).

Підсильна частка *же* в українській мові здавна виступає також у скороченому варіанті *ж (жь, жъ):* дворище... што *жь* слушаѥть. пєрємыскоѣ волости (Р., 1349, 3), кто *жъ* на сей листъ. посмотритъ (1375, 20), подь *жє* ажь силенъ еси (Ч. 1489, 58), Розоумѣи *жє* и ѡ то(м) (ПЄ, 1556—1561, 443), жилцу-*жъ* Будищ Великих, и тим-*же* вишписаним еднимъ моимъ записом варую (АПГУ, 1665, II, 12). Староукраїнські пам'ятки засвідчують *же (жь)* і в функції «також»: а королєви дєржати лвовьскую землю исполна. а намъ дєржати володимѣрьскую... исполна *жь* (Р., 1352, 6), разсмотрѣвшись, же войска Полскіе и Козацкіе... водою Днѣпровою ку Кодаку, а землею на Криловъ и на Жолтую Воду ку Кодаку-*жъ* суть виправлени (ЛВел., 1720, I, 60).

Давня підсильно-видільна *пакъ* в українській мові має тільки цю форму: вы *па(к)* послали є єсте к намъ посла (Р., 1393, 48), иду(ч) по рибу. ни *пак* с рибою (1472, 121), єсли бы рыбы просилъ чи *пакъ* гадиноу подасть ему (ПЄ, 1556—1561, 39 зв.). У результаті одзвінчення *п* виник діалектний її варіант *бак*: А що *бак*... за птиця (Інт., 1736, 101).

Нерідко в староукраїнських текстах спостерігаємо підсильну частку (іноді вона вносить також відтінок протиставлення) з коренем *вѣд- — вѣдь же, вид, вид же, а вид же* (*и* позначає *і*), *ведь же, а вед же* (*е* < *ѣ*): Иванъ реклъ. *ведь же* тѧ есми поставилъ пастоуха ѡвца(м) (Ч. 1489, 14), а *ви(д). жє* доброє сѣмѧ є(ст) сѣюль (ПЄ, 1556—1561, 27), *а̑вйджє* (Бер. Лекс., 1627, 147), *Ви(д)* ѧ ва(с) вижу, ѡ(ж) нє спитє (ВБС, к. XVII, 189) та ін.

Аналогічні частки поширені в російській *(ведь)* та словацькій (ved', ved'že) мовах. Їх виводять із давньої дієслівної форми *вѣдѣ* (пор. д.-р. *вѣдѣ;* ст.-сл. *вѣдѣ* «назва букви «в», ст.-ч. *vědě* «адже»),

---

[38] *Булаховський Л. А.* З історичних коментарів..., с. 56

що звичайно кваліфікуються як архаїчна форма 1-ої ос. одн. «я знаю» [39] (пор. і ст.-п. wiem, суч. bowiem, с.-х. *вим* «адже, ж»).

В українській мові сталася зміна форми *авідьжé (а + вѣдь + же)* в *аджé* (через випадіння ненаголошеного складу *-ві-* в швидкому темпі мовлення й диспалаталізацію д перед твердим ж). Нова форма *аджé,* мабуть, пишеться і як *аже* в пам'ятках XVII ст.: *Аже* зъ турками... нѣкгды диавол не воюется (Т., 1670, 9).

Функцію підсилення виконує діалектна частка *тать, тат* (Гр., IV, 249) (поєднання підсильних *та* і *ти): Тат* уже добре, тату, буду я читати (Інт., к. XVII — поч. XVIII, 53). Від поєднання її з часткою *же* виникла *тадже:* буду я читати, але хто минѣ буде поправовати? — Ну, чого, сину? *Тадже* знают люде, *Тадже* та ктос тебе поправъляти буде (Інт., к. XVII — поч. XVIII, 53—54). Не виключено, що *адже* є контамінацією *авідьже* і зазначеного *тадже.*

Частка *ба* вживається для підсилення заперечення (в цьому випадку *бале* < *ба але* і сполука *та ба, да ба)* або запитання (в цій функції збереглася в карпатських говірках): *Бале,* тату, не хочу я до школи ходити (Інт., к. XVII — поч. XVIII, 53), *ба,* чєму стый Іѡа(н)... голосо(м) повѣлъ сѧ быти... (ВБС, к. XVII, 180), Соло(д)ки(и) мєдок(ъ) *та ба* (К. З., к. XVII, 247), Хоть пак вони по оних мудрощей доходять, *Да ба,* да не дойдуть (Інт., 1747, 164). Інoді *ба* править за заперечну (функція виникла через опущення заперечної *ні* після *ба*): прячте собѣ иманіє на небесѣхъ, а мамонъ мовитъ: *ба,* на земли (ПН, XVI, с. 1758, 94). Давня також функція частки *ба* — звичайне підсилення: *Ба* мовъчи-но, сину! (Інт., к. XVII — поч. XVIII, 53).

Специфічна східнослов'янська підсильно-видільна частка прислівникового походження *таки* виступає з XIV ст.: А хотя бы есмо некоторым обычаемъ и въ право вступили, иноодначежъ *такы* изъ права не маемъ токи тое купли... руши(т) (П., 1347, 26), а тогды *таки* ба(л)са(м) сторожи ты(х) коустовъ продаваю(т) (Пов., XV, 41), *Таки* волю тобѣ правъду сказати (Інт., к. XVII — поч. XVIII, 64), Та ти ж *таки* не кат (1747, 174) (пор. ще Ср., III, 920). До відприслівникових підсильних часток відноситься і *так(ъ)* (нерідко в поєднанні з часткою *же): Так* вѣдайте, иж болшей тепер на вас крычит (В., к. XVI, 93), От не иметь вѣри? *Так же* придивися (Інт., 1736, 100). Під впливом діалектної підсильної *да* з'являється варіант *дак:* Чи справди, бабочко? *Дак* вона й злодѣйка (Інт., 1736, 106).

Залишилася в ужитку специфічна підсильна частка *єще,* яка через фонетичні зміни набула теперішнього вигляду *ще (іще):* Бо то рєчъ *єщє* ста́ршаѧ ни́жъ калєндáръ (См. К., 1587, 14 зв.), *Іще* що ми єст питаєш Та ся з мене насьмєваєш?! (Інт., 1619, 38), *єщє* горъшє... на нихъ добрє напираютъ (Ал., поч. XVIII, 71), *Іще* лѣпше будем (Інт., II-а пол. XVIII, 198).

---

[39] Див.: *Булаховский Л. А.* Курс русского литературного языка, т. 2, с. 374, 565, Ф., 1, с. 284—285.

Давньоруська підсильна частка займенникового походження *ть* < *ти* виступає в українських пам'ятках тільки при незмінних частинах мови: ...на верхъ Валуйце обчиною, *алить* до пасеки (АЮЗР, 1424, I, 9), Обачышъ тамъ заразъ якая єсть милость противъ тебе: *жеть* заразомъ волъчыє зубы покажетъ (Т., XVI, 910), Алєть тáмъ знáйдете дитáтко повúтоє (Рез., 1616, I, 61), Жѥ... попрáвдѣ: *тù, ть* (Бер. Лекс., 1627, 163), винявши знову двери понес на ринок, алить споткає того ж человѣка (І. В., бл. 1680, 144), Тат же-м ти уже... мовил (Інт., к. XVII — п. XVIII, 76). У складі прислівників (*дóкыт'*, *тáмкыт'*, *ýткіт'*, изинóт' тощо) й частці *тат'* «таж» у говірках [40] зберігається досі, пор. ще немáть «немає» (Гр., II, 550).

Мабуть, у давньоруських підсильних *ми, ти, си* ще відчувався зв'язок із відповідними займенниками. Цей зв'язок зберігався й пізніше і через етимологічну прозорість зазначених часток зберігається й тепер у підкреслювальних *мені, тобі, собі* (та енклітиках *ми, ти, си* в говірках) з різними відтінками: Зараз *мені* збирай своє манаття... та тікай з моєї хати (М. Коцюб.), Дівка така *тобі* господарка, що пари їй нема (Ю. Федьк.), Сяде *собі,* заспіває «Ой не шуми, луже» (Т. Шевченко).

Не потребують коментування виниклі на грунті займенникових і прислівникових слів і словосполук оклично-підсильні частки *як, який, що то за, то-то, от,* оскільки їх етимологічний склад прозорий. Вони з'являються в пам'ятках, коли народно-розмовна мова широко входить у писемність, однак, звичайно, існували далеко раніше: *От* не иметь вѣри?! Так же придивися ! (Інт., 1736, 100), *То-то* борщ ситій, *то-то* страва люба... аж злипается губа! (1747, 177).

§ 174. Історія кількісних часток. Частка *нѣ*, що в давньоруській мові вказувала на приблизність, в пам'ятках української мови не зустрічається. Дуже обмежено використовувалась у цій функції й поступово вийшла зі вжитку частка *яко бы (якъ би):* година южь была *якобы* шостаѧ (ПЄ, 1556—1561, 353 зв.), еще предъ захожденіемъ слонца, *якъ би* за едну годину (ЛВел., 1720, I, прилож., 9).

Давньоруським кількісним часткам-прислівникам *лѣ(ли, ле), ѥль (ѥли, ѥлѣ)* та *одва (ѥдва)* в українській мові відповідає одна частка в різних варіантах. У літературній мові закріпилася форма *лéдве* (СУМ, IV, 478), а в говірках поширені також *ледві, ледво* (Гр., II, 352), *ледви* (Ж., 400). Іноді вживається варіант її *заледве* (СУМ, II, 181), діалектний *залéдви (-во)* (Ж., 253). Подібні слова притаманні іншим слов'янським мовам: блр. ледзьве, п. ledwie, zaledwie, ledwo, ст.-п. ledwy, слц. ledva, ledwy, ч. ledva, ст.-ч. ledvy. Припускають, що ці форми виникли із jedv- внаслідок переходу *j* у близький l (Mach., 174; Br., 293), причому допускається і вплив частки leda-. Деякі вчені вбачають тут частку le- (Ф., II, 9, 13). Пам'ятки відбивають і різні варіанти кінця слова — *ледва, ледве,*

[40] Див.: *Німчук В. В.* Словотвір часток..., с. 152.

ледво (заледво), ледвѣ (заледвѣ), напр.: и *лєдва* ѡ(т) нєго ѡ(т)ходи(т) (ПЄ, 1556—1561, 257 зв.), лє́двє з(ъ) душє́ю збира́ємосѧ (ЄУС, 1616, 27), Едва̀, *Лє́дво, залє́двѣ* (Бер. Лекс., 1627, 35), которого потом *ледва* Володымер перевабил до себе (ЖВ., XVII, 79), где я *заледво* трохи к памяти прийшовши (АП, 1699, 149), что *заледво* его пушками прогнали (Я. М., 1739, 280). У говірках частка *ледві, ледво* (Гр., II, 352) функціонує як модальна для передачі сумніву, пор.: *лє́два* который єсть край, *лє́два* которо(є) воєво(д)ство, в(ъ) которо(м) ôдно найдоу́тсѧ (ХФ, 1598, 48). Із форми *лє́д'ві* < *ледвѣ* через відпадіння кінцевого складу виник варіант *ледь* (пор. блр. *ледзь).*

В українській мові як кількісні «частки-прислівники» закріпились *мало що не, мало не, замало нє, замалим не* (УРС, III, 201; IV, 608, 611): Нє́гли. *Малò нє* (Бер. Лекс., 1627, 72), и *за малимъ* его не убили (ЛСам., XVII, 71), самого князя Кривоносъ самъ *за малимъ* не зопхнулъ зъ коня списом (ЛВел., 1720, I, 96), отчего *мало не* ввес снѣгъ пропал (Я. М., 1739, 301). За аналогією до *мало не* пізніше виникли *ледве не, трохи не.*

Продовжує функціонувати слово *безмала,* але нерідко знаходимо, особливо в текстах XVII ст., і слово *безмаль:* мусѣлъ бы великій розрухъ быти, а *безмала* и кровопролитья не было бы (АЗР, 1595, IV, 114), *Безмаль* тое не буде (Рєз., 1673—1674, V, 163), *Без мал* не звалюся (Інт., 1747, 176). У староукраїнській мові в цій функції вживалось також слово *немаль:* Бовѣмъ *нємаль* всѣ(м)... звыкли спѣвати пѣснь (Тіт., 1620—1621, 32), которыхъ было *нємаль* до тисѧчи (1625, 156); Ва́снь:... *нємáль,* нєгли... (1627, Бер. Лекс., 13), бо начавши от зимы, *немалъ* цѣлое лѣто тамъ пустошили (ЛСам., XVII, 47). Близькі відповідники воно має в білоруському *амáль,* польських niemal, nieomal «майже». Можливо, що сучасна українська частка *майже* виникла із *немальже* (пор. п. nieomal że) в результаті переходу **л'** у **й**. Унаслідок зближення **немайже,* яка втратила первісну етимологію, з формою 2-ої ос. одн. наказового способу дієслова *мати — май* заперечна частка *не-* була усунена (пор. і блр. амáль). Проте існує погляд, що слово *майже* безпосередньо походить від дієслівної форми наказового способу [41]. Аналогією в такому разі є російська частка *почти, почти что,* діал. *почитáй, почитай что* — із 2-ої ос. одн. наказового способу (Ф., III, 349) дієслова. В обстежених пам'ятках частка *майже* виступає з XVII ст.: Пано(м) зє(м)ным(ъ) ка(ж)дого року даємо, и то нє раз, али *майжє* што мѣ(с)цъ (ВБС, к. XVII, 152).

---

[41] Див.: *Безпалько О. П.* Історична граматика української мови. К., 1962, с. 379; пор.: *мати* (за кого, що) «вважати когось, щось ким-, чим-небудь» (СУМ, IV, 649). Аналогічна обмежувальна частка притаманна східнороманським мовам — рум. mai, молд. *май* «майже». Однак не вдається переконливо з'ясувати, чи йдеться про випадковий збіг слів, етимологічно неспоріднених, чи про запозичення з східнороманських в українську або навпаки. Румунську mai і в цій функції виводять із лат. magis «більше, більшою мірою, сильніше» (DLRM, 473).

Застигла форма 3-ої ос. одн. теперішнього часу дієслова наявна в кількісній частці *сливе́* «майже», розмовний варіант — *сливе́нь* (УРС, V, 371—372) із *сливе́* + *нь* (<*ни, не),* говірковий — *слеве́* (Ж., 882), пор. д.-р. *слути (слову)* «вважатися, називатися, славитись» і укр. діал. *сли́ти* «бути славним» (Ж., 883), *сли́нути* «розноситись (про новину, славу)» (Гр., IV, 150). Частка розвивалася із дієслова зі значенням «вважатись, називатись».

§ 175. Історія спонукальних часток. Серед часток, що поєднуються тільки з дієслівними формами наказового способу й у зв'язку з цим звичайно кваліфікуються як спонукальні, зберігаються дуже давні слова — постпозитивні *-бо, -но,* діалектна *-ко* (пор. рос. *-ка,* діал. *-ко).* Вони характерні для розмовної мови і фіксуються досить пізно (до спонукальних ми залічуємо їх умовно, адже вони надають висловлюваному насамперед відтінок заохочення): скажи-*бо* Хвилоне, слово одно... (Інт., II-а пол. XVIII, 198), Ба мовчи-*но*, сину (к. XVII — п. XVIII, 53), Дай-*но* іще з кватиръку (63), Покажи ж *но* (63), Але прошу, послушай-*ко* (М. А., к. XVII, 274), А ждіт-*ко* (М. Ч., I, 96).

Частка *лиш/лишень* (пор. СУМ, IV, 504—505) через функцію обмежувально-видільної набула також і спонукальної: Ось такий, сюда *лишень* подай мнѣ чуприну! (Інт., 1674, 91).

Розмовна спонукальна *ке* (СУМ, IV, 138) найраніше засвідчується в сполуці з *лиш — ке́лиш:* А *келиш* мнѣ цебер, ос еще напьюся (Рез., 1673—1674, V, 150). Форма *келиш* виникла в результаті метатези з *лишек* < *лише* + *к(ъ)* (пор. *лишек* «лише», *ужек* «уже» [42]). За аналогією до *ану лиш(ень)* було абстраговано окрему частку *ке* із *келиш.*

До спонукальних відносять частки *ну, а.* Вони — вигукового походження (деякі автори зазначені частки відносять тільки до категорії вигуків, але це виправдано тільки щодо спеціальних випадків уживання). Старовинна частка *а* в обстежених текстах з'являється дуже пізно: же себѣ розважа́ємъ такъ: *а!* согрѣшу́ я ны́нѣ, а потомъ бу́ду ка́атисѧ (Т., 1772, 1). Далеко раніше в пам'ятках фіксуються *ну, ану* (< *а* + *ну*), що нерідко мають при собі підсильні частки: *Ну,* якъ розумѣете сесе... (ПН, XVI, сп. 1758, 47), *Ну ж* тою паліцю Гараст його по хрепти... (Інт., 1619, 41), Hortandi [спонукальні], *нужъ, нужє...,* *нужъ* єдно, *нужъ* ты(л)ко (Грам. 1643, 50), Анужъ, ищи послуха(и)тє (ВБС, к. XVII, 165), *Ну-но,* татку, не журися... (Інт., к. XVII — п. XVIII, 50), *Нужъ* еще, простаку, що гадаєшъ (Ал., п. XVIII, 90), *Нумо* тилко спитаймо тенета розбити (1737, 122), *Ну лиш,* не калантир, озми повалтина (1737, 132), *Ану лишень* ти, еще як перше гулило! (1747, 177), *Ну* еи у воду (1747, 170), *Ну,* душа моя, дѣи! (С., к. XVIII, I, 549). Зрідка функцію *ну* виконує частка *на* (УРС, II, 558): *На, на* не духом пий, щоб-ес не захлынувся (Інт., 1674, 89). Частіше зустрічаємо *на* в давній функції — спонукати когось взяти що-небудь: *На,* Іване, заховай, здатся [?] нам тое!

[42] Див.: *Німчук В. В.* Словотвір часток..., с. 152.

(АПГУ, 1667, I, 113), *На!* от хлѣб пан наш тебѣ присылаеть (Рез., 1673—1674, V, 177), *На,* пріими, ѓды ся мовить ти, *на!* (М. А., к. XVII, 278), *На,* колы хоч, з денгою алтин за шапчину (Інт., 1737, 133). Із наказово-спонукальними вигуками ці слова споріднюються здатністю мати форми множини: *ке — кете* (Гр., II, 234), *ну — нумо, нуте, на — нате,* пор. *цить! — цитьте! геть — гетьте!* Показники множини запозичено від дієслів.

§ 176. Історія формотворчих часток. Давньоруська частка *ать* зрідка вживалася для творення аналітичних форм наказового способу і в староукраїнській мові: волостели мои *ать* не вступаются о них (П., після 1356, 33), особливо у вторинній для неї функції — введення підрядних речень: ѡ(т)ворѣте ворота... *атъ* оувойдеть (Ч. 1489, 58), Что хочъ, *ать* ти учиню? Овунъ рюкъ: *Атъ* вижу (ПН, XVI, сп. 1758, 179) [43]. Обидва варіанти частки — *ат, ать* (Ж., 6) фіксуються в деяких архаїчних говірках української мови.

Її витісняє інша частка — *нехай,* що за походженням є формою 2-ої ос. одн. наказового способу спільнослов'янського дієслова nechati, *nechajati (укр. *нехати* «не чіпати» — Гр., II, 561, *занехати;* пор. Ф., III, 70). Аналогічні частки розвинулись у більшості слов'янських мов — блр. няхай, п. niech, niechaj, ч. nechť, nech, ст.-ч. nechajt', свлц. nech, слов. і с.-х. діал. naj, с.-х. нека «нехай», «хай». Пам'ятки засвідчують частку *нехай* (іноді з підсиленою *же*) вже від 1-ої половини XIV ст.: *Нехай* отъ тыи вси вышеписаныи земли... держитъ... (П., 1352, 25), *нєха(и)* собачка тую зє(м)лю дє(р)жы(т) (Рус., 1495, 54), к(ь)то маєѓ) оуши слышати *нєхаи* слышить (ПЄ, 1556—1561, 139 зв.), *неха(й)* жє нє будєтъ таки(м) подлы(м) (См. К., 1587, 2), Да́ бу́дєтъ: *Нєха́й* бы такъ бы́ло, *нєха́й* та́къ бу́дєт(ъ) (Бер. Лекс., 1627, 29), наприк(ъ)ладъ *нєхаи* будєтъ такъ (Дил., 1723, XXVI). Скорочений варіант цієї частки — *хай* в українській і білоруській мовах виник унаслідок скорочення початкової *не-* первісно в заперечних формах наказового способу, напр.: *нехай не* йде > *хай не* йде і под.

У багатьох південно-західних говірках унаслідок фонетичних змін частка *нехай* > *негай* > *нагай* набула форми *най* (Ж., 478; Гр., II, 490). Проміжні форми фіксуються в пам'ятках: *Негай* крегче, яко жаба (М. А., к. XVII, 241), и колоса нє збирай, али *нєгай* и(з)бираю(т) убогіи, пришє(л)ци (ВБС, к. XVII, 164), *Нагай* никто не осуждаетъ у иствѣ и у питвѣ (ПН, XVI, 1758, 36), лише слово *нагай* ирчетъ (97), ѡ(т) тепе́рь *нагай* ся та́къ вы́дає (Ур., XVIII, 59). Стягнений варіант *най* засвідчується з XVI ст.: Имають Моисея и пророкы, *най* слухаютъ ихъ (ПН, XVI, сп. 1758), *най* будєтъ вшитка моа порада (Ал., п. XVIII, 28).

Протягом усієї історії старої літературної мови (хоч і не часто, переважно в «високому» стилі) при творенні форм наказового способу вживалася *да: да* прєбудуть же нєпорушно (Р., 1376, 22), лутше хощу да владѣетъ земля бездушная (ЛВел., 1720, I, 14).

---

[43] Варіант *атъ*, очевидно, відбиває диспалаталізацію *т*.

Частка *би(б)*, вживана тепер для оформлення умовного способу дієслів, за походженням є формою 2-ої та 3-ої ос. одн. аориста дієслова *быти — бы*, яка витіснила форми інших осіб цього часу — 1-ої ос. одн. *быхъ* та форми всіх осіб множини — *быхомъ, бысте, быша*. Процес перетворення аористних форм у показник умовного способу й витіснення всіх їх єдиним *би (бы)* був тривалим.

Скорочений варіант умовної частки виступає з XVII ст.: а хто-*бъ* се важил (АПГУ, 1666, II, 20), трєба было *(б)* прєтє(р)пѣти (К. З., к. XVII, 50), дали *бъ* пораду (ЛВел., 1720, I, 167), коли *б* умѣло, то *б* проговорило (Інт., 1737, 121).

З одного боку, фонетичні зміни (різні скорочення) форм допоміжного дієслова в формах колишнього перфекта, з другого боку — розвиток форм перфекта в форми звичайного минулого часу без допоміжного дієслова (на особу стали вказувати особові займенники) призвели до перетворення форм теперішнього часу дієслова *быти (бути)* в частки, що вказують тільки на особу *-емъ (-ємъ, -мъ), -есь (-єсь, -сь), -с(ь)мо/-с(ь)мы/-с(ь)ме, -с(ь)те*.

Від XVI ст. вони вживаються на всій території поширення старокраїнської літературної мови: *абыс(ь)мо* чинили (ПЄ, 1556—1561, 367), что-*мъ* записати казалъ (АЖ, 1583, 64), куды *бесме* мали пуйти (ПН, XVI, сп. 1758, 46), злес собѣ порадил (Рез., 1673—74, V, 129), не чулисмо нѣкого (АП, 1691, 76), тое... дополнилемъ (ЛВел., 1720, I, 6), у дѣтей своихъ обѣдалисмо и переночувалисмо (Я. М., 1737, 160).

Але особові придієслівні частки в розмовній мові носіїв більшої частини говорів досить рано вийшли з ужитку. Про це свідчить гіперизм — *омъ* на місці *-емъ* (протиставлення польським формам) вже в XVI ст., напр.: казаломъ до книг записати (Т., 1571, 928), посыла(л)-*о(м)* до того Го(р)дия (АЖ, 1583, 57).

В актових книгах Лівобережжя часто зустрічаємо незакономірне вживання особових часток (важко пояснити це як помилки): не знат для якое *м* причины *онъ*... не хочет брат (АПГУ, 1665, I, 20), А потим *гдисмо билем* з ним Иваном в Прилуцѣ (АП, 1693, 93), бом вскорѣ оттол *пошласмо* (1696, 114), Ивана майстра и Игната Наповайла, *которие* не в одно слово *говорилем* (1698, 139) тощо.

Особові частки 1-ої та 2-ої ос. одн. та мн. збереглися досі лише в південно-західних говорах. Унаслідок звукових змін тепер вони виступають у різноманітних варіантах залежно від позиції (після голосного попереднього слова починаються переважно приголосним, а після приголосного — голосним) та від специфічного розвитку їх в окремих говорах: *-м, -йем, -йім, -им, -ем, -ім* (1-а ос. одн.); *-с', -с, -йес', -йес, -йіс, -ис, -ис', -ес', -ес* (2-а ос. одн.); *-смо, -сме, -с'мо -с'ме, -з'ме* (1-а ос. мн.), *-сте, -с'те* (м'якість *с* — вторинна, під впливом закономірного м'якого *с* в 2-ій ос. одн.)[44].

[44] Див.: *Панькевич І.* Зазнач. праця, с. 317; *Кобилянський Б.* Зазнач. праця, с. 59; *Бандрівський Д. Г.* Зазнач. праця, с. 71—72; *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 140—141. На грунті пізнішої форми допоміжного дієслова *єсми* (пор.: Продалъ *есми* пану Григорю — П., 1347, 25; бо быль

Іноді в пам'ятках староукраїнської мови (починаючи з XVI ст.) засвідчуються особові частки *-хмо* (зрідка *-(ѥ)хмы*): видѣли *ѥх(ь)мо* прѥ(д)чюд(ь)ным [!] рѣчи (ПЄ, 1556—1561, 230 зв.), Там *ѥхмы...* нашли (Рез., 1616, I, 65), пор. ще: пошъли-б *ехмо* в пасѣку, там *бихмо* его застали (АПГУ, 1670, I, 196) [45].

Форми з частками -ech, -ch, -chmy, -chwa були поширені й у польському письменстві XVI — першої половини XVII ст. Вони мали діалектну основу в говірках Малопольщі та Сілезії, де вживаються (у видозміненій формі) й тепер. Польські вчені виникнення цих часток пояснюють впливом форм умовного способу типу bylbych, robilibychmy. Такі частки знаходимо й у надбузько-поліських і підлявських говорах української мови, що межують із малопольськими: ходи́л*іхмо*, ора́л*іхмо*, були́*хмо*, зме́рзл*іхмо* [46].

Особові дієслівні частки тепер поширені в українських говорах на захід від лінії Сокаль — Броди — Тернопіль — Хмельницький — Могилів-Подільський (АУМ, т. II, карта № 245). Місце їх у реченні чітко не фіксоване (як і колишнього допоміжного дієслова), хоч уживаються здебільшого безпосередньо після дієслова. Отже, на особові афікси вони не перетворились.

Характерними українськими формотворчими частками є частки-афікси (в літературній мові) майбутнього складного часу *-му, -меш, -ме; -мемо, -мете, -муть*. Вони притаманні й південним білоруським говорам: *рабіцьму, рабіціму, рабіцьмеш, рабіцімеш* і под.[47]

Форми майбутнього часу, що складалися з особових форм дієслова *яти* (первісне його значення «брати, схоплювати») — *иму, имешь, иметь* і т. д. вживалися в давньоруській мові. Мабуть поєднання форм дієслова *яти* й інфінітива в давньоруській мові мало радше характер вільної сполуки, ніж аналітичної форми [48]. Такі форми майбутнього часу успадкувала українська мова: *имуть давати* дань (Р., 1375, 20), а хто *иметь* тое *закладывать* (П., 1377, 55), любо хто *имѥ(т) держа(т)* (Р., 1427, 108). Форми дієслова *яти* до XIV ст. виступали в препозиції, однак пізніше зустрічаються і в пост-

---

ѥс(ь)ми з(ь) вами — ПЄ, 1556—1561, 418) виникла частка 1-ої ос. одн.*-сми(-сме)*, що залишилася в гуцульських говорах: Я ще був приземком, як-сми го затємив (М. Ч., I, 111). Форма *ѥсми* зам. *ѥсмь* фіксується в давньоруському Київському літописі: Всеволода *ѥсми* имѣлъ въ правду брата (ЛІ, 323). Але вона могла бути і привнесена переписувачем XV ст., адже з XIV ст. подібні форми засвідчуються пам'ятками всіх східнослов'янських мов. Її можна пояснити впливом форм 2-ої ос. одн.— *еси*. В українській мові можливі були такі відношення давніх і нових форм як *еси — єсь*: *ѥсми — ѥсм(ъ)*.

[45] Див.: *Lesiów M.* Odmiana czasowników w zachodnioukraińskich utworach dramatycznych XVII i początku XVIII wieku. — Slavia orientalis, 1967, r. 16, N 1, s. 35.

[46] Див.: *Lesiów M.* System fleksyjny ukzaińskiej gwary wsi Kodeniec. Annales Universitatis Marie Curie-Składowska, vol. 14, 1, s. F. Lublin, 1959, s. 11.

[47] Див.: Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мінск, 1963, карта № 166.

[48] Див.: *Борковский В. И., Кузнецов П. С.* Историческая грамматика русского языка, с. 276.

позиції: *твор'ити иметь* лъжю (Ч. 1489, 26). Мабуть, особові форми дієслова *яти* з інфінітивом в XIV—XV ст. ще певною мірою мали зберігати лексичне значення, хоч і дуже послаблене [49]. Вихід із ужитку дієслова *яти* «розпочати, брати» сприяв тому, що його форми в сполуці з інфінітивом деетимологізувалися, а сполуки типу *иму робити* стали аналогічними формами, про що свідчать випадки типу *иметь быти* [50]. Деетимологізації форм *иму, имеш* і т. д. сприяли й фонетичні чинники — відпадіння початкового *и*. Особливо сприятливі умови для цього склались тоді, коли *иму, имеш* тощо почали вживатись у постпозиції відразу після неозначеної форми на *-и*, що засвідчують пам'ятки вже від XV ст. (тут, можливо, було і стягнення *ии* в *и*): будемъ ли тогди у которой немоци та не *мочи мемъ* самы ехати (У., 1499, 174).

У XVI—XVII ст. форми *-му, -меш(ъ), -ме(ть)* остаточно в більшості українських говорів перетворюються в постпозитивні частки-афікси для творення синтетичних форм майбутнього часу: не толко тыхъ, але других людей *иматиму, битиму* и вѣшати их буду (1561), то держу и вживаю, и *держатиму* (Луцька актова книга, 1566) [51], *спира́тимєт(ъ)сѧ, діспутова́тимє(т)* (Бер. Лекс., 1627, 124), роба́къ сумлєнѧ, который за́вшє *гри́зътимєть* (Гал. Д, 1687, 37 зв.), и *отвѣтоватиметь* о грошах знайдених (АП, 1701, 178), *умѣтимуть* тое... отвдячити (ЛВел., 1720, I, 77).

У деяких карпатських говірках зазначена вище частка не перетворилася на афікс, а вільно вживалася й вживається як перед дієсловом, так і після нього: коли *меме жити* изъ нимъ горазд (ПН, XVI, сп. 1758, 148), кулько *мете* што *просити* (79), пор.: голодом не *меш ходити* (М. Ч., I, 103) [52].

§ 177. Історія словотворчих часток. Зворотна частка *ся* й у староукраїнській літературній мові виступає і після дієслова і перед ним: судит*сѧ* со мною (Р., 1350, 8), а то *сѧ* дѣѩло (1386, 31), и нѧлъ *сѧ* оубивати (1411, 79), насыпали ѡбѣ лодѣ такь ажь *сѧ* затоплѧли (ПЄ, 1556—1561, 227 зв.).

Але вже в XIV—XV ст. виявляється тенденція до закріплення її в постпозиції, особливо в пам'ятках з Волині [53]. У постпозиції вона закріпилась в абсолютній більшості українських говорів. Як препозитивне, так і постпозитивне вживання частки *с'а* (*с'і, с'е, с'и* — фонетичні варіанти) властиве південно-західним говорам української мови приблизно на захід від лінії с. Правда — м. Броди

---

[49] Дієслово *яти* зі значенням «почати, розпочати» вживається й тепер у карпатських говорах, особливо в формі минулого часу: А як єсь *яв*... иную любити (Гол., II, 541).

[50] Див.: *Житецкий П. Г.* Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. К., 1889, с. 134 (виноска).

[51] Там же.

[52] Про те, що елементи *-му, -меш* і т. д. в складних формах майбутнього часу не є справжніми афіксами, а специфічними частками і в літературній мові свідчить те, що в зворотних дієсловах частка *-ся* виступає після них: *сміятимусь*.

[53] Див.: *Гумецька Л. Л.* Зазнач. праця, с. 228—229.

Львівської обл. — м. Збараж Тернопільської обл.— м. Хмельницький — с. Ломачинці Сокирянського р-ну Чернівецької обл.[54]

Ще в давньоруській мові постпозитивну частку *ся* від дієслова здебільшого відділяли енклітичні слова, насамперед займенникові: очима бо плачются со мною, а сердцемъ *смѣютъ ми ся* (ДЗ, XII, сп. XVII, 9). Таке вживання частки притаманне староукраїнській мові: не *ѡ(т)лучити ми ся* єѣ (Р., 1400, 62). Займенникові енклітики , а також дієслівні особові частки *-м (-йем, -им* і т. д.), *-с' (-йес', -йис', -ис')*, умовна *би (бы, бых, бих, бим* і т. д.), можуть відділяти частку *с'а* від дієслова й тепер у південно-західних говорах: *л'убит* ми *с'а; купáў бим с'а; сміáли сме с'а* [55]. У сучасній літературній мові *ся* від дієслова відділяється лише особовими частками майбутнього часу: *радуватимуся, дивитимусь*. Отже, і в літературній мові вона ще не повністю стала суфіксом.

У пам'ятках української мови зворотна частка виступає в різних орфографічних варіантах —*ся, сꙗ, сѣ* (остання тільки в молдавських грамотах, де букви **ѧ**, **ꙗ**, **ѣ** нерідко замінювали одна одну). Фонетичний варіант її *сє* фіксується в документах із території поширення наддністрянських говірок, в яких *'а* > *'е* — пну ванку досталос*є*... квасилово (Рус., 1478, 67) або північноукраїнських говорів, де ненаголошений *ę* > *е* — увѣзатис*є* на свѣтого ꙗна дѣнь (Рус., 1489, 47), наполнивши *сѣ* воли (АЖ, 1582, 39).

В українських текстах скорочений варіант частки *ся* — *сь* фіксується нерідко, особливо в пам'ятках із Наддніпрянщини: пышнюс*ь*, гордюс*ь* (Син., с. XVII, 151), тое хаты вѣчнес*ь* зрекаю (АБ, 1660, 60).

Як і в давньоруській, у старій українській мові неозначені займенники й прислівники творилися за допомогою спеціальної частки *нѣ-*: аж бы коли. *нѣкоторая*. пригода єму. ста(л)[а] (Р., 1399, 59), ино *нѣхто* возметъ къ собѣ въ опеканіе (АЗР, 1347, сп. XV, I, 17), ижъ *нѣкгды*... былъ напротиву намъ (Р., 1433, 120), *нѣшто* имѣлъ чинити (1435, 132), симонє маю *нѣчто* тєбѣ повѣдити (Є Літк., II-а пол. XVI, 39), єтѣръ, *нѣкій* (Зиз. Лекс., 1596, 46), *Нѣкїи... Нѣкоторы(й)*, áбо якíйсь (Бер. Лекс., 1627, 79), Камфóра, тóє(ст) зáпахъ *нѣякїй* (216) та ін.

Частки *-либо, -любо* у складі неозначених займенників і прислівників у пам'ятках української мови виступають украй рідко.

Необхідно зазначити, що на неозначеність займенників та відзайменникових прислівників у давньоруській мові міг вказувати контекст без окремих морфологічних показників, напр.: Пакы ли боудеть *что* татебно коупилъ въ търгоу (Пр., сп. 1282, 125), Нѣсть слышано от вѣка, яко отверзе *коли кто* очи слѣпу рожену (Туров., сп. XIV, 338) та ін. Це явище спостерігаємо й у пам'ятках української мови: волни во всѣхъ ты(х) имѣньє(х) *кому* ѡ(т)дати. и продати

---

[54] Див.: *Залеський А. М.* Частка *ся* в південно-західних говорах української мови.— В кн.: Українська діалектна морфологія. К., 1969, с. 94.

[55] Див.: *Залеський А. М.* Зазнач. праця, с. 97.

(Р., 1438, 138), повѣди(л) а чи можєт *хто* воду заборонити (КА, 1560, 57), доколя ся ему в *чом* противного *що* от вас у вѣрѣ грецкой не покажет (Пер., 1605, 45), А ежели... и записалъ *хто* памятствованія годное... дѣяніе (ЛВел., 1720, I, 4), чего старики не упомнят, чтоб *когда* так било (Я. М., 1738, 209), воду... завсегда пити, а не *чого* иншого (Кн., 1788, 59). Вживання питально-відносних займенників і прислівників у ролі неозначених досі притаманне також більшості говорів і сучасній українській літературній мові (див.: СУМ, II, 227; УРС, IV, 363, 551).

Без окремого морфологічного показника в мінімальному контексті функція питальних займенників і відзайменникових прислівників як неозначених досить невиразна; пор.: «Може, *коли* й виросте» і «Може, *колись* виросте» і под. У зв'язку з закріпленням типів *нікого* < *нѣкого* < *нѣсть кого* «нема кого», *нікуди* < *нѣкуды* < < *нѣсть куды* «нема куди» й заперечних із часткою *н'і* < *ни* — типу *ніхто́, ніку́ди* семантика неозначеності давніх займенників і прислівників із часткою *нѣ-* > *ні-* була також зневиразнена. Функцію показника неозначеності, крім інших часток, взяла на себе займенникового походження нормативна тепер частка *-сь* < *си* (форма давального етичного відмінка зворотного займенника [56]; блр. хтось, п. ktoś, ч. kdosi, свлц. ktosi, пор. відзайменникову *-то* в російській мові). Неозначені займенники й прислівники з часткою *сь* з'являються в пам'ятках з XVI ст., хоч, імовірно, існували раніше: хлопєⷱ(ц)... *яко(с)*... утєкъ (АЖ, 1583, 50), а онымъ вѣрою *чогось* досєгати кажуть (См. К, 1587, 19), прр(о)коу́єтъ о *комсь* таковомъ (ХФ, 1598, 75), от протосингела *якогось* (Пер., 1605, 42), знагла *гдѣсь* сѧ взѧвши (Рєз., 1616, I, 61), змо́гъ *яко́сь* оутєчи́ (Тіт., 1625, 156). Нѣчто: *Що́сь* (Бер. Лекс., 1627, 79), грошѣ *гдес* доставъ (АПГУ, 1667, I, 119); час нѣколи, а сонце *колись* юж стояло (І. В., бл. 1680, 148), пошовши на двор, *гдесь* и сховался (АП, 1698, 143), *што(с)* и (з)мыслимє (ВБС, к. XVII, 186), *гдесь* не оподаль Немерова (ЛВел., 1720, I, 95), *хтось* остриг (АП, 1714, 262), виграли по 3 руб. з *чимсь* (Я. М., 1735, 46) та ін.

В окремих говірках частка збереглася з кінцевим **и** — *деси* (Ж., 178), а в деяких *-сь* підсилюється дейктичною *а* — *деся* (Гр., I, 372), *якийся* (IV, 538) (пор. тепера, тута) та ін. Тривалий час частка *-сь* виступала в неозначених займенниках і прислівниках разом із *нѣ-*: *нѣякісь* именемъ Антоній Грековичъ (АЮЗР, 1610, II, 66), *нѣ́якогось* кото́рый носи́лъ свѣчу́ (Тіт., 1625, 156), я̀къ *нѣколись* лю́дъ (з)ъ конѧ̀ Троѧ́нского (119), навѣжє(н)є *нѣя̀коєсь* Бо(з)зское стаєт(ъ)сѧ (Тр., 1627, 293), гултяй *нѣякійсь* Децикъ усе Полѣся спустошивъ (ЛСам., XVII, 89), приихавши... *нѣякийсь* козак (АП, 1696, 112), и знайшол там *нѣякиесь* гроши (1701, 177), про(с)такъ *нѣякїйсь* рєчє (Дил., 1723, XIX) та ін. У зв'язку з іншими функціями

---

[56] Існує погляд (див.: *Корєпу́ F.* Зазнач. праця, с. 326), що в sі відбивається давній оптатив.

частки *н'і-* в українській мові цей тип вийшов із вжитку [57] (пор. п. niegdyś, що з'явився в XVIII ст.)[58].

У пам'ятках раннього періоду частка *будь* < *буди* (пор. ст.-рос. А *что буди* судилъ... не восчинаите — Ср., 1353, I, 207) [59] почала виступати в сполуках із займенниками й прислівниками, також вказуючи на неозначеність: привезеть изъ бесарабъ или перець или баволну или *будь што* (Рус., 1408, 71), а кто ѡ(т) ни(х). почне(т) за то(т) хотарь *бу(д) которою* лихотою или свадою *бу(д) коли* то(т) заплати(т) завазку (1422, 79), привезоу(т) ливовчане соу(к)на алибо *боу(д) какы* товаръ (1460, 113), да име(т) сѧ вмѣшати *боу(д)* оу *чє(м)* оу Манастир (1463, 118), или до келїи. или на ѡзєра. или *бу(д) гдє* у нашєи зємли (1472, 121), *бу(д)* оу *которых* днєх и часо(х) (1474, 123), о таковомъ вряднику, *якого* стану *будь*, ... маетъ вослати дворянина (АЗР, 1557—1558, III, 82) та ін.

Неозначено-узагальнююча частка *будь-* у сучасній літературній мові вживається звичайно в препозиції, рідше — в постпозиції: *будь-хто, будь-який, будь-де* і т. д. і *хто-будь, куди-будь* і т. д.

Здавна перед *будь-* виступає заперечна частка *ни* при творенні неозначених займенників і прислівників: абы тє(ж) *я(к) нибу(д)* моглъ часо(м) пожы(в)ляти (К. З., к. XVII, 175), вѣри не учинитъ изъ старших и съ *какова нибудь* чину (ЛВел., 1720, I, 420), *В яко(м) нѣбудь* во(с)хо(ж)денїи... тоє быває(т) (Дил., 1723, XVII).

Складна неозначена частка *-нибудь* функціонує тепер у російській мові *(кто-нибудь, где-нибудь)*. Частка *ни* в цих утвореннях мала функцію безвинятковогo заперечення. Продовженням її в українській мові була *ни* (з твердим приголосним і передньо-середнім *и*). Будучи ненаголошеною, вона в українській мові збіглася з заперечною *не* (пор. рос. куда б ты *ни* пошел та укр. куди б ти *не* пішов). У зв'язку з підкресленням заперечення в більшості говірок наголос було перенесено на частку: пор. *хто-нéбудь, де-нéбудь* і под: та: траву́, лопу́хъ, капустъ и *що́небу́дь*... ѣсти бу́дутъ (Кн., 1788, 78).

Близьку до функції частки *будь-* виконує відприслівникова частка *завгодно: хто завгодно, що завгодно, де завгодно, куди завгодно* і т. д. (СУМ, III, 39) (пор. рос. *кто угодно, где угодно* і под.), що фіксується в новій літературній мові. Етимологічне *о* в корені зберігається під впливом дієслова *годити*. Давньоруський прислівник *годьно,* на базі якого виник український, мав значення «любо, приємно»: а како боудеть ѡбѣима нама *годно* (ЛІ, 365), ѡни с Ростиславомъ идоша, а дроузии комоу куды *годно* (372).

Діалектна частка з цим же коренем — *годі* (пор. *годѣ* «приємно, любо», Ср., I, 540) засвідчується в XVI ст.: имя лихое на когогодѣ

[57] У російській та білоруській мовах, де немає збігу заперечної *ни-* та неозначеної *не-* < *нѣ*, зберігаються й неозначені займенники й прислівники з давньою часткою: рос. *некто, несколько,* блр. *нехта, нечы* «чийсь», *некалькі* «декілька» і под.

[58] Див.: *Cyran W.* Зазнач. праця, с. 52.

[59] Пор. і д.-р.: ѡтомькни [те ми] [божницю]. да ѡ(т)пою надъ нимъ. вложимы и любо *си* в *буди* гробъ (ЛІ, 591; ін. сп.— вложимы и в *бѫди* любо *си* в). Тут привертає увагу також і слово *си*, що нагадує неозначену частку.

не осужай (ПН, XVI, сп. 1758, 19), лѣпше слухати, абесме *якъгодѣ* не вытпали (59) та ін. Вона функціонує й тепер у карпатських говірках: *де-годі* «будь-де» (Ж., 176) (пор. блг. *що́-годе,* мак. *што-годе* «що-небудь», с.-х. *когод* «хто-небудь, будь-хто», *где-год* «де-небудь, будь-де» і под., у говірках і *-годе, -гоѣе*, Sk., I, 584).

Словотворчою часткою з XVI ст. виступає *хоть* (скорочена форма 2-ої ос. одн. наказового способу дієслова *хотѣти):* коли кто упадетъ у якую неволю, или ятя..., или *хоть* у *якую* журу (ПН, XVI, сп. 1758, 29) (пор. рос. *хоть где, хоть куда,* слц. hocikto, hockto, hocikde, hockde тощо). У більшості говірок і в літературній мові під впливом скороченої дієслівної форми *хоч* < *хочеш* (УРС, VI, 355) сталася заміна **-ть** на **-ч**: *хоч* хто, *хоч* куди, пор.: *хочай котрій* твой стожекъ... привезли (М. А., к. XVII, 236).

Для творення неозначених займенників та прислівників у говірках вживалася і вживається частка *бодай* < *бог* + *дай; богдай*: бу́де слобу́дно *бода́й я́ке* пи́тя. Цилыи Гудъ Продава̀ти (Ур., XVIII, 62).

З XVI ст. в пам'ятках української мови засвідчується неозначена частка *де (где)* (хоч перехід відповідного прислівника в частку міг відбутися й раніше): *Деколи* давала... ягня на жертву (ПН, XVI, сп. 1758, 63), указовавъ ся *деколи* (69), *Деякімъ* есть лѣнусть (82), обицяетъ много *дещо* (210), *де якие* фанти похвативши, ... утѣкла (АП, 1691, 75), Бо Одарка велѣла *дещо* куповаты (Інт., 1736, 113), Поприводилъ *де якое* бѣлое платє (Т., XVIII, 707), оному з харчи и другого *де чого* перекинут (Я. М., 1737, 120), пор.: в сербохорватській мові: *гдекад* «іноді», *гдеко* «дехто» та ін. Засвідчено й утворення типу *гденекоторый:* лѣка́рства тутъ для них *гденекото́рiи* прилуча́ются (Кн., 1788, 72).

Від XVI ст. пам'ятки фіксують діалектну неозначену частку *да-*: што бы *дакто* помугъ ему (ПН, XVI, сп. 1758, 117), *дагды* и допустить (ВБС, к. XVII, 191), *дащо* доброго (Ал., п. XVIII, 60), єжелѝ бы̀ ся Винò *Дая́къ* не вро́дило (Ур., XVIII, 60).

Частка *да-* поширена в частині карпатських говорів української мови — *дахто, датко, дако; да́йак, да́где* [60] та ін. і в словацькій мові — dakto, dakde і под. Найімовірніше вона виникла на грунті часового прислівника *къда,* аналогічно до *де-* < *где* < *къде.*

У пам'ятках XVI—XVIII ст. засвідчується незмінне слово *леда* при іменниках, що надавало їм додаткового відтінку значення, яке можна передати теперішнім «будь-який, -а, -е», нерідко з негативним емоційним забарвленням: без которого фундаменту клѣтка от *леда вѣтрца* розвалитися мусит (В., к. XVI, 58), на гора́хъ в(ъ) поу́щахъ на вода́хъ и́ншихъ ты́мъ подобны́хъ *лѣда мѣстцахъ*... нау̀ча́лъ (См. К., 1587, 149), а патріархъ за *леда обмовы* обезчестит (Пер., 1605, 32), з(ъ) *леда начи(н)я* идалъ и пивалъ, еднакъ в срѣбное начиня тое не переворочало(с) (ДС, 1629, сп. XVIII, 36) [61].

[60] Див.: *Дзендзелівський Й. О.* Зазнач. праця, с. 151—152.

[61] Стару функцію *леда* зберігає частково в сучасних південно-західних говірках: *леда*-хвиля «будь-якої хвилини» (СУМ, IV, 467).

Звичайно, слово *леда* сполучалося також із займенниками й відзайменниковими прислівниками: нє *ледáякъ* бы тыѣ... словà... оуважати (См. К, 1587, 9), *ледакого* на них вставляли (Пер., 1605, 26), давай боръзо, не брѣдь *леда-чого* много (Інт., к. XVII — п. XVIII, 65). Крім відтінку неозначеності, й ці утворення нерідко несуть додатковий пейоративний відтінок. Вважається, що частка *леда* виникла від поєднання давніх le + da (Mach., 261). Неозначені займенники й прислівники з часткою *леда-* збереглися в південно-західних говірках: *леда-хто, леда-що* (СУМ, IV, 466, 467), пор. ч. ledakde, ledakdy, свлц. ledačo, ledakde, п. ladagdzie. Займенник *ледá-що* в багатьох говірках давно перейшов у категорію іменника: едного сина маю и то *ледащо* вдався (Інт., к. XVII — п. XVIII, 53).

Досить давно в розряд часток, уживаних для творення неозначених займенників та прислівників, перейшов сполучник *аби — абихто, абищо, абиякий, абиде, абикуди* і т. д.: Тако(ж) туляю(т)сѧ... *абы гдѣ* в якихъ *гѣ*мля(х) и в которо(м) повѣту (К. З., к. XVII, 67).

Уже в староукраїнській мові функціонували неозначені займенники й прислівники з часткою *невѣсть:* хотя бы тежъ и *невѣсть якіе* звичаѣ, въ земляхъ помененыхъ, противные досѣля заховалися, ино тому противни быти не мають (АЗР, 1443, копія XVII, I, 57), по показавшомуся подозрѣнію *невѣст где* подѣвшихся (Я. М., 1735, 11). Частка *невість, невіть, невідь* (деетимологізовані варіанти) й тепер функціонує в розмовній мові: *невість що, невіть куди* (СУМ, V, 1267), *невідь хто, невідь звідки, невідь чому, невідь де* та ін. (264), пор.: рос. *невéсть кто, невéсть какой.* Вона входить до складу неозначеного займенника *чóртвіть-що* «чортизна-що» (УРС, VI, 449). Виходячи із етимології неозначених часток *бóзна- < бог зна(є), чóртзна-, кáзна- < кат зна(є) — бозна-де, бозна-коли, бозна-хто, бозна-чий* і под. (СУМ, I, 212), *чортзна-де, чортзна-що* і под. (УРС, VI, 499), *казна-де, казна-хто* і под. (СУМ, III, 72), рос. діал. *бóзнать кто, бóзнать куда* та ін.[62] — можна припускати, що частка *невість (невѣсть)* походить від застиглої форми 3-ої ос. одн. теперішнього часу дієслова *вѣсти* «знати, відати». Утворення, виниклі на базі сполук іменників *бог, чорт, кат* із дієслівною формою *зна*, засвідчені порівняно пізно: Ляшуга *катзна-витки,* мов тобѣ вихром, прилетѣв (Інт., 1747, 180), пор. ще: А *кат іого знає,* чим я не уродилась! (Інт., 2-а пол. XVIII, 199), И вхватило и помчало *бгъ знає вѣдки* (Т., XVIII, 479). Усі неозначені частки, за винятком *-с'* та *де-*, при творенні відповідних слів уносять ще й елемент узагальнення та допустовості.

На словотворчу частку [63] відіменникових прислівників часу перетворилось слово *що: щогодини* (*щогодина*), *щодня* (*щодень*), *щовесни, щовечора* (*щовечір*), *щодоби* і т. д. (пор.: п. co dzień, рос. діал. *что у бога дня* (Д., IV, 610). В досліджених матеріалах такі прислівники засвідчуються з початку XVII ст., але без сумніву, існу-

[62] Див.: *Баринова Г. А.* и др. Словарь современного русского народного говора (д. Деулино Рязанского района Рязанской области). М., 1969, с. 60.

[63] Див.: *Булаховський Л. А.* З історичних коментарів..., с. 49.

вали ще й раніше: мало не *штодень* листы писалъ (Пер., 1605, 32), Вспоминаючи трыу(м)фъ Хв̃ъ всєгда *щорóку* (К. З., к. XVII, 151), вода *що весни* греблю... псует (АП, 1698, 122), але *що раз* иначей плутають (139), Пано(м) зє(м)ным(ъ) ка(ж)дого року даємо, и то нє раз, али майжє *што мѣ(с)цъ, што ты(ж)дє(н)* (ВБС, к. XVII, 152).

Раніше розвинулися прислівники з часткою *що-*, які в другій частині являють застиглу форму знахідного відмінка. Прислівники, другий компонент яких є застиглою формою родового, виникли під впливом сполучень з займенником *кожний — кожного дня, кожної весни*. Структури з застиглою формою знахідного відмінка виникли на основі сполук типу: бо *що село,* то сотникъ (ЛСам., XVII, 20), бо уже на Украинѣ *що городокъ,* то костелъ был (11) (пор.: ст.-рос. *ежегодъ* «щороку», *ежедень* «щодня», *ежеутръ* «щоранку», Ср., I, 820).

Власне на словотворчу частку перетворився відзайменниковий прислівник *що* «скільки» й у складі прислівників *щосили, щодуху.*

Через скорочення другого члена пар *що — то, чим — тим* виникли частки *що-, чим-,* вживані при утворенні найвищого ступеня порівняння прикметників та прислівників: и в(ъ) кого *що найлучше* повидѣв(ъ)ши, ѡ(т)нѣмалъ з(ъ)лото (ДС, 1629, сп. XVIII, 33), абы то єму бор(ъ)зо слали войска, *що май наиболшє* (Ал., п. XVIII, 47), у дорогу *чимъ прудше* махаймо (Рєз., к. XVII—п. XVIII, I, 136), и видячи, же жолнѣре *щодалѣй* сорзшими на людей становятся (ЛСам., XVII, 30), абы *що прудшє* до грошєи прыити (ПФ, 1638, 161) [64].

На частку при найвищому ступені порівняння перетворився прислівник *як(яко):* пишѣтє ж до нас *яко наирыхлѣи* (ПФ, 1614, 140), *яко найскорѣй* поспѣшали (ЛСам., XVII, 30), *яко найчастѣй* посилалъ (114), прошу *я(к) на(и)поко(р)нѣ(и)* о то(м) (К. З., к. XVII, 93), Улѣчу тя... *як в найпрудкой* хвили (Інт., к. XVII — п. XVIII, 69), постарался старшину всю... *якъ найлутше* подпоити (ЛВел., 1720, I, 28).

В українській мові збереглася давня частка *най-*, яка протягом усієї її історії вживалася при творенні форм найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників, напр.: *наипервее.* придеть (П., 1387, 74), а *наилѣпшєє.* свѣдоцьство (1445, 148), *найперво,* обуздайме... тѣло (ПН, XVI, 1758, 37), Вълѣпотꙋ...: *на́йлѣпшє* (Бер. Лекс., 1627, 20), Изр*а́*дный: *Найвыборнѣйшій* (47), Прєма́лый: *На́йменшій* (95), Тоє щò є(ст) *найболшєго,* найвыборнѣ(й)шого (150).

Досить довго зберігався варіант цієї частки без дейктичного *и(й): Наперѣй,* уставили есмо (П., 1388, 86), подъ тытуломъ и печатью *Наяснѣйшаго* Княжати Александра (1547, 102). Він зустрічається ще в другій половині XVII ст.

---

[64] Підсильною часткою виступає *що* і в прислівникові *тільки що*: І ми *только-що* прійшли (Інт., 1737, 136).

Давній [65] наголос на частці зберігається в деяких південно-західних говірках [66]. Пам'ятки відбивають хитання в наголошуванні на частці або корені) форм найвищого ступеня. В сучасній літературній мові частка *най-* — ненаголошена.

Для творення форм вищого ступеня порівняння прикметників, прислівників (не тільки якісних, але й часу, місця, способу), а також дієслів та іменників, у частині карпатських говорів української мови вживається запозичена з румунської частка *май* (рум. *mai* < лат. magis): *май бу́лшый*, або *май вели́кый, май ско́ро; май лю́блю; май жона́* [67] і под.: *май похвалилъ* мытника (ПН, XVI, сп. 1758, 4), *май праведенъ*, нѣжъ тотъ фарисе́й (7), Чомъ *май* будетъ *радость* (43), *май удячно* Богу (56), *май жа(л)* ему было за кивотомъ божіи(м), нѣ(ж) за своими сны (ВБС, к. XVII, 168). Під впливом запозиченої *май* частка *най-* у деяких закарпатських говорах набула також форми *май* (проте, на відміну від форм вищого ступеня, вона зберігає давній наголос) [68]: охабивъ... сторону, што была ему *май* люба (ПН, XVI, сп. 1758, 8) [69].

Успадкована з давньоруської мови частка *ни* використовується як засіб творення заперечних займенників та відзайменникових прислівників, але приблизно з XVI ст. виступає орфографічний варіант *нѣ*, що відбиває вимову цієї частки як *ні* (нерідко написання *ни* і *нѣ* вживаються в одному й тому ж тексті): нє надобѣ оуступати на то *никому* (Р., 1368, 16), нєпорушено *николи* на вѣкы (1422, 77), избив(ь)ши єго *нѣ щи(м)* єго ω(т)поустили (ПЄ, 1556—1561, 309), не клени ся *ніякъ* (ПН, XVI, сп. 1758, 22), рѣдко або *николи* (См. К, 1587, 15), з *нѣщого* штось оучини́лъ (ХФ, 1598, 188), Огонь тамъ *нѣко́ли* нє з(ъ)гаснєтъ (ЕУС, 1616, 21 зв.), жадный части *николи* и не мает (АПГУ, 1665, II, 15), бо не мѣлъ *нѣ* од *кого* наступованя (ЛСам., XVII, ст. 46), Мы тебе ничимъ нє (ω)скорбили и тобѣ *нѣгды нич* нє вчинили *нѣякои* кривды (Ал., п. XVIII, 186), а *нѣчого* не дождавшися въ обозъ повернули (ЛВел., 1720, I, 148), Не ездил *никуда* з дому (Я. М., 1735, 15), и *нѣ* на *що* оних не употреблят (1739, 294), не випросиш *нѣгде* и кусочка сала (Інт., 1747, 176), шерсты́ни не было́ сухо́й *нѣгдѣ* (Кн., 1788, 60).

---

[65] Див.: *Булаховський Л. А.* З історичних коментарів до української мови. Метатеза. Форми ступенів порівняння прикметників та прислівників.— Мовознавство, 1949, т. 18, с. 55—56.

[66] Див.: *Чучка П. П.* Із словотвору прикметника в південнокарпатських говірках околиці Ужгорода.— Доповіді та повідомлення УжДУ. Серія істор.-філол., 1. Ужгород, 1957, с. 89.

[67] Див.: *Німчук В. В.* Ступенювання у верхньонадборжавських говірках.— В кн.: Питання граматики і лексикології української мови. К., 1963, с. 17—28.

[68] Див.: *Німчук В. В.* Зазнач. праця, с. 24—26.

[69] Дуже послаблене лексичне значення мають форми займенника *самий*, що вказують на найвищий ступінь якості прикметників: Братъ мой *меншій самій* Іван женился (Я. М., 1735 — 1740, IV, 153).

ВИГУКИ. ЗВУКОНАСЛІДУВАННЯ

Вигуки — своєрідний клас незмінних слів, що виражають різноманітні почуття та волевиявлення людини. Від інших частин мови відрізняються аморфністю з точки зору морфології, синтаксису, словотвору. Специфіку вигуків складає й те, що вони не мають номінативного значення. Вигуки нерідко виражають те, що можна передати цілим реченням або кількома реченнями. Характерною їх особливістю є переважання в них експресивно-смислових фонетичних й інтонаційно-мелодичних елементів [1]. Багато спільного з вигуками мають звуконаслідувальні слова, що умовно передають звуки природи (в найширшому розумінні).

З іншими класами слів вигуки об'єднуються тим, що вони можуть запозичуватись, поповнювати свій склад за рахунок інших частин мови [2].

Окремі наказові вигуки набувають характеру дієслів, своєрідно вербалізуються, набираючи й деяких формальних їх ознак, напр.: *геть! — гетьте!, цить — цитьте!* При них можуть вживатись і підсильні частки: *цить-но!* Дуже часто вербалізуються звуконаслідувальні слова: а я йому *бух* в ноги (нар. пісня). Як і інші класи слів, вигуки й звуконаслідування поділяються на нормативні й діалектні (пор. літ. *ой!, акиш!* і говіркові *йой!; гиш!, геш!*).

§ 178. Виникнення вигуків та звуконаслідувань. Вигуки виникли на грунті мимовільних, інстинктивних окликів. Це — **первинні** вигуки, що відрізняються від **похідних,** або **вторинних,** які виникли на основі інтер'єкціонізації форм інших слів та словосполук. Звуконаслідування формувалися на грунті імітації людиною звуків навколишнього світу. Але не кожний мимовільний звуковияв людини,

---

[1] Див.: *Виноградов В. В.* Русский язык. Грамматическое учение о слове, с. 475.

[2] Первинні вигуки та деякі звуконаслідування нерідко подвоюються (напр., *гай-гай!, дзень-дзень!*) чи потроюються (напр., *ой-ой-ой! дзень-дзень-дзень*), однак тут не йдеться про якийсь словотвір у власному розумінні.

не всяке звуконаслідування ставали фактами мови. Справжніми елементами мови ставали тільки ті вигуки й звуконаслідування, які набули членоподільності й за якими в людських колективах (в мові, діалекті, говірці) закріплювався певний смисловий зміст [3].

Увійшовши в мову, вигуки й звуконаслідування тією чи іншою мірою підлягають фонетичній та іншій еволюції, що є «очевидним доказом того, що вони втратили щось із своєї початкової характеристики й набули властивості взагалі мовного знаку, який... невмотивований» [4]. Потрібно відзначити, що серед вигуків є слова, звуковий склад яких виходить за межі фонологічної системи мови (через що на письмі деякі з них передаються неточно й по-різному в різних писемних традиціях), напр., вигук на означення жалю, що нагадує *ц'*, вимовлюваний на вдиху, чи вигук за означення раптового болю, який нагадує *ф*, вимовлюваний на вдиху (пор. tut, f [5]). У слов'янських мовах звук *ф* не споконвічний, проте його зустрічаємо в найдавніших вигуках, напр., *фе*(fe). Зберігаючи зв'язок із спонтанними виявами емоцій, звуковий склад вигуків, звуконаслідувань та похідних від них утворень не завжди підлягає тим фонетичним змінам, що й склад інших слів мови, напр. у *хе-хе!, хі-хі!* немає переходу в шиплячі приголосного *х* перед голосними переднього ряду [6].

Первинні вигуки в своїй більшості розвинулись, як зазначалося, з інстинктивних викриків, тому склад їх подібний навіть у генетично неспоріднених мовах. Це слова, що складаються з одного голосного — *а!, е!, о!, і!, у!* або з різних комбінацій голосних і приголосних [7], насамперед *х, й, г,* напр.: укр., рос., блр., блг., с.-х. *ах!*, п., ч., слвц. ach!, нім. ach!, англ., угор., тур., фр. ah!, д.-інд. āh!; укр., рос., блр., блг., с.-х. *ай!*, п., ч., слвц. aj!, нім. ei!, фр. aie!, тур. ay! тощо; укр., рос., блр. *агa!*, п., ч., слвц. aha!, нім., англ., іт., тур., угор., aha!; укр., рос., блр., гм!, хм!, п., ч., слвц. hm!, блг., с.-х. хм! нім. hm!, тур. hm! тощо.

Залежно від інтонації більшість вигуків виражає різноманітні почуття. Ця «полісемантичність», мабуть, давня, хоч деякі історики мови вважають, що така «невизначеність їх значення, очевидно, не є споконвічною. Первісно ach! скоріш від усього було вигуком, що виражає тільки біль» [8].

Будучи умовними фіксаціями природних звуків, вигуки й особливо звуконаслідування виявляють відмінності в генетично споріднених мовах (причому ці відмінності нерідко зумовлені історичним розвитком фонологічної системи кожної мови), напр.: укр. *цить!*, рос., блр. *цыц!*, ч. cit!, слц. cit! čit!, п. cyt!, ісп. chito!, фр.

[3] Див.: *Виноградов В. В.* Зазнач. праця, с. 745; *Пауль Г.* Принципы истории языка, с. 218—219.

[4] Див.: *де Соссюр Ф.* Курс общей лингвистики, с. 80.

[5] Див.: *Есперсен О.* Философия грамматики, с. 100.

[6] Див.: *Zubatý Jozef.* Studie a články, sv. 1, č. 1. v. Praze, 1945, s. 163.

[7] Див.: *Rozwadowski J.* O zjawiskach i rozwoju języka, cz. 1. Kraków, 1921, s. 97—99.

[8] Див.: *Пауль Г.* Зазнач. праця, с. 218 — 219.

chut!, іт. zit! (пор. й угор. csitt [9]), укр. *пшик!*, рос. *пшик!*, нім. futsch!; укр. *гав-гав!*, нім. wauwau!, укр. *тю-тю-тю!*, рос. діал. *тю-тю-тю!*, с.-х. ћук, ћук! (пор. угор. tyu, tyu, tyu!); укр. *киш!*, рос. *киш, киш!*, слвц. hеš!, hеššš!, с.-х. *йш!*, нім. ksch!, kusch! (пор. угор. hess!); укр. *киць-киць!*, рос. *кис-кис!*, блр. *киц-киц!*, п. kici! kić-kić!, ч. cici!, слвц. cic!, нім. kitz! kitz!, kietz!, pus! puß! (пор. угор. cicc!) і т. д.

Отже, вигуки й звуконаслідування — давній клас слів, які мають чимало подібного в споріднених і неспоріднених мовах світу. Це спонукало й спонукає деяких учених шукати й саме походження звукової мови в інстинктивних викриках і наслідуванні звуків оточення [10].

Із значної кількості первинних вигуків важко виділити якісь специфічні слова, притаманні тільки окремим мовам чи групам мов. Наприклад, специфічне значення (сумнів, подив, заперечення) і вигляд мають укр. *ов! овва!*, рос. *эва!*, з якими співвідносні вигуки для вираження нарікання в інших слов'янських і неслов'янських мовах, ст.-сл. *увы!*, ч. ouvel, óvél, нім. weh!, гот. wai!, лат. *vae!* Тільки українській мові властивий вигук *гов!* (хоч пор. рос. *ау*). Вигуки ат!, ет! (пор. і п. et) з'явилися через ускладнення первинних *а!, е!* елементом займенникового походження *т* (можливо, скорочення енклітичної форми давального відмінка *—ти*).

Похідні (вторинні) вигуки сформувалися на грунті повнозначних слів окремих мов, тому вони й притаманні тільки окремим мовам. Вихідні форми деяких вторинних вигуків невпізнанно змінилися. Наприклад, вигук *ач!* виник із *бачиш (бачите)!*, *іч!* — із *і чорт!*

ВИГУКИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ

Характер найдавніших східнослов'янських пам'яток не сприяв фіксації на письмі вигуків і звуконаслідувальних слів. Але з розвитком оригінального світського письменства в текстах виступає дедалі більша кількість слів цього класу. Неповна фіксація їх у найдавніших пам'ятках, отже, не означає, що вигуків було мало [11] в мові східних слов'ян.

§ 179. **Первинні вигуки.** Порівняно часто в давньоруських пам'ятках фіксуються первинні вигуки *о!, охъ!:* Что придосте съ хромьцемъ симъ. *о* вы плотници суще (ЛЛ, 142), ѡ злѣе зла. ч(с)ть Татарьскаѧ (ЛІ, 807), *О* жено! Вѣра твоя спасе тя (Тур., сп. XIV, 337), выторгну изъ себе саблю. и возпи великы(м) г(с)мь *ѡхъ* тот мѧ враже оулови (ЛЛ, 206), и ре(ч) Игорь възрѧ на нь *ѡхъ* брате камо

[9] Треба зауважити, що в первісних вигуках майже неможливо довести, чи є між ними запозичені слова. Напр., Г. Пауль (зазнач. праця, с. 219) пише, що німецький вигук *о!* запозичений із латині.

[10] Див.: *Спиркин А. Г.* Происхождение языка и его роль в формировании мышления.— В кн.: Мышление и язык. М., 1957; *Газов-Гинзберг А. М.* Был ли язык изобразителен в своих истоках? М., 1965.

[11] Див.: *Букатевич Н. И. и др.* Очерки по сравнительной грамматике восточнославянских языков. Одесса, 1958, с. 253.

мя ведоу(т) (ЛІ, 317), та ін., пор. ще: падохъ ниць и възопихъ и рѣхъ: *оухъ* адонаи ги (Ізб. 1073, 104).

За аналогією до *увы мънѣ, горе мънѣ* і под. вигук *охъ* виступає у сполуці з формою давального відмінка займенника: побѣгнѣмы ѥще женоуть *охъ мнѣ* (Усп. зб., XII—XIII, 54), *охъ мнѣ* н[е] осоуди мѥнє (ДНСК, XIII—XIV, LXIII).

Для вираження жалю, подиву виступає вигук *оле!*, що іноді посилюється займенниковим елементом т-[12]: и ре(ч) *ѡле тѣ* нѣкто мѧ оудари за плече (ЛІ, 463; в ін. сп.— *олет'те*), *Оле* преславныя тайны явленье! (Тур., сп. XIV, 410) і под. Вважається, що це слово виникло від поєднання первісного вигука *о* та частки *-ле* (Ф., III, 133), пор.: ст.-сл. *ѡлє*, блг. *олеле!*, с.-х. *леле!*, укр. *о леле, ой леле!*, пор. і рос. говіркове *олелько* «ой-ой!» (Д., II, 670).

Досить часто в текстах релігійного змісту, зрідка — у світських давньоруських пам'ятках зустрічається вигук для вираження горя, туги *увы!* з наступною займенниковою формою *мънѣ*: *Оувы мнѣ* свѣте очию моєю (Усп. зб., XII—XIII, 44). Цей вигук мало представлений в оригінальних світських текстах і відсутній у живій мові більшості слов'ян (Ф., IV, 245), тому можна вважати, що він запозичений із старослов'янської мови.

§ 180. Похідні вигуки. Переважно в релігійних текстах знаходимо й похідні вигуки (нерідко в поєднанні з первинними): *горе* (мънѣ), *о горе* (мънѣ), *у горе* (мънѣ); *лютѣ* (мънѣ), *о лютѣ* (мънѣ), *у лютѣ* (мънѣ): *Горе* обидящему вдовы (Ср., I, 554), *оу горе* ꙗко вьсего прѣиде того зълоба (Усп., зб., XII—XIII, 437), *ѡ лютѣ мнѣ* грѣшному (Сир., сп. XIII, 46), *оу лютѣ мнѣ* чьто сътворихъ. *оу лютѣ мнѣ* въ чьто въпадохъ (Усп. зб., XII—XIII, 486) та ін.

У розмовній давньоруській мові не вживався вигук для вираження зневаги, іронії *уа! ува!*, який трапляється в конфесіональних текстах: *уа,* розорѧѭи цьркъвь и трьми дньми съзидаѭ (Ср., до 1177, III, 1108), *оува* разараѭи. црквь. и трьми дньми съзидаѭи (XII ст.)[13], адже це — гр. οὐά.

Через грецьку мову — ἀμήν — було запозичено давньоєврейське слово *āmēn* «справді, істинно» (Sk., I, 34) — *аминь/аминъ*· нъ приими в миръ дшю мою *аминь* (Усп. зб., XII—XIII, 49).

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ВИГУКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

Немає сумніву, що більшість первинних вигуків і багато звуконаслідувальних слів української мови успадковано від давньоруської.

[12] Окремі дослідники *т-ѣ* відносять до часток вигукового характеру, що виділяють або скеровують увагу, див.: *Lehr-Spławiński T., Bartula Cz.* Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1973, s. 100.

[13] Див.: *Срезневский И.* Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. 61—80, Спб., 1876, с. 15.

В староукраїнських текстах XIV—XV ст., що мають переважно юридичний зміст, цей клас слів відбитий дуже скупо; у грамотах фіксуються лише окремі випадки вживання вигука *о!:* рєкъ предъ нами ѡ г(с)нє какъ коли нє было десѧтины (Р., 1445, 150). Часто виступає в них *аминь/аминъ* в початковій та кінцевій формулах документів: оу вѣки вѣкомъ *Аминь* (Р., 1350, 10) та ін.

Художні тексти XVI—XVIII ст., які повніше відбивають живу мову, досить широко фіксують як первинні, так і вторинні вигуки, навіть вигукові фрази, звуконаслідування. Тут яскраво проявляється багатозначність окремих вигуків. Конкретний зміст таких слів розкриває контекст.

§ 181. Історія первинних вигуків. Функціональна багатозначність властива вигукові *о!* За допомогою його виражається радість, захоплення, туга, подив, зневага. Він підкреслює звертання, виражене кличною формою, нерідко патетизує висловлюване: Таковыи есть милыи твои любимыи, *о* накрашшая жь жонъ (ПП, XV — г. XVI, 54), *ѡ* ѭкъ єсть много наймитєвь (ПЄ, 1556—1561, 289), чимь єсть бол(ь)ша ва(с) *ѡ* маловѣры (30), *О* праведный, покажи свою правду! *О* силный, покажи свою силу! *О* премудрый, объяви свою премудрость! (В., к. XIV, 17); [вигуки] оудивѝтєлныѧ жє: ...*ѡ* (Грам. 1591, 155), ридатєлнаѧ:... *ѡ* (156), [вигуки] оу́дивлєнїѧ: *ѡ* (Грам. 1596, 83), [вигуки] зову́щагѡ и восклица́ющагѡ:... ѿ; оудивля́ющагосѧ: ...*ѡ*, сѣту́ющагѡ:... ѿ; жєла́ющагѡ: ...*ѡ*; пла́чущагѡ: *ѡѡѡ* (Грам. 1619, 191), *ѡ* чоу́до... *ѡ* таємницо... (Рєз., 1616, I, 59), и я, *о* сыну, чистомъ тѧ породила (1630, 79), Бѣжи ж *о* Пе́тре, бѣжи (1631, 100), *О* дав бы вам золы пит, а не малзамѣи! (1673—1674, V, 153), *ѡ* щобъ ты упивсѧ и поваливсѧ (К. З., к. XVIII, 240), *О* раю мой, раю! (С., 80-і XVIII, I, 412), *О-о,* полетѣл! (512).

Почуття (радості, захоплення, жалю, туги, болю, страху, іронії) передаються за допомогою вигука *ой!*: *Ой,* красна еси ты, пріетелко моя милая (ПП, XV — п. XVI, 50), [вигуки] боя́щагосѧ: ...ѿй (Грам., 1619, 191), *Ой,* братьонкове, слухайте, Та що міні істи дайте! (Інт., 1619, 43), *Ой,* зле ти, тату, не по правдѣ дѣлиш! (53), *Ой,* матьонько, матьонько, тепер же ми ліхо! (41), *Ой,* так, сусѣдонки, тыи мужи поганцѣ звикли чинити! (1719, 98), бла́гоже: ѿй добро, ѣй слу́шнє. насмѣвиска, ѝ ѝно(г)ды ра́дости зна(к) (Бер. Лекс., 1627, 162), *Ой* і ти бачу мудра(к); *ѡ(ѝ)* жаль да нє вє(р)нєця (К. З., к. XVII, 240), *Ой* ты, птичко жолтобоко, Не клади гнѣзда высоко! (С., с. XVIII, I, 32), *Ой-іо-іо*! А поки мене будеш держати!? (Інт., 2-а пол. XVIII, 198) та ін.

Меншу гаму значень — насамперед вираження негативних почуттів (смуток, горе, біль, гнів тощо) — має вигук *ох!:* [вигуки] рида́тєлнаѧ: *охъ; охъ. охъ* (Грам. 1591, 155), [вигуки] рида́нїѧ; ...*ѡхъ* (Грам. 1596, 83), [вигуки] пла́чущагѡ: ...*ѡхъ* (Грам. 1619, 191), смерть есть еще — *ох!* — над тое... вѣчная (В., к. XVI, 140), Свѣдками тогѡ су́ть (ѿхъ) мѣста Подо́лскіи (Тіт., 1622, 39), ѿхъ (49), Нє кажы ѿхъ, кажи гоцъ (К. З., к. XVII, 265), *Ох-ох-ох!..* Если хто не поможе, то конец ми тут (Інт., к. XVII — п. XVIII, 83), *Ох,*

исти, исти хвочу... (1747, 176), *Ох!* Словеса твоя возбѣсиша мя (С., 80-і XVIII, I, 472) тощо. Іноді в ранніх пам'ятках староукраїнської мови виступає давнє поєднання *охъ мнѣ: охъ мнѣ* бѣдной. кому сѧ могоу ровнати (Чет. 1489, 15).

Підсильна відзаймeнникова частка *ти/тѣ* при вигуку зберігається до XVIII ст.: *охтѣ* тому попови (ПН, XVI, сп. 1758, 52), *охтѣ* тымъ людюмъ, тай тымъ попумъ (145), *Ох ти* ж мѣ: да нуда нудейку (УРП, п. XVIII, 171), пор. суч. *ох ти біда!*

На вираження подиву в пам'ятках XVI—XVII ст. в небагатьох випадках засвідчуються вигуки *ог!* та *охе!* (мабуть, контамінація *ох!* та *оле!*): [вигуки] оудивѝтєлныѧ жє. ѿхє, ѿ (Грам. 1591, 156). ѡлє! *ѡ(г)*... задивова(н)ѧсѧ слóвко тóє (1627, Бер. Лекс., 151), *Огъ,* коли бы можно и мнѣ указати (М. А., к. XVII, 239).

Для вираження обурення, невдоволення, гніву в пам'ятках засвідчено вигук *ов,* що в сучасних літературних текстах не виступає: *Ов,* пескій сину, препескій, поганскій сину! (Інт., к. XVII — п. XVIII, 54; пор. і *Ав* пескій, препескій, поганскій сину — 55), *Ов,* негудный сину! (1747, 182).

Давній вигук подиву *оле!* зберігається в пам'ятках літературної мови аж до початку XIX ст.: *Оле* твоего терпѣния (Рєз., 1673—1674, V, 184), *Оле* неразуміа еретическаго римскаго (М. А., к. XVII, 265), *Оле* ж, скільки там товклося за столами писарів (Гр., III, 51). На вираження жалю, смутку, горя *оле!* зустрічається нечасто: *Оле* мнѣ (Рєз., 1632, I, 116). В сучасній мові йому відповідають вигуки *о леле!, ой леле! лелечко! леле, лелечко мені! ой леле-леле* (СУМ, IV, 474), що розвинулися на базі повторення другої частини *о-ле!* Він засвідчується пам'ятками з XVI ст.: «На *lele lele* y procz ty [u] mene *vmarl*?» (1582) [14].

Зневагу або іронію виражає *го!,* сміх — *го-го-го!:* [вигуки] прєзирáющагѡ:... гѡ (Грам. 1619, 191), [вигуки сміху]: *го го го* (Грам. 1643, 53 зв.), *Го,* люлку и чубук добрій купити моєму свату (Інт., 1736, 114), *Го, го, го* и дѣвчатъ много (Т., XVIII, 539).

Веселість, радість, звертання уваги (на початку пісні) виражають вигуки *гой! гоя!:* гла(с) пѧницъ, *гой гой* (Грам. 1591, 156), [вигуки] радующагосѧ:...*гой* (Грам. 1619, 191), *Hoy* kozaczeiku, panesz moy (Я., 1625, 232), Тут демон спѣвати будет подобен «*о гоя, гои*», а баба буде з дѣдом танцовати (Інт., 1719, 94), *Гой-гой,* сядмо вколо, а весело заспѣваймо (Т., XVIII, 545) та ін.

Вигук *гой* входить також до складу інших вигуків, що передають почуття радощів, у тому числі і вживаних у приспівах. Деякі з них та вигуки *гоцъ, гоп!* супроводжували й танці: Приспевуют: *гоб, гоб, гоб* — каждый руснак добрый хлоп (УРП, п. XVIII, 174), Нє кажы ѡхъ, кажи *гóцъ* (К. З., к. XVII, 265), вигуки радощів: *гойда, гойбрє, гоцъ* (Грам. 1643, 53 зв.), *гойда, гойбрє, гоцъ, гогой* (Грам., 1645, 74), Якы (ж) тамъ будєть танєцъ твой? Будуть тамъ дшѣ... мовити: *гойса,*

[14] Див.: *Нудьга Г.* «De Russorum, Moskvitarum et Tartarorum...» — Жовтень, 1956, № 10, с. 152.

гойса, дайна, дайна, *гойса, го(й), го(й),* ѡ(в)ца, ѡ(в)ца, злаѧ працѧ (Я., к. XVII, 247) [15].

Голосний *о* входить до складу діалектного (СУМ, IV, 62) вигука *йо,* що виражає подив: *Іо,* що пак там? (Інт., 1736, 103), *Іо,* не знаеш? (1747, 175). Цей вигук виступає і в формі *йон* (елемент *-н,* можливо, займенникового походження): И *іон*... підняв смѣх з нашого брата (Інт., 1737, 137), *Іонъ* і *іонъ,* и *іонъ* же *іонъ* (Б.-Н., 1843, 174).

Діалектний складний вигук *йой-гой!* (вживається й тепер у закарпатських говірках) виражає нарікання, жаль: *Іой-гой,* сину, нѣчого доброго с тебе не буде (Інт., к. XVII — п. XVIII, 54).

Поліфункціональним є вигук *а!,* за допомогою якого виражається радість, жаль, гнів, подив тощо, підкреслюється висловлюване: [вигуки] оудивлєнїѧ: ...*а* (Грам. 1596, 83), [вигуки] жалѣющагѡ: ...*а* (Грам. 1619, 191), *А̃:* Гóлосъ жáлованьѧ (Бер. Лекс., 1627, 5), Никáкожє: ...*а̃ а̃ а̃,* или ăгъ ăгъ (77), *А, а,* малы́й отрóкъ єсмъ не могý мовúти... (Рєз., 1631, I, 116), *А-а,* новый архитектон! Нынѣ то ты мнѣ впал в пругло (С., 80-і XVIII, I, 471), *А! А!* Тут-то твой видно закоулок (70-і XVIII, 306), *А, а!* Не имаши здѣ пребывальнаго графа — воскликнул со гнѣвом старец (80-і XVIII, 527).

Радість, захоплення та інші почуття передає вигук *ай!: Ай,* друг мой Даніил! Не худо ты судил (С., 80-і XVIII, I, 163), *Ай,* друг ты мой! Радуюся (1787, 492).

Подібно до *ох!* вигук *ах!* виражає почуття жалю, смутку, зворушення і под., однак засвідчується в пам'ятках пізніше, ніж перший: [вигуки] жалѣющагѡ: *агъ/ ахъ/ а* (Грам. 1619, 191), Уфъ: *а(х), ăхтє,* ăбо бѣдà (Бер. Лекс., 1627, 142), ѡлє: *ăгъ, ăхъ* (151), *Ăгъ*: Гóлосъ жáлованьѧ (5), *Ахъ* жáлю строгíй (Рєз., 1631, I, 104), [вигуки суму] *ахъ*... (Грам. 1643, 53 зв.), *Ахъ,* якій погубих дар (Рєз., с. XVII, I, 169), *Ах!* се ж есть сын мой Алексѣй (Рєз., 1673—1674, V, 184), *Ах!* моя нещасливая нынѣшная година (Інт., к. XVII — п. XVIII, 55), начитáлє(мъ) слово: и гдє онò є(ст), *àхъ* zапамѧтàлємъ (К. З., к. XVII, 197), *Ахъ* заснула нє чула чє(р)гу промолола (213), Весна люба *ах* пришла! Зима люта, *ах* пройшла! *Ах* ты, печаль, прочь отсель (С., 2-а пол. XVIII, II, 11). Різновид *аг* (пор. *ог,* див. вище) можна розглядати як вплив латинської мови або як способу передати на письмі специфічний придих після *а.* Форма *áхтє* — поєднання *ах* із відзайменниковою часткою *ти;* кінцевим *е* передається ненаголошений *и* (пор. д.-р. *олетѣ,* ст.-укр. *охти!,* рос *áхти!*). Вигук *ага!* засвідчується як слово для вираження зловтіхи, погрози: *Ага,* римскіи чортове, зміеве! (М. А., к. XVII, 246), *Ага,* діаволы, изъ гнѣзда злого (250).

---

[15] Елемент *-бре* — грецького походження (із μορή, клична форма від μωρός, μῶρος «божевільний, дурний»; Sk, I, 205), запозичений через румунську мову (bre) (пор. ще приспів *бре, брей море* — Гр., I, 95—96). Подібний до українського *гойса* вигук вживається в чеській мові (hejsa!) (пор. і відвигукове дієслово *гасáти*).

Здавна, хоч і без контексту, зафіксовано вигук на вираження подиву й озивання *га!:* [вигуки] оудивлѣнїѧ; *ω, а, га...* (Грам. 1596, 83), [вигуки] ω(т)зыва́ющагωсѧ: *...гѧ* (Грам., 1619, 191).

Почуття сміху передають вигуки-звуконаслідування *ха-ха-ха!, га-га-га!:* [вигук] смѣю́щагωсѧ: *ха/ха/ха!* (Грам. 1619, 191), *Га-га-га-га-га-га-га!* Двакрот одиного чоловѣка-м ошукал (Інт., 1619, 42); haha, *ха-ха* (Сл. Лекс., 1642, 213), *Ха-ха-ха!* Як я тебе убрала, старого (Інт. 1747, 178), *Ха! ха! ха! ха!* Уморишь смѣхом (С., 1787, I, 503), *Ха! ха! ха!* Ему лютня и цымбали все одно (495) тощо, пор.: похідне *хихички:* И *хихички* тои же смѣхъ (К. З., к. XVII, 229).

Подив, співчуття передає вигук *гай-гай*!: ѿлѣ! *гáй, гай! гáй.* Задивова(н)ѧсѧ слóвко тóѣ (Бер. Лекс., 1627, 151), *Гай-гай, гай-гай!* Визу твою бѣду, то-м ся задивовал! (Інт., к. XVII — п. XVIII, 71), *Гай-гай,* Грицку братухо... Що то за мѣсце було... пригоже (1737, 121).

У «Граматиці» І. Ужевича на вираження докору подаються вигуки *агай* і *галя* (643, 53 зв.), на схвалення *ля-ля* (1645, 77), що в сучасній мові не фіксується (пор. в закарпатських говірках *гал'á!*— вигук, що вказує на безладні крики, співи, *гал'ákати* «співати (знев.)», літ. *галас).*

Вигук *а!*, ускладнений елементом *т* (можливо, займенникового походження), виражає невдоволення (СУМ, I, 69); *Ат,* чорт його знає, да и чортова мати (Інт., 1736, 104), Ну, перестань к кату! Не казися! *Ат,* покинувши сунку, за крило берися! (1737, 123).

Давній вигук *ба!* передає почуття здивування (СУМ, I, 74): *Ба* й ти, слишу, великои слави доказав (Інт., к. XVII — п. XVIII, 57), *Ба!* Откуду у тебе столько новых картин? (С., 70 -і XVIII, I, 362), *Ба, ба, ба!* Кое страшное сіе вижу позорище! (1783, 454).

Порівняно з вигуками *о!, а!* вигук *е!* передає меншу гаму почуттів — незгоду, невдоволення, заперечення, а також бажання привернути увагу: *Е!* що тамъ такее? (Рез., 1760-і, IV, 202), *Е!* чего! того, чего и наши батьки не знали (201), *Е,* от пак пришли збоку, Да перебилї строку (Інт., 1673—1674, 91), *Е,* ось панове, едного сина маю и то ледащо вдався (Інт., к. XVII — п. XVIII, 53), *Е* бу(н)ты и ту(т) я(к) ви́ди(м) (К. З., к. XVII, 224), *Э,* сват, так ти и мене біеш! (Інт., 1747, 170).

Нерідко він буває ускладнений елементом займенникового походження *-т* < то, -ти (?) — *ет!: Ед* зараз тебе кинеть, що отсюль не трапиш (Інт., 1673—1674, 89), *Ет,* твѣй грѣх есть (Інт., 1747, 182), *Ед,* не глух еси! (179), От так!.. *Этъ-это* якъ напоганит иногдѣ кѣшка (Рез., 1760-і, IV, 202), *Е,* било всіого доволѣ... *Этъ* то в іого руках били яблоки и груши (203).

Вигук *ей!,* подібно до *ой!,* виражає невдоволення, жаль, бажання привернути чиюсь увагу, напр.: *Ей,* нехвалися, — мовитъ,— есьли бы есь был такий, як ся мнимаеш (В., к. XVI, 17), *Ей,* побратимове, стойте! (Інт., 1619, 42), *Ей,* брате, и я не маю (44), *Ей,* принаймнѣй, Ангеле, вспомни собѣ тое (Рез., 1670, I, 190), *Ей,* гвалт!.. Гамуйся (Інт., к. XVII — п. XVIII, 55), Крикнулъ: *Ей,*

хто назадъ з мѣстца рушится, або самъ згинетъ, або мене потопчетъ (Т., XVIII, 868), *Ей,* моспане, ратуй (Інт., 1747, 174).

Заклик, захоплення, іноді жалкування виражається й за допомогою вигука *гей!:* [вигук] зову́щагѡ: *...гѣ́й* (Грам. 1619, 191), *Гей,* Рицю, встань (Інт., 1619, 46), *Гей,* братя, я-м в небі биў, *Гей,* то-м ся там хороше міў! *Гей-гей!* тож трудно сказати (46), *Гей* у полі вишня (Т., XVIII, 517), Крикнувши *гей, гей* чого мѣемъ дожидатись... устремилися на базари (141).

Нездоволення, жалкування передають вигуки *ге-ге!, егей!: Ге-ге!* Нехай на твоє тут я лихо загину! (Інт., 1747, 177), *Егей,* якая в свѣтѣ дорожнеча стала, Что не випросиш нѣгде и кусочка сала (176).

Вигук озивання *гу-гу!* — И будет его волати: Ченъче!... А син будет ся озивати: *Гу-гу! Гу-гу!* (Інт., к. XVII — п. XVIII, 51) — тепер вживається тільки в фразеологізмі *ні (ані) гу-гу* «мовчати, не сказати жодного слова» (СУМ, II, 188).

Негативні почуття — огиди, зневаги, невдоволення, подиву виражають первинні вигуки *фе!, пге!, пхе!, фу!, тьфу!, тху!: фѣ,* гєрєтики бѣсовы сыны (к. XVI — п. XVII ст.) [16], [вигук] мєрзя́щагоса: *фѣ́* (Грам. 1619, 191), *Тху,* пек вамъ,— якъ собаки усе похватали! (Рєз., 1673—1674, V, 151), *Фе, фе* остя, оплатки, смердите, *фе!* (М. А., к. XVII, 913), *Пге,* плюю на ню... (249), *Тфу,* сину, ци же-с чував, Шо мовълят люде а б в л? (Інт., к. XVII — п. XVIII, 54), *Тху,* на тебе все лихо! Як злекав, проклятій! (1737, 122), *Фе!* они всѣ, как вижу, языеская грязь... (С., 70-і XVIII, I, 362), *Фу!* Ты сам толком пуще мнѣ очи помрачил (308), *Фу!* Можно ль, чтоб был человѣк без плоти, крови и костей? *Фу!* Что се (с. XVIII, 11), *Тфу!...* Оправдалась притча (80-і, I, 176).

Огиду й зневагу виражав *вей!: Вей,* юже старца мене рука... болитъ много вамъ писати... (М. А., к. XVII, 266) (пор. *ве!* — Гр., I, 130).

З емоційно-вольових відзначаються наказові вигуки *цить!, псъ!,* що зустрічаються досить рано: [вигук] молча́ти повєлѣва́ющагѡ: *...цы(т)* (Грам. 1619, 191), bat, *цы(т),* молчи (Сл. Лекс., 1642, 101, *Цыть, пс́ъ St, цитъ* (378), (Грам. 1645, 74), [вигуки мовчання] *цытъ* (Грам. 1643, 53 зв), *ци(т)* да дышъ (К. З., к. XVII, 261).

Своєрідно передається вигук, що наказує мовчати, у Г. Сковороди: *Цысс-сысс-сысс!..* Тише, потише, голубко моя (к. XVIII, I, 555).

До давніх первинних належать й окремі вигуки, вживані в пісенних приспівах, зокрема *дана-дана,* дуже поширений у коломийках і в наш час у різноманітних варіантах: *дайна-дана, дуйну-дана, дану-дану, дана-дану, діні-дана* та ін. У зв'язку зі специфікою вживання такі вигуки в писемності засвідчуються досить пізно, напр.:

---

[16] Написано на березі стародруку «Апокрисис» (1598 р., с. 137), що зберігається в ЦНБ АН УРСР, шифр. Кир. 824.

Будутъ тамъ... мовити... *дайна, дайна,* гойса, го(й), го(й)... (Я., к. XVII, 247), *Дина, дина,* руснаци, ви братове словаци (УРП, п. XVIII, 172). Подібні вигуки та приспіви відомі і в інших слов'янських мовах —'dana, dana moja dana, danaż dana, ta dana, ojże ino dana, dyna dana dada, dyjny moje dyjny, dajno dana та ін.[17], слвц. приспіви diny, danom, dínom-dánom [18], с.-х. приспів *тананананана,* блг., мак. *тананика* «тихо наспівувати», пор. і укр. діал. *тидри-тидри-тана* (Ж., 962), а також в інших індоєвропейських мовах — гр. δᾶ, δᾶν «частка в присягально-окличних формулах», лит. dainà «пісня», рум. doina «різновид народної пісні», пор. вигуковий приспів *ну-да:* Ох ти жь мѣ: *да нуда* нудейку! (УРП, поч. XVIII ст., 171). Подібні слова функціонують навіть в неіндоєвропейських мовах —угор. dínomdánom «гулянка, гульня, гулятика», dana «пісня (особливо народна)», danáz «співати», danazás «веселий спів», тур. dandini «гоп!». Отже, йдеться про вигукове слово, міжмовні зв'язки якого важко піддаються деталізації, а разом із цим й мовний архетип, в тому числі висунутий праіндоєвропейський * dana [19].

§ 182. Історія похідних вигуків. До архаїчних вторинних вигуків належать *цур* (тобі)!, *пек* (тобі)!, *осина* (тобі)!, хоч засвідчуються порівняно пізно: Римляне сутъ тоты люде... *пекъ, осина* имъ, бѣсове, шатаны (М. А., к. XVII, 249), *пекъ* ему, отъ наших, пропадъ (260), Цу́ръ *мѣнє* далѣ (д) мѣнє; *Цу(р) пєкъ* тобѣ якъ запиша(в)ся що в новую свиту прибрався (К. З., к. XVII, 254), Буцѣм ти не кобзуєш, *цур, пек* тобѣ, бѣгдай! (Інт., 1736, 103).

Від вигука *цур!* здавна фіксуються й похідні утворення, що також свідчить про його давність: Того села зъ млинкомъ ся *вцуралъ* (Т., 1660, 357), миле прийми, *не цурайся* (Рєз., 1673—1674, V, 140), он свѣта цале *отцурался* (164), Чужее щасте, *цураха* іого матери (Інт., 2-а пол., XVIII, 199).

Переконливо з'ясовується походження вигука *оси́на* (тобі): І цур тобі, і пек тобі, і *осина* тобі на тебе... з твоєю цибулею! (УРС, III, 156); у закарпатських говірках — *сина́* (би ти) — зовсім деетимологізоване, бо в цьому експресивному слові відпав початковий *о.* Вигук пов'язаний, очевидно, з магічною силою, що її в давнину приписували осиці (про різні повір'я, пов'язані з осикою, див.: Д., II, 696).

Лише в українській мові відомий вигук *пек!* (комусь). Первісно, мабуть, означав побажання біди. За семантикою до нього близький чеський діалектний вираз paрёka mu «йому страшно, моторошно» (Mach., 359). Збереження *е* в закритому складі дає підставу припускати, що його давньою вихідною формою була **пькъ.* Із цим коренем, можливо, пов'язані дієслова *спе́катися* «позбутися від неприємних речей, справ» (пор. УРСР, VI, 425—426), діал. закар-

[17] Див.: Słownik języka polskiego. Pod redakcją J. Karłowicza, A. Kryńskiego i W. Niedźwiedzkiego, t. 1, Warszawa, 1900, s. 422, 423.

[18] Див.: *Kalál K. a Kalál M.* Slovenský slovník. Banská Bystrica, 1923, s. 87, 94.

[19] Див.: *Семчинський С. В.* Про походження українського *дана* та молдавського і румунського *дойна.*— Мовознавство, 1969, № 5, с. 67.

патське *пе́кати* «важко нести», рос. діал. *упекать* «збути» (Д., IV, 501).

Старослов'янські пам'ятки, в тому числі й руської редакції, фіксують споріднене слово *пьклъ, пькль* (М., 559), *пекълъ, пьклъ, пеколъ* (Ср., II, 893), яке звичайно перекладають словом «смола», пор. і *Пе́кло: Смола́...* (Бер. Лекс., 1627, 81). З поширенням християнства це слово набрало значення «ад, пекло» (Mach., 360; Sk., I, 588), причому було прирівняне до іменників на означення місця з суф. *-ло*. Щоправда, старослов'янські і церковнослов'янські пам'ятки свідчать про те, що *пьклъ* і под. означало не «смола» взагалі, а якийсь її вид: Помаза *смолою* и *пькломъ, посмоли* ковчегъ *пекломъ*, Повелѣ црь... огнь подъ одры (въз)жещи, *смолоу* же и *пеклъ* и лои капити на ня (στέατι καὶ πίσσῃ καὶ ῥητίνῃ; πίσσα — смола из смрека, рiсеа; ῥητίνη — вообще смола), Трѣбѣ бо ѥ крѣмникоу корабь творещь, ꙗко раба творещоу, иже дрѣво сѣче и *крѣчиѥ* и *иже пьколъ творитъ* (Ср., II, 893). З останнього прикладу наче випливає, що *пьклъ* означало речовину, подібну до дьогтю. У сербохорватській мові і тепер *пàклењача, пàклина* означає «дьоготь, рідка смола; вар; асфальт». Давнє *пькълъ* споріднене з лат. pix «смола, дьоготь», гр. *πίσσα*, лит. pikis «смола» (Sk., II, 588). Українське *пек!* можна розглядати як фонетично спрощене *пьклъ* для відрізнення від *пькло*, що набуло нового значення, або як давню форму слова без суф. *-л-*, пор. *Пе́къ: Горя́чость* (Бер. Лекс., 1627, 81).

Технічний східнослов'янський термін *пек* «в'язка, найчастіше тверда маса чорного ко̀льору — залишок від перегонки деревного, торф'яного або кам'яновугільного дьогтю» (УРЕС, II, 755) вважається запозиченням голландського pek «смола» (Ф., III, 226). Гіпотетичне первісне значення *пьк(ъ)* — «дьоготь». Якщо слово дьоготь — *degъtь у північних слов'янських мовах — справді запозичення з лит. *degutas* (Ф., I, 493), то можна вважати, що воно витіснило питоме слов'янське слово, яке збереглося в українському *пек* та етимологічно споріднених утвореннях. Але й у такому разі можна робити лише здогади про те, чому вигук *пек!* вживається саме в цьому значенні. Можливо, йдеться про якесь середньовічне покарання (пор. ôвўн ни ўпôвíс'ц' пра́ўду, аж бы му на пуп гор'а́чойі смолы́ ц'а́пкаў; смолы́ гір'ко́йі ни хоч «дзуськи!» в закарпатських говірках).

Не менш темна етимологія відомого тільки в східнослов'янських мовах вигука *цур!* (блр. *цур!*, рос. *чур!*). Подібні корені знаходимо в інших словах, зокрема укр. *цура́* «паличка», *цу́рка* «паличка для стягування чого-небудь зв'язаного: паличка вкладається під мотузку й кругові оберти цурки стягують мотузку тугіше», «той же спосіб для задавлювання пійманих звірів»; «в давнину спосіб страти, задавлювання цуркою; звідси вираз — як *цуркою крутить*, тобто дуже боляче (фізично або психічно) та ін.», *цурпалок, цурупалок*, «утинок, відламок палиці, хмизу тощо» (Гр., IV, 437—438), рос. *чурка, чурак, чурбан* «цурка, цурпалок» (Д., IV, 615) та ін., *чересчур*

надто», *вычурный* «вигадливий, примхливий, химерний». Про етимологічну спорідненість усіх цих слів свідчить те, що звукові ч в українських словах регулярно відповідає *ч* у російських.

Не пов'язуючи етимологію вигука *чур!, чур меня!; цур!, цур тобі* з назвами речей, дослідники висунули декілька етимологій і пояснювали його як запозичення чуваськ. tšar «стій!», як евфемістичну заміну слова *чорт,* зближували з *пращур,* припускаючи, що слово первісно означало «домовик, пенат, предок» та ін. (Ф., IV, 385—386). Однак вигук доцільніше пов'язувати з назвою предмета **чур-* зі значенням «цурка». Очевидно, в давнину йшлося про якесь покарання **чуром* «цуркою» або жеребкування за його допомогою. Однак і це — тільки здогади. Назва предмета зближується звичайно з лит. kiáuras «дірявий, дірка», латиськ. kāurs «дірявий» і под. (Ф., IV, 387), але значення цих слів досить далеке від значень східнослов'янських. Українське *цурпалок* можна розглядати як складне слово — *цур-пал-ок* (другий корінь *пал-ити?).* Форма *чур-* піддається зіставленню з архаїчними, раритетними словами інших слов'янських мов: слвц. očur(i)et' «засмагнути, зів'янути», očurený «засмаглий», vyčurený «миршавий, худощавий», с.-х.: *чур* (Sk., I, 343), блг: *чур* «дим» (Млад., 689), того ж кореня, що й *курити* (див. там же). Вся ця група архаїчної лексики, мабуть, пов'язана з давньою системою підсічного господарства — випалюванням лісів і чагарників під посіви.

Крім відомого ще в давньоруській мові вторинного *горе!,* що продовжує функціонувати і в українській мові, в пам'ятках із XVI ст засвідчується в цьому ж значенні відіменниковий вигук *біда! (бѣда мнѣ, менѣ!),* який виступає частіше (нерідко з попередніми первинними *о, охъ, ахъ)*: ѡ бѣда вамь богатымь (ПЄ, 1556—1561, 235), [вигуки] рида́нїа: оўвы, ѡхъ, *го́рε* (Грам. 1596, 83), а волайте, *гωрε гώрε,* оўжѣ бли́зко дѣнь Па́нскїй (ЄУС, 1616, 23 зв.), *Бѣда, бѣда* мнѣ, ижем впал в руки так немилостивых людій (ЖВ, XVII, 89), ѡ̃ А̂дона́ю Гй, *бѣда* (ж) на́мъ, *го́рε* на́мъ, жѣ́сь ѡ(т) на́съ взА́лъ Єлиссе́а (Тіт., 1625, 116). Оўвы́ мнѣ: *Бѣда ми* (Бер. Лекс., 1627, 136), а(х), а̊хтε, а̃бо *бѣдà,* нεстойтεж(ъ) (142), V*a*[e]*h, бѣда, горε* (Сл. Лекс., 1642, 407), Уфъ имъ, еже есть, *горе* ж имъ римляномъ теразнѣшимъ (М. А., к. XVII, 265), Будуть мовити, гор(ъ)ко лАмεнтуючи: ѡ(х), ѡ̄(х), *горε, бѣда, бѣда!* (Я., к. XVII, 245), А поку(л) взы(и)дε(т) слнцε вы́ѣ(ст) ѡ̊чи роса: а часомъ *ахъ бѣда* и смε(р)тнаА косà... (К. З., к. XVII, 83) тощо.

У староукраїнських пам'ятках, що відбивають живе мовлення, знаходимо й інші вторинні однослівні вигуки. Як і первинні, вторинні вигуки нерідко повторюються. Виступають вони і в сполуці з первинними вигуками: *Ой, матьонко, матьонко,* тепер же ми лихо (Інт., 1619, 41); Диніс: Котрому ся що ліпшого присніт — будет пирох його? Максім: *Гараст, Гараст,* (45), [вигуки схвалення] *то, то, то* (Грам. 1643, 53 зв.), стала дочка моя Вовдя кричат: Змилуйтеся, матюнко, *ратуйте!* (АПГУ, 1667, I, 117), *Здоров!*

Що ся квапиш! (Інт., 1674, 89), *Здоровенек,* паничу! *Здоров,* мой сподарю! (Рєз., 1673—1674, V, 154), Ей, *гвалт!* Тату, дай пукуй! (Інт., к. XVII — п. XVIII, 55), теж буд[ет] «*гвалт*» волат (82), *По(л)но по(л)но* навє(т) и(м) менє нє прєлщайтє (К. З., к. XVII, 47). Однослівний вигук-привітання *здоров!* (в ньому зберігається нечленна форма прикметника) виник унаслідок пропуску дієслова; пор.: *Будь здоров,* старче! Так тебе витаемъ (Рєз., 1673—1674, V, 169), суч. *здоров був!, здоровенькі були!*

Чимало вторинних вигуків виникло від лексикалізації словосполук, причому в них сталися деякі фонетичні спрощення. Наприклад, вигук *соб!,* яким спонукають волів повернути ліворуч, виник із сполук *к собі* (пор. слвц. діал. k sebe, hejscebe, hejs), а *цабе́* «праворуч» — з *од/від*: *себе́* (пор. слвц. діал. hočebe). Вигук *соб!* засвідчений уже в першій половині XVIII ст.: Гей, *соб!* Якій кат, воле, тобѣ тепер стався?! (Інт.,'1736, 112). Але він виник раніше, бо в кінці XVII ст. виступає вже похідне від нього дієслово: Я(к) бы мѣлъ в злы(и) фо(р)тунны(и) час *собка(т)ся* волáми то скорѣ(и) бы поспѣшилъ пѣшыми ногáми (К. З., 178).

Вигуки *спасибі!, помагайбі!, пробі* «рятуйте!» в первісній формі засвідчуються текстами XVII—XVIII ст.: *Помагай бог* вам! (Інт., 1619, 42), крикнетъ на народъ: «*про Богъ,* церковъ горить!» (ЛСам., XVII, 43), *ѣжъ:* циганє: *спаси бюгъ* панє... (К. З., к. XVII, 258), *Помагай бог,* панойку! (Інт., к. XVII — п. XVIII, 56); *Помага(и) бо* бода(и) здоровъ (К. З., к. XVII, 240), *Помагайбѣ,* сподарѣ (Інт., 1736, 104), Ох, исти, *пробу,* исти!.. (1747, 176) та ін. У староукраїнський період прикметник при *спасибог, спасибо* ще узгоджувався з словом *бог (біг): Великъ спасибо!* (К. З., к. XVII, 218; пор. сучасний «велике спасибі!»).

Інтер'єкціонізуються інші словосполуки: Чи лихії люде? *О боже милостиви!* (Інт., 1619, 42), *Бидная ш ма головонько!* (37), *О, бісу твоєй матери* (38), мовили овчари на хлопця на *дѣдчую матер* (АПГУ, 1665, I, 24), Маю сына пелгрима. *Нещасна година!* (Рєз., 1673—1674, V, 176), Я оскаржат никого не рад, *ховай Боже!* (162), *Же дай здоров був,* Хвилоне; *Же дай здоровеньки були,* панове старости (Інт., 2-а пол. XVIII, 197), *Боже, даи же добридень!* (1719, 93), *Ох, моя годино!* (1747, 166), А-а! Всемилостивая государыня!.. *День добрый!* (С., 1787, I, 491) та ін., пор. ще: зичачи праве, би была *добраноч* (І. В., бл. 1680, 155).

Група похідних вигуків безперервно поповнюється й у сучасній мові шляхом інтер'єкціонізації одиниць різних частин мови й словосполук.

У староукраїнській літературній мові зрідка зустрічаються окремі давні запозичені вигуки, напр.: *Увы* мнѣ, сладчайшое мое чадо (Рєз., 1673—1674, V, 184), в мѣсяцу лютом, ах *увы,* лютая нашедши смерть (І. В., бл. 1680, 155), *Уви! Уви!* — данна ест прегоркой неволѣ (Рєз., 1698, III, 111), *Уа!* Как балалайку наладил тебе твой отец! (С., 1787, I, 505) та ін. Із нових запозичених вигуків слід відзначити *гайда!* (із тур. haydi, Sk., I, 649) та *ура!* (із тур. ura «бий»

від urmak «бити», Ф., IV, 166), Пришов к нам турчин говорит: *гайда* два попа; выпустил с темницы (Т., XVIII ст., 501), *Ура! Ура!* Побѣдих! Побѣдих! (С., 1783, I, 442).

§ 183. Історія звуконаслідувань. Звуконаслідувальні слова — специфічна категорія, близька за функцією до вигуків. Вони заміняють цілі вирази. Ця група слів, як уже зазначалося, також дуже давня в своїй основі і весь час поповнюється новими одиницями. У старовинних текстах звуконаслідувальні слова засвідчені ще менше, ніж вигуки, напр.: Что грачють вороны?.. вороны гласять *кра, кра* (Ср., XI, сп. XV, I, 1309), *муу* «подражання муканню корови» (ДНСК, до XV, 117), нѣ вмѣѣтъ ни бѣ́ ни *мѣ́* (К. З., к. XVII, 238), Голуб... завше «*у, у*» голосит (І. В., 2-а пол. XVII, 144).

Про існування багатьох звуконаслідувальних слів свідчать повніше зафіксовані похідні від них дієслова та іменники: овечки.. *бегечучи* почали... скакати (Рез., 1616, I, 65), *гупаю,* аки сова (Сл. Лекс., 1642, 105), *кракаю* (144), *кукудакаю, кудкудакаю; квочу, квокчу* (210), *крукаю* (212), *кокорѣкати, цвѣркаю* (317), *тупкаю* (389), языкъ *лопо́чѣ(т)* (К. З., к. XVII, 234), Нарядив(ъ) кого(с) якъ *фру́калцѣ* (238), І нѣ буде(т) дрѣма́ти жѐ то̀ *сту́ки гря́ки* (134), Нѣ *крака́ла* ворона догоры лѣтячѝ (235), Ой, голубе, не дармо *гуркаєш* (УРП, п. XVIII, 180), и зубами як возом *затиркочу* (182), Чи юй же потурат(ь), що вона *сокоче* (Інт., 2-а пол. XVIII, 199), Жаби в озеро вдруг *плюснули* (С., 2-а пол. XVIII, II, 119) і т. д.

Доволі пізно фіксуються звуконаслідувальні слова, що заміняють у реченні дієслово (здебільшого в них наявний відтінок раптовості), напр.: *Ша(ст)* ба(т)ка в напа(ст), а дѣти по наима(х) (К. З., к. XVII, 256), Я бачця, *гулк* на небо (Інт., 1736, 103).

Проте усічені форми дієслів, які виникли під впливом подібних звуконаслідувань, знаходимо далеко раніше: тому в руку *тыць,* овому *тыць* и сему *тыць,* а писародрачѣ юж не бракуют и потройники з грошами берут и дерут (В., к. XVI, 77), Тут горѣлка *ка́пъ,* а та́мъ *ха́пъ* (К. З., к. XVII, 248), *Шѣ(р)ть вѣ(р)ть,* вы́шла чвѣ(р)ть, бѣрѝ рокова́ѣ (256), Випий же свату до дна, щобъ волы орали! — Отъ такъ свату в гору *хвись,* щобъ тобѣ брикали (Т., XVIII, 141).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ МОВ

авест.	— авестійська мова
алб.	— албанська мова
анг.	— англійська мова
блг.	— болгарська мова
блр.	— білоруська мова
вірм.	— вірменська мова
в.-луж.	— верхньолужицька мова
герм.	— германські мови
гот.	— готські мови
гр.	— грецька мова
д.-в.-нім.	— давньоверхньонімецька мова
д.-інд.	— давньоіндійська мова
д.-іран.	— давньоіранська мова
д.-ірл.	— давньоірландська мова
д.-ісл.	— давньоісландська мова
д.-прус.	— давньопрусська мова
д.-р.	— давньоруська мова
і.-є.	— індоєвропейська прамова
ірл.	— ірландська мова
іт.	— італійська мова
ісп.	— іспанська мова
кельт.	— кельтська мова
кім.	— кімерійська мова
кшб.	— кашубська мова
лат.	— латинська мова
латиськ.	— латиська мова
лит.	— литовська мова
мак.	— македонська мова
н.-луж.	— нижньолужицька мова
п.	— польська мова
праінд.	— праіндоєвропейська мова
прасл.	— праслов'янська мова
прус.	— прусська мова
рос.	— російська мова
рум.	— румунська мова
с.-в.-н.	— середньоверхньонімецька мова
сп.-сл.	— спільнослов'янська мова
согд.	— согдійська (середньопівнічноіранська) мова
слвц.	— словацька мова
словен.	— словенська мова
ст.-лат.	— старолатинська мова
ст.-п.	— старопольська мова
ст.-рос.	— староросійська мова
ст.-сл.	— старослов'янська мова
ст.-слвц.	— старословацька мова
ст.-с.-х.	— старосербська або старохорватська мова
ст.-укр.	— староукраїнська мова
ст.-ч.	— старочеська мова
с.-х.	— сербохорватська мова
тур.	— турецька мова
угор.	— угорська мова
укр.	— українська мова
умбр.	— умбрійська мова
фр.	— французька мова
ц.-сл.	— церковнослов'янська мова
ч.	— чеська мова

СКОРОЧЕННЯ ГРАМАТИЧНИХ ТЕРМІНІВ

відм.	— відмінок
дав.	— давальний відмінок
дв.	— двоїна
жін.	— жіночий рід
знах.	— знахідний відмінок
кл.	— кличний відмінок
місц.	— місцевий відмінок
мн.	— множина

наз.	— називний відмінок	род.	— родовий відмінок
одн.	— однина	середн.	— середній рід
орудн.	— орудний відмінок	чол.	— чоловічий рід

ІНШІ СКОРОЧЕННЯ

бл.	— близько, приблизно	пол.	— половина
діал.	— діалектне	рідк.	— рідкісне
к.	— кінець	с.	— середина
літ.	— літературна мова	суч.	— сучасна мова
п.	— початок		

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

АБ	— Акты Бориспольского мейского уряда 1612—1699 гг. с предисловием Стороженка А. В. К., «Киев. старина», 1892.
АЖ	— Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 рр.). Підгот. до вид. Бойчук М. К. К., 1965.
АЖ 1605	— Актова книга Житомирського гродського уряду 1605 р. Зберігається в Центр. держ. іст. арх. УРСР у Києві, спр. II, оп. 1, од. зб. 4.
АЖГС	— Актова книга Житомирського гродського суду 1649—1650 рр. Зберігається в Центр. держ. іст. арх. УРСР у Києві, ф. II, оп. 1, од. зб. 13.
АЗР	— Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею, т. 1—5, Спб., 1846—1853.
Ал.	— Тишівське «Александрія» із початку XVIII ст. Текст і язикову аналізу подає др. Панькевич Іван.— Наук. зб. т-ва «Просвіта», 1922, р. 1.
Ан.	— Антирисис или апология против Христофора Филарета.— «Русская историческая библиотека». Т. 19. Памятники полемической литературы в Западной Руси. Кн. 3. Спб., 1903.
АО	— Акти села Одрехови. К., 1970.
АП	— Пирятинські актові книги, «Стороженки, фамильный архив». Т. 6. К., 1908.
АПГУ	— Актовые книги Полтавского городового уряда XVII века, в. I—III. Ред. и прим. Модзалевского В. Л. Чернигов, 1912—1914.
Апол.	— Απωλλεία апологіи... (б. м.), 1628.
Арх. ЮЗР	— Архив Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною Комиссиею по разбору древних актов. Ч. 1—8. К., 1859—1914 *
АС	— Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 г. Под ред. Модзалевского В. Л. Чернигов, 1914.
АХ	— Истрин В. М. Александрия русских хронографов. М., 1894.
АЮЗР	— Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 1—15. Спб., 1861—1892.
Бажан	— Бажан М. Вибрані поезії. К., Держ. вид-во худож. літ., 1940.
Бгл.	— Богогласникъ. Почаїв, 1790.
Бедзик	— Бедзик Д. Украдені гори. К., «Дніпро», 1969.
Бер.	— Вірші Беринди П.— Резанов В. Драма українська. Вип. 1. К., 1926.

* При посиланні на це видання арабська цифра вказує на частину, римська — на том.

Бер. Лекс. — «Лексикон словенороський Памви Беринди». Надруков. з вид. 1627 р. фотомех. способом. Підгот. тексту і вступ. стаття Німчука В. В. К., 1961.

Б. Кукул. — Рукописна книжка з записами релігійних і світських народних пісень, зробленими Базилем Кукуловським у 1791 р. Зберігається у Від. рукописів ЦНБ АН УРСР, інв. № 1, 7541.

Б.-Н. — Білецький-Носенко П. Словник української мови. Підгот. до вид. Німчук В. В. К., 1966.

Боровик. — Боровиковський Л. Повне зібрання творів. К., «Наук. думка», 1966.

БРС — Белорусско-русский словарь. Под ред. акад. АН БССР Крапивы К. К. М., 1962.

В. — Вишенский И. Сочинения. М.—Л., 1955.

В. 1786 — «Вѣрша» 1786 р. (сатира на духівництво). Міститься в рукоп. кн. кінця XVIII ст. «Наставленія врачебныя», що зберігається у Від. рукописів ЦНБ АН УРСР, інв. № 1, 7574.

В. 1790 — «Вѣрша, сказиванна 1790 году в свѣтлій дєнь князю Григорію Петровичу Потемкину козаками чорноморцами». Міститься в рукоп. кн. кінця XVIII ст. «Наставленія врачебныя», що зберігається у Від. рукописів ЦНБ АН УРСР, інв. № 1, 7574.

Вагил. — Твори М. Шашкевича і Я. Головацького. Вид. 2-е, Львів, 1913.

Вас. — Васильченко С. Твори в 4-х т. К., Вид-во АН УРСР, 1959—1960.

ВБС — Ветхозаветные библейские сказания в карпато-русской церковно-учительской обработке конца XVII-го века, Науковий зборник товариства «Просвіта» в Ужгороді, р. 5. Ужгород, 1927.

Вишня — Вишня О. Твори в 2-х т. К., Держ. вид-во худож. літ., 1956.

Врем. — Временник императорского Московского общества истории и древностей российских. Кн. 3, Смесь. М., 1849.

ВС — Вісліцький статут (XV ст.) — «Ruski przekład polskich statutów ziemskich z rękopisu moskiewskiego», opracował i wydał St. Roman i A. Vetulani. Wrocław — Kraków, 1959.

ВУР — Воссоединение Украины с Россией. Док. и материалы в 3-х т. Т. 2. М., 1954.

В. цн. — Панегірик О. Митури «Вѣзерунокъ цнотъ».—В кн.: Перетц В. Панегірик «Вѣзерункъ цнотъ». Пер. Плетенецкий О. Е. К., 1909.

Г. — Головацький Я. Памятники дипломатического и судебно-делового языка русского в древнем Галицко-Володимирском княжестве и смежных русских областях в XIV и XV ст. Львів, 1867.

Гал. — ГалѦтовскій І. Ключь разумѣніѦ. К., 1659.

Гал. Б. — Галятовскій І. Боги поганскїи в(ъ) болванахъ мѣшкаючїи. Чернігів, 1686.

Гал. Д. — Галятовский І. Душѣ людєй умєрлыхъ. Чернігів, 1687.

Гал. К. — ГалѦтовскій І. Ключь разумѣніѦ. Львів, 1665.

Г.-Артем. — Гулак-Артемовський П. Байки, балади, лірика. К., «Рад. письменник», 1958.

ГБ — Будилович А. XIII слов Григория Богослова в древнерусском переводе по рукописи Публичной библиотеки XI века. Спб., 1875.

ГВНП — Грамоты Великого Новгорода и Пскова. Под ред. С. Н. Волка. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1949.

Гол. — Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким. Ч. 1—2. М., 1878.

Гр. — Словар української мови. Зібрала ред. журн. «Киев. старина». Упорядкував, з додатком власн. матеріалу, Борис Грінченко. Т. 1—4. К., 1907—1909.

Гр. Волод. — Грамота польського короля Володислава 1379 р. Жидачів. Зберігається у Львів. філ. Центр. іст. арх. УРСР, ф. 129, оп. 1, звит. 16, од. зб. 6.

Грам. 1591 — «АДЕЛФОТНЕ Граматїка доброглаголиваго еллинословенскаго ꙗзыка...». Львів, 1591.

Грам. 1596 — «Грамматїка словенска» Л. Зизанія. Вільно, 1596.

Грам. 1619 — «Грамматїки СлавенскиѦ правилноє сунтаѓма...» М. Смотрицького. Єв'є, 1619.

Грам. 1638 — Грамматїки или писменница ꙗзыка Словєн(ъ)скагѡ. Кременець, 1638.

Грам. 1643 — «Грамматика слов'янська І. Ужевича». Підгот. до друку Білодід І. К., Кудрицький Є. М. К., 1970.

Грам. 1645 — Арраський список праці І. Ужевича. «Граматика слов'янська І. Ужевича». Підгот. до друку Білодід І. К., Кудрицький Є. М. К., 1970.

Грам. Мог. — «Грамматыка Азыка славенорускаго» Ів. Могильницького. Укр.-рус. арх. Т. 5. Філол. праці Івана Могильницького. Видав Возняк М. Львів, 1910.

Греб. — Гребінка Є. Твори в 5-ти т. К., Держ. вид-во худож. літ., 1959.

Грінч. — Грінченко Б. Твори в 2-х т. К., Вид-во АН УРСР, 1963.

Д. — Даль Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 1—4. Спб., 1880—1882.

Д. З. — Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам. Подгот. к печати. Зарубин Н. Н. Л., 1932.

Дил. — Дилецький Микола. Граматика музикальна. Фотокопія рукопису 1723 р., К., 1970.

ДЛ — Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.). Упоряд. акад. О. І. Білецький. Вид. 3-є. К., 1967.

ДНМ — Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). Підгот. до вид. В. А. Передрієнко. К., 1976.

ДНСК — Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. Вып. 1. К., 1966.

ДПРЯП — Древние памятники русского письма и языка (X—XIV вв.). Труд И. И. Срезневского. Изд. 2-е. Спб., 1882.

ДС — Яворский Ю. А. Пропавшая западнорусская книга «Диалог о смерти», 1621 г. Спб., 1912.

Д.-Х. — «Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського». К., 1974.

Є Літк. — Грузинский А. С. Из истории перевода Евангелия в Южной России в XVI веке. Летковское Евангелие. К., 1912.

Є Нег. — Євангеліє Валентина Негалевського 1581 р. Рукопис ЦНБ АН УРСР (Київ), шифр $\frac{451\ II}{1636}$.

ЄО — Остромирово євангелие 1056—1057 г. 2-е фотолитогр. изд. Иждивением... Ильи Кирилловича Савинкова. Спб., 1889.

Є Пут. — Kaluźniacki A. Monumenta linguae polaeoslovenicae, I., Evangelium Putnanum, Vindobonae, 1888.

ЄУС — Єѵ(г)ліє учителноє... Пер. М. Смотрицький, Єв'є, 1616.

Ж. — Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словник. Т. 1—2. Львів, 1886.

ЖАЮ — Житие Андрея Юродивого.— В кн.: Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках И. Срезневского, 31—40. Спб., 1879.

ЖВ — Украинское житие Владимира...— В кн.: Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. М.—Л., 1962.

ЖО — Житие княгини Ольги...— В кн.: Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. М.—Л., 1962.

ЖС — Житие св. Саввы Освященного, составленное Кириллом Скифопольским, в древнерусском переводе. Спб., 1890.

З — Поучение зарубского черноризца Георгия.— В кн.: И. И. Срезневский. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках, 1—10. Спб., 1867.

Зак. — Закарпатська дарча грамота Стефана Винца 1401 р.— Микитась В. Л., Чучка П. П. Дві Закарпатські оригінальні пам'ятки початку XV ст.— Мовознавство, 1968, № 1.

Зиз. Лекс. — Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славенорос. Підгот. текстів пам'яток і вступ. статті Німчука В. В. К., 1964.

И. Ф. — Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. М.—Л., 1958.

І. В. — Величковський Іван. Твори. К., 1972.

Ізб. 1073 — Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года. Пб., 1880.

Ізб. 1076 — Изборник 1076 г. Изд. подгот. Голышенко В. С., Демьянов В. Ф., Нефедов Г. Ф. М., Наука, 1965.

Ільч. — О. Ільченко. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця. К., «Рад. письменник», 1958.

Інт. — Українські інтермедії XVII—XVIII ст. Пам'ятки давньої укр. літ. К., 1960.

ІПВ — (О єдиной истинной православной вѣре...). Острог, 1588.

КА — Крехівський Апостол. Рукопис 1560-х рр. Зберігається у Львів. філ. ЦНБ АН УРСР за № 1291.

Кв.-Основ. — Квітка-Основ'яненко Г. Вибрані твори в одному томі. К., Держ. вид-во худож. літ., 1937.

К. З. — Зіновіїв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті. Підгот. тексту Чепіги І. П. Вступ. стаття Колосової В. П. та Чепіги І. П. Іст.-літ. комент. Колосової В. П. К., 1971.

Кн. — Книжиця для господарства, Михайло Возняк, «Український господарський порадник з 1788 р.» Т. 72. Львів, ЗНТШ. 1915.

КО — Незвісний твір Клирика Острогського (1599 р.), т. 5, Львів, ПУРМЛ, 1906.

Котляр. — Котляревський І. П. Повне зібр. творів у 2-х т. К., Вид.-во АН УРСР, 1952—1953.

Крим. — Кримський А. Є. Деякі непевні критерії для діялектольогічної клясифікації староруських рукописів. Львів, 1906.

Кроп. — Кропивницький М. Твори в 6-ти т. К., Держ. вид-во худож. літ., 1958—1959.

КС — Книга поучений Сирина Ефрема.., Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках, 1—10. Спб., 1867.

ЛВел. — Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. Сост. Самуил Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720. Т. 1—4. К., 1848—1864.

ЛВел. І — Самійло Величко. Сказаніе о войнѣ козацкой зъ поляками, «Пам'ятки українського письменства». Т. 1. Археографічна комісія Української Академії наук. К., 1926.

ЛВоскр. — Летопись по Воскресенскому списку, «Полное собрание русских летописей». Т. 7. Спб., 1856.

ЛГр. — Лѣтопись Григорія Грабянки. Изд. Врем. комис. для разбора древ. актов. К., 1854.

ЛІ — Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962.

Лік. — Лѣкáрство на ѡспáлый оумыслъ чоловѣчїи.., Острог, 1607.

ЛЛ — Полное собрание русских летописей. Т. 1, Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. М., 1962.

ЛН — Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.—Л., 1950.

ЛСам. — Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник. Изд. Киев. врем. комис. для разбора древ. актов. К., 1873.

Л. Укр. — Українка Леся. Твори в 5-ти т. К., Держ. вид-во худож. літ., 1951—1956.

Лун. — Перетц В. Н. Материалы к истории апокрифа и легенды, в. II, К истории Лунника. Спб., 1901.

Л Хм. — Хмільницький літопис першої половини XVII ст. (з м. Хмільника Вінницької обл.). «Летопись Самовидца по новооткрытым спискам». К., 1878.

Л Льв. — Львівський літопис першої половини XVII ст. «Русский исторический сборник, издаваемый Обществом истории и древностей российских». Т. 3. Кн. 3. М., 1839.

Льв. СБ — Крыловский А. Львовское ставропигиальное братство. (Опыт церковноисторического исследования). Прил. К., 1904.

Льв. УБ — Архів Ставропігійського братства. Зберігається у Львів. центр. іст. арх. УРСР під назв. «Львів. успен. братство», ф. 129.

М. — Русанівський В. М. Пам'ятки давньої українсько-білоруської ділової мови в архівах ПНР.— Мовознавство, 1974, № 6.

М. А. — Иерея Михаила «Оброна вѣрному чл҃вку». Петров А. Материалы для истории Угорской Руси. Т. 7. Памятники церковно-религиозной жизни угроруссов XVI—XVII вв. Петроград, 1921.

Малишко — Малишко А. Вибрані твори. К., Держ. вид-во худож. літ., 1951.

Март. — Мартович Л. Твори. К., Держ. вид-во худож. літ., 1954.

Микит. — Микитенко І. Вибрані твори. Т. 1—2. К., Держ. вид-во худож. літ., 1957.

Мил. б. — «Милость Божія». Рукопис І половини XVIII ст. Зберігається у Від. рукописів ЦНБ АН УРСР, інв. № 1. 6527.

Мін. — Ягич И. В. Служебные минеи за сентябрь, октябрь и ноябрь в церковнославянском переводе по русским рукописям 1095—1097 гг. (Памятники древнерусского языка). Т. 1. Спб., 1886.

МУР — Петров А. Памятники церковно-религиозной жизни угроруссов XVI—XVII вв., «Материалы для истории Угорской Руси». Спб., 1911.

М. Ч. — Черемшина Марко. Твори в 2-х томах. К., 1974.

НГБ — Арциховский А. В. и Тихомиров М. К. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1951 г.). М., Изд-во АН СССР, 1953.

Некраш. — І. Некрашевич. Заговор на попа. Міститься в рукоп. кн. «Наставленія врачебныя», що зберігається у Від. рукописів ЦНБ АН УРСР, інв. № 1. 7574.

Ном. — Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича і других. Спорудив М. Номис. Спб., 1864.

НП — Науки парохіалніА. Почаїв, 1794.

НС — Народные южнорусские сказки. 1, К., Изд-во И. Р-ко, 1869.

ОБ — Библїа сирѣ(чь) книгы ветхаго и новаго завѣта, по языку словѣнску. Острог, 1581.

О. Коб. — О. Кобилянська. Твори в 3-х томах. Держ. вид-во худож. літ., 1956.

П. — Грамоти XIV ст. Упорядкування, вступ. стаття, комент. і словники-покажчики Пещак М. М. К., 1974.

Павл. — Грамматика малороссійского нарѣчія... Соч. Павловскій Ал. Спб., 1818.

Пал. — «Палинодія» З. Копистенського. «Русская историческая библиотека». Т. 4. Памятники полемической литературы Западной Руси, Кн. 1. Пб., 1876.

Палеогр. — Соболевский А. И., Пташицкий С. Л. Палеографические снимки с русских грамот преимущественно XIV в. Спб., 1903.

Пан. — Іван Панькевич. Покрайні записи на закарпатськоукраїнських церковних книгах з додатком 4 монастирських грамот. Збірка закарпатськоукр. приповідок Івана Югасевича з 1809 р. Прага, 1947.

Пан. Рог. — Панегірик М. Рогозі (С. Голубев. Панегирик, поднесенный в 1591 р. Львовским братством митрополиту Михаилу Рогозе (окрема відбитка).

Пер. — Пересторога зѣло потребная на потомные часы православным христианом, М. Возняк. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. Львів, 1954.

Пер. І — «Пересторога», АЗР. Т. 4. Спб., 1851.

ПЄ — «Перссопницьке євангеліе» 1556—1561 рр. Рукопис зберігається в ЦНБ АН УРСР, інв. № 15512.

ПН — Нягівські повчання. А. Петров. Материалы для истории Угорской Руси. Т. 7. Памятники церковно-религиозной жизни угроруссов XVI—XVII вв. Петроград, 1921.

Пов. — Перетц В. Н. Повесть о трех королях-волхвах в западнорусском списке XV в. Спб., 1903.

Пол. св. — Полѣтика свѣцкая.— Киев. старина, т. 32, 1891, февр.

Пор. — Лікарський порадник XVI ст. Lucia Djamo — Diaconită, Untext slavon de farmacoterapie populară din secolul al XVI-lea, «Romanoslavica». Vol. 14. Lingvistica. Bucureşti, 1967.

ПП — Старинный южнорусский перевод Песни песней с послесловиями о любви.— Основа, 1861, ноябрь — декабрь.

ПР — Правда русская. Т. 1. Тексты подгот. к печати Любимов В. П., Лавров Н. Ф., Тихомиров М. Н. и др. Под ред. акад. Б. Д. Грекова. М.—Л., 1940.

Проп. — Рукописний збірник проповідей XVIII ст. Зберігається у Від. рукописів ЦНБ АН УРСР, інв. № 1, 2842.

Прот. — Протокулъ до записованя справ поточныхъ на рокъ 1690. Черниг0в, 1852.

ПУРМЛ — «Пам'ятки української мови і літератури». Т. 1—5. Львів, 1896—1906.

ПФ — Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVII ст.). Зб. док. К., 1975.

Р. — Южнорусские грамоты, собранные Влад. Розовым. Том 1. К., 1917.

«Рада» — Журн. «Рада», 1907, № 47.

Радив. — Радивиловский А. Ꙋгородокъ Маріи Бц̃ы. К., 1676.

Рєз. — Рєзанов В. Драма українська. Вип. 1—6. К., 1926—1929.

РИБ — Русская историческая библиотека. Т. 2. Спб., 1875.

Рильський — Рильський М. Твори в 10-ти томах. К., Держ. вид-во худож. літ., 1960—1962.

Розм. — «Розмышлян(ь)є о муцѣ Христа Сп̃асителя нашего» Й. Волковича (Рєзанов В. Драма українська. Вип. 1. К., 1926).

Руд. — Руданський С. Твори. К., Держ. вид-во худож. літ., 1959.

Рус. — Українські грамоти XV ст. Підгот. тексту, вступ. стаття і комент. Русанівського В. М. К., 1965.

С. — Сковорода Григорій. Твори в 2-х т. Упорядники Табачникова І. А., Іваньо І. В. К., 1961.

СГ — Смоленские грамоты XIII—XIV вв. Подгот. к печати Сумникова Т. А. и Лопатин Б. В. Под ред. чл.-кор. АН СССР Р. И. Аванесова. М., Изд-во АН СССР, 1963.

Син. — «Синоніма славенороссная», «Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славенороссная». Підгот. текстів пам'яток і вступ. статті Німчука В. В. К., 1964.

Сл. Лекс. — Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. Підгот. до вид. Німчук В. В. К., 1973.

Словник ст. укр. м. — Словник староукраїнської мови. Проб. зошит. К., Вид-во АН УРСР, 1964.

Слово — «Слово о збуреню пекла» (Рєзанов В. Драма українська. Вип. 1. К., 1926).

Сир. — Книга поучений Єфрема Сирина в списке XIII века. Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. Т. 1—10. Спб., 1867.

См. К. — Смотрицький Герасим. «Ключъ цр(с)тва нєбєсного...» (Острог, 1587).
Сосюра — Сосюра В. Твори в 3-х т. К., Держ. вид-во худож. літ., 1957—1958.
СП — Синайский патерик. Изд. подгот. Голышенко В. С., Дубровина В. Ф. М., 1967.
СПІ — Ироическая песнь о походе на половцов удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича..., М., 1800.
Ср. — Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 1—3. Спб., 1893—1912.
Ст. — Стефаник В. Повне зібр. творів в 3-х т. Т. 1. К., 1949.
Стар. — Старицький М. Вибрані твори. К., Держ. вид-во худож. літ., 1959.
Ст. 3. — Каzаньє с҃тго Кирилла..., «Пам'ятки української мови і літератури». Т. 5, Львів, 1906.
СУМ — Словник української мови. Т. 1—6. К., 1970—1975.
Т — Історичний словник українського язика. За ред. Є. Тимченка. Т. 1. Харків — Київ, 1930—1932.
Т. Мат. — Тимченко Е. Материалы для словаря письменной и книжной южнорусской рѣчи XV—XVIII. Рукопис зберігається в б-ці Ін-ту мовознавства АН УРСР у Києві.
Тіт. — Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVII—XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків. К., 1924.
Тр. — Тріѡдіон, си єсть: тріпѣснєць. К., 1627.
Тур. — Еремин П. И. Литературное наследие Кирилла Туровского.— Тр. отд. древнерус. лит., т. 13. М., 1957.
Туров. — Еремин П. И. Литературное наследие Кирилла Туровского.— Тр. отд. древнерус. лит. Т. 15, М., 1958.
У. — Уляницкий В. О. Материалы для взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в XIV—XV вв. М., 1887.
УЄ — Рукописне учительне євангеліє XVI ст. Зберігається в б-ці Музею укр. мистецтва у Львові за № 13174.
Ур. — Петров А. Первый печатный памятник угрорусского наречия «Урбар».— Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности АН, т. 84, № 2, Спб., 1908
УРП — Угрорусский песенник начала XVIII в. В. Н. Перетц. Исслед. и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. М.—Л., 1962.
УРС — Українсько-російський словник. Т. 1—6. К., 1953—1963.
Усп. зб. — Успенский сборник XII—XIII вв. Изд. подгот. Князевская О. А., Демьянов В. Г., Ляпон М. В. Под ред. С. И. Коткова. М., 1971.
Ф. — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. Т. 1—4. М., 1964—1973.
Федьк. — Федькович Ю. Вибрані твори. К., Держ. вид-во худож. літ. 1955.
Ф. П. — Прокопович Феофан. Соч. Под ред. Еремина И. П. М.—Л., 1961.
Франко — Франко І. Твори в 20-ти т. К., Держ. вид-во худож. літ., 1950—1956.
ХА — Книгы врємєньныѩ и ѡбразныѩ Геѡргиѩ мниха. В. И. Истрин. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Т. 1, Текст. Петроград, 1920.
ХД — Житье и хожденье Данила Русьскыя земли игумена. 1106—1108. Текст воспроизведен по древнейшему списку XV века, изд. Православным палестинским о-вом. Спб., Изд. И. Глазунова, 1896.
Хр. — Обнорский С. П., Бархударов С. Г. Хрестоматия по истории русского языка. Ч. 1. Изд. 2-ое. М., 1952.
Хр. п. — «Христосъ Пасхѡнъ». Рєзанов В. Драма українська. Вип. 1. К., 1926.
ХФ — Христофор Филалет. Апокри́сисъ, а́лбо ѡтповѣдь на кни́жкы о собо́рѣ берестéйскомъ... Острог, бл. 1598.

ЦАЛМ — Лазаревский А. Цеховые акты Левобережной Малороссии (1622—1645) (окрема відбитка).

ЦДІА — Центральний державний історичний архів УРСР у Києві.

ЦНБ — Центральна наукова бібліотека АН УРСР у Києві.

Ч. 1489 — Уривки з Четьї 1489 р.— В кн.: Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв. Л., 1928 (АН СССР. Сб. по рус. яз. и словесности. Т. 1. Вып. 1).

Час. — «Часослов». Краків, 1491.

Чет. 1489 — Четья 1489 р. Рукопис ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр: $\frac{\text{ДА}}{415\text{Л.}}$

Чуд. псалт.— Погорелов В. Чудовская псалтырь XI века (Памятники старославянского языка). Т. 3, вып. 2. Спб., 1910.

Шашк. — Твори М. Шашкевича і Я. Головацького. Вид. 2-е. Львів, 1913.

Шевч. — Шевченко Т. Повне зібр. творів у 10-ти т. К., Вид-во АН УРСР, Т. 1—2, 1951—1953.

Я. — Яворский Ю. А. Песня-баллада о козаке Кулине и духовная песнь грешных людей.— «Наук. зб. т-ва «Просвіта» в Ужгороді 1929, р. 6.

Я. М. — Дневник Якова Марковича. Т. 4, 1735—1740. Видав Модзалевський В.— «Жерела до історії України — Руси». Т. 22, 1913.

Br. — Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1957.

Ak.gr. i z. — Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. tt. 9—16, we Lwowie, 1868—1894.

Arch.xx.S. — Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w stawucie. T. 1. Lwów, 1887.

DLRM — Dicţionarul liblii romine moderne Editura Academiei Republicii Populare Romine, 1958.

Bogd. — Dokumentele lui Stefan cel Mare, publicate de Ioan Bogdan. T. 2. Bucureşti, 1913.

Cost. — Documentele Moldoveneski inaite de Stefan cel Mare, publicate de Mihai Costăchesku. Vol. 2, 1932.

G. — Jan Gebauer. Slovník staročeský, díl 1-2, Druhe, nezměněne vydaní. Praha, 1970.

K. — Kálal K. a Kálal M. Slovenský slovník z literatúry aj náreči. Banská Bystrica, 1923.

M. — Franz von Miklosich. Lexicon palaeoslovenico-graecolatinum. Wien, 1862—1865.

Mach. — Machek Vaclav. Etimologický slovník jazyka českégo a slovenského. Praha, 1957.

MSJP. — Maly słownik języka polskiego. Pod. red. Stanisława Skorupki, Haliny Anderskiej, Zofii Łempickiej. Warszawa, 1968.

Paňk. — Paňkevič I. Chrestomatie ukraińskych testů ze současné a staré ukrainské literatury, Statní pedagogické nakladatelství. Praha, 1964.

S. — F. Sławski. Słownik etymologiczny języka polskiego. T. 1. Kraków, 1952—1956.

R. — Reczek Stefan. Podręczny słownik dawnej polszczyzny. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1968.

SJStSl — Slovnik jazyka staroslověnského. Nakladatelství Československé akademie věd. Praha, 1958—1966. Praha, 1967—1973

Sk. — Petar Skok. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Uredili akademici Mirko Deanović i Ljudevit Jonke. Zagreb, 1971—1972.

ЛІТЕРАТУРА

Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. К., Держполітвидав УРСР, 1949. 359 с.

Ленін В. І. Повне зібрання творів. Пер. з 5-го рос. вид. Т. 39. 596 с.

Бандрівський Д. Г. Говірки Підбузького району Львівської області. К., Вид-во АН УРСР, 1960. 104 с.

Батюк Л. І. Спостереження над морфологічними особливостями літопису Самовидця.— В кн.: Дослідження з української мови. К., 1958, с. 39—55.

Бевзенко С. П. З історії вигуків в українській мові.— Допов. та повідомл. Ужгород. ун-ту. Сер. філол., 1958, № 2, с. 51—52.

Бевзенко С. П. З історичних коментарів до українського словотвору. Прислівник.— Наук. зап. Ужгород. ун-ту, 1959, т. 37, с. 21—40.

Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору. Ужгород, Закарпат. обл. вид-во, 1960, 416 с.

Бевзенко С. П. Відмінності української діалектної мови на морфологічному рівні.— В кн.: Українська діалектна морфологія. К., 1969, с. 5—14.

Безпалько О. П. Нариси з історичного синтаксису української мови. К., «Рад. школа», 1960. 236 с.

Белић А. Падежная система и происхождение предлогов.— Јужнословенски филолог, 1957—1958, 22 књ. 1—4, с. 1—17.

Белић А. Историја српскохрватског језика. Изд. 2. Књ. 2. Св. 2. Београд, «Науч. книга», 1965. 212 с.

Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. Чередования. Именные основы. М., «Наука», 1974. 350 с.

Бова (Ковальчук) Л. Говірки південної Житомирщини і їх відношення до полтавсько-київського діалекту.— В кн.: Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови. К., 1954, с. 98—114.

Борковский В. И. Синтаксис древнерусских грамот. (Сложное предложение). М., Изд-во АН СССР, 1958. 187 с.

Борковский В. И., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка. М., «Наука», 1965. 555 с.

Брахнов В. М. Придієслівне безприйменникове вживання відмінкових форм у говірках Переяслав-Хмельницького р-ну на Київщині.— Діалектол. бюл., 1956, вип. 6, с. 46—57.

Брахнов В. М. Деякі морфологічні особливості говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині.— Діалектол. бюл., 1960, вип. 7, с. 61—75.

Будде Е. Т. Лекции по истории русского языка. Изд. 2-е. Казань, 1911, 364 с.

Бузук П. Нариси історії української мови. Вступ, фонетика, морфологія з додатком історичної хрестоматії. К., 1927. 96 с.

Бузук П. Діалектологічний нарис Полтавщини.— Укр. діалектол. зб., 1929, кн. 2, с. 159—195.

Букатевич Н. И. Опыт исторического изучения предлогов и предложных сочетаний в русском литературном языке. Ч. 1—2. Одесса, Изд-во Одес. ун-та, 1957—1958.
Булахаў М. Г. Прыметнік у беларускай мове. Мінск, «Навука і тэхніка», 1964. 199 с.
Булахаў М. Г. Гісторыя прыметнікаў беларускай мовы XIV—XVII стагоддзяў. Ч. 2. Сінтаксічны нарыс. Мінск, Выд-ва Беларус. ун-та, 1971. 294 с.
Булахаў М. Г. Гісторыя прыметнікаў беларускай мовы. Ч. 3. Лексікалагічны нарыс. (Агульнаславянская лексіка). Мінск, Выд-ва Беларус. ун-та, 1973. 256 с.
Булаховский Л. А. Исторический комментарий к русскому литературному языку. К., «Рад. школа», 1958. 288 с.
Булаховський Л. А. Вибрані праці в 5-ти т. Т. 2. Українська мова. К., «Наук. думка», 1977. 631 с.
Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. М., Учпедгиз, 1959. 623 с.
Вайан А. Руководство по старославянскому языку. М., Изд-во иностр. лит., 1967. 368 с.
Ван-Вейк Н. История старославянского языка. М., Изд-во иностр. лит., 1967. 368 с.
Ващенко В. С. Полтавські говори. Харків, Вид-во Харк. ун-ту, 1957. 539 с.
Верхратський І. Про говір долівський.— ЗНТШ, 1900, т. 35—36, Львів. 127 с.
Верхратський І. Про говір галицьких лемків.— Зб. філол. секції Наук. т-ва ім. Шевченка, т. 5, Львів, 1902. 489 с.
Верхратський І. Знадоби до пізнання угорськоруських говорів.— ЗНТШ, 1902, ч. 1, т. 45, кн. 1, с. 225—280.
Верхратський І. Про говір батюків. Львів, 1912. 250 с.
Виноградський. До діалектології Задесення. Говірка м. Сосниці та деякі відомості про говірки сусідніх районів.— Укр. діалектол. зб., 1928, кн. 1, с. 143—169.
Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков. М., Изд-во АН СССР, 1956. 323 с. Авт.: В. И. Абаев, В. В. Горнунг, М. М. Гухман, П. С. Кузнецов.
Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. За ред. О. С. Мельничука. К., «Наук. думка», 1966. 594 с.
Голоскевич Г. П. Описание говора Бордачевки (Колодиевки) Ушицкого уезда Подольской губернии.— ИОРЯС, 1910, 14, № 4, с. 106—131.
Гумецька Л. О. Словотвір прислівників української актової мови XIV—XV ст.— Укр. мова в школі, 1957, № 6, с. 19—26.
Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст. К., Вид-во АН УРСР, 1958. 298 с.
Гумецька Л. Л. Словотворча система числівників української актової мови XIV—XV ст.—В кн.: Питання слов'ян. мовознавства. Кн. 5. Львів, 1958, с. 164—172.
Гумецька Л. Л. Первинні прийменники і їх синтаксичні функції в українських грамотах XIV—XV ст.— В кн.: Дослідження і матеріали з української мови. Т. 3. К., 1960, с. 37—51.
Гумецька Л. Л. Вторинні сполучники і їх синтаксичні функції в українських грамотах XIV—XV ст.—В кн.: Дослідження і матеріали з української мови. Т. 2. К., 1960, с. 31—44.
Гумецька Л. Л. Вторинні прийменники і їх синтаксичні функції в українських грамотах XIV—XV ст.— В кн.: Дослідження і матеріали з української мови. Т. 4. К., 1961, с. 42—51.
Дем'янчук В. Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV ст. К., 1928. 41 с.
Дэжэ Л. Очерки по истории закарпатских говоров. Будапешт, Изд-во АН Венгрии, 1967. 306 с.
Дзендзелівський Й. О. Спостереження над синтаксисом українських говірок нижнього Подністров'я.— Діалектол. бюл., 1955, вип. 3, с. 59—78.
Дзендзелівський Й. О. Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської області.— Наук. зап. Ужгород. ун-ту, 1955, т. 14, с. 7—80.

Довгая Т. М. Адвербиализация в современном украинском литературном языке. Автореф. канд. дис. Ужгород, 1971. 18 с.
Дурново Н. Очерк истории русского языка. М.— Л., Госиздат, 1924. 376 с.
Жовтобрюх М. А. Із морфології «Актів Бориспільського міського уряду XVII століття».— Наук. зап. Черкас. пед. ін-ту, 1960, т. 15. Сер. філол. наук, вип. 5, с. 147—162.
Жовтобрюх М. А. Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.). К., Вид-во АН УРСР, 1963. 414 с.
Житецкий П. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. К., 1889. 102 с.
Іваненко З. І. Прийменникові конструкції часу в сучасній українській мові. Чернівці, Вид-во Чернів. ун-ту, 1967. 62 с.
Іваненко З. І. Прийменникові конструкції із значенням причини в українській мові. Чернівці, Вид-во Чернів. ун-ту, 1971. 81 с.
Іваненко З. І. Прийменникові конструкції мети в сучасній українській мові. Чернівці, Вид-во Чернів. ун-ту, 1972. 25 с.
Іваненко З. І. Прийменникові конструкції із значенням місця в сучасній українській мові. Чернівці, Вид-во Чернів. ун-ту, 1974. 69 с.
Історична граматика української мови. К., «Рад. школа», 1962. 510 с. Авт.: О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх та ін.
Іжакевич Г. П. Про особливості говірок Броварського району Київської області.— Діалектол. бюл., 1950, вип. 2, с. 31—47.
Иванов В. В. Типология развития славянских и индоевропейских предлогов и послелогов.— В кн.: Структурно-типологические исследования в области грамматики славянских языков. М., 1973, с. 51—60.
Ильинский Г. А. Праславянская грамматика. Нежин, 1916. 536 с.
Карпенко Ю. А. История форм количественных числительных в украинском языке. Автореф. канд. дис. Черновцы, 1956. 18 с.
Карпенко Ю. О. Історія східнослов'янського числівника сорок.— Питання історії і діалектології східнослов'янських мов. Наук. зап. Чернів. ун-ту, 1958, т. 31. Сер. філол. наук, вип. 7, с. 23—32.
Карпенко Ю. О. Історія східнослов'янського числівника дев'яносто.— Наук. зап. Чернів. ун-ту, 1959, т. 32. Сер. філол. наук, вип. 8, с. 107—115.
Карский Е. Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Вып. 1. М., Изд-во АН СССР, 1955. 475 с.; Вып. 2-3, 1956. 518 с.
Кедайтене Е. И. Из наблюдений над категорией лица в памятниках русского языка старшей поры.— Вопр. языкознания, 1955, № 1, с. 124—125.
Кедайтене Е. И. Развитие форм родительного-винительного от названий лиц и одушевленных предметов в древнерусском языке.— Учен. тр. Вильнюс. ун-та, 1957, т. 3, с. 139-170.
Керницький І. М. Відміна іменників середнього роду в мові укр. пам'яток XIV ст.— В кн: Дослідження і матеріали з української мови. Т. 2. К., 1960, с. 73—92.
Керницький І. М. Система словозміни в українській мові. К., «Наук. думка», 1967. 288 с.
Кобилянський Б. В. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття.— Укр. діалектол. зб., кн. 1, 1928, с. 3—86.
Кобилянський Б. В. Про залишки перфекта в південно-західній групі діалектів української мови.— Укр. мова в школі, 1953, № 3, с. 69—71.
Колодяжний А. С. До характеристики мови актової книги Володимирського (на Волині) міського суду другої половини XVI ст.—В кн.: Питання історичного розвитку української мови. Харків, 1959, с. 63—64.
Колодяжний А. С. Прийменник. Харків, Вид-во Харк. ун-ту, 1960. 165 с.
Кузнецов П. С. К истории форм 3-го лица настоящего времени глагола в русском языке.— Slavia, 1956, т. 25, N 2, с. 175—183.
Кузнецов П. С. Очерк исторической морфологии русского языка. М., Изд-во АН СССР, 1959. 275 с.
Кузнецов П. С. Развитие индоевропейского склонения в общеславянском языке.— В кн.: Исследования по славянскому языкознанию. М., 1961, с. 114 — 164.

Кузнецов П. С. Очерки по морфологии праславянского языка. М., Изд-во АН СССР, 1961. 147 с.
Кульбакин С. М. Грамматика церковнославянского языка по древнейшим памятникам.— Энциклопедия славянской филологии. — Вып. 10, 1915, с. 97.
Курс сучасної української літературної мови. За ред. Л. А. Булаховського. Т. 1. К., «Рад. школа», 1951. 519 с.
Лавровський П. О. Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями.— Журн. м-ва нар. просвещения, 1859, № 6, с. 225—266.
Латта В. П. Словацько-українська мовна межа.— Діалектол. бюл., 1962, вип. 9, с. 15—30.
Левченко С. П. Розвиток досліджень з історичної граматики української мови після Жовтневої революції.— В кн.: Дослідження з мовознавства в Українській РСР за 40 років. К., 1957, с. 47—70.
Леонова М. В. Прислівники в буковинських говорах.— В кн.: Питання історії і діалектології східнослов'янських мов. Кн. 2. Львів, 1961, с. 92—102.
Леонова М. В. Службові слова в буковинських говорах.— В кн.: Питання історії і діалектології східнослов'янських мов. Кн. 3. Львів, Наук. зап. Чернів. ун-ту, 1963, т. 59, Сер. філол. наук, вип. 18, с. 3—15.
Лескин А. Грамматика старославянского языка. М., Изд-во О. Горбека, 1890. 192 с.
Лисенко П. С. Деякі морфологічні особливості говірок правобережних (середніх) районів Черкащини.— В кн.: Середньонаддніпрянські говори. К., 1960, с. 29—43.
Лисенко П. С. Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся. К., Вид-во АН УРСР, 1961. 72 с.
Ломтев Т. П. Очерки по историческому синтаксису русского языка. М., Изд-во Моск. ун-та, 1956. 596 с.
Лукінова Т. Б. До порівняльно-історичного вивчення словотвору слов'янських числівників.— В кн.: Структура і розвиток слов'янських мов. К., 1967, с. 63—76.
Марков В. М. Историческая грамматика русского языка. Именное склонение. М., «Высш. школа», 1974. 143 с.
Марчук (Бовтрук) Н. Й. Форми 1-ої особи однини дієслів теперішнього часу в українських говорах.— В кн:. Українська діалектологія і ономастика. К., 1964, с. 80—94.
Марчук Н. Й. Дієслівна парадигма сучасної української літературної мови в її зв'язках з народними говорами.— В кн.: Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. К., 1972, с. 90—92.
Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М.— Л., Соцэкгиз, 1938. 510 с.
Мейе А. Общеславянский язык. М., Изд-во иностр. лит., 1951. 491 с.
Мейе А. Основные особенности германской группы языков. М., Изд-во иностр. лит., 1952. 168 с.
Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании. М., Изд-во иностр. лит., 1954. 99 с.
Мельничук О. С. Південноподільська говірка села Писарівки, Кодимський район Одеської області.— Діалектол. бюл., 1951, вип. 3, с. 44—68.
Мельничук О. С. Видозміни оформлення речень непрямої модальності в історії української мови.— В кн.: Слов'янське мовознавство. Вип. 2. К., 1958, с. 120—163.
Мельничук О. С. Історичний розвиток системи відносних слів в українській мові.— В кн.: Слов'янське мовознавство. Вип. 4. К., 1963, с. 80—121.
Мельничук О. С. Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові.— В кн.: Слов'янське мовознавство. Вип. 3. К., 1961, с. 124—194.
Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. К., «Наук. думка», 1966. 324 с.
Михальчук К. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречи-

ями Галичины.— Тр. этногр.-статист. экспедиции в Юго-Зап. край, 1874, т. 7, с. 452—512.
Могила А. П. Словозміна в говірках середньої Черкащини.— В кн.: Середньонаддніпрянські говори. К., 1960, с. 44—64.
Мукан А. М. Українські наддунайські говірки.— Діалектол. бюл., 1960, вип. 6, с. 44—60.
Нагін Я. Д. Відмінювання іменників у степових херсонських говорах.— Наук. зап. Херсон. пед. ін-ту, 1956, № 6, с. 169—198.
Назарова Т. В. Деякі фонетичні гіперизми в українських говірках Нижньої Прип'яті.— Діалектол. бюл., 1961, вип. 8, с. 18—30.
Назарова Т. В. Інфінітиви на -т у середньоподільських говорах.— В кн.: Питання граматики і лексикології української мови. К., 1963, с. 3—16.
Назарова Т. В. Аналогія структурного зв'язку в говорах української мови.— В кн.: Українська діалектна морфологія. К., 1969, с. 14—33.
Нарысы па гісторыі беларускай мовы. Мінск, Дзярж. вучэб.-пед. выд-ва М-ва асветы БСС, 1957. 450 с.
Нахтигал Р. Славянские языки. М., Изд-во иностр. лит., 1963. 342 с.
Німчук В. В. Із словотвору прислівників говірок району верхньої течії річки Боржави. (Прислівники займенникового походження).— Наук. зап. Ужгород. ун-ту, 1958, т. 35. Мовознавство, с. 42—55.
Німчук В. В. Словотвір числівників у верхньонадборжавських говірках.— Діалектол. бюл., 1961, вип. 8, с. 44—56.
Німчук В. В. Словотвір прикметників верхньонадборжавських говірок.— XI респ. діалектол. нарада. Тези допов. К., 1962, с. 75—82.
Німчук В. В. Словотвір сполучників у верхньонадборжавських говірках.— Діалектол. бюл., 1962, вип. 9, с. 70—84.
Німчук В. В. Словотвір часток у закарпатських верхньонадборжавських говірках.— В кн.: Славістичний збірник. К., 1963, с. 142—157.
Німчук В. В. Ступенювання у верхньонадборжавських говірках.— В кн.: Питання граматики і лексикології української мови. К., 1963, с. 17—29.
Німчук В. В. Словотвір прислівників прикметникового походження в закарпатських говірках.— В кн.: Територіальні діалекти і власні назви. К., 1965, с. 69—79.
Німчук В. В. Словотвір прийменників у закарпатських говірках.— В кн.: Українська діалектна морфологія. К., 1969, с. 71—82.
Німчук В. В. Українські прислівники двічі, тричі.— Праці XIII Респ. діалектол. наради. К., 1970, с. 122—133.
Німчук В. В. Словотвір прислівників іменникового (без прийменників) походження в закарпатських говірках.— Праці XII респ. діалектол. наради. К., 1971, с. 263—273.
Никифоров С. Д. Старославянский язык. М., Учпедгиз, 1952. 112 с.
Обнорский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1946. 198 с.
Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. Ч. 1. Фонетика і морфологія. Прага, «Orbis», 1938. 549 с.
Панькевич І. Нарис історії закарпатських говорів. Ч. 1.— Acta Univ. carol. Philologica, I, Прага, 1958, 131 с.
Перетятько М. Л. Морфологічні риси говірок Дубенського району Ровенської області.— Діалектол. бюл., 1960, вип. 7, с. 76—80.
Півторак Г. П. Форми інфінітива в українській мові.— Мовознавство, 1968, № 4, с. 25—36.
Порівняльна граматика української і російської мов. «Рад. школа», 1961. 268 с. Авт.: Т. В. Баймут, М. К. Бойчук, М. К. Волинський та ін.
Потебня А. А. Значение множественного числа в русском языке.— Филол. зап. Воронеж, 1887, вып. 2, с. 1—22; вып. 3, с. 23—34; вып. 6, с. 35—44; 1888, вып. 1, с. 45—60; вып. 2, с. 61—78.
Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 1-2. М., Учпедгиз, 1958. 536 с.
Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 3. М., «Просвещение», 1968. 551 с.

Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 4. М., Изд-во АН СССР, 1941. 319 с.
Приступа П. І. Говірки Брюховицького району Львівської області. К., Вид-во АН УРСР, 1957. 135 с.
Прилипко Н. П. Форми називного відмінка однини прикметників середнього й жіночого роду в говорах української мови.— В кн.: Українська лінгвістична географія. К., 1966, с. 103—110.
Прилипко Н. П. До характеристики діалектних прикметникових флексій (родовий відмінок однини).— В кн.: Українська діалектна морфологія. К., 1969, с. 152—158.
Прилипко Н. П. Називний відмінок однини прикметників чоловічого роду в говорах української мови.— Праці XII респ. діалектол. наради. К., 1971, с. 221—233.
Пура Я. О. Говірки західної Дрогобиччини. Ч. 1. Львів, 1958. 87 с.
Рыжков Н. С. Морфология и семантика именных (отсуществительных) наречий в древнерусских памятниках XI—XV веков.— Тр. Ин-та языкознания АН СССР, 1957, т. 8, с. 471—517.
Русанівський В. М. Структура українського дієслова. К., «Наук. думка», 1971. 316 с.
Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч. 1. К., «Рад. школа», 1964. 234 с. Ч. 2. К., «Вища школа», 1970. 200 с.
Самійленко С. П. З історичних коментарів до української мови. Числівник.— Укр. мова в школі, 1954, № 4, с. 3—14.
Самійленко С. П. З історичних коментаріїв до української мови. Прислівник.— Укр. мова в школі, 1956, № 6, с. 10—19.
Самійленко С. П. Співвідношення повних і стягнених прикметникових форм в українських говорах.— В кн.: Середньонаддніпрянські говори. К., 1960, с. 143—155.
Самійленко Л. О. Форми дієслів дійсного способу в актових книгах Полтавського городового уряду II половини XVII ст.— Праці Одес. ун-ту, 1961, т. 151. Сер. філол. наук, с. 89—104.
Свенціцький І. С. Нариси з історії української мови. Львів, 1920. 100 с.
Селищев А. М. Старославянский язык. Ч. 2. М., Учпедгиз, 1952. 206 с.
Слинько І. І. Дослідження з історичного синтаксису української мови за пам'ятками XIV—XVIII ст. Л., Вид-во Львів. ун-ту, 1968. 111 с.
Соболевский А. И. Очерки из истории русского языка. К., 1884. 156 с.
Сравнительно-исторический синтаксис восточно-славянских языков. М., Изд-во АН СССР, 1968. 297 с.
Стеценко А. П. Исторический синтаксис русского языка. М., «Высш. школа», 1972. 360 с.
Супрун А. Е. Славянские числительные. Минск, Изд-во Белорус. ун-та, 1969. 232 с.
Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За заг. ред. акад. І. К. Білодіда. К., «Наук. думка», 1969. 583 с.
Терешко Л. С. Кличні форма в українських говірках Одещини.— Праці Одес. ун-ту, 1957, т. 147. Сер. філол. наук, вип. 6, с. 163—169.
Тимченко Е. Функции генетива в южнорусской языковой области. Варшава, 1913. 278 с.
Тимченко Є. Номінатив і датив в українській мові. К., Вид-во Укр. АН, 1925. 64 с.
Тимченко Є. Вокатив і інструменталь в українській мові. К., Вид-во Укр. АН, 1926. 118 с.
Тимченко Є. К. Акузатив в український мові. К., Вид-во Укр. АН, 1928. 101 с.
Ткаченко Б. Деякі морфологічні інновації в лівобережних південних говорах.— Наук. зап. Харк. наук.-дослід. каф. мовознавства, 1927, т. 1, с. 123—131.
Токарь Г. С. Производные причинные предлоги в славянских языках. Ужгород, 1973. 80 с.
Толкачев А. И. К вопросу о древнейших (дописьменной поры) изменениях в системе склонения сложных прилагательных в славянских языках.— Докл. и сообщ. Ин-та языкознания АН СССР, 1959, т. 12, с. 87—107.

Толкачев А. И. История именительного падежа единственного числа мужского рода членных прилагательных русского языка.— В кн.: Исследования по лексикологии и грамматике русского языка. М., 1961, с. 172—184.
Томсон А. И. К вопросу о возникновении родительного — винительного падежа в славянских языках.— ИОРЯС, 1909, т. 14, кн. 2, с. 59—83.
Тронский И. М. Общеиндоевропейское языковое состояние. Л., «Наука», 1967. 103 с.
Уздыган И. М. Отадъективные наречия в украинском языке XVI—XVII вв. (Словообразовательная структура). Автореф. канд. дис. К., 1975. 23 с.
Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. М., «Наука», 1972. 655 с.
Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды. Т. 2. М., Учпедгиз, 1957. 400 с.
Франчук В. Ю. Прислівники, утворені від прикметників з суфіксом **-ськ-**.— Мовознавство, 1961, т. 16, с. 52—58.
Чабаненко В. А. Особливості відмінювання іменників у степових говірках долини р. Кінської.— В кн.: Українська лінгвістична географія. К., 1966, с. 93—102.
Чапля І. К. Прислівники в українській мові. Харків, Вид-во Харк. ун-ту, 1960. 124 с.
Чередниченко І. Г. Деякі особливості говірок Ужгородської округи Закарпатської області.— Діалектол. бюл., 1950, вип. 2, с. 47—60.
Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка. М., Учпедгиз, 1962. 375 с.
Чучка П. П. Украинские говоры окрестностей Ужгорода. (Фонетика и морфология). Автореф. канд. дис. К., 1958. 20 с.
Шахматов А. А. Исследование о языке Новгородских грамот XIII и XIV века.— В кн.: Исследования по русскому языку. Т. 1. Спб., 1885—1895, с. 131—285.
Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка.— Энциклопедия славянской филологии, вып. 2. Пг., 1915. 369 с.
Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови. К., «Друкар», 1922. 183 с.
Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка. М. Учпедгиз, 1957. 400 с.
Шарпило Б. А. Українські говірки Луганщини в їх відношенні до діалектної системи південносхідного наріччя української мови.— Наук. зап. Луган. пед. ін-ту, 1959, т. 10, вип. 3., с. 55.
Шарпило Б. А. Спроба порівняльно-історичної характеристики східнослобожанских (старобільських) говірок.— Діалектол. бюл., 1960, вип. 7, с. 3—23.
Шаровольський І. В. Прийдучий час на **-му**.— Зап. істор. філол. від., 1927, кн. 13-14, с. 284—293.
Шило Г. Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. Львів, 1957. 254 с.
Шимановский В. Очерки по истории русских наречий. Черты южнорусского наречия в XVI—XVII вв. Варшава, 1893. 103 с.
Шимановский В. Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси. Варшава, 1897.
Ягич И. В. Критические заметки по истории русского языка. Спб., Сб. ОРЯС, 1889, т. 46. 171 с.
Якубайтис Т. А. История окончания дательного единственного существительного мужского рода **-ови** в восточнославянских языках. Автореф. канд. дис. М., 1954. 15 с.
Якубинский Л. П. История древнерусского языка. М., Учпедгиз, 1953. 468 с.
Ярошенко В. Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV вв.— Зб. Комісії для дослідження історії української мови. Т. 1. К., 1931, с. 247—338.
Brugmann K. Grundriss der vergliechenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Strassburg, 1897—1916. S. 463—846.
Brugmann K. Kurze vergliechende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Strassburg, 1904. 777 S.
Dejna K. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny. Wrocław, PAN, 1957. 164 S.
Delbrück B. Vergleichende Syntax ber indogermanischen Sprachen, erster Teil. Strassburg, 1893. 795 S.

Iljinskiy G. Zur Geschichte des Imperativs im Kleinrussisches — Z. slav. Philol., 1925, Bd 2, S. 126—134.
Janów I. Gwara małoruska Moszkowiec i Siwki Naddniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych. Lwów, Nakl. Tow. Naukow., 1926. 232 s.
Kiparsky V. Russische historische Grammatik. Bd 2. Heidelberg, 1967. 288 S.
Klemensiewicz Z., Lehr-Spławiński T., Urbańczyk S. Gramatyka historyczna Języka polskiego. Warszawa, PWN, 1965. 596 s.
Kopečný F. Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. Sv. 1. Předložky. Koncové partikule. Praha, Nakladatelstvi ČSAV, 1973. 344 s.
Kuraszkiewicz W. Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku. Studium językowie. Kraków, 1934.
Lehr-Spławiński T. Zarys gramatyki języka starocerkiewno-słowiańskiego na tle porównawczym. Kraków, zaklad narodowy im Ossolińskich, 1959. 146 s.
Mikkola J. Urslavische Grammatik. Carl Winter's Univ. Buchhandl. Heidelberg, 1950. 308 S.
Mladenov St. Geschichte der bulgarischen Sprache. Berlin — Leipzig, 1929, 354 S.
Stang Chr. S. Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürsten — tuns Litauen.— Srifter uhgitt ov det Norske Videnskaps-Akademii Oslo. H. 2.— Filos. k. 1, 1935, N2.
Stanislav J. Dejiny slovenského jazyka. II. Tvaroslovie. Bratislava, Byd-vo Slov. Akad. Vied, 1958. 743 s.
Trubetzkoy N. S. Altkirchenslavische Grammatik. Wien, 1954, 197 S.
Vondrák W. Vergleichende slavische Grammatik. Göttingen, Bd 1—2, 1906—1908, 1928. 548 S.
Witkowski W. Język utworów Joanicjusza Galatowskiego na tle języka piśmiennictwa ukraińskiego XVII wieku. Kraków, 1969, 164 s.

ЗМІСТ

Предмет і завдання історичної морфології української мови 5

ІМЕННИК

§ 1. Загальні зауваження 16

СЛОВОТВІР І СЛОВОЗМІНА ІМЕННИКІВ

§ 2. Суфікси і флексії 16
§ 3. Праслов'янські та давньоруські флексії, їх функції і фонетична будова 17
§ 4. Шляхи утворення відмінкових флексій іменників 18
§ 5. Типи давніх іменних основ 22
§ 6. Історія детермінативів 24

ТИПИ ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ

§ 7. Основи на -ā-, -jā 26
§ 8. Основи на -ŏ-, -jŏ 30
§ 9. Основи на -ŭ- 37
§ 10. Основи на -ĭ- 38
§ 11. Основи на -ū- 40
§ 12. Основи на приголосний 42

РУЙНУВАННЯ ДАВНІХ ІМЕННИХ ОСНОВ У ДАВНЬОРУСЬКІЙ МОВІ І ВИТВОРЕННЯ НОВИХ ТИПІВ ВІДМІН ІМЕННИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

§ 13. Взаємодія відмінювання іменників з основою на -ŏ- і з основою на -ŭ- 44
§ 14. Доля відміни іменників з основою на -ĭ- 47
§ 15. Руйнування відмін іменників з основою на приголосний та з основою на -ŭ- 48
§ 16. Стійкість основи на -ā- (-jā-) і її вплив на інші типи відмінювання іменників 49
§ 17. Утворення нових типів відмін іменників української мови 50

З ІСТОРІЇ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ ІМЕННИКІВ

§ 18. З історії граматичної категорії роду 52
§ 19. З історії граматичної категорії відмінка 59
§ 20. З історії граматичної категорії числа 61
§ 21. З історії вираження збірності й одиничності 64
§ 22. З історії граматичної категорії істот — неістот 67

ІСТОРІЯ ТИПІВ ВІДМІН ТА ВІДМІНКОВИХ ФОРМ ІМЕННИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Іменники першої відміни

§ 23. Форми однини 74
§ 24. Форми множини. 83

Іменники другої відміни

§ 25. Форми однини 87
§ 26. Форми множини 101

Іменники третьої відміни

§ 27. Форми однини 112
§ 28. Форми множини 116

Іменники четвертої відміни

§ 29. Форми однини 118
§ 30. Форми множини 124
§ 31. Історія відмінкових закінчень множинних іменників 126

ЗАЙМЕННИК

§ 32. Загальні зауваження 129
§ 33. Особові і зворотний займенники 129
§ 34. Неособові займенники 131

ВІДМІНЮВАННЯ ОСОБОВИХ ТА ЗВОРОТНОГО ЗАЙМЕННИКІВ

§ 35. Відмінювання особових та зворотного займенників у давньоруській мові 137
§ 36. Розвиток граматичних форм особових та зворотного займенників у давньоруській мові 139
§ 37. Історія форм особових та зворотного займенників української мови . 142

ВІДМІНЮВАННЯ НЕОСОБОВИХ ЗАЙМЕННИКІВ

§ 38. Праслов'янські відмінкові форми 146
§ 39. Відмінювання неособових займенників у давньоруській мові 148
§ 40. Історія форм предметно-особового займенника української мови . . . 151
§ 41. Історія форм неособових неродових займенників української мови . 156
§ 42. Історія форм неособових родових займенників української мови . . 157

ПРИКМЕТНИК

§ 43. Походження категорії прикметника 163
§ 44. Іменні прикметникові форми в праслов'янській мові 165
§ 45. Походження повних прикметникових форм 167
§ 46. Система форм повних прикметників у праслов'янській мові 169
§ 47. Іменні (короткі) прикметники у давньоруській мові 172
§ 48. Уживання повних прикметників у давньоруській мові 174
§ 49. Відмінкові форми повних прикметників у давньоруській мові 175
§ 50. Еволюція прикметникових форм у староукраїнській мові. Корот і прикметникові форми. 184
§ 51. Повні прикметникові форми 187
§ 52. Однина. Чоловічий — середній рід 187
§ 53. Прикметникові форми жіночого роду 199
§ 54. Прикметникові форми множини. 205
§ 55. Ступені порівняння прикметників 208

ЧИСЛІВНИК

§ 56. Походження числівників. Числівникові слова в спільнослов'янській мові 216
§ 57. Числівники в давньоруській мові 220
§ 58. Числівники в українській мові 224

ДІЄСЛОВО

ІСТОРІЯ ДІЄСЛІВНОГО СЛОВОТВОРУ

§ 59. Формування дієслівних класів 235
§ 60. Система суфіксів дієслівних основ у давньоруській мові 238
§ 61. Класи дієслівних основ і взаємовпливи суфіксів основ у староукраїнській мові 240
§ 62. Продуктивні й непродуктивні класи суфіксів основ у сучасній українській мові. Паралельно вживані дієслівні основи. Взаємозв'язок між частотою вживання і семантикою дієслівних основ. 245
§ 63. Проникнення іменних суфіксів у систему дієслівних словотворчих афіксів. Запозичені суфікси в системі дієслівного словотвору. . . . 245

ІСТОРІЯ ДІЄСЛІВНИХ ПРЕФІКСІВ

§ 64. Дієслівні префікси в праслов'янській і давньоруській мовах 247
§ 65. Система префіксів дієслова в староукраїнській мові 250
§ 66. Дієслівні префікси в сучасній українській мові 252
§ 67. Варіанти кореневих морфем в історії українського дієслова 253
§ 68. Дієслівні утворення: інфінітив, супін, дієприкметник, дієприслівник, особові дієслова 254
§ 69. Історія інфінітивних суфіксів 255
§ 70. Стильова обумовленість варіантів інфінітивного суфікса в українській мові. Демінутиви суфікса інфінітива 257

ДІЄПРИКМЕТНИК

§ 71. Історія дієприкметника. Активні й пасивні дієприкметники в праслов'янській мові 258
§ 72. Активні дієприкметники теперішнього часу в давньоруській мові, їх утворення і відмінювання 261
§ 73. Активні дієприкметники минулого часу в давньоруській мові. Відмінювані й невідмінювані активні дієприкметники минулого часу . . 263
§ 74. Пасивні дієприкметники теперішнього й минулого часу в давньоруській мові 263
§ 75. Членні й короткі дієприкметники в давньоруській мові, їх відмінювання 265
§ 76. Активні й пасивні дієприкметники в староукраїнській мові: їх творення, відмінювання й уживання 265
§ 77. Дієприкметник у старій українській літературній мові; уживання народних і традиційних дієприкметникових форм 268
§ 78. Місце дієприкметника в системі дієслівних утворень сучасної української мови 270

ДІЄПРИСЛІВНИК

§ 79. Придієслівне вживання коротких дієприслівників у давньоруській мові 271
§ 80. Дієприслівник у староукраїнській мові 272
§ 81. Співвідношення дієприслівників теперішнього і минулого часу в сучасній українській мові 273
§ 82. Особові форми дієслова 274

§ 83. Перехідність і неперехідність як одна з найдавніших ознак дієслова . 274
§ 84. Формування категорії виду. Праслов'янські видові форми. Роль префіксів у формуванні видової системи. Еволюція значення категорії виду 276
§ 85. Творення видових форм у староукраїнській мові 277
§ 86. Продуктивні засоби видотворення в історії української мови. Втрата префіксами реального значення, виникнення «порожніх» префіксів . 280
§ 87. Роди дії як лексико-граматична категорія, що супроводжує розвиток категорії виду. Ітеративність, дуративність, інхоативність та інші роди дії в історії українського дієслова 280
§ 88. Категорія особи й числа 284
§ 89. Категорія особи в індикативі. Особові й безособові дієслова в історії української мови. Взаємозаміна особових форм 285
§ 90. Значеннєве співвідношення однини, множини і двоїни 286
§ 91. Категорія часу 287
§ 92. Часові форми в праслов'янській мові: теперішній час, аорист, імперфект, перфект, плюсквамперфект; форми вираження майбутнього часу 288
§ 93. Теперішній час 288
§ 94. Форми аориста, імперфекта й перфекта в давньоруській мові 290
§ 95. Вираження минулої дії в староукраїнській мові 291
§ 96. Майбутній доконаний, майбутній аналітичний і майбутній синтетичний часи в історії української мови 292
§ 97. Історія давноминулого часу 296
§ 98. Часові форми в сучасній українській літературній мові і в говорах . . 297
§ 99. Категорія способу. Способові форми в спільнослов'янській мові . . 299
§ 100. Вираження способових значень у давньоруській мові 300
§ 101. Синтетичні й аналітичні форми вираження способових значень в староукраїнській мові 302
§ 102. Подальший розвиток форм наказового способу в українській мові . 303
§ 103. Подальший розвиток форм умовного способу в українській мові . . 304
§ 104. Категорія стану. Вираження активного й пасивного значень у праслов'янській мові 305
§ 105. Категорія стану в давньоруській мові 306
§ 106. Співвідношення синтетичних і аналітичних форм вираження пасивного стану в староукраїнській мові 307
§ 107. Уживання форм пасивного стану в сучасній українській мові . . . 309

ІСТОРІЯ ДІЄСЛІВНИХ ПАРАДИГМ

§ 108. Парадигми теперішнього-майбутнього часу в праслов'янській, давньоруській, староукраїнській і сучасній українській мовах з урахуванням діалектних особливостей дієвідмінювання 310
§ 109. Парадигма аориста в спільнослов'янській і давньоруській мовах. Використання елементів парадигми аориста в староукраїнській мові 320
§ 110. Парадигма імперфекта в спільнослов'янській і давньоруській мовах. Використання елементів парадигми імперфекта в давньоукраїнській мові. 323
§ 111. Парадигма перфекта в спільнослов'янській і давньоруській мовах 324
§ 112. Еволюція форм перфекта в староукраїнській мові: витворення синтетичних форм на базі аналітичних; занепад аналітичних форм . . . 325
§ 113. Історія парадигми плюсквамперфекта 327
§ 114. Історія парадигм майбутнього аналітичного і майбутнього синтетичного часів 328
§ 115. Парадигми особово-часових форм у пасиві 329
§ 116. Парадигма наказового способу в спільнослов'янській і давньоруській мовах 331
§ 117. Особливості парадигми наказового способу в українській мові з іншими східнослов'янськими 332
§ 118. Історія парадигми умовного способу 334

МОРФОНОЛОГІЧНІ ЯВИЩА В СИСТЕМІ ДІЄСЛОВА

§ 119. Чергування фонем на межі морфем у спільнослов'янській, давньоруській, староукраїнській і в сучасній українській мовах 335
§ 120. Система морфонологічних і морфологічних явищ у сучасному дієслові 340

ПРИСЛІВНИК

§ 121. Виникнення класу прислівників 342
Система прислівників праслов'янської мови 343
§ 122. Відзайменникові прислівники 343
§ 123. Відприкметникові прислівники 345
§ 124. Відіменникові прислівники 347
§ 125. Відчислівникові прислівники та інші прислівники 348

СИСТЕМА ПРИСЛІВНИКІВ ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ

§ 126. Відзайменникові прислівники 348
§ 127. Відприкметникові прислівники 351
§ 128. Відіменникові прислівники 354
§ 129. Прислівники на -ь 357
§ 130. Відчислівникові прислівники 359
§ 131. Інші прислівники 360

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ПРИСЛІВНИКОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

§ 132. Історія відзайменникових прислівників 360
§ 133. Історія відприкметникових прислівників 373
§ 134. Історія відіменникових прислівників 387
§ 135. Історія прислівників на -ь 404
§ 136. Історія відчислівникових прислівників 406
§ 137. Історія інших прислівників 409
§ 138. Віддієприслівникові прислівники 410
§ 139. Адвербіалізовані сполуки двох повнозначних слів 411

ПРИЙМЕННИК

§ 140. Виникнення класу прийменників 413

СИСТЕМА ПРИЙМЕННИКІВ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

§ 141. Первинні прийменники 414
§ 142. Найдавніші похідні прийменники 416
§ 143. Похідні (відприслівникові) прийменники 417

СИСТЕМА ПРИЙМЕННИКІВ ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ

§ 144. Первинні прийменники 417
§ 145. Найдавніші похідні прийменники 419
§ 146. Початок формування складних прийменників 420
§ 147. Розвиток похідних (відприслівникових) прийменників 420

ФОРМУВАННЯ Й РОЗВИТОК ПРИЙМЕННИКОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

§ 148. Історія первинних прийменників 424
§ 149. Історія найдавніших похідних прийменників 430
§ 150. Історія й поповнення складу похідних (відприслівникових) прийменників 432

§ 151. Виникнення й розвиток прийменників, не співвідносних із прислівниками 444
§ 152. Розвиток складних і складених прийменників 446

СПОЛУЧНИК

§ 153. Походження сполучників. Функціональний поділ 449
§ 154. Сурядні (паратактичні) сполучники 450
§ 155. Підрядні (гіпотактичні) сполучники 457

ЧАСТКА

§ 156. Виникнення класу часток 466
§ 157. Частки в праслов'янській мові 467

РОЗВИТОК ЧАСТОК ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ

Лексично незалежні частки

§ 158. Стверджувальна й заперечна частки 468
§ 159. Питальні частки 468
§ 160. Власне модальні частки 469
§ 161. Вказівні частки 469
§ 162. Видільні частки 470
§ 163. Підсильні частки 470
§ 164. Кількісні частки 471
§ 165. Формотворчі частки 472
§ 166. Словотворчі частки 472

ФОРМУВАННЯ Й РОЗВИТОК ЧАСТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Лексично незалежні частки

§ 167. Історія стверджувальних часток 473
§ 168. Історія заперечних часток 474
§ 169. Історія питальних часток 475
§ 170. Історія власне модальних часток 477
§ 171. Історія вказівних часток 482
§ 172. Історія видільних часток 483
§ 173. Історія підсильних часток 486
§ 174. Історія кількісних часток 488
§ 175. Історія спонукальних часток 490
§ 176. Історія формотворчих часток 491
§ 177. Історія словотворчих часток 494

ВИГУКИ ЗВУКОНАСЛІДУВАННЯ

§ 178. Виникнення вигуків та звуконаслідувань 502

ВИГУКИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ

§ 179. Первинні вигуки 504
§ 180. Похідні вигуки 505

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ВИГУКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

§ 181. Історія первинних вигуків 506
§ 182. Історія похідних вигуків 511
§ 183. Історія звуконаслідувань 515

Умовні скорочення 516
Список скорочень використаних джерел 518
Література 526

Академия наук Украинской ССР
Ордена Трудового Красного Знамени
Институт языковедения им. А. А. Потебни

Самойленко Степан Филиппович,
Грищенко Арнольд Афанасьевич,
Лукинова Татьяна Борисовна,
Русановский Виталий Макарович,
Нимчук Василий Васильевич,
Бевзенко Степан Филиппович

ИСТОРИЯ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

МОРФОЛОГИЯ

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР

Редактори
Н. Ф. МАКІВЧУК, О. Н. ТОБІЛЕВИЧ
Оформлення художника
М. А. ПОСМЄТУХІНА
Художній редактор
В. М. ТЕПЛЯКОВ
Технічний редактор
Б. М. КРИЧЕВСЬКА
Коректори
Л. П. ОСЬМУШНИКОВА,
Л. В. МАЛЮТА, Л. П. СТЕЦЕНКО,
П. С. БОРОДЯНСКАЯ

Інформ. бланк № 1673.

Здано до набору 03.03.78.
Підп. до друку 02.11.78. БФ 01330.
Формат 60x90/16. Папір друк. № 1.
Літ. гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 33,75+4 вкл.
Ум. друк. арк. 34,25. Обл.-вид. арк. 38,67.
Тираж 4400 пр. Зам. № 8-475.
Ціна 4 крб. 20 коп.

Видавництво «Наукова думка», 252601,
Київ, МСП, Репіна, 3.

Харківська книжкова фабрика «Комуніст»
РВО «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
310012, Харків-12, вул. Енгельса, 11.